

Udzielam Panu z dniem 31 grudnia 1939 r.
urlopu bezpłatnego i zawiadamiam, że sprawa nowego
stosunku służbowego zostanie załatwiona dodatkowo.

MINISTER

August Gabczyk

Tadeusz Romer
Minister of Foreign Affairs of Poland

**URZĄD MINISTERSTWA
SPRAW ZAGRANICZNYCH
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
1939–1945**

Paweł Ceranka

URZĄD MINISTERSTWA
SPRAW ZAGRANICZNYCH
RZECZYPOSPOLITEJ POLSKIEJ
1939–1945

Warszawa 2021

CIP - Biblioteka Narodowa

Ceranka, Paweł
Urząd Ministerstwa Spraw Zagranicznych
Rzeczypospolitej Polskiej 1939-1945 /
Paweł Ceranka. - Warszawa : Naczelna Dyrekcja
Archiwów Państwowych : Rzeczpospolita Polska.
Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 2021. - (Polska
Służba Zagraniczna 1918-1945 : materiały źródłowe)

Seria wydawnicza:
Polska służba zagraniczna 1918-1945
– materiały źródłowe

Recenzent: prof. Edward Kołodziej

Redaktor prowadzący: Dominika Pruszczyńska

Redakcja i korekta: Aleksandra Belerska

Opracowanie graficzne serii: Edyta Wojciechowska-Jadczak, E-BIT

Skład, łamanie i opracowanie graficzne: Maria Kaliszczyk, AMALKER sp. z o.o.

Ilustracje pochodzą ze zbiorów: Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, archiwum prywatnego Andrzeja Nagórniego, Archives Ville d'Angers, Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, London City Council's Surveyors Records, Narodowego Archiwum Cyfrowego, polona.pl

© Copyright by Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych, Warszawa 2021

© Copyright by Ministerstwo Spraw Zagranicznych, Warszawa 2021

ISBN (wersja papierowa): 978-83-66739-41-3

ISBN (wersja PDF): 978-83-66739-42-0

ISBN (wersja EPUB): 978-83-66739-43-7

ISBN (wersja MOBI): 978-83-66739-44-4

 **ARCHIWA
PAŃSTWOWE**

Rzeczpospolita Polska
Ministerstwo
Spraw Zagranicznych

Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych
02-517 Warszawa, ul. Rakowiecka 2D
Tel. (+48 22) 565 46 00
www.archiwa.gov.pl

Wstęp

Ministerstwo Spraw Zagranicznych to dział administracji państwowej, który koordynuje prace wielu placówek na całym świecie. O ile dzieje polityki zagranicznej i stosunków dwustronnych mają rozległą i bogatą literaturę, to nie ma opracowań poświęconych samemu „urzędowi” lub jego pracownikom. W pewnej mierze ciągle aktualny pozostaje apel prof. Piotra Wandycza z 1976 r., wzywający do „opracowania samej instytucji Ministerstwa Spraw Zagranicznych, struktury funkcjonowania, personelu, a wreszcie ogólnego profilu MSZ”¹. Działania zbrojne w latach 1939–1945 mają rzeszę swoich historyków. Sprawy polityki wewnętrznej, spory w szeregach polityków emigracyjnych też cieszą się dużym zainteresowaniem². Administracja państwowa pozostaje poza głównym nurtem badań naukowych jako temat mniej sensacyjny. To duża niesprawiedliwość. Właśnie urzędy są szkieletem funkcjonowania państwa. W czasie wojny jej zadania były niezwykle ważne i trudne do zrealizowania. Polska utraciła swoje terytorium, ale miała ciągle pozostałe atrybuty, o które dbali urzędnicy: obywatele polskich rozsiadani po całym świecie, suwerenną władzę rezydującą w Rumunii, Francji i ostatecznie w Wielkiej Brytanii, struktury karne i administracyjne oraz zdolność realizowania relacji międzynarodowych. Brak wiedzy o tych „cichych” bohaterach ostatniej wojny to luka, którą należy wypełnić.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych w okresie II wojny światowej pojawia się w opracowaniach dotyczących szeroko rozumianej polityki zagranicznej. Na pierwszym miejscu można wymienić dwie publikacje: *Historia dyplomacji polskiej*, tom V: 1939–1945, pod redakcją Waldemara Michowicza (szczególnie rozdz. I: *Organizacja polskiej służby dyplomatycznej w okresie II wojny światowej*, s. 9–105), oraz *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, pod redakcją Zbigniewa Błazyńskiego. Najnowszy stan badań referują także tomy serii wydawniczej „Polskie dokumenty dyplomatyczne” za lata 1939–1941³. Biuro Archiwum i Zarządzania Informacją MSZ wydało bogato ilustrowany album dotyczący tego okresu, lecz i on nie wypełnił luki w badaniach nad dziejami instytucji⁴. W dotychczasowych opracowaniach możemy znaleźć efekty działalności MSZ w okresie 1939–1945, lecz praktycznie nie mamy informacji o zasadach funkcjonowania oraz jego pracownikach⁵.

¹ P. Wandycz, *MSZ w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Historyczne” 1976, nr 35, s. 3.

² M. Dymarski, *Stosunki wewnętrzne wśród polskiego wychodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939–1945*, Wrocław 1999; A. Friszke, *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999.

³ *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1939 wrzesień–grudzień*, red. W. Rojek, Warszawa 2007; *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1940*, red. M. Hułas, Warszawa 2010; *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1941*, red. J. Tebinka, Warszawa 2013.

⁴ *Dyplomacja polska w okresie II wojny światowej. Polish Diplomacy during World War Two*, oprac. M. Pernal, Warszawa 2013, reedycja 2020.

⁵ M. Hułas, *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939–lipiec 1943*, Warszawa 1996; P. Machcewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej*, Warszawa 1999; *Akcja niepodległościowa na terenie międzynarodowym 1945–1990*, red. T. Piesakowski, Londyn 1999; K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa 2003.

Znane są postacie ministrów: Józefa Becka⁶, Augusta Zaleskiego⁷, Edwarda Raczyńskiego⁸, Tadeusza Romera⁹ i Adama Tarnowskiego¹⁰. Zupełnie w cieniu pozostają już osoby piastujące funkcje podsekretarzy stanu lub naczelników wydziałów. Wiele ciekawych spostrzeżeń zawierają pamiętniki i wspomnienia. Z nich możemy się dowiedzieć, jak wyglądało funkcjonowanie urzędu od „kuchni”¹¹.

Punktem wyjścia do kwerend archiwalnych były ustalenia Krzysztofa Szczepanika¹² oraz autorów publikacji *Polska służba zagraniczna po 1 września 1939 r.*¹³ W przypadku pierwszej z wymienionych publikacji została pokazana tylko struktura organizacyjna wraz z jej zmianami, jednak bez odniesień do obsady personalnej. Druga monografia powstała na bazie odpowiedzi urzędników na apel Stowarzyszenia Pracowników Polskiej Służby Zagranicznej. Byli pracownicy MSZ nadesłali do redakcji opisy swojej służby w okresie wojny, co zostało umieszczone w części trzeciej książki jako biogramy. Niestety, nie znajdujemy tu wszystkich urzędników, znalazły się bowiem tam tylko dane tych osób, które je przekazały.

⁶ Szeroka bibliografia w najnowszej publikacji: M. Kornat, M. Wołos, *Józef Beck. Biografia*, Warszawa 2020.

⁷ P. Wandycz, *Z Piłsudskim i Sikorskim: August Zaleski minister spraw zagranicznych w latach 1926–1932 i 1939–1941*, Warszawa 1999; A. Kamieniecki, *August Zaleski jako dyplomata*, „Mazowieckie Studia Humanistyczne” 2002, nr 2, s. 221–236; *Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej. Organizacja, polityka, ministrowie*, red. P. Długolecki, K. Szczepanik, współpraca J. Faryś, H. Walczak, Warszawa 2014; A. Zaleski, *Wspomnienia*, oprac. K. Kania, K. Kloc, P.M. Żukowski, Warszawa 2017; J. Pelczarska, *August Zaleski w dwóch przesileniach gabinetów gen. Władysława Sikorskiego (lipiec 1940 i 1941 rok)*, „Studia Polonijne” 2018, t. 39, s. 195–211.

⁸ E. Raczyński, *Czas wielkich zmian*, rozmowy przeprowadzone przez Krzysztofa Muszkowskiego, Paris 1990; idem, *W sojuszniczym Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939–1945*, Londyn 1997; K. Kania, *Edward Bernard Raczyński 1891–1993 dyplomata i polityk*, Warszawa 2014; P.M. Żukowski, *Z Alma Mater Jagiellonica za stery polskiej dyplomacji: ministrowie i wice-ministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej jako absolwenci Uniwersytetu Jagiellońskiego: Władysław Wróblewski – Aleksander Skrzyński – Edward Raczyński – Artur Benic – Alfred Wysocki*, „Niepodległość” 2015, t. 64, s. 27–76.

⁹ B. Szubtarska, *Niezwykłe misje... Tadeusz Romer (1894–1978) dyplomata RP w świecie dyktatur i wojen*, Piotrków Trybunalski 2014; *Tadeusz Romer 1894–1978: from the crash of empires and Poland's rebirth to the dawn of Solidarność*, ed. by A. Domański, S. Latek, Polish Institute of Arts and Sciences in Canada 2021.

¹⁰ M. Karabełowa, *Ambasador Adam Tarnowski i jego pielgrzymstwo dyplomatyczne (zapomniane dzieje, niepublikowane dokumenty i nasza pamięć o nich 1930–2014)*, Sofia 2015.

¹¹ S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy. Wspomnienia portugalskie 1939–1946*, Warszawa 1970; idem, *Drogi i bezdroża minionej epoki. Wspomnienia z lat pracy w MSZ (1920–1939)*, Warszawa 1976; *Przed wrześniem i po wrześniu. Ze wspomnień młodych dyplomatów II Rzeczypospolitej*, red. Z. Czeczot-Gawrak, Warszawa 1998; W.T. Drymmer, *W służbie Polsce. Wspomnienia żołnierza i państwowca z lat 1914–1947*, Kraków 2014.

¹² K. Szczepanik, *Organizacja polskiej służby zagranicznej 1918–2010*, Warszawa 2012 (szczególnie rozdz. III: Nowa rola i znaczenie służby zagranicznej w warunkach wojny, lata 1939–1945, s. 135–193).

¹³ *Polska służba zagraniczna po 1 września 1939 r.*, Londyn 1954. Do publikacji stosunkowo trudno było dotrzeć, została wydana na emigracji i w niskim nakładzie (500 egz.). Teraz jest coraz częściej cytowana przez historyków i jest już dostępna, m.in. w Kujawsko-Pomorskiej Bibliotece Cyfrowej.

Najciekawszą i najnowszą publikacją na temat biografii pracowników MSZ jest opracowanie Krzysztofa Smolany, *Urzędnicy służby zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1945. Przewodnik biograficzny* (t. 1, Warszawa 2020, dalej *Urzędnicy służby zagranicznej...*). To praca obliczona na kilka tomów, zawierających kilkaset biogramów polskich dyplomatów.

Po wybuchu wojny urząd centralny służby zagranicznej wielokrotnie się przenoślił. W trakcie tych działań archiwum MSZ poniosło ogromne straty, zwłaszcza w części karto-teki osobowej. Stanisław Hempel, przedwojenny pracownik służby zagranicznej, w 1940 r. napisał prośbę o wznowienie i zakończenie postępowania dyscyplinarnego, zawieszono go na okres pełnienia przez niego funkcji senatora RP. Podsekretarz stanu Zygmunt Graliński odmówił – MSZ „nie posiada aktów sprawy niezbędnych dla ukończenia tego postępowania. Wszystkie bowiem akty personalne urzędników MSZ pozostały w Warszawie i nie były ewakuowane, ich rekonstrukcja w obecnych warunkach również nie jest możliwa”¹⁴. Teczki personalne z okresu przedwojennego uległy zniszczeniu. Dokumenty organizacyjne i kadrowe MSZ z lat 1939–1945 zachowały się w archiwach zagranicznych.

Archiwum Instytutu Hoovera (obecnie zasób dotyczący MSZ w 70% dostępny jest online w aplikacji „szukaj w archiwach”) zawiera wiele materiałów, odniesienia do nich umieszczono w przypisach. Są to m.in.: „Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej. Stan na 15 lutego 1940 r.” Angers¹⁵; „Stan Centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Angers (przed ewakuacją)”, czerwiec 1940 r.¹⁶; „Regulamin wewnętrzny Ministerstwa Spraw Zagranicznych”, 18.09.1941 r.¹⁷; „Schemat organizacyjny Centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych wraz z obsadą personalną według stanu na dzień 17 lutego 1943 r.”¹⁸; „Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Centrala w Londynie i Poselstwa przy Rządach Alianckich”, 1.06.1942 r.¹⁹; „Ministerstwo Spraw Zagranicznych”, 1944 r.²⁰; „Zarządzenie w sprawie obsady personalnej Centrali MSZ” oraz „Zarządzenie organizacyjne Centrali MSZ”, 15.11.1944 r.²¹

Najważniejszym źródłem informacji pozostaje Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie (IPMS), który przechowuje akta administracji rządu polskiego na

¹⁴ Archiwum Instytutu Hoovera (IH), zesp. 42, Ministerstwo Spraw Zagranicznych (MSZ), sygn. 304, [800/42/0/-/304 – dalej w nawiasach kwadratowych podawany jest adres dokumentu w aplikacji online „szukaj w archiwach”], Pismo podsekretarza stanu w MSZ do Stanisława Hempla w sprawie odmowy zakończenia postępowania dyscyplinarnego, Angers, 1.03.1940 r., skan 152. Sprawa przeciwko Stanisławowi Hempłowi została zmontowana przez Józefa Becka, który obawiał się jego popularności u Józefa Piłsudskiego.

¹⁵ Ibidem, sygn. 284, [800/42/0/-/284], skan 1415–1420. Jest to kontynuacja przedwojennych „Roczników Służby Zagranicznej”, gdzie zachowano podobny układ treści (brakuje części z biogramami dyplomatów i wykazów pracowników kontraktowych).

¹⁶ Ibidem, sygn. 290, [800/42/0/-/290], skan 383–386; zob. też: „Tymczasowa organizacja Ministerstwa Spraw Zagranicznych”, 28.08.1940 r., [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. II: czerwiec 1940–czerwiec 1941, oprac. W. Rojek, Kraków 1995, s. 107–108.

¹⁷ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 285, [800/42/0/-/285], skan 452–457.

¹⁸ Ibidem, sygn. 284, [800/42/0/-/284], skan 1454–1458.

¹⁹ Ibidem, skan 1461–1463.

²⁰ Ibidem, skan 1484–1486.

²¹ Ibidem, skan 1522–1530.

emigracji. Wśród nich znajdują się dwie serie materiałów centrali MSZ. Pierwsza sygn. A.11.E (litera E pochodzi od nazwy budynku przy Eaton Place 43, siedziby prezydenta i rządu po 1945 r.) zawiera wiele wartościowych materiałów²², także teczki o obiecująco brzmiących tytułach (np. A.11.E/70, Wykazy urzędników MSZ oraz władz wojskowych i cywilnych; A.11.E/403, Zarządzenia organizacyjne), które nie dostarczyły jednak przydatnych informacji lub w teczkach umieszczono dosłownie pojedyncze dokumenty. Druga sygn. A.11 także zawiera dokumenty centrali, lecz przyjęte do Instytutu w innym czasie.

Najwięcej danych pozyskano z IPMS, zesp. A.11, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, podzesp. 474, teczka 1, który w rzeczywistości zawiera karty ewidencyjne urzędników MSZ, litery A–Ż. Papierowe oryginały zostały zeskanowane i są udostępniane w wersji elektronicznej w czytelni Instytutu. W procesie przygotowania do cyfryzacji karty spaginowano, co jest wyjątkiem w zbiorach IPMS i co znacznie ułatwia powoływanie się na źródło. Niestety, dokumenty zostały uszkodzone, m.in. przez zalanie; wilgoć rozpuściła atrament i duże fragmenty stron są nieczytelne. Mimo to jest to kapitalne źródło do biografii członków służby zagranicznej. Badacze znają ten rodzaj dokumentu z wcześniejszego okresu, kiedy w 1931 r. spisano w Polsce wszystkich urzędników służby państwowej. Karty ewidencyjne i kwalifikacyjne pracowników MSZ są przechowywane w Archiwum Akt Nowych²³.

Kolejna pozycja z tą samą sygnaturą (IPMS, A.11, podzesp. 474, teczka 2) to ponad 860 teczek personalnych pracowników MSZ. Niestety, zawierają mało dokumentów, czasami kopie awansów i przeniesień, głównie jednak materiały dotyczące pożyczek finansowych lub urlopowania z wojska.

Kwerenda w Londynie, choć szeroka, nie dała możliwości przejrzania całości materiałów. W trakcie badań wytypowano najciekawsze teczki, czasami zdawano się na łut szczęścia i przeglądano losowo wybrane dokumenty. W ten sposób trafiono m.in. na bardzo ciekawe notatki w kolekcji Jana Wszelakiego (IPMS, Kolekcja 39, teczki 17, 29, 56), które opisują dramatyczne momenty z ewakuacji ministerstwa do Wielkiej Brytanii w czerwcu 1940 r. Wszystkie przejrane sygnatury podano w przypisach.

Dzięki fachowości i życzliwości pracowników niezwykle efekty przyniosła jednodniowa wyprawa do archiwum miasta Angers. Francuscy archiwiści udostępniili nie tylko podstawową dokumentację pobytu władz polskich w tym mieście, ale także akta dodatkowe, jak np. wielką księgę Angers z wpisami prezydenta i ministrów Rządu Rzeczypospolitej Polskiej. Bardzo ciekawa okazała się kwerenda w zbiorze prasy lokalnej z lat 1939–1940.

Pozostałe archiwa zagraniczne reprezentowane są skromnie, wykorzystano tylko materiały udostępnione online. Nie wykonano szerszych badań w ich zasobach ze względu na

²² Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (IPMS), zesp. A.11.E, sygn. 421, Wykazy pracowników w Centrali i na placówkach, zestawienia pokoi w Centrali, lista pracowników według kategorii plac, lista alfabetyczna, 1943–1945; ibidem, sygn. 292, Decyzje personalne, 1943–1945; ibidem, sygn. 437, Protokoły Komisji Kwalifikacyjnej, 1944.

²³ Archiwum Akt Nowych (AAN), zesp. 8, Prezydium Rady Ministrów (PRM), część VIII, Karty kwalifikacyjne Ministerstwa Spraw Zagranicznych, teczki 237–259 obejmujące litery A–Z. Zostały założone zgodnie z okólnikiem Prezesa Rady Ministrów nr 4156 z 23.03.1931 r. Od 1.07.1931 r. w MSZ akcję spisywania prowadził Wydział Osobowy – Zarządzenie w sprawie prowadzenia kart ewidencyjnych i kwalifikacyjnych, Dz.U. MSZ, nr 5 z 15.04.1931 r., poz. 30, s. 43–52; zob. też: Karty ewidencyjne personelu, ibidem, nr 8 z 1.08.1936 r., poz. 78, s. 178–180.

koszty oraz problemy wynikające z ograniczeń wprowadzonych ze względu na pandemię. Na końcu pracy umieszczono bibliografię, gdzie czytelnicy znajdą wykorzystaną literaturę i archiwalia. W wykazie tym nie umieszczono wskazań na artykuły z prasy codziennej oraz akty prawne opublikowane w Dzienniku Ustaw.

Potężne Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN) w kwestii działalności MSZ w latach 1939–1945 oraz w okresie późniejszym (do 1989 r.) nie ma wiele do zaoferowania. Nie ma bowiem w swoich zasobach ani opracowania monograficznego, ani dokumentów rozpracowania obiektowego lub pojedynczych członków polskiej służby zagranicznej w Londynie. Nazwiska dyplomatów pojawiają się zazwyczaj w teczach dotyczących całej administracji „londyńskiej”²⁴. Póki urzędnicy nie angażowali się w kwestie reemigracji, współpracy z obcymi wywiadami (sprawa „Bergu”²⁵), kontaktów z krajem lub szeroko rozumianej polityki kulturalnej (Radio Wolna Europa, paryska „Kultura”), Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego i później Ministerstwo Spraw Wewnętrznych nie interesowało się pracownikami MSZ. Wyjątkiem jest postać Stanisława Mackiewicza – „zamkowego” premiera i ministra spraw zagranicznych w okresie 8.06.1954–22.06.1955 r., który rok później powrócił do kraju²⁶. W tymże archiwum znaleźć można także próby (nieudane) „podejścia” Augusta Zaleskiego, ale już jako prezydenta RP²⁷. Środowisko londyńskiej emigracji było bardzo hermetyczne i nikogo nie dopuszczało do swojego grona. Wszyscy znali się z trudnych wojennych miesięcy i lat, po 1945 r. osoba z Warszawy nie miała szansy dostać się do tego kręgu. W Archiwum IPN są materiały dotyczące przedwojennych dyplomatów mieszkających w Polsce, którzy znaleźli się w kręgu zainteresowania Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego. Przykładem może być tragiczna postać Tadeusza Chromeckiego, w 1939 r. kierownika referatu w Biurze Personalnym, od 1945 r. wicedyrektora w MSZ w Warszawie. W lutym 1952 r. został aresztowany i brutalnie przesłuchany w sprawie przeciwko biskupowi Czesławowi Kaczmarkowi. W 1953 r. usłyszał wyrok skazujący i do amnestii w 1956 r. był przetrzymywany w więzieniu²⁸.

Los polskiego MSZ był związany z blaskami i cieniami Rządu RP na Uchodźstwie. O jego działalności można dowiedzieć się z prac Krzysztofa Tarki, Andrzeja Friszke lub Aleksandra Szkutę²⁹. Autorzy nie napisali nic o kształcie urzędu, ograniczając się do

²⁴ Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (AIPN), sygn. 0397/134, Rząd londyński i jego delegatury, t. 1, Warszawa 1950 r.; ibidem, sygn. 0297/43, t. 131, MSZ Departament I, Polska emigracja polityczna. Informator, Warszawa sierpień–wrzesień 1962.

²⁵ Wywołana ujawnieniem współpracy przedstawicieli Rady Politycznej z wywiadem amerykańskim.

²⁶ AIPN, sygn. 01251/533, Stanisław Mackiewicz ps. „Rober”; K. Tarka, *Mackiewicz i inni. Wywiad PRL wobec emigrantów*, Łomianki 2007, s. 9–88.

²⁷ AIPN, sygn. 01136/249, Rozpracowanie operacyjne Augusta Zaleskiego, kryptonim „Arbuz”; zob. też: K. Tarka, *Zneutralizować „Arbuza”. Rozpracowanie operacyjne prezydenta Augusta Zaleskiego przez wywiad PRL*, „Zeszyty Historyczne” 2007, nr 160, s. 78–83.

²⁸ AIPN, sygn. 660/126.

²⁹ K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja...*; A. Friszke, op.cit; *Kierownictwo obozu niepodległościowego na obczyźnie 1945–1990*, red. A. Szkuta, Londyn 1996.

zarejestrowania zmian na stanowisku szefa resortu. Z pewnością wykonanie z czasem kwerendy w IPMS pozwoli szerzej odnieść się do funkcjonowania MSZ.

Układ publikacji jest klasyczny – losy Ministerstwa Spraw Zagranicznych zostały opisane chronologicznie w ośmiu częściach, każdą kończy tabela z podziałem organizacyjnym i obsadą kadrową. Pierwszy rozdział obejmuje okres od lata 1939 r., poprzez przygotowania do wybuchu wojny, czas kampanii wrześniowej do chwili rozwiązania urzędu po 17.09.1939 r. na terenie Rumunii. Rozdział drugi opisuje dzieje MSZ od momentu jego odrodzenia w Paryżu z dniem 30.09.1939 r., przez przeniesienie siedziby do Angers, aż do klęski Francji w czerwcu 1940 r. Rozdziały od trzeciego do szóstego zawierają historię centrali działającej na terytorium Wielkiej Brytanii w latach 1940–1945. Tabele, znajdujące się w rozdziałach, zawierają informacje dotyczące struktury i obsady personalnej w okresach wyznaczonych przez reformy organizacyjne, a nie przez kierownictwo poszczególnych ministrów. Poszukiwanie urzędników ułatwia indeks nazwisk umieszczony na końcu opracowania. W aneksie numer 1 zostały podane informacje o działaniu urzędników centrali po cofnięciu uznania rządowi londyńskiemu oraz zamknięciu ostatnich komórek organizacyjnych emigracyjnego MSZ. Nie można liczyć na nowe informacje w sprawie Departamentu Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu RP na Kraj (aneks numer 2). Znamy archiwa i literaturę dotyczącą „Mocy”. Reguły działalności konspiracyjnej sprawiły, że zachowało się mało materiałów. Problem ten został dołączony do niniejszej monografii nie tylko ze względu na zbieżność realizowanych zadań. W „Mocy” działali przedwojenni pracownicy centrali MSZ: Wanda Gąsiorowska (jako łączniczka), Kazimiera Dąbrowska (referent), Kazimierz Katerla (referent finansowy), Tadeusz Chromecki (naczelnik Wydziału Politycznego). Ten ostatni po wojnie pracował także dla Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zajmując wysokie stanowisko naczelnika wydziału i wicedyrektora Departamentu Politycznego (14.07.1945–4.05.1948). Co ciekawe w jego teczce personalnej, przechowywanej do niedawna w Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych³⁰, nie ma wzmianki o jego roli w „Mocy”. Po 1945 r. do pracy w Ministerstwie Spraw Zagranicznych przy al. Szucha (od stycznia 1946 r. al. 1. Armii Wojska Polskiego) stało się łącznie około 80 osób z przedwojennej służby zagranicznej. W niniejszej pracy ustalono, że wśród nich było 35 osób, którzy 1.09.1939 r. mieli przydział do Centrali. Zajmowali tam stanowiska od najniższych (wartownik, woźny), do najwyższych (kierownik referatu, naczelnik wydziału, wicedyrektor), tak jak np. wspomniany Tadeusz Chromecki. Większość z nich pracowała nieco dłużej niż do końca lat 40. XX w. W latach 1947–1952 na polecenie Polskiej Partii Robotniczej i następnie Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej przeprowadzono wiele zwolnień osób niewygodnych dla nowego systemu władzy, wśród ofiar czystek

³⁰ Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych (AMSZ), BSO, sygn. 62/03, w. 2, teczka 9218, Tadeusz Chromecki. Na mocy art. 90 Ustawy z dnia 21 stycznia 2021 r. o służbie zagranicznej (Dz.U. RP, 15.03.2021 r., poz. 464, poprawionej wkrótce Ustawą z dnia 20 maja 2021 r. o zmianie ustawy o służbie zagranicznej, poz. 1003) Ministerstwo Spraw Zagranicznych zostało zobligowane do przekazania do Instytutu Pamięci Narodowej wszystkich teczek personalnych wytworzonych przed 31.12.1990 r. W niniejszej pracy podawane były sygnatury AMSZ. W momencie udostępniania tych materiałów przez IPN (prawdopodobnie od 2022 r.) należy liczyć się z przesysgnowaniem tych teczek i funkcjonowaniem w obiegu naukowym nowych oznaczeń.

znaleźli się „sanacyjni” pracownicy³¹. Były także przypadki pełnej akceptacji i asymilacji. Prawdopodobnie ostatni przedwojenny urzędnik, Tadeusz Martynowicz, odszedł na emeryturę w 1978 r.

W chronologicznym układzie znalazły się odstępstwa wynikające z intensywności występowania pewnych tematów. W rozdziale czwartym przedstawiono całe zagadnienie szyfrów i łączności MSZ w okresie wojny. To w czasie kierowania urzędem przez Edwarda Raczyńskiego odtworzono strukturę komunikacji radiowej i rozwinięto sieć połączeń z placówkami. W rozdziale piątym scharakteryzowano system rekrutacji i szkolenia kadr MSZ. W latach 1943–1944 realizowano projekt przygotowania pracowników na okres powojenny. Wcześniej i później urząd nie poświęcał tyle uwagi temu zagadnieniu. W rozdziale szóstym, dotyczącym ostatniego etapu funkcjonowania urzędu, opisano losy archiwaliów, które urzędnicy chcieli zabezpieczyć przed zniszczeniem lub przekazaniem w ręce przedstawicieli rządu warszawskiego.

W aneksie numer 1 pojawiło się określenie „Miniatura” dotyczące MSZ. Słowo to dobrze oddaje rozmiar urzędu i skalę działania. Nie wprowadzono go sztucznie, zostało zaczerpnięte bezpośrednio z dokumentów archiwalnych³².

Pierwotnie zakładano odtworzenie tylko stan kadry kierowniczej centrali, w trakcie badań trudno było jednak dokonać podziału na szefów i pracowników, kiedy np. w lipcu 1940 r. całe MSZ liczyło tylko 27 urzędników z ministrem włącznie. Z drugiej strony instytucję tworzą zwykli urzędnicy i funkcjonariusze niżsi. Ich rola w specyficznym okresie, jakim była II wojna światowa, była szczególna, często bardzo odpowiedzialna mimo braku formalnych atrybutów zaliczania osoby do kadry kierowniczej. W opracowaniu opisano wszystkich pracowników centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

Niniejsza publikacja ma na celu przybliżyć historię MSZ w czasie II wojny światowej, pokazać struktury, ludzi i sposób funkcjonowania urzędu w tych wyjątkowych okolicznościach. Jak poradzono sobie z ewakuacją, a później z rozproszeniem ministerstwa na terenie Rumunii? Czy odrodzenie się ministerstwa w Paryżu odbyło się podobnie jak innych działów administracji państwowej? Jakie były losy pracowników MSZ w czasie wojny i po jej zakończeniu? Czy wykształciła się nowa pragmatyka służbowa, czy kontynuowano zasady kancelaryjne z okresu dwudziestolecia międzywojennego? Jednym z założeń pracy nad tym tematem była chęć odtworzenia systemu działania Ministerstwa Spraw Zagranicznych, przygotowanie zestawu podstawowych informacji o ludziach i strukturach urzędu, tak by każdy historyk służby zagranicznej okresu II wojny światowej miał dobry punkt wyjścia do swoich badań monograficznych. Mam nadzieję, że pomoże to w poruszaniu się po dokumentach archiwalnych, gdzie wielokrotnie można spotkać się z dość enigmatycznymi zapisami dotyczącymi dekretacji pism lub organizacji pracy. Stąd w opracowaniu przedstawiono tak obszerne tabele, które zostały przygotowane i są

³¹ P. Ceranka, *Podstawowa Organizacja Partyjna PZPR w Ministerstwie Spraw Zagranicznych 1949–1989*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 1(37), s. 247–307.

³² IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1252, Domniemany miesięczny budżet „Miniatury” w roku 1945, b.p.; ibidem, sygn. 1253, Ścisłe poufne: Ministerstwo Spraw Zagranicznych (miniaturowe i konspiracyjne) od cofnięcia uznania przez Wielką Brytanię i Stany Zjednoczone dnia 5 VII 1945 r., około 1949 r., b.p.

prezentowane po raz pierwszy. Ogromną pokusą podczas kwerend były dokumenty opisujące losy pracowników. Każdy z nich mógłby opowiedzieć swoją historię. W pracy musiano jednak przyjąć pewien poziom uogólnień i charakteryzować całe grupy urzędników. Centrala to tylko część służby zagranicznej. Na swojego autora czeka temat działalności placówek dyplomatycznych i konsularnych w okresie II wojny światowej. Mam nadzieję, że książka Danuty Drywy, *Poselstwo RP w Bernie. Przemilczana historia*, jest zwiastunem całej serii równie ciekawych publikacji³³.

Niniejsze opracowanie powstawało przez kilka lat, swój wkład w jego ukończenie ma wiele osób i instytucji, które udzieliły pomocy. Szczególnie pragnę podziękować archiwistom: pani Jadwidze Kowalskiej i panu Andrzejowi Suchcitzowi – kustoszom Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, pani Dorocie Gębickiej, kierownikowi Oddziału IV Informacji Naukowej i Udostępniania Zasobu Archiwum Akt Nowych, i jej pracownikom czytelni naukowej. Dziękuję Krzysztofowi Szczepanikowi za pomoc w badaniach i zawsze konstruktywną krytykę. Autor jest pracownikiem Biura Archiwum i Zarządzania Informacją MSZ, jego kolejni przełożeni i dyrektorzy popierali ten projekt. Mam nadzieję, że to opracowanie przyniesie im satysfakcję z podjętych decyzji.

---

³³ D. Drywa, *Poselstwo RP w Bernie. Przemilczana historia*, Warszawa–Oświęcim 2020. Punktem wyjścia do badań może być też publikacja *Urzędy konsularne Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1945. Informator archiwalny*, oprac. P. Ceranka, K. Szczepanik, Warszawa 2020.

Wykaz skrótów

AAN – Archiwum Akt Nowych w Warszawie
admin. – administracyjny
AIPN – Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej
a.i. – ad interim
AMSZ – Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych
b. – były
b.d. – bez daty, brak danych
BIP – Biuro Informacji i Propagandy (1939–1945)
b.p. – brak paginacji
BSO – Biuro Spraw Osobowych
CAW – Centralne Archiwum Wojskowe
Dz.U. – Dziennik Ustaw
Dz.Urz. – Dziennik Urzędowy
e.p. – en pied
EZN – Egzekutywa Zjednoczenia Narodowego
GISZ – Główny Inspektorat Sił Zbrojnych
GM – Gabinet Ministra
IH – Archiwum Instytutu Hoovera w Stanford
IJP-NY – Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce z siedzibą w Nowym Jorku
IPMS – Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie
ITC – Interim Treasury Committee for Polish Questions (Tymczasowy Komitet Treasury do Spraw Polskich)
k. – karta
KG – Konsulat Generalny
kol. – kolekcja
LOPP – Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej (1928–1939)
MID – Ministerstwo Informacji i Dokumentacji
min – minister
MON – Ministerstwo Obrony Narodowej
MOS – Ministerstwo Opieki Społecznej
MPiOS – Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej
MPHiŻ – Ministerstwo Przemysłu, Handlu i Żeglugi (na emigracji 1942–1945)
mps – maszynopis
MSZ – Ministerstwo Spraw Zagranicznych
MSZ Angers – MSZ z siedzibą w Angers (22.11.1939–14.06.1940)
MSZ Londyn – MSZ z siedzibą w Londynie (21.06.1940–5.07.1945)
MSW – Ministerstwo Spraw Wojskowych
NAC – Narodowe Archiwum Cyfrowe
NiD – Niepodległość i Demokracja (1944–1947)
NIK – Najwyższa Izba Kontroli

NKN – Naczelny Komitet Narodowy
NKWD – ros. Narodnyj Komissariat Wnutriennych Dieł (Ludowy Komisariat Spraw Wewnętrznych ZSRR)
OPL – Obrona przeciwlotnicza
OPP – Liga Obrony Powietrznej Państwa (1922–1928)
PD – Protokół Dyplomatyczny
p.k. – pracownik kontraktowy
p.o. – pełniący obowiązki
PCK – Polski Czerwony Krzyż
PNKD – Polski Narodowy Komitet Demokratyczny
POSK – Polski Ośrodek Społeczno-Kulturalny w Londynie
POWN – Polska Organizacja Walki o Niepodległość (we Francji)
PPS – Polska Partia Socjalistyczna
PRM – Prezydium Rady Ministrów, Archiwum osobiste Prezesa Rady Ministrów
PRM.E – Prezydium Rady Ministrów, Eaton Place
PRM.K – Prezydium Rady Ministrów, Archiwum Kancelarii
PRM.L – Prezydium Rady Ministrów, Archiwum Liebermanowej
PSL – Polskie Stronnictwo Ludowe
rb. – rok bieżący
rkps – rękopis
RN – Rada Narodowa
RP – Rzeczpospolita Polska
RSZ – *Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej według stanu na ...*
SHAEF – Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force (Naczelne Dowództwo Alianckich Sił Ekspedycyjnych)
SN – Stronnictwo Narodowe
tyt. – tytułarny
w. – wiązka
WBH – Wojskowe Biuro Historyczne
z-za – zastępca
zesp. – zespół

Rozdział 1: Czas ewakuacji (1–30.09.1939)

1.1. Przygotowania do wojny

Dnia 12.05.1936 r. powołano Komitet Obrony Rzeczypospolitej, który wśród swoich zadań miał „rozpatrywanie zagadnień, dotyczących obrony Państwa i ustalanie w tej dziedzinie wytycznych dla Rządu” oraz „koordynowanie prac przygotowujących obronę Państwa”³⁴. Były to działania systemowe i nie wskazywały konkretnego przeciwnika. W zachowanych archiwaliach znajduje się m.in. tajna korespondencja dotycząca liczby pracowników MSZ zwolnionych z obowiązku mobilizacyjnego. Według „Instrukcji Reklamacyjnej Ministerstwa Spraw Wojskowych” wezwań w czasie wojny nie wysyłano do ministra, podsekretarza stanu oraz czterech dyrektorów departamentów centrali. Reklamowanych bezterminowo z racji zajmowanego stanowiska było 65 osób (3 wicedyrektory departamentów, 1 wicedyrektor Gabinetu Ministra, 9 naczelników wydziałów, 7 zastępców naczelnika wydziału, 9 kierowników kancelarii, 4 szyfrantów, 24 radców jako kierowników referatów i 8 referendarzy w funkcji kierowników referatów)³⁵. Na czas krótszy, trzymiesięczny, wyłączonych z obowiązku służby wojskowej było kolejnych 160 pracowników (28 radców, 35 referendarzy, 29 podreferendarzy, 25 sekretarzy administracyjnych oraz 43 sekretarzy rachunkowych). W sumie do armii miało nie pójść 225 osób, czyli większość pracowników merytorycznych centrali. Odrębnie została uzgodniona z Ministerstwem Spraw Wojskowych sprawa personelu placówek zagranicznych podległych MSZ. Wszyscy pracownicy etatowi i kontraktowi ambasad, poselstw i konsulatów zostali automatycznie reklamowani z wojska, dotyczyło to także personelu kancelaryjnego, pomocniczego oraz woźnych – w sumie na dzień 15.12.1936 r. na takiej liście znalazło się 208 nazwisk. Choć z biegiem lat liczby te zmieniały się, to służba zagraniczna zawsze miała wielu reklamowanych urzędników. Wiązało się to z zadaniami tego resortu podczas konfliktu.

W centrali w Warszawie systematycznie trwały jawne przygotowania do działania w sytuacji kryzysowej. W myśl Rozporządzenia Rady Ministrów z dnia 24.01.1939 r.³⁶ o obowiązkach osób fizycznych i prawnych oraz władz i instytucji w dziedzinie przygotowania personelu obrony przeciwlotniczej i przeciwgazowej w czasie pokoju MSZ powołało do życia drużyny zadaniowe, zakupiło odpowiedni sprzęt oraz kilkadziesiąt masek gazowych. Komendantem OPL biernej gmachu mianowano Władysława Skarżyńskiego (z-ca naczelnika Wydziału Administracyjno-Gospodarczego); jego zastępcą został Zbigniew Zdanowicz (kierownik Referatu Bezpieczeństwa i Porządku).

³⁴ Dekret Prezydenta RP z dnia 9 maja 1936 r. o sprawowaniu zwierzchnictwa nad Siłami Zbrojnymi i organizacji naczelnych władz wojskowych w czasie pokoju, Dz.U. RP 1936, nr 38, poz. 286, s. 648.

³⁵ AAN, zesp. 8, część VII, sygn. 6, Pismo Ministerstwa Spraw Zagranicznych do Prezydium Rady Ministrów w sprawie wytycznych organizacyjnych na wypadek wojny, 15.12.1936 r., k. 19–20.

³⁶ Dz.U. RP 1939, nr 10, poz. 54, s. 133–138.

Drużyny OPL w MSZ, 18.03.1939 r.³⁷:

drużyna	kierownik, zastępca
schronowa (odkazeńniowa)	Walery Matuszewski, Wacław Kukliński
przeciwpożarowa	Władysław Młodowski, Konrad Dembiński ³⁸
ratowniczo-sanitarna	dr med. Aleksander Rytel, Marian Wiśniewski
bezpieczeństwa	Karol Jastrzębski, Kazimierz Fabian

Ćwiczenia OPL w gmachu MSZ nie cieszyły się powodzeniem i pracownicy ich unikali. Niektórych musiał przywoływać do porządku sam dyrektor kadr Wiktor Tomir Drymmer: „Wobec stałego uchylania się od ćwiczeń OPL biernej Gmachu Ministerstwa Spraw Zagranicznych – udzielam Panu nagany – na podstawie punktu »a« art. 73 oraz art. 114 ustawy o państwowej służbie cywilnej z tym, że w razie stwierdzenia ponownego wykroczenia służbowego będą wobec Pana zastosowane dalsze kary przewidziane w tejże ustawie”³⁹. Resort z pozoru działał normalnie. 19.08.1939 r. Wydział Gospodarczy sporządził planjazd kurierskich z pocztą dyplomatyczną we wrześniu, gdzie przewidziano 27 wyjazdów, ostatni 1.10.1939 r. do Moskwy⁴⁰.

W tle oficjalnych działań trwały ukryte przygotowania do funkcjonowania w stanie wyjątkowym: gromadzono zapasy benzyny dla MSZ i korpusu dyplomatycznego, urzędnikom wypłacono zaliczki na zakup większych zapasów żywności. Jan Barański (naczelnik Wydziału Gospodarczego) otrzymał poufne zadanie zakupu skrzyń do przewiezienia archiwum MSZ. Zakupiono także motocykle dla kilku woźnych, którzy mieli pełnić funkcje łączników⁴¹. Od maja 1939 r. wyżsi urzędnicy ministerstwa musieli być osiągalni telefonicznie o każdej porze dnia. Wtedy też zabezpieczano miejsce ewakuacji biur; dla MSZ wyznaczono Nałęczów. Decyzja o tej lokalizacji mogła mieć związek z willą „Gioia”, której właścicielką była Jadwiga Beck (z domu Salkowska), gdzie spotykali się przed wojną członkowie polskiego rządu.

Z pozoru naturalnie brzmiące polecenia, dotyczące porządkowania spraw, w sierpniu 1939 r. można odczytać jako przygotowania mobilizacyjne lub ewakuacyjne. 11.08.1939 r. Drymmer zarządził, by wszystkie akta tajne i jawne na noc zdawane były do kancelarii. W pokojach referentów w ciągu dnia mogły znajdować się tylko teczki aktualnie opracowywane. Dyrektor Biura Personalnego prosił kierowników komórek o „przeprowadze-

³⁷ AAN, zesp. 322, MSZ, sygn. 11662, [2/322/0/-/11662], Okólnik Departamentu Administracyjnego, 18.03.1939 r., k. 54.

³⁸ Dnia 1.05.1939 r. przydzielony do Ambasady RP w Bukareszcie – AMSZ, BSO, sygn. 46/97, w. 32,teczka 7033, Konrad Dembiński.

³⁹ AAN, zesp. 322, sygn. 1459e, [2/322/0/-/1459e], Pismo dyrektora Biura Personalnego do czterech niższych funkcjonariuszy MSZ w sprawie nagany, 15.05.1939 r., k. 86.

⁴⁰ Ibidem, sygn. 5267, [2/322/0/-/5267], A.III. Plan jazd kurierskich w miesiącu wrześniu 1939 r., 19.08.1939 r., k. 5–8.

⁴¹ S. Schimitzek, *Drogi i bezdroża...*, s. 452–453. Wcześniej, już jesienią 1938 r., centrala poleciła Ambasadzie RP w Berlinie oraz konsulatom polskim na terenie Niemiec przesłanie do Warszawy najważniejszych akt.

203

MINISTERSTWO SPRAW ZAGRANICZNYCH

Biuro Personalne

Warszawa, dn. 3.VIII 1939 r.

No.B.Pers.375/10

Do Pana /i/

.....Domałowicza kls.....

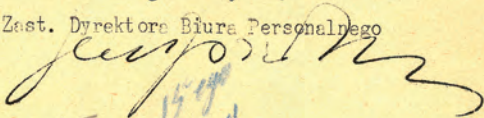
.....P. Dypl.....

Proszę Pana /ia/ o wzięcie udziału w kursie ratownictwa sanitarnego OPL. biernej, według rozesłanego swego czasu programu.

Kurs odbywać się będzie w Klubie Urzędników Polskiej Służby Zagranicznej.

Początek kursu dn. 7.VIII.99 o godz. 19⁰⁰

Zast. Dyrektora Biura Personalnego

*Przeleć do B. Pers.
1. ~~Wielki~~ Dobrowol
2. ~~Wielki~~ Dobrowol
3. ~~Wielki~~ Dobrowol
4. ~~Wielki~~ Dobrowol
5. ~~Wielki~~ Dobrowol
6. ~~Wielki~~ Dobrowol
7. ~~Wielki~~ Dobrowol
8. ~~Wielki~~ Dobrowol
9. ~~Wielki~~ Dobrowol
10. ~~Wielki~~ Dobrowol
11. ~~Wielki~~ Dobrowol
12. ~~Wielki~~ Dobrowol
13. ~~Wielki~~ Dobrowol
14. ~~Wielki~~ Dobrowol
15. ~~Wielki~~ Dobrowol
16. ~~Wielki~~ Dobrowol
17. ~~Wielki~~ Dobrowol
18. ~~Wielki~~ Dobrowol
19. ~~Wielki~~ Dobrowol
20. ~~Wielki~~ Dobrowol
21. ~~Wielki~~ Dobrowol
22. ~~Wielki~~ Dobrowol
23. ~~Wielki~~ Dobrowol
24. ~~Wielki~~ Dobrowol
25. ~~Wielki~~ Dobrowol
26. ~~Wielki~~ Dobrowol
27. ~~Wielki~~ Dobrowol
28. ~~Wielki~~ Dobrowol
29. ~~Wielki~~ Dobrowol
30. ~~Wielki~~ Dobrowol
31. ~~Wielki~~ Dobrowol
32. ~~Wielki~~ Dobrowol
33. ~~Wielki~~ Dobrowol
34. ~~Wielki~~ Dobrowol
35. ~~Wielki~~ Dobrowol
36. ~~Wielki~~ Dobrowol
37. ~~Wielki~~ Dobrowol
38. ~~Wielki~~ Dobrowol
39. ~~Wielki~~ Dobrowol
40. ~~Wielki~~ Dobrowol
41. ~~Wielki~~ Dobrowol
42. ~~Wielki~~ Dobrowol
43. ~~Wielki~~ Dobrowol
44. ~~Wielki~~ Dobrowol
45. ~~Wielki~~ Dobrowol
46. ~~Wielki~~ Dobrowol
47. ~~Wielki~~ Dobrowol
48. ~~Wielki~~ Dobrowol
49. ~~Wielki~~ Dobrowol
50. ~~Wielki~~ Dobrowol
51. ~~Wielki~~ Dobrowol
52. ~~Wielki~~ Dobrowol
53. ~~Wielki~~ Dobrowol
54. ~~Wielki~~ Dobrowol
55. ~~Wielki~~ Dobrowol
56. ~~Wielki~~ Dobrowol
57. ~~Wielki~~ Dobrowol
58. ~~Wielki~~ Dobrowol
59. ~~Wielki~~ Dobrowol
60. ~~Wielki~~ Dobrowol
61. ~~Wielki~~ Dobrowol
62. ~~Wielki~~ Dobrowol
63. ~~Wielki~~ Dobrowol
64. ~~Wielki~~ Dobrowol
65. ~~Wielki~~ Dobrowol
66. ~~Wielki~~ Dobrowol
67. ~~Wielki~~ Dobrowol
68. ~~Wielki~~ Dobrowol
69. ~~Wielki~~ Dobrowol
70. ~~Wielki~~ Dobrowol
71. ~~Wielki~~ Dobrowol
72. ~~Wielki~~ Dobrowol
73. ~~Wielki~~ Dobrowol
74. ~~Wielki~~ Dobrowol
75. ~~Wielki~~ Dobrowol
76. ~~Wielki~~ Dobrowol
77. ~~Wielki~~ Dobrowol
78. ~~Wielki~~ Dobrowol
79. ~~Wielki~~ Dobrowol
80. ~~Wielki~~ Dobrowol
81. ~~Wielki~~ Dobrowol
82. ~~Wielki~~ Dobrowol
83. ~~Wielki~~ Dobrowol
84. ~~Wielki~~ Dobrowol
85. ~~Wielki~~ Dobrowol
86. ~~Wielki~~ Dobrowol
87. ~~Wielki~~ Dobrowol
88. ~~Wielki~~ Dobrowol
89. ~~Wielki~~ Dobrowol
90. ~~Wielki~~ Dobrowol
91. ~~Wielki~~ Dobrowol
92. ~~Wielki~~ Dobrowol
93. ~~Wielki~~ Dobrowol
94. ~~Wielki~~ Dobrowol
95. ~~Wielki~~ Dobrowol
96. ~~Wielki~~ Dobrowol
97. ~~Wielki~~ Dobrowol
98. ~~Wielki~~ Dobrowol
99. ~~Wielki~~ Dobrowol
100. ~~Wielki~~ Dobrowol*

od 16

15
MOB
TAJNE

STATUT ORGANIZACYJNY M.S.Z.
NA CZAS WOJNY

§ 1.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych dzieli się na Sztab
Scisły Ministra i na Rzut II.

§ 2.

SZTAB SCISŁY

Sztab Scisły składa się z Gabinetu Ministra, Protokółu
Dyplomatycznego, Rady Ekonomicznego, Departamentu Polityczno-
go, Biura Prasowo-Propagandowego i Kwatermistrzostwa.

§ 3.

GABINET MINISTRA dzieli się na Sekretariat Ministra i
5 referatów: 1/ Polityczny, 2/ Ogólny i Personalny, 3/ Łączności
4/ Szyfrów 5/ Funduszu Specjalnego.

Sekretariat Ministra przyjmuje i przedstawia Ministrowi
korespondencję adresowaną do Ministra, uzyskuje podpis i aproba-
tę Ministra na aktach, pismach i depeszach, załatwia sprawy
dotyczące osoby Ministra, związane ze sprawowaniem przezeń
urzędu oraz sprawy audiencyjne.

REFERAT POLITYCZNY zajmuje się sprawami wynikającymi z
koordynacji prac politycznych resortu, wszelką korespondencją
polityczną kierowaną do Ministra, zajmuje się sprawami dotyczą-
cymi stosunku Ministra do Rządu i Izb Ustawodawczych, sprawami
uzgodnień międzyministerialnych, czuwa nad wykonaniem wszelkich

[436]

nie kontroli szaf poszczególnych referentów i zarządzenie, ażeby zawartość szaf została oczyszczona ze wszystkich zbędnych papierów, doprowadzona do wzorowego porządku, oraz aby w szafach nie gromadzono ani aktów, ani zbędnego materiału pomocniczego⁴². Wszystkie komórki przeprowadziły kontrolę i ich wyniki nadesłały do Biura Personalnego, sygnalizując w wielu miejscach problemy z wykonaniem polecenia zawartego w okólniku⁴³. Najważniejsze dla zachowania ciągłości pracy materiały aktowe należało przygotować do szybkiego spakowania, maszyny do pisania miały mieć zabezpieczenia przed uszkodzeniem w czasie transportu, a kancelarie zapas artykułów biurowych na miesiąc pracy.

Od 25.08.1939 r. niszczone dokumenty w MSZ: początkowo duplikaty i materiały drugorzędne, od 30.08.1939 r. także akta tajne. Dokumenty palono bez przerwy w sześciu piecach kotłowni ministerstwa, akta o małej wartości wywożono do zniszczenia do papierni w Jeziornej. Wcześniej, 25.08.1939 r., odwołano z urlopów pracowników, wszystkim polecono zdobyć wizy państw zachodnich, by w trakcie działań zbrojnych nie tracić czasu na formalności.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych przygotowywało instrukcje działania w stanie wojny wraz z nowym statutem organizacyjnym ministerstwa. W momencie wybuchu konfliktu centrala miała przyjąć nową strukturę, dzieliła się na Sztab Ścisły Ministra oraz na II rzut⁴⁴. Sztab Ścisły Ministra składał się z Gabinetu Ministra⁴⁵, Protokołu Dyplomatycznego, Rady Ekonomicznego, Departamentu Politycznego⁴⁶, Biura Prasowo-Propagandowego⁴⁷ oraz Kwatermistrzostwa. II rzut tworzyli: Biuro Protokołu Dyplomatycznego, Biuro Personalne⁴⁸, Departament Konsularny⁴⁹ i Departament Administracyjny⁵⁰. Wszelkie ustalenia pozostały tylko na papierze, bowiem dynamika wydarzeń nie pozwoliła w pełni wcielić ich w życie⁵¹.

⁴² AAN, zesp. 322, sygn. 9976, [2/322/0/-/9976], Okólnik Biura Personalnego, 11.08.1939 r., k. 39.

⁴³ Na przykład: AAN, zesp. 322, sygn. 11653, [2/322/0/-/11653], Pismo naczelnika E.III., 19.08.1939 r., k. 26–27.

⁴⁴ Szczegółowy opis składu i kompetencji znajduje się w: AAN, zesp. 322, sygn. 313, [2/322/0/-/313], k. 1–25.

⁴⁵ Gabinet Ministra dzielił się na Sekretariat Ministra i Referaty: Polityczny, Ogólny i Personalny, Łączności, Szyfrów oraz Funduszu Specjalnego.

⁴⁶ Departament Polityczny dzielił się na cztery Wydziały: Zachodni, Wschodni, Państw Neutralnych i Organizacji Międzynarodowych oraz Prawny.

⁴⁷ Biuro składało się z sześciu Referatów: Informacyjnego, Prasy Polskiej, Transmisji, Propagandy, Ogólnego oraz Wojskowego.

⁴⁸ Biuro Personalne składało się z trzech Referatów: Personelu Etatowego, Personelu Kontraktowego, Organizacyjnego.

⁴⁹ Departament Konsularny składał się z dwóch Wydziałów: Polaków Zagranicą, Opieki Prawnej.

⁵⁰ Departament Administracyjny składał się z dwóch Wydziałów: Budżetowego, Gospodarczego oraz Referatu Archiwalnego.

⁵¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 437/1, Instrukcja dot. przygotowania się do ewentualnego opuszczenia ministerstwa, 23.08.1939 r., b.p.

Struktura centrali MSZ we wrześniu 1939 r.:

Minister

Podsekretarz Stanu

Sekretariat Ministra (S.M.)

Gabinet Ministra (G.M.)

Referat Polityczny (G.M.P.)

Kancelaria Referatu Politycznego

Referat Szyfrów (G.M.S.)

Kancelaria Referatu Szyfrów

Referat Archiwalny (G.M.A.)

Referat Funduszu Specjalnego (R.F.S.)

Protokół Dyplomatyczny (P.D.)

Referat Ogólny

Referat Orderowy

Kancelaria Protokołu Dyplomatycznego

Biuro Personalne (B.Pers.)

Referat Pracowników Kontraktowych, Funkcjonariuszy Niższych
oraz Ewidencji

Referat Personelu Etatowego

Referat Organizacji i Wyszkożenia

Kancelaria Biura Personalnego

Departament Polityczno-Ekonomiczny (D.P.)

Wydział Organizacji Międzynarodowych (P.I.)

Referat Ligi Narodów i Organizacji Międzynarodowych (P.I.L.)

Referat Morski (P.I.Mor.)

Referat Wyznań (P.I.W.)

Referat Kongresowy

Referat Spraw Komunikacyjnych i Granicznych (P.I.K.)

Wydział Zachodni (P.II.)

Referat Centralno-Europejski (P.II.C.)

Referat Anglo-Saski

Referat Zachodni

Referat Południowy

Wydział Wschodni (P.III.)

Referat Sowiecki

Referat Środkowej Europy

Referat Litewski

Referat Bałtycki (P.III.B.)

Referat Bliskiego i Dalekiego Wschodu (Azjatycki)

Wydział Prawny (P.V.)

Referat Polityczno-Prawny

Referat Ogólno-Prawny

Referat Traktatowy

**Kancelaria Departamentu Polityczno-Ekonomicznego
Hala Maszyn**

Wydział Prasowy (P.VI.)

Referat Prasy Polskiej

Referat Zachodni

Referat Wschodni

Referat Informacyjny

Referat Propagandy

Kancelaria Wydziału Prasowego

Radca Ekonomiczny (R.E.)

Departament Konsularny (D.K.)

Wydział Polityki Emigracyjnej (E.I.)

Referat Studiów (E.I.S.)

Referat Migracyjny (E.I.M.)

Referat Kolonialny (E.I.K.)

Referat Osadniczy (E.I.O.)

Kreślarnia

Wydział Polaków Zagranicą (E.II.)

Referat Zamorski (E.II.A.)

Referat Zachodni (E.II.Z.)

Referat Wschodni (E.II.W.)

Referat Ogólny (E.II.O.)

Wydział Opieki Prawnej (E.III.)

Referat Prawny (E.III.P.)

Referat Społeczny (E.III.S.)

Referat Administracyjny (E.III.A.)

Referat Spraw Obywatelstwa (E.III.O.)

Kancelaria Departamentu Konsularnego

Hala maszyn Departamentu Konsularnego

Departament Administracyjny (D.A.)

Wydział Budżetowy (A.II.)

Referat Budżetowy (A.II.B.)

Rachuba Centrali (A.II.R.C.)

Referat Kontroli Rachunkowości Urzędów Zagranicznych (A.II.K.Z.)

Kasa (A.II.K.)

Wydział Gospodarczy (A.III.)

Referat Komunikacji (A.III.Ref.Kom.)

Referat Inwestycyjny

Referat Gospodarczy

Kancelaria Główna

Referat Bezpieczeństwa i Porządku (w A.II)

W sierpniu 1939 r. zagrożenie wybuchem wojny było bardzo realne. Kierownicy placówek na terenie Niemiec podjęli decyzję o zredukowaniu personelu do najpotrzebniejszych pracowników, pozostali zaś mogli wrócić do Polski i zameldować się w centrali począwszy od 26.08.1939 r.⁵² Karol Kraczkiewicz, I sekretarz Ambasady RP w Berlinie, napisał: „Okolo połowy sierpnia nadeszła z Warszawy obszerna instrukcja co do kroków, które Ambasada miała natychmiast przedsięwziąć wobec spodziewanego w najbliższym czasie ataku niemieckiego. Zarządzono m.in. odwołanie do centrali MSZ urzędników kancelaryjnych i sekretarek, jeśli nie byli niezbędni do wykonywania koniecznych prac bieżących, oraz ewakuację do Polski żon i dzieci całego personelu ambasady i konsulatów, a także służby obywatelstwa polskiego zatrudnionej przez członków tego personelu”⁵³. Na prośbę urzędników niektóre żony zostały przy nich. W Konsulacie Generalnym RP w Berlinie na liczbę 35 wszystkich pracowników na stanowisku pozostali tylko: konsul generalny, trzech urzędników oraz trzech woźnych⁵⁴. Osobom wyjeżdżającym do kraju wypłacono awansem pensje za wrzesień i październik.

W Warszawie otrzymywali przydział do komórek ministerstwa lub do jednej z placówek zagranicznych, zgłaszali się do wojska, szli na urlop lub wręczano im zwolnienie z pracy. Bogumiła Jewasińska napisała: „Mam zaszczyt donieść, że z polecenia Kierownika Konsulatu RP w Szczecinie Pana Romualda Nowickiego przyjechałam do kraju i jestem do dyspozycji MSZ. W tym celu podaję mój tymczasowy adres: Kalisz, ul. Marszałka Piłsudskiego 39 m. 5”⁵⁵. Władysław Szychułda z Konsulatu RP we Wrocławiu był w Poznaniu. Drymmer 30.08.1939 r. wysłał do niego telegram: „zgłosić się natychmiast w centrali ministerstwa”, gdzie Szychułda zameldował się już następnego dnia. Z Konsulatu RP w Lipsku Witold Makowski wyjechał prosto do Amsterdamu, Adam Wolański do Antwerpii. Wszystkie te decyzje personalne bardzo utrudniają lub wręcz uniemożliwiają odtworzenie dokładnej obsady Ministerstwa Spraw Zagranicznych we wrześniu 1939 r.

⁵² Zob. też: AAN, zesp. 322, sygn. 1475a, [2/322/0/-/1475a], Ścisłe tajna instrukcja MOB ministra spraw zagranicznych dla placówek w Niemczech, ZSRR i Czechosłowacji, wrzesień 1938 r.

⁵³ K. Kraczkiewicz, *Jesień 1938–jesień 1939 (Narastanie konfliktu polsko-niemieckiego)*, „Zeszyty Historyczne” 1984, nr 70, s. 176.

⁵⁴ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Pismo KG RP w Berlinie do MSZ w sprawie pracowników pozostających w Niemczech, 30.08.1939 r., skan 218.

⁵⁵ Ibidem, Pismo Bogumiły Jewasińskiej do Biura Personalnego MSZ, 29.08.1939 r., skan 270.

W polityce, gospodarce czy wojsku najważniejszym składnikiem sukcesu jest dobry i poufny przepływ informacji. Prace nad stworzeniem własnej sieci łączności radiowej Ministerstwo Spraw Zagranicznych rozpoczęło w 1937 r., wcześniej centrala na ul. Wierzbowej uzyskiwała połączenie z najważniejszymi osobami w administracji państwowej. W 1929 r. (lub 1930 r.) doszło do skandalu politycznego. Jeden z dziennikarzy podsłuchiwał rozmowę telefoniczną marszałka Józefa Piłsudskiego z prezesem Rady Ministrów Kazimierzem Bartlem o ważnych posunięciach politycznych i ogłosił to w prasie. Znajoma telefonistka połączyła go „na trzeciego” do rozmawiających. Opublikowanie podsłuchanej rozmowy doprowadziło do stworzenia w Warszawie automatycznej sieci telefonicznej dla najwyższych władz państwowych. Była to tzw. sieć „dyrektorska”, umożliwiała prowadzenie 30 rozmów jednocześnie, początkowo mieściła się w gmachu Głównego Inspektoratu Sił Zbrojnych (GISZ), później została przeniesiona do gmachu Ministerstwa Spraw Wojskowych. Sieć zainstalowano kablem napowietrznym pod nadzorem wojska, konserwacja należała do poczty. Krąg abonentów tworzyli: prezydent RP, marszałek w Belwederze, GISZ, premier, prawie wszyscy ministrowie, wiceministrowie spraw wojskowych, szef Biura Inspekcji GISZ, komendant miasta Warszawa oraz Komisarz Rządu w Warszawie. Początkowo sieć miała 16 użytkowników, z biegiem czasu pojemność centrali wzrosła do 100 numerów z około 65 abonentami. Doszli prawie wszyscy podsekretarze stanu, wielu wyższych wojskowych, a nawet niektórzy dyrektorzy departamentów poszczególnych ministerstw. Wtedy też kable położono w kanalizacji podziemnej⁵⁶. Tym telefonem MSZ kontaktowało się na terenie Warszawy. Kluczowe dla działania MSZ było jednak połączenie się z placówkami w Europie.

Od 1937 r. MSZ prowadziło korespondencję z Ministerstwem Pocht i Telegrafów, Sztabem Głównym i Ministerstwem Spraw Wojskowych, która dotyczyła planów powołania łączności centrali z placówkami na wypadek przerwania publicznych połączeń kablowych i radiotelegraficznych. Doświadczenia służby zagranicznej wykazały, że należało krytycznie oceniać wartość użytkową urządzeń międzynarodowych w sytuacjach zaognienia stosunków, kiedy stale pojawiały się „uszkodzenia połączeń”, opóźnianie przekazywania materiałów szyfrowych lub zgłaszanie ich nieczytelności. W tej sytuacji pracownik musiał wielokrotnie podawać sekwencje liter aż do momentu akceptacji przez pośrednika za granicą. Należało zakładać, że w momencie wybuchu konfliktu zbrojnego wszelkie pokojowe kanały komunikacyjne ulegną przerwaniu. Publiczne połączenia radiowe w Polsce też nie gwarantowały przepustowości, bowiem w 1937 r. 21 połączeń radiowych obsługiwały zaledwie cztery nadajniki długofalowe i trzy krótkofalowe.

W połowie 1938 r. MSZ przystąpiło do budowy własnej sieci, korzystając z fachowej pomocy Dowództwa Wojsk Łączności w Ministerstwie Spraw Wojskowych oraz podległego mu Dowództwa Biura Badań Technicznych. Ważniejsze placówki zagraniczne zaopatrywano w aparaty radiowe nadawczo-odbiorcze, kupowane wprawdzie z „tajnych” funduszy MSZ, lecz obsługiwane przez fachowców na etatach pracowników administra-

---

⁵⁶ IPMS, zesp. BI, Relacje z Kampanii 1939 roku, sygn. 9b, Relacja nr 4, Bronisław Front, Łączność centralnych władz wojskowych w dniu 1 IX 1939 r., 3.04.1942 r., k. 26.

cyjno-gospodarczych⁵⁷. To zadanie na polecenie ministra Józefa Becka z powodzeniem realizował Jan Weinstein, który za tę pracę został odznaczony Złotym Krzyżem Zasługi⁵⁸. Ministerstwo nie miało możliwości obsadzenia tych wszystkich nowych zagranicznych stanowisk swoimi ludźmi. W połowie 1939 r. Referat Szyfrów tworzyło tylko 12 pracowników (kierownik Józef Gorzechowski, radcowie: Antoni Chamiec, Jan Jarczyński, Leon Rembiszewski, Henryk Wielowieyski, podreferendarze: Feliks Górski, Tadeusz Lisiecki, Stefan Szubartowicz, pracownik kontraktowy Stanisław Kajetanowicz; w kancelarii Referatu pracowały: podreferendarz Kazimiera Dąbrowska, sekretarz administracyjna Zofia Wizowa i pracownik kontraktowy Helena Skarbkowa). Warto zapamiętać te nazwiska, bowiem wymienione osoby wykazywały się niezwykle cennymi umiejętnościami szyfrowania i były specjalnie chronione, by nie utracić możliwości kontaktowania się resortu z placówkami. Za samą łączność odpowiadał czteroosobowy Referat Informacyjny umieszczony organizacyjnie w Wydziale Prasowym. Referatem kierował Jan Weinstein, który w połowie 1939 r. pod dużą presją czasu musiał stworzyć zespoły radiotelegrafistów, którzy mieli unieść ciężar awaryjnej komunikacji po wybuchu wojny. Nie było sposobu, by kształcić swoich podwładnych. Odpowiednich „gotowych” pracowników miało tylko wojsko⁵⁹.

Niezwykle trudno zbadać tę część służby zagranicznej, otaczał ją nimb tajności, tworzyli ją fachowcy spoza centrali. Rzadko ich nazwiska pojawiały się w wykazach pracowników, często byli na etatach spoza MSZ. Oficjalnie Leonard Sommerfeld był od 1.04.1938 r. do 18.09.1939 r. radiooperatorem w Sztabie Głównym Oddziału II. W 1944 r. w karcie personalnej napisał, że w rzeczywistości pracował dla MSZ „od zorganizowania sieci łączności MSZ, to jest od lata 1938 roku do chwili obecnej (przez cały 1940 rok Ambasada RP w Bukareszcie i od 24 XII 1940 roku Konsulat Generalny w Jerozolimie)”⁶⁰. Bolesław Kozłowski pracował w Centralnej Stacji Radiotelegraficznej Ministerstwa Spraw Wojskowych w Warszawie od 1.12.1923 r. do 14.03.1939 r. Następnie przeszedł do służby zagranicznej i obowiązki pełnił kolejno w Konsulacie RP w Sewlusz (Węgry, 15.03.–22.03.1939 r.), Ambasadzie RP w Bukareszcie (23.03.1939–4.11.1940 r.), Ambasadzie RP w Ankarze (5.11.1940–27.06.1941 r.), Poselstwie RP w Teheranie (1941 r.). Od maja 1939 r. pracownikiem centrali był Bolesław Dulemba, który został zaangażowany na podstawie pozytywnej opinii Ministerstwa Spraw Wojskowych⁶¹. Im bliżej wojny, tym szerzej korzystano ze współpracy z wojskiem⁶².

⁵⁷ S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy...*, s. 28. Nieco później, z tych samych „tajnych” funduszków zakupiono jeszcze motocykle i autobusy do przewozu radiostacji MSZ.

⁵⁸ K. Smogrzewski, *Jan Weinstein*, „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 29, s. 233.

⁵⁹ W. Skóra, *Przygotowania polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych do wojny w 1939 roku*, [w:] *Wrzesień 1939 roku. Geneza II wojny światowej w polskiej perspektywie*, t. II: *Wojsko. Wojna. Jenieństwo*, red. J. Faryś, T. Sikorski, P. Słowiński, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 53–66.

⁶⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Leonarda Sommerfelda, k. 112–113.

⁶¹ Ibidem, sygn. 474/2/140, Teczka personalna Bolesława Dulemby, Notatka Jana Weinsteina dla Pana Ministra Arciszewskiego w sprawie Bolesława Dulemby, 4.11.1941 r., b.p.

⁶² Tradycyjnie, jako urzędnicy służby zagranicznej, za granicę wyjeżdżali oficerowie wywiadu. Na wniosek Oddziału II 1.07.1939 do pracy w MSZ przyjęto: Jana Kaszubowskiego (KG RP w Wiedniu), Mariana Długoleńskiego (KG RP we Wrocławiu), Romana Malinowskiego (Konsulat RP w Lipsku),

Dnia 1.08.1939 r. przyjęto do służby 11 nowych pracowników kontraktowych. Z dokumentów wynika, że wszyscy byli doświadczonymi radiotelegrafistami, których Marynarka Wojenna RP oddała do dyspozycji MSZ. Byli w tej grupie: Adam Winterowski, Kazimierz Kowalewski (w Marynarce Wojennej od 11.11.1932 do 31.03.1939 r. oraz od 1.02.1942 do 1.11.1944 r., następnie znowu w MSZ⁶³), Mieczysław Kostecki (mat rezerwy, w Marynarce Wojennej od 2.11.1933 do 10.06.1939 r.⁶⁴), Bronisław Grabowski, Stanisław Pawłowski (radiooperator służby morskiej II klasy, w Marynarce Wojennej „Flota” Gdynia od 1932 do 1939 r. jako mat nadterminowy, 20.10.1939 r. przydzielony do Konsulatu Generalnego RP w Stambule, gdzie odpowiadał za łączność⁶⁵), Adam Krzyształowicz, Leonard Konecki (1.09.1939 r. przydzielony do placówki w Belgradzie), Franciszek Kiliński, Antoni Chymkowski, Eugeniusz Drega, Zygmunt Krajewski.

Stworzona w latach 1938–1939 europejska sieć radiowa obejmowała wiele najważniejszych placówek dyplomatycznych, łącząc je bezpośrednio z centralą. Cała inicjatywa była utajniona nawet w MSZ, gdzie nakłady finansowe przekazywano w ramach Funduszu Specjalnego. W chwili wybuchu wojny działały radiostacje w: Warszawie, Berlinie, Bernie, Budapeszcie, Bukareszcie, Gdańsku, Hadze, Kopenhadze, Londynie, Paryżu i Sztokholmie. 4.09.1939 r. wysłano sprzęt i obsługę do kolejnych miast, które po zainstalowaniu się rozpoczęły pracę w październiku, a były to: Ankara, Ateny, Belgrad, Stambuł oraz uruchomiona dużo później stacja nadawcza w placówce w Jerozolimie.

Od lipca 1939 r. armia wzywała do służby wojskowej, na listach znalazło się wielu pracowników ministerstwa. „Biuro Personalne zawiadamia, że niższy pracownik kontraktowy Ministerstwa Spraw Zagranicznych – Jankowski Jan – został powołany z dniem 15.7.39 r. do wojska dla odbycia czynnej służby. W związku z tym w myśl art. 4 ust. 3 umowy z nim zawartej proszę o wstrzymanie wypłacania wymienionemu Jankowskiemu Janowi przysługującego mu wynagrodzenia poczynawszy od dnia 1 sierpnia 1939 r.”⁶⁶ Nie wszyscy mężczyźni trafili do wojska. Centrala wobec pewnej grupy urzędników wnioskowała o reklamowanie ich z obowiązku służby. Na takiej liście znalazły się 102 nazwiska urzędników oraz dwóch pracowników kontraktowych. Ponadto w dwóch turach (9.08. i 16.08.1939 r.) Ministerstwo Spraw Zagranicznych wystąpiło do Ministerstwa Spraw Wojskowych z wnioskami reklamacyjnymi od obowiązków wojskowych dla 28 urzędników w stopniach oficerskich⁶⁷. Nie były to osoby ze ścisłego kierownictwa (2 z-ców naczelnika wydziału, 10 kierowników referatów, 10 radców, 3 referendarzy oraz 3 podreferendarzy), byli to raczej przedstawiciele średniego szczebla kierowniczego, lecz w perspektywie stanu

---

Karola Millera (Konsulat RP w Szczecinie), Macieja Konara (Konsulat RP w Hamburgu), Mariana Lorenza (KG RP w Królewcu), Józefa Meissnera (Konsulat RP w Opolu), Ildefonsa Kędzierzykowskiego (KG RP w Berlinie), 16.07.1939 Władysława Kamińskiego (Poselstwo RP w Bratysławie), 1.08.1939 Józefa Zdanowicza (KG RP w Kijowie).

⁶³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Kazimierza Kowalewskiego, k. 143–144.

⁶⁴ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Mieczysława Kosteckiego, k. 129–130.

⁶⁵ Ibidem, sygn. 474/1/P, Karta personalna Stanisława Pawłowskiego, k. 35–36.

⁶⁶ AAN, zesp. 322, sygn. 1459c, [2/322/0/-/1459c], Pismo z-cy dyrektora Biura Personalnego do Rachuby Centrali Departamentu Administracyjnego, 15.07.1939 r., k. 143.

⁶⁷ Ibidem, sygn. 9981, [2/322/0/-/9981], Spis urzędników MSZ w stopniu oficerskim. Wnioski reklamacyjne, sierpień 1939 r., k. 84–85.

wyjątkowego były to osoby kluczowe dla przetrwania centrali, które zabezpieczały finanse, paszporty, obieg informacji oraz podstawowe sprawy merytoryczne⁶⁸.

Z powodu zbliżającej się wojny i częściowej mobilizacji, praktyka rocznika 1939 została zakończona wcześniej, już 1.07.1939 r. Część praktykantów została powołana do wojska, część została wykorzystana jako specjaliści kurierzy do dyspozycji ministra, pozostałych przydzielono do wydziałów centrali. Praktykanci, którzy brali udział w ewakuacji i byli obecni w Kutach, otrzymali nominacje na stanowiska referendarskie I kategorii bez złożenia przepisowego egzaminu dyplomatyczno-konsularnego. Na wszystkich 24 praktykantów z rocznika było w tej sytuacji jedynie osiem osób, które następnie przekroczyły granicę Polski 17.09.1939 r.

Losy praktykantów z rocznika 1939⁶⁹:

imię i nazwisko	losy
Mustafa Aleksandrowicz ⁷⁰	ewakuacja z MSZ, 16.09.1939 prowizoryczny referendarz, Krzemieniec, Kutry, Czerniowce, 18.09.–25.09 – Słanic, 19.10. delegowany do Konsulatu Generalnego RP w Stambule (misja przewiezienia radiostacji dla placówki w Ankarze), 11.–12.1939 Palestyna, od 04.1940 we Francji żołnierz 2. Dywizji Strzelców Pieszych, internowany w Szwajcarii, napisał doktorat na Uniwersytecie we Fryburgu, w 1945 pomagał Polakom w obozach dla displaced persons, w 1946 emigrował do Brazylii
Jerzy Baworowski	15.11.1939 Bukareszt, attaché z tytułem wicekonsula w Konsulacie Generalnym RP w Jerozolimie, odszedł 1.01.1944 na własną prośbę do wojska
Stanisław Berezowski	30.08.1939 zgłosił się do wojska, został w Warszawie, pracownik Zarządu Miejskiego, walczył w powstaniu warszawskim, następnie w obozie jenieckim na terenie Niemiec
Zbigniew Błażyński	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 16.09.1939 referendarz, od 19.09.–1.10. – Słanic, od 3.10. urlop 6-tygodniowy, 19.10.–15.11. – Bukareszt, żołnierz polskiej 1. Dywizji Grenadierów we Francji, pracownik Biura Polskiego w Casablance, następnie Poselstwa RP

⁶⁸ Z uwagi na liczne powołania funkcjonariuszy państwowych do czynnej służby wojskowej prezes Rady Ministrów zezwolił, w porozumieniu z ministrem skarbu, na przyjmowanie do służby cywilnej w administracji państwowej nowych urzędników jako pracowników kontraktowych, lecz w liczbie nie przekraczającej 33% pracowników powołanych do armii – AAN, zesp. 8, część VII, sygn. 52, Tajny okólnik prezesa Rady Ministrów w sprawie przyjmowania do służby państwowej, 30.08.1939 r., k. 12.

⁶⁹ Zob. też: IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 326, [800/42/0/-/326], Notatka w sprawie praktykantów MSZ z rocznika 1939, 13.12.1943 r., skan 350.

⁷⁰ AAN, zesp. 1664, Krajowa Grupa Pracowników Polskiej Służby Zagranicznej lat 1918–1945, sygn. 10, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska A–Cz, Archiwum prywatne nr 1: Mustafa Aleksandrowicz, Pamiętnik 1933–1946, mps; M. Aleksandrowicz, *Garść wspomnień*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 223–237; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 29–30.

imię i nazwisko	losy
	w Lizbonie, 1944–1945 MSZ Londyn, po wojnie redaktor polityczny Sekcji Polskiej Radia Wolna Europa, a następnie Szef Sekcji Polskiej i dyrektor Departamentu Środkowoeuropejskiego radia BBC; zmarł w 1996 w Londynie
Edward Borowski	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 16.09.1939 referendarz, 19.09.–1.10. – Slanic, od 3.10. urlop 6-tygodniowy, 15.10.1939–15.01.1940 Ambasada RP w Bukareszcie, MSZ Angers, 1.09.1940–1.02.1941 PCK we Francji, 1941–1943 z-ca Delegata Generalnej Dyrekcji Biur Polskich na Afrykę Północną, 1944 MSZ Londyn, 19.09.1944–1.03.1948 II sekretarz Ambasady RP przy Watykanie
Jan Jaxa-Dębicki	3.09.1939 urlop, 20.08.1943 zdał egzamin dyplomatyczno-konsularny, w wojsku polskim na Bliskim Wschodzie, adiutant gen. Bolesława Ducha (3. Dywizja Strzelców Karpackich)
Jan Dziurzyński	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 16.09.1939 referendarz, 23.09.–1.10. – Slanic, 19.10.–15.11. Bukareszt, internowany w Szwajcarii (2. Dywizja Strzelców Pieszych)
Seweryn Eustachiewicz	30.08.1939 zgłosił się do wojska, pozostał w Polsce, wywieziony do Niemiec, w 1945 we Francji
Roman Gajda	ewakuacja z MSZ, Stare Kutry, 16.09.1939 referendarz, 13.09. urlop, Czerniowce, Bukareszt, wyjechał do Turcji, gdzie pracował jako elektrotechnik, po wojnie w Kanadzie
Zbigniew Gawrak ⁷¹	30.08.1939 zgłosił się do wojska, żołnierz kampanii wrześniowej (dowódca plutonu w 20. Pułku Piechoty) i Armii Krajowej, współpracownik „Mocy” – Sekcji Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu RP na Kraj, ranny w powstaniu warszawskim, 05.–12.1945 naczelnik w Gdańskim Urzędzie Wojewódzkim, 5.01.–31.08.1946 Poselstwo RP w Kairze, 1.10.1946 referendarz w centrali MSZ, 01.–08.1947 członek delegacji polskiej w Komisji ONZ badającej przyczyny wojny domowej w Grecji, 1.11.1948–31.01.1950 p.o. naczelnik Wydziału Ameryki Północnej, od 05.1950 w Instytucie Sztuki PAN
Leon Iżycki	30.08.1939 zgłosił się do wojska, ewakuacja z MSZ, 6.09. – Nałęczów, 16.09.1939 referendarz, 17.09. Stare Kutry, 18.09. Czerniowce, 23.09.–1.10. – Slanic, 31.10. Paryż, oficer łącznikowy BBC w Glasgow
Ludwik Jankowiak	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, internowany w Szwajcarii (2. Dywizja Strzelców Pieszych)
Tadeusz Koczorowski	przydzielony do P.II., ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 16.09.1939 referendarz, Czerniowce, 1.10. – Slanic, 5.10.–12.10. Braşów razem z min. J. Beckiem, odszedł do Wojska Polskiego, internowany w Szwajcarii (2. Dywizja Strzelców Pieszych)

⁷¹ Z. Czeczot-Gawrak, *Powroty do MSZ*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 135–167; AAN, zesp. 1664, sygn. 10, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska A–Cz, Archiwum prywatne nr 10: Zbigniew Czeczot-Gawrak; AMSZ, BSO, sygn. 46/97, w. 32,teczka 7035, Zbigniew Czeczot-Gawrak.

imię i nazwisko	losy
Antoni Kokczyński	3.09.1939 odszedł z MSZ, uczestnik kampanii wrześniowej, 1939–1941 niewola w ZSRR, później attaché Ambasady RP w Kujbyszewie (1941), Ambasady RP w Czungkingu (1942–20.02.1944), następnie służba wojskowa, 1945 MSZ w Londynie
Bolesław Kozłowski, ur. 1907 ⁷²	15.07.–5.09.1939 przydział do Wydziału E.II. (referat niemiecki), ewakuacja z MSZ, Krzemieniec urlopowany, został w Polsce, aresztowany, 15.10.–15.11.1939 więzienie radzieckie w Dubnie, 25.07.1942–2.10.1943 więzienie niemieckie we Lwowie, 3.10.–8.11.1943 obóz koncentracyjny w Auschwitz, 9.11.1943–5.05.1945 obóz koncentracyjny w Gusen (Austria), następnie we Francji
Ludwik Łubieński ⁷³	od 1.07.1939 referendarz, 6.07.–1.10.1939 sekretarz osobisty min. spraw zagranicznych, od 25.08.1939 oficer łącznikowy MSZ z Kwaterą Główną Naczelnego Wodza, reklamowany z wojska, 8.09. – Brześć nad Bugiem, 18.09. – Czerniowce, 23.09.–1.10. – Slanic, 19.10. w Braszowie, od 03.1940 w wojsku w Wielkiej Brytanii, 1941–1943 oficer do zadań specjalnych Sztabu Naczelnego Wodza, szef Polskiej Misji Wojskowej na Gibraltarze (świadek katastrofy samolotu gen. W. Sikorskiego); zmarł w Londynie w 1996
Zbigniew Maliszewski ⁷⁴	ewakuacja z MSZ, Stare Kutry, 16.09.1939 referendarz, odłączył się od grupy MSZ w Czerniowcach, udał się do Bukaresztu za wiedzą W.T. Drymmera, 6.10.1939–20.04.1941 attaché Poselstwa w Atenach z siedzibą w Salonikach, 1.07.1941–15.01.1943 attaché Poselstwa w Kairze, 15.01.–30.09.1943 tamże II sekretarz, 30.09.1943–1.03.1944 MSZ w Londynie, 31.03.1944 – pracownik Referatu Parlamentarnego w Ministerstwie Informacji
Tadeusz Martynowicz ⁷⁵	uczestnik kampanii wrześniowej, pozostał w Polsce, w l. 1940–1945 pracował na Uniwersytecie Lwowskim, Instytucie Szczepionki Przeciwyfusowej prof. Weigla i Uniwersytecie Jagiellońskim, 1945–1952 MSZ w Warszawie oraz na placówkach w Rzymie, Paryżu, Lille i Strasburgu, następnie w PISM i Centralnym Związku Spółdzielczym, 1956–1978 w służbie zagranicznej PRL
Stefan Ostrowski ⁷⁶	ewakuacja, urlop Żydaczów, w l. 1940–1943 nauczyciel w Chicago, 1.06.1943 dietariusz w KG RP Chicago, od 1.01.1944 p.k. tamże, 1.07.1947–7.12.1949 urzędnik kontraktowy Konsulatu RP w Pittsburghu

⁷² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Bolesława Kozłowskiego, k. 170–171.

⁷³ L. Łubieński, *Dziennik wrzesień–grudzień 1939*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 73–111; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 248–250.

⁷⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/M, Karta personalna Zbigniewa Maliszewskiego, k. 21–22. 1.01.1939–31.08.1939 r. praktyka przedegzaminacyjna w centrali.

⁷⁵ AMSZ, BSO, sygn. 69/08, w. 8, teczka 25104, Tadeusz Martynowicz.

⁷⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/O, Karta personalna Stefana Ostrowskiego, k. 14–15; AMSZ, BSO, sygn. 46/97, w. 26, teczka 6403, Stefan Karol Ostrowski.

imię i nazwisko	losy
Edward Przesmycki ⁷⁷	1.09.1939–1.02.1941 w wojsku, 1.02.1941–1.02.1942 PCK/Delegatura Biur Polskich na Afrykę Północną, 1.02.–8.11.1942 wicedyrektor Biura Polskiego w Maroku, 8.11.1942–1.01.1944 Konsulat RP w Casablance, wicekonsul, następnie odwołany do centrali, 15.12.1944 Konsulat RP w Brukseli, wicekonsul, od 10.03.1945 konsul tamże
Adam Smolka	30.08.1939 zgłosił się do wojska, później w wojsku w Szkocji
Tadeusz Stark	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 10.1939–02.1940 Konsulat Honorowy RP w Konstancy, sekretarz, 03.–06.1940 służba wojskowa we Francji, internowany w Szwajcarii (2. Dywizja Strzelców Pieszych), 1.11.1944–6.08.1945 Poselstwo RP w Bernie, referent
Włodzimierz Umiastowski ⁷⁸	30.08.1939 zgłosił się do wojska, został w Polsce, po 1945 w MSZ skierowany do Poselstwa RP w Helsinkach, następnie w Kanadzie
Władysław Żbik	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 1940 we Francji

Pod koniec sierpnia nikt nie miał wątpliwości, że atak nastąpi. 30.08.1939 r. komendant OPL zarządził, by wszyscy urzędnicy stale nosili przy sobie maski przeciwgazowe i opatrunki. Kto ich nie miał, musiał zgłosić się w godzinach 18.00–19.30 do magazynu w schronie gmachu. Po tym terminie niepobrażone maski zostały rozsprzedane rodzinom. Ustalono także system powiadamiania o niebezpieczeństwie. W czasie alarmów obowiązywał zakaz używania wind⁷⁹. W chwili ogłoszenia alarmu wszyscy udawali się na parter hallu głównego do poczekalni. Atak lotniczy oznajmiał dźwięk ciągle syreny przez trzy minuty (odwołanie – dźwięk przerywany przez trzy minuty), alarm gazowy – dźwięk gongu, alarm pożarowy – dźwięk dzwonu. Co ciekawe, wszystkie te zalecenia wprowadzono w życie. András Hóry, poseł węgierski w Warszawie, tak wspominał wizytę w gmachu MSZ 1 września: „W tym czasie odzywały się syreny i wielki dzwon na cour d'honneur Ministerstwa Spraw Zagranicznych, który poprzedniego dnia zainstalowano, aby ostrzegał przed nalotem. [Józef] Beck gniewnie zwrócił się do [Ludwika?] Łubieńskiego: »Natychmiast zdejmijcie ten głupi dzwon. W tym hałasie nie można nawet rozmawiać«. Po czym na moją prośbę od razu mnie przyjął w swoim gabinecie”⁸⁰.

W ostatnich dniach i godzinach pokoju ministerstwo pracowało, analizując informacje o sytuacji w Europie. Józef Marlewski wspominał: „31 sierpnia wieczorem byłem z ministrem [Miroslawem] Arciszewskim i kilku kolegami w Klubie MSZ, w pałacu Kronenberga, gdzie słuchaliśmy audycji radia berlińskiego, podającej słynne punkty hitlerowskie rzekomej jego gotowości załatwienia »pokoju« sporu z Polską”⁸¹. W tym

⁷⁷ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/585, Teczka personalna Edwarda Przesmyckiego.

⁷⁸ AMSZ, BSO, sygn. 37/07, w. 3,teczka 7168, Włodzimierz Umiastowski.

⁷⁹ AAN, zesp. 322, sygn. 5269, [2/322/0/-/5269], Zarządzenie Komendy OPL biernej gmachu MSZ na czas pogotowia OPL miasta Warszawy, sierpień 1939 r., k. 14.

⁸⁰ A. Hóry, „Martwa placówka”. *Wspomnienia i korespondencja posła Królestwa Węgier w Warszawie 1935–1939*, przedmowa P. Pritz, posłowie M. Kornat, Warszawa 2017, s. 78–79.

⁸¹ J. Marlewski, *Gdańsk w stosunkach polsko-niemieckich*, „Kultura” 1953, nr 63, s. 112.

samym czasie odbyła się odprawa prowadzona przez wicedyrektora Gabinetu Ministra Seweryna Sokołowskiego. Wnioski ze spotkania były optymistyczne i taki sygnał docierał poza MSZ. Urzędnik Ministerstwa Skarbu wspominał 1 września: „Wszak jeszcze wczoraj późnym wieczorem informacje Ministerstwa Spraw Zagranicznych z ulicy Wierzbowej wróżyły dłuższy okres wyczekiwania”⁸². Podobnie zapamiętał te chwile Juliusz Rakowski: „W przeddzień wybuchu wojny wpadłem późnym wieczorem do Klubu na ul. Pierackiego, uczęszczanego licznie przez ministrów, posłów, senatorów i polityków prorządowych. Grono poważnych osobistości interesowało się żywo rozwojem sytuacji politycznej. Dyrektor Agencji Prasowej »Iskra«, płk Mieczysław Wyżel-Ścieżyński, często biegał do telefonu. Prosił, aby nie rozchodzono się do domów, gdyż ma otrzymać nowe informacje z Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Po północy, skomunikowawszy się z ministerstwem powiedział, że można spać spokojnie, gdyż MSZ przewiduje może nawet parę tygodni rozmów dyplomatycznych. Z tego co wiem, nie był to w tej godzinie oficjalny pogląd ministra Becka, który lada chwila spodziewał się już dramatycznych wydarzeń. Uspokajano jednak opinię publiczną; biura informacyjne nie mogły czynić inaczej, aby nie wywołać nagłego wybuchu paniki w społeczeństwie”⁸³.

1.2. Wybuch wojny

W nocy z 31 sierpnia na 1 września dyżur w Ministerstwie Spraw Zagranicznych sprawowali Jan Wszelaki (wyższy urzędnik w randze dyrektora departamentu) oraz Józef Marlewski (młodszy urzędnik). Ten ostatni napisał: „Nocy tej mało spałem, mając telefony z informacjami i zapytaniem. Najważniejszy telefon był krótko po 5-ej rano. Dyżur w Ministerstwie owej nocy miał dyrektor J. Wszelaki, który mi powtórzył wiadomość, pochodzącą z kół wojskowych, że Niemcy zajęli Gdańsk i zaatakowali lotnictwem Tczew, Puck i Gdynię, i zapytywał, czy jej dać wiarę i podać ministrowi Beckowi. Odpowiedziałem, że uważam, iż ministra Becka obudzić i wiadomość mu powtórzyć”⁸⁴. Wszelaki odzwoił z informacją, że sekretarz nie pozwolił obudzić, bo minister późno się położył i był już kilka razy budzony informacjami, które się nie sprawdziły. Marlewski nalegał i Wszelaki osobiście obudził ministra. W międzyczasie napłynęły nowe meldunki o atakach lotniczych.

Dnia 1.09.1939 r. rano minister Beck nadał okólnik do wszystkich placówek dyplomatycznych: „Niemcy dziś o świcie rozpoczęły przez podstępłą napaść działania wojenne przeciw Polsce. Będziemy walczyć aż do końca. Proszę zawiadomić rząd tamtejszy”. Do Paryża telegram tej treści dotarł o godz. 8.10⁸⁵. Działała jeszcze sieć telefoniczna, bowiem

⁸² J. Rakowski, *Diariusz wrześniowego dramatu*, „Zeszyty Historyczne” 1977, nr 39 (272), s. 53.

⁸³ Ibidem, s. 58. Z MSZ ściśle współpracowały dwie agencje prasowe: Agencja Telegraficzna Express (ul. Pierackiego 16) i Transcontinental-Press (ul. Marszałkowska 1). Obie miały zostać ewakuowane razem z władzami naczelnymi – AAN, zesp. 8, część VII, sygn. 9, Pismo dyrektora Biura Zadań Specjalnych PRM do Prezydium Rady Ministrów, 28.08.1939 r., k. 2.

⁸⁴ J. Marlewski, op.cit., s. 113.

⁸⁵ J. Łukasiewicz, *Dyplomata w Paryżu 1936–1939*, Warszawa 1995, s. 341.

około godz. 10.00 rano ambasador Juliusz Łukasiewicz informował centralę o wynikach pierwszych rozmów z administracją francuską. Połączenie uzyskał przez jedną z dwóch ostatnich, działających linii napowietrznych – przez Rygę lub Bukareszt. Wszystkie linie kablowe międzynarodowe zostały uszkodzone wskutek działań wojennych lub celowej dywersji.

Agresja Niemiec sprawiła, że radiostacje i materiały szyfrowe w Berlinie i Gdańsku zostały zniszczone w celu uchronienia przed przejęciem. Placówki na terenie Niemiec zostały zaatakowane, a ich urzędnicy aresztowani. Niekiedy udało się poinformować o tym centralę, np.: „Melduje Laskowski Mieczysław, urzędnik w Kłajpedzie, na zlecenie ministra Charwata, że Konsulat Generalny RP w Królewcu obstawiony przez Gestapo i wszyscy aresztowani”⁸⁶. Być może trochę spóźniony był komunikat nadany przez radio: „Niemcy, Czechy, Morawy – wykonać natychmiast instrukcję MOB nr Biuro Personalne 459 z dnia 25 kwietnia roku bieżącego”. Był to sygnał centrali do zniszczenia na placówkach szyfrów, książeczek paszportowych, pieczętek i ważnych dokumentów⁸⁷. Od rana w pałacu Brühla wszyscy ciężko pracowali, napływały pierwsze urzędowe doniesienia o wkroczeniu wojsk niemieckich do Polski. Informacje o przebiegu kampanii docierały także nieoficjalnie, np. Józef Marlewski, kierownik Referatu Morskiego Wydziału Organizacji Międzynarodowych, był równocześnie łącznikiem między MSZ a Sztabem Głównym. Wszystkie linie telefoniczne były zajęte, tak że poseł węgierski musiał osobiście udać się na ul. Wierzbową, by zdobyć wiadomości. Jednym z głównych źródeł wiadomości stało się radio. Centrala gromadziła dane z nasłuchu, zachowały się raporty z pierwszych dni wojny, m.in. z 1 września stan piątek rano, wieczorem z godzin: 21.30, 22.00, 22.15, 22.30, II raport wieczorny, raport nocny⁸⁸. Dyżur w nocy z 1 na 2 września pełnił Władysław Kulski⁸⁹. Minister mieszkał nadal w pawilonie pałacu Brühla, jego sekretarz Ludwik Łubieński chodził ubrany w mundur wojskowy z dystynkcjami porucznika.

Początkowo na każdy sygnał alarmowy, oznaczający atak lotniczy, wszyscy zbiegali do schronu, później coraz więcej osób lekceważyło te ostrzeżenia, tym bardziej że do 4 września na Śródmieście nie spadła żadna bomba. Dyrektor Departamentu Administracyjnego otrzymał białą opaskę, która dawała mu prawo poruszania się po mieście w czasie alarmów lotniczych. On też decydował w MSZ w sprawach związanych z ogłoszeniem stanu wyjątkowego. Wydawaniem przepustek zajmował się referendarz Olgierd Szwarz z Wydziału A.III.

Za kontakty z administracją państwową odpowiadali podsekretarz stanu i jego zastępca. Jan Szembek jeździł na spotkania władz naczelnych kraju; 1 września był dwukrotnie na posiedzeniu Rady Ministrów: o godz. 9.15 w sali Prezydium (trwało tylko 10 minut) oraz o 17.30 (w sali konferencyjnej MSW w Pałacu Zamoyskich, przy ul. Nowy Świat, kilka go-

⁸⁶ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Telefonogram z Kłajpedy do centrali MSZ, 1.09.1939 r., skan 277.

⁸⁷ W. Skóra, *Przygotowania polskiego Ministerstwa...*, s. 63.

⁸⁸ AAN, zesp. 322, sygn. 5230, [2/322/0/-/5230], Komunikaty z nasłuchu radiowego z pierwszych dni wojny, 1, 4.09.1939 r., k. 1–11.

⁸⁹ W.W. Kulski, *Pamiętnik byłego polskiego dyplomaty* (dok.), „Zeszyty Historyczne” 1978, nr 43, s. 133.

MINISTERSTWO
SPRAW ZAGRANICZNYCH

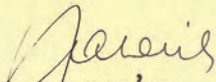
Dep. Administracyjny
Wydz. Admin-Gospodarczy.

Warszawa, dnia 2 września 1939 r.

W związku z zarządzeniem stanu wyjątkowego Wydział A.III. podaje do wiadomości, że żadnych ograniczeń co do poruszania się w nocy nie ma, zatem przepustki nie są wydawane.

Natomiast na skutek zarządzeń ogólnych możliwe są rewizje osobiste i sprawdzanie tożsamości, czemu należy się poddać.

Do chodzenia w czasie alarmu uprawniają białe przepaski wydawane przez p.Ref. Olgerda Szwarca /pokój 168, tel. 210/. Przepustki otrzymują: pp. Dyrektorzy, Wicedyrektorzy, Naczelnicy Wydziałów, Zastępcy Naczelników Wydziałów; oprócz tego na każdy wydział będą wydane 2 do 3-ch przepasek.

JAN BARAŃSKI
Naczelnik Wydziału.

Otrzymują:

- 1/G.M.
- 2/Prot. Dypl.
- 3/B. Pers.
- 4/P. I.
- 5/P. II.
- 6/P. III.
- 7/P. V.
- 8/P. VI.
- 9/R. E.
- 10/D. D. K.
- 11/E. I.
- 12/E. II.
- 13/E. III.

 Do wiadomości
całego personelu.

Nazi Ships in Neutral Harbours

Five German liners—the 16,622-ton *Prinzess*, the 15,662-ton *Wiesbaden*, the 8,577-ton *Adolph Woermann*, the 4,076-ton *Wassner* and the 2,989-ton *Adolph Leonhardt*—have taken refuge in Lobito Bay, Angola (Portuguese West Africa).
About a dozen German merchant vessels are taking refuge in Latvian ports.
The Latvian Government yesterday fixed the extent of territorial waters as four miles from the coast.
Japanese ships will avoid German ports until further orders.
All cargoes for German ports will be unloaded at neutral ports, the paper adds.
Japanese shipping companies are to continue transporting cargoes to Europe, having taken out special war insurance policies.
The Japanese liners *Kashima Maru*, *Hakone Maru* and *Noto Maru* have been ordered to stand by in Bordeaux, Athens and Colombo respectively.
—Messages from Reuters and Associated Press.

AIR RAID PLEDGES

THE British and French Governments jointly declared at the week-end that their military commanders have already been ordered to direct no attack on any but purely military objectives, and ban gas.

Military answered President Roosevelt's appeal for a ban on the bombing of civilian populations and open cities by declaring that his Air Force has been given orders to this effect.
But the Anglo-French declaration says the German Government will be asked for an assurance on the lines of that made by the Allies. The statement adds:

"It will, of course, be understood, that in the event of the enemy observing any of the restrictions which the Governments of the United Kingdom and France have imposed on the operations of their armed forces, these Governments reserve the right to take all such action as they may consider appropriate."

Orders "Some Time Ago"

These were the terms of the Allied declaration—

"The Governments of the United Kingdom and France solemnly and publicly affirm their intention, should a war be forced upon them, to conduct hostilities with a firm desire to spare the civilian population."

The two Governments also pledge themselves to preserve in every way possible those monuments to human achievement which are treasured in all civilized countries.

Stating they welcomed with deep satisfaction President Roosevelt's appeal, the two Governments said that some time ago they sent explicit instructions to the commanders of the armed forces prohibiting the bombardment, whether from the air or the sea, or by artillery on land, of any except strictly military objectives in the narrowest sense of the word.

The Geneva Protocol banning the use of poison and other gases, and also bacteriological methods of warfare, will be observed.

POLES ANNOUNCED TO NAZIS: 'BRITAIN NOW!'

HERE WE ARE AGAIN

Mr. Winston Churchill is with us again. And once again the "Ruler of the King's Navy." Here he is arriving at No. 10 with Mr. Minister Sir Kingsley Wood and Mr. Minister Horre-Belisha for the first meeting of Britain's War Cabinet.

ROME BLACK-OUT CANCELLED—THEATRES OPEN

ADVERTISEMENT signs have been lighted and flood-lighting was continued as usual in Rome.
The early closing of cafes and public entertainment places which had been arranged will not now take place, it is reported.

The German Minister to Norway informed the Norwegian Foreign Minister, M. Kohn, that Germany would in no circumstances violate Norway's integrity.

Germany expected, however, that Norway would guard her neutrality and allow no breach of it by a third power, he added. Should Norway adopt any other attitude, the German Government would be obliged to safeguard its interests.

Japan will remain strictly neutral in a European conflict, said the authoritative Tokyo newspaper "Nichi Nichi Shimbun" yesterday. No declaration of neutrality will, however be made. Her decision is a

result of "her changed relations with Germany" following the German-Soviet Pact.

Germany is talking trade with Belgium and Denmark, both neutral countries.

A Nazi high official, Herr von Hassell, told the Danish Premier, M. Stauning, that Germany wanted to "maintain and normalise trade relations with Denmark."

Mr. Stauning replied that the Danish Government was agreeable.
Later he told a Copenhagen meeting that the trade agreement with Britain would continue. Herr Ritter, of the German Commercial Department, flew to Brussels on Saturday for economic talks.

(Messages Reuters, Exchange, British United Press, Associated Press.)

POLISH radio stations interrupted their programmes at 1 p.m. yesterday. The announcers said:—

"GERMANY — ENGLAND HAS DECLARED WAR ON YOU!"

Then the Polish and British anthems were broadcast.

An hour and a half earlier the British declaration to Germany had been announced.

Immediately after, "God Save the King" was sung and there were cries of "Long live Britain!" — "Long live Chamberlain!"

In Warsaw it seemed as if the hearts of everyone in the city became suddenly lighter.

"France, Britain with Us!"

Crowds went to stand before the British Embassy to express their relief and enthusiasm. "Thank God!" people said.

When the radio announced the imminent declaration of the French Government, the crowds streamed to the French Embassy.

People coming from church joined in the throngs, took up the cry of "France and Britain with us."

At the French Embassy they shouted "Long live France!" And, as if the very words gave them new strength, they repeated, "France and Britain with us."

The Polish Ambassador in London, Count Raczynski, yesterday stated that his Government had no knowledge of the Italian scheme, mentioned in Parliament on Saturday, for a five-Power conference to resolve the conflict.

"Holy War of Liberty"

He added:—

"As long as a single enemy soldier stands on Polish soil, as long as in Poland there will not be restored a legal state of affairs established by treaties, any talk of conferences will remain ludicrous and fantastic."

The Warsaw short-wave station broadcast Press comment yesterday.

"War has been thrust on Poland. We did not want war, but we do not fear it," stated the Gazele Polska.

"For as it is a holy war, a war for liberty and independence."

We are fully prepared and no adversity can make us flinch."

Said the Kurjer Warszawski:

"The material supremacy of the enemy does not terrify us. The supremacy of our spirit, the triumph over the slavish dominion of the enemy."

British United Press, Reuters and Exchange.

Informacje prasowe o stanie wojny między Wielką Brytanią i Niemcami,

„The Daily Mirror”, 4.09.1939 r.

dzin)⁹⁰. Mirosław Arciszewski został wyznaczony do kontaktowania się z Ministerstwem Spraw Wewnętrznych, gdzie na bieżąco przekazywał wyniki działań MSZ⁹¹. Następnego dnia, 2 września o godz. 14.00 odbyło się zebranie rządu i sejmu, na którym był minister Beck, o 17.00 – senatu, oba dotyczyły ataku Niemiec na Polskę. Kontakt z prezydentem RP był utrudniony, gdyż Ignacy Mościcki przebywał w miejscowości Błota niedaleko Faleńcy, w prywatnej willi, Zamek Królewski bowiem nie miał schronu. Zagrożenie było realne. Tego dnia przeprowadzono atak lotniczy na podwarszawski Konstancin, gdzie bomby

⁹⁰ J. Szembek, *Diariusz wrzesień-grudzień 1939*, oprac. B. Grzełowski, Warszawa 1989, s. 19. W skorowidzu telefonów alarmowych PRM osobą do kontaktu był Seweryn Sokołowski – AAN, zesp. 8, część VII, sygn. 9. Skorowidz telefonów, sierpień 1939 r., k. 18.

⁹¹ F. Sławoj-Składkowski, *Prace i czynności Rządu Polskiego we wrześniu 1939 r.*, „Kultura” 1948, nr 5, s. 79.

spadły m.in. obok willi zajmowanej przez ambasadora Stanów Zjednoczonych w Polsce, co opisano później w artykule opublikowanym na łamach magazynu „Life”⁹².

W centrali praca trwała swoim trybem, wpływające wiadomości zbierał podsekretarz stanu, on też wysłuchiwał urzędników i przedstawiał sprawy ministrowi. Z placówkami kontaktowano się tylko za pomocą radia, połączenia telefoniczne międzynarodowe już nie działały. W hallu na parterze zorganizowano punkt informacyjny, gdzie pracowały żony urzędników z Jadwigą Beck na czele. Obsługiwały one centralę telefoniczną oraz udzielały odpowiedzi osobom przychodzącym do ministerstwa. Trwały prace przygotowujące ewakuację⁹³.

Znad biurów wszyscy wyglądali informacji o przystąpieniu sojuszników Polski do wojny. Dotarła ona następnego dnia. O godz. 11.00 radio nadało mowę premiera Wielkiej Brytanii Neville’a Arthura Chamberlaina. Po słowach „and from this moment this country is in state of war with Germany” w pałacu Brühla, w Warszawie i całej Polsce wybuchła radość. O godz. 12.30 minister Beck spotkał się z ambasadorem Wielkiej Brytanii, a przed gmachem ambasady trwały owacje na cześć Becka. Kilka godzin później, o godz. 18.00 nadeszła informacja o przystąpieniu do wojny Francji. Nastroje się polepszyły. Kierownik transmisji w polskim radio Tadeusz Strzetelski napisał: „No! Nie mówiłem? Wojny nie będzie! Mogę się założyć o butelkę najlepszego szampana. Radca [Zbigniew] Łasiński telefonował z MSZ i polecił zmienić ton wobec Niemców na bardziej ugodowy. Pamiętajcie panowie, żadnych Grunwaldów, Psich Pól itd. w waszych transmisjach”⁹⁴. Entuzjazm w centrali nie trwał długo, z każdą bowiem godziną docierało więcej danych o złej sytuacji militarnej. Ponadto od 26.08. do 3.09.1939 r. do centrali w Warszawie zgłosiło się 83 pracowników odwołanych z placówek, głównie z terenu Niemiec⁹⁵. Otrzymali oni przydziały do poszczególnych komórek, co pogłębiło podenerwowanie i zamieszanie w pracach centrali⁹⁶. Ponad 20 osób zostało skierowanych do porządkowania i pakowania archiwum. Biuro Personalne informowało, że ochotniczki do pracy w OPL oraz w służbie sanitarnej w MSZ mogą zapisywać się w sekretariacie LOPP⁹⁷.

⁹² U.S. ambassador Biddle flees Poland after a 250-mile race against death from low-flying German warplanes, „Life” 1939, 16th October, s. 29.

⁹³ L. Łubieński, *Raport*, „Zeszyty Historyczne” 1987, nr 81, s. 210; *Wrzesień 1939 r. w relacjach dyplomatów*, oprac. A. Skrzypek, Warszawa 1989, s. 78.

⁹⁴ B.K. Piekarski, *Zielna 25*, „Zeszyty Historyczne” 1974, s. 188.

⁹⁵ Zob. m.in.: IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Przydział w centrali pracowników odwołanych z placówek, sierpień 1939 r., skan 196.

⁹⁶ 3 osoby – Biuro Personalne; 3 osoby – Referat Łączności w GM; 22 osoby – Archiwum w GM; 1 osoba – P.IV, 2 osoby – kancelaria Departamentu Politycznego; 2 osoby – hala maszyn Departamentu Politycznego; 22 osoby – Departament Konsularny; 6 osób – hala maszyn Departamentu Konsularnego; 2 osoby – Radca Ekonomiczny; 2 osoby – Protokół Dyplomatyczny; 18 osób – Departament Administracyjny.

⁹⁷ AAN, zesp. 322, sygn. 5256, [2/322/0/-/5256], Komunikat Biura Personalnego, 3.09.1939 r., k. 1.

1.3. Ewakuacja do Kazimierza i Nałęczowa, 4–7.09.1939 r.

Dnia 4.09.1939 r., w poniedziałek, pracownicy centrali zostali poinformowani o zasadach działania na wypadek ewakuacji, trwało pakowanie dokumentów, maszyn do pisania i wszelkich materiałów potrzebnych do działania ministerstwa. O godz. 15.00 zwołano konferencję, na której Józef Ołpiński, dyrektor Biura Prezydialnego prezesa Rady Ministrów, przekazał zarządzenia premiera. Ewakuacja administracji miała się odbyć w ciągu najbliższych godzin, przy czym kierownictwo miało zostać w Warszawie. Informacja brzmiała: „Trzeba oddziaływać na ludzi uspokajająco i nie szerzyć paniki. Tłumaczyć – że minister komunikacji ma wolne składy pociągów, które trzeba wykorzystać. Warszawie grożą coraz częstsze naloty, przeto władze centralne, dla możliwości urzędowania, muszą być rozproszone. Pojadą jednak nie sztaby ministerstw, ale tzw. II rzuty. Sztaby zostają jeszcze w Warszawie i będą czekać na spakowanie”⁹⁸. Trzy godziny później w centrali odbyło się posiedzenie władz ministerstwa, na którym wicedyrektor ds. administracyjnych Gabinetu Ministra Seweryn Sokołowski przedstawił plan organizacji resortu na czas wojny. Obecni byli dyrektorzy, wicedyrektorzy, naczelnicy wydziałów, którzy otrzymali teczek zawierające opracowania mobilizacyjne i ewakuacyjne. Plan przewidywał podział na Sztab Ścisły Ministra oraz II rzut, czyli resztę (wydziały konsularne, administracyjne i gospodarcze oraz archiwum). Kierownikiem pierwszej grupy został Jan Szembek, drugiej – Wiktor Tomir Drymmer, który został mianowany podsekretarzem stanu⁹⁹. Wniosek nominacyjny z uzasadnieniem ministra brzmiał następująco: „Statut Organizacyjny MSZ, zmieniony i uzupełniony w związku ze znajdowaniem się Państwa w stanie działań wojennych – przewiduje drugie stanowisko podsekretarza stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych. Na stanowisko to zamierzam powołać dotychczasowego dyrektora Departamentu Konsularnego i p.o. dyrektora Biura Personalnego w MSZ pana Wiktora Tomira Drymmera. [...] W myśl art. 17 ustawy o państwowej służbie cywilnej (Dziennik Ustaw RP Nr 21 poz. 164) w brzmieniu znowelizowanym – wnoszę, aby Rada Ministrów raczyła przedstawić Panu Prezydentowi Rzeczypospolitej wniosek o mianowanie Dyrektora Departamentu w MSZ pana Wiktora Tomira Drymmera – podsekretarzem stanu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych z dniem [puste miejsce] Warszawa, dnia [brak daty] 1939 r.”¹⁰⁰

⁹⁸ J. Rakowski, op.cit., s. 69.

⁹⁹ Wiktor Tomir Drymmer wspomnienia pisał w Ottawie w l. 1957–1969, ukazały się w kilku częściach: *Wspomnienia* [cz. 1], „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 27, s. 172–194; *Wspomnienia* [cz. 2], „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 28, s. 173–218; *Wspomnienia* [cz. 3], „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 29, s. 157–186; *Wspomnienia* [cz. 4], „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 30, s. 196–227; *Wspomnienia (Dokończenie)*, „Zeszyty Historyczne” 1975, nr 31, s. 53–121; zob. też: idem, *W służbie Polsce...*

¹⁰⁰ AAN, zesp. 322, sygn. 1459b, [2/322/0/-/1459b], Biuro Personalne, Pismo z-cy dyrektora Biura Personalnego Stanisława Siedleckiego do Prezydium Rady Ministrów w sprawie nominacji Wiktora Tomira Drymmera, wrzesień 1939 r., k. 229–231.

Pałac Brühla – siedziba Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 1939 r. (polona.pl)

4 września wieczorem rozpoczęła się akcja ewakuacyjna. Stanisław Zabiello napisał w pamiętniku: „W pięknym i solidnym gmachu MSZ panował niezwykle rozgardiasz. Pakowano skrzynie, palono archiwa (w praktyce zdołano zniszczyć tylko niewielką część), a w wielkim hallu kotłowali się przybywający wraz z rodzinami urzędnicy, których miano odwozić zarekwirowanymi autobusami na Dworzec Wschodni”¹⁰¹. Ci, którzy stale dyżurowali w centrali, nie mieli nawet czasu, by zabrać większy bagaż. „To, co mieliśmy na sobie i plecak z podręcznymi rzeczami było naszym całym majątkiem, bo w pośpiesznej ewakuacji Warszawy nie było już czasu na pójście do domu z MSZ, skąd wyjazd miał zaraz nastąpić”¹⁰².

Rodzą się pytania, czy wszyscy musieli się ewakuować, czy rozkaz wyjazdu był dla każdego urzędnika obowiązujący pod groźbą utraty wszystkich praw wynikających ze stosunku służbowego z MSZ? Według wspomnień dyrektora Biura Personalnego instrukcja ministra przewidywała ewakuację dobrowolną całego personelu wraz z rodzinami. Krystyna Krzyżanowska zapytała swojego szefa, czyli naczelnika Wydziału Prasowego: „czy muszę wyjechać? Tak – pada odpowiedź. Personel wydziałów politycznych ma rozkaz wyjazdu. A moja Mama? – Zabieramy najbliższych członków rodzin, mały nie obciążający bagaż. Jedziemy do Nałęczowa, wkrótce wracamy”¹⁰³. Pewna grupa urzędników została

¹⁰¹ S. Zabiello, *Na posterunku we Francji*, Warszawa 1967, s. 8–9. Stanisław Zabiello nominalnie kierował Referatem Sowieckim od 1.01.1935 r. W „Instrukcji dotyczącej wycofania” zarządzono, by wszyscy urzędnicy w ciągu jednej godziny uporządkowali swoje biurka – AAN, 322, sygn. 313, [2/322/0/-/313], k. 26–29; inne zarządzenia i okólniki zob.: ibidem, sygn. 314, [2/322/0/-/314], k. 2–23. Drymmer pisał błędnie, że pociąg ewakuacyjny MSZ miał być podstawiony na Dworzec Gdański.

¹⁰² W.W. Kulski, op.cit., s. 137.

¹⁰³ K. Krzyżanowska, *Słuczona porcelana*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 242.

w Warszawie, dotyczyło to szczególnie personelu kancelaryjnego i woźnych. Niektórych Drymmer nawet wprost namawiał do pozostania w stolicy. W decyzjach kadrowych zachowanych w Archiwum Akt Nowych można znaleźć wnioski o urlopy wraz z uzasadnieniami. Marta Dąbrowska, starszy rejestrator w kancelarii Departamentu Konsularnego, napisała: „Ponieważ mam na swym utrzymaniu ciężko chorą siostrę i chorą matkę, którymi tylko ja się opiekuję – proszę o pozostawienie mnie w Warszawie”¹⁰⁴. Antoni Chamiec, radca w Referacie Szyfrów, wcześniej reklamowany z wojska ze względu na ważne zadania związane z komunikacją tajną w MSZ, otrzymał zgodę na pismo: „Uprzejmie i usilnie proszę Pana Dyrektora o pozwolenie zameldowania się do wojska. Prośbę swą motywuję jak następuje: 1. jestem oficerem rezerwy, 2. do referatu szyfrów zostało obecnie przydzielonych kilku nowych urzędników, 3. z Niemiec napływa wielu urzędników znających bardzo dobrze szyfr”¹⁰⁵. Inni po prostu nie chcieli narażać siebie i bliskich na niepewny los poza Warszawą i prosili o urlop na kilka tygodni.

Urzędnicy mieli tylko kilka godzin na spakowanie rzeczy służbowych. Drymmer napisał, że 4 września o godz. 22.00 został wezwany do ministra Becka, który polecił mu przygotować ewakuację na godz. 1.00 w nocy 5 września. Stanisław Schimitzek, dyrektor Departamentu Administracyjnego, alarmował, że nie był w stanie wykonać tego zarządzenia, bowiem tylko część podległych mu urzędników była w MSZ, pozostali byli poza biurem w domach, bez kontaktu telefonicznego lub wprost mieszkała poza miastem¹⁰⁶. Podwładni Drymmera w Departamencie Konsularnym nie mieli tego problemu – od kilku dni w pełnym składzie pracowali w gmachu centrali. O godz. 23.00 Drymmer, jako szef II rzutu, otrzymał informację, że pociąg odjedzie później – o 5.00 rano. Pakowanie dokumentów Departamentu Konsularnego zostało zakończone o 4.00 nad ranem, nad czym czuwał Bohdan Samborski, naczelnik Wydziału Opieki Prawnej (E.III.). Sam Samborski został przydzielony do Sztabu Ścisłego Ministra jako „naczelnik wydziału do spraw konsularnych w Sztabie Ścisłym”. Skrzynie z materiałami Departamentu Konsularnego zostały oddane za pokwitowaniem Janowi Barańskiemu, naczelnikowi Wydziału Gospodarczego. Został on wyznaczony na kierownika ewakuacji, 6 września otrzymał także

¹⁰⁴ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Pismo Marty Dąbrowskiej do Biura Personalnego, 4.09.1939 r., skan 357. Zob. też: AAN, zesp. 322, sygn. 1457b, [2/322/0/-/1457b]. Wykazy ewakuowanych, w związku z wojną, pracowników MSZ i ich rodzin we wrześniu i październiku 1939 r.

¹⁰⁵ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Pismo Antoniego Chamca w sprawie zwolnienia do wojska, 4.09.1939 r., skan 79. Na placówkach było podobnie, urzędnicy zgłaszali chęć wstąpienia w szeregi wojska, co przy okazji odkrywało ich dodatkowe funkcje. Romuald Kawalec napisał: „W dniu wybuchu 2-giej wojny światowej znajdowałem się na placówce zagranicznej RP w Czerniowcach w Rumunii, gdzie sprawowałem funkcję zastępcy Konsula Generalnego RP. Wobec obowiązującego mnie zgłoszenia mobilizacyjnego, zgłosiłem się natychmiast do mego szefa, który polecił mi pozostać na placówce. Ponieważ piastowałem mandat na Rumunię z ramienia Ekspozytury Oddziału II-go Sztabu Głównego (przez 4 lata do wybuchu wojny), zgłosiłem się telegraficznie do Naczelnego Wodza w Kraju, prosząc o przydzielenie mnie na front wraz z moimi ludźmi (miałem zorganizowanych w tajnej organizacji przeszło dwa tysiące ludzi). Na tę depezę otrzymałem polecenie czekania na dalsze rozkazy w Rumunii. Rozkazy te nie nadeszły” – IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1128, Odpis listu Romualda Kawalca do gen. Józefa Wiatra, 15.04.1947 r., b.p.

¹⁰⁶ Sprawozdanie dyrektora Departamentu Konsularnego z ewakuacji MSZ, po 20.10.1939 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1939...*, s. 231.

nominację na wicedyrektora Departamentu Administracyjnego. Archiwalia zawiózł na Dworzec Wschodni, gdzie napotkał ogromne trudności. Schimitzek napisał w swoich pamiętnikach: „Nazajutrz około 6-ej rano, zazwyczaj bardzo opanowany [Jan] Barański głosem, w którym wyczuwało się najwyższe zdenerwowanie, przedstawił mi telefonicznie chaotyczną sytuację na Dworcu Wschodnim, skąd właśnie powrócił. Pociąg ewakuacyjny prezydenta nie mógł ruszyć z powodu braku lokomotywy. Na dworcu i przed dworcem około 15 tysięcy osób czekało na podstawienie wagonów. Ciężarówki z aktami MSZ w ogóle do rampy nie mogły dojechać. Przy tym wszystkim należało obawiać się lada chwila nalotu Luftwaffe”¹⁰⁷. Mimo ogromnego zamieszania do południa udało się odjechać wszystkim pociągom ewakuacyjnym. W jednym z nich umieszczono część II rzutu, który kierował się w stronę Kazimierza (następnie w kierunku południowo-wschodnim, trasą przez Czeremchę–Brześć nad Bugiem–Kowel–Równe–Zdobunów do Krzemieńca na Wołyniu). Za grupę odpowiedzialni byli Jan Wszelaki i Michał Potulicki, a tworzyli ją przeważnie członkowie rodzin urzędników centrali, którzy zajęli trzy wagony przeznaczone dla MSZ (opisane kredą na burcie). W pozostałych umieszczono urzędników z innych resortów – około tysiąca osób¹⁰⁸.

5 września rano to moment podzielenia się centrali na trzy części, każda z nich przemieszczała się niezależnie, aż do połączenia się 8–11 września w Krzemieńcu. Pierwotny plan zakładał dwie grupy ewakuacyjne: Sztab Ścisły Ministra i II rzut. Wkrótce pierwsza grupa uległa kolejnemu podziałowi. 5 września Beck wezwał wyższych urzędników do swojego mieszkania, gdzie oświadczył, że gros personelu wyjedzie z podsekretarzem stanu Janem Szembekiem do Nałęczowa, a tzw. przyboczny sztab ministra będzie mu towarzyszyć do Brześcia, gdzie wtedy znajdowało się Naczelne Dowództwo. Skąd taka decyzja? Beck tłumaczył to następująco: „Orientując się, że przy tym biegu wypadków na żadną rozsądną pracę Rządu nie mogę liczyć, zaproponowałem marszałkowi Śmigłemu, że powierzając na terenie Nałęczowa wiceministrowi Szembekowi kierownictwo biur MSZ oraz kontakt z korpusem dyplomatycznym, sam osobiście sformuję minimalny ilościowo mój sztab polityczny i techniczny (własna radiostacja nadawczo-odbiorcza oraz szyfry) zdolny do poruszania się nie więcej niż 10 samochodami i pozostaną w Warszawie tak długo, dopóki będzie tam Kwatera Główna, a następnie będę przesuwiał moje miejsce postoju równoległe z Nacelnym Dowództwem. Jako motyw podałem koalicyjny charakter wojny, wymagający najściślejszej koordynacji dowództwa wojskowego z polityką zagraniczną, dodając, że moja radiostacja zapewni także wojsku łączność ze światem. Projekt ten został przyjęty”¹⁰⁹. Trudno zrozumieć taką argumentację, szczególnie z dłuższej perspektywy czasu. Alianci kontaktowali się z MSZ za pośrednictwem

¹⁰⁷ S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy...*, s. 36.

¹⁰⁸ Podróż w czasie pokoju trwała jeden dzień, w czasie działań wojennych – prawie cztery dni. Po drodze pociąg był wielokrotnie zatrzymywany ze względu na ataki lotnicze i bombowe, których doliczono się ponad 70. Ze względu na szybkie przesuwanie się oddziałów niemieckich często zmieniano trasę przejazdu, przez co „pociąg widmo” dogonił centralę dopiero w Krzemieńcu – *Wrzesień 1939 r. w relacjach...*, s. 132–134.

¹⁰⁹ J. Beck, *Komentarze do historii dyplomatycznej wojny 1939 roku*, „Zeszyty Historyczne” 1971, nr 20, s. 96.

swoich posłów i ambasadorów, którzy zostali na kilka kluczowych dla kampanii wrześniowej dni pozbawieni kontaktu z ministrem spraw zagranicznych. Zajmował się nimi Szembek, który sam nie wiedział, gdzie był i co robił minister Beck. Ponadto nie wiadomo, jak miała wyglądać koordynacja dowództwa wojskowego z polityką zagraniczną, czy jeden minister mógł wchodzić w kompetencje drugiego? Może minister Beck bardziej czuł się żołnierzem niż dyplomatą, od wybuchu wojny nosił mundur pułkownika artylerii konnej. W najnowszej biografii ministra jej autorzy napisali: „Misję swoją jako ministra spraw zagranicznych uważał właściwie za zakończoną. Włożył mundur pułkownika armii polskiej i zameldował się w Kwaterze Głównej Naczelnego Wodza przy ulicy Rakowieckiej w Warszawie”¹¹⁰. Nie chodziło jednak o dosłowne porzucenie obowiązków i służbę w armii, ciągle bowiem odnoszono się do niego jako ministra spraw zagranicznych.

Grupę ministra Becka tworzyli: Gabinet Ministra, sekretarz Ludwik Łubieński, wicedyrektor Departamentu Politycznego i kierownik Wydziału Wschodniego Tadeusz Kobylański oraz część Referatu Szyfrów MSZ (3–4 pracowników, m.in. Jan Meysztowicz, Stanisław Kajetanowicz, Tadeusz Lisiecki)¹¹¹. Opuścili gmach pałacu Brühla 7 września w nocy, by pełnić „funkcje przy Naczelnym Dowództwie”. W Brześciu akcję dyplomatyczną Beck skoncentrował na wywieraniu presji na państwa sprzymierzone w celu rozpoczęcia walk na zachodzie Europy oraz akcji przeciwko namowom Litwinów przez Niemców na zajęcie Wileńszczyzny. Minister odcięty od korpusu dyplomatycznego polegał jedynie na łączności radiowej z niektórymi placówkami i instrukcjach dla ambasadorów. Depesze dochodziły jednak niekompletne wobec przeciążenia stacji, choć zabrał ze sobą najlepszych fachowców od szyfrowania i techniki. W Brześciu nad Bugiem potrafili w dwie godziny postawić maszty i nawiązać połączenie. Niekiedy udawało się skontaktować tradycyjnie. Beck napisał 9 września: „w Brześciu uzyskałem połączenie telefoniczne z wiceministrem Szembekiem, który komunikował, że przybył do Krzemieńca z biurami MSZ i korpusem dyplomatycznym, że ma znaczne trudności z opanowaniem sytuacji, gdyż korpus dyplomatyczny okazuje tendencje do opuszczenia terytorium Polski, motywując to brakiem kontaktu z Rządem, co pan Szembek interpretował, jako brak kontaktu ze mną”¹¹². Minister Beck dotarł do Krzemieńca 10 września wieczorem, z ambasadorami i posłami rozmawiał od rana w dniu następnym.

Kolejną grupę tworzył Sztab Ścisły, niekiedy w dokumentach nazywany I rzutem. 5 września jego członkowie zostali skierowani do Nałęczowa, jej szef Jan Szembek wyjechał z Warszawy prywatnym samochodem o godz. 14.30, na miejsce dojechał późnym wieczorem. Pracownicy przewożeni byli autobusami lub korzystali z prywatnych pojazdów. Cały dziedziniec pałacu Brühla wypełniony był ludźmi rozmawiającymi o tym, kto z kim jedzie. Kazimiera Iłakowiczówna „zapakowała najpotrzebniejsze rzeczy do walizki,

¹¹⁰ M. Kornat, M. Wołos, op.cit., s. 761.

¹¹¹ Dodatkowo otrzymali dwie osoby z ochrony gmachu – jeden z funkcjonariuszy zginął pierwszej nocy w zderzeniu ciężarówki MSZ z innym pojazdem.

¹¹² J. Beck, *Komentarze do historii...*, s. 98; zob. też: S.M. Nowinowski, *Kampania wrześniowa płk. Józefa Becka (1–17 września 1939)*, [w:] *Płk Józef Beck (1894–1944). Żołnierz, dyplomata, polityk*, red. S.M. Nowinowski, Łódź–Warszawa 2017, s. 319–351.

Zabudowanie w parku zdrojowym w Nałęczowie, b.d. (polona.pl)

wzięła jeszcze jedną torbę, maszynę do pisania Remington i wsiadła do autobusu. [...] Autobus pełen był urzędników i ich dobytku”¹¹³.

Działania Referatu Szyfrów pokazują dramatyczne okoliczności pracy. Józef Gorzechowski, kierownik Referatu Szyfrów, o godz. 3.00 w nocy 5 września rozmawiał z wicedyrektorem Gabinetu Ministra Sewerynem Sokołowskim. Jego bezpośredni przełożony zapewnił go, że ewakuacja nie dotyczy Referatu Szyfrów. O godz. 5.30 spotkali się ponownie. Gorzechowski dostał polecenie spakowania całego archiwum (lata 1931–1939) w pół godziny¹¹⁴. Nie miał czasu na spalenie niepotrzebnych materiałów, nie otrzymał żadnych skrzyń ani nawet pomocy fizycznej. Wraz z pracownikami Referatu zapakował archiwum do 18 dużych worków i umieścił na ciężarówce. Po kilku godzinach czekania musieli przenieść cały ładunek do autobusu, z którego wyjęto siedzenia. Na workach umieścili się urzędnicy i ich rodziny. Autobus opuścił Warszawę i wraz z konwojem MSZ dotarł do Nałęczowa.

¹¹³ J. Kuciel-Frydryszak, *Iłła. Opowieść o Kazimierze Iłłakowiczównie*, Warszawa 2017, s. 248.

¹¹⁴ To nie był „nasz” bałagan, tylko tryb chaosu wojennego. W Paryżu, w maju 1940 r. było podobnie: „We francuskim Ministerstwie Spraw Zagranicznych była tego ranka panika. Pakują się... Widziałem Hervé Alphand’a o 7.30 rano. Do jego ministerstwa wchodzi się jak do młyna: ni dozorczy, ni warty. W końcu jakaś stara kobieta wskazuje mi jego biuro. Wchodzę po schodach, błędzę po długich, ciemnych korytarzach, otwieram różne drzwi. Wszędzie pliki akt na stołach, ale ani jednego urzędnika. Szpieg mógłby zabrać wszystko, co by chciał. Hervé jest spokojny. Otrzymał rozkaz, by spalić tajne archiwa, a inne w ciągu dwóch godzin przygotować do wywiezienia dwiema ciężarówkami!” – A. Mühlstein, *Pamiętnik*, „Zeszyty Historyczne” 1978, z. 43, wpis z 16.05.1940 r., s. 89; zob. też: R. Jarocki, *Żyd Piłsudskiego. Opowieść o Anatolu Mühlsteinie*, Warszawa 1997, s. 120; A. Mühlstein, *Dziennik wrzesień 1939–listopad 1940*, tłum. D. Zamojska, Warszawa 1999.

Na miejscu przyjeżdżających kwaterował Aleksander Cybulski, kierownik Referatu Inwestycyjnego w Wydziale Gospodarczym, który urzędował w budynku gminy. W willi „Gioi” zamieszkało ponad 30 urzędników, pozostali wraz z podsekreterzem stanu kwaterowali w Domu Zdrojowym. Być może chodziło o zabudowania sanatorium „Księżę Józef” w parku zdrojowym, które się do tego nadawały. Wieczorem nawiązano kontakt telefoniczny z Warszawą, gdzie jeszcze przebywał minister. Następnego dnia od rana trwało organizowanie pracy, Szembek „poinformował, gdzie będą rozlokowane poszczególne departamenty ministerstwa, i dodał, że od jutra w celu informowania korpusu dyplomatycznego regularnie będą wydawane komunikaty o wydarzeniach frontowych oraz dotyczące polityki zagranicznej”¹¹⁵. Wszyscy szukali informacji o sytuacji na froncie, szczególnie domagali się tego licznie zebrani dziennikarze zagraniczni, którymi zajmował się Kazimierz Mycielski, p.o. kierownik Referatu Centralno-Europejskiego. Zresztą funkcje pełnione jeszcze przed tygodniem przestały obowiązywać – Szembek przydzielał zadania według własnego zdania i dostępności urzędnika. Zamieszanie związane z ewakuacją już na tym etapie bardzo utrudniło zarządzanie pracownikami, stworzenie samej listy obecności zajęło kilka godzin.

Referat Szyfrów wykorzystał jednodniowy pobyt w Nałęczowie na rewizję worków i pobeżne uporządkowanie zawartości. Dzięki usunięciu niepotrzebnych materiałów zredukowano liczbę worków do 14. Całość archiwum Referatu załadowano na z trudem kupioną ciężarówkę i 8 września dostarczono do Krzemieńca.

6 września rano przyjechali do Nałęczowa także naczelnik Wydziału Zachodniego Józef Potocki oraz sekretarz ministra Paweł Starzeński. Wysłał ich minister, by pomogli w kontaktach z korpusem dyplomatycznym. Po południu dotarła informacja, że wojska niemieckie zbliżały się do Puław, wieczorem nadeszło polecenie ewakuacji MSZ w kierunku Wołynia, na trasie: Lublin, Chełm, Włodzimierz, Łuck, Krzemieniec. Koło północy z Lublina dostarczono benzynę, którą podzielono między poszczególne wozy dyplomatów i urzędników. Szembek wyjechał 7 września o godz. 5.00 rano, w Nałęczowie został podsekreterz stanu Mirosław Arciszewski, który miał koordynować wyjazd pozostałych jeszcze osób. Podstawowym problemem był brak środków transportu. Władze Lublina miały dostarczyć na godz. 8.00 rano miejskie autobusy dla pracowników i ich rodzin. Żaden pojazd nie dotarł do Nałęczowa. Nie było jednej kolumny pojazdów z pracownikami MSZ, każdy radził sobie jak mógł. Noclegi organizowano na własną rękę w różnych miejscach, wszyscy znali tylko kierunek ewakuacji – Krzemieniec. Władysław Kulski napisał: „Trzeba było wyjeżdżać. Ale jak? Samochodów polskich zabrakło. Byliśmy zdani z żoną na własny los, co nie było zabawne, bo Gestapo chętnie by schwytało autora [polsko-] angielskiego przykładu. Wtedy sobie przypomniałem, że może amerykański Ambasador Drexell-Biddel [Drexel Biddle], który mnie lubił, jeszcze jest w Nałęczowie. Odnaleźliśmy go, i on natychmiast ofiarował nam dwa miejsca w jednym z samochodów Ambasady. Z nim jechaliśmy aż do Krzemieńca, gdzie mieliśmy spotkać personel MSZ z Beckiem na czele”¹¹⁶.

¹¹⁵ A. Hóry, op.cit., s. 96.

¹¹⁶ W.W. Kulski, op.cit., s. 136. Po drodze widzieli wypadek z udziałem samochodu szyfranta ambasady francuskiej, „on sam uniknął obrażeń, natomiast jego żona była ogólnie potłuczona oraz miała głęboką ciętą ranę na głowie i wstrząs mózgu. Szczęśliwie pani Kulska [...] okazała się nader

Urzędnicy i korpus dyplomatyczny przez dwa kolejne dni podróżowali na południe, trapieni awariami pojazdów, ostrzeliwani przez niemieckie samoloty. 7 września Szembek był w Lublinie (godz. 5.30 rano), Chełmie (godz. 8.00) oraz Łucku (godz. 23.00), gdzie spędził noc. Następnego dnia w jego samochodzie nagle, w szczerym polu, skończyła się benzyna, tak że do Krzemieńca dotarł dopiero koło godz. 22.00. Na miejscu spotkał się z Arciszewskim, któremu minister Beck telefonicznie polecił stawić się w Łucku, gdzie miał być łącznikiem między MSZ a rządem i wojskiem. Sztab Ścisły dotarł do Krzemieńca 8 września.

Trzecia grupa pracowników centrali była najliczniejsza. Pociąg z II rzutem wyjechał z Warszawy 5 września rano i po południu dojechał do Puław, skąd urzędników do Kazimierza nad Wisłą przewożono autobusami. Część urzędników, poruszających się transportem kołowym, przybywała do Kazimierza przez cały dzień. Organizowaniem działania tej części ministerstwa zajmował się podsekretarz stanu Drymmer. „Kwatery nie były przygotowane – pisał w raporcie – telefony nie założone, jedyną łączność z Warszawą i Sztabem Ścisłym, który miał być rozlokowany w Nałęczowie, miałem przez telefon burmistrza miasta. Obliczając pobyt MSZ w Kazimierzu na czas dłuższy, zakwaterowaliśmy biura w gimnazjum miejskim, urzędników po mieszkaniach prywatnych. Po południu nawiązałem łączność z Warszawą i Nałęczowem”¹¹⁷. Najwyżsi rangą urzędnicy nocowali w Hotelu Polskim. II rzut miał do dyspozycji tylko jeden samochód służbowy i pięć pojazdów prywatnych. I ten szczupły park maszynowy nie mógł być wykorzystywany, szybko bowiem zabrakło benzyny. Drymmer 6 września pojechał do Nałęczowa, by naradzić się z Szembekiem, co do dalszych kroków, lecz i podsekretarz stanu pozostawał bez żadnych nowych instrukcji. Jedynym pozytywnym zdarzeniem było odnalezienie 20 beczek benzyny w pałacu nałęczowskim, z których dziewięć trafiło do Kazimierza. Późnym wieczorem przybył do Kazimierza Władysław Malinowski, kierownik Referatu Archiwalnego, który prowadził konwój trzech ciężarówek z aktami MSZ. W nocy z 6 na 7 września Drymmer otrzymał polecenie ewakuowania II rzutu do Krzemieńca.

7 września o godz. 8.00 rano sformowano dwie kolumny: szybszą samochodową (szef Tadeusz Kawalec, z-ca nacz. wydz. E.II.) oraz wolniejszą konną (Tadeusz Kowalski, z-ca nacz. wydz. E.II.). Obie wyruszyły w drogę w kierunku Nałęczowa. Po dotarciu tam, na posterunku policji Drymmer dowiedział się, że I rzut wyjechał już w nocy i został tylko Aleksander Cybulski, kierownik Referatu Inwestycyjnego Wydziału Budżetowego Departamentu Administracyjnego MSZ. Kierownik II rzutu zajął także do willi Becka, gdzie zastał wielu członków rodzin urzędników bez środków transportu – mieli do dyspozycji jedynie mały samochód pocztowy do przewożenia korespondencji. Dzięki pomocy właścicieli samochodów prywatnych (którzy porzucili pakunki z rzeczami osobistymi) dla wszystkich udało się znaleźć miejsca w pojazdach. Kolumna ruszyła w dalszą drogę, która prowadziła przez Lublin do Chełma, gdzie zarządzono nocleg. W Lublinie udało się zarekwirować dwa autobusy, do których wsiedli niektórzy urzędnicy podróżujący furmanka-

---

sprawną w udzieleniu pierwszej pomocy. Zwykłą igłą i nićmi zeszyła na poboczu drogi ranę głowy. Później dowiedziałem się – pisał Biddle – że młoda Francuzka bezpiecznie dotarła do Rumunii i wraca do zdrowia” – *Wrzesień 1939 r. w relacjach...*, s. 119.

¹¹⁷ Sprawozdanie dyrektora Departamentu Konsularnego z ewakuacji MSZ, po 20.10.1939 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1939...*, s. 232.

mi, 8 września w Łucku kolejny pojazd, i tym samym wszyscy, poruszali się samochodami, co przyspieszyło przemieszczanie. Wieczorem cała kolumna dotarła do Krzemieńca, gdzie byli już urzędnicy z I rzutu. Tego dnia w nocy do Krzemieńca dotarł także pociąg ewakuacyjny II rzutu, który wyruszył z Warszawy 5 września rano. Choć w tym momencie połączyły się różne grupy urzędników, to nie można było mówić o odtworzeniu Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

W Warszawie pozostała opuszczona przez urzędników siedziba centrali. Wiktor Tomir Drymmer napisał: „Przeszedłem po opustoszałym gmachu Ministerstwa, w którym spędziłem z górą 10 lat. Pożegnałem moich przyjaciół peowiaków z Ludwikiem Danilukiem i [Leonem] Klencnerem na czele oraz kilku woźnych, którzy postanowili nie opuszczać Warszawy. Urzędnikom starszym wiekiem poruczyłem teoretyczną opiekę nad gmachem”¹¹⁸. W czasie oblężenia stolicy rzeźbiarz Stanisław Ostrowski był z ramienia straży obywatelskiej „komendantem” gmachu MSZ (mieszkał w pawilonie, w pokojach ministra). Srebra i obrazy z pałacu Brühla Ostrowski ukrył w Zachęcie, skąd część musiano jednak wydać Niemcom na skutek czyjejś denuncjacji. Od bomb lotniczych spłonęły kamienice po prawej stronie ul. Wierzbowej. Gmach centrali stosunkowo mało ucierpiał, na zdjęciach widać uszkodzone poszycie dachu prawej oficyny (NAC, sygn. 2-147) oraz układanie całkowicie nowej więźby dachowej budynku głównego (NAC, sygn. 2-172). Na zdjęciach datowanych na październik 1940 r. (NAC, sygn. 2-3756) remonty zostały już ukończone. Byli urzędnicy Wydziału Gospodarczego MSZ: Zofia Makowska (przed wojną sekretarz administracyjny), Karol Jastrzębski (p.k., urzędnik inspekcyjny) i Leon Klencner (podreferendarz, urzędnik informacyjny) wraz z kilkoma woźnymi nadal pracowali w pałacu Brühla, choć nie wiadomo jak długo. O krok dalej we współpracy z Niemcami poszedł referendarz Wydziału Polityki Emigracyjnej Departamentu Konsularnego Marian Liszkowski, który pomagał Niemcom w porządkowaniu pozostawionych w Warszawie archiwów MSZ¹¹⁹. O jawnej zdradzie można mówić chyba tylko w jednym przypadku. „Był w MSZ jeszcze jeden Polak pochodzenia niemieckiego, który okazał się zdrajcą. Był to Gustaw Hepting, syn naczelnika stacji kolejowej Piwniczna, koło Starego Sącza. Przed samą wojną Gustaw Hepting był zdaje się wicekonsulem polskim we Wrocławiu”¹²⁰.

Od 25.10.1939 r. pałac Brühla stał się siedzibą gubernatora Dystryktu Warszawskiego Ludwika Fischera. Wszedł w skład rządowego kompleksu budynków otaczających plac im. Adolfa Hitlera (dawny plac Piłsudskiego), który otrzymał wzmocnioną ochronę wojskową. Wewnątrz, z racji reprezentacyjnych pomieszczeń, organizowano wiele uroczystości i spotkań, m.in. w grudniu 1939 r. gubernator Hans Frank odwiedził funkcyjona-

¹¹⁸ W.T. Drymmer, *W służbie Polsce...*, s. 273.

¹¹⁹ S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy...*, s. 178.

¹²⁰ T. Leser, *List do Redakcji*, „Zeszyty Historyczne” 1980, nr 51, s. 233. Chodziło o Gustawa Höptinga, który był w służbie zagranicznej kolejno w: Agencji Konsularnej RP w Koszycach (1.12.1925–30.11.1926), Konsulacie RP w Kolonii (1.12.1926–31.08.1928), Konsulacie RP w Essen (1.09.1928–31.12.1932), MSZ (1.02.1933–1.05.1935), Konsulacie Generalnym RP w Opolu (attaché konsularny 1.05.1935–15.08.1936), MSZ Departamencie Konsularnym, następnie w Referacie Budżetowym (A.II.B.) Departamentu Administracyjnego (15.08.1936–1.09.1939-). Został w Warszawie na własną prośbę, później zadeklarował się jako Volksdeutsch i pracował w Jabłonnej.

Pałac Brühla jako siedziba gubernatora Dystryktu Warszawskiego, 1940 r. (NAC)

riuszy Dystryktu Warszawskiego (NAC, sygn. 2–2827, widoczna jedna z sal pawilonu), 4.02.1940 r. odbył się koncert z okazji otwarcia ośrodka szkoleniowego NSDAP w Warszawie (NAC, sygn. 2–4836, w dawnej sali balowej MSZ z charakterystycznym wzorem w romby na ścianach), we wrześniu tego roku podwieczorek dla żołnierzy-rekonwalescentów (NAC, sygn. 2–3750), na przełomie lat 1940–1941 zorganizowano Dni Kultury Niemieckiej: Heinrich George czytał utwory niemieckich poetów (NAC, sygn. 2–11283), kwartet „Gewandhaus” z Lipska grał muzykę kameralną (NAC, sygn. 2–11283). W podziemiach mieściły się obszerne, klimatyzowane sale gimnastyczne, z których wcześniej korzystali urzędnicy MSZ. Teraz ćwiczyli w nich członkowie Deutsche Sport-Gemeinschaft (NAC, sygn. 2–12126). Wizerunek pałacu znalazł się też na niemieckim znaczku pocztowym o nominale 1 złotego.

W czasie powstania warszawskiego Polakom nie udało się zdobyć budynku ministerstwa. Po klęsce Niemcy przystąpili do wyburzania Warszawy. 18.12.1944 r. wysadzono pałac Brühla. Na zdjęciu z 1945 r. (NAC, sygn. 13–51) widać ruiny prawej oficyny pałacu położonej wzdłuż ul. Wierzbowej. Po wojnie z ogromnej góry gruzów pozostawiono w ogrodzie Saskim zaledwie niewielki fragment fundamentów pałacu, na którym stał w latach 1981–2008 pomnik prezydenta Warszawy Stefana Starzyńskiego. Kilka elementów elewacji przechowywane jest w lapidarium Muzeum Ziemi Polskiej Akademii Nauk. Pomysł odbudowania pałacu Brühla nigdy nie został zrealizowany.

1.4. Krzemieniec, 8–14.09.1939 r.

Centrala nie miała jednej lokalizacji. I rzut, Sztab Ścisły Ministra, lub po prostu osoby najbardziej potrzebne ministrowi, zakwaterowano w gmachu Liceum Krzemienieckiego. II rzut znalazł się 6 km dalej. Departament Administracyjny, część Departamentu Konsularnego, Biuro Personalne i tymczasowe archiwum MSZ rozlokowały się w budynku Szkoły Rolniczej w Białokrynicy¹²¹. Pozostała część Departamentu Konsularnego zajęła sąsiadujące koszary 12. Pułku Ułanów. Niektórym urzędnikom polecono nocować w odległym Wiśniowcu i innych wsiach¹²². To była decyzja ministra z 12 września o rozmieszczeniu pracowników poza Krzemieńcem, by zrobić miejsce dla szpitali wojskowych¹²³. Urzędnicy przenieśli się w okolice Krzemieńca i Tarnopola, gdzie mieszkali u chłopów lub w polskich dworach. Część z nich wzięła bezpłatne urlopy, z niektórymi nie było kontaktu telefonicznego.

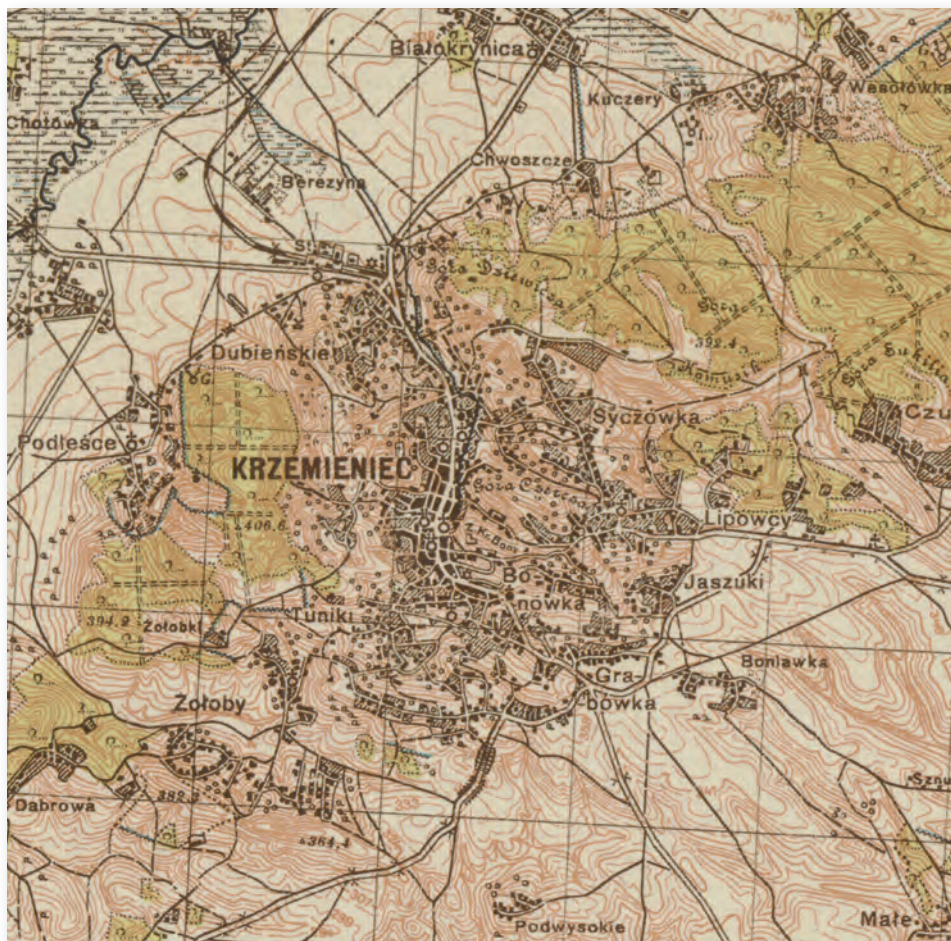
Jak podaje „Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej według stanu na 1 czerwca 1939” w MSZ pracowało 347 urzędników etatowych i kontraktowych. Do tej liczby można dodać 24 praktykantów, 8 osób pozostających na bezpłatnych urlopach oraz 28 urzędników przydzielonych do dyspozycji Biura Personalnego. W sumie w połowie roku MSZ w Warszawie miało 407 etatów. Jak już wspomniano w lipcu i sierpniu podjęto dużo decyzji personalnych, które znacząco zwiększyły liczebność centrali; nie pozwalają one niestety precyzyjnie określić stanu osobowego. Po wybuchu wojny kadra centrali uległa redukcji – część pracowników pozostała w Warszawie, część przeszła na krótszy lub dłuższy urlop¹²⁴. Około 9 września do Sztabu Ścisłego należały 32 osoby: Jan Szembek i Mirosław Arciszewski, z Protokołu Dyplomatycznego: Aleksander Łubieński, Paweł Morstin, Aleksander Mniszek, Stanisław Szydłowski, Stanisław Jaworski; z Dyrekcji Politycznej: Paweł Starzeński, Janusz Zembrzusi, Józef Marlewski, Kazimierz Mycielski, Jan Chryzostom Borkowski, Waleria Grabowska, Leon Iżycki, Zbigniew Maliszewski; z Departamentu Politycznego: Tadeusz Gwiazdoski, Stefan Lalićki, Witold Mieczysławski, Władysław Kicki, Tadeusz Kunicki, Tadeusz Gosiewski, Jan Tomaszewski, Witold Kozłowski, Stanisław Zabiełło, Wacław Knoll, Bohdan Kościółkowski, Władysław Kulski, Witold Okoński, Teodor Szotek; od Rady Ekonomicznego:

¹²¹ Urzędnicy nocowali m.in. w: mleczarni, Czerwonym Domu, Domu Inspektora, pawilonie i internacie Szkoły Rolniczej, razem z osobami towarzyszącymi mieszkali tam 202 osoby.

¹²² IPMS, Kolekcja 85, Jan Szembek, sygn. 49, Rozmieszczenie pracowników MSZ w Krzemieńcu, Białej Krynicy i Wiśniowcu, wrzesień 1939 r., b.p.

¹²³ Musieli opuścić internat i zrobić miejsce dla 505. Szpitala Polowego, który został ewakuowany z Krakowa i Zakopanego właśnie do Białokrynicy. W konwoju znalazło się ok. 300 rannych żołnierzy i oficerów oraz 250 lekarzy skoncentrowanych w tym szpitalu.

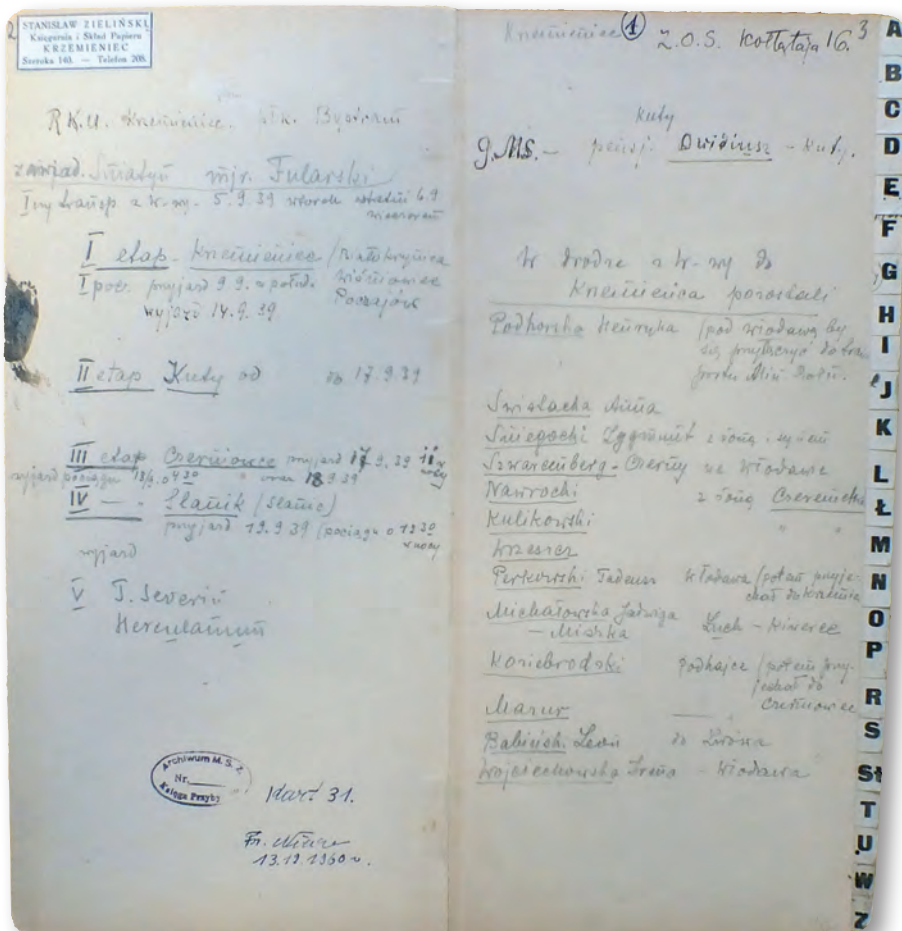
¹²⁴ Zachował się formularz Biura Personalnego z nagłówkiem „Krzemieniec, dn. września 1939 r.” następującej treści: „Udzielam Pan... z dniem dzisiejszym czterotygodniowego urlopu, przy czym pod koniec tego urlopu proszę o skomunikowanie się z Ministerstwem. Proszę również o podanie adresu w czasie urlopu. p.o. Dyrektora Biura Personalnego T. Drymmer” – IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Formularz Biura Personalnego, wrzesień 1939 r., skan 158.

Mapa Krzemieńca i okolic, 1941 r. (polona.pl)

Jan Wszelaki, Roman Battaglia i Józef Gruja¹²⁵. Z komórek organizacyjnych II rzutu zanotowano 67 osób, wśród nich byli, z Biura Personalnego: Bohdan Samborski, Janina Jabłońska, Maria Strawińska, z Wydziału Prasowego: Wiktor Skiński, Aleksy Wdziękoński, Zygmunt Wyszyński, Jan Bociański, Szczesny Zaleski, Władysław Siedlecki, Zbigniew Łasiński, Roland Więkowski, Wiktor Rybicki, Józef Śmieszek, Jan Weinstein, Wacław Bevensée, Stanisław Kajetanowicz (w terenie), plus pięć osób, z Szyfrów i Referatu Funduszu Specjalnego: Józef Gorzechowski, Leon Rembiszewski, Jan Jarczyński, Feliks Górski, Helena Skarbkowa, Maria Czarkowska, Edward Dowmont. W Krzemieńcu w dniach 8–13 września dla MSZ pracowało około 100 osób. Prowadzenie ewidencji

¹²⁵ Ibidem, Spis osób przy Sztapie Ścisłym, wrzesień 1939 r., skan 157. W tym dokumencie występuje nazwisko Bohdana Kościakowskiego, który 11.09.1939 r. został wysłany do Wilna w celu potwierdzenia informacji o ruchach wojsk radzieckich. Był on jednak wymieniany w spisach, liczono bowiem na jego powrót.

Tymczasowa ewidencja pracowników przebywających w Krzemieńcu, 1941 r. (AAN)

było ogromnie trudne, sytuacja zmieniała się z dnia na dzień. Całość bazy nazwisk Biura Personalnego tworzyły dwa zeszyty, które kupiono w Krzemieńcu w „Księgarni i Składzie Papieru” Stanisława Zielińskiego, w pierwszym zapisano alfabetycznie wszystkich urzędników, w drugim notowano wszelkie zmiany miejsca pobytu wraz z numerem telefonu, jeśli był dostępny¹²⁶.

Najwięcej zwolnień przeprowadzono 12–13 września, przy czym tylko w części pism podany został powód udzielania urlopu. Wacław Witkiewicz, p.k., prosił o zwolnienie ze służby „dla poratowania zdrowia”, zastępca dyrektora Biura Personalnego odpisał: „W od-

¹²⁶ AAN, zesp. 322, sygn. 1457b, [2/322/0/-/1457b], Wykazy ewakuowanych, w związku z wojną, pracowników MSZ i ich rodzin we wrześniu i październiku 1939 r., zeszyt pierwszy, 42 karty, tytuł nadany w l. 60. XX w. przez archiwistę: Dane dot. pracowników MSZ po opuszczeniu Warszawy i Polski przez rząd sanacyjny w 1939 r.; zeszyt drugi, 31 kart, tytuł: Adresy; trzeci zeszyt (112 kart) powstał ze zszycia wielu list pracowników MSZ.

powiedzi na podanie Pana z dnia 12 IX 1939 r. komunikuję, że zgadzam się na rozwiązanie z Panem stosunku służbowego z dniem 30-go września 1939 r. bez zachowania trzymiesięcznego terminu wypowiedzenia. Proszę o zwrot w tym terminie legitymacji oraz paszportu służbowego¹²⁷. We wspomnieniach można znaleźć przyczynę tych zwolnień – chodziło o „rozładowanie” kadr MSZ. Schimitzek zauważył, że władze teraz dopiero dostrzegły swój błąd. Zmuszono do wyjazdu z Warszawy setki osób, które w warunkach działań wojennych nie były przydatne w pracach centrali. Dyrektor Departamentu Administracyjnego napisał: 12 września „otrzymałem wieczorem wiadomość, że mam opuścić szkołę rolniczą wraz z całym departamentem w ciągu 36 godzin. Drymmer odmówił przyjęcia choćby części ludzi do »garnizonu«, doręczył mi natomiast obszerną listę osób, którym Beck z urzędu udzielił bezterminowego urlopu. Znaczyło to, że były one odtąd zdane wyłącznie na siebie i własne możliwości. Decyzja ta wywołała u »urlopowanych« przygnębienie, ale żadnego protestu. Osobiście uważałem ją za nieludzką, gdyż ci sami ludzie uprzednio bez żadnej potrzeby zostali zmuszeni do wyjazdu z Warszawy. Próby interwencji, które podjąłem w kilku indywidualnych przypadkach, skazane były z góry na niepowodzenie¹²⁸. Podobne selekcje odbyły się w każdej komórce organizacyjnej, najbardziej dotknęły one urzędników II rzutu, najmniej pracowników departamentów terytorialnych. Tylko nieliczni odważyli się na powrót do stolicy, większość szukała schronienia w okolicy lub mimo urlopowania podążała za centralą.

Liczne przechodzenie urzędników na urlop generowało jeszcze jeden problem – brak gotówki na odprawy. 5.09.1939 r. w MSW odbyło się zebranie Rady Ministrów, na którym na wniosek ministra skarbu Eugeniusza Kwiatkowskiego uchwalono wypłacenie wszystkim urzędnikom ewakuowanym z miejsca stałego zatrudnienia trzymiesięczne pobory. W momencie ewakuacji z Warszawy nie było czasu na zabezpieczenie większej sumy. Dyrektor Departamentu Administracyjnego Stanisław Schimitzek, referując Janowi Szembekowi sprawy finansowe ministerstwa, wskazał na palący brak gotówki na wypłaty dla pracowników. Zaradził temu wyjazd Teofila Jaśkiewicza (z-cy nac. Wydz. Budżetowego) do Łucka, gdzie przebywały władze rządowe. 12 września przywiózł dosłownie kilka worków pieniędzy na odprawy urzędnicze.

Pracownicy zakwaterowani w Krzemieńcu mieli zapewnione wyżywienie na miejscu. Poseł węgierski wspominał: „Wieczorem spożywaliśmy kolację przy nakrytych długich stołach w refektarzu dawnego klasztoru. Urzędnicy ministerstwa, ich rodziny, dyplomaci, pracownicy biur, kamerdynerzy, szoferzy siedzieli w demokratycznej bliskości. Przed naszym przyjazdem przygotowywano się do kongresu literatów, dzięki czemu nie brakowało jedzenia, za które płaciliśmy niewielkie kwoty (niestety zapasy szybko się kończyły, przez co porcje były coraz mniejsze)¹²⁹. Podobnie opisał to Szembek: „Na śniadanie poszedłem do refektarza, gdzie za 3 zł dziennie podawane były wszystkie posiłki. Było to ogromne podziemie, gdzie ustawione były wielkie stoły i długie ławki. Gromadziło się tam trzy razy dziennie sto kilkadziesiąt osób, przeważna część korpusu dyplomatycznego,

¹²⁷ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Pismo z-cy dyrektora Biura Personalnego do Wacława Witkiewicza, Krzemieniec, 12.09.1939 r., skan 304.

¹²⁸ *Wrzesień 1939 r. w relacjach...*, s. 194.

¹²⁹ A. Hóry, op.cit., s. 104.

Wykaz osób zamieszkających w Szkole Białokrynica

Mleczarnia pokój No.1.

1.	~~Cybulski~~ Aleksander	lat 41	A.III	bagaż 4 szt.
2.	" Ewa	35		
3.	" Antoni	8		

pokój No.2

1.	Zalewska Maria	43	G.M.A.	" 1 worek 1 walizka
2.	Zalewski Jerzy syn	12		
<u>Czerwony Dom.</u>				
1.	Skarzyński Władysław ✓	41	A.III	" 2 worki 1 waliza
2.	Skarzyńska Stefania żona	35		
3.	Skarzyński Jerzy syn	15		
4.	Skarzyński Zbigniew "	14		

Dom Inspektora

1.	Barańska żona naczelnika	40		1 worek 2 walizy
2.	Barański Stefan syn	17		
3.	Barański Janusz "	12		

Mieszkanie p. Krzysztofowicza

1.	Byczewski Jan	46	A.II	3 walizy
2.	Byczewska Maria żona	46		

Mieszkanie inż. Szydłowskiego

1.	Schimitzek Stanisław	44	Dyr.Dep.Adm.	bagaż 12 szt.
2.	Schimitzek Elżbieta żona	35		
3.	Schimitzek Ewa	8		
4.	Nowak Bronisława	32		
5.	Pałkiewicz Maria	28		

Mieszkanie inż. Gilewskiego

1.	Barłold Lucjan	41	A.III	1 waliza

Szkoła Rolnicza pawilon

1.	Rolski Julian ✓✓	55	A.II	2 walizy
2.	Porowski Stanisław ✓✓	52	A.II	2 "

Mieszkanie p. Faszczka

1.	Szepietowski Leonard ✓✓	53	A.II	2 "
2.	Szepietowska Julia	49		
3.	Szepietowski Maciej	18		

Najbardziej pożądanym wpisem w paszporcie była wiza francuska, 3.08.1939 r. (AMSZ)

omówili sytuację na froncie i określili plany działania na najbliższe dni. Tego dnia rano na Krzemieniec przeprowadzono atak lotniczy, który zrobił piorunujące wrażenie na korpusie dyplomatycznym. Minister Beck dał wolną rękę korpusowi na wyjazd wobec niemożności zapewnienia mu bezpieczeństwa.

Biura MSZ rozpoczęły działalność. Paweł Starzeński zanotował: „Zacząło się organizować pracę ministerstwa, które zostało umieszczone w budynku gimnazjum, przylegającym do liceum. [...] Weinstein z wydziału prasowego, zawsze pełen rozmachu, organizował łączność ze światem zewnętrznym, na górze królowej Bony umieszczono silną radiostację polową. Zaczęło napływać coraz więcej naszych urzędników, którzy mieli mnóstwo roboty, choć teraz całkiem innej. Przez biura przewalały się wielkie ilości najróżniejszych ludzi, prosząc o paszporty i wize do krajów sąsiadujących z nami na południu, a też i dużo odleglejszych¹³⁰. Urzędowanie centrali skupiało się na tych dwóch działaniach – opiece konsularnej oraz zapewnieniu łączności ze światem. Radiostacja MSZ nie miała odpowiedniej mocy, by kontaktować się z odległymi placówkami.

całe MSZ oraz liczni przejezdni. To kilkukrotne spotkanie się w ciągu dnia ułatwiało kontakty, ale było również źródłem wielu niepotrzebnych plotek, wytwarzało pewne psychozy, nie zawsze pożyteczne¹³⁰. W Białokrynicy pracownicy MSZ mogli spożywać posiłki w naprędce zorganizowanej stołówce Szkoły Rolniczej.

Minister dotarł do Krzemieńca 10 września w nocy i rozpoczął urzędowanie następnego dnia. Rozmawiał z korpusem dyplomatycznym, jeździł na niektóre spotkania z władzami centralnymi (stałe zastępował go pozostawiony jako łącznik Arciszewski). 12.09.1939 r. w Łucku odbyło się posiedzenie Rady Ministrów, gdzie m.in. minister Beck referował sprawy zagraniczne. Wieczorem w Ołyce, w pałacu Radziwiłłów, gdzie rezydował prezydent, spotkali się z głową państwa marszałek Rydz-Śmigły, ministrowie Beck i Sławoj-Składkowski. Zebrani

¹³⁰ J. Szembek, op.cit., s. 37.

¹³¹ P. Starzeński, *Trzy lata z Beckiem*, przedmowa i przypisy B. Grzełowski, Warszawa 1991, s. 153.

Szembek zarządził, by wszystkie telegramy spływały do Ambasady RP w Bukareszcie, która przekazywała je do centrali. Ponadto informację czerpano z klasycznego radia. Były pracownik kontraktowy Konsulatu RP w Opolu, przydzielony do MSZ, napisał: „moja rola polegała na tym, że siedziałem w wyznaczonych godzinach przy odbiorniku radiowym i słuchałem zagranicznych komunikatów, robiąc notatki, które dostarczałem przełożonym”¹³². Najważniejsze dane jednak nie pojawiały się w mediach i trzeba było je zdobyć. W tym celu centrala kierowała w różne strony urzędników, którym Biuro Personalne wystawiało przepustki. Zaniepokojenie budziły doniesienia o mobilizacji wojsk radzieckich w okęgach granicznych. 11 września wysłano do Wilna kierownika Referatu Litewskiego Bohdana Kościałkowskiego, który oficjalnie występował jako „urzędnik łącznikowy między Województwem Wileńskim a Ministerstwem Spraw Zagranicznych”¹³³. Tego samego dnia wystawiono zaświadczenie: „Ministerstwo Spraw Zagranicznych stwierdza, że p. Stanisław Głuski, Radca MSZ, za wiedzą swoich władz przełożonych udaje się z Krzemieńca w kierunku Zaleszczyk. Ministerstwo prosi władze wojskowe i cywilne o okazanie p. Głuskiemu pomocy i opieki w razie potrzeby. Dyrektor Biura Personalnego w.z.”¹³⁴. Urzędnicy nie posiadali ciepłych rzeczy i koców, kupowano je na miejscu. W dalszym ciągu rozpaczliwie brakowało paliwa. Zaradziła temu dopiero niebezpieczna wyprawa radcy w Protokole Dyplomatycznym Stanisława Szydłowskiego za Lwów, aż do Drohobycza, skąd przyprowadził trzy ciężarówki benzyny, które zapewniły mobilność MSZ, członków korpusu dyplomatycznego i władz wojskowych. Poruszanie się po mieście zapewniały przepustki wystawiane przez Starostwo Powiatowe w Krzemieńcu o następującej treści: „Na podstawie §2 rozporządzenia Wojewody Wołyńskiego z dn. 6 września 1939 r. w przedmiocie ograniczenia ruchu ulicznego, zezwalam Panu *Tomaszewskiemu Jerzemu* [powinno być Janowi] zamieszka. w Krzemieńcu przy ul. *Bessera* na przebywanie na ulicach m. Krzemieńca w porze zakazanej od godz. 21 do godz. 5. Niniejsza przepustka ważna jest aż do odwołania w *okresie stanu wojennego* łącznie z dowodem osobistym stwierdzającym identyczność osoby, wydanym przez *Ministerstwo Spraw Zagranicznych 8010*”¹³⁵.

13 września do Krzemieńca dotarły informacje, że niemieckie formacje wojskowe znalazły się koło Gródka Jagiellońskiego, co groziło odcięciem drogi do Rumunii. Przez cały dzień trwały przygotowania, wydano wiele decyzji personalnych, w większości były to zgody na urlop. Zebrano paszporty dyplomatyczne w celu zdobycia wiz rumuńskich i nie oddano przed wyjazdem, przez co wiele osób pozostało tylko z legitymacją urzędniczą w dłoni. Jan Szembek, Michał Łubieński, Tomir Drymmer i Jan Barański dyżurowali przez całą noc. Ich działania sprawiły, że kolejne decyzje nie zaskoczyły centrali. 14.09.1939 r. o godz. 6.45 rano dyrektor Tadeusz Gwiazdoski doręczył ministrowi pi-

¹³² W. Poliwoda, *Wspomnienia 1913–1939*, Opole 1974, s. 223.

¹³³ Wkrótce został aresztowany przez NKWD i wywieziony do Krasławowa (okręg kański), gdzie przebywał do 21.12.1941 r.

¹³⁴ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Kopia zaświadczenia dla Stanisława Głuskiego, Krzemieniec, 11.09.1939 r., skan 307.

¹³⁵ AAN, zesp. 1664, sygn. 14, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska T–Z, Archiwum prywatne nr 57: Jan Tomaszewski, Przepustka nr 452, 9.09.1939 r.

semny meldunek z zawiadomieniem, że premier zarządził natychmiastową ewakuację MSZ do rejonu Kosów-Kuty (trasa: Wiśniowiec, Zbaraż, Tarnopol, Trembowla, Kopyczyńce, Czortków, Uścieszko, Horodenko, Gwoździec). Kierownictwo ministerstwa zdecydowało, że ewakuacja dotyczyć miała tylko nielicznych pracowników uznanych za „niezbędnych w służbie”¹³⁶. Pozostali otrzymali zapomogę finansową, trzymiesięczną odprawę i urlop bezterminowy oraz polecenie radzenia sobie na własną rękę, m.in. w samej Białokrynicy w internacie pozostawiono ponad 70 osób¹³⁷. Krystyna Krzyżanowska pisała: „W gmachu Liceum rozgrywa się ostatni akt dramatu. Ministerstwo Spraw Zagranicznych przestaje istnieć. Ostatnia odprawa. Kierunek Rumunia. W środkach lokomocji nie starczy miejsca dla wszystkich. Pojadą ci najważniejsi, najbardziej potrzebni. Ostatnie gesty pożegnania”¹³⁸. Wybrani pracownicy wraz z rodzinami (ok. 200 osób) zostali podzieleni na grupy i przewiezieni autobusami dalej na południe. By zyskać dodatkowe pojazdy w Białokrynicy, wyładowano z trzech samochodów archiwum MSZ, które miało zostać spalone.

Jan Szembek wydał rozkaz ewakuacji i uprzedził korpus dyplomatyczny. O godz. 8.00 rano zaczęły wyjeżdżać pierwsze pojazdy: dyplomaci do sanatorium dr. Apolinarego Tarnawskiego w Kosowie, Sztab Ścisły i II rzut do Kut. Następnego dnia okazało się, że sanatorium zajęło dla siebie Ministerstwo Spraw Wojskowych i dyplomaci też znaleźli się w Kutach. Kazimierz Szwarcenberg-Czerny dotarł do Krzemieńca w nocy z 14 na 15 września. Tam spotkał jeszcze ambasadora Józefa Lipskiego wraz z grupą urzędników z placówek niemieckich, którzy czekali na transport. Mieli oni za sobą kilkusetkilometrową ewakuację z terytorium III Rzeszy.

Dnia 1.09.1939 r. Ambasada RP w Berlinie uzyskała połączenie telefoniczne z Warszawą przez Sztokholm. 3 września nastąpił wyjazd z dworca Charlottenburg pociągami w kierunku Danii, 4 września zarządzono postój nad Morzem Północnym w oczekiwaniu na informację o ewakuacji niemieckich dyptomatów z Polski (też sprawa zaginięcia konsula niemieckiego Augusta Karla Schillingera)¹³⁹. Granicę przekroczyli 5 września rano, w Kopenhadze byli po południu tego samego dnia, potem przez Sztokholm, Helsinki, Tallinn i Rygę dotarli do Wilna (9 września). Stąd 10 września ruszyli pociągami na południe w stronę Krzemieńca. Karol Kraczkiewicz z żoną pojechał wcześniej szybszym transportem wojskowym do Krzemieńca, gdzie miał przygotować kwatery dla 25-osobowej grupy z Berlina. 13 września wszyscy przygotowywali się do przeniesienia się do Kut 14 września. Kraczkiewicz szukał transportu dla ambasadora i innych. „Drymmer wyznaczył mi autobus, podał mi jego numer i powiedział, gdzie mniej więcej się znajduje. Widząc, co się na-

¹³⁶ Dokument: IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Spis osób koniecznych, wrzesień 1939 r., skan 157, 161 wymienił 55 nazwisk urzędników.

¹³⁷ IPMS, zesp. A.12, Ambasada RP w Londynie, sygn. 488, Ewakuacja MSZ z Krzemieńca, Białokrynicy i Wiśniowca, 10.10.1941 r., k. 1. Autorem był prawdopodobnie Stanisław Rosmański.

¹³⁸ K. Krzyżanowska, op.cit., s. 245.

¹³⁹ T. Rabant, *August Karl Schillinger (1876–1939). Niemiecki konsul w Krakowie i domniemany udział Straży Granicznej w jego śmierci we wrześniu 1939 r.*, [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 2, red. W. Skóra i P. Skubisz, Szczecin 2015, s. 245–263.

około dzieje, wyruszyłem natychmiast na poszukiwanie autobusu, celem zabezpieczenia go na użytek Ambasady. Mimo dwugodzinnych poszukiwań w ciemnościach i dopytywań nie mogłem go odszukać; zawiadomiłem o tym spotkanego Drymmera, będącego najwidoczniej u skraju sił i nerwów, i nie był w stanie czemukolwiek zaradzić¹⁴⁰. 14 września, gdy MSZ wyjechało z Krzemieńca, przyjechała grupa z Berlina, którą zakwaterowano w wielkich salach dormitorium licealnego, a jedzenie zapewniono w refektarzu. Po południu przyłączył się do grupy Józef Potocki, wicedyrektor Departamentu Politycznego MSZ, który po odwiezieniu żony i dzieci do Ołtyki przyjechał do Krzemieńca, by objąć swe funkcje w ministerstwie. Drymmer obiecał przysłać transport. „Dobrze po północy obudzili nas dwaj młodzi koledzy z MSZ, Maliszewski i Meysztowicz, przybyli z Kut dwoma osobowymi samochodami, aby zabrać wyższy personel ambasady” (ambasador, radca Stefan Lubomirski, konsul Kara, Kraczkiewicz). Kraczkiewicz z żoną ustąpił miejsca Potockiemu. Pozostałym wypłacono trzymiesięczną odprawę i mieli być zdani na własną przedsiębiorczość. Szwarcenberg-Czerny także nie zmieścił się w samochodach i został w mieście do niedzieli 17 września, czekając na obiecany transport: „Wobec wkroczenia bolszewików zebrałem grupę urzędników MSZ, którzy pozostali w Krzemieńcu, i zarekwirowanym autobusem przybyłem w dniu 18 b.m. przez Körösmező na Węgry. Obecnie udaję się do Paryża, gdzie stawię się do dyspozycji czynników pracujących dla dobra Polski”¹⁴¹.

Z ewakuacją z Krzemieńca wiąże się także sprawa losów archiwum MSZ. Pozostało kilka relacji, odnoszących się do historii dokumentów centrali, które nie są zgodne. Powróćmy do pierwszych dni września i gorączkowego pakowania ważnych materiałów do skrzyń. Wiemy, że część akt pozostała na dziedzińcu pałacu Brühla i trafiła w ręce Niemców. Wywieziono je do Niemiec, gdzie posłużyły do wydania „białej księgi”: *Polnische Dokumente zur Vorgeschichte des Krieges* (Berlin 1940). Część z nich (część traktatów oraz 150 skrzyń z dokumentami konsularnymi i administracyjno-gospodarczymi) w 1941 r. i 1943 r. powróciły do Warszawy, do budynku Szkoły Głównej Handlowej przy ul. Rakowieckiej, gdzie mieściło się Archiwum Akt Nowych. Niestety, w listopadzie 1944 r. cały zasób AAN został spalony przez Niemców¹⁴².

5 września do specjalnego pociągu wsiedli niektórzy urzędnicy działu politycznego. Do tego składu doczepiono wagon towarowy, w którym umieszczono pewną liczbę skrzyń z aktami¹⁴³. Władysław Kulski napisał: „Ewakuacja dokumentów MSZ odbywała się chaotycznie. Niektórzy woźni odmawiali pomocy. Moja żona i ja sami dźwigaliśmy ciężkie paki z dokumentami mego Wydziału, które po wielu perypetiach są teraz [1977 r.] szczęśliwie u mnie w domu, co mi pomogło w pisaniu niniejszych pamięt-

¹⁴⁰ K. Kraczkiewicz, op.cit., s. 191.

¹⁴¹ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Pismo Kazimierza Szwarcenberg-Czernego do MSZ, Budapeszt, 23.09.1939 r., skan 348–349.

¹⁴² Pozostałe w Niemczech akta MSZ przejęli Rosjanie i przewieźli je do Moskwy. Te dokumenty i materiały odkopane w Białokrynicy ostatecznie trafiły do Polski – najpierw do Archiwum MSZ, w l. 60. XX w. do Archiwum Akt Nowych.

¹⁴³ K. Wojewoda, *Zasoby archiwalne MSZ z okresu 1918–1939*, „Archeion” 1961, t. 34, s. 79.

Droga Kosów-Kuty, b.d. (polona.pl)

zapał, 8 września: „rano wyjechaliśmy [z Łucka] dalej ciężarówkami firmy przewozowej Hartwig, załadowani teraz po brzegi aktami naszego ministerstwa”¹⁴⁴. Na miejscu w Krzemieńcu widział je poseł węgierski, zanotował: „akurat wtedy przywieziono w olbrzymich skrzyniach archiwum i wyposażenie ministerstwa. Przed bramą szef protokołu kierował jego rozlokowaniem”¹⁴⁷. W nocy z 13 na 14 września zarządzono przymieszczenie się urzędu do rejonu Kosów-Kuty, dokumenty miały zostać na miejscu, by mogli pojechać pracownicy. Część materiałów złożono w piwnicy zamku, część stała w pakach w ogrodzie.

Istniały także inne powody zostawienia materiałów archiwalnych. Droga z Krzemieńca do Tarnopola nie została zmodernizowana, nawierzchnię tworzył zwykły piach, co gwarantowało zakopanie się ciężkich samochodów. Drymmer napisał: „Po naradzie ze Schimitzkiem poleciłem ukryć akta w licznych piwnicach liceum. Okazało się, że

ników. Pociąg z dokumentami MSZ nie wyjechał na czas i wpadł w ręce niemieckie. Wkrótce potem Berlin zaczął publikować te autentyczne dokumenty”¹⁴⁴. Dokumenty jednak wyjechały z Warszawy i znalazły się w Lublinie, skąd zostały wysłane do Krzemieńca.

Inną część archiwum MSZ przewożono samochodami Sztabu Ścisłego. 6 września „przyjechał do Kazimierza kpt. [Pobóg] Malinowski z trzema ciężarówkami obładowanymi skrzyniami, które zdaniem jego zawierały 1/5 czy nawet tylko 1/10 archiwów MSZ posiadających trwałą wartość. [...] Malinowski był zdania, że przywiezione przez niego skrzynie, które zawierały – jak twierdził – głównie oryginały zawartych przez Polskę traktatów, należy złożyć w miejscowym klasztorze reformatów”¹⁴⁵. Nie zrealizowano tego pomysłu i dokumenty pojechały dalej. Paweł Starzeński

¹⁴⁴ W.W. Kulski, op.cit., s. 135.

¹⁴⁵ *Wrzesień 1939 r. w relacjach...*, s. 103.

¹⁴⁶ P. Starzeński, op.cit., s. 152.

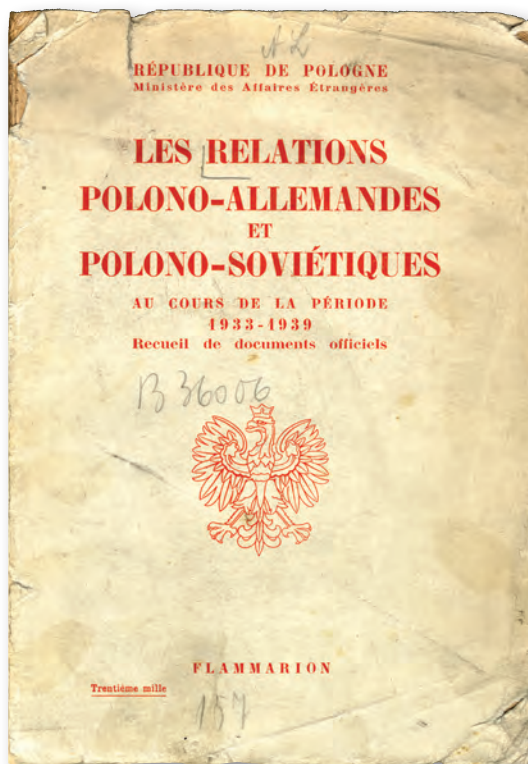
¹⁴⁷ A. Hóry, op.cit., s. 105. Do Krzemieńca nie dotarł wagon z zasadniczą częścią archiwum MSZ. Trzy ciężarówki zawierały zaledwie 1/20 wszystkich aktów tajnych, co więcej, zostały zabrane bez żadnej selekcji, po prostu pierwsze z brzegu.

korytarze prowadzące do podziemnych schronów są o kilka centymetrów za wąskie w stosunku do wymiaru skrzyń. Pomysł zakopania akt pod podłogą stajni ułańskich również odpadł, jak odpadła próba zatopienia akt. Stajnia stała na skale, woda w jeziorze była za płytka. Pozostawało jedno ostateczne wyjście: akta nie powinny dostać się w ręce niemieckie, trzeba je spalić¹⁴⁸.

Urzędnicy wyjechali, dokumenty zostały pod opieką podchor. Kazimierza Topór-Staszaka. 15 września spytał się starosty krzemienieckiego Jana Zaufalla, co robić z dokumentami, ale otrzymał odpowiedź wymijającą. Wobec tego zwrócił się do por. Jerzego Górskiego, a ten po porozumieniu się z Szefem Sztabu Ochotniczej Jazdy Wołnyia ppłk. Osińskim wydał rozkaz podchor. Staszakowi spalania akt.

Podchorąży Staszak wykonał rozkaz w obecności podchor. Jerzego Treblińskiego, Wilhelma Rudnickiego i Jana Figla. Wszystkie papiery zostały spalone, pieczęcie i stemple metalowe rozbite na kowadle, kauczukowe spalone. Znajdujące się w skrzyniach miedzioryty, drzeworyty, obrazy, osiem maszyn do pisania, powielacze i książki naukowe zostały złożone w Bibliotece Agrotechniki Liceum Krzemienieckiego w Białokrynicy, pod opieką prof. Antoniego Bużanka (Bieżanka?)¹⁴⁹.

Podobną relację pozostawił Stanisław Rosmański (Referat Ogólny Departamentu Konsularnego). Według niego polecenie wydał naczelnik Pobóg-Malinowski, a dokumenty palili dyrektor szkoły w Białokrynicy Lucjan Bielecki wraz z nauczycielami i uczniami. Rosmański napisał: „Palenie akt trwało trzy doby bez przerwy i uskutecznione zostało przez małe, ale pewne grono profesorów i uczniów szkoły w ukrytym podwórzu szkoły przez dwie doby, a na trzecią na polu oddalonym od szkoły o kilometr. Pomimo zachowanych ostrożności palenie nie mogło ująć uwagi właścicielom pobliskiej wsi – płaty bowiem spalonego papieru, jak czarny śnieg unosiły się i opadały na przestrzeni kilkuset metrów. Przed spalaniem każda skrzynia była rozbijana dla pobieżnego choćby sprawdzenia za-

Polska „biała księga” opublikowana we Francji w 1940 r. (AMSZ)

¹⁴⁸ W.T. Drymmer, *W służbie Polsce...*, s. 280–281.

¹⁴⁹ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 304, [800/42/0/-/304], List ppor. saperów Edmunda Kononowicza do MSZ w sprawie spalania archiwum MSZ, 28.02.1940 r., skan 210–211.

wartości. Specjalnie ciężko było decydować się na wrzucenie w ogień wspaniałych opracowań polityczno-ekonomicznych z poszczególnych krajów, na które tyle trudu i lat poświęcili różni koledzy. Niestety szybko zbliżający się moment zajęcia Białokrynicy decydował o wszystkim i ostatnia noc palenia przeprowadzona była już po zajęciu Krzemieńca przez wojska bolszewickie. Znalezione w szkatułce metalowej pieczęcie MSZ w skrzyni wydziału traktatowego, oraz w innych skrzyniach oryginały umów handlowych od początku istnienia RP postanowiliśmy z dyrektorem Bieleckim ukryć. W nocy dyr. Bielecki, prof. Faszczka, prof. Bieżanek i ja zakopaliśmy w lochach zamku Białokrynickiego dwie skrzynie z powyższą zawartością. Niestety zostały one przez NKWD odkopane w dniu 28 kwietnia 1941 r.¹⁵⁰ Lucjan Bielecki został aresztowany i wywieziony w głąb ZSRR¹⁵¹.

Swoją historię ma także archiwum Referatu Szyfrów, które przewiezione z Nałęczowa umieszczono w jednym pokoju w Liceum Krzemienieckim, gdzie dzień i noc pilnował go kierownik Józef Gorzechowski. W przeddzień ewakuacji z Krzemieńca dyrektor Drymmer wydał polecenie spalenia całego archiwum szyfrowego. Gorzechowski wykonał je tylko częściowo. Pragnąc uratować choćby fragment, wyłączył cały zespół telegramów osobistych i sekretowanych oraz archiwum ogólne za 1939 r. 13 września, wśród ciągłych alarmów lotniczych, przez cały dzień palono papiery Referatu w miejscowej piekarni zarekwirowanej na ten cel przy pomocy miejscowego starosty. Do Kut, a następnie do Czerniowca Gorzechowski przewiózł dwa worki zawierające archiwum, worek materiałów piśmiennych i walizę z częścią słowników szyfrowych. Miał zamiar dostarczyć cały ładunek do Ambasady RP w Bukareszcie, ale nie udało mu się zdobyć transportu. 22 września Drymmer ponownie rozkazał mu natychmiast spalić archiwum w piwnicy Konsulatu RP w Czerniowcach i po południu wyjechać z grupą urzędników do Botoszan (Botoșani). Do godz. 14.00 udało mu się zniszczyć półtora worka, pozostałe materiały i walizę zabrał Wacław Knoll do Ambasady RP w Bukareszcie, gdzie papiery spopielono w kotłowni. Samą pustą walizę odebrał Gorzechowski 7 października, wezwany telefonicznie do ambasady. Wrócił z nią do Turnu Severin, gdzie umieszczono niektórych urzędników MSZ¹⁵². Pewną częścią materiałów szyfrowych opiekował się Tadeusz Lisiecki, w Słanicu złożył je na ręce

¹⁵⁰ IPMS, zesp. A.12, sygn. 488, Ewakuacja MSZ z Krzemieńca, Białokrynicy i Wiśniowca, 10.10.1941 r., k. 2. Na tej relacji opierały się ustalenia: *Inwentarz akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918–1939*, oprac. E. Kołodziej, Warszawa 2000, s. 11. Ciekawe, że o odkryciu przez Rosjan dokumentów rozmawiał Szumlakowski z Szembekiem już 10.11.1939 r.: „Wielką trudność sprawia dla prac MSZ brak archiwum, które częściowo zostało zniszczone w Krzemieńcu, a nawet w Rumunii i częściowo zakopane w Białokrynicy i odkryte przez bolszewików. To stanowi wielkie obciążenie dla poprzedniego Rządu, gdyż jest to tłumaczone w niektórych kołach jako chęć zatarcia śladów. Spalenie dokumentów w Bukareszcie i Czerniowcach zostało stwierdzone przez świadków podczas dochodzeń, które sam w Rumunii przeprowadził. [...] Mówię mu na to, że nie sądzę, by ważne polityczne dokumenty zostały zakopane w Białokrynicy, gdyż wiem, że archiwa spalono w Krzemieńcu na rozkaz Sokołowskiego rzekomo z polecenia Ministra” – J. Szembek, op.cit., s. 136.

¹⁵¹ *Stosunki polsko-sowieckie. Od września 1939 r. do kwietnia 1943 r. Zbiór dokumentów*, podał do druku, oprac. i opatrzył wstępem R. Habielski, Warszawa 2021, s. 269.

¹⁵² IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 348, [800/42/0/-/348], Oświadczenie Józefa Gorzechowskiego, kierownika Referatu Szyfrów, Bukareszt, 21.10.1939 r., skan 1060–1063; zob. też: *Polski szyfr dyplomatyczny zdekonspirowany przez Niemców*, oprac. J. Bury, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2007, nr 6 (40), s. 103–128.

radcy Mieczysława Sędzielowskiego, a ten przekazał dokumenty wicedyrektorowi Sewerynowi Sokołowskiemu w Băile-Herculane.

Nie wiemy, czy zabrano jakąś część dokumentów do Kut i dalej do Rumunii i Francji. W marcu 1940 r. w Paryżu opublikowano polską „białą księgę”: *Les relations polono-allemandes et polono-soviétiques au cours de la période 1933–1939. Recueil de documents officiels*. Być może praca opierała się na kopiach posiadanych przez Ambasadę RP w Paryżu. Stanisław Schimitzek napisał po latach, że „w krytycznych dniach września 1939 roku polityczne archiwum Ministerstwa pozostało prawie w całości w Warszawie, z wyjątkiem akt potrzebnych do bieżącej pracy, które poszczególne wydziały zgodnie z otrzymanymi dyrektywami zabrały ze sobą i w większości przypadków zniszczyły lub pogubiły po drodze”¹⁵³.

1.5. Kut, 14–17.09.1939 r.

14 września rano MSZ zostawiło za sobą Krzemieniec i kierowało się w stronę Kut: samochody osobowe dotarły tam wieczorem, autobusy 15 września przed południem. Pewne zdenerwowanie wkradło się w szeregi urzędników, kiedy dotarła informacja, że korpus dyplomatyczny przekroczył granicę i dojechał do Czerniowiec w Rumunii. Wyjaśniło się wkrótce, że trasa Zaleszczyki–Czerniowce–Kuty była bliższa, lepsza, a poza tym w Czerniowcach istniała możliwość zdobycia benzyny i wygodnego noclegu w hotelach. Następnego dnia wszyscy przedstawiciele dyplomatyczni wrócili na terytorium Polski i dotarli do Kut, gdzie zostali zakwaterowani w wojskowym ośrodku wypoczynkowym 2 km za miastem¹⁵⁴. „Na szczycie wzgórza wznoszącego się nad szosą znajduje się tzw. kolonia wypoczynkowa, otoczona wysokim kamiennym murem, która składa się z czterech albo pięciu mniejszych lub większych baraków. Między budynkami mnóstwo samochodów, właściwie obozowisko: auta korpusu dyplomatycznego i Ministerstwa Spraw Zagranicznych”¹⁵⁵. Według opinii osób tam przebywających był to idealny cel dla ataku lotniczego i dlatego dyplomaci starali się o zmianę adresu. Aleksander Mniszek, radca Protokołu Dyplomatycznego, został łącznikiem MSZ z korpusem dyplomatycznym, dowoził do Kut osoby i informacje. Radca Stefan Lalicki został delegatem Ministerstwa Spraw Zagranicznych przy wszystkich władzach administracyjnych RP w Śniatyniu.

Kuty były wsią w pobliżu granicy, która wiała się zakrętami na długości przeszło 2 km. Na miejscu biura ulokowały się m.in. w pomieszczeniach Sądu Grodzkiego, gdzie od razu zaczął funkcjonować „dział paszportowy”, kierowany przez Władysława Skarżyńskiego, kierownika Referatu Komunikacji. Sztab Ścisły Ministra umieszczono w dwóch pokojach budynku Zarządu Gminnego w Starych Kutach, sam minister Beck zamieszkał w położonej niedaleko willi. Urzędnicy Wydziału Prasowego znaleźli miejsce w lokalu Dyrekcji Lasów. Władysław Pobóg-Malinowski tak opisał pracę centrali: „U nas, wewnątrz

¹⁵³ S. Schimitzek, *Drogi i bezdroża...*, s. 453.

¹⁵⁴ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 304, [800/42/0/-/304], Ścisłe tajna notatka dot. wydarzeń na terenie Konsulatu RP w Czerniowcach, 13.11.1939 r., skan 261.

¹⁵⁵ A. Hóry, op.cit., s. 117.

Mapa okolic miejscowości Kosów i Kuty (polona.pl)

ministerstwa, coraz większy, niestety rozkład, coraz większa dezorganizacja, coraz jaśkrawszy upadek dyscypliny. Nie przestaje z tym walczyć energiczny, ruchliwy i – jak zawsze – niezmordowany dyrektor Drymmer. [...] O jakiegokolwiek sensownej pracy mowy właściwie nie ma. Pracuje w gruncie rzeczy tylko minister wraz z najbliższym swoim sztabem. Dział paszportowy, znacznie powiększony, obleżony przez tłum, od świtu do nocy wystawia paszporty zagraniczne i wize wyjazdowe dla tych, którzy muszą, czy chcą wyjechać do Rumunii, lub dalej na zachód¹⁵⁶. Drymmer polecił pracownikom wystawiać paszporty bez zbędnego formalizowania, gdy skończyły się książeczki paszportowe wydawano poświadczenia tożsamości na drukach MSZ, dodając pieczęcie urzędowe. Wkrótce sytuacja stała się dramatyczna. „Ludność cywilną, uchodźców i urzędników zgromadzonych w Kutach i Kosowie ogarnęło przerażenie i panika. Sąd Grodzki został wkrótce otoczony tłumem biednych, zrozpaczonych ludzi. Domagano się pomocy, paszportów, pieniędzy”¹⁵⁷. Z frontu docierały niepomysłne wieści, wraz z nimi coraz wyraźniej rysował się plan opuszczenia Polski. 16 września minister Beck wezwał do siebie na konferencję naczelnika Wydziału Prawnego Władysława Kulskiego i kierownika Referatu Polityczno-Prawnego Michała Potulickiego w sprawie prawnego przygotowania ewentualnego przejścia rządu przez granicę rumuńską. W celu opracowania tego zagadnienia Potulicki wyjechał do Czerniowiec do Biblioteki Uniwersyteckiej.

W Kutach, u Drymmera „jednym z pierwszych interesantów na nowym miejscu postoju był Władysław Pobóg-Malinowski, kierownik referatu archiwalno-historycznego.

¹⁵⁶ W. Pobóg-Malinowski, *Na rumuńskim rozdrożu (fragmenty wspomnień)*, „Kultura” 1948, nr 7, s. 119–120.

¹⁵⁷ W.T. Drymmer, *Pierwsze i ostatnie dni niepodległości Polski – rok 1918 i 1939*, „Zeszyty Historyczne” 1969, nr 16, s. 157.

Publikowana w prasie brytyjskiej mapa Europy w pierwszych dniach wojny,
„Illustrated” 16.09.1939 r.

Prosił o zwolnienie go z Ministerstwa. Jako oficer rezerwy chciał iść do wojska. Rozumiem go, ale mam w stosunku do niego inne propozycje, z którymi chcę się z nim podzielić²¹⁵⁸. Miał pracować na rzecz tajnej organizacji wojskowo-politycznej na terenie okupowanego kraju, najpierw jako skrzynka kontaktowa dla osób wysyłanych do Polski. „Po dłuższym zastanawianiu się Malinowski decyduje się na powrót do centrum kraju. Daje mi nazwiska i adresy. Na poczekaniu wymyśla pseudonim. Ze swej strony daję mu nazwiska i pseudonima oraz adresy ludzi, którzy już tam powrócili, względnie nie opuszczali Polski. Daję mu ponadto mały znak rozpoznawczy, skrawek białego jedwabiu z wyciśniętą na nim małą pieczęcią MSZ i cyfrą K.7., oraz moją parafę. Uścisnęliśmy sobie dłonie²¹⁵⁹.

„K.7.” – skrót od „Komitet siedmiu” – ośrodka powstałego w 1935 r., złożonego z trzech oficerów sztabu i trzech urzędników MSZ, z Drymmerem jako prezesem na czele. Organizacja obejmowała wszystkie obszary z mniejszością polską w państwach sąsiednich. Do organizacji należała wyłącznie młodzież, szkolona na specjalnych kursach. Celem głównym było wsparcie akcji odzyskania Zaolzia, później przygotowanie sieci polityczno-wojskowej na wypadek wojny. We wrześniu 1939 r. wielu urzędników myślało o konspiracji, osoby Drymmera i Schaetzla połączyły oba nurty. Czekali na akceptację

¹⁵⁸ Ibidem, s. 155.

¹⁵⁹ Ibidem, s. 156; zob. też: W. Pobóg-Malinowski, op.cit., s. 122–124.

Paryża. 2.02.1940 r. do Rumunii dotarła dyspozycja gen. Kazimierza Sosnkowskiego. Rozkaz wymagał natychmiastowej likwidacji organizacji, której działania rząd sobie nie życzył. Zgodnie z poleceniem przekazano posiadany sprzęt radiowy i techniczny, oddano do dyspozycji przeszkolony personel na terenie Rumunii i na Węgrzech, komisyjnie rozliczono się z pieniędzy¹⁶⁰. W końcu lutego grupa złożona z sześciu osób (w tym czterech z byłej organizacji K.7.: Wiktor Tomir Drymmer, Janusz Krzyczkowski, Janusz Rudnicki i Stanisław Machnicki) wyruszyła z Bukaresztu drogą przez Węgry do Polski, by tam włączyć się do ruchu oporu. Tuż po przekroczeniu granicy węgierskiej zostali aresztowani i osadzeni w więzieniu, co zostało poprzedzone doniesieniem z kręgów współpracowników Stanisława Kota. W Kutach Malinowski przyjął do wykonania misję, której nie udało się zrealizować – nie mógł przedostać się na północ. Powrócił do grupy ewakuacyjnej MSZ.

Wiktor Tomir Drymmer zarządził odprawę pracowników, wszystkich starał się podzielić na trzy grupy na wypadek ewentualnej ewakuacji do Rumunii. Pierwsza miała pozostać nadal do dyspozycji MSZ, druga skupiała osoby pragnące powrócić do Warszawy, trzecia – tych, którzy na własną odpowiedzialność chcieli wyjechać do Rumunii. W szeregach MSZ mieli pozostać nieliczni, z dużego Departamentu Administracyjnego wyznaczono tylko 7–9 osób¹⁶¹. Decyzje z jednej strony opierały się na wyborze przełożonych, z drugiej ważne były deklaracje samych urzędników. Wybory nie były łatwe i proste. 16 września podsekretarz stanu spotkał się z naczelnikiem Wydziału Prasowego Wikto-rem Skiwskim, by przejrzeć listę jego urzędników i zastanowić się, kogo spośród nich należałoby zabrać do Rumunii. Następnego dnia nie było już czasu na zastanawianie się, bowiem w celu uniknięcia spotkania z Rosjanami wyjechali prawie wszyscy.

17 września „między 5 a 6 rano zbudzono [Janusza] Zembrzuskiego i wezwano go do Gminy. Po trzech kwadransach wrócił ze straszną wiadomością, że wojska sowieckie przekroczyły na całej długości granicę polską i idą na Zachód. Kazałem natychmiast zawiadomić o powyższym dyr. Drymmera, amb. Lipskiego i dyr. Potockiego. Po czym pojechałem z nim do Gminy, gdzie mi min. Schaetzel wiadomość tę w pełni potwierdził”¹⁶². Informację o agresji ZSRR Beck przekazał telefonogramem do Konsulatu RP w Czerniowcach, ten dalej clarisem do placówek w Paryżu, Londynie, Rzymie, Waszyngtonie, Tokio

¹⁶⁰ W. Pobóg-Malinowski, op.cit., s. 154. Wcześniej bowiem, we wrześniu 1939 r., doszło do tzw. afery czekowej. Wśród niewielkich sum przeznaczonych przez MSZ na mającą powstać jego ekspozyturę i jej działalność na kraj, znalazły się чеки na kwotę 6 tys. dolarów (Jan Barański twierdził, że na sumę 1200 dolarów), których nie można było zrealizować w Bukareszcie. Zaufany człowiek (Jan Barański) przewiózł je do Budapesztu, o czym dowiedział się Tadeusz Wasilewski, attaché wojskowy w stolicy Węgier, i o czym poinformował Ministerstwo Skarbu (jako o bezprawnym rozporządzaniu mieniem państwowym). Przysłano kontrolę, która przesłuchiwała m.in. Tadeusza Schaetzla – szefa organizacji. Wymienił on źródło pochodzenia czeków i cel, na jaki pieniądze były przeznaczone. Według protokołu w tej sprawie, podpisanego 20.11.1939 r. przez Schaetzla, Rogera Raczyńskiego i Henryka Stebelskiego, powiedział on także: „чеки te są w dyspozycji organizacji, prowadzącej pracę łączności z krajem, a ze względu na konspiracyjny charakter tej organizacji nie uważa za konieczne bez nowej decyzji ministra skarbu udzielania dalszych wyjaśnień” – ibidem, s. 153.

¹⁶¹ S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy...*, s. 54–55.

¹⁶² J. Szembek, op.cit., s. 56. Tadeusz Schaetzel we wrześniu 1939 r. był przedstawicielem Naczelnego Dowództwa przy MSZ.

Paszport dyplomatyczny Juliusza Działoty, przedłużony m.in. 17.09.1939 r. „w miejscu postoju” Ministerstwa Spraw Zagranicznych (AMSZ)

Most na Czeremoszu stanowiący granicę polsko-rumuńską, 1935 r. (polona.pl)

i Bukareszcie. Podsekretarz stanu Szembek otrzymał polecenie udania się do Budapesztu na rozmowy z rządem węgierskim w sprawie ułatwień dla oddziałów wojskowych przekraczających granicę.

Na godz. 11.00 marszałek Rydz-Śmigły wezwał ministrów Becka i Sławoj-Składkowskiego na zebranie do siedziby Kwatery Głównej Sztabu w Kołomyi. Podjęto decyzję o przewiezieniu prezydenta ze Śniatynia do Kut wobec zbliżających się jednostek radzieckich.

Po południu 17 września Drymmer rozmawiał z Beckiem i prosił go o zwolnienie z MSZ, by mógł włączyć się w konspirację. Minister odpowiedział: „Właśnie na maszynie jest mój okólnik do placówek, informujący je, że po opuszczeniu granic RP pozostawię w jednej ze stolic na Bałkanach – Ekspozyturę MSZ z Tadeuszem Schaetzlem na czele (wicemarszałek sejmu) do spraw politycznych, a z Tobą jako jego zastępcą do spraw pracy na kraj i w kraju”¹⁶³.

Nieliczni urzędnicy pozostający na służbie zajmowali się wystawianiem dokumentów podróży lub przedłużaniem ważności paszportów dyplomatycznych i służbowych. Wszyscy zastanawiali się nad tym, co robić dalej, jeśli ewakuować się do Rumunii, to w jaki sposób? Nawet dosyć wysokiej rangi urzędnicy jak naczelnicy nie mieli zagwarantowanego transportu. Władysław Pobóg-Malinowski napisał: „Miejsca dla siebie w żadnym z odjeżdżających już stąd aut znaleźć nie mogę – wszystkie przepełnione są ponad miarę. Szczęśliwie jednak zjawia się pan [Stanisław] Kajetanowicz, kierownik techniczny naszej służby radiotelegraficznej. W wozie jego – dużej ciężarówce ze sprzętem – jest sporo wol-

¹⁶³ W.T. Drymmer, *Pierwsze i ostatnie dni...*, s. 160.

nego miejsca, ale muszę się spieszyć – wóz stoi na podwórzu szkoły w Kutach i ruszy najdalej za pół godziny”¹⁶⁴.

Podczas kolacji, o godz. 20.15, Beck odebrał telefon od premiera z informacją, że oddziały radzieckie były 30 km od Kut. Zarządzono wyjazd do Rumunii: „na czele samochod Pana Prezydenta ze świtą, po czym Rząd i ścisły sztab Ministerstwa Spraw Zagranicznych. [...] Granicę na moście pod Wyżnicą na Czeremoszu, przekroczyliśmy 17 września 1939 roku około godziny 11 wieczorem”¹⁶⁵.

Doman Rogoyski, jeden z trzech sekretarzy Becka, zapisał jego harmonogram z ostatniego dnia na terenie Polski:

„6.00 – wiadomość o inwazji sowieckiej, przyniesiona przez pana M.S. [Mieczysława Sędzielowskiego];

10.00 – wyjazd do Kołomyi samochodem, na konferencję z wodzem naczelnym. Powrót przed godz. 12-tą;

12.00 – przyjęcie gen. [Ludomiła] Rayskiego;

12.15 – przyjęcie podsekretarza stanu Kajetana Dzierżykraj-Morawskiego;

12.30 – przyjęcie ministra spraw wojskowych gen. [Tadeusza] Kasprzyckiego;

13.00 – Prezydent Mościcki przybywa do Kut i zamieszkuje w domu zajmowanym przez płk. Becka;

13.10 – przyjęcie ambasadora polskiego w Bukareszcie Rogera Raczyńskiego;

16.00 – konferencja pomiędzy prezesem rady ministrów, naczelnym wodzem i płk. Beckiem;

17.00 – kolejne przyjęcie: ambasadora tureckiego [Çemala Hüsnü] Taraya, ambasadora francuskiego [Léona] Noëla i ambasadora rumuńskiego [Gheorghe`a] Grigorcea;

20.00 – Pan Prezydent na kolacji;

21.30 – Pan Prezydent, płk Beck, ich rodziny i otoczenia przekraczają granice rumuńską”¹⁶⁶.

Potwierdził to w notatkach inny sekretarz Becka: „O godzinie 21.45 Prezydent, rząd i minister Beck przekroczyli granicę rumuńską. O 1-szej w nocy dojechaliśmy do Czerniowiec, gdzie Beck udał się do rezydenta królewskiego”¹⁶⁷. Urzędnicy MSZ przez całą noc przekraczali granicę państwa i kierowali się w stronę Konsulatu RP w Czerniowcach, który stał się punktem zbornym¹⁶⁸. Nie było już żadnych struktur centrali. Edward Kołodziej, który opracował zespół archiwalny MSZ w zbiorach Archiwum Akt Nowych w Warszawie, uznał, że datę 17.09.1939 r. można przyjąć praktycznie za kres istnienia międzywojennego MSZ. Po tej dacie władze rumuńskie internowały ministra Becka, a urzędnikom polskim zakazano dalszej działalności administracyjnej¹⁶⁹.

¹⁶⁴ W. Pobóg-Malinowski, op.cit., s. 82.

¹⁶⁵ W.T. Drymmer, *Pierwsze i ostatnie dni...*, s. 161.

¹⁶⁶ D. Rogoyski, *Pułkownik Józef Beck więzioniem w Rumunii. Garść wspomnień*, „Zeszyty Historyczne” 1970, nr 18, s. 84–85.

¹⁶⁷ L. Łubieński, *Raport...*, s. 213.

¹⁶⁸ Władysław Pobóg-Malinowski przejeżdżał most o drugiej w nocy – W. Pobóg-Malinowski, op.cit., s. 116.

¹⁶⁹ *Inwentarz akt Ministerstwa...*, s. 11.

1.6. Rumunia, 18–30.09.1939 r.

W Czerniowcach minister Beck zamieszkał w pałacu gubernatorskim, urzędnicy zostali rozlokowani w Domu Polskim, w Polskim Dom Młodzieżowym, Gimnazjum Polskim oraz wielu prywatnych kwaterach. Drymmer urzędował w Konsulacie RP przy strada Dimitrie Petrino 4. Według wcześniejszych ustaleń z Rumunami władze i wojsko polskie miały zagwarantowane swobodne przejście przez terytorium Rumunii. Do 17 września MSZ utrzymywało łączność z najważniejszymi placówkami, przede wszystkim z Paryżem i Londynem¹⁷⁰. Po przejściu granicy w Kutach cały sprzęt radiowy wysłano do Ambasady RP w Bukareszcie. Na materiał ten – z wyjątkiem jednej stacji i agregatu zakopanego w Nałęczowie – składało się: pięć stacji nadawczych, 15 stacji odbiorczych, dwa dalekopisy oraz jeden dyktafon. Wszystko zostało zabezpieczone w 21 skrzyniach i opatrzone pieczęciami lakowymi jako poczta dyplomatyczna. Całość personelu obsługi i wszystkie materiały przewieziono na trzech ciężarówkach w eskorcie jednego motocykla „Sokół” do stolicy Rumunii.

18 września o godz. 12.00 odbyło się spotkanie ministrów Becka i Sławoj-Składkowskiego u prezydenta. Minister spraw zagranicznych przekazał prośby Rumunów o jak najszybszy przejazd władz polskich przez kraj, byli bowiem pod stałym naciskiem Niemców, by internować wszystkich. W celu szybkiego transportu najwyższych władz polskich na stację w Czerniowcach podstawiono specjalny pociąg, który mógł jednak zabrać tylko kilkaset osób, pozostali do Słanic Moldova mieli dostać się samochodami. Dokonano szybkiej selekcji – koleją jechali tylko ci, którzy byli najpotrzebniejsi w chwili odtworzenia struktur administracyjnych we Francji. Ze wszystkich resortów Ministerstwo Spraw Zagranicznych mogło zabrać najwięcej urzędników – aż 56 osób.

Gospodarze wkrótce stali się bardzo natarczywi i przyśpieszyli odjazd pociągu. „Nadeszła pora obiadu w siedzibie patriarchy dla Pana Prezydenta i Pana Marszałka z najbliższym ich otoczeniem. W czasie czarnej kawy przybył szef kancelarii cywilnej z wiadomością, że pociąg, którym Pan Prezydent wraz z Rządem ma się udać do m. Słanic już wkrótce ma odejść. Nie dokończywszy czarnej kawy Pan Prezydent po pożegnaniu udał się na dworzec. W kilkanaście minut po odejździe Pana Prezydenta przybył przedstawiciel ministra dworu królewskiego, regulującego z ramienia króla przejście naszych wojsk, z zawiadomieniem, że Pan Marszałek ma niezwłocznie tym samym pociągiem wyjechać do Craiovej i że w tym celu odjazd pociągu został na krótko wstrzymany”¹⁷¹. O godz. 16.30 na dworcu wyjeżdżających zegnał minister Beck, który postanowił na miejsce dotrzeć samochodem. Konwój samochodowy wyruszył dwie godziny później i do Słanic Moldova (tra-

¹⁷⁰ Sytuacja rządu polskiego z punktu widzenia Francji, zob.: Ministère des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques (La Courneuve, Francja), [seria] Direction des Affaires Politiques et Commerciales, Pologne, [teczka] 381: Demembrement de la Pologne, Transfert du Gouvernement Polonais en France, Armée Polonaise en France, septembre 1939–décembre 1939.

¹⁷¹ IPMS, zesp. B.I, sygn. 1a, część 1, Relacja nr 7: płk Tadeusz Münnich dla ministra spraw wojskowych, 7.10.1939 r., k. 60. W nocy wagon prezydenta został odczepiony ze składu pociągu specjalnego, on sam został zaproszony do królewskiego zamku w Bicz.

Budynek Konsultu RP w Czerniowcach, b.d. (NAC)

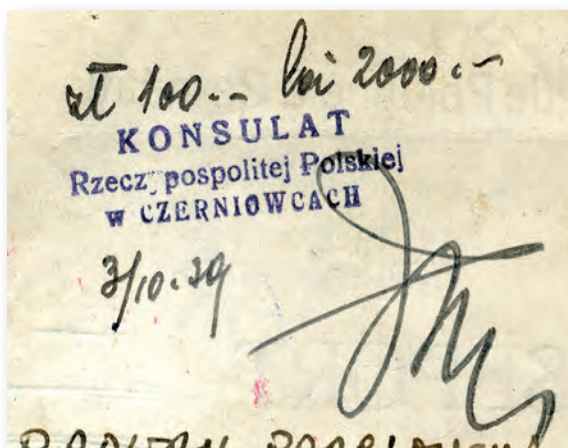
sa liczyła ponad 300 km i wiodła przez miejscowości: Seret, Suczawa, Fălticeni, Roman, Bacau, Târgu Ocna) dotarł niedługo po transporcie kolejowym – wieczorem 19 września.

Przed wyjazdem minister Beck przyjął na audiencji pożegnalnej ambasadorów Francji i Wielkiej Brytanii oraz nuncjusza papieskiego, polecił także kierownikowi Konsulatu RP w Czerniowcach Tadeuszowi Buynowskiemu przekazać placówkom w Paryżu i Londynie orędzie prezydenta Mościckiego, które zostało opublikowane jeszcze w Kutach na ziemi polskiej, lecz nie było możliwości jego wysłania. Konsul skorzystał z pośrednictwa rumuńskiego telegrafu oraz wysłał kuriera dyplomatycznego. Na podstawie tych wydarzeń pomówiono rząd polski o prowadzenie akcji politycznej na terenie państwa neutralnego. Sankcje Rumunów były następujące: Polacy muszą zrzec się „urzędów” lub zostaną internowani, w języku dyplomacji sformułowano to później w nocy z 21 września w następujący sposób: „Rząd rumuński gotów jest udzielić gościny na swym terytorium lub przejazdu do kraju neutralnego Prezydentowi Mościckiemu i członkom Rządu Polskiego, ale nie w ich charakterze oficjalnym”¹⁷². Oczywiście przyjęcie tych warunków nie wchodziło w grę. Władze naczelne Polski zostały internowane¹⁷³.

Przez kilka dni Konsulat RP w Czerniowcach stał w centrum wydarzeń, jego urzędnicy pomagali niezliczonej liczbie uchodźców. Opiekę nad Polakami koordynował pod-

¹⁷² F. Sławoj-Składkowski, *Prace i czynności Rządu Polskiego...*, „Kultura” 1948, nr 5, s. 112.

¹⁷³ Rumuni za władze naczelne uznawali prezydenta, naczelnego wodza, premiera, ministrów, ale nie wszystkich wiceministrów. Jan Szembek mógł wyjechać do Cluj, skąd dalej do Francji.

Wpis w paszporcie potwierdzający odbiór
wyplaconej pomocy finansowej, 3.10.1939 r. (AMSZ)

sekretnarz stanu w MSZ, specjalny Komisarz Generalny dla spraw Uchodźstwa Polskiego, Miroslaw Arciszewski. Do konsulatu skierowano czterech urzędników ministerstwa, którzy jako pracownicy kontraktowi zajęli ważne stanowiska w placówce: Tadeusz Kowalski, kierownika Wydziału Społeczno-Uchodźczego, Jan Fryling, kierownika Wydziału Prasowo-Politycznego, Aleksander Figlarewicz, kierownika Wydziału Finansowo-Budżetowego, Bruno Wajdemajer, kierownika Wydziału Paszportowego. Gdy fala uchodźców

przeszła, dwaj ostatni zostali z dniem 1 listopada przeniesieni do Konsulatu RP w Bukareszcie. Od 19 września naczelnik Bohdan Samborski i kilku wyznaczonych urzędników wypłacali doraźne zapomogi uchodźcom. W banku w Czerniowcach (6 osób) i innych miejscowościach urzędowali codziennie pracownicy MSZ, którzy pomagali w wymianie złotych na leje.

W Konsulacie RP w Czerniowcach Stanisław Schimitzek zdeponował kasę MSZ z dużym zapasem złotych (podjętych kilka dni później przez Drymmera) oraz wszystkie dokumenty finansowe (zniszczone 26.09.1939 r. jako zbędne materiały archiwalne). Urzędnicy ministerstwa, jeśli mieli jakieś obowiązki i zadania – rozliczali się z nich i pozostawiali wolni. Mieli paszporty służbowe lub dyplomatyczne, mogli wyjechać w dowolnym kierunku pod warunkiem posiadania odpowiednich wiz. Jeśli ich nie mieli, musieli udać się w miejsce wyznaczone przez stronę rumuńską. Na decyzję mieli pięć dni.

Władysław Kulski odnalazł w Konsulacie RP Seweryna Sokołowskiego z Gabinetu Ministra i spytał go, czy miał dla niego jakieś dyspozycje. Wicedyrektor zaprzeczył. Naczelnik Wydziału Prawnego mógł robić, co chciał, postanowił przede wszystkim wyjechać do Czerniowca. Przez przypadek na ulicy spotkał sekretarza ambasady angielskiej w Warszawie i poprosił go o wizy angielskie dla siebie i żony. Robert Hankey od razu zgodził się wstawić je do paszportów, mając pudło z pieczęciami w swoim samochodzie¹⁷⁴. Kulski dostał się do Bukaresztu razem z konwojem samochodów Ambasady Stanów Zjednoczonych AP, dalej pociągiem przez Jugosławię i Włochy do Francji. Po krótkim pobycie nad Sekwaną udał się dalej do Londynu. W październiku został wezwany przez nowego ministra spraw zagranicznych Augusta Zaleskiego do Paryża, by w nowym MSZ objąć stanowisko radcy prawnego i kierownika Referatu Prawnego.

¹⁷⁴ W.W. Kulski, op.cit., s. 140.

Konsulat R P. w Czerniowcach — Consulat de Pologne à Cernăuți

No. 384/2/39
RLM-9.

PASZPORT — PASSEPORT

Obywatel(ka) Polski(ska) Lurerczyński Alojzy Piotr
Citoyen(ne) polonais(e)

Zamieszkały w Romun
Domicilié à

Rysopis
Signalements

Rok urodzenia 30.1.1901.
Date de naissance

Miejsce urodzenia Dobrońsko Mała
Lieu de naissance

Stan konaty — marné
Etat civil

Zatrudnienie urzednik — employé
Profession

Wzrost 180 — petite
Taille

Twarz owalny — oval
Visage

Włosy ciemne — foncé
Cheveux

Oczy niebieskie — bleu
Yeux

Znaki szczególne
Signes particuliers

Kraje, na które niniejszy paszport jest ważny
Pays pour lesquels ce passeport est valable

WSZYSTKICH KRAJÓW W EUROPIE I POZA EUROPE
Tous les pays européens et hors d'Europe.

Uprasza się wszystkie Władze Państw Cudzoziemskich oraz poleca się wszystkim
Les Autorités des Etats Etrangers sont priées et les Autorités polonaises sont

Władzom Polskim okazać w razie potrzeby pomoc i opiekę osob. wymienionym w paszporcie.
requis de prêter au porteur aide et assistance en cas de nécessité.

Termin ważności paszportu kończy się z dniem 11 października 1940.
Ce passeport expire le 11 octobre 1940.

o ile nie będzie wznowiony.
à moins de renouvellement.

Czerniowce — Cernăuți 11.10.1939.

Pour le Consulat de Pologne
Bruno Wajdemajer
BRUNO WAJDEMAJER

15.10.1940. - 16.

Paszport wystawiony w Konsulacie RP w Czerniowcach, podpisany przez Bruno Wajdemajera,
11.10.1939 r. (AMSZ)

W Czerniowcach zebrała się duża grupa urzędników MSZ i ich rodzin, licząca 175 osób. Dopiero 21 września otrzymali oni informację, że muszą ewakuować się prawie 100 km dalej do miejscowości Botoszany (Botoșani). W Czerniowcach zostało, z polecenia Drymmera, 12 osób delegowanych do Konsulatu RP lub do prac doraźnych oraz dwie osoby chore, 23 osoby nie przyłączyły się do transportu. 22 września 159 osób wsiadło do pięciu autobusów, czterech ciężarówek i kilku samochodów i wyjechało z Czerniowiec. Grupą 78 urzędników centrali kierował zastępca naczelnika wydziału Tadeusz Kawalec¹⁷⁵.

Tymczasem w Słanic Moldova zakwaterowano już rząd polski, który stawił się tam 19 września. Pociągami i samochodami przybyło także 29 wysokich urzędników centrali wraz z rodzinami¹⁷⁶. Dodatkowo z MSZ znalazło się w Słanic Moldova 15 osób personelu niższego: woźnych i szoferów. 23 września było już 48 dyrektorów, naczelników i kierowników referatów plus 13 kierowców i woźnych. Mieszkali w hotelu „Racovița”, willi Banca Commerciala lub willi Galati. Minister Beck otrzymał do dyspozycji pięć pokoi¹⁷⁷.

Dnia 20.09.1939 r. „Rano, o godzinie 9, w pokoju radcy Karwowskiego, odbyła się Rada Ministrów. Minister Beck zreferował sytuację, która wyglądała tak samo jak wieczorem dnia wczorajszego. Liczy on jednak na dalsze pertraktacje z Rumunami”¹⁷⁸. Takie konferencje odbywały codziennie i Rumuni mieli o to pretensje do ministra Becka. Ich zdaniem było to kolejne naruszenie neutralności, które Niemcy mogli wykorzystać do wywarcia większej presji na Rumunach. 28 września premier Sławoj-Składkowski zanotował: „Nasze codzienne posiedzenia Rady Ministrów stają się coraz krótsze i obejmują przeważnie przywożone z Bukaresztu wrażenia o niepochlebnych dla nas nastrojach wśród wojska i uchodźstwa”¹⁷⁹. Szczególnie niepopularny stał się minister Beck, którego obwiniano o błędną politykę zagraniczną. Gdy pojawiły się informacje o formowaniu się nowych władz we Francji, coraz silniej działała opozycja wobec przedwrześniowej ekipy. Internowanie sprawiło, że Beck nie miał dotarcia do placówek, co więcej, niektórzy nie zgadzali się z nim i otwarcie deklarowali bunt. Jan Meysztowicz pisał: „Natomiast w poselstwie w Sofii, gdzie niebawem dotarłem, nasz poseł Adam Tarnowski wylał mi na głowę kubel zimnej wody. Oświadczył, że nie uznaje już ministra Becka ani misji przez niego zleconych”¹⁸⁰. Obieg korespondencji prawie nie istniał, jawne pisma do MSZ kierowano na adres Ambasady RP

¹⁷⁵ AAN, zesp. 322, sygn. 1457b, Lista urzędników MSZ ewakuowanych z Czerniowiec, wrzesień 1939 r., k. 150.

¹⁷⁶ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Spis osób, które przyjechały do Słanika w dniu 19 IX rb., 23.09.1939 r., skan 153. Ciekawe, że próbowano utrzymać zasady kancelaryjne i wpisano sygnaturę sprawy: „Biuro Personalne nr B.Pers.1/39”.

¹⁷⁷ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Spis urzędników MSZ (wraz z rodzinami) w Słanic, 23.09.1939 r., skan 150.

¹⁷⁸ F. Sławoj-Składkowski, *Prace i czynności Rządu Polskiego ...*, „Kultura” 1948, nr 6, s. 111.

¹⁷⁹ Ibidem, s. 124.

¹⁸⁰ *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 66.

w Bukareszcie, która otwarcie ignorowała ministra¹⁸¹. Józef Beck jeszcze 27.09.1939 r. podpisał okólnik nr 1 o treści: „Proszę najważniejsze wiadomości polityczne meldować do Bukaresztu dla mnie i do Paryża dla Podsekretarza Stanu Szembeka. Beck. Otrzymują wszystkie placówki polityczne. Raczyński”¹⁸². Fakt internowania ministra spraw zagranicznych uniemożliwił mu wykonywanie jawnie jego obowiązków służbowych, tym samym Ministerstwo Spraw Zagranicznych praktycznie nie działało. Paweł Starzeński zanotował: „26 września Beck zawezwał mnie do siebie i polecił udać się do Bukaresztu w różnych sprawach. Wręczył mi dwa telegramy, już zaszyfrowane, do wysłania przez naszą ambasadę: jeden do Łukasiewicza w Paryżu, a drugi do Raczyńskiego w Londynie. [...] Beck polecił mi ponadto, bym w Bukareszcie zorientował się dobrze w położeniu, utrzymywał nadal kontakty z Anglikami i informował go o wszystkim”¹⁸³.

Na wieść o wyznaczeniu nowego prezydenta, 30 września po raz ostatni zebrała się Rada Ministrów i podała się do dymisji. Paryż został poinformowany następującą depeszą: „Do Pana Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w Paryżu, Rząd polski, pod bezpośrednim naciskiem sił zbrojnych najeźdźców, nie mogąc dopuścić do dostania się Władz Naczelnych Rzeczypospolitej w ręce nieprzyjaciół, zmuszony był do opuszczenia granic państwa. Rząd został następnie pozbawiony warunków, koniecznych do wykonywania swych zadań. Zawiadomiony w dniu dzisiejszym o przekazaniu Panu Prezydentowi najwyższej władzy państwowej, Rząd wyraża Panu Prezydentowi Rzeczypospolitej hołd i zgłasza równocześnie swą dymisję. [podpisali] Sławoj-Składkowski, Eugeniusz Kwiatkowski, J. Beck, T. Kasprzycki, Antoni Roman, J. Poniatowski, M. Kościółkowski, W. Świętosławski, Juliusz Ulrych, E. Kaliński, Witold Grabowski, Michał Grażyński, Wacław Kostek-Biernacki”¹⁸⁴. Dekret odwołujący ministra Becka także nosi datę 30.09.1939 r.¹⁸⁵ Tego dnia Beck wygłosił swoje ostatnie, pożegnalne przemówienie do swoich pracowników w hotelu „Racovița”¹⁸⁶. Beck wyznaczył Wiktora Tomira Drymmera kierownikiem spraw resortowych w Rumunii aż do dalszych dyspozycji ministra Augusta Zaleskiego, które nie nadeszły. Do Francji został wysłany specjalny kurier dyplomatyczny Aleksander Mniszek. Zawiózł on do Paryża ściśle tajne dokumenty oraz korespondencję. W liście z 2.10.1939 r. były minister spraw zagranicznych Beck napisał do urzędującego ministra Zaleskiego. Zdał stan spraw prowadzonych przez siebie z terenu Rumunii. Krótki raport wprowadził popłoch

¹⁸¹ Edward Raczyński pisał do swojego brata Rogera: „Jeśli chodzi o Ciebie to jak dotychczas słyshałem tylko pochwały [...]. Sympatycznie wyraził się o Tobie także i Premier i cały szereg innych panów (sprawiedliwość każe przyznać, że pochwały te zdają się być zwłaszcza jak gdyby funkcją Twego krytycznego stosunku dla dawnego reżimu)” – IPMS, Kolekcja 23H, Edward Raczyński, sygn. 147, List Edwarda Raczyńskiego do Rogera Raczyńskiego, Londyn, 5.03.1940 r., k. 77.

¹⁸² Tadeusz Romer Fonds: diplomatic activities, sygn. C-10449, vol. 1, Japan, obraz 1161, Szyfrogram okólny nr 1, 27.09.1939 r., dostępny na www.heritage.canadiana.ca.

¹⁸³ P. Starzeński, op.cit., s. 161.

¹⁸⁴ F. Sławoj-Składkowski, *Prace i czynności Rządu Polskiego...*, „Kultura” 1948, nr 6, s. 125.

¹⁸⁵ IPMS, zesp. PRM.K, Archiwum Kancelarii, sygn. 48, Kopia pisma z dymisją dla pułkownika dyplomowanego Józefa Becka, ministra spraw zagranicznych, 30.09.1939 r., k. 1.

¹⁸⁶ *Przemówienie ministra Józefa Becka*, „Zeszyty Historyczne” 1985, nr 72, s. 210–211; zob. też: L. Łubieński, *Raport...*, s. 214.

w Paryżu i sprawił, że gen. Władysław Sikorski osobiście nadzorował likwidowanie decyzji Becka. Pismo brzmiało następująco: „Przygotowując po przejściu granicy rumuńskiej przeniesienie centrali Ministerstwa do Francji, postanowiłem utworzenie dla terenów środkowej Europy ekspozytury Ministerstwa, z zadaniem a) koordynacji pracy placówek środkowoeuropejskich, b) scentralizowanie łączności tych placówek z centralą we Francji, c) zorganizowania łączności z krajem na terenie okupacji niemieckiej i sowieckiej, d) prac politycznych związanych z organizacjami naszych mniejszości narodowych (Ukraińcy) i grup narodowych (Słowacy, Czesi).

Miałem na uwadze trudności kierownictwa tymi pracami z tak odległego punktu, jak Paryż, i szczególne znaczenie tych zagadnień dla interesów w warunkach obecnych.

Kierownictwo tych prac powierzyłem wówczas panom Schaetzlowi i Drymmerowi, którzy rozpoczęli już działalność w nawiązaniu łączności z krajem w zagadnieniach narodowościowych. Ze względu na charakter tych prac zachowywana jest ich poufność.

Prace ad a) i b) rozpoczęte nie zostały, a wobec nowych warunków nie będą podjęte, jako zależne od planów Pana Ministra.

Zawiadamiając o powyższym Pana Ministra, proszę o zajęcie stanowiska co do kontynuowania rozpoczętych prac i zawiadomienia Pana Schaetzla lub Drymmera i odnośnych placówek o powziętych decyzjach¹⁸⁷.

Ciekawe, że mimo odwołania ze stanowisk członków rządu Rumuni nie znieśli sankcji – Józef Beck i inni ciągle pozostawali w areszcie domowym. Ponieważ Słanic Moldova było tylko lotniskiem nieprzygotowanym do warunków zimowych, Rumuni postanowili przenieść byłych członków rządu do innej miejscowości. Wybrano Băile-Herculane w południowo-zachodniej części Rumunii. Odjazd pociągiem nastąpił 3 października wieczorem¹⁸⁸. Przed Bukaresztem na jednej z podmiejskich stacji doszło do pierwszego po wybuchu wojny spotkania Becka z ministrem Gafencu. W rozmowie padła propozycja, by były minister spraw zagranicznych udał się do górzystego Braşova (Braşov). Wraz z nim udały się osoby z najbliższego otoczenia oraz chory minister Antoni Roman z rodziną. Pozostali członkowie zdymisjonowanego rządu pojechali do Băile-Herculane, z MSZ dotarło tam tylko trzech urzędników, pozostali pracownicy warszawskiej centrali rozproszyli się na terytorium Rumunii.

W Braşowie umieszczono zaledwie kilka osób z grupy ministra Becka: byłego wicemarszałka sejmu i wieloletniego członka służby zagranicznej, przedstawiciela Naczelnego Dowództwa przy MSZ Tadeusza Schaetzla, podsekretarza stanu Wiktora Tomira Drymmera, radcę Domana Rogoyskiego oraz referendarza Ludwika Łubieńskiego – sekretarzy osobistych Becka, Władysława Piotrowskiego, sekretarza administracyjnego (nie MSZ), oraz Walerię Grabowską, kierownika kancelarii w Gabinetie Ministra MSZ. Wkrótce, 5 września, samochodami dojechali: Seweryn Sokołowski i Mieczysław Sędzielowski. Towarzyszył im personel niższy: Jan Malawski (woźny i agent bezpieczeństwa), Bronisław

¹⁸⁷ IH, zesp. 42, MSZ, sygn. 303, [800/42/0/-/303], Pismo Józefa Becka do Augusta Zaleskiego, 2.10.1939 r., skan 494–495.

¹⁸⁸ 1.10.1939 w Słanic przebywało 29 urzędników MSZ – AAN, zesp. 322, sygn. 1457b, Alfabetyczny spis urzędników [MSZ] przebywających w Rumunii w dniu 1 października 1939 r., Lista Nr 1, Grupa Słanic, k. 190.

Tylingo (woźny), Jan Lisowski (szofer), Władysław Lisowski (szofer ministra). Mieli do dyspozycji cztery pojazdy: służbowego Cadillaca Becka i Buicka Schaetzla, prywatne Mercedes Benz Koczorowskiego i Renault Łubieńskiego. Wkrótce Waleria Grabowska, która ze względu na swoją wiedzę i wieloletnie doświadczenie podlegała specjalnej ochronie, została wezwana do Paryża. Stawiła się tam już 24.10.1939 r. i w nowym MSZ pracowała w Sekretariacie Ministra.

Józef Beck przebywał w Braszowie od października 1939 r. do czerwca 1940 r. W tym okresie mieszkał w hotelu „Aro Palace”, gdzie mógł przyjmować gości. Było ich jednak coraz mniej. 9.12.1939 r. Sokołowski wyjechał z Bukaresztu do Braszowa – i po paru dniach telefonicznie, w imieniu Becka, zaprosił Władysława Pobóg-Malinowskiego na kilkudniowy pobyt. Były kierownik Referatu Archiwalnego wyjechał pociągiem razem z wracającym z Bukaresztu sekretarzem ministra Rogoyskim. Pobóg-Malinowski tak opisał miejsce pobytu Becka: „Aro Palace uderzał swoją wygodną nowoczesnością i wysokim poziomem [...]. Internowani tu ministrowie Beck i Roman, wraz z rodzinami i sekretarzami – mieli wydzielone tylko dla siebie całe piętro. Korzystali też z odrębnej – dość dużej – sali restauracyjnej. Apartamenty bardzo wygodne, kuchnia znakomita, służba uprzejma – wszystko to na koszt rumuńskiego ministerstwa spraw zagranicznych. Ale i ta »złota klatka« strzeżona była bardzo pilnie – kilku dyżurujących policjantów i kilku dyskretniej chowających się agentów, którzy w razie spacerów towarzyszą internowanym, jak cienie, a i w obrębie hotelu nie spuszczały z nich oka. W stosunku do mnie ograniczono się do sprawdzenia mego paszportu dyplomatycznego – o cel przyjazdu nie pytano”¹⁸⁹. Tak pisał jego przyjaciel i współpracownik, wrogowie polityczni inaczej interpretowali takie warunki przetrzymywania i dodawali wiele plotek dotyczących jego życia. W ten sposób powstawała czarna legenda Józefa Becka.

Obóz gen. Sikorskiego zbierał materiały kompromitujące byłego ministra spraw zagranicznych, chętnie dawał wiarę wszystkim informacjom i donosom. 24.10.1939 r. Stanisław Kot pisał z Bukaresztu do gen. Sikorskiego: „Beck nie rezygnuje. Pod pretekstem chorób obaj z Romanem chcą wymknąć się. [...] Beck zresztą wciąż pije w Braszow. Minister Szumłakowski ma obliczenia ile walut utonęło ostatnio w jego kieszeni, w ogóle trzeba by te dochodzenia pieniężne sprecyzować, ludzi przycisnąć, ciało prokuratorskie należycie uppełnomocnić i wyinstruować [...] Listę internowanych tu dobrych urzędników MSZ, nie z szafki Drymmera, wręczyłem panu Szumłakowskiemu. [...] Niech Ci minister Szumłakowski zreferuje skandal i łajdactwo z porzuceniem najtajniejszych archiwów MSZ w Krzemieńcu na łup Sowietów, które natychmiast wzięły się do fotografowania etc. Woleli – pp. Drymmer, Sokołowski i Pobóg-Malinowski – ocalać swoje bagaże (Rząd przywiozł 14 camiónów, wysłał je 3 IX z Warszawy do granicy rumuńskiej, nie przez Lwów, Fabrycowa zwiozła tu nawet cały zapas konfitur)”¹⁹⁰. W jednym ze służbowych raportów Karol Dubicz-Penther

¹⁸⁹ W. Pobóg-Malinowski, op.cit., s. 164–165.

¹⁹⁰ B. Tendyra, *Archiwum prof. Stanisława Kota*, „Zeszyty Historyczne” 1986, nr 75, s. 144–145. Informacja o pijaństwie Becka pojawiła się w wielu pamiętnikach, m.in.: „Beck Józef – załamał się w Slanic, pił (koniak) 1939. [...] Szembek Jan – wiceminister Becka, był w Slanic, ale już 14 X był w Paryżu” – K. Estreicher, *Dziennik wypadków*, t. I: 1939–1945, Kraków 2001, s. 19.

napisał: „Dnia 27 stycznia [1940 r.] w San Sebastian poseł rumuński w Lizbonie, pan Pengal [Ion Pangal], który wracał z Bukaresztu, zakomunikował mi, iż miał w rękę raport policji rumuńskiej, z którego wynika, że rząd rumuński musiał zapłacić 130 tysięcy lei właścicielowi kabaretu w Braşov za straty wynikłe wskutek strzelania z rewolweru do różnych przedmiotów przez byłego ministra Becka. Pan Pengal dodał, że zachowanie się byłego ministra Becka w noc sylwestrową zrobiło niezmiernie ujemne wrażenie. Zapłacone odszkodowanie będzie niewątpliwie w przyszłości przedłożone Rządowi Polskiemu”¹⁹¹. Szybko zwrócono się o wyjaśnienia do Rogera Raczyńskiego. Ambasada RP w Bukareszcie potwierdziła tylko, że istotnie Beck spędził w Braszowie sylwestra razem ze swoimi angielskimi znajomymi z Ploesti, lecz nic nie wiadomo o szkodach refundowanych ze strony rządu rumuńskiego. Tych wyjaśnień nie kolportowano szerzej, vox populi zapamiętał tylko, że minister Beck zachowywał się nieodpowiednio, choć niektórzy się zastanawiali lub mieli wątpliwości. 3.02.1940 r. Karol Estreicher zanotował: „Podobno w kabarecie w Brasov, w noc sylwestrową, Beck upił się i strzelał z rewolweru! Czy to jednak prawda? Krążą tu takie plotki. Opierają się one na doniesieniu (?) Szumlakowskiego z Madrytu (?), jakoby poseł rumuński w Lizbonie p. Pangal widział raport policji rumuńskiej, gdzie opisane było zachowanie Becka. Wierzyć mi się nie chce. Ale z Beckiem wszystko to możliwe, a także możliwe, że Szumlakowski zełgał”¹⁹².

Wiosną 1940 r. ruszyło większe dochodzenie w celu pozyskania materiału kompromitującego członków przedwojennego rządu. Polecono przesłuchać m.in. plutonowego Tadeusza Florczaka (szofer wojewody poznańskiego Ludwika Bociańskiego) „1. W sprawie wynajęcia terenów do polowania przez b. ministra Becka i jego zadowoleniu z ubicia rogowca, 2. o używaniu alkoholu przy posiłkach członków b. Rządu, o ich wesołości i bez trosce”¹⁹³.

Tadeusz Florczak zeznał: „Wszyscy wymienieni byli członkowie Rządu zamieszkali w wykwintnym hotelu w Slaniku, otoczeni gronem kobiet (których wiek określałam od 25–30 lat). [...] Widziałem na własne oczy, jak w pięknej sali przy obficie zastawionym stole każdego dnia byli członkowie Rządu Polskiego bawili się w towarzystwie wspomnianych kobiet. Muzyki i tańców nie widziałem, jednak na twarzach byłych członków Rządu nie uwidaczniał się smutek i przygnębienie, a natomiast można było zauważyć swawolę i beztroskę. Podczas takich uczt używano dużo przedniego gatunku alkoholu. Na wyróżnienie zasługuje zachowanie się byłego ministra Becka, który izolował się od reszty rozbawionego towarzystwa, siedząc zwykle na uboczu z twarzą moralnie przygnębianą. [...] Przypominam sobie, że pewnego razu nieznany mi z nazwiska leśniczy rumuński opowiadał mi o rzekomym wynajęciu terenów do polowania przez b. ministra Becka w państwowych lasach rumuńskich. Według słów wspomnianego leśniczego to za jeden odstrzał miano zapłacić 1500 lei. Czy polowanie się odbyło – tego nie wiem. Innych szczegółów z polowań

¹⁹¹ IH, zesp. 42, sygn. 304, [800/42/0/-/304], Tajne pismo posła RP w Lizbonie do ministra spraw zagranicznych, 31.01.1940 r., skan 53.

¹⁹² K. Estreicher, op.cit., s. 105.

¹⁹³ IPMS, zesp. B.I, sygn. 1a, część 2, Relacja 28, Pismo płk. F[ryderyka] Mally'ego do dowódcy Plutonu Żandarmerii w obozie w Coëtquidan, 19.03.1940 r., k. 398.

podać nie mogę”¹⁹⁴. 21.05.1940 r. Łubieński, sekretarz osobisty Becka, zeznał przed komisją w Londynie: „Minister Beck w Rumunii nie polował ani nie miał takich zamiarów. Życie jego i jego rodziny w całym okresie internowania było bardzo skromne. Żadne »orgie« i »niszczenie mebli« nie miały miejsca”¹⁹⁵.

Niemal każda komisja powołana przez nowy rząd przedstawiała zarzuty ministrowi Beckowi i chciała go przesłuchać. Komisja Badawcza przy Ambasadzie RP w Bukareszcie prowadziła dochodzenie w sprawie sum (złote monety) wypłaconych przez gen. Składkowskiego wysokim urzędnikom. W kwietniu 1940 r. ministrowie Beck i Roman, którzy przebywali wtedy w Braszowie, odmówili złożenia jakichkolwiek wyjaśnień, twierdząc, że Komisja nie miała podstaw prawnych do swego istnienia. W ich imieniu wystąpił Rogoyski: „Oświadczam Panom: Mój szef, jako ten, który podpisywał Konstytucję, nie znajduje podstawy prawnej do istnienia Komisji Badawczej przy Ambasadzie RP w Bukareszcie, oraz jako członek rządów polskich przez przeciąg dziewięciu lat. Drugą przyczyną, dla której mój szef nie może odpowiedzieć na zapytanie panów, jest fakt nielegalnego internowania go, wskutek czego jest pozbawiony, względnie ograniczony w swych prawach obywatelskich, nie korzystając przy tym z opieki, względnie ochrony ze strony Rządu Polskiego. [...] Pan minister Roman przewidział pytania Panów i polecił mi Panom oświadczyć, że w sprawie zbadania go zajmuje takie samo stanowisko, jak pan minister Beck z wyjątkiem tego, że Konstytucji nie podpisywał”¹⁹⁶.

Nienawiść premiera do Becka była szczera i w pewnej mierze obsesyjna. Sikorski posuwał się nawet do fałszowania rzeczywistości, by zaszkodzić byłemu ministrowi spraw zagranicznych. Czarna legenda była inspirowana odgórnie, czego dowodem jest cytowany poniżej dokument¹⁹⁷.

Na blankiecie MSZ z datą 6.08.1941 r. znalazł się odpis telegramu nadanego cztery dni wcześniej z Madrytu do Londynu. Jego treść brzmiała: „Otrzymałem pewne wiadomości, że były minister Beck z rodziną przebywa w Bukareszcie. Razem z nim jest sekretarz i minister Roman z żoną. Warunki dobre, mają samochód do dyspozycji. Beck jest w stałym kontakcie ze znaczną grupą polskich oficerów we Francji. Niedawno miał się wyrazić, że spodziewa się prędkiego powrotu do Polski”.

Na tym samym arkuszu gen. Sikorski dopisał odręcznie „swoją” wersję wydarzeń: „Otrzymaliśmy zupełnie pewne wiadomości, że były minister Beck z rodziną przebywa na wolności w Bukareszcie. Razem z nim jest jego sekretarz i były minister Roman z żoną. Warunki życia bardzo dobre, mają nawet samochód urzędowy z wiedzą niemieckich władz do dyspozycji. Beck przy cichym poparciu Niemców jest w stałym kontakcie z pewną grupą polskich oficerów we Francji, pracującą w jego duchu, z płk. Fydą na czele. Oficerowie

¹⁹⁴ Ibidem, Protokół przesłuchania Tadeusza Florczaka, Coëtquidan, 29.03.1940 r., k. 401.

¹⁹⁵ L. Łubieński, *Raport...*, s. 217.

¹⁹⁶ AAN, zesp. 1341, Polski Rząd Emigracyjny [Rząd RP na Emigracji – Angers, Londyn], sygn. 3, Kopia protokołu Aleksandra Robinsona, członka Komisji Badawczej, i Jerzego Luxemburga, referenta tejże Komisji, z próby przesłuchania ministrów J. Becka i A. Romana, 26.04.1940 r., k. 117.

¹⁹⁷ IPMS, zesp. PRM, Archiwum osobiste Prezesa Rady Ministrów, sygn. 59B, Różne sprawy polityczne, działalność osób byłego reżimu, Notatka z fonogramu nr 72 gen. W. Sikorskiego w sprawie byłego ministra Becka, 1941 r., skan 36–40.

ci usiłowali ostatnio stworzyć legion polski, który by szedł przeciw Rosji w składzie armii niemieckiej. Te zdradzieckie usiłowania spełzły na niczym wobec patriotycznej i niezachwianej postawy oficerów i żołnierzy polskich, internowanych na rozkaz Hitlera przez rząd Vichy w obozach francuskich. Gdyby p. Beck odważył się powrócić do Polski, wie dobrze, co go tam czeka. Nawet potężne Gestapo niemieckie nie potrafi mu zagwarantować bezpieczeństwa osobistego. Rząd polski przyjął te wiadomości z największym spokojem”. Elaborat ten został przekazany Stanisławowi Strońskiemu, ministrowi informacji, z myślą zapewne o prasie i radiu, gdyż jest wpisana data 7.08.1941 r. godz. 10.30 i wzmianka „do BBC” oraz „nadane z rozkazu N.W.”.

Współpracownicy dbali, by do Sikorskiego docierały tylko negatywne informacje. W nowojorskiej gazecie „Nowy Świat” ukazał się wywiad Artura Waldo z ministrem Beckiem, który powiedział m.in.: „Nie chodzi tu o mnie ani o moje osobiste znaczenie – mówi Minister Beck. Jest to dziś sprawa narodowa i jak nią dla mnie była zawsze. Polski nie stworzyłem ani ja, ani moi koledzy, Polska już była przed nami i będzie po nas. Nie mam zamiaru się usprawiedliwiać lub kogoś oskarżać. Nowemu rządowi pomagać będę bez zastrzeżeń, gdyż taki jest dziś obowiązek każdego Polaka”. Tekst był sumą poglądów Becka na politykę zagraniczną Polski przedstawioną na tle stosunków europejskich. Całość wypowiedziana spokojnie, patriotycznie, z nadzieją na końcowy sukces Polski i aliantów. Na marginesie komentarz zaczynał się od słów „nie należy pokazywać Generałowi”¹⁹⁸.

Autorzy, badający konflikt starego i nowego obozu władzy, napisali: „Szczególnie kuriozalnie brzmią zarzuty stawiane ministrowi Beckowi, niekonkretne i mające charakter donosu, nie wsparte żadną logiczną argumentacją, lokujące się w wysokich sferach absurdu i świadczące o daleko posuniętej złej woli”¹⁹⁹. Przeciwnicy Becka nie marnowali żadnej szansy, by mu dokuczyć. W listopadzie 1939 r. Ambasada RP w Bukareszcie zażądała odesłania Mercedesa, którym poruszał się były minister. „Grubo szyta robota – pisał sekretarz Becka – To jest jedyny wóz, który ma możliwość cyrkulowania po Rumunii i ma tryptyk. Boją się, żeby szef z niego skorzystał i uciekł z pułapki”²⁰⁰. To były zakulisowe rozgrywki. Oficjalnie Paryż zdecydował, że ewakuacja Becka winna mieć charakter obowiązku wojskowego, o czym depeszował wiceminister spraw wojskowych gen. Marian Kułkiel: „niżej wymienieni oficerowie mają być wezwani przez attaché wojskowego do udania się do Północnej Afryki Francuskiej [...]. Niewykonanie rozkazu pociągnie za sobą dla wymienionych pełne konsekwencje dyscyplinarne i sądowe”²⁰¹. Józef Beck był na tej liście na drugiej pozycji. Nikt nie przejął się faktem, że były minister nie miał możliwości wykonania rozkazu. Nikt nie zamierzał mu pomóc, przeciwnie robiono wszystko, by nigdy

¹⁹⁸ AAN, zesp. 1341, sygn. 16, Wywiad red. Artura Waldo z byłym ministrem spraw zagranicznych Józefem Beckiem, „Nowy Świat”, sobota, 9 marca 1940 r., New York, s. 161–168. Sam redaktor na zakończenie dodał: „nie ma zabaw, hulanki, jest tylko bardzo przygnębiony i stroskany minister, żyjący także na wygnaniu, jak wielu innych Polaków”.

¹⁹⁹ A. Grzywacz, M. Kwiecień, *Sikorszczyzy kontra sanatorzy (ciąg dalszy)*, „Zeszyty Historyczne” 1999, nr 129, s. 73.

²⁰⁰ L. Łubieński, *Dziennik...*, s. 98. 6.12.1939 r. przyjechał do Braszowa pracownik ambasady i zabrał pojazd.

²⁰¹ IPMS, zesp. A.12, sygn. 55, Depesza nr 2363 do Ambasady RP w Bukareszcie, 22.05.1940 r., b.p.

już nie pojawił się w polskiej polityce. Ta sama anatema objęła jego współpracowników. Nowe władze we Francji bardzo nerwowo reagowały na sygnały o możliwości przedostania się grupy Becka do Paryża lub próby ich kontaktowania się z MSZ. Generał Sikorski za każdym razem osobiście interesował się szczegółami. W maju 1940 r. pisał do centrali: „W związku z ucieczką pp. Drymmera i towarzyszy na fałszywe paszporty – proszę o telefoniczne zarządzenie surowego śledztwa celem stwierdzenia, kto wydał te dokumenty. Proszę o zawiadomienie mnie o wyniku śledztwa”²⁰². Jak odnosili się alianci do dawnego partnera rozmów? Francuzi zsynchronizowali się z Polakami, ambasador Francji powiedział Zaleskiemu, „iż rząd francuski gotów jest udzielić wizy wszystkim członkom byłego Rządu na wyjazd bądź do Francji, bądź też do kolonii francuskich, z wyjątkiem panów Marszałka Śmigłego-Rydza i Płk. Becka, którym nie mógłby gwarantować bezpieczeństwa osobistego ze względu na stosunek do nich opinii publicznej”. Bardziej lojalną postawę reprezentował rząd brytyjski, ambasador Wielkiej Brytanii przekazał sekretarzowi generalnemu MSZ informację, że Londyn „zdecydował udzielić wizy wjazdowej dyplomatycznej panu Płk. Beckowi, gdyby się o to zgłosił, ze względu na to, iż zgodnie z przyjętymi w Anglii zwyczajami ma on prawo do gościnności angielskiej jako były minister, który zawarł z Anglią sojusz, nawet gdyby znajdował się w opozycji do rządów, które objęły potem władzę w Polsce”. W maju odbyło się posiedzenie Komisji powołanej dla rozwiązania sprawy ewakuacji byłych członków Rządu RP przebywających obecnie w Rumunii. W jej skład weszli ministrowie Zaleski, Strasburger i Stańczyk. Jej decyzje były emanacją słabości rządu polskiego i wrogości wobec urzędników przebywających na terenie rumuńskim. Po pierwsze, zalecono wystosowanie *démarche* u rządu rumuńskiego, aby nie dopuścić do wydania w ręce niemieckie lub radzieckie internowanych obywateli polskich. Po drugie – jeśli członkowie byłego rządu zgłoszą chęć wyjazdu, to polskie konsulaty wydadzą im paszporty konsularne ważne do wszystkich krajów, z wyjątkiem krajów alianckich i Stanów Zjednoczonych i ułatwią im otrzymanie wiz, na równi z innymi obywatelami polskimi. Po trzecie – „Przed wykonaniem powyższego zapytać rząd francuski, czy nie ma innych propozycji do zrobienia w tym względzie, np. umieścić ich w jednej ze swych kolonii”²⁰³. Do rozmów z Francuzami nie doszło, bowiem temat ataku Niemiec na kolejne kraje przesłonił wszystko.

W czerwcu 1940 r. Beck został przeniesiony do miejscowości Dobroșești koło Bukaresztu. „Minister Spraw Wewnętrznych ustalił dla Pana Pułkownika Becka, byłego Ministra Spraw Zagranicznych Polski, areszt domowy w gminie Snagov, województwo Ilfov, gdzie wyżej wymieniony będzie przetrzymywany pod ścisłym nadzorem. W dniu 26 czerwca wyżej wymieniony przybył i zakwaterował się w willi [rodziny] Teodoride, w gminie Dobrești-Snagov oraz został przejęty przez nasze organa”²⁰⁴. 20.10.1940 r. zor-

²⁰² IH, zesp. 42, sygn. 290, [800/42/0/-/290], Tajne pismo gen. Sikorskiego do ministra spraw zagranicznych, Angers, 9.05.1940 r., skan 441; rkps pisma – AAN, zesp. 1341, sygn. 3, k. 94.

²⁰³ AAN, zesp. 1341, sygn. 3, Tajne pismo ministra spraw zagranicznych do prezesa Rady Ministrów zawierające rezolucję Komisji, Angers, 13.05.1940 r., k. 101–102.

²⁰⁴ Raport Komendanta Korpusu Żandarmerii gen. armii Ioana Bengliu, oraz Szefa Biura Żandarmerii płk. D. Geormăneanu dla Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, dotyczący działań podejmowanych przez służby rumuńskie wobec otoczenia ministra Becka w okresie 26 czerwca–2 lipca

ganizowano próbę ucieczki Becka z Rumunii, która została wykryta i udaremniona²⁰⁵. To prawdopodobnie zdecydowało o wyznaczeniu nowego miejsca pobytu byłego ministra spraw zagranicznych. Od listopada 1940 r. do wiosny 1944 r. był przetrzymywany w Bukareszcie, w willi byłego szefa policji politycznej przy ul. Tomy Steliana 2. W tym okresie napisał tom wspomnień *Ostatni raport*²⁰⁶. Kiedy rozpoczęły się bombardowania miasta, otrzymał do dyspozycji dwuizbowy budynek szkolny w Stănești, 35 km na południe od Bukaresztu, gdzie przebywał do swojej śmierci 5.06.1944 r.²⁰⁷

Polskie władze w Paryżu, Angers i Londynie dyskutowały o wyciągnięciu wysokiej rangi urzędników z rumuńskiej pułapki. Między innymi 8.05.1940 r. rozważano możliwość wezwania byłych prominentów z Rumunii do Francji. Kot proponował wypuścić z pułapki tylko tych lojalnych wobec Sikorskiego, absolutnie wykluczył zgodę na przyjazd m.in. Józefa Becka, Wiktora Tomira Drymmera, wicekonsula w Użhorodzie Jana Urbańca i zastępcy naczelnika Wydziału P.VI. MSZ Aleksego Wdziękońskiego. 21.09.1940 r. August Zaleski referował prezydentowi sprawę MSZ. Prezydent „informował się o zarządzeniach w sprawie zorganizowania ewakuacji byłych członków rządu. Minister [Zaleski] wyjaśnił, że uzyskał decyzję premiera przekazania żądanych na ten cel 2 milionów lei ambasadorowi [Rogerowi?] Raczynskiemu”²⁰⁸.

Wielu urzędników chciało wydostać się z Rumunii i znaleźć zatrudnienie w nowej administracji. Do dużej liczby członków służby zagranicznej uśmiechnęło się szczęście, bowiem żaden inny resort nie zatrudnił tylu dawnych pracowników. Co działo się z grupą ewakuacyjną MSZ?

Dnia 23.09.1939 r. zakończyła się podróż z Czerniowiec do Botoszan. Tam zakwaterowano nie tylko MSZ, ale też pracowników Prezydium Rady Ministrów oraz Ministerstwa Spraw Wewnętrznych. Warunki lokalowe były bardzo trudne, a nastroje coraz gorsze: bezmiar narodowego nieszczęścia połączony z niepewnością o przyszłość tułaczego życia. Kierujący grupą Tadeusz Kawalec organizował codziennie narady,

---

1940 r., 9.07.1940 r., [w:] *W rumuńskiej pułapce. Internowanie Józefa Becka i Edwarda Śmigłego-Rydza w dokumentach rumuńskich służb specjalnych*, wybór i oprac. dokumentów M. Kornat i M. Morzycki-Markowski, Gdańsk 2011, s. 85; IH, zesp. 42, sygn. 132, [800/42/0/-/132], Spis imienny członków ostatniego Rządu Polskiego na uchodźstwie w Rumunii i ich rodzin, 1940 r., skan 14.

²⁰⁵ D. Rogoyski, *Pięć inicjatyw wydobywania Józefa Becka z pułapki rumuńskiej*, „Zeszyty Historyczne” 1986, nr 76, s. 33–57; T. Dubicki, *Próba ucieczki płk. Józefa Becka z Rumunii (20.10.1940) w świetle archiwaliów rumuńskich*, „Zeszyty Historyczne” 1996, nr 117, s. 19–45. O innych interwencjach w sprawie uwolnienia Józefa Becka, zob.: M. Kornat, M. Wołos, op.cit., rozdz.: *Inicjatywy dyplomatyczne na rzecz uwolnienia z Rumunii*, s. 830–843.

²⁰⁶ J. Beck, *Dernier rapport. Politique polonaise 1926–1939*, Neuchatel 1951; J. Beck, *Ostatni raport*, Warszawa 1987.

²⁰⁷ M. Sokolnicki, *Sprawa Józefa Becka*, „Kultura” 1952, nr 51, s. 94–101; A. Cretzianu, *Rumunia a wrzesień 1939*, „Kultura” 1954, nr 77, s. 106–115; A.M. Cienciała, *Wspomnienie o Domanie Rogoyskim (1903–1987) i dwa przyczynki historyczne*, „Zeszyty Historyczne” 1988, nr 84, s. 167–171; P. Duber, *Nieznane dokumenty dotyczące próby wydostania ministra Józefa Becka z Rumunii w 1944 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 2 (24), s. 447–452.

²⁰⁸ *Dziennik czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947*, t. I: 1939–1942, oprac. J. Piotrowski, Wrocław 2004, s. 244.

urzędnicy MSZ z kategorią A lub C oraz inwalidzi wojenni do wykorzystania w formacjach tyłowych. Grupa ta liczyła 50 osób (plus 35 osób towarzyszących)²⁰⁹. Nie wiadomo było jednak, czy mogą z nimi jechać rodziny, jeśli zostają one w Rumunii – jak zabezpieczyć ich utrzymanie.

Kategoria B to pracownicy wyrażający chęć powrotu do Polski (2 pracowników), kategoria C – czasowy pobyt w Rumunii i pozostawanie w dyspozycji MSZ (27 pracowników). 28 września czy w dniu sporządzania list wiele osób zastrzegło sobie odłożenie decyzji powrotu do kraju na później, uzależniając to od rozwoju wypadków. Ze względu na trudności w uzyskiwaniu wiz do Francji członkowie wymienionych grup otrzymali polecenie, by nie organizowali żadnych wyjazdów w kierunku południowym i cierpliwie czekali na możliwość nowego przydziału zadania lub miejsca pobytu.

Rada Ministrów uchwaliła wypłacić urzędnikom pobory za październik w wysokości 20–30% poborów otrzymywanych w kraju. Wymieniali 20 lei za 1 złotego, na czarnym rynku przelicznik był dużo mniej korzystny – 4 leje za 1 złotego. Rząd finansował tę operację z odmrożonych należności finansowych w Rumunii oraz ze sprzedaży 250 kg złota Bankowi Rumuńskiemu. Pensje kształtowały się następująco: naczelnik wydziału – 750 zł, radca, referendarz – 400 zł, personel kancelaryjny i pomocniczy – 400 zł, funkcjonariusze niżsi – 160 zł.

Dnia 30.09.1939 r. urzędnicy dowiedzieli się z radia o objęciu władzy naczelnej przez prezydenta Raczkiewicza i o utworzeniu nowego rządu z gen. Sikorskim na czele. Codziennie po kilka osób otrzymywało urlopy sześciotygodniowe i kierowało się w stronę Francji. Wkrótce zapadła decyzja o przeniesieniu Polaków na południe, do obozu internowania. Grupa MSZ wyruszyła z Botoszan 4.10.1939 r. i pokonała ponad 380 km trasą przez Focșani, Pitesti do Turnu Severin. Tam ulokowano wszystkich w kwaterach, za które trzeba było już płacić. Od listopada Rumuni płacili osadzonym zasiłki w wysokości 100 lei dziennie. Szybko zorganizowano w wynajętym lokalu klub, który wydawał posiłki dla 120 członków, prowadził akcję odczytową, publikował specjalny biuletyn. Wszelkich informacji dowiadywano się z radia. Kawalec sprawował pieczę nad ocalałym majątkiem urzędniczym, takim jak samochody i maszyny do pisania. Wicedyrektor Jan Barański, jako najstarszy rangą urzędnik, przez rok opiekował się grupą MSZ. Później on i Kawalec trafili do Północnej Rodezji, do kolonii polskiej w Livingstone.

Niewielka grupa urzędników centrali przebywała w Bukareszcie. Była to ekipa techniczna obsługująca radiostacje nadawczo-odbiorcze MSZ. Kierownikiem technicznym był Stanisław Kajetanowicz, całością dowodził Jan Weinstein²¹⁰. W dokumentach występuje też „Służba bezpieczeństwa – Ochrona Ministerstwa”, licząca 14 osób. Nie można znaleźć ich nazwisk w przedwojennych wykazach pracowników, nie wiadomo, kim byli i jakie mieli zadania w Rumunii²¹¹.

²⁰⁹ IH, zesp. 42, sygn. 602, [800/42/0-/602], Pismo szefa Grupy Ewakuacyjnej MSZ do dyr. W.T. Drymmera, Botoszany, 28.09.1939 r., skan 131.

²¹⁰ Ponadto do grupy należeli radiotechnicy: Bolesław Dulemba, Jan Molassy, Adam Winterowski, Eugeniusz Włodarczyk, Zygmunt Masłowski, Stanisław Pawłowski, Tadeusz Heftman i Wacław Bevensée.

²¹¹ AAN, zesp. 322, sygn. 1457b, Lista Nr 3, Służba bezpieczeństwa – Ochrona Ministerstwa, 1939 r., k. 198.

Dnia 19.10.1939 r. w Rumunii przebywało jeszcze wielu członków służby zagranicznej: w Băile-Herculane trzech urzędników (Seweryn Sokołowski, Ludwik Krotowski i Mieczysław Sędzielowski), w obozie w Turnu Severin 72 osób z centrali, 12 osób z placówek w Niemczech i Gdańsku, w Bukareszcie 26 urzędników. Rada Ministrów uchwałą z 15.10.1939 r. postanowiła udzielić „aż do czasu powrotu normalnych warunków”, bezpłatnego urlopu wszystkim urzędnikom, którzy opuścili kraj. Urlopowani mogli być powoływani do nowego „szczupłego” aparatu państwowego przez zawarcie z nimi „umowy o pracę w służbie państwowej”. Reakcja była bardzo silna – oburzenie, przygnębienie, popłoch. „Dla olbrzymiej większości był to cios, druzgocący brutalnie wszelkie rachuby i nadzieje na jakieś spokojne, zabezpieczone przetrwanie. Czuli się – w swej bezradności – jak z nagłą, a po wrześniu już po raz drugi, wyrzuceni na bruk”²¹².

Przedwojenne MSZ nie istniało: nie było ministra, nie było urzędników, nie było siedziby. Powołanie „nowego” MSZ wymusiło zamknięcie wszelkich spraw związanych z centralą służby zagranicznej internowaną w Rumunii. W tej sprawie 4.10.1939 r. Roger Raczyński pisał do centrali: „Wobec objęcia przez Drymmera kierownictwa ewakuowanego Ministerstwa Spraw Zagranicznych, proszę o instrukcję Pana Ministra co do przekazania pieczęci, aktów itp. do Paryża, oraz roli Ambasady w całej tej sprawie”²¹³. Z tą misją do Bukaresztu udał się Marian Szumlakowski, poseł RP w Madrycie i osoba zaufana ministra Augusta Zaleskiego. 18.10.1939 r. wręczył Drymmerowi pismo przenoszące go decyzją ministra na urlop bezpłatny. Wiktor Tomir Drymmer przekazał mu – za protokołem – posiadane akta oraz pieniądze pobrane w Krzemieńcu od zastępcy naczelnika Wydziału Budżetowego Teofila Jaśkiewicza. Podwładni Drymmera przekazywali uratowane materiały. Maria Strawińska (od 1.07.1939 r. prowadziła sekretariat Biura Personalnego i Referat Pracowników Kontraktowych) w swojej karcie personalnej napisała: „15 X 1939–7 XI 1939 zdawanie akt Biura Personalnego panu Szumlakowskiemu w Ambasadzie RP w Bukareszcie”²¹⁴.

Były dyrektor Departamentu Konsularnego współpracował w porządkowaniu spraw resortowych, rozliczył się z majątku państwowego. Dzień później napisał m.in.: „W związku z przekazaniem personelu i majątku Ministerstwa Spraw Zagranicznych ewakuowanego do Rumunii, załączam wykaz samochodów służbowych oraz zarekwizowanych na użytek Ministerstwa Spraw Zagranicznych wraz z podaniem ich miejsca postoju”²¹⁵. Sprzęt radiowy MSZ dojechał na ciężarówkach do Ambasady RP w Bukareszcie i dalej do Paryża.

²¹² W. Pobóg-Malinowski, op.cit., s. 140.

²¹³ Telegram szyfrowy ambasadora w Bukareszcie w sprawach organizacyjnych, 4 X 1939 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1939...*, s. 139.

²¹⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Marii Strawińskiej, k. 158–159.

²¹⁵ IH, zesp. 42, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Oświadczenie Wiktora Tomira Drymmera na ręce Mariana Szumlakowskiego, Bukareszt, 20.10.1939 r., skan 87.

Nr.

Slanie dnia 1 października
1939r.

Do Pana Augusta Zaleskiego

Ministera Spraw Zagranicznych

w PARYZU

Wywiązując się z kierownictwa nad Urzędem Centralnym MSZ powierzonego mi dnia 30-go IX-go 39 przez Pana Ministra Spraw Zagr.p. Józefa Becka, pozwalam sobie przesłać Panu Ministrowi dane, dotyczące ewidencji urzędników polskiej służby zagranicznej, którzy przekroczyli granicę polsko-rumuńską.

Załączone listy Nr. 1, 2 i 3 zawierają nazwiska urzędników przebywających w dniu 1.X.b.r. na terenie Rumunii i nie zaopatrzonych w wizy wjazdowe do innych krajów, lista Nr 4 wylicza tych urzędników, którzy wyruszyli w drogę, Bukareszt - Paryż i wizy bądź uzyskali bądź też o nie się starają, lista Nr 5 urzędników przydzielonych względnie delegowanych po przekroczeniu granicy do poszczególnych placówek i wreszcie lista Nr. 6 obejmuje osoby o nieznanym miejscu pobytu oraz grupy znane z miejsca pobytu ale nieznane z nazwisk i ilości.

Wszyscy ci urzędnicy, z wyjątkiem tych, którzy natychmiast po przekroczeniu granicy ~~xxxjxjxkixxxgraniex~~ samowolnie opuścili Rumunię lub przed wypłat. zostali przydzieleni lub delegowani, otrzymali połowę poborów za październik rb. w lejach po kursie 1.zł.-20 lei.

Z braku czasu wobec dzisiejszego wyjazdu kuriera przesyłam narazie jedynie dane personalne, następn. okazją pozwolę sobie przesłać zestawienie ocalonego majątku i materiału M.S.Z. to znaczy kasy, samochodów, szyfrów i radiostacyj. Tym ostatnim należałoby poświęcić dużo uwagi i ~~op~~ opieki, jako jednemu ~~ja~~ i bardzo wartościowemu majątkowi Państwa w tej dziedzinie. W tej sprawie pozwolę sobie przesłać oddzielne pismo.

Spis urzędników pozostałych w kraju będzie mógł być nadesłany dopiero później.

Za Ministra
/-/ /
w.z. Drymmer.

Samochody MSZ w Rumunii, październik 1939 r.²¹⁶:

marka	miejsce postoj	auto zgłoszone Rumunom jako własność
Cadillac	Braşov	Józef Beck (służbowe)
Buick	Braşov	Tadeusz Schaetzel (służbowe)
Mercedes Benz	Braşov	Tadeusz Koczorowski
Renault	Braşov	Ludwik Łubieński
Buick	Băile-Herculane	Seweryn Sokołowski (służbowe)
Fiat	Băile-Herculane	Mieczysław Sędzielowski
Ford	Turnu Severin	Stanisław Siedlecki, później Władysław Skrzyński
Buick	Turnu Severin	Franciszek Barański
Ford de Lux	Turnu Severin	Jan Barański
Rover	Turnu Severin	Karol Szczeniowski (19.09.–1.10. – Slanic)
Chevrolet	Turnu Severin	Leon Iżycki, otrzymane do dyspozycji od dyrektora Kancelarii Cywilnej Stanisława Łepkowskiego
Mercedes Benz	Turnu Severin	Adam Głogowski (służbowe)
autobus Fiat	Turnu Severin	Łódzka Komunikacja Samochodowa Spółka z o.o., Antoni Grabarczyk
autobus Fiat	Turnu Severin	Konstanty Andrykiewicz, Krzemieniec
autobus Chevrolet	Turnu Severin	Polskie Linie Samochodowe Płock – Spółka prywatna, Kazimierz Drązkiewicz
autobus Chevrolet	Turnu Severin	Lubelsko-Łódzka Komunikacja Samochodowa, Spółka prywatna: Lubiocki, Chrzanowski i Jaroszyński w Lublinie
autobus Chevrolet	Turnu Severin	Polskie Linie Samochodowe Płock – Spółka prywatna, Kazimierz Drązkiewicz
ciężarówka Chevrolet	Turnu Severin	Hartwig S.A. Poznań
ciężarówka Chevrolet	Turnu Severin	„Tranzyt” Stefan Ryczek i Spółka, Hrubieszów
ciężarówka Fiat	Turnu Severin	Szczepan Chojnacki, Warszawa
ciężarówka General Motors	Turnu Severin	Eugeniusz Zadrozny, zrzeczenie się własności na rzecz Andrzeja Gembali
osobowy Chevrolet	Turnu Severin	wóz zarekwirowany przez wojsko, oddany MSZ do dyspozycji, właściciel nieznan

²¹⁶ Ibidem, Wykaz samochodów MSZ będących w Rumunii wg miejsca postoj, Bukareszt, 20.10.1939 r., skan 88–89. Rumuni wydali zarządzenie dot. obowiązku opłacenia cła i wykupienia numeru. Urzędnicy sprzedawali więc kłopotliwe pojazdy, nie zawsze odprowadzając kwoty do skarbu. Ponadto trzeba było otrzymać tryptyk, który pozwalał poruszać się po drogach.

marka	miejsce postoju	auto zgłoszone Rumunom jako własność
osobowy Plymouth- -Chrysler	Turnu Severin	Franciszek Johannsen
osobowy Fiat	Turnu Severin	Wiktor Tomir Drymmer (służbowe)
motocykl Harley-Davidson	Turnu Severin	Jan Barański (MSZ)
Buick	Czerniowce	Konsulat RP, otrzymane do dyspozycji od dyrektora Kancelarii Cywilnej Stanisława Łepkowskiego
Renault	Bukareszt	Konsulat RP
Buick	Bukareszt	Ambasada RP

Ambasada RP w Bukareszcie i jej urzędnicy ściśle współpracowali z posłem Szumlakowskim, często brali na siebie ciężar trudnych rozmów z kadrą kierowniczą rozwiązanego MSZ. Odbływały się one w dusznej atmosferze przesyconej przekupstwem i szantażem. Jan Barański (wicedyrektor Departamentu Administracyjnego) wspominał: „Już po powstaniu Rządu gen. Sikorskiego we Francji zaprosił mnie do siebie pan [radca Alfred] Poniński, oświadczając, że ma w biurku dla mnie dekret na stanowisko dyrektora departamentu Ministerstwa Spraw Zagranicznych we Francji, ale pod następującymi warunkami:

1. abym ujawnił gospodarkę Funduszu Specjalnego MSZ,

2. abym zerwał kontakt z panem dyrektorem Tomirem Drymmerem i żebyśmy swe agendy dyrektorskie przekazał bezpośrednio delegatowi MSZ ministrowi Szumlakowskiemu, bez udziału Drymmera”²¹⁷. Na pierwszy punkt odpowiedział, że nie był dysponentem Funduszu Specjalnego, a tylko normalnego budżetu MSZ. „A jednak – powiada pan Poniński – my wiemy, że Pan był przez jakiś czas dysponentem F.S.”. Barański potwierdził, bowiem właściwy dyspozytor Funduszu Specjalnego Seweryn Sokołowski 15.09.1939 r. złamał nogę w wypadku samochodowym i on go nominalnie zastępował, gdyż dyspozycje wydawał bezpośrednio minister Beck, a wykonywał je kierownik Referatu Funduszu Socjalnego radca Kazimierz Katerla, u którego były zdeponowane odpowiednie księgi kasowe.

Jan Barański spotkał się także bezpośrednio z Szumlakowskim, któremu na jego prośbę przekazał dane osób godnych polecenia jako fachowców do zorganizowania departamentu administracyjnego MSZ we Francji. Padły nazwiska naczelnika Leonarda Szepietowskiego i dwóch kierowników referatów: Edwarda Pajączkowskiego i Aleksandra Cybulskiego. Panowie ci bardzo szybko wyjechali do Francji i zostali zatrudnieni w MSZ. Na miejscu w Rumunii pozostała rzesza pracowników bez szans na wsparcie, dało to początek walki o środki do życia, bez względu na styl. „Bezpośredni tu już wpływ ambasady i aparatury Kota druzgotał w ludziach resztki hamulców wewnętrznych, zabijał resztki przyzwoitości – pisał Władysław Pobóg-Malinowski – To, co w Turnu Severin osłanianio

²¹⁷ J. Barański, *Jeszcze o „Komitecie siedmiu”*, „Kultura” 1951, nr 43, s. 132; zob. też: A. Poniński, *Wrzesień 1939 w Rumunii*, „Zeszyty Historyczne” 1964, nr 6, s. 146–202. Jan Barański, jako wicedyrektor Departamentu Administracyjnego, posiadał wszystkie pieczęcie MSZ. Wystawiał i podpisywał w imieniu ministra paszporty dyplomatyczne.

jeszcze wstydliwie, trzymano za wachlarzykiem zakłopotania i zażenowania – tu rozwijało się w obrzydliwe łopuchy prowokacyjnej bezczelności, otwartego bezwstydu i cynizmu. Możliwości »urządzenia się«, wciśnięcia się na jakąś posadkę były dość szerokie. Ambasada i konsulat wobec wielu nowych zadań zostały poważnie rozbudowane. Działał rosnący stale aparat Kota – pracowały Komisja Badawcza²¹⁸ i Komisja rejestrująca mienie państwowe, wreszcie poważną gromadę ludzi zatrudnił Centralny Komitet Pomocy. [...] W stosunkach otwierały się przepaście coraz głębsze. Ci, co posadkę już zdobyli, nosili się z wyzywającą arogancją. Mizerniutki przedwojenny referencina – W.K. – teraz właściwie jako goniec zahaczony o jakieś biuro, przy spotkaniu na ulicy z dawnym swoim dyrektorem, Sewerynem Sokołowskim, któremu tak wiele zawdzięczał, nie raczył uchylić kapelusza i przy tym najbezczelniej patrzył prosto w oczy. Inny – S.Z. – znany w Centrali na Wierzbowej ze swych aż do niesmacznej karykatury posuwanych zapędów serwilistycznych – teraz, jako referent ambasady, wezwanemu tu służbowo przedwojennemu swemu szefowi, T. Kawalcowi, na jego »dzień dobry« – odpowiedział: »Nie ma tu żadnego dzień dobry! Czy pan nie wie, że nie wolno tu wchodzić byłym urzędnikom ministerstwa?« Wśród takich przejawów »nowej Polski« patrzyłem z pogłębiającym się szacunkiem na naszych woźnych i szoferów. W przeciwieństwie do prostytutki się inteligencji, wskazywali bardzo dużo odporności i poczucia własnej godności. Opowiadali otwarcie – z niesmakiem i zgorszeniem – jak to zmusza się ich i zachęca do ujawniania zarówno służbowych, jak i osobistych tajemnic szefów²¹⁹.

Dnia 23.10.1939 r. dwie pieczęcie lakowe i dwie pieczęcie do tuszu z napisem „Ministerstwo Spraw Zagranicznych” znalazły się w Bukareszcie w rękach „likwidatora” MSZ Mariana Szumlakowskiego, który wręczył je Stanisławie Czestyńskiej, kierownicze kancelarii, w celu przesłania pocztą kurierską do Ambasady RP w Paryżu bezpośrednio do Walerii Grabowskiej – kierowniczkii kancelarii Gabinetu Ministra w nowym Ministerstwie Spraw Zagranicznych.

1.7. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 1.09.1939 r.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Jan Szembek ²²⁰	podsekretarz stanu	ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Kutry, Czerniowce, 17.09.1939 udał się do Budapesztu w celu zorganizowania pomocy dla uchodźców, 23.09. Francja, od 1.10.1939 poza MSZ; zmarł w Lizbonie 9.07.1945

²¹⁸ Komisja Badawcza przy Ambasadzie RP w Bukareszcie, pod przewodnictwem Karola Alexandrowicza, prowadziła m.in. śledztwo „w sprawie Nr. Pf/I Jadwiga Beckowa o wymyt 600 000 dolarów z kraju” – AAN, zesp. 1341, sygn. 2, Pismo Komisji do Stanisława Kota, kwiecień 1940 r., k. 12.

²¹⁹ W. Pobóg-Malinowski, op.cit., s. 158–159.

²²⁰ J. Szembek, op.cit.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Mirosław Arciszewski ²²¹	z-ca podsekretarza stanu, II podsekretarz stanu w MSZ	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Łuck, Stare Kutry, Czerniowce, 16.09.–30.09.1939 delegat MSZ do rozmów z rządem rumuńskim w sprawach mienia państwowego i ewakuacji, 1.10.1939–4.11.1940 delegat rządu ds. uchodźców polskich w Rumunii; od 1941 w MSZ Londyn, od 1942 poseł RP przy rządach Argentyny, Boliwii, Paragwaju i Urugwaju, w 1957 powrócił do Polski; zmarł w Gdańsku 18.09.1963
Sekretariat Ministra (S.M.)		
Paweł Starzeński	radca, sekretarz ministra	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, 6.09.1939 Nałęczów, Krzemieniec, Stare Kutry, 19.09. Slanic, 27.09–25.10. Bukareszt, Paryż 1.11.1939 urlopowany ze służby państwowej, od 9.06.1940 żołnierz m.in. w 1. Dywizji Pancerniej (lądowanie w Normandii), do 09.1948 mieszkał w Wielkiej Brytanii, następnie w Argentynie; zmarł w Buenos Aires 31.05.1971
Stanisław Ptaszyński ²²²	pro wizoryczny radca	sekretarz osobisty podsekretarza stanu, 6.09.1939 wyjechał do Wilna; zmarł w Warszawie w 1944
Doman Andrzej Rogoyski	radca, sekretarz ministra	ewakuacja z MSZ, 13.09.1939 Krzemieniec, 19.09.–1.10. – Slanic, 5.10. – Braszów, razem z min. J. Beckiem, w Rumunii do 10.1944, 01.–07.1945 MSZ Londyn, od 1947 w USA; zmarł 14.11.1987
Ludwik Łubieński	referendarz, sekretarz ministra	6.07.–1.10.1939 osobisty sekretarz min. spraw zagranicznych, od 25.08.1939 oficer łącznikowy pomiędzy MSZ i Kwaterą Główną Naczelnego Wodza
Gabinet Ministra (G.M.)		
Michał Łubieński ²²³	dyrektor	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, od 19.09.1939 w Slanic, 19.10. w Bukareszcie, Ośrodek Oficerski w Cerizay k. Angers, wyjechał do Wielkiej Brytanii, po 1940 w RAF jako oficer łącznikowy i tłumacz; zmarł w Londynie 7.06.1967

²²¹ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 31–35.

²²² AAN, zesp. 1341, sygn. 22, List Stanisława Ptaszyńskiego do ministra Augusta Zaleskiego, Wilno, 10.11.1939 r., k. 39; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 315.

²²³ M. Łubieński, *Refleksje i reminiscencje*, oprac. M. Kornat, Warszawa 2012.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Seweryn Sokołowski, mjr	wicedyrektor ds. admin.	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 15.09.1939 wypadek samochodowy, 18.09. Czerniowce, 19.09.–1.10. – Slanic, 19.10. w Băile-Herculane, towarzyszył min. J. Beckowi podczas internowania, 20.10.1940 aresztowany podczas ucieczki i wydany z Rumunii, do 04.1941 w Stambule, od 1943 służba w wojsku, od 07.1947 w Londynie; zmarł 17.09.1966
Edward Niedźwiecki	radca, sekretarz	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 19.10.1939 w Bukareszcie
Kazimierz Fabian	p.k.	członek drużyny bezpieczeństwa w MSZ, ewakuacja, Krzemieniec, Kutry, Czerniowce, Turnu Severin
Referat Polityczny (G.M.P.)		
Mieczysław Sędzielski	kierownik, radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, Kutry, Czerniowce, 19.09.–1.10.1939 – Slanic, 19.10. w Băile-Herculane, 2.11.1939–02.1940 w Poselstwie RP w Belgradzie, następnie służba w wojsku do 06.1940, 1940–1945 MSZ Londyn; zmarł w Londynie 4.08.1988
Janusz Zembrzusi	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 17.09.1939 Stare Kutry, Czerniowce, Bukareszt, razem z J. Szembekiem wyjechał do Francji, 10.1939–03.1940 przydzielony do Ambasady RP w Paryżu, służba w wojsku, 04.1940–08.1945 internowany w Szwajcarii
Kazimiera Hłakowiczówna	radca	ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, Czerniowce, Botoszany, do 1945 w Rumunii; zmarła w Poznaniu 16.02.1983
Wincenty Krajewski	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, 1.11.1939–3.11.1940 przydzielony do Ambasady RP w Bukareszcie, 10.11.1940–1945 urlopowany, przebywał w Stambule, w ITC od 7.11.1946 do 31.03.1947, następnie do 1.10.1954 w „Komitecie Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”
Konstanty Piłajko	radca	kierownik Referatu ds. Mobilizacji (utworzonego 31.08.1939), członek grupy min. J. Becka, 7.09.1939 Brześć nad Bugiem, Krzemieniec, Czerniowce, 28.09. Botoszany, deklarował zamiar czasowego pozostania w Rumunii, 19.10. Turnu Severin

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Ludwik Krotoski	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 19.09.–1.10.1939 – Slanic, 19.10. Băile-Herculane, 20.10.1939–17.06.1940 MSZ Angers, 08.1940–1945 MSZ Londyn; zmarł w 1989
Jan Chryzostom Borkowski	referendarz	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, wyjazd służbowy do Bukaresztu, 16.09.1939 attaché Ambasady RP w Paryżu, od 10.1939 służba wojskowa we Francji i Wielkiej Brytanii
Stanisław Jaworski ²²⁴	referendarz	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 23.09.1939 – Slanic, 19.10. Bukareszt, gdzie współpracował z M. Arciszewskim, 12.1939–09.1944 służba w Wojsku Polskim, 10.1944–07.1945 II sekretarz Ambasady RP w Chungkingu
Stefan Raczyński ²²⁵	podreferendarz	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, powrócił do Warszawy, 12.02.1946 nominacja na konsula w Konsulacie RP w Winnipeg (stanowiska nie objął, urlop zdrowotny)
Bronisława Juchniewiczówna ²²⁶	sekretarz admin.	1.09.1939 urlop, by pracować jako p.k. w Poselstwie RP w Brukseli (decyzja 23.08.1939)
Waleria Grabowska	kierownik, podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, od 19.09.–1.10.1939 – Slanic, 19.10. Braszów, wezwana do Paryża, 24.10.1939–31.07.1945 MSZ w Paryżu, Angers i Londynie
Maria Czarkowska ²²⁷	sekretarz admin.	ewakuacja do Krzemieńca, pozostała w Polsce, 27.06.1946 reaktywowana w MSZ (Wydz. Skandynawski Dep. Politycznego, 1.01.–31.08.1948 referendarz w Wyd. Północnej i Zachodniej Europy)
Feliksa Wątróbska	sekretarz admin.	pozostała w Warszawie
Referat Szyfrów (G.M.S.)		
Józef Gorzechowski	kierownik referatu	ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Bukareszt, wiza do Francji, wezwany do Paryża, 11.1939–17.06.1940 MSZ Angers, 06.1940–09.1944 praca społeczna we Francji, 09.1944–20.03.1945 Ambasada RP w Paryżu, 03.–07.1945 MSZ Londyn; zmarł w 1966

²²⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/J, Karta personalna Stanisława Jaworskiego, k. 46–47.

²²⁵ AMSZ, BSO, sygn. 24/97, w. 17,teczka 5556, Stefan Jerzy Raczyński.

²²⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/J, Karta personalna Bronisławy Juchniewicz, k. 65–66.

²²⁷ AMSZ, BSO, sygn. 13/97, w. 14,teczka 5259, Maria Czarkowska.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Tadeusz Lisiecki	z-ca kierownika referatu, podreferendarz	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 19.09.–1.10.1939 – Slanic, 19.10. Turnu Severin, 12.1939–06.1940 MSZ w Angers, 1940–1944 we Francji, 12.1944–16.01.1945 Ambasada RP w Paryżu, 01.–07.1945 MSZ w Londynie
Leon Rembiszewski ²²⁸	radca, szyfrant	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, do końca wojny w Rumunii, 10.12.1945–15.06.1946 konsul generalny, inspektor konsularny na północno-zachodnią Europę z siedzibą w Brukseli, 15.06.1946–1.10.1947, MSZ radca w Biurze Konsularnym, 1.10.1947–31.12.1948 konsul w Konsulacie Generalnym RP w Paryżu, 1.01.–30.06.1949 MSZ radca, urlop, 1.07.1950 przeniesiony w stan spoczynku
Jan Jarczyński	radca, szyfrant	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin
Henryk Wielowieyski	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, od 19.09.–1.10.1939 – Slanic, 19.10. Turnu Severin, 1940 MSZ Angers, 1945 MSZ Londyn; zmarł w Warszawie w 1959
Antoni Chamiec	radca	reklamowany z wojska, 4.09.1939 złożył w MSZ wniosek o zwolnienie do wojska; zmarł we Wrocławiu 29.06.1965
Feliks Górski	podreferendarz, szyfrant	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar powrotu do Polski, 19.10.1939 Turnu Severin, wiza do Francji, 1940–1944 MSZ Angers i Londyn
Stefan Szubartowicz	podreferendarz	
Stanisław Kajetanowicz ²²⁹	p.k.	1.06.1939 przyjęty do służby w MSZ, ewakuacja z MSZ w grupie min. J. Becka, 17.09. Stare Kutry, 19.10. Bukareszt, wezwany do Paryża, 1940 MSZ Angers, w 11.1941 odszedł do wojska
Stefan Siemiątkowski	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar powrotu do Polski, 19.10.1939 Turnu Severin, wydano wizę do Bułgarii; zmarł 1970

²²⁸ Ibidem, sygn. 12/98, w. 38,teczka 7544, Leon Rembiszewski.

²²⁹ IH, zesp. 42, sygn. 303, [800/42/0/-/303], Karta ewidencyjna Stanisława Kajetanowicza, skan 213–214.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Kazimierz Kowalewski	p.k.	zatrudniony od 1.08.1939
Bolesław Dulemba	p.k.	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Stare Kutry, 19.10.1939 Bukareszt, 1940–1945 MSZ Angers i Londyn
Antoni Paprocki	referendarz	reklamowany z wojska, mimo to zgłosił się do służby po 30.08.1939, osadzony w obozie jenieckim IIC Woldenberg
Jan Koziński	niższy funkcjonariusz, woźny	zgłosił się do wojska po 30.08.1939, ewakuacja z MSZ, został w Krzemieńcu
Józef Mastalski	podreferendarz	przydzielony do wojska od 15.08.1939, reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 20.09.1939 urlopowany, wiza do Bułgarii, 19.10. Turnu Severin, 21.01.–30.09.1940 pracownik Konsulatu RP w Bukareszcie, 1944 MSZ Londyn, następnie w Konsulacie RP w Detroit
Stanisław Pawłowski	p.k.	przydzielony do wojska 1.08.1939, w Krzemieńcu obsługiwał łączność radiową, Kutry, Czerniowce, 19.10. Bukareszt, następnego dnia został przydzielony do Konsulatu Generalnego RP w Stambule, gdzie odpowiadał za łączność
Janina Sokołowska	p.k., maszynistka	odwołana z Konsulatu Generalnego RP we Wrocławiu, 26.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Referatu Szyfrów, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, przydzielona do Ambasady RP w Bukareszcie, wiza do Jugosławii
Wanda Gąsiorowska	p.k.	w 08.1939 odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Królewcu, przydzielona do Referatu Szyfrów, 1944 Sekcja Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu na Kraj „Moc”, łączniczka
Maria Jędraszakówna	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 27.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Referatu Szyfrów
Kancelaria Referatu Szyfrów		
Kazimiera Dąbrowska ²³⁰	podreferendarz	pozostała w Warszawie, 1943–1945 pracownik Sekcji Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu na Kraj „Moc”, więziona w Ravensbrück; zmarła w 1945
Zofia Wizowa	sekretarz admin.	

²³⁰ Urzędnicy służby zagranicznej..., s. 97.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Helena Skarbkowa (Skarbek)	p.k., maszynistka	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 28.09.1939 Botoszany, deklarowała zamiar czasowego pozostania w Rumunii, 19.10. Turnu Severin, 11.1939 wezwana do Paryża, 1939–1940 MSZ Angers
Referat Archiwalny (G.M.A.)		
Władysław Malinowski, por./kpt	kierownik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, 22.12. Rzym, 1940 Francja Wojsko Polskie, lata okupacji spędził w Grenoble, 1945 pracownik Konsulatu Generalnego RP w Paryżu; zmarł w Genewie 21.11.1962
Aharon Frenkiel ²³¹	radca	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, 12.09.1939 Zaleszczyki urlopowany, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10. Turnu Severin, od 15.04.1940 Ambasada RP w Bukareszcie prace zlecone, od 1.04.1943 w Palestynie
Marian Bombas	podreferendarz	12.09.1939 Zaleszczyki urlopowany, pozostał w Białokrynicy, obóz pracy przymusowej do 1.09.1941; zmarł w Wielkiej Brytanii w 1954
Helena Krzyczkowska ²³²	podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, 13.09.1939 urlopowana, 1940–1944 Ambasada RP w Londynie; zmarła w Edynburgu 21.11.1944
Zofia Kwiatkowska-Jaxa	sekretarz admin.	prawdopodobnie została w Warszawie
Aniela Micińska	p.k., kancelistka, Biblioteka	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany
Magdalena Zygmąńska	p.k.	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 12.09.1939 Zaleszczyki urlopowana, pozostała w Polsce
Stanisław Kosina	radca	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, 12.09.1939 Zaleszczyki urlopowany, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10. Turnu Severin, 1943–1944 MSZ Londyn, następnie Konsulat Generalny RP w Rzymie
Stefania Babińska	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Wiedniu, 30.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum

²³¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/F, Karta personalna Aharona Frenkiela, k. 26–27.

²³² Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Heleny Krzyczkowskiej, k. 215–216.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Pelagia Bąkowska	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 3.09.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum
Maria Biskup	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Wiedniu, 30.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum
Gertruda Bysikiewicz	p.k.	odwołana z Konsulatu RP w Kwidzynie, 31.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, 28.09. Botoszany, deklarowała zamiar pozostania czasowo w Rumunii, 19.10.1939 Turnu Severin
Zofia Dziuba	p.k.	odwołana z Konsulatu RP w Lipsku, 31.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum
Stefan Dziuma	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Wiedniu, 31.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do Archiwum
Ignacy Fasecki	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Düsseldorfie, 31.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do Archiwum, ewakuacja z MSZ, pozostał w Krzemieńcu
Hieronim Hensel	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 1.09.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do Archiwum
Jan Jaskólski	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP we Frankfurcie, 1.09.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do Archiwum
Maria Kowalówna	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP we Frankfurcie, 1.09.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum
Zygmunt Kruszewski	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Szczecinie, 31.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do Archiwum
Jadwiga Muszyńska	p.k.	odwołana z Konsulatu RP w Pile, 28.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum, ewakuacja z MSZ, Białokrynica
Henryka Niemojowska	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 30.08.1939 poinformowała MSZ, że wróciła do Polski i przebywa we Wrześni, przydzielona tymczasowo do Archiwum
Franciszek Olszowski	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Opolu, 1.09.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do Archiwum, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Kutry, pozostał w Polsce

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Maria Pauscher	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Wiedniu, 31.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, 28.09. Botoszany, deklarowała zamiar czasowego pozostania w Rumunii do momentu możliwości powrotu do Polski, 19.10. Turnu Severin, 01.1940 Budapeszt
Helena Stachowicz	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Wiedniu, 31.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum
Maria Szwarzenberg Czerny	p.k.	odwołana z Ambasady RP w Berlinie, 31.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum
Władysław Szychułda	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP we Wrocławiu, 31.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do Archiwum
Franciszka Sowa	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 3.09.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum
Maria Ulanowska	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Wiedniu, 31.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Kutry, Czerniowce, 28.09. Botoszany, deklarowała zamiar czasowego pozostania w Rumunii, 19.10. Turnu Severin, 11.1939 wyjechała do Jugosławii
Piotr Wołodkowicz	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Düsseldorfie, 31.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do Archiwum, ewakuacja z MSZ, Białokrynica
Maria Zdrankowska	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 1.09.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do Archiwum, wnioskowała o urlop
Referat Funduszu Specjalnego (R.F.S.)		
Kazimierz Katerla	kierownik, radca	ewakuacja z MSZ, wrócił do Warszawy (chora żona), 1944 Sekcja Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu na Kraj „Moc”
Edward Dowmont	z-ca kierownika, podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, od 19.09.1939 Ślania, wyjazd do Belgradu, 1940 MSZ Angers, lata okupacji w Nicei, od 1950 w Lozanie
Aniela Żakowa (-Łączyńska)	podreferendarz	zmarła w Warszawie w 1940

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Antonina Machczyńska	podreferendarz	
Protokół Dyplomatyczny (P.D.)		
Aleksander Łubieński	p.o. dyrektor	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, od 19.09.1939 Slanic, Bukareszt, 1939–1940 obóz przysposobienia wojskowego we Francji tłumacz, 11.1940 Lizbona; zmarł w Johannesburgu 26.02.1951
Paweł Morstin ²³³	z-ca dyrektora	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Kutry, Czerniowce, wiza do Francji, 1940 MSZ Angers; zmarł w drodze z Lizbony do Londynu, pochowany w morzu 5.07.1940
Rozalia Komorowiczówna		odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 3.09.1939 stawiała się w MSZ
Mieczysław Laskowski		odwołany z Konsulatu RP w Kłajpedzie
Referat Ogólny		
Aleksander Mniszek	radca	ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, Kutry, Czerniowce, od 19.09.1939 Slanic, wiza do Francji, 1.10.–15.07.1940 w Prezydium Rady Ministrów w Paryżu i Angers, następnie do 1.06.1941 I sekretarz Ambasady RP w Vichy, do 1.09.1941 Prezydium Rady Ministrów w Londynie, do 1.01.1944 radca Ambasady RP w Moskwie, następnie MSZ Londyn
Ewa Rudzka	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Począjów
Zofia Dąbrowska ²³⁴	podreferendarz	Krzemieniec, 13.09.1939 urlopowana; zmarła w Warszawie w 1942
Referat Orderowy		
Władysław Doria-Dernałowicz ²³⁵	kierownik, radca	reklamowany z wojska, 2–5.09.1939 eskortował pracowników Ambasady Niemiec oraz niemieckich konsulatów w Cieszynie i Lwowie podczas ich przejazdu do granicy litewskiej; Krzemieniec, Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar powrotu do Polski lub wyjazdu do Francji, 19.10. Turnu Severin, przebywał w Rumunii do 5.12.1939, w Paryżu do 1.05.1940; w Angers do 12.06.1940, w Hyères do 1.10.1940; zmarł w Poznaniu 7.12.1971

²³³ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 278–279.

²³⁴ Ibidem, s. 98.

²³⁵ Ibidem, s. 106–108; IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 20, Sprawozdanie radcy MSZ Władysława Doria-Dernałowicza z podróży odbytej w dniach 2–5 września celem odprowadzenia z Warszawy do granicy członków ambasady i dwóch konsulatów niemieckich, 11.03.1940 r., k. 5–14.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Stanisław Szydłowski	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, od 19–27.09.1939 Slanic, 19.10. delegowany do Poselstwa RP w Sofii, 1940–1941 MSZ Angers i Londyn, następnie do 1945 służba w Wojsku Polskim
Kancelaria Protokołu Dyplomatycznego		
Jadwiga Michałowska	podreferendarz	kierownik kancelarii, ewakuacja z MSZ, odłączyła się w drodze do Łucka, pozostała w Polsce
Maria Kossowska	sekretarz admin.	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, urlop, pozostała w Polsce
Biurowisko Personalne (B.Pers.)		
Wiktor Tomir Drymmer, kpt.	p.o. dyrektor	zob. dyrektor Departamentu Konsularnego
Stanisław Siedlecki	z-ca dyrektora kierował sprawami personalnymi	reklamowany z wojska, od 6.09.1939 dyrektor Biura Personalnego, ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, Stare Kutry, 19.09.–1.10. – Slanic, 16.10.1939 roczny bezpłatny urlop, Bukareszt, wyjazd do USA
Antoni Drągowski	podreferendarz	reklamowany z wojska, Białokrynica, 12.09.1939 Załeszczyki urlopowany, 1.11.1939–17.05.1940 Konsulat RP w Lille, 1941–1942 MSZ Londyn, 1942–1944 Konsulat RP w Glasgow, 1944–1945 Ambasada RP w Paryżu
Aleksander Rytel, dr med.	lekarz konsultant	dyrektor Szpitala Wolskiego, w MSZ kierownik drużyny ratowniczo-sanitarnej, 12.08.1939 służbowo wysłany do Ameryki Północnej, komendant ośrodka rekrutacyjnego WP w Windsorze (Ontario, Kanada), naczelný lekarz polskich sił zbrojnych w Kanadzie
Krystyna Wiczyńska	p.k., maszynistka	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarowała zamiar wyjazdu do Wojska Polskiego jako sanitariuszka, 19.10.1939 Turnu Severin, Bukareszt bez przydziału, 1.01.1940 wezwana do Francji
Eugenia Kowalska-Zajązkowska	p.k., maszynistka	odwołana z Ambasady RP w Berlinie, 25.08.1939 stała się w MSZ, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, 13.09. urlop Czerniowce, 28.09. Botoszany, deklarowała zamiar czasowego pozostania w Rumunii, 1.10. nadal w Rumunii, po wojnie w MSZ w Warszawie (19.07.1946 srebrny Krzyż Zasługi, 1.08.1946–31.01.1948 p.o. kierownik Referatu Ogólnego i Pracowników Kontraktowych w Biurze Personalnym MSZ)

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Helena Kunińska	p.k., maszynistka	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 13.09.1939 urlopowana, Czerniowce, 28.09. Botoszany, deklarowała zamiar czasowego pozostania w Rumunii, 19.10. Bukareszt
Jan Orszulik	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Opolu, 1.09.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do Biura Personalnego, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostał w Polsce
Halina Chojnicka	p.k.	odwołana z Konsulatu RP w Strasburgu, 28.08.1939 stawiła się w MSZ, przydzielona do Biura Personalnego, ewakuacja, pozostała w Krzemieńcu
Antoni Zalewski	radca	były radca Komisariatu Generalnego RP w Gdańsku, zgłosił się do MSZ w Czerniowcach, bez przydziału, 24.09.1939 Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10. Turnu Severin, 1.11.1939–13.01.1940 Bukareszt, 31.01.1940 zgłosił się do Wojska Polskiego we Francji, 1942–1945 MSZ Londyn
Wiktor Stankowski	sekretarz konsularny	były urzędnik Komisariatu Generalnego RP w Gdańsku, zgłosił się do MSZ w Krzemieńcu, bez przydziału, Czerniowce, 24.09.1939 Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10. Turnu Severin, 15.11.1939–31.01.1940 Bukareszt, 1944–1945 MSZ Londyn
Wiktor Pol	radca	konsul generalny Konsulatu Generalnego RP w Zagrzebiu, kierownik placówki, zapisany na liście zgłoszonych urzędników w Starych Kutach, Czerniowce
Jadwiga Dobrowolska	p.k.	maszynistka Poselstwa RP w Madrycie, odwołana do kraju, zgłosiła się 09.1939 do MSZ, bez przydziału, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Kutry, pozostała w Polsce
Jan Małczyński	konsul	kierownik Konsulatu RP w Opolu, 2.09.1939 stawił się w MSZ, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Kutry, Czerniowce, sekretarz H. Strasburgera, 1940 MSZ Angers, 1.09.1940–15.12.1941 dyrektor Biura Polskiego w Marsylii
Stanisław Kossobucki	wicekonsul	urzędnik Konsulatu RP w Strasburgu, stawił się w MSZ w Starych Kutach, bez przydziału
Marian Chodacki ²³⁶	komisarz generalny, tyt. minister pełnomocny	kierownik Komisariatu Generalnego RP w Gdańsku, 7.09.1939 stawił się w MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Bukareszt, 27.09.1939–1944 Wojsko Polskie we Francji i Wielkiej Brytanii, następnie

²³⁶ Urzędnicy służby zagranicznej..., s. 90–92.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
		delegowany do USA, oficer łącznikowy przy Office of Strategical Services w Waszyngtonie, po wojnie w USA, m.in. dyrektor Instytutu Józefa Piłsudskiego w Nowym Jorku
Referat Pracowników Kontraktowych, Funkcjonariuszy Niższych oraz Ewidencji		
Zygmunt Nowicki ²³⁷	kierownik, radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, 17.09.–25.10.1939 – Konsulat RP w Czerniowcach, przydzielony do Banku Rumuńskiego, 25.10.1939–27.10.1940 Konsulat RP w Bukareszcie, kierownik Biura Paszportowego, urlop bezterminowy, 15.10.1945–1.12.1950 MSZ Warszawa
Jan Ciechanowiecki	radca	
Bogusław Gorgolewski	radca	
Maria Strawińska ²³⁸	podreferendarz	1.09.1939 awans do VII grupy uposażenia, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 19.09.–1.10. – Slanic, 15.10.1939–3.11.1940 Ambasada RP w Bukareszcie, Biuro Delegata Rządu do opieki nad uchodźcami, następnie ewakuacja do Turcji i Palestyny, 4.12.1940–31.10.1942 bez przydziału, następnie Poselstwo RP w Kairze, księgowość; zmarła w Londynie w 1951
Wanda Jazdowska	podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Kazimierz nad Wisłą, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, 28.09.1939 Botoszany, deklarowała zamiar powrotu do Polski lub wyjazdu do Francji, Turnu Severin, 19.10. Bukareszt, Tel-Aviv
Karol Popławski	p.k.	
Józef Adamski ²³⁹	p.k.	1.05.1939 odwołany do centrali z Konsulatu RP w Tuluzie, w latach wojny w Polsce, więzień obozu koncentracyjnego w Dachau; zmarł w 1977
Referat Personelu Etatowego		
Janina Jabłońska	kierownik, referent	ewakuacja z MSZ, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarowała zamiar powrotu do Polski, 15.10.1939–31.01.1940 urlop, 19.10. Turnu Severin, 1.02.–31.10.1940 urzędnik Konsulatu Generalnego RP w Bukareszcie, 1.11.1940–31.10.1942 urlop, Palestyna, 1.11.1942–31.01.1943 urzędniczka Konsulatu

²³⁷ AMSZ, BSO, sygn. 12/98, w. 39,teczka 7626, Zygmunt Nowicki.

²³⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Marii Strawińskiej, k. 158–159.

²³⁹ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 28.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
		Generalnego RP w Jerozolimie, 1.02.–31.12.1943 urzędniczka Konsulatu Generalnego RP w Bejrucie, następnie MSZ Londyn
Jerzy Kremer	radca	
Mieczysław Jaworski	radca	
Zdzisław Witt	referendarz	
Piotr Adamski	p.k.	
Jan Chilewski	p.k.	
Stefan Janowski	p.k.	
Referat Organizacji i Wyszkożenia		
Tadeusz Chromecki ²⁴⁰	kierownik, radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 12.09.1939 Zaleszczyki urlopowany, powrócił do Warszawy, członek konspiracji od 12.1939, 18.04.1940–18.02.1941 aresztowany, więziony na Pawiaku oraz w obozie w Oranienburgu, naczelnik Wydz. Politycznego Dep. Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu na Kraj „Moc”, brał udział w powstaniu warszawskim, po wojnie w MSZ jako naczelnik wydz. i wicedyrektor Dep. Politycznego (14.07.1945–4.05.1948), dyrektor Biura Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych, aresztowany i torturowany w śledztwie przeciwko bp. Czesławowi Kaczmarkowi, skazany w 1953, objęty amnestią w 1956; zmarł w Warszawie 22.02.1957
Stefan Zand	radca	
Michał Józef Rybikowski	radca	
Władysław Kędzierski	p.k.	
Marian Pacewicz	p.k.	
Antoni Pieńkowski	p.k.	

²⁴⁰ AMSZ, BSO, sygn. 62/03, w. 2, teczka 9218, Tadeusz Chromecki.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Kancelaria Biura Personalnego		
Jan Piechocki ²⁴¹	kierownik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 12.09.1939 Zaleszczyki urlopowany, pozostał w Polsce, 1940–1944 tłumacz w Izbie Skarbowej Grodzkiej w Warszawie, 13.08.1945 reaktywowany w MSZ (Referat Rachuby Centrali)
Eugenia Preisowa	sekretarz admin.	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 12.09.1939 urlopowana, pozostała w Polsce
Maria Fabianowska (Fabijanowska)	p.k., maszynistka	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kuty, 13.09.1939 urlopowana, Czerniowce, Botoszany, deklarowała zamiar czasowego pozostania w Rumunii, 19.10. Turnu Severin, wiza do Francji
Departament Polityczno-Ekonomiczny (D.P.)		
Jan Szembek	dyrektor	zob. wiceminister
Wydział Organizacji Międzynarodowych (P.I.)		
Tadeusz Gwiazdoski ²⁴²	wicedyrektor departamentu	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, Stare Kuty, Czerniowce, 19.09.1939 Slanic, 1940 MSZ Angers, 1941–1945 MSZ Londyn
Stefan Lalicki	z-ca wicedyrektora	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 16.09.1939 wysłany do Śniatynia (Delegat MSZ przy władzach administracyjnych RP), Stare Kuty, pojechał do Bukaresztu za wiedzą W.T. Drymmera, był tam 19.10., 1939–1940 MSZ Angers, 1940–1945 MSZ Londyn; zmarł w 1945
Adela Bohdanowicz ²⁴³	sekretarz, podreferendarz	pozostała w Warszawie, kurier Armii Krajowej, więziona w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück; zmarła w Sztokholmie 22.05.1946
Referat Ligi Narodów i Organizacji Międzynarodowych (P.I.L.)		
Józef Marlewski	p.o. kierownik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kuty, Czerniowce, odłączył się od grupy MSZ, pojechał do Bukaresztu za wiedzą W.T. Drymmera, wiza do Francji, 1939–1940 MSZ Angers, 1940–1945 MSZ Londyn
Witold Mieczysławski	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Kuty, Czerniowce, 23.09.1939 Slanic, -19.10.–27.11. – zatrudniony w Ambasadzie RP w Bukareszcie jako sekretarz M. Arciszewskiego

²⁴¹ Ibidem, sygn. 37/07, w. 1,teczka 4652, Jan Piechocki. Zmarł w 1947 r.

²⁴² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/214, Teczka personalna Tadeusza Gwiazdoskiego; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 155–157.

²⁴³ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1128, Kopia tekstu nekrologu, 28.05.1946 r., b.p.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Referat Morski (P.I.Mor.)		
Józef Marlewski	kierownik	
Tadeusz Sobolewski	radca	
Stanisław Włodarkiewicz ²⁴⁴	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, odłączył się od grupy MSZ, 1943–1945 MSZ Londyn
Władysław Kicki	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, nie dotarł do Czerniowiec
Referat Wyznań (P.I.W.)		
Adam Koch	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, wyjazd służbowy ze Śniatynia, Czerniowce, 1940–1945 w Wojsku Polskim, 7.02.1945 w Wielkiej Brytanii
Referat Kongresowy		
Maria Rogoyska (Rogóyska, Rogójska)	podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 28.09.1939 Botoszany, 11.1939 Konsulat RP w Bukareszcie, 01.1940 wyjazd do Francji, 1941–1942 MSZ Londyn, 1942 Konsulat Generalny RP w Londynie, 10.1942–1945 Ministerstwo Opieki Społecznej
Referat Spraw Komunikacyjnych i Granicznych (P.I.K.)		
Stanisław Dygat	kierownik, radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, 1940 kierownik Konsulatu RP w Tuluzie, 1945 kierownik Konsulatu RP w Antwerpii; zmarł w 1980
Józef Gruja	podreferendarz	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, wyjazd służbowy ze Śniatynia, Czerniowce, odłączył się
Wydział Zachodni (P.II.)		
Józef Potocki	wicedyrektor dep., kierownik wydziału	reklamowany z wojska, 6.09.1939 Nałęczów, 8.09. Ołyka, 18.09. Czerniowce, 19.09.–30.09. Slanic, 1939–1940 MSZ Angers, 31.08.1940–18.02.1943 urzędnik centrali oddelegowany do Lizbony, następnie chargé d'affaires Poselstwa RP w Lizbonie, od 1.06.1944 z tytułem min. pełnomocnego, funkcję przedstawiciela rządu londyńskiego w Hiszpanii pełnił do 1955; zmarł w Lozannie 12.09.1968

²⁴⁴ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/796, Teczka personalna Stanisława Włodarkiewicza; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 378.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Tadeusz Kunicki	z-ca wicedyrektora, z-ca naczelnika wydziału	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 19.09.1939 Slanic, Bukareszt, 1939–1940 MSZ Angers, 1940–1941 radca w Ambasadzie RP w Ankarze, następnie urlopowany
Waleria Kostrzówna	p.k.	od 23.08.1939 sekretarka wicedyrektora, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, została w Polsce
Referat Centralno-Europejski (P.II.C.)		
Kazimierz Mycielski	p.o. kierownik, radca	ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Stare Kutry, Paryż, 1940 MSZ Angers, 1941–1945 we Francji, m.in. członek Kwatery Grupy Południe Polskiej Organizacji Walki o Niepodległość, aresztowany i więziony w Vichy i Moulins 13.07.–25.08.1944; zmarł w 1985
Leopold Koziebrodzki	radca	reklamowany z wojska, 4.09.1939 ewakuacja z MSZ pociągiem z Dworca Wschodniego, Krzemieniec, Czerniowce, 28.09. Botoszany, deklarował wyjazd do Wielkiej Brytanii, 31.10.1939 urlop bezpłatny, wyjechał do Transylwanii, 1942–1945 MSZ Londyn; zmarł w USA 2.03.1999
Jan Meysztowicz ²⁴⁵	referendarz	2.09.1939 przydzielony do Referatu Szyfrów GMS, 5.09.–8.09. tymczasowo kierownik Referatu Szyfrów, ewakuacja z MSZ razem z grupą min. J. Becka, 8.09. Krzemieniec, Stare Kutry, 23.09. Slanic, 5.10.1939–1.12.1942 Wojsko Polskie, 1.12.1942–1.09.1944 Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, 1944 MSZ Londyn, 1945–1946 tyt. wicekonsul w Dublinie, w lipcu 1946 wrócił do Polski; zmarł w Warszawie 7.02.1997
Zbigniew Derdziński ²⁴⁶	referendarz	ewakuacja z MSZ, Stare Kutry, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, wiza do Francji, 1944 Konsulat Generalny RP w Londynie, 1946 w ITC w Londynie
Referat Anglo-Saski		
Wiktor Podoski	kierownik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Wiśniewiec, 1.10.1939 Konsulat Generalny RP w Ottawie, konsul generalny, 27.03.–31.07.1942 Poselstwo RP w Ottawie, poseł, 1944–1945 MSZ Londyn, 1.12.1947 obywatel kanadyjski

²⁴⁵ J. Meysztowicz, *Wspomnienia ze służby zagranicznej*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 9–72.

²⁴⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/D, Karta personalna Zbigniewa Derdzińskiego, k. 19–20.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Ksawery Zaleski ²⁴⁷	kierownik	pojechał do Bukaresztu za wiedzą W.T. Drymmera, Czerniowce, Botoszany, 1.10.1939–1.12.1941 MSZ Paryż, Angers i Londyn, następnie Konsulat Generalny RP w Dublinie; zmarł w Dublinie w 1946
Juliusz Sakowski ²⁴⁸	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, urlopu udzielono mu w Śniatyniu, nie dotarł do Czerniowiec, 1939–1940 we Francji, 1940–1947 w Wielkiej Brytanii
Jan Tomaszewski	radca	16.08.1939 przydział, reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Wiśniowce, urlopu udzielono mu w Śniatyniu, Krzemieniec, 11.09.1939 wysłany z misją do Zaleszczyk, Czerniowce, 25.09.–1.11.1939 Ambasada RP w Paryżu, Biuro Szyfrów, następnie w Angers, 1940–1946 w Wojsku Polskim
Referat Zachodni		
Tadeusz Gosiewski ²⁴⁹	kierownik	reklamowany z wojska, urlopu udzielono mu w Żydaczowie, zmobilizowany walczył w szeregach 14. Pułku Ułanów Jazłowieckich, 19.09.1939 internowany na Węgrzech, przedostał się do Francji, w Wojsku Polskim 1940–1943, następnie w dyspozycji MON, 1945 w Gabinecie Naczelnego Wodza, po wojnie mieszkał w Kenii; zmarł w 1969
Tadeusz Leonard Mazur ²⁵⁰	z-ca kierownika, radca	Czerniowce, 28.09.1939 Botoszany, deklarował zamiar pozostania czasowo w Rumunii, 19.10. Bukareszt, 11.–12.1939 pracownik Ambasady RP w Bukareszcie, 1.01.–1.04.1940 Poselstwa RP w Belgradzie, 1.04.–1.10.1940 zakładów lotniczych „Aara” pod Tuluzą, następnie zatrudniony w Biurze Polskim w Marsylii, a następnie w Konsulacie Generalnym RP
Referat Południowy		
Witold Kozłowski	kierownik, radca, p.k.	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, w Czerniowcach odłączył się od grupy MSZ, 19.10.1939 Rzym; zmarł w Paryżu w 1948

²⁴⁷ Ibidem, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Ksawerego Zaleskiego, k. 21–22; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 388–390.

²⁴⁸ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 322–324.

²⁴⁹ Ibidem, s. 143–144.

²⁵⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/M, Karta personalna Leonarda Mazura, k. 53–54.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Wydział Wschodni (P.III.)		
Tadeusz Kobyłański	wicedyrektor departamentu, kierujący wydziałem	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Czerniowce, udał się do Bukaresztu, wiza do Francji, nie otrzymał przydziału do wojska, 1940 wyjechał do Portugalii, następnie do Brazylii; zmarł w Rio de Janeiro w 1967
Tadeusz Załuliński	z-ca wicedyrektora, z-ca naczelnika wydziału	reklamowany z wojska, 1939–1946 Poselstwo RP w Kairze, chargé d'affaires, od 1.09.1944 poseł; zmarł 18.12.1995
Adam Stahl ²⁵¹	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, 15.10.1939 Konsulat Generalny RP w Londynie, urzędnik, od 1.09.1940 konsul
Bronisław Sobański	referendarz	1.09.1939 przydział, ewakuacja z MSZ, Bukareszt, 1943–1944 Przedstawicielstwo Rządu RP przy Francuskim Komitecie Wyzwolenia Narodowego w Algierze I sekretarz, 1945 MSZ Londyn
Referat Sowiecki		
Stanisław Zabiełło	kierownik	ewakuacja z MSZ, 12.09.1939 Krzemieniec, Stare Kutry, 19.09. Slanic, 1939–1940 Angers, 1940–1942 Dyrektor Generalny Biur Polskich, 1942–1945 aresztowany i uwięziony; zmarł w 1970
Stanisław Głuski	radca	reklamowany z wojska, Krzemieniec, 11.09.1939 wysłany z misją do Zaleszczyk, Czerniowce, urlopowany, samowolnie dotarł do Bukaresztu, 08.1939 Lizbona, 11.1939–1945 MSZ Angers i Londyn; zmarł w 1972
Stanisław Jodko-Narkiewicz	radca	zgłosił się do wojska po 30.08.1939, aresztowany podczas przekraczania granicy; zginął w obozie w Auschwitz 12.02.1942
Jacek Trawiński	radca	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 14.09.1939 Wiśniewiec, następnie powrót do Warszawy
Referat Środkowej Europy		
Wacław Knoll	kierownik, radca	zgłosił się do wojska po 30.08.1939, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, pojechał do Bukaresztu za wiedzą W.T. Drymmera, ochotnicza służba w Wojsku Polskim we Francji (1. Dywizja Grenadierów), internowany w Szwajcarii 25.10.1939–02.1945 ²⁵² ; zmarł w Montrealu 10.03.1976

²⁵¹ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Adama Stahla, k. 121–122.

²⁵² W ITC od grudnia 1946 r. do 1.04.1947 r., następnie do października 1951 r. w „Central Polish Resettlement Office” przy brytyjskim Ministry of Labour.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Michał Czudowski ²⁵³	radca	1.09.1939–8.08.1940 konsul RP w Użhorodzie, 1941–1942 Wojsko Polskie na Środkowym Wschodzie
Wiktor Grubert ²⁵⁴	referendarz	1.09.1939–31.05.1940 Konsulat RP w Strasburgu jako attaché/wicekonsul, 1.07.1940–30.12.1944 Konsulat Generalny RP w Londynie, od 1.05.1945 w SHAEF; zmarł w Londynie w 1946
Referat Litewski		
Bohdan Kościółkowski	kierownik, prowizoryczny radca	reklamowany z wojska, Krzemieniec, 11.09.1939 wysłany do Wilna ²⁵⁵
Referat Bałtycki (P.III.B.)		
Stanisław Baliński	kierownik	reklamowany z wojska, urlopu udzielono mu w Śniatyniu, Czerniowce, samowolnie udał się do Bukaresztu, 20.11.1939 przydzielony do francuskiego Ministerstwa Informacji i Dokumentacji w Paryżu, sekretarz min. sprawiedliwości M. Seydy, referent prasowy u prezydenta RP, 1.12.1941–1942 MSZ Londyn, 1.12.1942–1945 Poselstwo RP przy Rządzie Czechosłowackim, radca (etat MSZ)
Adam Żurowski ²⁵⁶	referendarz	ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, Stare Kutry, 17.09.1939 urlop, 27.09.1939–5.12.1942 w wojsku, 7.12.1942–1945 Poselstwo RP w Ottawie, II sekretarz
Referat Bliskiego i Dalekiego Wschodu (Azjatycki)		
Stanisław de Rosset	kierownik	ewakuacja z MSZ, 1.10.1939 mianowany radcą i kierownikiem Poselstwa RP w Szanghaju; zmarł w Warszawie 31.12.1984
Franciszek Zaleski	radca	Krzemieniec, 12.09. przydział do wojska, deportowany do Niemiec, po uwolnieniu we Francji

²⁵³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/C, Karta personalna Michała Czudowskiego, k. 73–74.

²⁵⁴ Ibidem, sygn. 474/1/G, Karta personalna Wiktora Gruberta, k. 83–84.

²⁵⁵ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Bohdana Kościółkowskiego, k. 133–134. Aresztowany na Litwie przez NKWD i wywieziony do Krasławowa (obóz pracy przymusowej, Okręg Kański, Kraj Krasnojarski), gdzie przebywał do 21.12.1941 r.; delegat Ambasady RP w Kujbyszewie z siedzibą w Czymkencie, ponownie aresztowany w lipcu 1942 r., od sierpnia 1942 r. do 1.01.1944 r. I sekretarz Poselstwa RP w Teheranie, od maja 1944 r. do października 1945 r.; radca Poselstwa RP w Bagdadzie, następnie do listopada 1948 r. radca Poselstwa RP w Libanie.

²⁵⁶ Ibidem, sygn. 474/1/Ż, Karta personalna Adama Żurowskiego, k. 93–94.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Wydział Prawny (P.V.)		
Władysław Kulski ²⁵⁷	naczelnik	reklamowany z wojska, 1.09.1939 mianowany wicedyrektorem, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, samowolnie udał się do Bukaresztu, wiza do Francji, 1939–1940 MSZ Angers, 1940–1945 Ambasada RP w Londynie radca, od 1.08.1942 tyt. min. pełnomocny, 1946 emigrował do USA, 1947–1951 prof. Uniwersytetu Alabamy, 1951–1963 prof. Uniwersytetu w Syracuse (stan Nowy Jork); zmarł 16.05.1989
Teodor Szotek	sekretarz, referendarz	ewakuacja z MSZ, Stare Kutry, Czerniowce, 17.09.1939 urlop, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10. Turnu Severin, 1.01.–20.01.1940 Konsulat RP w Bukareszcie, dietariusz, 21.01.–13.03.1940 Ambasada RP w Bukareszcie, dietariusz, 15.07.–31.08.1940 Konsulat RP w Tuluzie, 1943–1945 MSZ Londyn
Czesław Jeśman	p.k.	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 1939–1943 Wojsko Polskie, 1950–1955 wykładowca University College w Addis Abebie, od 1956 w Londynie, współpracownik Sekcji Polskiej BBC; zmarł w Hove 29.10.1987
Leon Babiński ²⁵⁸	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, po drodze odłączył się i skierował w stronę Lwowa, w latach wojny ukrywał się na Podkarpaciu, po 1945 wykładowca i rektor szkół wyższych w Poznaniu i Szczecinie, członek Instytutu Prawa Międzynarodowego w Gandawie; zmarł w Szczecinie 11.01.1973
Referat Polityczno-Prawny		
Michał Potulicki ²⁵⁹	kierownik, z-ca naczelnika	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Czerniowce, 19.09.1939 Ślănic, 1939–1945 MSZ Angers i Londyn
Referat Ogólno-Prawny		
Kazimierz Schwarzenberg-Czerny (Schwarzenberg-Czerny)	kierownik	reklamowany z wojska, ewakuacja z grupą min. J. Becka, Brześć, 7.09.1939 Włodawa, 15–17.09. Krzemieniec, 18.09 przekroczył granicę w Körösmező w drodze na Węgry, 1939 Paryż urzędnik Prezydium Rady Ministrów, redaktor „Dziennika Ustaw” i „Monitora

²⁵⁷ T.E. Bird, *In Memoriam: W.W. Kulski (1903–1989)*, „The Polish Review” 1990, no. 1, vol. 35, s. 79–80; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 214–216.

²⁵⁸ *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 37–40.

²⁵⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/P, Karta personalna Michała Potulickiego, k. 101–102; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 306–307.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
		Polskiego”, lata wojny we Francji, po 1945 wykładowca na Katolickim Uniwersytecie Lubelskim i w Krakowie; zmarł 27.10.1975
Witold Okoński ²⁶⁰	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kuty, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, 1.11.1939–1.04.1940 urlop bezpłatny, 1.04.–1.10.1940 przydzielony do Biura Delegata Rządu RP do Spraw Opieki nad Uchodźcami Polskimi w Rumunii, 1.02.–30.06.1941 współpracownik Konsulatu RP w Nikozji, 10.12.1941–25.04.1942 konsul w Konsulacie Generalnym RP w Bombaju, 1.05.1942–28.07.1945 Poselstwo RP w Teheranie kolejno jako konsul, radca, chargé d'affaires (05.1945); zmarł w 1979
Referat Traktatowy		
Michał Łapicki	kierownik, radca	„zaginął bez śladu w Rosji” ²⁶¹ , zginął w powstaniu warszawskim
Wiesław Patek	referendarz	1.09.1939 mianowany attaché, 1942 II sekretarz, 1.11.1943 I sekretarz, kierownik Wydziału Konsularnego Poselstwa RP w Sztokholmie, 17.05.–5.07.1945 Poselstwo RP w Oslo chargé d'affaires
Wanda Czarniecka	podreferendarz	zmarła 9.08.1978
Olgierd Nosowicz	p.k.	1.07.1939 przydział do wojska
Kancelaria Departamentu Polityczno-Ekonomicznego		
Walentyna Krzemieńska	kierownik	chora pozostała w Warszawie
Irena Wierciochowska	kierownik	ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, powróciła do Warszawy
Maria Kudlińska	starszy rejestrator	od 24.07.1939, ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, pozostała w Polsce
Janina Laskowska	starszy rejestrator	ewakuacja z MSZ, 8–17.09.1939 Krzemieniec, pozostała w Polsce
Helena Ochocka	starszy rejestrator	ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, 8.09.–16.12.1939 Krzemieniec, wróciła do Warszawy
Maria Polońska	starszy rejestrator	

²⁶⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/O, Karta personalna Witolda Okońskiego, k. 4–5; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 287–288.

²⁶¹ *Polska służba zagraniczna...*, s. 79; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 247–248.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Henryka Podhorska	starszy rejestrator	ewakuacja z MSZ, pozostała w Polsce, więziona w obozie koncentracyjnym w Ravensbrück
Wanda Jagielska	p.k.	8–28.09.1939 Krzemieniec, wróciła do Warszawy
Kaja Podhorska	p.k.	ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, pozostała w Polsce
Cecylia Podoska	p.k.	
Aleksandra Pawłowska	p.k.	1939–1940 MSZ Angers, następnie wyjechała do Kanady
Janina Moczarska	p.k.	odwołana z Konsulatu RP w Opolu, 26.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do kancelarii Dep. Polityczno-Ekonomicznego
Halina Słonimska	p.k.	odwołana z Poselstwa RP w Belgradzie, 26.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do kancelarii Dep. Polityczno-Ekonomicznego
Hala Maszyn		
Helena Komornicka	sekretarz admin.	pozostała w Warszawie
Anna Klochowicz	sekretarz admin.	pozostała w Warszawie
Kazimiera Kossowska	p.k.	1940–1945 MSZ Angers i Londyn
Janina Machczyńska	p.k.	
Zofia Podoska	p.k.	
Anna Siedlecka	p.k.	ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec
Irena Stosówna	p.k.	odwołana z Ambasady RP w Berlinie, 30.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do hali maszyn Dep. Politycznego
Konstancja Niebojówna	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Opolu, 31.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do hali maszyn Dep. Politycznego, Białokrynica, Kutry, 13.09.1939 urlopowana, pozostała w Polsce
Wydział Prasowy (P.VI.)		
Wiktor Skiński	naczelnik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, 17.09.1939 Stare Kutry, 23.09.–1.10. – Ślaniań, 3.10. udzielono mu urlopu 6-tygodniowego, 19.10. Bukareszt; szef Kwatery Przybocznej Szefa Głównego, od 15.05.1943 szef Kwatery Głównej POWN, aresztowany 13.07.1944, zbiegł z konwoju 26.08.1944, od 1947 w Brazylii; zmarł w Santos 19.12.1956

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Zygmunt Wyszyński	z-ca naczelnika	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 24.09.1939–1.09.1940 Ambasada RP w Bukareszcie, dietariusz, 15.09.1940–1.04.1941 Ambasada RP w Ankarze, dietariusz, następnie w Wojsku Polskim, 1.02.–31.06.1944 Ambasada RP w Algierze, na etacie radcy prawnego, 1944–1945 MSZ Londyn
Aleksy Wdziękoński ²⁶²	z-ca naczelnika sprawy propagandowe	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 18.09.–19.10.1939 – przydzielony do Ambasady RP w Bukareszcie, 6.05.1940 Poselstwo RP w Sofii, radca, 31.05.1943 Konsulat Generalny RP w Stambule, konsul, 15.06.1943 Konsulat Generalny RP w Jerozolimie, konsul generalny; zmarł w Jerozolimie w 1946
Gabriela Millakówna	sekretarz admin.	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 13.09.1939 urlop, pozostała w Polsce
Teofil Kazimierz Wierzbiański	p.k.	1.09.1939 mianowany referendarzem, ewakuacja z MSZ, Stare Kutry, 19.09.–1.10. – Slanic, od 3.10. urlop 6-tygodniowy, 19.10.1939–28.10.1940 Ambasada RP w Bukareszcie, Biuro Prasy i Propagandy, 1.12.1940–30.12.1941 Jerozolima służba wojskowa, 10.01.1942–25.03.1943 redaktor naczelny „Gazety Polskiej” w Jerozolimie, kierownik audycji radiowych, 1.04.1943–28.02.1945 Poselstwo RP w Kairze, attaché prasowy, 1945 MSZ Londyn
Maria Zajączkowska	starszy rejestrator, maszynistka	4.09.1939 ewakuacja z MSZ pociągiem z Dworca Wschodniego, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 23.09.–1.10. – Slanic, od 3.10. urlop 6-tygodniowy, 1940 MSZ Angers, pracowniczka Generalnej Dyrekcji Biur Polskich w Vichy, w 1945 więziona w Neubrandenburg Meklemburgia
Jan Bociański	z-ca naczelnika, radca	30.08.1939 awans do VI grupy uposażenia, reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 23.09.–1.10. – Slanic, od 3.10. urlop 6-tygodniowy, 19.10. Bukareszt, 12.05.1940–1942 tłumacz w Batalionie Saperów w I Korpusie Polskim w Wielkiej Brytanii; 1943–1945 MSZ Londyn; zmarł w Londynie 5.11.1974

²⁶² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/W, Karta personalna Aleksego Wdziękońskiego, k. 29–30; *Urzędniczy służby zagranicznej...*, s. 368–370.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Leszek Kirken	p.k.	ewakuacja z MSZ, Stare Kutry, Czerniowce, na emigracji wydawca „Dziennika Polskiego i Dziennika Żołnierza”
Mieczysław Dybczyński	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 1.09.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do P.VI., Krzemieniec, Kutry, w Czerniowcach odłączył się
Referat Prasy Polskiej		
Zygmunt Wyszyński	radca, z-ca naczelnika	
Wiktor Rybicki	prowizoryczny referendarz	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 1.11.1939–30.05.1940 Polska Agencja Telegraficzna w Paryżu, 10.06.1940–24.06.1943 Wojsko Polskie, 1943–1945 MSZ Londyn
Referat Zachodni		
Szczęśny Zaleski ²⁶³	kierownik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 18.09.–19.10.1939 – Ambasada RP w Bukareszcie, II radca, 1.05.1940 Poselstwo RP w Atenach, radca, 1.01.1943–31.01.1944 Konsulat RP w Lusace, konsul generalny, 1.02.–1.06.1944 Konsulat RP w Blantyre, konsul generalny, 1.06.1944–5.07.1945 Konsulat RP w Johannesburgu, konsul generalny, 1946 delegat Ministerstwa Opieki Społecznej w Nowej Zelandii; zmarł w Wellington w 1946
Adam Kurnatowski	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 17.09.1939–28.02.1943 urlopowany, 1943–1945 MSZ Londyn; zmarł w Londynie w 1951
Edward Kulikowski	radca	reklamowany z wojska, 4.09.1939 ewakuacja z MSZ pociągiem z Dworca Wschodniego, odłączył się k. Czeremchy
Józef Śmieszek	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Kutry, 13.09.1939 Zaleszczyki urlopowany, Czerniowce, Botoszany, 1.10.1939–1.05.1941 Poselstwo RP w Atenach, 1.05.1941–31.03.1943 Poselstwo RP w Kairze, 1.07.–1.10.1943 Prezydium Rady Ministrów w Londynie, następnie służba zagraniczna w Londynie (Ambasada RP, MSZ)

²⁶³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Szczęsnego Zaleskiego, k. 17–18; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 390–391.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Referat Wschodni		
Zbigniew Łasiński	kierownik, radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Francja, 10.1942 aresztowany, 08.1943 deportowany z Fresnes do Niemiec, po uwolnieniu w Rzymie i we Francji
Zdzisław Miłoszewski ²⁶⁴	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 17.09.1939–15.01.1940 w Bułgarii, następnie do 15.10.1940 w Ambasadzie RP w Bukareszcie, potem w Palestynie, gdzie był urzędnikiem Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża, dziennikarzem, od 1950 w Wielkiej Brytanii, współpracownik Instytutu Literackiego w Paryżu; zmarł 6.08.1970
Władysław Wolski	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Kutry, 23.09.1939 Slanic, 19.10. Bukareszt, przydzielony do Ambasady RP – propaganda
Wacław Białokur	radca	1.09.1939 mianowany I sekretarzem Poselstwa RP w Oslo, 1939–1945 MSZ Angers i Londyn
Referat Informacyjny		
Jan Weinstein ²⁶⁵	kierownik, p.k.	reklamowany z wojska, z dniem 1.09.1939 mianowany radcą, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 23.09.–1.10. – Slanic, 19.10. Bukareszt, nie otrzymał wizy francuskiej, 01.1940 zgłosił się do Wojska Polskiego, ewakuacja do Szkocji, 1940–1945 MSZ Londyn
Roland Węcowski	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 1944 redaktor „Dziennika Żołnierza”, po wojnie w Wielkiej Brytanii
Jan Jarkowski	referendarz	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Zaleszczyki, 17.09.1939 urlop, Czerniowce, 23.09.–1.10. – Slanic, 8.10. Bukareszt, 30.10.1939–21.04.1943 Wojsko Polskie
Wacław Bevensée	p.k.	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 19.10.1939 Bukareszt, 12.1939 wezwany do Angers, 03.1940–04.1943 służba wojskowa (redaktor „Dziennika Żołnierza”), 1943–1945 MSZ Londyn

²⁶⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/M, Karta personalna Zdzisława Miłoszewskiego, k. 91–92; *Kronika: ś.p. Zdzisław Miłoszewski*, „Wiadomości” (Londyn) nr 42 (1281) z 18.10.1970, s. 6.

²⁶⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/W, Karta personalna Jana Weinsteina, k. 37–38; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 372–373.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Referat Propagandy		
Władysław Siedlecki	kierownik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 18.09.1939 przydzielony do Ambasady RP w Bukareszcie, wiza do Jugosławii, 19.10. czasowo delegowany do Poselstwa RP w Belgradzie
Konstanty Galas ²⁶⁶	radca	12.09.1939 Zaleszczyki urlopowany, aresztowany przez NKWD w Wiśniowcu 23.09., więziony w Tarnopolu i zwolniony, ponownie aresztowany 28.04.1940, przetrzymywany w Kijowie i Moskwie, następnie skazany na 8 lat obozu pracy przymusowej w Kotłasie w obwodzie archangielskim, po podpisaniu układu Sikorski-Majski uzyskał przydział do Ambasady RP w Moskwie (Kujbyszewie), gdzie przebywał 16.09.1941–24.04.1943, następnie przeniósł się do Salisbury (Harare) w Południowej Rodezji (Zimbabwe), pracował jako wicekonsul w Konsulacie Generalnym RP 1.03.1944–5.07.1945
Stanisław (Nałęcz-) Korzeniowski ²⁶⁷	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, przydzielony do prezydenta RP I. Mościckiego; zmarł w 1974
Jerzy Lechowski ²⁶⁸	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 22.12.1939 Konsulat RP w Gałacz, 11.1940 opuścił Ambasadę RP w Bukareszcie; zmarł w Tel-Awivie w 1947
Wacław Łaciński ²⁶⁹	radca	ewakuacja z MSZ, 8–17.09.1939 Krzemieniec, 13.09. urlop, 28.09. aresztowany, obóz jeniecki w Szepietówce, Kozielsku, Pawliszew Borze, Griazowcu i więzienie na Łubiance w Moskwie (28.09.1939–22.08.1941), 1.04.–31.11.1942 Poselstwo RP w Teheranie, urzędnik, 12.1942–1.10.1944 Konsulat RP w Nairobi, urzędnik
Marian Uzdowski	radca	ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin

²⁶⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/G, Karta personalna Konstantego Galasa, k. 11–12; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 130–131.

²⁶⁷ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), sygn. Stanisław Nałęcz-Korzeniowski, AP 1769/89/2490.

²⁶⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/L, Karta personalna Jerzego Lechowskiego, k. 15–16; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 230–231.

²⁶⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Ł, Karta personalna Wacława Łacińskiego, k. 15–16.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Jan Chmieliński ²⁷⁰	podreferendarz	4.09.1939 ewakuacja z MSZ pociągiem z Dworca Wschodniego, Krzemieniec, Stare Kuty, Czerniowce, 28.09. Botoszany, deklarował zamiar wyjazdu do Francji do pracy propagandowej, 19.10. Turnu Severin, Bukareszt, Konstanca, Stambuł, 11.1942–1.09.1943 Konsulat Honorowy RP w Nairobi, konsul, 1.09.1943–5.06.1945 Konsulat RP w Kampali, konsul; zmarł 21.02.1962
Stanisław Budzinowski	p.k.	1.07.1939 przydzielony do Ambasady RP w Bukareszcie (biuro Radcy Handlowego), 1.11.1939 zwolniony
Jadwiga Piotrowska	p.k.	
Jerzy Przeździecki ²⁷¹	p.k., referent młodzieżowy	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 13.09. urlop, pozostał w Polsce, członek Armii Krajowej, odznaczony Krzyżem Walecznych podczas powstania warszawskiego, ciężko ranny przebywał w Podkowie Leśnej
Józef Wielowieyski	p.k.	
Kancelaria Wydziału Prasowego		
Janina Frąckiewicz ²⁷²	sekretarz admin.	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, urlop, pozostała w Polsce, 13.10.1945 reaktywowana w służbie w MSZ w Warszawie (Dep. Konsularny, Wydz. Paszportowo-Wizowy), 1.01.1947–31.03.1949 referendarz, następnie pracownik Ministerstwa Administracji Publicznej
Janina Konarska	starszy rejestrator	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 13.09.1939 urlop, pozostała w Polsce, aresztowana i deportowana do Niemiec, po uwolnieniu w Szwecji
Aniela Kraskowska (Krzyckowska)	starszy rejestrator	1.09.1939 wezwana z urlopu umożliwiającego pełnienie obowiązków p.k. w Ambasadzie RP w Berlinie, Krzemieniec, pozostała w Polsce
Wanda Schneidrówna ²⁷³	starszy rejestrator	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 13.09. urlop, pozostała w Polsce

²⁷⁰ N. Taylor-Terlecka, *Papierowe spotkania – kolejne wcielenia dyplomaty Jan Chmielińskiego*, [w:] *Literatura polska na obczyźnie: zapomniane dziedzictwo po roku 1939*, red. R. Zajączkowski, Lublin 2017, s. 53–98; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 89–90.

²⁷¹ AAN, zesp. 1664, sygn. 13, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska M-S, Archiwum prywatne nr 48: Jerzy Przeździecki.

²⁷² AMSZ, BSO, sygn. 24/97, w. 21,teczka 9115, Janina Frąckiewicz.

²⁷³ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 332–333.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Krystyna Krzyżanowska ²⁷⁴	p.k.	4.09.1939 ewakuacja pociągiem z Dworca Wschodniego, 8.09.–16.12. Krzemieniec, wróciła do Warszawy, pracowała w Monopolu Tytoniowym, po powstaniu warszawskim w obozie w Pruszkowie, Stutthofie i Grudziądzu, od 1992 pełniła funkcje sekretarza i skarbnika Krajowej Grupy Pracowników Polskiej Służby Zagranicznej okresu 1918–1945
Irena Szpakowska	p.k.	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec
Radca Ekonomiczny (R.E.)		
Jan Wszelaki ²⁷⁵	radca ekonomiczny	ewakuacja z MSZ, Stare Kuty, Czerniowce, Bukareszt, 1939–1944 MSZ Angers i Londyn, 1944–1945 Ambasad RP w Waszyngtonie, radca tyt. min. pełnomocny
Tadeusz Lubaczewski	z-ca radcy ekonomicznego, radca	1.09.1939–5.11.1940 Ambasada RP w Bukareszcie, radca handlowy, 1.03.1941–1.09.1943 delegat Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej na Środkowym Wschodzie z siedzibą w Jerozolimie, następnie radca Poselstwa RP przy Rządzie Jugosłowiańskim w Kairze (1.01.–1.11.1944) i w Londynie (1.11.1944–5.07.1945)
Zdzisław Chelmicki	radca	ewakuacja z MSZ, Poczajów, 12.09.1939 Zaleszczyki urlopowany
Stefan Fiedler-Alberti ²⁷⁶	radca	reklamowany z wojska, Krzemieniec, Kuty, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, 1.11.1939–1.09.1940 z-ca Delegata Rządu dla spraw uchodźczych w Rumunii, 1.09.1940–1.07.1941 Konsulat RP w Nikozji, konsul, 1.07.1941–1.11.1942 Konsulat RP w Lucerne, konsul generalny, 05.1943–09.1945 Konsulat RP w Capetown, pracownik, po wojnie w Szwajcarii
Jadwiga Kozłowska	kierownik kancelarii R.E.	
Jadwiga Jaroszyńska	p.k.	
Roman Battaglia	radca	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kuty, w Czerniowcach oddzielił się i na własną rękę wyjechał do Francji, 1.07.1940–1.02.1942 Konsulat RP w Glasgow, pracownik, 1942–1945 MSZ Londyn

²⁷⁴ K. Krzyżanowska, op.cit., s. 239–252; AAN, zesp. 1664, sygn. 11, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska D–K, Archiwum prywatne nr 26: Krystyna Krzyżanowska.

²⁷⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/807, Teczka personalna Jana Wszelakiego; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 384–386.

²⁷⁶ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 118–119.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Konrad Nawra	p.k.	1.07.1939, jako pracownik Konsulatu Generalnego RP w Marsylii, został przeniesiony do Konsulatu Honorowego w Bangkoku, nie dotarł do celu, 16.08.1939 przydzielony do R.E.
Stefan Markowski	p.k.	odwołany z Ambasady RP w Berlinie, 30.08.1939 stał się w MSZ, przydzielony do R.E.
Tadeusz Maciaszek	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Hamburgu, 1.06.1939 przydzielony do R.E.
Departament Konsularny (D.K.)		
Wiktor Tomir Drymmer, kpt. ²⁷⁷	dyrektor	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Stare Kutry, 23.09.–1.10.1939 Slanic, 18.10. bezterminowo urlopowany z MSZ, 02.1940 aresztowany na Węgrzech podczas przekraczania granicy do Polski, po zwolnieniu z więzienia przedostał się na Bliski Wschód, gdzie służył w Wojsku Polskim; zmarł w Ottawie 27.07.1975
Władysław Sokołowski ²⁷⁸	z-ca dyrektora	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 12.09.1939 Zaleszczyki, 17.09.1939–1.03.1942 urlop bezpłatny, Czerniowce, Bukareszt, 1.03.1942–1945 Konsulat RP w San Francisco, konsul generalny
Stefan Braciszewski	sekretarz, p.k.	
Jan Kozielski ²⁷⁹	referendarz	od 20.08.1939 w sekretariacie Dep. Konsularnego, zgłosił się do wojska, brał udział w kampanii wrześniowej, następnie w konspiracji, jako Jan Karski był kurierem państwa podziemnego; zmarł w Waszyngtonie 13.07.2000
Wydział Polityki Emigracyjnej (E.I.)		
Apoloniusz Zarychta ²⁸⁰	naczelnik	reklamowany z wojska, nie dotarł do Czerniowiec, Belgrad, Francja, internowany w obozie oficerskim w Cerizay, 1940 wykładowca na wojskowych kursach topografii w St. Meen, po klęsce Francji przeniesiony do obozu w Rhotesay na brytyjskiej wyspie Bute, w 1947 wyjechał do Brazylii, w 1961 powrócił do Polski, 1964–1970 szef Pracowni Kartografii w Instytucie Geografii PAN w Warszawie; zmarł 5.05.1972

²⁷⁷ W.T. Drymmer, *W służbie Polsce...*

²⁷⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Władysława Sokołowskiego, k. 108–109.

²⁷⁹ W. Skóra, *Ministerstwo Spraw Zagranicznych Drugiej Rzeczypospolitej – środowisko pierwszych doświadczeń zawodowych Jana Karskiego (1933–1939)*, [w:] *Jan Karski. Misja kompletna*, red. I. Hofman przy współpracy K. Smoleń, Lublin 2015, s. 127–157; IPMS, zesp. A.42, Konsulat Generalny RP w Londynie, sygn. 493, Zeszyt personalny: Jan Kozielski (24.04.1914 Łódź) MSZ [powinno być Kozielski].

²⁸⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Apoloniusza Zarychty, k. 37–38.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Ignacy Ziętkiewicz ²⁸¹	z-ca naczelnika	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, Turnu Severin, 16.11.1939–31.01.1940 Bukareszt, 15.11.1942–28.04.1943 Konsulat RP w Zomba, konsul generalny, 28.04.1943–31.01.1944 Konsulat RP w Blantyre, konsul generalny, 1.02.1944–1945 Konsulat RP w Salisbury, konsul generalny; zmarł w 1949
Jan Wagner	z-ca naczelnika	4.09.1939 ewakuacja z MSZ pociągiem z Dworca Wschodniego, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar powrotu do Polski lub wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10. Bukareszt, wiza do Francji; zmarł w Kanadzie 8.09.1947
Tadeusz Wrzeszcz	sekretarz	ewakuacja z MSZ, odłączył się w miejscowości Czeremcha
Bolesław Jaworski	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Hamburgu, stawił się w MSZ 27.08.1939, przydział początkowo do E.III., przeszedł do E.I., ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 12.09. Zaleszczyki urlopowany, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 03.–21.06.1940 służba wojskowa, 1940–11.1942 we Francji też w ruchu oporu, 11.1942–03.1943 więzienia: Lerida i Saragossa, obóz w Miranda del Ebro, 07.1943–07.1944 służba wojskowa w Wielkiej Brytanii, 1944–1945 MSZ Londyn
Referat Studiów (E.I.S.)		
Jan Wagner	kierownik	
Referat Migracyjny (E.I.M.)		
Ignacy Ziętkiewicz	kierownik	
Tomasz Strzałecki ²⁸²	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, 21–22.09.1939 przydzielony do Konsulatu RP w Czerniowcach (Agencja Konsularna w Storożyńcu), 25.09.–31.12.1939 Konsulat RP w Kiszyniowie, następnie Botoszany, 02.1940–03.1944 służba wojskowa we Francji i Wielkiej Brytanii, 09.1944–5.07.1945 Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej w Londynie, kierownik Sekcji Spraw Zagranicznych, w ITC od 08.1945 do 31.03.1947, następnie w brytyjskim Ministry of Pensions w wydz. polskim

²⁸¹ Ibidem, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Ignacego Ziętkiewicza, k. 63–64.

²⁸² Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Tomasza Strzałeckiego, k. 166–167.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Marian Liszkowski	referendarz	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, wrócił do Warszawy, miał pomagać Niemcom porządkować dokumenty MSZ, zaginął w powstaniu warszawskim
Referat Kolonialny (E.I.K.)		
Józef Zieliński	kierownik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Wiśniewiec, Kutry, pozostał w Polsce
Olgierd Szwarz	referendarz	reklamowany z wojska, służba wojskowa, w niewoli Oflag IIC
Referat Osadniczy (E.I.O.)		
Zbigniew Jakubski	kierownik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Kutry, 15.09.1939–15.05.1940 Konsulat RP w Czerniowcach, konsul, 21.06.1940–23.12.1942 w Wojsku Polskim, 1.12.1942–26.04.1943 Ambasada RP w Kujbyszewie, I sekretarz, 26.04.–29.12.1943 likwidator agend Ambasady RP w Kujbyszewie z siedzibą w Teheranie, 1.01.–30.11.1944 Poselstwo RP w Teheranie, I sekretarz, 1.12.1944–5.07.1945 MSZ Londyn
Kreślarnia		
Kazimierz Ratajewski	p.k.	
Janina Strzałecka	p.k.	ewakuacja z MSZ, Białokrynica
Wydział Polaków Zagranicą (E.II.)		
Władysław Józef Zaleski ²⁸³	naczelnik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, odłączył się od grupy MSZ, 19.10.1939 Bukareszt bez przydziału, Sofia, 1941–1944 Palestyna, 08.1944–1949 służba wojskowa
Tadeusz Kawalec ²⁸⁴	z-ca naczelnika, radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, wiza do Bułgarii, 10.1942–05.1946 Konsulat RP w Kapsztadzie, pracownik
Tadeusz Kowalski	z-ca naczelnika, radca	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, 19.10.1939 Konsulat RP w Czerniowcach, p.k.; zmarł w Palestynie w 1947
Anna Wiercińska	sekretarka	

²⁸³ Ibidem, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Władysława Józefa Zaleskiego, k. 19–20; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 391–393.

²⁸⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Tadeusza Kawalca, k. 37–38.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Mieczysław Babiński	radca	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, zgłosił zamiar wyjazdu do Francji do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, 12.1939 Bukareszt, 01.1940 wyjazd do Francji, MSZ Angers, Wydz. Personalny, więzień obozu koncentracyjnego w Auschwitz
Edward Czyżewski	sekretarz konsularny tyt. konsul	kierownik Konsulatu RP w Kwidzynie, 1.09.1939 stał się w MSZ, przydział do E.II., ewakuacja, Krzemieniec, Kutry, Czerniowce, 23.09.–1.10. – Slanic, 19.10. Bukareszt, 01.1940 wyjechał do Francji do wojska, 1943–1945 MSZ Londyn
Franciszka Biernacka	p.k.	odwołana z Konsulatu RP w Hamburgu, stawiała się w MSZ 27.08.1939, przydzielona do E.II., pozostała w Warszawie
Czesław Koryciński	p.k.	odwołany z Ambasady RP w Berlinie, stał się w MSZ 30.08.1939, przydzielony do E.II., ewakuacja z MSZ, został w Krzemieńcu
Referat Zamorski (E.II.A.)		
Stanisław Gałązka	kierownik	reklamowany z wojska
Juliusz Działtowski	referendarz	ewakuacja z MSZ, 15.09.–1.12.1939 Konsulat RP w Czerniowcach, wicekonsul, 1.12.1939–1.03.1940 Konsulat RP w Bukareszcie, wicekonsul, 25.04.1940–3.06.1948 służba wojskowa we Francji, Belgii, Holandii i w Wielkiej Brytanii, w 1947 emigrował do Argentyny; zmarł w 1991
Referat Zachodni (E.II.Z.)		
Tadeusz Praschil-Kozłowski	radca	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, 20.11.1939 MSZ Angers, dietariusz, 20.06.–20.07.1940 Poselstwo RP w Madrycie, 1.06.1942–1.05.1945 Poselstwo RP w Hawanie, 15.06.1945 MSZ Londyn
Stanisław Nawrocki	referendarz	ewakuacja z MSZ, w drodze z Warszawy do Krzemieńca pozostał na stacji kolejowej Czeremcha ²⁸⁵

²⁸⁵ W swoim życiorysie opisał to wydarzenie: „w dniu 7 września, w miejscowości Czeremcha, przy bombardowaniu pociągu, którym ewakuowane było Ministerstwo Spraw Zagranicznych – na oczach kolegów, zostaliśmy wraz z żoną zasypani w lejach bombowych opodał torów i nie wróciliśmy do pociągu. Koledzy uznali nas z żoną za zabitych; w Angers, we Francji, odprawiona została między innymi i za nas, msza żałobna. Nekrolog z naszymi nazwiskami pokazał mi poseł angielski w Kownie, p. Preston, na wiosnę 1940 roku, odmawiając mi wizy do Anglii. W lipcu 1940 roku powróciliśmy z żoną do Warszawy” – AAN, zesp. 1664, sygn. 13, Dokumentacja byłych pracowni-

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Mariusz Piłsudski-Giniatowicz	referendarz	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 1.10.1939 mianowany attaché konsularnym w Konsulacie RP w Bukareszcie; zmarł 1.08.1990
Referat Wschodni (E.II.W.)		
Aleksander Kwiatkowski	kierownik	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, odłączył się od grupy MSZ, Bukareszt, -1941 – służba wojskowa (Tobruk), pracownik „Głosu Ameryki”; zmarł w Waszyngtonie 26.04.1980
Adam Synowiecki ²⁸⁶	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 pracował w Konsulacie RP w Bukareszcie, później w Konsulacie RP w Rzymie, 03.1940–1944 Biuro Prezydialne Rady Ministrów w Angers, następnie w Londynie, kierował referatem osobowym i archiwum, 1.12.1944–1945 Konsulat RP w Winnipegu, konsul tyt. konsul generalny; zmarł w Winnipegu 4.01.1970
Referat Ogólny (E.II.O.)		
Aleksander Figlarewicz ²⁸⁷	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, 18.09.–15.10.1939 Konsulat RP w Czerniowcach, p.k., 15.10.1939–2.11.1940 Konsulat RP w Bukareszcie, 3–15.11.1940 Konsulat Generalny RP w Stambule, szyfrant, następnie Ambasada RP w Ankarze do 28.08.1945, przeszedł do placówki Rządu Jedności Narodowej, kierował Konsulatem Generalnym RP w Stambule do 05.1947, odwołany do Warszawy, z dniem 31.07.1947 przeniesiony w stan spoczynku
Henryk Kapiszewski ²⁸⁸	radca	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, odłączył się od grupy MSZ, 10.11.1939 przydzielony do Konsulatu Generalnego RP w Paryżu, także służba wojskowa w 4. Dywizji Piechoty, po klęsce Francji w PCK oraz POWN, aresztowany zbiegł i przedostał się przez Hiszpanię do Wielkiej Brytanii, w 1947 powrócił do Polski; zmarł w Krakowie 29.06.1964

ków Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska M–S, Archiwum prywatne nr 43: Stanisław Nawrocki, Życiorys, 10.02.1994 r. Zmarł w 2000 r.

²⁸⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Adama Synowieckiego, k. 187–188.

²⁸⁷ AMSZ, BSO, sygn. 22/96, w. 3,teczka 4191, Aleksander Figlarewicz, Karta personalna, 5.03.1946 r., k. 5.

²⁸⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Henryka Kapiszewskiego, k. 11–12.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Władysław Woźniak	referendarz	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 13.09.1939 urlop, Stare Kuty, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10. Turnu Severin, zginął w obozie koncentracyjnym Vaihingen an der Enz w 1944
Konrad Sadowski	p.k.	
Wydział Opieki Prawnej (E.III.)		
Bohdan Samborski	naczelnik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 17.09.1939 Stare Kuty, 23.09.–1.10. – Slanic, 19.10.1939–01.1940 Ambasada RP w Bukareszcie, we Francji doradca prawny Biura Polskiego w Lyonie, szef Grupy Południe POWN (strefa nieokupowana), z-ca delegata MSZ na południe Francji, 09.1944–07.1945 Konsulat Generalny RP w Paryżu, kierownik; zmarł 7.12.1974
Jan Fryling ²⁸⁹	z-ca naczelnika, radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kuty, 21.09.1939–14.10.1940 Konsulat RP w Czerniowcach, p.k., 15.10.1940–30.11.1941 urlop bezpłatny, 1.12.1941–31.05.1943 Konsulat Generalny RP w Jerozolimie, radca, 1.06.–31.08.1943 Konsulat Generalny RP w Bejrucie, radca, 1.09.–11.1943 Poselstwo RP w Addis Abebie, radca, 1943–6.07.1945 Ambasada RP w Czungkingu, radca, od 04.1945 chargé d'affaires, od 1956 w USA, współpracownik Rozgłośni Polskiej Radia Wolna Europa, 1957–1977 redaktor, dyrektor, prezes Instytutu Józefa Piłsudskiego; zmarł w Nowym Jorku 3.03.1977
Adam Kruczkiewicz	z-ca naczelnika	
Stefania Dromlewiczowa (-Kozłowska)	sekretarka	ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, 1940 MSZ Angers
Jerzy Piotrowski	referendarz	1.09.1939 przydział, reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, Stare Kuty, Czerniowce urlop, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10. Turnu Severin, 20.05.1945 nominacja na wicekonsula w Antwerpii, na miejscu od 11.06.1945

²⁸⁹ Ibidem, sygn. 474/1/F, Karta personalna Jana Frylinga, k. 34–35; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 124–126.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Witold Obrębski ²⁹⁰	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, 17.10.1939–13.05.1940 Konsulat Generalny RP w Paryżu, konsul generalny, 07.1940–09.1944 urzędnik PCK i członek Towarzystwa Opieki nad Polakami we Francji, także w szeregach POWN, 20.09.1944–5.07.1945 Konsulat Generalny RP w Marsylii, konsul generalny
Adam Schmidt ²⁹¹	referendarz	15.07.1939 odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Wiedniu, ewakuacja z MSZ, Stare Kutry, 30.10.1939–1.06.1942 służba wojskowa, 1.06.–1.07.1942 MSZ Londyn, następnie Konsulat RP w Detroit, wicekonsul
Jerzy Krzeczunowicz	referendarz	zgłosił się do wojska po 30.08.1939, wyreklamowany, ewakuacja z MSZ, 11.09. Krzemieniec, poszedł na ochotnika do wojska we Lwowie, z władzami wojskowymi ewakuowany do Rumunii, 23.09.–1.10. – Slanic, Londyn 1940–1944 w Wojsku Polskim, od 01.1944 w MSZ, po wojnie we Francji; zmarł w Collonges-sous-Salève 30.08.1992
Edward Ekielski	p.k., sekretarz admin.	były sekretarz admin. Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 1.09.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do E.III., ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Czerniowce, Stare Kutry, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10. Turnu Severin
Maria Raczkowska	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 3.09.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do E.III., ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, pozostała w Polsce
Kamil Seyfried ²⁹²	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 26.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do E.III., ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostał w Polsce, po wojnie reaktywowany w MSZ, 23.10.1945–1.04.1950, wicekonsul w KG RP w Mediolanie, następnie kierownik Wydz. Konsularnego Ambasady RP w Rzymie 1.04.–31.12.1950
Teofil Janusz Szymański	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 31.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do E.III., ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostał w Polsce, aresztowany przez Rosjan

²⁹⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/O, Karta personalna Witolda Obrębskiego, k. 34–35.

²⁹¹ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Adama Schmidta, k. 26–27; ibidem, zesp. A.42, sygn. 525, Zeszyt personalny: Adam Schmidt.

²⁹² AMSZ, BSO, sygn. 32/1998, w. 43,teczka 8009, Kamil Seyfried.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Edward Ender	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Lipsku, 31.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III., ewakuacja z MSZ, Białokrynica
Józef Nowaczyk	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Kwidzynie, 29.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III., odszedł do wojska
Stanisław Gałęcki	p.k.	odwołany z Poselstwa RP w Kopenhadze, 1.09.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III.
Józef Domagalski	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Pile, 31.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III.
Teodor Kałuża	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Opolu, 31.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III., ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, pozostał w Polsce
Irena Krzyżanowska	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP we Wrocławiu, 26.08.1939 stawiła się w MSZ, przydzielona do E.III., odeszła do Oddziału II
Wacław Makiewicz	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Szczecinie, 26.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III., odszedł do wojska
Kazimierz Mostowski	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Opolu, 28.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III., ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wyjazdu do Wojska Polskiego, Turnu Severin, Bukareszt, 15.01.1940 we Francji
Stefan Osada	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Antwerpii, 1.09.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III.
Wojciech Poliвода	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Opolu, 2.09.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III., ewakuacja z MSZ, pozostał w Białokrynicy
Józef Poliвода	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP we Wrocławiu, 31.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III., odszedł do Oddziału II
Jan Tarnowski	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Pradze, 28.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III., odszedł do wojska
Tadeusz Tułasiewicz	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Królewcu, 28.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III., odszedł do wojska
Zdzisław Więckowski	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Morawskiej Ostrawie, 1.09.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do E.III., ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostał w Polsce

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Kazimierz Puzinowski	p.k.	odwołany z Ambasady RP w Moskwie, stawiał się w MSZ, przydzielony do E.III., ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, pozostał w Polsce
Referat Prawny (E.III.P.)		
Adam Kruczkiewicz ²⁹³	kierownik, radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, 10.11.1939–31.01.1940 Komisja Samochodowa przy Ambasadzie RP w Bukareszcie, 1943–1944 MSZ Londyn; zmarł 15.01.1985
Stanisław Kowalewski ²⁹⁴	sekretarz admin.	reklamowany z wojska, Krzemieniec, pozostał w Polsce
Natalia Szpakowska	kierownik kancelarii, podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarowała zamiar wyjazdu do Wojska Polskiego jako sanitariuszka, 19.10.1939 Turnu Severin, 10.11. wezwana do Paryża, MSZ Angers, 1940 pracowniczka Biura Polskiego w Nicei
Referat Społeczny (E.III.S.)		
Adam Świtkowski, mjr ²⁹⁵	radca	1.09.1939 mianowany konsulem generalnym w Konsulacie Generalnym RP w Zagrzebiu, 1941–1945 służba wojskowa, od 30.01.1943 wykładowca w szkole wywiadu w Glasgow; zmarł w 1966
Bronisław Huryn	p.k.	
Referat Administracyjny (E.III.A.)		
Alfons Bruno Wajdemajer	kierownik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, 17.09.–1.10.1939 Konsulat RP w Czerniowcach, p.k., 1.10.1939–4.04.1940 Konsulat RP w Bukareszcie, p.k., 5.04.1940–1.12.1942 służba wojskowa, 1942–1945 MSZ Londyn
Stanisław Narutowicz	referendarz	ewakuacja z MSZ, Wiśniowiec, podróż służbowa do Wilna 9.09.1939; zmarł w Zurichu 8.03.1951
Jerzy Urjasz	p.k.	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostał w Polsce

²⁹³ Dnia 11.08.1939 otrzymał informację, że z dniem 1.09.1939 został przydzielony do Wydziału Prawnego (P.V.). CAW, sygn. Adam Kruczkiewicz, AP 1769/89/2673.

²⁹⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Stanisława Kowalewskiego, k. 145–146.

²⁹⁵ IJP-NY, zesp. 154: Archiwum osobowe, sygn. 1034, Świtkowski Adam (1899–1966), major WP, oficer Oddziału II, 1917–1966.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Referat Spraw Obywatelstwa (E.III.O.)		
Michał Bieliński ²⁹⁶	kierownik, radca	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 9.09.1939 Stare Kutry, 12.09. Zaleszczyki urlopowany, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar zgłoszenia się do Wojska Polskiego, 19.10. Turnu Severin, 15.10.1939–23.04.1948 służba wojskowa
Stanisław Świętochowski	radca	reklamowany z wojska, aresztowany w Śniatyniu podczas próby przedostania się do Rumunii przez Lwów, więziony w Stanisławowie, Kozielsku i na Łubiance w Moskwie, 10.11.1940 skazany na karę śmierci, wyrok wykonano 25.12.1940
Władysław Pietraśiński ²⁹⁷	radca	reklamowany z wojska, 6.09.1939 urlop, pozostał w Warszawie, 12.07.1945 reaktywowany w MSZ jako radca ekonomiczny MSZ, następnie naczelnik Wydz. Ekonomicznego, z dniem 31.12.1946 przeniesiony w stan spoczynku, potem pracownik Dep. Obrotu Pieniężnego Ministerstwa Skarbu, od 1.07.1951 redaktor Polskiej Agencji Prasowej
Marian Keller	p.k.	
Zofia Pawłowiczowa	p.k.	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 12.09.1939 Zaleszczyki urlopowana, pozostała w Polsce
Maria Szpanowska	p.k.	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostała w Polsce
Kancelaria Departamentu Konsularnego		
Leonia Zembruska ²⁹⁸	kierownik	zmarła w Warszawie w 1943
Janina Badyńska	sekretarz admin.	
Zofia Sadowska ²⁹⁹	sekretarz admin.	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 12.09.1939 Zaleszczyki urlopowana, pozostała w Polsce, 1.10.1945–30.06.1950 reaktywowana w MSZ
Marta Dąbrowska	starszy rejestrator	4.09.1939 prośba o pozostawienie w Warszawie
Maria Sekrecka ³⁰⁰	starszy rejestrator	6.02.1946–30.09.1949 reaktywowana w MSZ

²⁹⁶ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 68–69.

²⁹⁷ AMSZ, BSO, sygn. 22/96, w. 8,teczka 4657, Władysław Pietraśiński.

²⁹⁸ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 404.

²⁹⁹ AMSZ, BSO, sygn. 12/98, w. 33,teczka 7101, Zofia Sadowska.

³⁰⁰ *Ibidem*, sygn. 46/97, w. 27,teczka 6477, Maria Sekrecka.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Aleksandra Szurówna ³⁰¹	starszy rejestrator	9.11.1945 reaktywowana w MSZ w Warszawie, 1.03.1946–3.03.1947 kierownik kancelarii Biura Personalnego, 1.04.1947–31.03.1948 Poselstwo RP w Sztokholmie, 1.04.1948–31.01.1949 Konsulat RP w Sztokholmie, 1.02.1949–31.03.1950 Dep. Administracyjny
Edyta Wolska	starszy rejestrator	
Maria Gacka	p.k.	
Hala maszyn Departamentu Konsularnego		
Helena Grabowska	kierownik	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, pozostała w Polsce
Janina Gawinowa	sekretarz admin.	pozostała w Warszawie
Felicja Le Clerq	sekretarz admin.	prawdopodobnie pozostała w Warszawie
Maria Żórawska	sekretarz admin.	
Sabina Maliszewska	p.k.	
Elwira Zemojtel	p.k.	
Irena Wojciechowska	p.k.	ewakuacja z MSZ, po drodze do Krzemieńca odłączyła się i została we Włodawie
Wanda Wiśniewska	p.k.	odwołana z Konsulatu RP w Hamburgu, 26.08.1939 stawiała się w MSZ, 29.08. przydzielona do hali maszyn DK, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostała w Polsce
Antonina Krynicka	p.k., maszynistka	odwołana z Konsulatu RP w Düsseldorfie, 29.08.1939 stawiała się w MSZ, przydział do hali maszyn DK, ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, odłączyła się od grupy MSZ, przez Węgry do Francji, 1939–1940 MSZ Angers, 06.1940–06.1945 Francja Towarzystwo Pomocy Polakom w Lourdes, Grenoble, Vals les Bain, Verdun, następnie MSZ Londyn
Elżbieta Bujak	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP we Wrocławiu, 26.08.1939 stawiała się w MSZ, 29.08.1939 przydział do hali maszyn DK, ewakuacja z MSZ, pozostała w Krzemieńcu

³⁰¹ Ibidem, sygn. 46/97, w. 28, teczką 6546, Aleksandra Szur.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Halina Orlicka	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP we Frankfurcie, 1.09.1939 stawiała się w MSZ, przydział do Dep. Konsularnego jako sekretarka z-cy dyrektora, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarowała zamiar czasowego pozostania w Rumunii, Turnu Severin, 1940 MSZ Angers, 06.1940–01.1945 Francja Towarzystwo Pomocy Polakom w Lourdes, Nicea, Hyères, Saint Jean de Mourienne, 1945 MSZ Londyn
Hanna Imienińska	starsza rejestratorka, maszynistka	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 28.08.1939 stawiała się w MSZ, 29.08. przydzielona do hali maszyn DK, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, 28.09 Botoszany, deklarowała zamiar czasowego pozostania w Rumunii, Turnu Severin, 12.1939 Ambasada RP w Bukareszcie
Maria Muszkietówna	p.k.	odwołana z Ambasady RP w Berlinie, 30.08.1939 stawiała się w MSZ, przydział do hali maszyn DK, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Kutry, 13.09.1939 urlop, Czerniowce, 28.09. Botoszany, deklarowała zamiar czasowego pozostania w Rumunii, 19.10. Turnu Severin
Departament Administracyjny (D.A.)		
Stanisław Schimitzek ³⁰²	dyrektor	reklamowany z wojska, 6.09.1939 komendant II rzutu ewakuacyjnego MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Konsulat RP w Czerniowcach, 21.09–24.10. Bukareszt, 1.11.1939–31.01.1940 Prezydium Rady Ministrów, Biuro min. A. Ładosia, 1.02.–10.06.1940 Ambasada RP w Paryżu, Delegatura w Modenie, 15.08.1940–31.12.1944 Delegatura Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej w Lizbonie, 7.06.1947 powrócił do Polski; zmarł w Warszawie w 1975
Janina Zdanowska	sekretarka	pozostała w Warszawie
Wydział Budżetowy (A.II.)		
Leonard Szepietowski ³⁰³	naczelnik	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, 1.10.–6.11.1939 Ambasada RP w Bukareszcie, 5.11.1939 wezwany do Paryża, 9.11.1939–15.05.1940 MSZ Angers, 1.10.1940–1.07.1944 PCK w Grenoble

³⁰² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Stanisława Schimitzka, k. 24–25; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 330–332.

³⁰³ AMSZ, BSO, sygn. 32/98, w. 48,teczka 8427, Leonard Szepietowski.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
		i Bouzy-d'Oiseurs, 1.11.1944–1.07.1945 Konsulat RP w Lyonie i Ambasada RP w Paryżu, p.k., 10.08.1946 reaktywowany w MSZ w Warszawie, 23.11.1946–16.06.1947 z-ca dyrektora Biura Finansowo-Ekonomicznego, 16.06.1947–30.11.1951 wicedyrektor Dep. Administracyjnego, przeniesiony w stan spoczynku
Teofil Jaśkiewicz ³⁰⁴	z-ca naczelnika	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, 16.09.1939 urlop, w drodze do Warszawy aresztowany przez Rosjan i osadzony w obozie w Starobielsku, w listopadzie 1939 przekazany Niemcom, przebywał w obozach w Chełmie i Radomiu, w grudniu 1939 w Warszawie, pracownik Stołecznego Komitetu Samopomocy Społecznej, następnie Polskiego Komitetu Opiekuńczego, po upadku powstania warszawskiego w obozie w Pruszkowie, 10.05.1945 reaktywowany na stanowisko naczelnika Wydz. Budżetowego MSZ w Warszawie; zmarł w Warszawie w 1952
Referat Budżetowy (A.II.B.)		
Edward Pajączkowski ³⁰⁵	kierownik, podreferendarz	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar powrotu do Polski, 19.10.1939 Turnu Severin, 1939–1940 MSZ Angers, 1945 MSZ Londyn
Gustaw Höpting	referendarz	
Jadwiga Kubasiewiczówna	podreferendarz	prawdopodobnie została w Warszawie
Natalia Sobolewska	kierownik kancelarii A.II.B., sekretarz admin.	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, 28.09.1939 Botoszany, deklarowała zamiar czasowego pozostania w Rumunii, 19.10. Turnu Severin, 1939–1940 MSZ Angers, 1945 MSZ Londyn
Maria Kwiatkowska	p.k., kancelistka	
Jan Gołębka	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP we Wrocławiu, 31.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do A.II., ewakuacja z MSZ, Białokrynica
Zygmunt Jabłonowski	p.k.	odwołany z Ambasady RP w Berlinie, 1.09.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do A.II.

³⁰⁴ Ibidem, sygn. 22/96, w. 3, teczka 4297, Teofil Jaśkiewicz, Podanie o ponowne przyjęcie do MSZ, 15.04.1946 r., k. 1; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 177–179.

³⁰⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/P, Karta personalna Edwarda Pajączkowskiego, k. 3–4; AAN, zesp. 322, sygn. 1456b, Akta osobowe Edwarda Pajączkowskiego.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Alfred Matuszewski	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Pile, 27.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do A.II., ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostał w Kutach
Rachuba Centrali (A.II.R.C.)		
Paweł Miller ³⁰⁶	p.o. kierownik	
Stanisław Grzegorzewski	podreferendarz	reklamowany z wojska
Zygmunt Śniegocki	podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Stare Kutry, Czerniowce, 28.09.1939 Botoszany, deklarował zamiar pozostania czasowego w Rumunii, 19.10. Turnu Severin
Jadwiga Konówna ³⁰⁷	podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 12.09.1939 Zaleszczyki urlopowana, pozostała w Polsce; zmarła w Warszawie w 1944
Wacław Kukliński ³⁰⁸	podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 12.09.1939 Zaleszczyki urlop bezterminowy, został w Polsce, 7.03.1940–1.08.1944 pracował w Zakładzie Oczyszczania Miasta Warszawy, po powstaniu warszawskim przesiedlony do Tarnowa, 26.11.1945–31.10.1952 w MSZ
Jan Źarnoch	podreferendarz	
Maria Boczkowska	sekretarz admin.	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarowała zamiar wyjazdu do Wojska Polskiego jako sanitariuszka, 19.10.1939 Turnu Severin, 20.10. urlop bezpłatny, 1.02.–11.10.1940 Delegatura Opieki nad uchodźcami w Bukareszcie (przy Ambasadzie RP), następnie Konsulat RP na Cyprze, od 8.08.1941 Konsulat RP w Lusace
Walery Mantuszewski ³⁰⁹	sekretarz admin.	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 13.09.1939 urlop, został w Polsce, 1944 aresztowany i wywieziony do Niemiec, 8.04.1946–31.03.1950 w MSZ
Zofia Próchnicka ³¹⁰	sekretarz admin.	została w Warszawie
Maria Pazurzanka	starszy rejestrator	
Eugenia Sławińska	starszy rejestrator	

³⁰⁶ Stanisław Schimitzek (*Drogi i bezdroża...*, s. 455–456) napisał, że pod koniec maja 1939 r. Miller został zwolniony z pracy w MSZ. Nie wiadomo, czy rzeczywiście wyrzucono go z Wierzbowej, bowiem nadal widniał w oficjalnych publikatorach (np. RSZ 1939, s. 36).

³⁰⁷ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 206–207.

³⁰⁸ AMSZ, BSO, sygn. 9/99, w. 53,teczka 8866, Wacław Kukliński.

³⁰⁹ Ibidem, sygn. 46/97, w. 25,teczka 6335, Walery Mantuszewski.

³¹⁰ AAN, zesp. 322, sygn. 1456ł, Akta osobowe Zofii Próchnickiej.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Anna Świstacka	starszy rejestrator	
Maria Wojeńska	starszy rejestrator	
Józef Bobek	p.k.	
Stanisław Dobrzański	p.k.	
Stanisław Gładki	p.k.	
Roman Lorens	p.k.	
Marian Marciniak	p.k.	Oflag X C – Lubeka
Michał Trojanowski	p.k.	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 13.09.1939 urlop, pozostał w Polsce
Edmund Wawryniuk	p.k.	
Amelia Bogucka	kierownik kancelarii A.II.R.C.	pozostała w Warszawie
Walentyna Kulita	p.k., kancelistka	
Jadwiga Zalewska-Szubertowa	p.k.	odwołana z Konsulatu RP w Düsseldorfie, 27.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do A.II.R.C.
Wanda Weise	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 31.08.1939 stawiała się w MSZ, przydzielona do A.II.R.C.
Referat Kontroli Rachunkowości Urzędów Zagranicznych (A.II.K.Z.)		
Jan Lech Byszewski	kierownik	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, urlop udzielony w Śniatyniu, 1939–1940 MSZ Angers, 1940–1944 MSZ Londyn, 01.–05.1945 Poselstwo RP w Meksyku, chargé d'affaires, następnie w USA; zmarł w 1968
Helena Pieślakówna	podreferendarz	pozostała w Warszawie
Hanna Chrzęszczewska	podreferendarz sekretarz rachunkowy	
Włodzimierz Poradzewski	podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostał w Krzemieńcu
Wacław Śliżewski ³¹¹	sekretarz admin.	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 13.09.1939 urlop, pozostał w kraju, 7.11.1945 reaktywowany w MSZ, 1.12.1945–16.06.1947 kierownik Referatu Rachuby Centrali, następnie Wydz. Paszportowo-Wizowy, 31.06.1949 zwolniony

³¹¹ AMSZ, BSO, sygn. 46/97, w. 27, teczka 6492, Wacław Śliżewski.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Walerian Kowalski	sekretarz admin.	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wyjazdu do Wojska Polskiego, 19.10. Turnu Severin, Bukareszt
Jerzy Nowakowski	p.k.	
Kazimierz Iwaniak	p.k.	
Zdzisław Fabianowicz	p.k., urzędnik kancelaryjno-rachunkowy	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 13.09.1939 urlop, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wyjazdu do Wojska Polskiego, Turnu Severin
Janina Petersonówna	kierownik kancelarii A.II.K.Z., starszy rejestrator	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostała w Polsce
Kasa (A.II.K.)		
Julian Rolski	kierownik kasy, podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, wiza do Francji
Stanisław Surowiński	starszy rejestrator	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar powrotu do Polski, 19.10.1939 Turnu Severin
Wydział Gospodarczy (A.III.)		
Jan Barański ³¹² , kpt.	naczelnik	reklamowany z wojska, na mocy instrukcji ewakuacyjnej Prezydium Rady Ministrów i MSZ z chwilą wybuchu wojny został mianowany głównym Kwatermistrzem Ewakuacyjnym oraz wicedyrektorem Dep. Administracyjnego MSZ – dekret Biura Personalnego z 6.09.1939, ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 23.09–1.10. – Słanic, 19.10. Turnu Severin, 1952 Nairobi
Karol Ripa ³¹³	z-ca naczelnika	reklamowany z wojska, 1.11.1939–31.08.1944 Konsulat Generalny RP w Chicago, konsul generalny, 1.11.1944–1945 MSZ Londyn
Władysław Skarżyński	z-ca naczelnika	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin; zmarł w Rumunii w czerwcu 1944
Aniela Nicka	kierownik kancelarii A.III.	została w Warszawie, w 1945 ciężko chora w szpitalu w Szwecji

³¹² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/B, Karta personalna Jana Barańskiego, k. 21–22.

³¹³ Ibidem, sygn. 474/1/R, Karta personalna Karola Ripy, k. 40–41; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 316–318.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Maria Kozłowska	p.k., kancelistka	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, 28.09.1939 Botoszany, deklarowała zamiar czasowego pozostania w Rumunii, 19.10. Turnu Severin
Ewelina Czerwińska	p.k., kancelistka	
Lucjan Bartold ³¹⁴	p.k., urzędnik admin.	odwołany z Konsulatu RP w Szczecinie, 28.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do A.III. Informacja, ewakuacja z MSZ, 5.09. w Kazimierzu nad Wisłą jako kwatermistrz, Krzemieniec, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10. Turnu Severin, 11.–7.12.1944 Konsulat Honorowy RP w Glasgow, p.k.
Ryszard Paszkiewicz	p.k.	1.08.1939 przydział do wojska
Ryszard Lisicki	p.k., urzędnik admin.	ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, Stare Kutry
Jan Matuszczak	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP we Wrocławiu, 26.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do A.III. Informacja
Roman Różański	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 26.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do A.III. Informacja, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostał w Polsce
Referat Komunikacji (A.III.Ref.Kom.)		
Władysław Skarżyński	kierownik, z-ca naczelnika	
Maria Grabińska	podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarowała zamiar powrotu do Polski, 19.10.1939 Turnu Severin, 15.11. Ambasada RP w Bukareszcie, wiza do Francji, 1939–1940 MSZ Angers
Józef Jaruga ³¹⁵	sekretarz admin., zajmował się pocztą kurierską	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 12.09.1939 Zaleszczyki urlopowany, w okresie wojny przebywał w Polsce, 6.09.1945–31.01.1950 w MSZ, Wydz. Budżetowy
Maria Kurkówna	sekretarz admin.	ewakuacja z MSZ, Brześć nad Bugiem, Krzemieniec, Stare Kutry, 13.09.1939 Zaleszczyki urlopowana, 19.10.1939–31.01.1940 pracowała w Konsulacie RP w Bukareszcie
Zofia Makowska	sekretarz admin.	

³¹⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/B, Karta personalna Lucjana Bartolda, k. 25–26.

³¹⁵ AMSZ, BSO, sygn. 46/97, w. 32,teczka 7040, Józef Jaruga.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Stanisław Jankowski	podreferendarz	Krzemieniec, 1946 w ITC w Londynie
Artur Rapf	p.k.	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, pozostał w Polsce
Maria Pajączkowska ³¹⁶	referendarz	ewakuacja, 27.10.–23.11.1939 Ambasada RP w Bukareszcie, 1939–1940 MSZ Angers, 1945 MSZ Londyn
Referat Inwestycyjny		
Aleksander Cybulski	kierownik, podreferendarz	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Nałęczów, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, 19.10.1939 Bukareszt, wiza do Francji, 1939–1940 MSZ Angers, lata wojny spędził we Francji, następnie w Polsce
Aleksander Raniecki	radca	
Stanisław Szydelski	radca	
Marian Woysław	radca	
Henryk Podhoryński	radca	
Marian Pasieczny	p.k., urzędnik kancelaryjny	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin, zgłosił się do wojska we Francji
Referat Gospodarczy		
Władysław Młodowski	kierownik	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 12.09.1939 Zaleszczyki urlopowany, pozostał w Polsce
Karol Dębowski	radca	reklamowany z wojska, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10 Turnu Severin, wiza do Francji, 12.1939 wyjechał do Paryża
Eugeniusz Nowomiejski	podreferendarz	
Wacław Liberadzki	etat	kierownik garażu MSZ
Maria Pożarska	p.k.	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, wróciła do Warszawy
Jan Celiński	p.k.	
Tadeusz Kołacz	p.k.	
Zbigniew Chwaliszewski	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 30.08.1939 stawiał się w MSZ, przydzielony do A.III.

³¹⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/P, Karta personalna Marii Pajączkowskiej, k. 1–2.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Mieczysław Piotrowicz	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 31.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do A.III., ewakuacja z MSZ, pozostał w Białokrynicy
Maria Zieleniewicz	p.k.	odwołana z Konsulatu Generalnego RP w Berlinie, 31.08.1939 stawiła się w MSZ, przydzielona do A.III.
Władysław Pieniężny	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Olsztynie, 28.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do A.III., ewakuacja z MSZ, Białokrynica, pozostał w Polsce
Ignacy Kołodziejczak	p.k., sekretarz rachunkowy	odwołany z Konsulatu RP w Szczecinie, 30.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do A.III., ewakuacja z MSZ, Krzemieniec, pozostał w Polsce
Władysław Kostrzewa	p.k., woźny	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Monachium, ok. 30.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do A.III.
Hilary Lubrański	p.k.	odwołany z Konsulatu RP w Düsseldorfie, 30.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do A.III., ewakuacja z MSZ, został w Białokrynicy
Stefan Mastalerz ³¹⁷	p.k.	28.08.1939 odwołany z Konsulatu RP w Lipsku, 31.08. stawił się w MSZ, przydzielony do A.III., został w Polsce (Częstochowa), Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej do 30.11.1945, 1.12.1945–15.05.1946 MSZ, następnie do 15.08.1948 kierownik Wydz. Konsularnego Przedstawicielstwa RP/Misji Politycznej RP w Wiedniu, do 10.04.1950 radca w MSZ, Wydz. do Spraw Polonii Zagranicą, zwolniony
Kazimierz Netzel	p.k.	odwołany z Konsulatu Generalnego RP w Królewcu, 30.08.1939 stawił się w MSZ, przydzielony do A.III.
Roman Adamski	funkcjonariusz niższy kontraktowy	
Stanisław Biernat ³¹⁸	funkcjonariusz niższy, woźny	ewakuacja z MSZ, Botoszany, deklarował zamiar czasowego pozostania z Rumunii, 19.10.1939 Turnu Severin, Francja MSZ, ewakuacja do Lourdes, 1940–1945 pracował w gospodarstwie rolnym, 1945–1946 w PCK, 26.06.1946–30.04.1953 w MSZ w Warszawie jako magazynier
Franciszek Błaszczyk	funkcjonariusz niższy, szofer	ewakuacja z MSZ, Botoszany, deklarował zamiar wyjazdu do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin

³¹⁷ AMSZ, BSO, sygn. 46/97, w. 25, teczką 6343, Stefan Mastalerz.

³¹⁸ Ibidem, sygn. 7/99, w. 55, teczką 8978, Stanisław Biernat.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Henryk Błeszczyński	szofer	16.08.1939 przyjęty do centrali, ewakuacja MSZ, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wyjazdu do Wojska Polskiego
Stefan Bogusławski	palacz	16.08.1939 przyjęty do centrali
Józef Brzozowski	szofer	1.08.1939 przyjęty do centrali
Józef Burdziak	woźny	
Jan Lisowski	szofer	kierowca ministra spraw zagranicznych
Czesław Cichacki	dozorca garaży	
Bronisław Czarnota	woźny	
Piotr Czasak	woźny	
Wacław Dański	woźny P.I.	
Józef Kuciński ³¹⁹	woźny	wywieziony do Niemiec, 12.06.1946–30.09.1952 ponownie w MSZ
Władysław Domeradzi ³²⁰	woźny	pozostał w Warszawie, woźny w pałacu Brühla 1939–1944, 1.08.1945–31.05.1958 reaktywowany w służbie, nocny wartownik w MSZ
Kancelaria Główna		
Aleksander Rodziewicz	kierownik	
Jadwiga Rodziewiczowa	starszy rejestrator	
Referat Bezpieczeństwa i Porządku (w A.II)		
Stanisław Rosmański ³²¹	kierownik	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 13.09.1939 urlop, aresztowany 28.04.1940 w Krzemieńcu, więziony w Tarnopolu i Moskwie, następnie obóz pracy w Mariińsku do 1.09.1941, 1941–1.01.1944 Ambasada RP w Moskwie, kierownik kancelarii, II sekretarz, następnie do 22.04.1945 w Poselstwie RP w Teheranie, od 1.07.1945 Konsulat Generalny RP w Tel-Awivie, konsul, w 1948 przeprowadził się do Wielkiej Brytanii; zmarł w 1978
Zbigniew Zdanowicz	kierownik, szef bezpieczeństwa gmachu MSZ, podreferendarz	ewakuacja z MSZ, Białokrynica, Stare Kutry, Czerniowce, Botoszany, deklarował zamiar wstąpienia do Wojska Polskiego, 19.10.1939 Turnu Severin

³¹⁹ Ibidem, sygn. 7/99, w. 51,teczka 8652, Józef Kuciński.

³²⁰ Ibidem, sygn. 87/2005, w. 8,teczka 12901, Władysław Domeradzi.

³²¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/R, Karta personalna Stanisława Rosmańskiego, k. 58–59; Biblioteka Polska POSK w Londynie, Archiwum Osobowe Emigracji, Stanisław Rosmański rej. 690/78, ibidem, rps 1279 Papiery Stanisława Rosmańskiego.

obsada komórek organizacyjnych	stanowisko	losy
Przemysław Maszewski	p.k.	urzędnik inspekcyjny
Karol Jastrzębski	p.k.	urzędnik inspekcyjny, członek drużyny bezpieczeństwa w MSZ, pozostał w Warszawie, pilnował pałacu Brühla
Wacław Jarmułowicz	p.k.	urzędnik inspekcyjny
Leon Klencner	podreferendarz	urzędnik informacyjny, pozostał w Warszawie
Bolesław Okólski	sekretarz admin.	urzędnik informacyjny, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, 13.09.1939 urlop
Wacław Witkiewicz	p.k.	urzędnik informacyjny, ewakuacja z MSZ, Białokrynica, podanie z 12.09.1939 o rozwiązanie stosunku służbowego z dniem 30.09. bez zachowania 3-miesięcznego terminu wypowiedzenia „dla poratowania zdrowia”
Wiesław Jankiewicz	p.k.	urzędnik informacyjny
Aleksander Giercyk	p.k.	urzędnik informacyjny

Rozdział 2: Ministerstwo Spraw Zagranicznych na terenie Francji (30.09.1939–21.06.1940)

2.1. Paryż, 30.09.–22.11.1939 r.

August Zaleski³²² przebywał w stolicy Rumunii jako członek Rady Banku Polskiego, gdzie brał udział w naradach dotyczących zgody Rumunów na transport złota do portu w Konstancy. Generał Władysław Sikorski, gen. Józef Haller oraz August Zaleski w towarzystwie ambasadora Francji Léona Noëla opuścili Bukareszt pociągiem Orient Express, którym dotarli na paryski Gare du Lyon 23.09.1939 r.³²³ Sikorski zamieszkał w małym hotelu (Hôtel du Danube) przy rue Jacob w dzielnicy łacińskiej, gdzie od razu przystąpił do organizowania władz cywilnych i wojskowych, wkrótce rozpoczęła się rejestracja obywateli polskich na terenie Francji w celu powołania ich do służby wojskowej polskiej. O rządzie wiadomo było tylko, że został internowany. Rozpoczęły się rozmowy o powołaniu nowego rządu, ruszyła karuzela nazwisk kandydatów na ministrów. 25 września Bolesław Wieniawa-Długoszowski, jako kandydat na nowego prezydenta, pojawił się w Ambasadzie RP, wieczorem ambasador Juliusz Łukasiewicz udał się z tą informacją do francuskiego MSZ. Wieniawa rozpoczął rozmowy w sprawie nowego gabinetu, w którym Łukasiewicz miał zostać ministrem spraw zagranicznych. Francuzi, a po nich Anglicy, nie zgodzili się na Wieniawę, co wynikało z akcji gen. Sikorskiego działającego w opozycji³²⁴. 27 września Wieniawa zrzekł się kandydatury, prezydentem wybrano Władysława Raczkiewicza. 28 września gen. Sikorski objął dowództwo nad wojskiem i jego pozycja polityczna stale rosła. 30 września powstał rząd, na czele którego miał stanąć Stanisław Stroński, ale ostatecznie decyduje się objąć funkcję wicepremiera i być zastępcą gen. Władysława Sikorskiego. 1 października odbyło się pierwsze posiedzenie Rady Ministrów jeszcze w gmachu Ambasady RP, od razu bowiem rozpoczęto poszukiwania osobnego lokalu dla władz polskich. Pierwszym wyborem był hotel „St. James” przy rue St. Honoré.

³²² August Zaleski, w okresie 5.04.1922–3.02.1926 r. poseł RP we Włoszech, 15.05.1926–2.11.1932 r. minister spraw zagranicznych, odszedł z MSZ po konflikcie z wiceministrem Józefem Beckiem. Do wybuchu wojny był szefem rady nadzorczej Banku Handlowego w Warszawie.

³²³ W źródłach wspomnieniowych wyglądało, że ambasador Noël wiozł gen. Sikorskiego, biskup Gawlina zanotował: „Zaraz od Nuncjusza pospieszyłem razem z nim na dworzec, gdyż miał odjeżdżać pociąg międzynarodowy do Paryża. Ukłoniłem się ambasadorowi Noëlowi, [...] i spostrzegłem w cywilu gen. Władysława Sikorskiego. Generał powiedział mi, że daremnie prosił podczas kampanii o przydział odpowiedniej jednostki, i że teraz ambasador zabiera go ze sobą do Paryża. Prosiłem o zabranie mnie również do Francji, lecz nie było już miejsca” – Bp S. Wesoły, *Stosunki między generałem Sikorskim i biskupem J. Gawliną*, „Zeszyty Historyczne” 1991, nr 95, s. 22.

³²⁴ Ministère des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques (La Courneuve, Francja), [seria] Direction des Affaires Politiques et Commerciales, Pologne, [teczka] 381, Depesze Ambasady Francji w Londynie do centrali w Paryżu, 26 i 27.09.1939 r., k. 8–13. Według nich ambasador Edward Raczynski też nie był entuzjastą wyboru gen. Wieniawy na to stanowisko.

Budynek Ambasady RP w Paryżu, okna zabezpieczono taśmami, by odłamki szkła nie raniły pracowników podczas bombardowań, 1939 r. (IPMS)

Temat pojawił się 6 października na posiedzeniu Rady Ministrów: „Sprawy budżetu. Rząd francuski ma ochotę, by Polacy osiedli w Angers. [...] Bogusławski nie może dojść w sprawie lokalu na St. Honoré do ładu, bo właściciel jest niesympatyczny; ostatecznie rezygnuje z tego hotelu. Wybór (za pośrednictwem władz francuskich) pada na hotel »Regina«. Tam będzie się mieścić siedziba władz polskich”³²⁵. Rząd RP przeniósł się do hotelu przy rue de Rivoli w dniu 17.10.1939 r.

23 września Anatol Mühlstein zanotował, że „polscy uchodźcy zaczynają napływać. Przyjechali: Zaleski, Szembek, jak również Tuwim. [...] Wymieniłem kilka zdań z Zaleskim na temat ewentualnej pracy, którą trzeba wykonać. Otrzymał on od Noëla i od Kennarda propozycję obdarzenia go następstwem Prezydenta Rzeczypospolitej. W gruncie rzeczy nie wie, co robić. [...] Rozmowa z Szembekiem w jego hotelu. Powiedziałem mu z furją, co myślę o tym rządzie. On też nie wie co robić”³²⁶. Od internowania władz pol-

³²⁵ K. Estreicher, op.cit., s. 43.

³²⁶ A. Mühlstein, *Pamiętnik...*, wpis z 23.09.1939 r., s. 63. Anatol Mühlstein był członkiem służby zagranicznej w l. 1919–1939, ostatnio jako radca w centrali MSZ, we wrześniu i październiku 1939 r. miał duże zasługi w rekonstrukcji rządu we Francji, miał bardzo dobre kontakty z Francuzami. Wszyscy spodziewali się jego nominacji na ambasadora w Paryżu lub podsekretarza stanu w MSZ. Nie dostał żadnej propozycji i nie objął stanowiska w nowym rządzie. Być może ze względu na krytyczny stosunek do osób w nowej ekipie: „Zaleski jest na pewno przyzwoitym człowiekiem, ale bez żadnego charakteru, lub raczej bez odwagi i bez energii. Sikorski o wiele mniej inteligentny, nie wydaje się być obdarzony silniejszym charakterem. Co do innych – lepiej o nich nie mówić. Stroński – to gaduła i intrygant, Koc – obłudnik, gotów do wszelkich czołobitności, byle się utrzymać na swoim stanowisku. Szembek – tłusty bon-Viveur, obojętny na wszystko z wyjątkiem własnej

skich w Rumunii w dniu 18.09.1939 r. do dnia powołania nowego rządu 30.09.1939 r. sprawy kierowania służbą zagraniczną wzięli na siebie ambasadorowie Juliusz Łukasiewicz i Edward Raczyński. Uważali się do tego predestynowani z uwagi na fakt, że obaj mieli pełnomocnictwa rządu do korzystania z funduszy płynących z pożyczek francuskiej i angielskiej. Mowa o kwocie rządu 80 mln zł, co mogło zapewnić utrzymanie centrali i placówek przynajmniej przez dwa lata³²⁷. Placówki uznały ich kierownictwo, wszystkie ważne depesze trafiały do Londynu i Paryża. Przez Ambasadę RP w Paryżu szła tak ogromna liczba korespondencji szyfrowej, że doszło do wykorzystania większości tablic szyfrowych przyznanych ambasadzie. Łukasiewicz prosił posła w Hadze, by wymienić się z nim słownikami³²⁸.

Rząd francuski chciał przydzielić rządowi polskiemu siedzibę gdzieś koło Trouville w Normandii nad kanałem La Manche, później pojawiły się inne lokalizacje: Nevers jako rezydencja prezydenta RP, Blois jako siedziba rządu (3 października). Tymczasem centrum politycznym polskiej administracji była Ambasada RP w Paryżu przy rue Saint-Dominique. 27.09.1939 r. do Paryża przyjechał marszałek senatu Władysław Raczkiewicz, który zamieszkał w budynku Ambasady RP. Tam toczyły się rozmowy w sprawie mianowania nowego prezydenta i powołania nowego rządu. Okres „bezkrólewia” skończył się 30.09.1939 r. – ministrem spraw zagranicznych został August Zaleski, który zamieszkał w Hôtel Chathaur (1.10.1939 r.), a jako minister urzędował w biurze ambasadora Łukasiewicza. Wybór Zaleskiego był prosty, choć istniały inne kandydatury (Łukasiewicz, Ładoś). Miał duże doświadczenie dyplomatyczne i ministerialne, wierzył w sojusze alianckie i był przeciwnikiem Józefa Becka. Nie był agresywnym politykiem. Rafał Habielski w swoim artykule o Zaleskim zauważył, że Sikorski cenił sobie ten „rodzaj pasywności, która dawała okazję ambicji i rzutkości premiera. Wprawdzie [Zaleski] kierował dyplomacją, ale cele polityki zagranicznej, szczegółowe kierunki działań, a nawet w dużej mierze wykonawstwo, brał na siebie jego przełożony”³²⁹. Jak pokazał czas, ta relacja powoli ulegała zmianie i ostatecznie poróżniły obu polityków pryncypia polskiej polityki zagranicznej.

O zaprzysiężeniu nowego ministra zostały poinformowane wszystkie placówki okólnikiem z 2.10.1939 r. nadanym o godz. 1.30 z Paryża: „Z dniem dzisiejszym objąłem urząd Ministra Spraw Zagranicznych. Proszę do dalszych zarządzeń kierować korespondencję dla mnie szyfrem międzyplacówkowym pod adresem Ambasady w Paryżu. Zaleski”³³⁰. Tuż po nominacji, jedną z pierwszych depesz skierował do Ambasady RP w Bukareszcie. Poleciał zawiadomić przebywających w Bukareszcie szefów misji dyplomatycznych, akredytowanych przy rządzie polskim, o utworzeniu i objęciu przez niego Ministerstwa Spraw

wygody, bez głębszej inteligencji, ale też nie w ciemną bity, płynie leniwie pośród raf życia dyplomatycznego, mając własny interes za busołą” – ibidem, wpis z 2.10.1939 r., s. 71.

³²⁷ Formowanie armii polskiej we Francji odbywało się na koszt Francji, za polskie placówki dyplomatyczne we Francji i Anglii mieli płacić sojusznicy – francuski i angielski.

³²⁸ Telegram szyfrowy ambasadora w Paryżu do posła w Hadze nt. trudności w komunikacji szyfrowej, 28.09.1939 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1939...*, s. 112.

³²⁹ R. Habielski, *August Zaleski 30 września 1939–22 sierpnia 1941*, [w:] *Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej...*, s. 317; zob. też: P. Wandycz, *Z Piłsudskim i Sikorskim...*

³³⁰ Tadeusz Romer Fonds: diplomatic activities, sygn. C-10449, vol. 1, Japan, obraz 1161, Szyfrogram okólny nr 10, dostępny na www.heritage.canadiana.ca.

Zagranicznych. Wezwał ich do szybkiego przyjazdu do Paryża. W drugim telegramie do placówki w Bukareszcie prosił, by powiadomić rząd rumuński, że rząd gen. Felicjana Sławoja-Składkowskiego został zdymisjonowany w pełnym składzie, od tej chwili wszyscy byli osobami prywatnymi.

Po nominacji Zaleskiego pojawiły się służbowe i prywatne gratulacje po wyborze na ministra. Z Aten poseł Władysław Günther-Schwarzburg napisał: „Niezależnie od telegramu, który pozwoliłem sobie przesłać do Pana Ministra na wiadomość o ponownym objęciu przezeń teki Spraw Zagranicznych, nie mogę [...] powstrzymać się od wyrażenia radości, że Kierownictwo naszej polityki zagranicznej spoczęło znów w Jego doświadczonych i przezornych rękach, z głębokiem przekonaniem, że gdyby ono zawsze w nich pozostawało, to nie doszłoby na pewno do obecnej tragedii Polski”³³¹. Były też proste telegramy, np.: „Gorące życzenia składa szczerze oddany Paweł Czerwiński”³³². Minister Zaleski z miejsca trafił w wir działań politycznych na terenie Francji, towarzyszył także nowemu prezydentowi RP, m.in. kontrasygnował list Władysława Raczkiewicza do prezydenta Alberta Lebruna z 1.10.1939 r.³³³

August Zaleski jako bezpartyjny starał się dobierać pracowników według kompetencji, co było dużą sztuką w emigracyjnym środowisku rozpolitykowanych rodaków. „Tylko ludowcom powiodło się uzyskać mianowanie ich człowieka Gralińskiego zastępcą Zaleskiego – czytamy w opracowaniu – ale tu właśnie odegrał rolę fakt, że ten człowiek już przez szereg lat w swoim czasie pracował w tym resorcie”³³⁴. Zygmunt Graliński otrzymał nominację na podsekretnarza stanu 9.10.1939 r., 17.10.1939 r. prezes Rady Ministrów Władysław Sikorski odebrał od niego przysięgę: „Przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu, że na powierzonym mi stanowisku urzędowym przyczyniać się będę w mym zakresie działania ze wszystkich sił do ugruntowania wolności, niepodległości i potęgi Rzeczypospolitej Polskiej, której zawsze wiernie służyć będę; wszystkich obywateli kraju w równym mając zachowaniu, przepisów prawa strzec będę pilnie, obowiązki mego urzędu spełniać gorliwie i sumiennie, polecenia mych przełożonych wykonywać dokładnie, a tajemnicy urzędowej dochować. Tak mi Panie Boże dopomóż!”³³⁵.

³³¹ IPMS, zesp. A.11.E., MSZ, sygn. 176, List posła w Grecji do ministra spraw zagranicznych, Ateny, 3.10.1939 r., k. 6.

³³² Ibidem, Telegram Pawła Czerwińskiego, Belgrad, 28.10.1939 r., k. 43.

³³³ Tekst listu – *Échange de lettres entre les Présidents de Républiques Française et Polonaise*, „Le Petit Courrier”, 9.10.1939 r., s. 1.

³³⁴ H. Batowski, *Z dziejów dyplomacji polskiej na obczyźnie (wrzesień 1939–lipiec 1941)*, Kraków 1984, s. 43.

³³⁵ IPMS, zesp. PRM.K, sygn. 47, Protokół przysięgi Zygmunta Gralińskiego, 17.10.1939 r., k. 6. 27.04.1940 r. nastąpiła zmiana tekstu przysięgi: „Przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu, że na powierzonym mi stanowisku urzędowym pracować będę ze wszystkich sił dla dobra Rzeczypospolitej Polskiej, której zawsze wiernie służyć będę. Przepisów prawa strzec będę pilnie, obowiązki mego urzędu spełniać gorliwie i sumiennie, polecenia mych przełożonych wykonywać wiernie i dokładnie oraz tajemnicy urzędowej dochować. W całej mej pracy dobro mego kraju jako całości będę miał zawsze na widoku, bez względu na me przekonania osobiste. Tak mi Panie Boże dopomóż!”

Swoje obowiązki Galiński spełniał obok dużej aktywności politycznej z ramienia swej partii politycznej. Był wcześniej ekspertem Stronnictwa Ludowego ds. zagranicznych i był dobrym fachowcem. 14.12.1939 r. z powodzeniem wystąpił na plenarnym posiedzeniu Zgromadzenia Ligi Narodów w Genewie, które było poświęcone konfliktowi ZSRR i Finlandii. Z uznaniem o Galińskim wypowiadał się sam Ignacy Jan Paderewski. W grudniu 1939 r. Paderewski pisał do premiera gen. Władysława Sikorskiego: „przyznać trzeba, że zadanie naszej delegacji, a w szczególności p. ministra Galińskiego było niezwykle trudne. W rozmowach z naszą delegacją używano często argumentu, że Polska, która nie zwróciła się do Ligi, gdy ją napadnięto, chce obecnie przemycić swoją sprawę, gdy Liga zebrała się na skutek apelu Finlandii. [...] Gdy w czwartek 14 grudnia delegat Polski wchodził na trybunę, został przywitany oklaskami całego Zgromadzenia i te same oklaski powtórzyły się po skończonym przemówieniu. Wyróżnienie to spotkało tylko przedstawiciela Finlandii. [...] W rozmowie ze mną wspominał mi p. Galiński, że wielką mu był pomocą p. minister Tarnowski. Miałem przyjemność poznania p. Tarnowskiego i stwierdzić muszę, że osobiście zrobił na mnie jak najlepsze wrażenie”³³⁶. Wraz z wystąpieniem Zygmunta Galińskiego Polska de facto powracała na forum Ligi jako jej aktywny członek po długiej przerwie spowodowanej kontestowaniem tej organizacji przez ministra Józefa Becka. Paradoks polegał na tym, że następowało to w momencie schyłkowym tej organizacji spowodowanym potęgą dwóch totalitaryzmów oraz w sytuacji utraty przez Polskę państwowości. W tych warunkach polska dyplomacja reprezentowana przez wiceministra Galińskiego postawiła sobie dwa cele: zaprotestować przeciwko niedawnej agresji ZSRR na Finlandię oraz wyeksponować przed światem zbrodnie hitlerowskie przeciwko narodowi polskiemu. Wystąpienie Galińskiego w sprawie Finlandii na forum Ligi Narodów było możliwe, ponieważ reprezentował on Polskę w tzw. Komitecie fińskim tej organizacji.

2 października urzędnikiem numerem trzy w MSZ został sekretarz generalny Jan Ciechanowski. Stanowisko to nie występowało w strukturze przed wybuchem wojny i zostało utworzone na wzór francuski. Ciechanowski w praktyce zorganizował całą pracę MSZ w Paryżu. Przez niecałe dwa miesiące siedzibą MSZ pozostawał gmach Ambasady RP. Pomysł zorganizowania nowej centrali MSZ opierał się na negowaniu doświadczenia przedwojennego. Dyskusję zakończyła decyzja o powołaniu trzech referatów politycznych podlegających bezpośrednio sekretarzowi generalnemu oraz kilku innych komórek (Sekretariat Ministra, Wydział Personalny, Referat Prawny, Referat Prasowy, Protokół Dyplomatyczny, Referat Konsularny, Referat Szyfrów, Referat Łączności, Referat Budżetowy, Referat Administracyjny)³³⁷.

³³⁶ Dok. 431, 15 grudnia 1939 r. list Ignacego Jana Paderewskiego do premiera gen. Władysława Sikorskiego w sprawie przebiegu posiedzenia Zgromadzenia Ligi Narodów w Genewie, [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1939...*, s. 531.

³³⁷ Uchwałą Rady Ministrów w sprawie tymczasowej organizacji i sposobu urzędowania władz naczelnych z 10.10.1939 r. ustalono następującą strukturę MSZ: minister spraw zagranicznych, podsekretarz stanu, sekretariat, protokół dyplomatyczny, biuro szyfrów, dział dyplomatyczny, dział konsularno-administracyjny, dział prawny, kancelaria – *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej*, t. I: *październik 1939–czerwiec 1940*, oprac. W. Rojek, Kraków 1994, s. 23. W strukturze nie przewidziano stanowiska sekretarza generalnego, w praktyce – zajmował je Jan Ciechanowski noszący tytuł ministra pełnomocnego.

Na etaty przyjmowano pracowników przedwojennych z wyłączeniem osób blisko związanych z Józefem Beckiem, np. Michała Łubieńskiego, byłego dyrektora Gabinetu Ministra. Został on skazany na „administracyjny” niebyt – nie mógł pracować w MSZ, odmówiono mu służby w wojsku jako porucznikowi rezerwy i umieszczono w wojskowym obozie zamkniętym w Cerizay. W praktyce odbywała się selekcja oparta na fachowości, ale i znajomościach. Trzy referaty polityczne zajęli Józef Potocki, Tadeusz Kunicki i Jan Wszelaki, Referatem Prasowym kierował brat ministra Ksawery Zaleski. O sprawach personalnych decydował Jan Ciechanowski, kierownikiem Referatu Personalnego został mjr Tadeusz Szumowski³³⁸. Nieoficjalnie duży wpływ na nominacje miał Marian Szumlański – osoba zaufana Augusta Zaleskiego. Sam minister dobrał sobie jedynie sekretarza osobistego³³⁹. Generalnie obsada personalna MSZ uchodziła za najbardziej fachową w całej nowej administracji rządowej, jedyną, która nie przyjmowała do pracy z klucza partyjnego³⁴⁰. Całe MSZ liczyło początkowo 27 osób, 8.11.1939 r. Rada Ministrów zwiększyła liczbę etatów do 38, a na początku 1940 r. MSZ liczyło już 50 osób. Ci, dla których zabrakło miejsca w nowym składzie ministerstwa, szukali etatów w innych komórkach administracji rządowej. Pierwszym organizatorem biura Prezydium Rady Ministrów oraz redaktorem „Dziennika Ustaw” i „Monitora Polskiego” był dawny urzędnik Wydziału Prawnego MSZ Kazimierz Szwarzenberg-Czerny.

Pensje w MSZ nie były wysokie, ale zapewniały przeżycie. Minister otrzymywał 13 tys. franków miesięcznie, urzędnicy merytoryczni od 5 do 9 tys. franków, pracownicy z kategorii pomocniczych 3–4 tys. franków, a funkcjonariusze niżsi od 1,5 do 2 tys. franków³⁴¹.

Szybki rozrost administracji był i jest grzechem obozu rządzącego. Ponad dwukrotnie większy stan osobowy centrali MSZ był proporcjonalny do powiększania się innych resortów. Początkowo cały aparat centralny liczył 90 etatów, wkrótce rozrósł się do 160 osób, a w styczniu 1940 r. tworzyło go prawie 300 urzędników. Wyjątkiem od tej tendencji była obsada placówek zagranicznych, którą zredukowano o 140 etatów, a pozostałym obniżono pobyty. Powstałe oszczędności przepadały jednak w ogromnym worze pieniędzy wydanych na biurokrację. 11.04.1940 r. w samym Ministerstwie Spraw Wojskowych w hotelu

---

³³⁸ Dnia 10.10.1939 r. Rada Ministrów uchwaliła, że wszystkie sprawy personalne były załatwiane przez Prezydium Rady Ministrów w ścisłym porozumieniu z resortowymi ministrami. Ta zasada obowiązywała do końca wojny – wszystkie umowy o pracę przygotowywane, podpisywane i przechowywane były w Prezydium Rady Ministrów, nie ma ich w teczках personalnych komórki ds. kadr w MSZ.

³³⁹ „W kilka dni po przyjeździe do Paryża odszukał mnie pan August Zaleski i zaproponował, że bym powrócił na moje dawne przy nim stanowisko sekretarza osobistego: właśnie został on mianowany ministrem spraw zagranicznych w gabinecie generała Sikorskiego” – K. Kraczkiewicz, op.cit., s. 193.

³⁴⁰ S. Zabiello, op.cit., s. 60. Waldemar Michowicz, w swoim opracowaniu dot. organizacji MSZ czasu wojny, napisał: „w zrekonstruowanym MSZ znalazło zatrudnienie około 90% starej kadry urzędniczej” – idem, *Organizacja polskiej służby dyplomatycznej w okresie II wojny światowej*, [w:] *Historia polskiej dyplomacji*, t. V: 1939–1945, red. W. Michowicz, Warszawa 1999, s. 25.

³⁴¹ IPMS, zesp. PRM.K, sygn. 102/4, Protokół z posiedzenia Rady Ministrów, 17.10.1939 r. W grudniu 1939 r. stawki te uległy niewielkim obniżkom ze względu na deklarowane oszczędności.

„Regina” pracowało 535 oficerów. Ruch w „kadrach” umożliwiły decyzje władz centralnych.

Dnia 6.10.1939 r. na posiedzeniu Rady Ministrów sprawy budżetu referował minister skarbu Adam Koc. W sprawie stosunku służbowego pracowników państwowych zaproponował, by na czas wojny zawiesić stosunek służbowy wobec wszystkich urzędników, którzy opuścili kraj. Do służby państwowej miano przyjmować tylko na zasadzie tymczasowej umowy ważnej do odwołania, bez względu na poprzednie zasady pracy osoby dla państwa. Zaproponował także wprowadzenie 3–4 kategorii urzędniczych oraz dwie dla „pomocniczych sił kancelaryjnych”³⁴². Organizacją władz naczelných Rada Ministrów zajęła się szerzej na następnym spotkaniu w dniu 10.10.1939 r. Uchwalono odezwę do urzędników, której główny zapis dotyczył udzielenia wszystkim bezpłatnego urlopu³⁴³ oraz przydzielono dostępne etaty poszczególnym ministerstwom. Ustalono, że wszystkimi sprawami personalnymi zajmować się będzie Prezydium Rady Ministrów przy współpracy odpowiedniego ministra. Stąd też początkowo w emigracyjnym MSZ też miało nie być komórki kadrowej. Wszystkie wnioski personalne przygotowywane były w Sekretariacie Ministra i przekazywane do Prezydium Rady Ministrów. W praktyce obsługa nie tylko centrali, ale dużej liczby placówek sprawiła, że istniał (prawdopodobnie od listopada 1939 r.) Wydział Personalny, którego szefem był mjr Tadeusz Szumowski, a od 1.04.1940 r. Mieczysław Chałupczyński.

Uchwałą Rady Ministrów w sprawie tymczasowej organizacji i sposobu urzędowania władz naczelných z 10.10.1939 r. ustalono następującą strukturę MSZ³⁴⁴: minister spraw zagranicznych, podsekretarz stanu, sekretariat, protokół dyplomatyczny, Biuro Szyfrów, dział dyplomatyczny, dział konsularno-administracyjny, dział prawny, kancelaria. W strukturze nie przewidziano stanowiska sekretarza generalnego, choć w praktyce istniało i zajmował je Jan Ciechanowski, noszący tytuł ministra pełnomocnego. Prawnie stanowisko sekretarza generalnego uchwalono dopiero 15.10.1941 r.

Gospodarka budżetowa rządu opierała się na uchwale Rady Ministrów z 6.10.1939 r. w sprawie kredytów w ogólnej wysokości 10 mln zł oraz na późniejszych uchwałach Rady Ministrów w sprawie kredytów dodatkowych. Uchwały te zastępowały brak właściwego budżetu, bowiem ten uchwalony w kraju na rok 1939/1940 wobec wybuchu wojny przestał być aktualny i jego wykonywanie zawieszono. By opracować nowy budżet, należało ustalić szczegóły nowej organizacji władz państwowych oraz zakres ich działalności, o czym mowa wyżej. Ministerstwo Skarbu mogło rozpocząć kreślenie nowego budżetu obowiązującego od 1 stycznia do 31.12.1940 r. Wartości sum wyrażone były w złotych, przy czym za podstawę preliminowania przyjęto kurs franka, wynoszący 8 franków za 1 złotego³⁴⁵.

³⁴² *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. I, s. 7.

³⁴³ Odezwą do urzędników, uchwaloną przez Radę Ministrów w dniu 10 października 1939 r., ibidem, s. 17–18.

³⁴⁴ Ibidem, s. 23.

³⁴⁵ IPMS, zesp. A.5, sygn. 32, Okólnik budżetowy Ministerstwa Skarbu, Angers, 7.02.1940 r., b.p.

W schemacie budżetowym Ministerstwo Spraw Zagranicznych tworzyło część V dokumentu i dzieliło wydatki na paragrafy:

Dział 1. Zarząd Centralny

- par. 1. Płace i różne świadczenia osobowe
- par. 2. Prace czasowe
- par. 3. Przejazdy, podróże i przewozy
- par. 4. Wydatki administracyjno-gospodarcze
- par. 5. Zakup inwentarza
- par. 6. Fundusz reprezentacyjny
- par. 7. Fundusz dyspozycyjny

Dział 2. Urzędy zagraniczne

- par. 1. Urzędy dyplomatyczno-konsularne
  - a) płace
  - b) wydatki rzeczowe
  - c) spłata zobowiązań dłużniczych
- par. 2. Zobowiązania z tytułu umów międzynarodowych

Dział 3. Instytucje międzynarodowe i komisje.

Dnia 23.04.1940 r. budżet MSZ na Komisji Gospodarczo-Budżetowej referował Michał Kwiatkowski, po nim wystąpili przedstawiciele rządu i odbyła się dyskusja. Dotyczyła ona głównie oszczędności na placówkach wynikających z redukcji etatów. We wniosku

Posiedzenie Rady Ministrów w Angers, maj 1940 r., August Zaleski, minister spraw zagranicznych, siedzi czwarty od prawej (IPMS)

była mowa o jak najszybszej likwidacji konsulatów generalnych w Genewie, Bagdadzie i Kabulu oraz pokryciu „wydatków na poselstwo nowe w Santiago z oszczędności poczynionych na innych placówkach południowo-amerykańskich i [prośba] o niewykorzystywanie kredytów na placówki zamknięte w Danii i Norwegii od 1 lipca roku bieżącego, bez prawa do virement”. Co do centrali Rada Narodowa proponowała, by stosowano „liczby” z kategorii płac w budżecie na rok 1932/1933, tzn., by „w I kategorii płac nie było więcej niż 4 urzędników, w II nie więcej niż 6, w III około 15, w IV około 20, przy podanej w budżecie liczbie 45 urzędników referendarskich”³⁴⁶.

Preliminarz budżetowy na okres 1.01.–31.12.1940 r. Zestawienie ogólne³⁴⁷:

część, dział administracji	dochody		wydatki	
	złote	franki	złote	franki
1. Prezydent RP	3000	24 000	247 665	1 981 320
2. Rada Narodowa RP	–	–	329 660	2 636 480
3. Kontrola Państwowa	–	–	105 860	846 800
4. Prezydium Rady Ministrów	–	–	1 480 160	11 841 200
5. Ministerstwo Spraw Zagranicznych	642 000	5 136 000	9 834 925	78 679 400
6. Ministerstwo Spraw Wojskowych	–	–	31 616 090	252 928 720
7. Ministerstwo Skarbu, Przemysłu i Handlu	5 371 500	42 972 000	2 041 325	16 330 600
8. Ministerstwo Sprawiedliwości	–	–	144 236	1 153 880
9. Ministerstwo Opieki Społecznej	2 500 000	20 000 000	17 396 625	138 453 000
10. Informacja i Dokumentacja	–	–	1 754 420	14 035 360
razem	8 516 500	68 132 000	64 860 845348	518 886 760

Dochody MSZ w złotych i frankach miały pochodzić z opłat za czynności konsularne, pobierane na podstawie rozporządzenia ministra spraw zagranicznych z 6.09.1937 r. w porozumieniu z ministrami spraw wewnętrznych, skarbu, sprawiedliwości, przemysłu i handlu i opieki społecznej (Dz.Urz. RP, nr 70, poz. 520).

³⁴⁶ IPMS, zesp. A.5, sygn. 32, Wnioski zgłoszone na Komisję Gospodarczo-Budżetową Rady Narodowej RP do preliminarza budżetowego na rok 1940, kwiecień 1940 r., s. 18 nn dokumentu.

³⁴⁷ Ibidem, Preliminarz budżetowy na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1940 r. Zestawienie ogólne, b.p.

³⁴⁸ Tu jest błąd w tabeli, poprawna suma to 64 950 966.

Zestawienie wydatków MSZ, 1940 r.³⁴⁹:

paragraf, pozycja budżetowa	kwota (franki)
1. Płace	3 696 000
1. Dodatki na zaopatrzenie ³⁵⁰	72 000
1. Zapomogi	74 000
2. Różne dodatki	–
2. Prace czasowe	110 000
3. Podróże służbowe	400 000
3. Utrzymanie i eksploatacja samochodów	92 000
3. Inne przejazdy i przewozy	9800
4. Wydatki administracyjno-gospodarcze – Pomieszczenie ³⁵¹	277 000
4. Wydatki administracyjno-gospodarcze – Wydatki biurowe ³⁵²	594 600
5. Zakup inwentarza ³⁵³	107 000
6. Fundusz reprezentacyjny	70 000
7. Fundusz dyspozycyjny	2 000 000
12. Różne ³⁵⁴	20 000
Dział 3. Subwencje dla polskich ośrodków za granicą	120 000
Dział 4. Instytucje międzynarodowe ³⁵⁵	297 000
razem	7 929 400

³⁴⁹ IPMS, zesp. A.5, sygn. 32, Zestawienie ogólne wydatków w paragrafach 1 do 12 poszczególnych działów i części budżetu, tabela II i III, 1940 r.

³⁵⁰ Pięć dodatków po 4 tys. franków oraz 26 dodatków po 2 tys. franków.

³⁵¹ Komorne, opał, światło 78 tys. franków; wydatki instalacyjne 190 tys. franków; utrzymanie porządku 6 tys. franków; drobny remont 1 tys. franków; inne 2 tys. franków.

³⁵² Materiały kancelaryjne 14 600 franków; druki 30 tys. franków; porto, telefony i telegramy 520 tys. franków; pisma, książki i oprawa 30 tys. franków.

³⁵³ Zakup mebli i urządzeń biurowych 54 tys. franków; zakup maszyn biurowych 18 tys. franków; zakup urządzeń łączności 35 tys. franków.

³⁵⁴ Wydanie „białej księgi”.

³⁵⁵ Liga Narodów, Instytut współpracy intelektualnej, Międzynarodowy Instytut Rolniczy, Stały Sąd Rozjemczy w Hadze, Międzynarodowe Biuro Wychowania, Międzynarodowa Akademia Dyplomacji, Biuro Meteorologiczne, Liga Czerwonych Krzyży.

Zestawienie ogólne pracowników państwowych objętych ustalonymi etatami, 1940 r.³⁵⁶:

część budżetu, instytucja	kategoria przyznanych etatów							
	referendarskie				pomocnicze		niżsi	razem w instytucji
	I	II	III	IV	I	II		
1. Prezydent RP	1	1	1	3	1	1	2	10
2. Rada Narodowa	–	1	1	1	2	–	3	8
3. Kontrola Państwowa plus 3 urzędników mianowanych	–	–	1	2	–	2	1	6 (plus 3)
4. Prezydium Rady Ministrów plus 1 urzędnik mianowany	2	6	19	7	4	16	18	72 (plus 1)
5. Ministerstwo Spraw Zagranicznych	7	11	13	14	7	6	8	66
7. Ministerstwo Skarbu, Przemysłu i Handlu	8	9	4	5	2	3	4	35
8. Ministerstwo Sprawiedliwości plus 1 mianowany	1	2	2	1	1	1	1	9 (plus 1)
9. Ministerstwo Opieki Społecznej	2	3	2	2	1	3	3	16
10. Informacja i Dokumentacja	4	5	16	18	12	21	–	76
razem wg kategorii	25	38	59	53	30	53	40	298

W liczbie 66 etatów dla MSZ mieściło się 17 pracowników służby technicznej. Te wszystkie cytowane ustalenia, tabele i liczby nie zostały wcielone w życie. W materiałach znalazła się adnotacja – „nie uchwalono z uwagi na wypadki wojenne we Francji”³⁵⁷.

Pozostaje tylko kwestia pieniędzy – jakimi kwotami dysponowała administracja polska w Paryżu i Angers. Według informacji zachowanych w archiwach, 31.12.1939 r. rząd polski na różnych kontach miał zdeponowanych ponad 108 mln franków.

Fundusze w dyspozycji rządu polskiego we Francji (stan czynny):

Kasa (gotówka w sejfie)	155 211,33 franków
Banque de France, Angers	1 000 000 franków
Banque de France, Paryż	2 590 844,55 franków
Banque de France, Paryż – rachunek Ambasady RP	3 415 873,65 franków

³⁵⁶ Zestawienie ogólne pracowników państwowych objętych ustalonymi etatami, 1940 r.

³⁵⁷ IPMS, zesp. A.5, sygn. 65, Zamknięcie rachunkowe za okres od 17 września do 31 grudnia 1939 r., b.d., b.p.

Lazard Brothers, Londyn	23 086 funtów, 14 szylingów, 10 pensów, czyli 4 077 118,58 franków
razem	11 083 836,78 franków
Depozyt w Banku Polskim	295 000 dolarów, czyli 12 921 000 franków
Ambasada RP w Paryżu	790 dolarów, czyli 33 212 franków
Dłużnicy	
Polski Komitet Transportowy	63 480 195 franków
PLL LOT	869 985,20 franków
Pożyczki dla pracowników przemysłu lotniczego	499 400 franków
Bank PKO	15 200 000 franków
Budżetowe	403 000 franków
Administracyjno-gospodarcze	311 000 franków
Na koszty podróży	174 000 franków
Na płace (zwrotne)	85 000 franków
Sumy przechodnie	3 176 270 franków
razem	108 392 510,31 franków

Zobowiązania finansowe rządu polskiego (stan bierny):

Fundusz Obrotowy 300 000 dolarów z przedwojennych rezerw skarbowych	13 140 000,00 franków
Bank Polski	50 261 311,69 franków
Bank Gospodarstwa Krajowego	3 407 426,63 franków
Kredyt udzielony przez rząd francuski	65 565 117,55 franków
Kredyt udzielony przez rząd angielski 778 931 funtów, 14 szylingów, 10 pensów	137 559 345,58 franków
Kredyt dyplomatyczny rządu francuskiego	7 879 983,00 franków
Polski Instytut Rozrachunkowy	145 860,00 franków
Fundusz specjalny Prezesa RM oraz Pomocy Weteranom	549 146,80 franków
Sumy przechodnie	255 960,95 franków

Z przytoczonych sum Ministerstwo Spraw Zagranicznych w okresie od 17.09. do 31.12.1939 r. wydało 16 430 994,17 zł: centrala – 687 283,27 zł (płace – 537 504,22 zł; podróże – 18 869 zł; wydatki admin.-gosp. – 30 910,05 zł; fundusz dyspozycyjny – 100 000 zł), urzędy zagraniczne – 15 743 710,90 zł. W tym czasie dochód MSZ wyniósł 13 834,30 zł. W pozostałym okresie pobytu na ziemi francuskiej wydatki MSZ zamknęły się w kwocie

36 177 791,35 franków, a dochody wyniosły 537 761,67 franków³⁵⁸. Trudno omawiać te liczby, bowiem wszystko działo się w warunkach wywołanych stanem wojny, na emigracji i bez budżetu. Zamiennie stosowano sumy w złotych i frankach, co przy braku informacji co do stosowanego przelicznika (nie wiemy, czy stosowano przyjętą w preliminarzu zasadę 1 złoty to 8 franków) dodatkowo komplikuje obraz.

Jak już wspomniano ministerstwo odbudowywało swoje kadry i struktury.

Typowym przykładem trzymania na dystans byłych prominentów była postać Jana Szembeka. Podsekretarz stanu szybko zjawił się w Paryżu i zaoferował swoje usługi. Spotkał się z prezydentem Raczkiewiczem, który odesłał go do ministra Zaleskiego. Krótko rozmawiali już 1.10.1939 r. Szembek doradzał, jak najszybsze sprowadzenie Józefa Gorzechowskiego i materiałów szyfrowych z Bukaresztu w celu zorganizowania własnej łączności radiowej jako najlepszego i najtańszego sposobu wprowadzenia korespondencji przez ministerstwo. Zaleski bez entuzjazmu odnosił się do Szembeka i jego propozycji, tłumaczył mu, że skromny wymiar ministerstwa podyktowany był trudnościami finansowymi. „Na zakończenie mówię mu jeszcze raz – zapisał w dzienniku Szembek – że mogę mu przedstawić plan organizacji Ministerstwa, na co dość chłodno odpowiada mi »proszę« i mówię mu, że moje usługi stawiam do dyspozycji Rządu, na co odpowiedział mi grzecznym i milczącym skinieniem głowy”³⁵⁹. Były podsekretarz stanu nie liczył nawet na kierownictwo placówki, chciał dołączyć do centrali za płacę minimalną, byle tylko być związanym ze służbą zagraniczną. Aleksander Łubieński, były szef Protokołu Dyplomatycznego w MSZ, a wcześniej attaché wojskowy w Paryżu, po wrześniu 1939 r. znalazł się we Francji, w jednym z obozów przysposobienia wojennego, gdzie pracował jako tłumacz. W styczniu 1940 r. w jego imieniu o poparcie, nawet nie w MSZ tylko w wojsku, starał się Tadeusz Gwiazdoski. Dostał krótką odpowiedź: minister list czytał i na razie nie widzi możliwości popchnięcia tej sprawy dalej. Fachowość urzędników służby zagranicznej dostrzegały nawet osoby spoza administracji. Józef Andrzej Teslar, oficer łącznikowy Naczelnego Dowództwa Armii Polskiej we Francji, napisał do gen. Sikorskiego w sprawie rekonstrukcji zniszczonego archiwum MSZ. „Archiwum to – póki na to nie jest za późno – da się jednak w znacznej części zrekonstruować na podstawie lustracji i zgromadzenia akt znajdujących się na placówkach zagranicznych oraz po archiwach wielu państw, do których moglibyśmy uzyskać dostęp”. Teslar wskazał Pobóg-Malinowskiego jako osobę najbardziej doświadczoną i predestynowaną do tego zadania, który „1) przez wiele lat pracował w archiwach (WBH oraz MSZ) ostatnio jako naczelnik archiwum MSZ, 2) dokonywał lustracji archiwów placówek naszych zagranicznych, 3) zna kategorie akt spraw zagranicznych najważniejszych, ważnych i mniej ważnych, 4) nieskazitelny charakterem i szczerą lojalnością wobec obecnego Rządu Pana Generała Naczelnego Wodza daje gwarancję jak najsumienniejszego wywiązania się z powierzonego mu zadania”. Po przyjeździe do Francji od razu zgłosił się do Stacji Zbornej, złożył wyjaśnienia w Komisji Rejestracyjnej, choć na badaniu lekarskim otrzymał kategorię D – miał chore serce. Nie mógł spodziewać się żadnej posady w wojsku wobec ogromnej liczby żołnierzy zdolnych

³⁵⁸ Ibidem, Zamknięcie rachunkowe za okres od 1 stycznia do 23 czerwca 1940 r., b.d., b.p.

³⁵⁹ J. Szembek, op.cit., s. 92.

do służby. Czekwały go trudne chwile emigranta. Też z tego powodu Teslar gorąco popierał, teraz już wiemy, że bez skutku, kandydaturę Malinowskiego³⁶⁰.

O kadrach w skali całego rządu decydował Stanisław Kot, oficjalnie od 7.12.1939 r. podsekretarz stanu w Prezydium Rady Ministrów odpowiedzialny za całość spraw politycznych³⁶¹. Stanisław Schimitzek napisał o nim: „Jego pasją jest jednak polityka, rozumiana jako węszenie za ludźmi o nieuznawanych przez niego poglądach politycznych i wyzywanie się w rozgrywkach personalnych w sposób, którego mogliby mu pozazdrościć nawet osławieni »personalnicy« ery sanacyjnej”³⁶². To nie jedyna negatywna opinia o Kocie w literaturze przedmiotu, w praktyce trudno znaleźć pozytywną. Potwierdził to nawet autor jego biografii: „Niewątpliwym błędem polityki personalnej rządu Sikorskiego, w dużym stopniu obciążającym Kota, było zbytnie uleganie opiniom i plotkom, często wpływającym z niskich pobudek oraz przeniesienie atmosfery rozliczeń z poprzednim systemem na niski poziom szeregowych urzędników, nieponoszących w ogóle lub w tylko śladowym stopniu odpowiedzialności za pomajowy system rządów. Powodowało to stworzenie samonakręcającego się systemu oskarżeń i podejrzeń tworzonych często pod oczekiwania przełożonych”³⁶³. Kot nie mógł pogodzić się z faktem tak licznej przedwojennej reprezentacji pracowników w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, z czasem ataki na centralę nasiliły się, osiągając apogeum po ewakuacji rządu do Wielkiej Brytanii. Pasjami tropił ludzi najbardziej „skompromitowanych”, opowiadał się za gruntowną czystką kadrową. Przekazał Sikorskiemu listę internowanych w Rumunii „dobrych urzędników MSZ, potrzebnych, aby placówki oczyścić ze szkodników, i to wszystkie”³⁶⁴.

Jan Ciechanowski tak opisał warunki prowadzenia polityki kadrowej: „Dzięki zacieklej i czasem ślepej walce na tle osobiście partyjnym, przeciwko regimelowi przedwojnemu, ludzi z otoczenia Premiera Sikorskiego, a zwłaszcza Ministra Kota, ludowców w ogóle i innych ludzi z dawnej opozycji, po dojściu do władzy, rozgrywała się nagonka przeciwko Ministerstwu Spraw Zagranicznych, przeze mnie wówczas, z polecenia Premiera organizowanemu, i przeciwko urzędnikom przez nas powołanym do jego składu. Minister Zaleski nigdy o nic nie walczył. Zgadzał się na wszystkie ingerencje, twierdząc – słusznie czy niesłusznie, że lepiej jest bronić podstawowych zasad, aniżeli – bądź ludzi, bądź drobniejszych spraw”³⁶⁵. Kot miał niemal wolną rękę w decyzjach personalnych i wkrótce otrzymał doskonale narzędzie do działania.

W „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” (nr 100 z 31.10.1939 r.) ukazał się Dekret Prezydenta RP (nr 101 z 17.10.1939 r.) o udzieleniu bezpłatnego urlopu urzędni-

³⁶⁰ AAN, zesp. 1341, sygn. 16, Notatka w drodze służbowej dla gen. Władysława Sikorskiego, 18.02.1940 r., k. 79–80.

³⁶¹ Stanisław Kot był prześladowany przez sanację: zlikwidowano jego katedrę na Uniwersytecie Jagiellońskim, długo odmawiano paszportu na wyjazd do Francji, krótko nawet więziono. We wrześniu 1939 r. we Lwowie spotkał gen. Sikorskiego, przez Bukareszt i Budapeszt trafił do Paryża.

³⁶² S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy...*, s. 118.

³⁶³ T.P. Rutkowski, *Stanisław Kot 1885–1975 biografia polityczna*, Warszawa 2000, s. 156.

³⁶⁴ B. Tendyra, op.cit.

³⁶⁵ Tadeusz Romer Fonds: diplomatic activities, sygn. C-10453, vol. 3, USA, obraz 271–272, List osobisty Jana Ciechanowskiego, ambasadora RP w Stanach Zjednoczonych, do Tadeusza Romera, ministra spraw zagranicznych, 22.07.1943 r., dostępny na www.heritage.canadiana.ca.

kom i funkcjonariuszom państwowym, sędziom i prokuratorom oraz urzędnikom i pracownikom samorządu terytorialnego i gospodarczego, przedsiębiorstw państwowych i samorządowych i wszelkich instytucji publicznych, którzy w związku z wojną opuścili obszar państwa. Obowiązywał od dnia publikacji. Miesiąc później ukazał się kolejny Dekret Prezydenta RP (nr 101, poz. 1003 z 30.11.1939 r., obowiązywał z mocą od 1 listopada) o wstrzymaniu wypłat uposażenia urzędnikom państwowym przeniesionym w stan nieczynny lub zwolnionym ze służby bez praw emerytalnych oraz o udzieleniu bezpłatnego urlopu urzędnikom i funkcjonariuszom niższym urzędów zagranicznych RP. W ten sposób ustalono zasadę, że pensję otrzymują tylko zatrudnieni członkowie służby zagranicznej. Pozostali musieli radzić sobie sami. Artykuł 2 brzmiał: „Urzędnikom i niższym funkcjonariuszom Urzędów zagranicznych RP, które przestały być czynne w związku z wyjątkowymi okolicznościami wywołanymi wojną, udziela się na czas trwania tych okoliczności bezpłatnego urlopu, poczynwszy od dnia opuszczenia przez nich swego stanowiska”. Przyjęto założenie, że rządu nie stać na utrzymywanie etatów niedziałających placówek. Urzędnicy mieli wrócić na poprzednio zajmowane stanowiska po ustaniu okoliczności, które spowodowały unieruchomienie placówek. Dekret ten spotkał się z niezadowolaniem dużej liczby urzędników zwolnionych ze stanowisk.

Tadeusz Nagórny, kierownik Konsulatu RP w Strasburgu (z siedzibą w Bar-le-Duc), 12.12.1939 r. otrzymał pismo sygnowane przez Augusta Zaleskiego, w którym minister udzielił mu z dniem 31.12.1939 r. urlopu bezpłatnego i zawiadomił go, że „sprawa nowego stosunku służbowego zostanie załatwiona dodatkowo”. Na dokumencie tym, przechowywanym w archiwum prywatnym Andrzeja Nagórnego, adresat zrobił wymowną adnotację: „1.I.1940 r. wstąpiłem do Wojska Polskiego tworzącego się na terenie Francji, w stopniu kapitana. Niech pan Zaleski nie kłopotce się moim nowym stosunkiem do służby – póki on będzie Ministrem już nie powrócę do Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Niech on myśli o swoim bezpłatnym urlopie – na grzybki!”³⁶⁶. List o takiej samej treści i z tą samą datą otrzymał także Michał Budny, od 3.09.1939 r. szyfrant w Ambasadzie RP w Londynie³⁶⁷. W obu przypadkach nie można było mówić o redukcjach wywołanych oszczędnościami, likwidacją stanowiska czy placówki. Akcja miała szerszy wymiar i objęła kilkudziesięciu innych członków służby zagranicznej. Kierował nią mjr Tadeusz Szumowski, szef personalny MSZ w Angers. Na jego celowniku znalazły się osoby popierane przez byłego ministra spraw zagranicznych Józefa Becka. Tadeusz Nagórny zgłosił się do Wojska Polskiego, a Michał Budny z pomocą ambasadora Edwarda Raczyńskiego w styczniu 1940 r. otrzymał pracę w polskiej sekcji BBC (ale w grudniu wrócił na stanowisko w Ambasadzie RP).

Zwolnienia były szerokie i nawet osobiste kontakty z członkami ministerstwa nie dawały gwarancji zatrudnienia. Przekonała się o tym m.in. Kazimiera Iłłakowiczówna, która na swój list do Jana Ciechanowskiego otrzymała następującą odpowiedź: „Tak jak sprawy personalne stoją na razie, nie widzę, ażeby mogła Pani liczyć na jakikolwiek przydział

³⁶⁶ Archiwum prywatne Andrzeja Nagórnego, Pismo Augusta Zaleskiego do Tadeusza Nagórnego, konsula RP, Angers, 12.12.1939 r., kopia w posiadaniu autora.

³⁶⁷ M. Budny, *Wspomnienia niefrasobliwe*, „Zeszyty Historyczne” 1983, nr 63, s. 177; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 82–83.

MINISTERSTWO
SPRAW ZAGRANICZNYCH

Angers, dn. 12 grudnia 1939 r.

nr. Og. 424/125

Do Pana

Tadeusza Nagórnego
Konsula R.P.

w Strasburgu
-----
obecnie w Bar-le-Duc

Udzielam Panu z dniem 31 grudnia 1939 r.
urlopu bezpłatnego i zawiadamiam, że sprawa nowego
stosunku służbowego zostanie załatwiona dodatkowo.

MINISTER

August Gabor

*1. I. 1940 r. - wyjeżdżam do
Wizyrya Polakowskiego. Wracając z niego
kieruję Francję, w tym celu Kapitan.
Niech pan Zaleski nie zapomni, że
mam nowy dokument do zwrotu -
półki an. które dostanę po nie
powrócę do Ustrzyk. Wracając uzupeł-
niłem bezpłatny urlop -
na góry!*

Pismo ministra spraw zagranicznych do konsula RP w Strasburgu z informacją o udzielonym urlopie bezpłatnym, 12.12.1939 r. (archiwum prywatne Andrzeja Nagórnego)

obecnie. Jak Pani wiadomo, Rząd nasz zmuszony jest do jak najdalej idących oszczędności, których rezultatem są bardzo liczne »urlopowania urzędników« na placówkach. Ostatnio zwolniono z samego Ministerstwa Spraw Zagranicznych spośród czynnych urzędników około 150 osób, w tej liczbie wielu takich, których byśmy chętnie zatrzymali, gdyby fundusze na to pozwalały. Co do samego Ministerstwa, to tu mamy tak zredukowany personel, że o żadnej rozbudowie nie można myśleć. Nie wątpię, że Pani zrozumie to położenie i nie będzie brała za złe ani Ministrowi Zaleskiemu, ani Strońskiemu, że nie są w stanie dziś przesłać Pani konkretnej propozycji. Wobec tego, jeżeli tylko Pani może znaleźć środki do życia w Rumunii, to szczerze odradzam przyjazd do Francji»³⁶⁸.

Bardzo szybko rozpoczęto prace organizacyjne związane z przeniesieniem polskiej administracji państwowej, w tym MSZ, do Angers. W rozmowach padły także inne propozycje lokalizacji, takie jak Nevers (246 km na południe od stolicy Francji) lub Vichy (360 km), lecz zdecydowano się na Angers (296 km na południowy zachód od Paryża), być może ze względu na tradycje historyczne. Przeniesienie administracji polskiej do miasteczka załatwiło wiele problemów: nie trzeba było stale rozmawiać z partnerem, którego się zdradziło we wrześniu 1939 r., można było w 100 procentach kontrolować obieg informacji, cenzurując pocztę i telefony. Francuzi decyzję uzasadniali troską o bezpieczeństwo rządu polskiego, któremu groziły zamachy terrorystyczne grup ukraińskich lub agentów niemieckich³⁶⁹. Sam Sikorski uważał, że nie potrzebuje aparatu administracyjnego, by kierować sprawami polskimi. Premier zamierzał zostać w hotelu „Regina”, by być bliżej francuskich decydentów. Jednym ruchem pozbył się innych polskich polityków – ministrów i wysokich urzędników, którzy na własną rękę szukali kontaktów z przedstawicielami administracji francuskiej, co wykorzystywali następnie w walkach wewnętrznych. W głównej mierze zależało mu na usunięciu MSZ z obiegu informacji.

Już 9.10.1939 r. gabinet prezydenta Éduarda Daladiera skontaktował się telefonicznie z prefektem Pierre'em Ancel'em, by poinformować o przeniesieniu rządu polskiego do Angers. Wkrótce potem interweniowali dyrektor policji (Sûreté Nationale) w sprawie pilnego zabezpieczenia budynków oraz Auguste Champetier de Ribes, podsekretarz stanu we francuskim MSZ, w sprawie odpowiednich warunków zamieszkania i działania³⁷⁰.

³⁶⁸ IH, zesp. 42, sygn. 290, [800/42/0/-/290], List Jana Ciechanowskiego do Kazimierzy Iłakowiczówny, Angers, 2.03.1940 r., skan 477.

³⁶⁹ Dyrektor policji Jean Buissière powiedział: „j'attire votre attention sur le fait que certains membres de ce gouvernement sont particulièrement menacés par des éléments polonaise hostiles, par des groupes terroristes ukrainiens et par des organismes secrets à la solde de l'ennemi” – cytat za: J. Rewerski, *La Pologne au début de la Deuxième Guerre Mondiale (1939–1940)*, Angers *Capitale de la Pologne et Władysław Sikorski*, Angers 2010, s. 17. Wybrane dokumenty z archiwum miejskiego Angers opublikował Tadeusz Wyrwa, zob.: idem, *Z dziejów rządu polskiego w Angers (listopad 1939–czerwiec 1940)*, „Zeszyty Historyczne” 1984, nr 68, s. 214–227.

³⁷⁰ L. Maucourt, *Angers Saint-Barthélemy-d'Anjou. Capitale de la Pologne 1939–1940*, Cheminelements 2004, s. 23. 18.11.1939 r. dyr. generalny policji w MSW przesłał do władz miasta Angers zatwierdzoną listę z adresami siedzib członków rządu polskiego oraz akredytowanych przedstawicielstw dyplomatycznych – Ville d'Angers Archives, sygn. 4H110, *Installation en Maine et Loire du gouvernement polonais et des ambasades et légations accréditées*, 18.11.1939 r., b.p.

Problemów było wiele: budynki rządowe i rezydencje nie miały odpowiedniej komunikacji telefonicznej, trudno było zapewnić im bezpieczeństwo i eksterytorialność, wszystkich przedstawicieli i urzędników polskich trzeba było zakwaterować i wyżywić³⁷¹. Budynków zarekwirowanych na potrzeby rządu polskiego było około 70, w tym trzy największe hotele w mieście („du Cheval Blanc” przy rue Saint-Aubin 12– 36 pokoi; „d’Anjou” przy boulevard du Maréchal Foch 1 – 53 pokoje; „de la Croix de Guerre” przy rue Château-Gontier 23 – 10 pokoi).

Ciekawe, że cenzura wojenna pozwoliła na opublikowanie w mediach informacji o przeniesieniu władz polskich do Angers, co stało w sprzeczności z deklarowaną troską o bezpieczeństwo członków rządu polskiego. 13.10.1939 r. informację o przeniesieniu rządu polskiego do Angers podał radiowy dziennik polski z Londynu (audycja o godz. 22.00)³⁷². Prasa lokalna – dziennik „Le Petit Courrier” (tzn. po dopuszczeniu informacji przez cenzurę³⁷³) – donosiła o planowanym przybyciu Polaków do Angers.

Dnia 31.10.1939 r. MSZ otrzymało instrukcję, by notyfikować zmianę siedziby rządu i zaprosić akredytowanych przedstawicieli dyplomatycznych, by przybyli do Angers³⁷⁴. W tym dniu poinformowano polskie placówki, że rząd rozpocznie przenosiny z dniem 15.11.1939 r.³⁷⁵ 11 listopada, czyli na kilkanaście dni przed przenosinami, w prasie lokalnej pojawiły się teksty zapowiadające przeprowadzkę Polaków³⁷⁶. 22 listopada telegramy szyfrowe z placówek kierowano do „MSZ w Angers”, choć depesze okólne od ministra Zaleskiego jeszcze 23 listopada wysyłano z Paryża, gdzie przebywał z racji choroby.

³⁷¹ 18.03.1940 r. minister finansów, Paul Reynaud, po analizie wydatków w 1939 r., przeznaczył sumę 500 tys. franków na pokrycie kosztów pobytu rządu polskiego w Angers (wynajęcie samej siedziby prezydenta w Pignerolles w skali roku kosztowało 100 tys. franków – IPMS, zesp. A.11.E., MSZ, sygn. 14, Pismo ministra skarbu do ministra spraw zagranicznych dot. obowiązku opłaty rachunków z tytułu kosztów wynajmu i urzędzenia biur dla poszczególnych ministerstw rządu polskiego oraz rezydencji, 22.01.1940 r., k. 22).

³⁷² L. Łubieński, *Dziennik...*, s. 88.

³⁷³ Na przykład pod zdjęciami członków rządu polskiego umieszczono dopisek: „Document visé et publication autorisée par la censure n° 10.525, 10.526, 10.523, 10.524, 10.522”, „Le Petit Courrier”, 19.10.1939 r., s. 1.

³⁷⁴ IH, zesp. 42, sygn. 282, [800/42/0/-/282], Stanowisko rządów państw obcych w sprawie uznania Rządu RP oraz kontynuowania kontaktu dotychczasowego, poufne, 25.11.1939 r., skan 6–7.

³⁷⁵ Okólnik ministra spraw zagranicznych: informacja o zmianie siedziby Rządu Polskiego, 31 X 1939 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1939...*, s. 272. Telegram szyfrowy nr 3 do placówek nadany 4.11.1939 r., godz. 14.15, brzmiał: „Rząd Polski od 15 listopada przenosi się do Angers i prosi, by akredytowani przy nim przedstawiciele dyplomatyczni od tej daty zechcieli tam przyjechać. Powyższą démarche proszę wykonać w tamtejszym MSZ oraz bezpośrednio wobec Posłów akredytowanych w Warszawie, o ile znajdują się na terenie Pańskiego urzędowania. Zaleski” – Tadeusz Romer Fonds: diplomatic activities, sygn. C-10450, vol. 2, Japan, obraz 149, Telegram szyfrowy nr 3, dostępny na www.heritage.canadiana.ca.

³⁷⁶ Wraz z oświadczeniami mera Angers Berniera i prefekta departamentu Maine i Loary Ancela pojawił się tekst: „Très prochainement ce même gouvernement s’installera à Angers” – „Le Petit Courrier”, 11.11.1939 r., s. 2.

2.2. Angers, 22.11.1939–14.06.1940 r.

Dnia 22.11.1939 r. na paryskim dworcu Montparnasse podstawiono specjalny pociąg składający się z salonki, dwóch wagonów I klasy oraz wagonu restauracyjnego, który zabrał władze polskie. Transport był przeznaczony dla ministrów, podsekretarzy stanu oraz ich najbliższego otoczenia. Biletów nie trzeba było kupować. Wcześniej do Angers wysłano listę nazwisk (wraz ze zdjęciami) wszystkich urzędników i ich rodzin w celu wystawienia specjalnych legitymacji. Tam też trafiły listy samochodów używanych przez administrację oraz spis szoferów, co pozwoliło wystawić przepustki i uzyskać karty na paliwo.

Pociąg dojechał do Angers o godz. 14.40 i rozpoczęło się uroczyste powitanie. W programie znalazła się także wizyta gen. Sikorskiego w budynku hotelu „Morinière”, gdzie urządziło się Ministerstwo Spraw Zagranicznych³⁷⁷. Już następnego dnia o godz. 10.00 odbyła się tam godzinna konferencja prasowa gen. Sikorskiego, a o godz. 15.00 w hotelu „de Cheval Blanc” – pierwsze posiedzenie Rady Ministrów, na którym resort spraw zagranicznych reprezentował Graliński.

Prezydent Raczkiewicz przyjechał do zamku Pignerolle 2.12.1939 r., przybycie miało charakter prywatny, bez ceremonii, jaka towarzyszyła Sikorskiemu i członkom rządu w dniu 22 listopada³⁷⁸. Towarzyszył mu jednak stale minister spraw zagranicznych i odpowiedni materiał fotograficzny pojawił się w prasie lokalnej. Numery „Le Petit Courrier” są ciekawym źródłem informacji o działaniach polskiej administracji we Francji i później w Angers. Gazeta wydzieliła rubrykę „Courrier Polonais”, gdzie pojawiały się doniesienia, m.in. o mianowaniu Raczkiewicza na prezydenta oraz powołaniu nowego rządu 1.10.1939 r.³⁷⁹, posiedzeniu Rady Narodowej pod przewodnictwem gen. Sikorskiego 5.03.1940 r.³⁸⁰, czy obchodach święta 3 Maja³⁸¹. Między 24 kwietnia a 10 maja ukazała się w sześciu numerach rubryka w języku polskim pod tytułem: „Codzienny Biuletyn polski”. Po ataku Niemiec na Francję sprawy Polski i Polaków rzadko pojawiały się na pierwszej stronie i z reguły dotyczyły apeli do wojska³⁸². Fakt ewakuacji władz polskich z Angers nie pojawił się w prasie, jedynie notatka, że minister spraw wewnętrznych Georges Mandel przyjął 15.06.1940 r. ministra spraw zagranicznych RP Augusta Zaleskiego.

Prezydent i minister spraw zagranicznych brali udział w lokalnym życiu kulturalnym i towarzyskim miasta. 8.01.1940 r. w hotelu „de Ville” mer Angers wydał przyjęcie na cześć

³⁷⁷ Program powitania premiera i rządu polskiego, zob.: Ville d'Angers Archives, sygn. 4H110, Reception de M. le President du Council de la Republique Polonaise, Angers, 21.11.1939 r., b.p.

³⁷⁸ Prezydent RP przyjechał nie na dworzec Saint-Laud, lecz wysiadł wcześniej na małej stacji Trélazé. Szerzej o działaniach prezydenta, zob.: *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. I: 1939–1942, t. II: 1943–1947, oprac. J. Piotrowski, Wrocław 2004.

³⁷⁹ W. Raczkiewicz *Président de la République de Pologne a reçu les membres du gouvernement qui devant lui, ont prêté serment*, „Le Petit Courrier”, 2.10.1939 r., s. 1.

³⁸⁰ *Le Conseil National polonais à Angers*, ibidem, 6.03.1940 r., s. 1.

³⁸¹ *La Pologne célèbre sa fête nationale*, ibidem, 4.05.1940 r., s. 1.

³⁸² *Un message du general Sikorski*, ibidem, 12.06.1940 r., s. 1; *Un ordre du jour du général Sikorski aux troupes polonaises*, ibidem, 16.06.1940 r., s. 1.

Zamek Pignerolle – siedziba prezydenta RP, 1940 r. (IPMS)

prezydenta Raczkiewicza³⁸³, a odpowiedni wpis władz polskich znalazł się w księdze miasta³⁸⁴. Kilka dni później, 19.01.1940 r., minister Zaleski otworzył wystawę malarstwa polskiego i francuskiego, której patronowali prezydenci Polski i Francji. Od 8 lutego trwała trzecia edycja „Loterii narodowej”, która odbywała się pod hasłem „tranche de la Pologne héroïque”. W Angers z tej okazji zorganizowano koncert w teatrze miejskim, gdzie zostało zaproszonych ponad 2 tys. mieszkańców. Udział w publicznych imprezach był tylko niewielką, łatwiejszą częścią pracy ministra.

Polska administracja państwowa tworzona na terytorium Francji w swym założeniu miała być skromna, co podyktowane było sytuacją, a przede wszystkim budżetem. Tak zakładano w październiku 1939 r. Jednak z każdym tygodniem przybywało osób z Rumunii, które żądały dla siebie stanowisk. Z tego powodu aparat władz naczelnych rozrastał się mimo ograniczeń. Zaleski musiał bronić nie tylko etatów MSZ, ale także poważnych ataków na pryncypia pracy resortu. Największym rywalem ministra spraw zagranicznych okazał się premier Sikorski³⁸⁵. Nie wystarczyło wyrzucenie MSZ poza Paryż, generał po-

³⁸³ Materiały organizacyjne tej uroczystości zachowały się w archiwum miejskim – Ville d'Angers Archives, sygn. 4H110.

³⁸⁴ Wpis do księgi miasta – Ville d'Angers Archives, sygn. 1015 W art. 27, Livres d'or, Reception de Monsieur le Président de la République de Pologne, 8.01.1940 r., b.p.

³⁸⁵ Czasami musiał odpuścić, jak było w przypadku broszury *Heroic Poland*, która napisana przed wrześniem 1939 r. ukazała się 2 listopada w Londynie. Znalazły się w niej portrety Rydza-Śmigłego,

57 ANNEE - N° 327
DIRECTION, ADMINISTRATION
EDITION, PUBLICITE, IMPRESSION
32 et 33, place du Palais
ANGERS
1 LIGNE TELEPHONIQUE
46.65 - 46.69 - 46.70
46.71 - 46.72
46.73 - 46.74
46.75 - 46.76
46.77 - 46.78
46.79 - 46.80
46.81 - 46.82
46.83 - 46.84
46.85 - 46.86
46.87 - 46.88
46.89 - 46.90
46.91 - 46.92
46.93 - 46.94
46.95 - 46.96
46.97 - 46.98
46.99 - 47.00

Le Petit Courrier

QUOTIDIEN REPUBLICAIN REGIONAL DE L'OUEST
50 CENTIMES à grand tirage

VENDEDIS 24 NOVEMBRE 1939
L'Almanach illustré
du Petit Courrier
EST PARU
En Vente chez nos dépositaires
3fr. 50

Le premier Conseil de Cabinet polonais à Angers

Le général Sikorski fait à la presse d'importantes déclarations

Une imposante cérémonie religieuse
à eu lieu à la Cathédrale

Une foule immense et recueillie assiste à la messe solennelle célébrée en l'honneur du Gouvernement Polonais

Une foule immense et recueillie assiste à la messe solennelle célébrée en l'honneur du Gouvernement Polonais. Le général Sikorski, chef du Gouvernement polonais, a prononcé à Angers, le 23 novembre, un discours d'importance capitale. Il a souligné la gravité de la situation et a affirmé la détermination du peuple polonais à résister à l'envahisseur allemand. Le général a également évoqué la solidarité internationale et a appelé à l'unité des forces démocratiques.

Le général Sikorski a fait à la presse d'importantes déclarations. Il a souligné la gravité de la situation et a affirmé la détermination du peuple polonais à résister à l'envahisseur allemand. Le général a également évoqué la solidarité internationale et a appelé à l'unité des forces démocratiques.

Les personnalités officielles présentes à la messe solennelle. Parmi elles, le général Sikorski, le chef du Gouvernement polonais, et plusieurs membres du Conseil de Cabinet. La cérémonie a été présidée par le cardinal de La Rochefoucauld.

Très grosse activité des aviations française, anglaise et allemande

Huit appareils ennemis sont abattus.

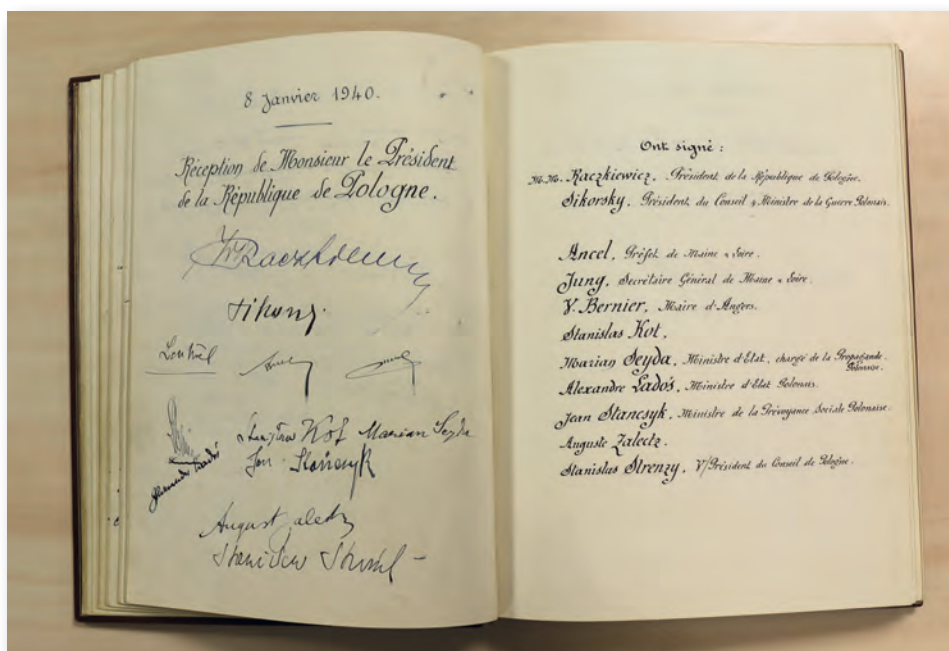
Très grosse activité des aviations française, anglaise et allemande. Huit appareils ennemis sont abattus. Les avions allemands ont été abattus par les avions français et anglais.

Le Conseil des ministres polonais s'est réuni à Angers. Le général Sikorski a présidé la séance. Les ministres ont discuté de la situation et ont pris des décisions importantes.

COMMUNIQUE du 23 NOVEMBRE. Matin. Grande activité aérienne. Les avions allemands ont été abattus par les avions français et anglais.

Hitler donne des instructions à ses généraux. Le Führer a donné des instructions précises à ses généraux concernant la conduite de la guerre.

Księga miasta Angers z wpisami władz polskich z okazji przyjęcia na cześć prezydenta RP,
8.01.1940 r. (Archives Ville d'Angers)

stanowił sam decydować o polityce zagranicznej i wprowadzić do służby zagranicznej swoich ludzi. Premier i naczelny wódz pisał do Zaleskiego, że warunki wojny „wymagają, jak najbardziej skoordynowanej działalności obu resortów i wzajemnego wspierania się i uzupełniania. Akcje wojskowe w obecnym okresie wojny mają charakter na pół dyplomatyczny i odwrotnie akcje dyplomatyczne rozgrywają się w połowie w dziedzinie wojskowej. Znajduje to swój wyraz organizacyjny w tym, że kierownictwo oboma resortami zbiega się w moim ręku, nie tylko jako premiera, ale i jako naczelnego wodza. [...] Dlatego żądam wzajemnego przenikania się MSZ i MSWojsk. w dziedzinie planowania wojennego, w dziedzinie personalnej w ramach praktyki dotychczasowej, w dziedzinie budżetowej oraz w dziedzinie ścisłej współpracy z Oddziałem II-im Sztabu”³⁸⁶. W praktyce premier prowadził już politykę zagraniczną bez konsultowania się z Zaleskim, o jego spotkaniach

Becka, Mościckiego, przedmowa Raczyńskiego, a przede wszystkim pochwały polityki i osób Rydza i Becka. Nie było słowa o gen. Sikorskim. Józef Retinger, podsekretarz stanu przy Radzie Ministrów, działał na rzecz jej wycofania z obiegu. Sikorski zbyt cenił doświadczenie i wpływy ambasadora Raczyńskiego, by go zdymisjonować.

³⁸⁶ IPMS, zesp. A.11.E., MSZ, sygn. 176, Pismo premiera do ministra spraw zagranicznych, Angers, 5.03.1940 r., k. 194. Sikorski nie ufał Zaleskiemu, mówił o nim: „Stać go tylko na wyśmiewanie innych. Mało ma do powiedzenia. Ode mnie nauczył się federacjonizmu: teraz chce jechać na tym koniu. Powiedziałem dobrze, bo wreszcie idzie o rzecz, nie o zasługi. Ale Zaleski chce być pierwszy... Poza tym przeciwko mnie ciągle spiskuje” – K. Estreicher, op.cit., s. 60.

MSZ dowiadywało się post factum. Ponadto Zaleski nie rozumiał zarzutów premiera, w liście do niego napisał: „starałem się, jak najlojalniej współpracować z Panem Generałem, jako Premierem i Naczelnym Wodzem, komunikując mu wszystkie depesze i raporty, jakie mogły Go interesować z tytułu pełnienia przez Niego tak swych funkcji cywilnych, jak i wojskowych (większą zaś jeszcze ilość sprawozdań szczegółowych przysyłałem do Sztabu Generalnego), a ogólną linię postępowania, oraz wszystkie ważniejsze kroki polityczne zawsze z Panem Premierem uzgadniałem. [...] Muszę więc przypuszczać, że chodzi niektórym PP. Oficerom o to, aby Wojsko, jako takie, poza Panem Generałem, mogło głos zabierać w sprawach MSZ, jak to zresztą niektórzy podwładni Pana Generała starają się robić. Jeżeli tak jest, to bardzo mi przykro, lecz nie mógłbym zgodzić się na takie mieszanie się wojskowych do spraw, co do których są oni równie niekompetentni, jak urzędnicy MSZ w kwestiach strategicznych”³⁸⁷. Z perspektywy czasu współpracownicy Zaleskiego widzieli słabość pozycji ministra w sporach z premierem i jego zaufanymi doradcami, dostrzegali porażki i to na kilku frontach. Po pierwsze, Zaleski zgodził się na samodzielność Ministerstwa Informacji i Dokumentacji, zapewne pod wpływem swojego osobistego targu z ministrem Strońskim, który uniemożliwiał współpracę. Od tej pory stale pojawiały się dysonanse w polityce informacyjnej polskiej administracji, wynikające z rywalizacji obu resortów. Po drugie, „zgodził się również na rzecz w praktyce niedorzeczną i niemożliwą, a mianowicie, aby Minister Skarbu i poszczególni członkowie Rady Narodowej mieli wgląd w szczegółowy podział budżetu naszego [ministerstwa] tak dalece, że nie tylko decydowali o ryczałtowej sumie tegoż, lecz o przydziale poszczególniej stenotypistki na najodleglejszej placówce konsularnej, o płacy woźnego, o każdym mniejszym wydatku rzeczowym, uniemożliwiając wprost gospodarkę, a co najmniej pełne wykorzystanie danej Placówki przez ludzi fachowo ją znających i do tego powołanych. Są to anomalie, na które dotychczas [1943 r.], i to we wzrastającym stopniu, cierpią zarówno wszystkie nasze Placówki, jak i Centrala”³⁸⁸.

Spór ministra spraw zagranicznych i premiera toczył się korespondencyjnie, bowiem Sikorski od stycznia 1940 r. przebywał w Paryżu, gdzie podążyli niektórzy ministrowie i urzędnicy. Od listopada w Angers stale urzędowali tylko Raczkiewicz i Zaleski, z Prezydium Rady Ministrów tylko jedna osoba – Karol Estreicher. W Paryżu odbywały się najważniejsze spotkania, na których stawiał się minister Zaleski, bardzo często w stolicy przebywał podsekretarz stanu Graliński. Z czasem jednak większość posiedzeń Rady Ministrów i Rady Narodowej organizowano w Angers. Na tych forach toczyło się całe życie polityczne polskiej emigracji. Jednym z gorących tematów dyskusji była ocena przedwojennej polityki zagranicznej Polski.

Na posiedzeniu Rady Ministrów 2.01.1940 r. minister opieki społecznej Jan Stańczyk wystąpił z wnioskiem radykalnego rozwiązania problemu rozliczenia za klęskę wrześniową. Zażądał postawienia przed sądem m.in. Edwarda Rydza-Śmigłego, Tadeusza Ka-

³⁸⁷ IPMS, zesp. A.11.E., MSZ, sygn. 176, Pismo ministra spraw zagranicznych do prezesa Rady Ministrów, Angers, 7.03.1940 r., k. 196–197.

³⁸⁸ Tadeusz Romer Fonds: diplomatic activities, sygn. C-10453, vol. 3, USA, obraz 273, List osobisty Jana Ciechanowskiego, ambasadora RP w Stanach Zjednoczonych, do Tadeusza Romera, ministra spraw zagranicznych, 22.07.1943 r., dostępny na www.heritage.canadiana.ca.

sprzysięckiego, Felicjana Sławoja-Składkowskiego i „Józefa Becka, pułkownika, byłego ministra spraw zagranicznych, za: a) prowadzenie polityki zagranicznej w sposób oczywiście sprzeczny z interesami kraju, co w następstwie doprowadziło do tego, że Polska znalazła się pod grozą agresji Niemiec na froncie przedłużonym o dawną granicę polsko-czechosłowacką; b) za konszachty z hitlerowskimi Niemcami przeciw naszym sprzymierzeńcom i próby oderwania pewnych państw od współpracy z Francją – naszą sojuszniczką; c) ukrywanie przed krajem grozy rosnącego niebezpieczeństwa niemieckiego, osłabienie odporności kraju przez propagowanie przyjaznych stosunków z III Rzeszą i jej agentami, wnoszącymi do Polski hasła i metody hitleryzmu; d) inicjatywy w Lidze Narodów, które szkodziły dobremu imieniu Polski, osłabiały Ligę Narodów i przyczyniały się do wzmocnienia Niemiec; e) politykę gdańską, której szkodliwość wykazały nie tylko tragiczne przykre dla Polski następstwa, ale która została dokumentalnie udowodniona przez francuską Żółtą Księgę”³⁸⁹. Wniosek Stańczyka nie był rozpatrywany. Rząd nie zamierzał w 1940 r. pociągać do odpowiedzialności tych, którzy „są sprawcami niebываłej w historii klęski. Ustalając fakty, pozostawia rząd to niesłychanie ciężkie i przykre zadanie Narodowi, który je podejmie we właściwej chwili”³⁹⁰.

Wiedzę na temat września 1939 r. zebrać miała Komisja Rejestracyjna, na czele której stanął gen. Józef Haller. Pierwsze spotkanie odbyło się 26.10.1939 r., kiedy podzielono obowiązki i zakresy pracy. Izidor Modelski miał badać kwestie wojskowe, prof. Stanisław Stroński sprawy postępowania prezydenta RP, parlamentu, kontroli państwa, prezydium Rady Ministrów, resortów spraw zagranicznych oraz sprawiedliwości, minister Aleksander Ładoś (przedstawiciel MSZ) działalność resortu spraw wewnętrznych, zagadnienia ekonomiczne i komunikacyjne. Każdy z ministrów mógł delegować przedstawicieli – Ładoś zgłosił Stanisława Schimitzka. Wicepremier Stroński wysunął kandydaturę Tadeusza Zabłockiego, byłego urzędnika MSZ, adwokata i radnego z ramienia Stronnictwa Narodowego. Komisja rozpoczęła normalną działalność 16.11.1939 r. po opublikowaniu w „Monitorze Polskim” „Obwieszczenia z dnia 15 listopada 1939 r. w sprawie Komisji Rejestracyjnej”. Komisja mieściła się w jednym pokoju budynku Konsulatu Generalnego RP przy rue Jean Goujon 31. Na ten adres kierowano wszystkie sprawozdania nadsyłane za pośrednictwem placówek służby zagranicznej. Komisja nie przeniosła się do Angers. 2.01.1940 r. nastąpiła przeprowadzka pod nowy adres w Paryżu: do siedziby urzędu Informacji i Dokumentacji przy rue Bassano 10. Wkrótce, 1.02.1940 r., nastąpiło rozwiązanie tej Komisji: Haller, od połowy listopada chory, 29.12.1939 r. wyjechał do Stanów Zjednoczonych, 22.12.1939 r. Ładoś został urlopowany (25.04.1940 r. mianowany posłem RP w Szwajcarii, ostatecznie akredytowany 24.05.1940 r. jako chargé d'affaires). Temat badania wydarzeń kampanii wrześniowej przejęły inne komórki organizacyjne, m.in. 31.05.1940 r. w „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej” opublikowano Dekret Pre-

³⁸⁹ IPMS, zesp. PRM.K, sygn. 102, Wniosek ministra Jana Stańczyka na posiedzeniu Rady Ministrów, 2.01.1940 r., k. 25–27. Mowa o publikacji: *Le Livre Jaune Français. Documents diplomatiques 1938–1939. Pièces relatives au événements et aux négociations qui ont précédé l'ouverture des hostilités entre l'Allemagne d'une part et la Pologne, la Grande Bretagne et la France d'autre part*, Paris 1939.

³⁹⁰ Instrukcja Rządu dla kierowników placówek zagranicznych uchwalona przez Radę Ministrów dnia 10 X 1939 r., [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. I, s. 15.

zydenta RP z dnia 30.05.1940 r. o powołaniu „Komisji w związku z wynikiem kampanii wojennej 1939 r.”, na czele której stanął prof. Bohdan Winiarski. Nominacje członków tej Komisji (Herman Lieberman, Stanisław Mikołajczyk, gen. Izidor Modelski, Karol Popiel) gen. Sikorski podpisał 11.06.1940 r.

Innym forum dyskusji politycznej była Rada Narodowa, którą powołano Dekretem Prezydenta RP z dnia 9.12.1939 r., a inauguracyjne posiedzenie odbyło się 23.01.1940 r. w budynku Ambasady RP w Paryżu, drugie posiedzenie 6.02.1940 r. w Angers w hotelu „de Cheval Blanc”, gdzie wynajęto trzy pokoje i dużą salę nadającą się na posiedzenia. 5 marca exposé wygłosił premier, głos zabrał także wiceprzewodniczący Rady Narodowej Stanisław Mikołajczyk³⁹¹. Na tym forum krytycznie odnoszono się do przedwojennych władz Rzeczypospolitej Polskiej.

Komisja spraw zagranicznych Rady Narodowej rozpoczęła działalność w Angers i spotkała się tam tylko dwa razy, 4.03.1940 r. i 7.06.1940 r., później przeniosła się do Londynu. Na terenie Francji posiedzenia dotyczyły tylko spraw organizacyjnych samej Komisji i tematów z zakresu polityki zagranicznej nie podjęto żadnych.

W licznych podróżach między Angers i Paryżem członkowie rządu i administracji polskiej posługiwali się legitymacjami wystawionymi przez francuskie Ministerstwo Spraw Wewnętrznych – Prefekturę Maine-et-Loire. Na okładce dokumentu obok godła Francji i nazwy instytucji wydrukowano tytuł „Gouvernement Polonaise”, pod którym odręcznie wpisywano komórkę organizacyjną władz polskich. Dokument pozwalał posiadaczowi poruszać się swobodnie po terenie departamentu wszystkimi środkami lokomocji, także, o ile to wpisano, wyjeżdżać do Paryża lub innych miejscowości³⁹². Ci, którzy służbowo podróżowali do stolicy Francji, otrzymywali dodatkowo zaświadczenia sekretariatu Prezydium Rady Narodowej o urzędowym charakterze podróży zredagowane w języku francuskim.

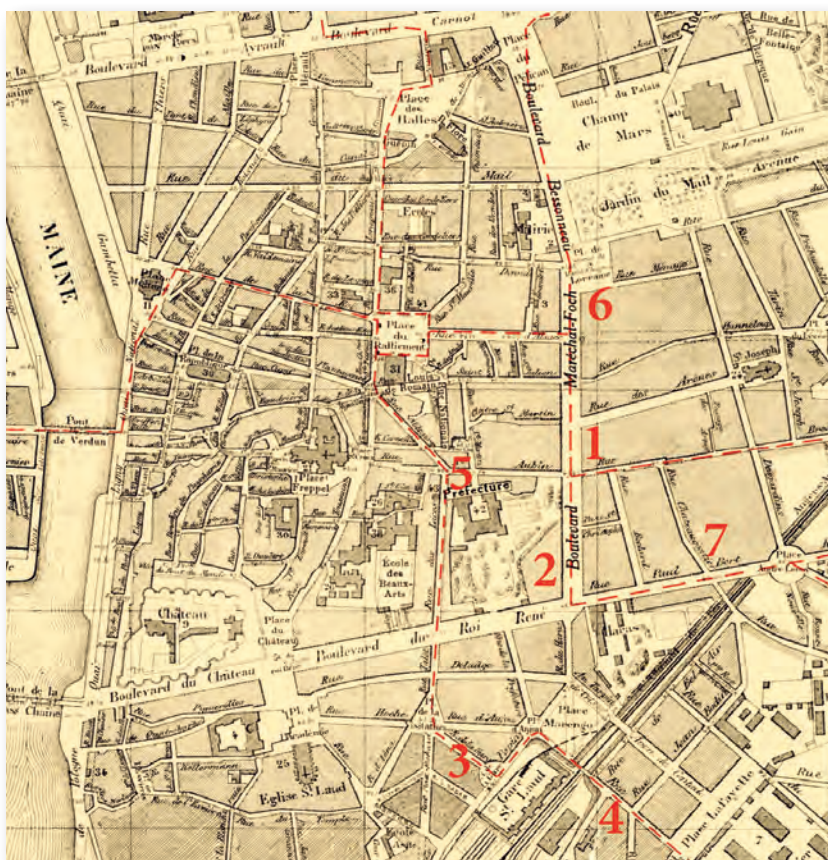
W Angers Ministerstwo Spraw Zagranicznych mieściło się w prywatnym hotelu „Morinière” przy zbiegu ulic Focha 72 i Roi-René. Budynek nie dotrwał do naszych czasów, w 1973 r. został zburzony, a na jego miejscu stanął kilkupiętrowy biurowiec. 13.06.1980 r. na jego elewacji zawieszono pamiątkową tablicę, która mylnie informuje, że tutaj mieściła się siedziba polskiego rządu. Biuro gen. Sikorskiego mieściło się w Angers, przy boulevard du Maréchal Foch 21. Zaleski, minister spraw zagranicznych, zamieszkał w pałacu la Baronnerie w Saint-Sylvain-d'Anjou, Paweł Morstin, szef protokołu dyplomatycznego, miał swoją rezydencję bliżej prezydenta RP w Saint-Barthélemy-d'Anjou, w pałacu Venaiserie³⁹³.

W hotelu „Morinière” na parterze swoje pokoje mieli minister, podsekretarz stanu oraz sekretarz generalny, na pierwszym piętrze w pięciu pokojach umieszczono urząd-

³⁹¹ IPMS, zesp. A.5, sygn. 1.4, Protokół posiedzenia RN RP, Angers, 5.03.1940 r., k. 6–9.

³⁹² Instytut Piłsudskiego w Londynie, zesp. 108: Archiwum Tytusa Filipowicza, sygn. 709/108/3: Dokumenty osobiste, Legitymacja nr 927, Angers, 11.02.1940 r., k. 4.

³⁹³ Generał Sosnkowski otrzymał rezydencję w pałacu Molières w Beaucouzé (koszt wynajęcia 36 tys. franków), gen. Sikorski miał do dyspozycji dwa pałace: Colleterie w Saint-Lambert-laPotherie (ok. 10 km od Angers, 40 tys. franków, po wyjeździe do Paryża w styczniu 1940 r. w budynku tym mieściła się Rada Narodowa) oraz Perruches w Saint-Sylvain-d'Anjou (ok. 10 km na północ od Angers).

Plan Angers z zaznaczonymi lokalizacjami władz polskich: 1. Biuro gen. W. Sikorskiego, 2. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 3. Ministerstwo Sprawiedliwości, 4. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, 5. Hotel „de Cheval Blanc”, 6. Hotel „d’Anjou”, 7. Hotel „de la Croix de Guerre” (Archives Ville d’Angers)

ników referatów politycznych oraz kancelarię, na strychu umieszczono radiostację. Nie wszyscy zmieścili w tej lokalizacji; Referat Konsularny i pozostałe komórki organizacyjne ulokowano w innych budynkach przy 19–21, boulevard du Maréchal Foch oraz rue de Létenduère 2.

Według uchwały Rady Ministrów z 10.10.1939 r. „do zakresu działania Ministerstwa Spraw Zagranicznych należą sprawy związane z prowadzeniem polityki zagranicznej i utrzymywaniem stosunków międzynarodowych”. Jak już wspomniano w te zadania mocno ingerował prezes Rady Ministrów. W praktyce praca MSZ polegała na informowaniu placówek o sytuacji rządu polskiego, opracowywaniu raportów. Typowej pracy dyplomatycznej było niewiele, stale negocjowano ze stroną francuską poprawę warunków. 16.01.1940 r. wystosowano pismo do Dyrektora Departamentalnego Poczty, Telegrafów i Telefonów w Angers z prośbą o zgodę na rozmowy w języku polskim. Do tej pory

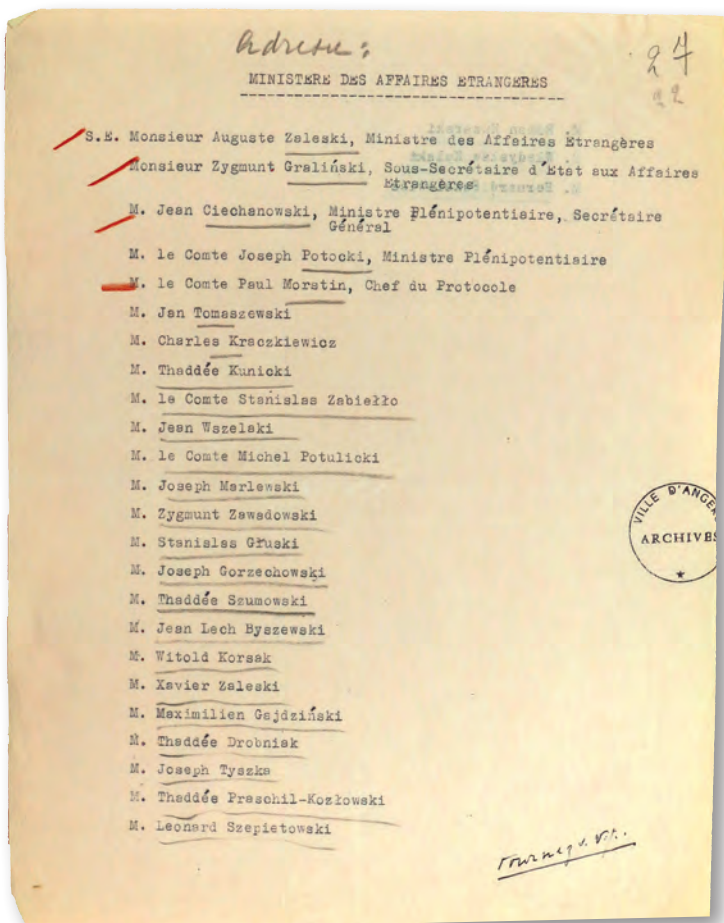

Widok na główną ulicę Angers – boulevard du Maréchal Foch. Budynek pierwszy od lewej to hotel „Morinière” – siedziba Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zdjęcie z 1958 r. (Archives Ville d'Angers)

Francuzi wymagali, by przez telefon kontaktować się tylko po francusku, nie mieli bowiem cenzorów władających biegle językiem polskim. 23.02.1940 r. MSZ złożyło na Quai d'Orsay listę osób, którym powinno przysługiwać prawo „zakrajowości”, czyli chodziło o zwolnienie z podatków bezpośrednich członków rządu polskiego, urzędników i urzędów polskich we Francji. 9 marca francuskie MSZ udzieliło „ustnego zapewnienia”, że odpowiednie instrukcje zostały przekazane lokalnym władzom podatkowym przez Ministerstwo Finansów. Na liście tej znaleźli się z MSZ: minister, podsekretarz stanu i sekretarz generalny.

W październiku 1939 r. Rada Ministrów przewidziała dla MSZ 18 etatów referendarskich, sześć etatów pracowników pomocniczych oraz trzy etaty pracowników niższych, razem 27 etatów³⁹⁴. Dla porównania cała administracja centralna liczyła wtedy 93 etaty (55 referentów, 18 etatów pomocniczych oraz 20 woźnych). Rozrastanie się urzędów nie ominęło żadnego resortu, przy czym MSZ miało swoją specyfikę – nie dodawano wysokich stanowisk, tylko realnie potrzebnych pracowników biurowych. Przykładem może być korespondencja ministra Zaleskiego z Ministerstwem Skarbu. Pismem z 20.02.1940 r. zwrócił się z wnioskiem o powiększenie etatów pracowników kancelaryjnych MSZ o kolejne trzy etaty oraz jeden etat urzędnika rachunkowego (kasjera). Tłumaczył to skromnością żądań podczas organizacji ministerstwa w październiku 1939 r. Wtedy MSZ proponowało możliwie najmniejszą liczbę pracowników, widząc konieczności oszczędzania

³⁹⁴ Kancelaria Cywilna Prezydenta RP otrzymała 12 etatów, Prezydium Rady Ministrów – 19 etatów, Ministerstwo Skarbu oraz Przemysłu i Handlu – 23 etaty, Ministerstwo Opieki Społecznej – 11 etatów, czyli MSZ było resortem o największej liczbie etatów – Wniosek Ministerstwa Skarbu w sprawie ustalenia stanu etatów pracowników państwowych zarządu centralnego, 10.10.1939 r., [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. I, s. 18–20.

Lista urzędników MSZ przesłana do mera Angers, 1939 r. (Archives Ville d'Angers)

środków w sytuacji wojny. „Praca ostatnich kilku miesięcy – czytamy w piśmie – wykazała absolutną niemożność pozostania w ramach personelu przewidzianego w 1939 r. Parokrotne późniejsze zwiększenie go o niewielką ilość osób okazało się również niewystarczające, szczególnie w odniesieniu do personelu pomocniczego. [...] Dla przykładu przytoczę, że kancelaria Departamentu Politycznego Ministerstwa, która liczyła dawniej 12 do 14 osób, zatrudnia dzisiaj dwie osoby. To samo da się powiedzieć o kancelarii Działu Ogólnego Ministerstwa (połączona kancelaria Biura Osobowego, Administracyjnego i Konsularnego), która liczy również dwie osoby”³⁹⁵. Prośby zostały spełnione i powoli wzrastała liczba pracowników MSZ – w kwietniu 1940 r. w centrali umowę podpisaną

³⁹⁵ IH, zesp. 42, sygn. 290, [800/42/0/-/290], Pismo ministra spraw zagranicznych do ministra skarbu, 20.02.1940 r., skan 360–362. Oprócz działalności bieżącej dużo czasu pochłaniała m.in. akcja wymiany paszportów dyplomatycznych i służbowych na te nowego typu.

miało 56 urzędników, którym pomagało 13 dietariuszy³⁹⁶, w czerwcu 1940 r. w centrali pracowały już 72 osoby na stanowiskach merytorycznych i administracyjnych oraz 12 pracowników niższych – razem 84 osoby. Mimo ogromnej liczby chętnych do pracy, MSZ próbowało ściągnąć do Francji wybranych urzędników, np. do Bukaresztu wysłano telegram wzywający do pracy w MSZ Janinę Jabłońską i Marię Wortmanową³⁹⁷. Pierwsza z nich dotarła do MSZ dopiero w 1943 r., drugiej – emerytowanej kierownicze Biura Tłumaczy i referentowi Referatu Kongresów Wydziału Traktatowego MSZ – nigdy nie udało się wydostać z Rumunii. Zmarła tam we wrześniu 1944 r.

Wkrótce wypracowano zasady zatrudniania w administracji państwowej. Każdy resort miał ściśle określoną pulę etatów i wyjście poza ustalony limit był niemożliwy. Ministerstwo przysyłało prośbę o zawarcie umowy wraz z danymi do Prezydium Rady Ministrów. Tam sprawdzano liczbę wykorzystanych etatów i dane w Ministerstwie Skarbu, czy resort posiada na swoim koncie odpowiednie fundusze. Jeśli wszystko się zgadzało, sporządzano umowę o pracę, która trafiała do MSZ. W komórce kadrowej wręczano oryginał pracownikowi, podpisana kopia trafiała doteczki personalnej. Zwolnienie osoby ze stanowiska przebiegało w podobnym trybie. Dla niniejszego opracowania idealnym źródłem byłaby ewidencja takich decyzji kadrowych w odpowiedniej komórce organizacyjnej Prezydium Rady Ministrów. Niestety, nie udało się dotrzeć do tych materiałów.

W styczniu 1940 r. powołano organy dyscyplinarne. W składzie Komisji Dyscyplinarnej przy MSZ znaleźli się: przewodniczący Michał Potulicki (z-ca radcy prawnego), zastępca przewodniczącego: Józef Gorzechowski (kierownik referatu), członkowie: Edward Raczyński (ambasador), Sylwin Strakacz (minister pełnomocny), Tadeusz Kunicki (kierownik referatu), Witold Adam Korsak (kierownik referatu), Leonard Szepietowski (kierownik referatu), Ksawery Zaleski (kierownik referatu), Henryk Wielowieyski (radca), Edward Dowmont (radca), Feliks Górski (radca), Natalia Szpakowska (kierownik kancelarii), Zdzisława Karczeńska (sekretarz administracyjny), rzecznik Zygmunt Zawadowski (radca), zastępca rzecznika Tadeusz Drobnia, protokolant Ludwik Krotoski³⁹⁸. Odwoławczą Komisję Dyscyplinarną przy MSZ tworzyli: przewodniczący Władysław Kulski (radca prawny), zastępca przewodniczącego Jan Wszelaki (kierownik referatu), członkowie: Tadeusz Gwiazdoski (minister pełnomocny), Paweł Morstin (dyrektor PD), Stanisław Zabiello (kierownik referatu), Tadeusz Helcman (radca), rzecznik Karol Krackiewicz (radca), protokolant Bernard Fuksiewicz (radca)³⁹⁹.

Większość urzędników jadła posiłki w restauracji „Le Vert-d'Eau” przy boulevard du Maréchal Foch 11, która stała się nieformalnym centrum informacji i plotek. W takich warunkach łatwo mogło dojść do infiltracji, choć trudno ustalić, czy to nastąpiło.

³⁹⁶ Ibidem, sygn. 291, [800/42/0/-/291], Pismo ministra spraw zagranicznych do ministra skarbu w sprawie dodatkowych etatów, 24.04.1941 r., skan 203.

³⁹⁷ Ibidem, zesp. 42, sygn. 290, [800/42/0/-/290], Telegram szyfrowy Polexterne do Polmission Bukareszt, 24.02.1940 r., skan 366.

³⁹⁸ Ibidem, Zarządzenie ministra spraw zagranicznych w sprawie składu Komisji Dyscyplinarnej przy MSZ, 3.01.1940 r., skan 363.

³⁹⁹ Ibidem, Zarządzenie ministra spraw zagranicznych w sprawie składu Odwoławczej Komisji Dyscyplinarnej przy MSZ, 3.01.1940 r., skan 364.

W dokumentach znaleziono tylko jeden ślad takiej akcji, o którym doniosło Poselstwo RP w Brukseli. W telegramie do MSZ czytamy: „Dowiaduję się z pewnego źródła, że została tutaj zaaresztowana agentka, operująca zapewne dla kilku wywiadów pod 8 nazwiskami, między innymi Gordon Sława, Steinhof Sława itd., urodzona 1908, podaje się za sekretarkę Premiera Sikorskiego, imieniem Janina. [...] Agentka przesyła do Berlina informacje zbierane w Angers. Litwiński”⁴⁰⁰. Zaleski natychmiast odpisał, że żadnej kobiety o tym imieniu nie ma w otoczeniu premiera ani też w biurze gen. Sosnkowskiego. Prosił o szczegóły wyglądu zewnętrznego lub dane paszportowe. Jednocześnie rozesłał okólnik do wszystkich placówek: „Wraz z przedłużaniem się stanu wojennego rozwija się akcja szpiegowska we wszystkich krajach. Wobec tego pragnę zwrócić uwagę Panów Kierowników i wszystkich Panów urzędników na placówkach zagranicznych, aby zechcieli wzmocnić wszelkie środki ostrożności w celu zabezpieczenia tajności aktów o znaczeniu państwowym, oraz specjalnie wystrzegali się prowadzenia rozmów politycznych na ulicy i w lokalach publicznych oraz przez telefon. Wszędzie bowiem zorganizowany jest systematyczny podsłuch i z zasłyszanych czasem kilku słów wyciągane są daleko idące wnioski. Proszę zatwierdzić o powyższym podległe Konsulaty. Zaleski”⁴⁰¹.

Urzędnicy centrali często służbowo kontaktowali się z prezydentem RP. Już następnego dnia po jego przyjeździe u prezydenta był wiceminister Graliński, który złożył raport z ostatniego okresu w polityce zagranicznej, z trudności, jakie wyłoniły się na Węgrzech w sprawie uchodźców i żołnierzy do armii polskiej we Francji. Przynajmniej raz w tygodniu w pałacu Pignerolle był minister spraw zagranicznych. Także wszyscy polscy ambasadorowie i posłowie, przyjeżdżający do Angers, prosili prezydenta o spotkanie w celu przedstawienia sytuacji w kraju urzędowania. Częstymi gośćmi byli także dyplomaci zagraniczni akredytowani przy rządzie polskim. W Angers przebywali: ambasador Francji Léon Noël (ambasada: hotel prywatny „Montrieux”, boulevard du Maréchal Foch 3; rezydencja: pałac la Garde w Avriillé); ambasador Wielkiej Brytanii Howard William Kennard (ambasada: rue de Bel-Air 3; rezydencja prywatna: pałac la Romanerie w Saint-Barthélemy-d'Anjou); ambasador Stanów Zjednoczonych Ameryki Anthony J. Drexel Biddle (ambasada: rue de la Préfecture 16; rezydencja prywatna: pałac du Plessis-Bourré w Écuillé); poseł Brazylii Joaquim Eulalio do Nascimento Silva (siedziba: hotel „d'Anjou”); przedstawiciel Czechosłowackiego Komitetu Narodowego Juraj Slávik (siedziba: hotel „d'Anjou”). Później niż rząd polski do Angers przybyli: chargé d'affaires Egiptu Anis Azer (22.12.1939 r.); chargé d'affaires Stolicy Apostolskiej Alfredo Pacini (26.01.1940 r.)⁴⁰²; poseł Niderlandów J.J.B. Bosch van Rosenthal; poseł Belgii Alexandre Paternotte de la Vaillé (17.03.1940 r.), ambasador Turcji Çemal Hüsnü Taray (siedziba: hotel „d'Anjou”)⁴⁰³.

Prezydent na bieżąco znał sytuację na świecie. Minister Zaleski upoważnił radcę Krackiewiczza, by dwa razy w tygodniu referował głowie państwa najważniejsze rapor-

⁴⁰⁰ Ibidem, sygn. 571, [800/42/0/-/571], Telegram szyfrowy z Poselstwa RP w Brukseli do MSZ, wysłany 20.02.1940 r., skan 7.

⁴⁰¹ Ibidem, Szyfr okólny, 21.02.1940 r., skan 26.

⁴⁰² Nie wyjechał z rządem polskim do Londynu. Dopiero w maju 1943 r. przedstawicielem Watykanu został William Godfrey.

⁴⁰³ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 20, Spisy korpusów dyplomatycznych, 1940–1945.

ty i szyfry z placówek zagranicznych⁴⁰⁴. Łączność radiowa MSZ była niezwykle cenną rzeczą, zazdrościły jej władze naczelne państwa oraz wojsko. Kierownictwo resortu przywiązywało dużą wagę do sprawnego działania sieci radiostacji oraz nawet jej rozbudowy. W trakcie kilku kolejnych miesięcy wojny uruchomiono stację w Madrycie, choć wkrótce przestały działać aparaty w Kopenhadze i Hadze. Od października 1939 r. do czerwca 1940 r. nadano i odebrano około 2 mln grup szyfrowych na szacunkową wartość 5,5 mln franków francuskich. Po klęsce Francji stacja Ambasady RP w Paryżu została wysłana do Kanady, a cały sprzęt centrali w Angers przepadł w czasie szybkiej ewakuacji. Jak do tego doszło?

Dnia 10.05.1940 r. Niemcy zaatakowały Holandię, Belgię i Luksemburg, dwa dni później wojska niemieckie przekroczyły granicę francuską. Błyskawicznie zdobywały kolejne miasta i tereny. W obawie przed szybkim opanowaniem stolicy z Ambasady RP w Paryżu rozpoczęto ewakuację materiałów wrażliwych. 21.05.1940 r. do Angers przewieziono trzy duże paczki zawierające słowniki i wtórniki szyfrowe, przepisy konsularne oraz czyste woskówki⁴⁰⁵. Kilka dni później pakowały się już wszystkie ministerstwa. Paryż zaślany był popiołami i częstkami papierów palonych po urzędach, nie tylko polskich. W „Reginie”, w Ministerstwie Spraw Wojskowych, wybuchła panika. Oficerowie nie mogli zrozumieć licznych porażek wojsk francuskich. Wszyscy postanowili przenieść się do Angers⁴⁰⁶.

2 czerwca gen. Sikorski stale urzędował w swoim biurze przy boulevard de Maréchal Foch, 5 czerwca w Angers ogłoszono pierwszy alarm lotniczy. 8.06.1940 r. prezes Rady Ministrów gen. Sikorski cofnął zarządzenie powołujące księdza prałata Zygmunta Kaczyńskiego na stanowisko Komisarza do zwalczania objawów paniki i defetyzmu wśród Polaków w Angers. Z jednej strony szeregowi pracownicy zadawali sobie takie same pytania, jak we wrześniu 1939 r.: co robić?, gdzie uciekać?, z drugiej wysokiej rangi urzędnicy i członkowie władz naczelnych dalej toczyli spory o podział wpływów politycznych. Jedną z takich scen opisał Anatol Mühlstein: „Wyjazd [z Paryża] do Angers z [Henrykiem Juliuszem Floyar-] Rajchmanem. Obiad z Zaleskim w Baronnerie, oficjalnej rezydencji MSZ Republiki Polskiej. Po śniadaniu długie rozmowy, »budujące« historyjki o rządzie polskim. Gen. Sosnkowski, pełen animuszu do ucieczki, domaga się dla siebie ambasady w Waszyngtonie. Gen. Sikorski, który chciałby go widzieć daleko – popiera te ambicje. Gen. Sosnkowski zgadza się jechać, jeżeli jego uposażenie będzie zwiększone z 1000 do 2500 dolarów, i jeżeli mu dadzą do dyspozycji pół miliona dolarów na propagandę, oraz obiecują, że w decydującym momencie wojny – otrzyma dowództwo. Mówi to wszystko

⁴⁰⁴ *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. I, s. 96. W dokumentach czytamy, że spotkania odbywały się regularnie, czasami Karola Krackiewiczza zastępował drugi osobisty sekretarz ministra radca Jan Tomaszewski. W grudniu 1940 r. Krackiewiczza zastąpił Stanisław Szydłowski, referował prezydentowi korespondencję placówek do września 1941 r.

⁴⁰⁵ Kartki papieru pokryte woskiem. Po wpisaniu na maszynie tekstu powstawały otwory, kartkę wkładano do ramki, przesunięcie szpachli z farbą powodowało skopiowanie tekstu. W ten sposób powielano dokumenty rozsyłane na szeroki rozdzielnik. W archiwach w wielu miejscach zachowały się charakterystyczne strony z „drukem” koloru fioletowego lub czarnego.

⁴⁰⁶ K. Estreicher, op.cit., s. 167.

Ewakuacja prezydenta RP z zamku Pignerolle, 14.06.1940 r. (IPMS)

10 czerwca, w chwili kiedy Niemcy są u bram Paryża. Ponura ironia. Zaleski protestuje, Sikorski grozi podaniem się do dymisji⁴⁰⁷.

Od 12 czerwca centrala MSZ oficjalnie rozpoczęła pakowanie dokumentów i swoich rzeczy. W związku z sukcesami armii niemieckiej w kampanii francuskiej władze polskie w Angers nie były bezpieczne. Francuzi zaproponowali przeniesienie się do siedziby położonej dalej na południe. Jean Berthoin, dyrektor generalny Sûreté Nationale, polecił prefektowi departamentu Żyromy przygotować zakwaterowanie dla 200 osób w Libourne, miejscowości położonej 30 km na północny wschód od Bordeaux. Tam też 14.06.1940 r. wyjechali prezydent Raczkiewicz, rząd oraz ściśle kierownictwo ministerstwa: minister August Zaleski, podsekretarz stanu Zygmunt Graliński i sekretarz generalny Jan Ciechanowski. Tego dnia została nadana ostatnia depesza szyfrowa przed zdemontowaniem radiostacji. MSZ informowało placówkę w Londynie: „Dziś Rząd Polski opuszcza Angers i udaje się w okolice Bordeaux. Odnoszę wrażenie, że Rząd Francuski skłania się do zawarcia pokoju, o ile Ameryka nie przyłączy się do wojny natychmiast. Proszę przedsięwziąć

⁴⁰⁷ A. Mühlstein, *Pamiętnik...*, wpis z 11.06.1940 r., s. 95. Wypowiedź gen. Sosnkowskiego zgodna z jego wcześniejszymi poglądami. 12.05.1940 r. pisał w liście do gen. Sikorskiego o użyciu jego osoby w jednej z dwóch misji: „a) ambasada w Waszyngtonie połączona ze specjalnymi pełnomocnictwami oraz z kierowniczym nadzorem nad formowaniem oddziałów ochotniczych na terenie Stanów Zjednoczonych, Kanady i Brazylii, b) ambasada w Ankarze, połączona ewentualnie z funkcjami zwierzchnimi nad formującymi się w Syrii polskimi korpusami ekspedycyjnymi” – AAN, zesp. 1341, sygn. 3, k. 97.

wszystkie możliwe kroki dla przeciwdziałania. Jak tylko zainstalujemy iskrówkę zaraz zawiadomimy. Zaleski⁴⁰⁸

2.3. Ewakuacja do Wielkiej Brytanii, 14–21.06.1940 r.

Z lektury materiałów archiwalnych wynika, że Ministerstwo Spraw Zagranicznych, tak jak pozostałe resorty, nie miało żadnego planu ewakuacji i działania. Sytuacja zmieniała się z godziny na godzinę, Francuzi z każdą chwilą co raz mniej mogli i chcieli pomagać. 15.06.1940 r. premier Francji Paul Reynaud zażądał osobiście od ministra Zaleskiego, by rząd polski przeniósł się do Wielkiej Brytanii najdalej w ciągu 3–4 dni. Po tym spotkaniu minister Zaleski znalazł się w Konsulacie RP w Bordeaux, rue Pomme d'Or 5, skąd wysłał pismo do ambasadora Edwarda Raczyńskiego w Londynie. Napisał w nim m.in.: „W tej chwili francuska Rada Ministrów może powziąć daleko idące decyzje co do dalszego prowadzenia wojny. Wobec tego ambasada angielska poruszyła możliwość przyjazdu Rządu Polskiego do Anglii. Proszę przedyskutować tę sprawę. Chodzi nam o przeniesienie Prezydenta Rzeczypospolitej, Rządu Polskiego i wyższych urzędników z rodzinami, razem 250 osób i korpus dyplomatyczny. Czy można by skierować tu polski torpedowiec⁴⁰⁹”.

W Libourne rozpoczęto organizowanie pracy: w siedzibie podprefektury działała kancelaria cywilna prezydenta RP oraz komórka MSZ zajmująca się paszportami. 16 czerwca na polecenie Stanisława Kota dla całej administracji polskiej wynajęto niewielki dom przy rue Clement Thomas 29. Był to wyraz dużego optymizmu co do rozwoju wydarzeń na froncie. Z perspektywy kilkunastu dni tak ocenił to postępowanie prezydent Raczkiewicz: „Pomimo że od pierwszych dni czerwca nastawałem na niezwłoczną ewakuację zbędnych urzędników, urzędników i ich rodzin z Angers, minister Kot hamował akcję w tym kierunku i było publicznie wiadome, że stoi on na stanowisku, iż przyspieszenie ewakuacji jest zbędne. Rozgrywające się na naszych oczach wypadki we Francji pozostały dla min. Kota, któremu Pan Generał powierzył odpowiedzialne zadania, najwidoczniej tak dalece i tak długo niezrozumiałe, że jeszcze i w Libourne zajmował on podobne stanowisko, nawet i wtedy, gdy premier Francji prosił dnia 15 czerwca ministra spraw zagranicznych RP, ażeby rząd i urzędnicy polscy ewakuowali się do Anglii w ciągu trzech dni, a ambasador Wielkiej Brytanii czynił w tym kierunku przygotowania. To powszechnie wiadome stanowisko

⁴⁰⁸ IH, zesp. 42, sygn. 214, [800/42/0/-/214], Szyfrogram MSZ do Ambasady RP w Londynie, 14.06.1940 r., skan 4. Nie udało się uruchomić radiostacji na terenie Francji, kolejny szyfrogram MSZ został nadany już z Londynu.

⁴⁰⁹ Pismo ministra spraw zagranicznych do Ambasady RP w Londynie w sprawie starań o przeniesienie siedziby władz polskich, 15.06.1940 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1940...*, s. 456. Leon Mitkiewicz, szef Misji Wojskowej w Londynie, zapisał pod datą 18 czerwca: „Jednocześnie w porozumieniu z admirałem Świrskim uzyskaliśmy od Admiralicji Brytyjskiej okręt wojenny (zdaje się że krążownik) dla przewiezienia Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza i Rządu RP z Francji do Anglii. Okręt wojenny »Arethuza« już odszedł do Bordeaux” – idem, *Z paryskiej „Reginy” do londyńskiego „Rubensa”*. *Kartki z mojego notatnika*, „Zeszyty Historyczne” 1963, nr 3, s. 172.

Paszport dyplomatyczny wystawiony w Angers,
24.04.1940 r. (AMSZ)

Szepietowski i Edward Dowmont z Referatu Budżetowego) musieli wsiąść do pociągu. Do końca dnia wszystkie budynki MSZ zostały opróżnione i można uznać, że urząd uległ rozproszению.

Zaliczki na wydatki związane z ewakuacją, 1940 r.:

Kancelaria Cywilna	862 335,90 franków
Gabinet Wojskowy	20 500,00 franków
Rada Narodowa	231 527,61 franków
Prezydium Rady Ministrów	1 060 665,81 franków
Ministerstwo Spraw Wojskowych	2 303 203,69 franków
Ministerstwo Skarbu, Przemysłu i Handlu	1 261 231,31 franków
Ministerstwo Sprawiedliwości	104 008,03 franków
Ministerstwo Spraw Zagranicznych	514 000,00 franków
Ministerstwo Opieki Społecznej	115 000,00 franków
Ministerstwo Informacji i Dokumentacji	749 021,46 franków

⁴¹⁰ IPMS, zesp. PRM, sygn. 37B, Różne sprawy polityczne, List prezydenta RP do premiera gen. Władysława Sikorskiego, 11.07.1940 r., k. 60.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych otrzymało w sumie 514 tys. franków jako zaliczki na wydatki związane z ewakuacją. Były to następujące kwoty: 11.06.1940 r. – 70 tys. franków na zakup ciężarówek (asygnata 2068), 14.06.1940 r. – 250 tys. franków na ewakuację (asygnata 2134), 17.06.1940 r. – 14 tys. franków odprawy dla Jana Wszelakiego (asygnata 2151) oraz 100 tys. franków na zaliczki na ewakuację (asygnata 2151), 19.06.1940 r. – 80 tys. franków na uzupełnienie poborów (asygnata 2168).

Wykaz wydatków nadzwyczajnych związanych z ewakuacją, 1940 r.⁴¹¹:

Rada Narodowa	6500,00 franków
Prezydium Rady Ministrów	279 400,00 franków
Ministerstwo Spraw Wojskowych	1 467 292,00 franków
Ministerstwo Spraw Zagranicznych	481 625,90 franków
Najwyższa Izba Kontroli	137 040,00 franków
Ministerstwo Skarbu, Przemysłu i Handlu	186 500,00 franków
Ministerstwo Opieki Społecznej	57 500,00 franków
Ministerstwo Informacji i Dokumentacji	218 692,50 franków

Dynamika wydarzeń wymagała posiadania w stałej dyspozycji pewnej puli pieniędzy na ratowanie sytuacji. Centrala na wydatki nadzwyczajne związane z ewakuacją pobrała w sumie 481 625,90 franków (7.06.1940 r. – asygnata 2016, zaliczka na kupno ciężarówek, 50 tys. franków; 13.06.1940 r. – asygnata 2102, zaliczka na kupno ciężarówek, 47 tys. franków; 17.06.1940 r. – asygnata 2151, ewakuacja Angers–Libourne, 47 725,90 franków oraz dowód 19, odprawa wypłacona Spychałowiczowi [? osoba spoza MSZ], 336 900 franków). Trudno zweryfikować te wydatki, w dokumentach znalazło się potwierdzenie zakupu dwóch ciężarówek (za łączną kwotę 95 tys. franków), na które zapakowano radiostację paryskiej placówki oraz archiwum szyfrowe MSZ i wysłano do Libourne (następnie do Bordeaux), gdzie dotarły 16 czerwca. Za konwój odpowiadał Józef Gorzechowski, kierownik Referatu Szyfrów, wraz z kilkoma pracownikami.

W Angers pociąg, składający się z 30 wagonów podmiejskich, został podstawiony po południu. Z powodu alarmów lotniczych wielu pracowników MSZ nie mogło dotrzeć do dworca, tak że pierwotna godzina odjazdu (o godz. 22.00) została przełożona; ostatecznie pociąg wyjechał nad ranem 15.06.1940 r. Do składu doczepiono trzy wagony towarowe zawierające archiwa rządu oraz część materiałów MSZ, ponadto bagaże prywatne urzędników. Wtedy też miasto opuścił Jan Wszelaki. Z personelu MSZ pozostali jedynie: Stanisław Zabiełło (pracownik II Referatu Politycznego jako łącznik z władzami wojskowymi) oraz Stanisław Kajetanowicz (kierownik Referatu Łączności) wraz z sześcioma współpracownikami, którzy byli przydzieleni do Sztabu Wodza Naczelnego⁴¹².

⁴¹¹ Ibidem, zesp. A.5, sygn. 65, Zamknięcie rachunkowe za okres od 1 stycznia do 23 czerwca 1940 r., b.d., b.p.

⁴¹² Ibidem, Kolekcja 39, Jan Wszelaki, teczka 56, Sprawozdanie Jana Wszelakiego z czynności ewakuacyjnych 14–23 czerwca 1940 r., 26.06.1940 r., b.p., odpis; ibidem, zesp. PRM, sygn. 37c, Przesilenie

Po 40-godzinnej podróży pociąg ewakuacyjny 16 czerwca po południu dotarł do Lourdes. Na miejscu okazało się, że były duże trudności z rozmieszczeniem przybyłych i władze lokalne przez kilka godzin nie wypuszczały Polaków z dworca do miasta. Ostatecznie udało się podróżnych umieścić w szkołach i innych budynkach wskazanych przez władze miejscowe. Grupa pracowników MSZ wraz z urzędnikami Prezydium Rady Ministrów zamieszkała w hotelu „Mondial”, który wcześniej zarezerwował Konsulat RP w Tuluzie. Archiwum pozostało w zaplombowanych wagonach na dworcu.

17 czerwca z Tuluzy przyjechał Jan Małczyński z poleceniem natychmiastowego zniszczenia całego archiwum. Wobec braku bezpośredniego niebezpieczeństwa i dużej wagi, jaką przykładali do uratowania chociaż najważniejszej części archiwum MSZ, Józef Potocki (w Angers kierownik I Referatu Politycznego) i Stefan Lalicki (w Warszawie z-ca naczelnika Wydziału Organizacji Międzynarodowych) zdecydowali odłożyć palenie dokumentów na następny dzień. Przy okazji odplombowania wagonów wyjęto z nich bagaże prywatne, księgozbiór Michała Potulickiego i przedmioty stanowiące majątek państwowy (m.in. maszyny do pisania, przybory kancelaryjne). Te ostatnie spisano i schowano w piwnicach hotelu „Mondial”, a pieczę nad nimi miał sprawować Maksymilian Gajdziński przewidziany do pozostania w Lourdes na dłużej.

Następnego dnia przysłała instrukcja Prezydium Rady Ministrów wysłania części archiwum MSZ do Bordeaux w celu przekazania do Wielkiej Brytanii. Załadunek i sam transport nadzorował Franciszek Szelaąg. Ładunek ciężarówki stanowiły: skrzynia drewniana z aktami MSZ, cztery kufrы z dokumentami Wydziału Prawnego, paczka bieżących dokumentów Ambasady RP w Paryżu, dwie paczki z książeczkami paszportów dyplomatycznych, dwie paczki z książeczkami paszportów służbowych oraz kufer zawierający: depozyty z Rzymu, pocztę z Polski, korespondencję ministra Zaleskiego oraz korespondencję tajną dla Oddziału II. 19 czerwca reszta archiwum MSZ została spalona w obecności pracowników Wydziału Personalnego: radcy Mieczysława Babińskiego (kierownika Referatu Paszportowego) i Natalii Szpakowskiej (kierownika kancelarii). Pieczęć tłoczona MSZ została zdemonstrowana z prasy i zniszczona w Lourdes, mała pieczęć lakowa była w rękach Stefana Lalickiego, duża pieczęć do tuszu – u Władysława Doria-Dernałowicza (w Angers z-cy dyrektora Protokołu Dyplomatycznego).

Do 21.06.1940 r. grupa urzędników MSZ pozostawała w Lourdes, gdzie wszystkim wypłacono jednomiesięczną pensję, urzędnikom zaś posiadającym rodzinę kolejną. Na polecenie ministra Kota 22 i 23 czerwca do Bayonne w celu wsparcia negocjacji z władzami francuskimi i angielskimi wyjechali Stefan Lalicki, Józef Marlewski i Józef Potocki. Pozostali urzędnicy pomagali wystawiać nowe paszporty i przedłużać te przeterminowane. Posługiwano się formularzami i paszportami sprowadzonymi z Konsulatu RP w Tuluzie, którego pieczętkę przystawiano na dokumentach. Stanisław Schimitzek wspominał: „W MSZ wre praca, wystawia się mnóstwo paszportów dyplomatycznych i zwykłych na prawdziwe nazwiska lub pseudonimy. Urzędnik francuski zaopatruje te paszporty na miejscu we francuskie wizy wyjazdowe. Znaczna część urzędników MSZ przebywa już

---

lipcowe 1940 r., skan 4–10. Potwierdzenie niektórych faktów; ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/355, Teczka osobowa Ludwika Krotoskiego, Wyjaśnienie Kazimierza Gimzickiej, 10.07.1940 r., b.p.

w Lourdes i Luchon pod opieką konsula Feliksa Chiczewskiego⁴¹³. MSZ pośrednio przyznało później, że pewne rzeczy nie poszły, jak należy i za dużo było improwizacji. We wrześniu 1940 r. do wszystkich placówek trafił okólnik, w którym można było przeczytać m.in.: „W związku z szeregiem niedokładności, względnie nawet nadużyć przy wystawianiu paszportów polskich przez niektóre delegatury w okresie ewakuacji z Francji w czerwcu bieżącego roku unieważniam wszystkie paszporty wystawione na terenie francuskim po 17 czerwca bieżącego roku, w szczególności zaś w Lourdes, Perpignan, Tuluzie. Zwracam przy tym uwagę, że stwierdzone zostały wypadki wydawania paszportów znacznie antydatowanych⁴¹⁴. W dalszej części dokumentu MSZ zalecało rekwirowanie paszportów i szczegółowe przesłuchiwanie ich posiadaczy, też pod kątem wykorzystania ich przez obcy wywiad.

Przedstawicielstwo RP przy rządzie Francji rezydowało w Tabanac, w zamku de Lagarosse (22 km na południowy wschód od Bordeaux), następnie po 15 czerwca przeniosło się bliżej Bordeaux, do posiadłości ziemskiej Roche Blanche w miejscowości Floirac.

Dnia 17.06.1940 r. armia francuska zaprzestała działań wojennych, a rząd francuski wystąpił o zawieszenie broni. Tego dnia o godz. 15.15 odbyła się w Libourne narada ministrów pod przewodnictwem prezydenta RP, na którą stawili się tylko ministrowie Zaleski i Stańczyk oraz podsekretarze stanu Falter, Graliński, Koc i Popiel. Minister spraw zagranicznych złożył relację z rozmów z przedstawicielami rządów francuskiego i angielskiego w Bordeaux. Spotkanie dotyczyło ustalenia nie zasady, lecz sposobu przeprowadzenia ewakuacji w ramach zaproponowanych przez ambasadora Wielkiej Brytanii. Z prezydentem mieli wyjechać ci ministrowie, którzy uznali, że ich obowiązki na terenie Francji zostały zakończone. Minister Zaleski zalecił wyjazd całego rządu statkiem odchodzącym o godz. 16.00, gdzie zarezerwowano miejsca. Po dyskusji zebrani wyrazili zgodę na takie działanie⁴¹⁵. Generalnie między 17 a 19 czerwca nie wiadomo, gdzie był rząd i władze, placówki pisały do Londynu z prośbą o informację. 19 czerwca z Londynu wysłano radiotelegram nr 1 z informacją, że „Pan Prezydent RP i Rząd znajdują się w drodze do Anglii”⁴¹⁶.

Na brytyjskim krążowniku HMS „Arethusa” uzyskano 12 miejsc dla grupy prezydenta, 40 miejsc dla członków rządu i prezydium Rady Narodowej. Dodatkowo otrzymano 280 pozwoleń na wjazd do Anglii, niezależnie od posiadanych wiz, dla Rady Narodowej i urzędników państwowych. Odpięcie krążownika opóźniało się, tak że Anglicy udzielili kolejnych 30 miejsc, z których skorzystali „pani generałowa Sikorska, pani generałowa Sosnkowska z rodziną, panowie ministrowie Strasburger i Stroński z rodzinami, pan Fi-

⁴¹³ S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy...*, s. 192.

⁴¹⁴ IH, zesp. 42, sygn. 514, [800/42/0/-/514], Okólnik ministra spraw zagranicznych w sprawie unieważnienia paszportów, tajne, 25.09.1940 r., skan 200–201.

⁴¹⁵ Prezydent i rząd (też minister Zaleski) przenieśli się do Le Verdon sur Mer, gdzie weszli na pokład HMS „Arethusa”, lekkiego krążownika Royal Navy. Statek wypłynął dopiero 20 czerwca, bowiem czekał na przyjazd członków ambasady brytyjskiej we Francji. Do Plymouth dotarł 21 czerwca o godz. 8.00 rano. Z portu polscy urzędnicy pociągiem dostali się do stolicy Wielkiej Brytanii, gdzie na dworcu Paddington powitał ich król Jerzy VI. Tymczasową rezydencją prezydenta RP został hotel „Claridge’s”.

⁴¹⁶ Radiotelegram okólny premiera (z Londynu) na temat ewakuacji władz naczelnych do Wielkiej Brytanii, 19.06.1940 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1940...*, s. 466.

lipowicz i szereg innych osób⁴¹⁷. Przepustki na statek miały podpis ministra Stanisława Kota. 19.06.1940 r. Tytus Filipowicz otrzymał taki dokument w Bordeaux i był następującej treści: „The Polish Government requests a place on the ship SS ... for Mr. Filipowicz accompanied by Mr. üruzek [?]. Presidency of the Council. Stanisław Kot Minister”⁴¹⁸.

Po wyjeździe trzech najważniejszych urzędników centrali, w okresie 18.06.–19.06.1940 r. tymczasowe kierownictwo MSZ w Libourne sprawował Mieczysław Chałupczyński. Jan Wszelaki, minister pełnomocny w MSZ, otrzymał od rządu upoważnienie do ustalenia ostatecznej listy 250–280 osób do ewakuacji do Wielkiej Brytanii oraz zrealizowania akcji transportu. „Wytycznymi dla wyboru tych osób – czytamy w upoważnieniu – mają być stopień ich praktycznej użyteczności dla aparatu państwowego na terenie Wielkiej Brytanii sprowadzonego do absolutnego minimum, oraz stopień ich niebezpieczeństwa osobistego w razie pozostania ich we Francji”⁴¹⁹. We wspomnianej liczbie mieścili się także członkowie korpusu dyplomatycznego, tak że dla polskich urzędników pozostało mniej miejsc. Ewakuacja miała odbyć się polskimi statkami „Chorzów” i „Kmicic” (Robur III), które stały w porcie w Bordeaux. 17 czerwca Wszelaki rozpoczął wydawanie przepustek na te statki osobom, które otrzymały zezwolenie Kota, pracownikom MSZ zaś bez ograniczeń. Wkrótce okazało się, że liczna grupa osób została powiadomiona, że istniała możliwość wyjazdu brytyjskim statkiem „Madura”, który odpływał wieczorem z Pointe de Grave (ok. 110 km od Bordeaux), co wprowadziło dodatkowe zamieszanie. Odpowiadał za to minister Kot, który poddawał w wątpliwość wypłynięcie „Chorzowa” i kierował ludzi do Pointe de Grave⁴²⁰.

Na pokład „Chorzowa” weszło około 190 osób, wniesiono tam także materiały szyfrowe MSZ (opiekowali się nimi Feliks Górski⁴²¹ i Kazimiera Gimzicka) i radiostacja Ambasady

⁴¹⁷ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/81, Teczka osobowa Jana Ciechanowskiego, List ministra spraw zagranicznych Augusta Zaleskiego do prezesa Rady Ministrów Władysława Sikorskiego, 12.07.1940 r., b.p. „Arethusą” odpłynęli także Zaleski i Ciechanowski.

⁴¹⁸ Instytut Piłsudskiego w Londynie, zesp. 108, Archiwum Tytusa Filipowicza, sygn. 709/108/3: Dokumenty osobiste, Przepustka na statek, 19.06.1940 r., k. 7.

⁴¹⁹ IPMS, Kolekcja 39, Jan Wszelaki,teczka 56, Upoważnienie dla Jana Wszelakiego na papierze biurowym kancelarii Prezydium Rządu RP, Libourne, 17.06.1940 r. Jeszcze ważniejszy okazał się dokument, który Wszelaki otrzymał od ambasadora brytyjskiego Howarda W. Kennarda. Pozwolił on już na terenie Wielkiej Brytanii pomóc wielu osobom zatrzymanym z powodu braku odpowiednich dokumentów – Kopia pisma: IPMS, zesp. PRM, sygn. 37c, Libourne, 17.06.1940 r., skan 12.

⁴²⁰ Opierał się na informacji zawartej w liście Ambasady Wielkiej Brytanii przy Rządzie Francuskim do Oficera Morskiego w Bordeaux o wolnych 280 miejscach na statku „Madura”. Kopię tego listu minister Ciechanowski przesłał przed swoim wyjazdem ministrowi Kotowi.

⁴²¹ „Feliks Górski, urzędnik Ministerstwa Spraw Zagranicznych, przewiózł z Libourne do Londynu ważne materiały szyfrowe zawarte w siedmiu pakach i sprzęt radiowy. Uczynił to kosztem pozostawienia we Francji swych osobistych rzeczy i bagażu, na które w trudnych warunkach ewakuacyjnych zabrakło miejsca. Naraziło go to na duże straty materialne, którym nie może zaradzić wobec niskiego szczebla uposażenia (30 funtów), które mu zostało przyznane. Zwracam się przeto do Pana Ministra [Skarbu] z prośbą o polecenie wypłacenia panu Górskiemu jednorazowej zapomogi w wysokości 14 funtów, która to kwota umożliwi mu częściowe pokrycie poniesionych strat” – IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/193, Teczka osobowa Feliksa Górskiego, List ministra spraw zagranicznych do ministra skarbu, 11.07.1940 r., b.p.

Statek „Chorzów”, który przewiózł urzędników i materiały szyfrowe MSZ
do Wielkiej Brytanii (NAC)

RP w Paryżu (nadzorował Aleksander Moschalewicz, pracownik kontraktowy przydzielony do placówki w Paryżu, następnie do Poselstwa RP w Ottawie, od 1941 r. do Ambasady RP w Waszyngtonie⁴²²). Statek był węglowcem, który nie był przystosowany do przewozu osób. Pasażerowie leżeli na płachtach materiału na pokładzie i w ładowni. Te niewygody sprawiły, że niektórzy (m.in. Tytus Filipowicz i Ludwik Krotoski) opuścili statek i szukali lepszych warunków dostania się do Wielkiej Brytanii. „Kmicic” zabrał grupę 150 lotników i 60 osób cywilnych. Na pokładzie „Chorzowa” przewożono także najcenniejsze polskie zabytki konwojowane przez Karola Estreichera⁴²³.

Dnia 21.06.1940 r. po zacumowaniu w porcie w Falmouth okazało się, że wobec skupienia się tu wielu tysięcy uchodźców z Francji i niebezpieczeństwa ataku lotniczego, należało zabytki i majątek MSZ szybko wywieźć w bezpieczne miejsce. Trzeba było też uniknąć wnikliwej odprawy celnej radiostacji i archiwum szyfrów. Wszelaki, w porozumieniu z Estreicherem, podjął decyzję o odłączeniu wymienionych części transportu i skierowaniu ich do Londynu. Zabytki i materiały MSZ zapakowano do wagonu, który dołączono do po-

⁴²² Ibidem, sygn. 474/1/M, Karta personalna Aleksandra Moschalewicza, k. 110–111.

⁴²³ Były to 74 skrzynie zawierające m.in. arrasy wawelskie, miecz koronacyjny Władysława Łokietka i innych królów polskich, Biblię Gutenberga, „Kazania świętokrzyskie”, „Psałterz floriański” królowej Jadwigi, modlitewnik Bony, łańcuch króla Zygmunta III Wazy, buławę Stefana Czarnieckiego, manuskrypty Fryderyka Chopina. K. Estreicher, op.cit., s. 189; Zygmunt Góra z „Chorzowa” kapitan „statku skarbów”, „Dziennik Bałtycki”, nr 6 (5149) z 7.01.1961 r., s. 1–2.

ciągu pospiesznego jadącego do stolicy Wielkiej Brytanii. Koszty przewozu opłacił Estreicher⁴²⁴.

O północy z 17 na 18.06.1940 r. na pokładzie „Madury” było około 80 Polaków – urzędników MSZ, Ministerstwa Skarbu z rodzinami, członków Rady Narodowej (Adam Ciołkosz i Izaak Ignacy Schwarzbart). Z racji opóźnienia wyjścia w morze (ostatecznie po południu 18 czerwca) na statek weszło kilka kolejnych grup, ostatniej – 100-osobowej – nie wpuszczono z powodu przeładowania. „Madura” płynęła z Indii i Afryki, mając już komplet 350 pasażerów. We francuskim porcie weszło na pokład kolejnych 1300 pasażerów. Grupa ewakuowanych z Francji Polaków była pod kierownictwem Jana Wszelakiego. Minister Jan Stańczyk i podsekretarz stanu w MSZ Zygmunt Graliński, Alfred Falter, Adam Koc i Karol Popiel zaokrętowali się poprzedniego dnia w Bordeaux na statek „Nylon”. Okręty te szybko wyszły w morze i dopłynęły do Falmouth w nocy z 20 na 21 czerwca. Urzędnicy z tych statków już po południu 21 czerwca byli w Londynie, niektórzy (podsekretarz stanu Graliński) witali prezydenta RP na dworcu Paddington o godz. 17.00.

Tymczasem we Francji pozostawała rzesza Polaków: urzędników, żołnierzy i osób cywilnych, którym trzeba było przyjść z pomocą. 18.06.1940 r. rano odbyło się posiedzenie Rady Ministrów pod przewodnictwem premiera. Ważniejsze uchwały dotyczyły wypłat pieniężnych, organizacji opieki nad pozostającymi we Francji, tekstu pisma premiera do marszałka Pétaina⁴²⁵. Na pytanie gen. Sosnkowskiego Rada Ministrów dała upoważnienie do spalenia archiwaliów krajowych z wyłączeniem pewnego zestawu aktów podstawowych dla ciągłości pracy. Tego dnia po południu premier odleciał do Londynu, przekazując koordynację ewakuacji na ręce gen. Sosnkowskiego⁴²⁶. Nadzorował on ministra Kota (kierującego wyjazdem Rady Narodowej, urzędników i ludności cywilnej) oraz generałów Kukiela i Modelskiego (kierujących ewakuacją wojska). Sosnkowski o godz. 16.00 spotkał się z Francuzami: marszałkiem Pétainem, gen. Weygandem i gen. Denainem oraz admirałem Darlanem. Głównym zadaniem było zdobycie statków do przewozu wojska do Wielkiej Brytanii. Francuzi nie byli w stanie pomóc i wskazali na Brytyjczyków, których trzy torpedowce stały w porcie w Bordeaux.

⁴²⁴ Cała historia transportu archiwum szyfrów pozostawała nieznaną. Szczegóły zostały odnalezione przez przypadek w teczce personalnej Kazimierzy Gimzickiej. Znajduje się tam dokument opisujący ewakuację wraz z prośbą urzędniczką o zwrot 2 funtów 8 szylingów za bilet kolejowy Falmouth–Londyn, który kupiła z własnych pieniędzy – IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/170, Teczka osobowa Kazimierzy Gimzickiej, Kopia pisma sekretarza generalnego MSZ do Ministerstwa Skarbu o potraktowanie konwojowania materiałów z Francji jako podróży służbowej i zwrot poniesionych przez urzędników kosztów podróży, 23.07.1940 r., b.p. Minister skarbu odmówił wypłaty, bowiem „wypłacony w Angers dodatek ewakuacyjny był przeznaczony na pokrycie kosztów związanych z przeniesieniem siedziby Rządu i że między innymi pokrywać on winien obecnie koszty przejazdu z portów w Anglii do Londynu” – IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/193, Teczka osobowa Feliksa Górskiego, Pismo ministra skarbu do ministra spraw zagranicznych, 24.07.1940 r., b.p.

⁴²⁵ Sprawozdanie gen. Sosnkowskiego z ewakuacji władz, ludności cywilnej i wojska z Francji do Wielkiej Brytanii, 5.07.1940 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1940...*, s. 491–497.

⁴²⁶ IPMS, zesp. PRM, sygn. 37c, Sprawozdanie ministra generała broni Kazimierza Sosnkowskiego na posiedzeniu Rady Ministrów w dniu 6 lipca 1940 r. w Londynie, 5.07.1940 r., skan 26–34.

Sosnkowski odszukał chargé d'affaires Ambasady RP we Francji Feliksa Frankowskiego i polecił mu wyjednać u ambasadora angielskiego zgodę na wejście Polaków na pokład brytyjskich statków. W korespondencji między gen. Sosnkowskim a ministrem Kotem pojawiła się mało precyzyjna informacja o 130 miejscach na jakimś statku angielskim, którymi miał dysponować generał. Wiadomo było tylko: „Rodzaj statku (zdaje się pasażerski) nieustalony, miejsce załadowania zdaje się Bordeaux. Jutro o 9 rano ma bliższe szczegóły telefonować Frankowski” z MSZ⁴²⁷.

19 czerwca do gen. Sosnkowskiego dochodziły niedokładne informacje dotyczące zaokrętowania, wysłał on więc mjr. Leona Fudakowskiego do Frankowskiego w celu poprawy komunikacji. Niestety, po całym dniu poszukiwań okazało się, że Frankowski z całym personelem ambasady odjechał w stronę granicy hiszpańskiej. Tego dnia wieczorem doszło do ewakuacji z Libourne. Polskie instytucje wojskowe przeniosły się 30 km na południe do miasteczka Langon. Minister Kot udał się na południe do Bayonne koło granicy z Hiszpanią, by dalej kierować ewakuacją ludności cywilnej. Na miejscu w Libourne z MSZ pozostali tylko Stanisław Zabiello oraz Halina Jaworska, którzy wystawiali zaświadczenia podpisane „w imieniu ministra”. Przenieśli się następnie do liceum w Bayonne, gdzie zorganizowali biuro, w którym można było otrzymać lub przedłużyć paszport polski i uzyskać francuską wizę wyjazdową. Minister Kot wzywał do pomocy także innych urzędników MSZ. 21.06.1940 r. napisał do Józefa Potockiego: „Jako najwyższego urzędnika Ministerstwa Spraw Zagranicznych [przebywającego we Francji] proszę Pana o przybycie natychmiast do Bayonne wraz z drugim urzędnikiem, którego Pan sobie dobierze, w celu pomagania mi interwencją u czynników brytyjskich w sprawach ewakuacji”⁴²⁸. Potockiemu pomagali Stefan Lalicki i Józef Marlewski. 22.06.1940 r. Francja podpisała akt kapitulacji.

Ostatnim dniem władz polskich we Francji był 23.06.1940 r. Wtedy zakończył się załadunek ostatniego transportu odpływającego do Wielkiej Brytanii. Stanisław Kot, do czasu „otrzymania zarządzeń Ministerstwa Spraw Zagranicznych”, upoważnił Wacława Bitnera do kierowania agendami Konsulatu RP w Tuluzie. Jednocześnie powierzył mu „pełnienie obowiązków na terytorium całej Francji wypływających z demobilizacji Armii Polskiej we Francji”⁴²⁹. Wszystkie samochody rządowe pozostające we Francji miały zostać zgłoszone do wiadomości i rozporządzenia Polskiego Czerwonego Krzyża w Bayonne, a sprawą kierował Zabiello. Pozostałe pojazdy, które trafiły do Hiszpanii i Portugalii, musiały zostać doprowadzone do siedzib poselstw – wóz niezgłoszony był uważany za przywłaszczony. Tego dnia w hotelu „Miramare” w Biarritz (na dokumencie Bayonne) ukazała się odezwa do Polaków podpisana przez Stanisława Kota jako ostatniego członka rządu polskiego na terenie Francji.

⁴²⁷ Ibidem, zesp. PRM.K, sygn. 4, Odpis informacji generała Sosnkowskiego dla ministra Kota, 18.06.1940 r., k. 1.

⁴²⁸ Ibidem, Pismo Prezydium Rady Ministrów do Józefa Potockiego, 21.06.1940 r., k. 4.

⁴²⁹ Ibidem, Pismo Stanisława Kota do Wacława Bitnera, Bayonne, 23.06.1940 r., k. 16; M. Biesiekierski, *Polska akcja opiekuńcza we Francji w okresie okupacji niemieckiej (czerwiec 1940–wrzesień 1944)*, „Zeszyty Historyczne” 1993, nr 105, s. 38–62.

SS „Arandora Star” zabral na pokład 57 Polaków, wśród nich ministra Kota, 15 osób pracujących w kancelarii premiera oraz 13 osób z innych urzędów. Z MSZ był tylko jeden urzędnik – Mieczysław Sędzielowski⁴³⁰. Statek dopłynął do Wielkiej Brytanii 26.06.1940 r.

Kadra MSZ ponownie uległa rozproszeniu. Wybrani urzędnicy płynęli już do Wielkiej Brytanii. Większość pracowników została we Francji i musiała zdecydować, w którą stronę się kierować. Niektórzy wprost mówili, że nie wyjeżdżają do Londynu, bowiem nie mają tam zagwarantowanych warunków pracy i bytu⁴³¹. W zbiorach Instytutu Hoovera znajduje się korespondencja, według której 14 kluczowych pracowników MSZ (m.in. szefowie działów i kierownicy wydziałów) wraz z rodzinami miało dotrzeć do Londynu przy pomocy posła RP w Lizbonie, który otrzymał polecenie od sekretarza generalnego Jana Ciechanowskiego w piśmie z dnia 29.06.1940 r.⁴³² W grupie tej był Władysław Kulski, który opisał całą podróż do Anglii. „Po kilku dniach Poselstwo zawiadomiło nas, że my, grupa naszych kolegów, tj. Michał Potulicki i Paweł Morsztyn [prawidłowy zapis nazwiska to Morstin] oraz Marian Seyda, endecki przywódca polityczny z żoną i synkiem, mamy wypłynąć z Lizbony statkiem angielskim przy zachowaniu jak największej tajemnicy z powodu bliskości podwodnych łodzi niemieckich, operujących w Zatoce Biskajskiej. Otrzymawszy od Dubicza odpowiednie wskazówki, udaliśmy się wieczorem do portu, gdzie zobaczyliśmy kontury statku bez świateł. Wkrótce po załadowaniu odjechalśmy na tym małym statku angielskim, który w czasie pokoju kursował tylko po Morzu Irlandzkim”. Mimo że statek nie został zaatakowany przez Niemców, nie wszyscy szczęśliwie dopłynęli 7 lipca do Wielkiej Brytanii. Służba zagraniczna straciła zastępcę dyrektora Protokołu Dyplomatycznego Pawła Morstina. „Choć pogoda była słoneczna, fale mocno rzuciły naszym statkiem – pisał Kulski – Wielu pasażerów zaczęło chorować, Morsztyn był jednym z nich. Dostał w nocy ataku serca i zmarł. Rano zbudziło nas stukanie młotków pod pokładem. To zbijano deski dla biednego Morsztyna. Uczestniczyliśmy w jego pogrzebie morskim. Kapitan odczytał modlitwy. Moja żona przypięła do płótna, w które były owinięte zwłoki, woreczek z garścią polskiej ziemi, zabranej przed ucieczką z kraju. Marynarze spuścili ostrożnie zwłoki do morza, które zamknęło się nad jednym z mych najsympatyczniejszych kolegów”⁴³³.

Tylko w wyjątkowych przypadkach starano się chronić urzędników przed ujawnieniem i aresztowaniem przez niemieckie władze okupacyjne. Sekretarz generalny MSZ

⁴³⁰ IPMS, zesp. PRM.K, sygn. 4, List of Polish Government Officials on Board of Arandora Star, 26.06.1940 r., k. 35–36.

⁴³¹ „Przed swoim wyjazdem Graliński wyznaczył imiennie urzędników MSZ, którzy mają się udać do Wielkiej Brytanii. Pozostałym oświadczył, że stosunek służbowy z nimi jest rozwiązany i że mogą urządzić się we Francji na własną rękę” – S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy...*, s. 190.

⁴³² IH, zesp. 42, sygn. 291, [800/42/0/-/291], Pismo sekretarza generalnego do posła RP w Lizbonie, 29.06.1940 r., skan 294. Byli to: Józef Potocki, Władysław Kulski, Michał Potulicki, Józef Marlewski, Stefan Lalicki, Paweł Morstin, Karol Kraczkiewicz, Leonard Szepietowski, Wacław Zyndram-Kościałkowski, Waleria Grabowska, Maria Zajączkowska, Zdzisława Karczewska, szofer Mieczysław Graczyk i służący Stefan Kłos.

⁴³³ W.W. Kulski, op.cit., s. 149–150; „Dnia 5 lipca zmarł i został pochowany w morzu pomiędzy Lizboną a Anglią Dyrektor Protokołu śp. Paweł Morstin” – Okólnik ministra spraw zagranicznych w sprawie prac rządu, 15 VIII 1940 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1940...*, s. 585.

interweniował w Sztabie Naczelnego Wodza o pierwszeństwo w ewakuacji niektórych żołnierzy. W sierpniu 1940 r. napisał: „W Marsylii znajdują się od kilku tygodni były Komisarz Generalny RP w Gdańsku mjr dypl. Marian Chodacki i były radca Komisarjatu Generalnego ppor. Antoni Zalewski. Oficerowie ci należą do osób najbardziej zagrożonych politycznie i na wypadek bądź rozszerzania okupacji niemieckiej, bądź uzależnienia policji francuskiej od wpływów Gestapo życie ich byłoby w niebezpieczeństwie. Z powyższych względów MSZ jest zdania, że wywiezienie mjr. Chodackiego i ppor. Zalewskiego z terenu francuskiego jest konieczne”⁴³⁴. Akcja się udała i obaj bezpiecznie opuścili Francję – Chodacki pracował później w Konsulacie Generalnym RP w Nowym Jorku, a Zalewski – w centrali MSZ w Londynie.

Pracownicy MSZ bez żadnego przydziału zostali we Francji, przebywali m.in. w miejscowościach Lourdes, Nicea, Hyères, Saint Jean de Mourienne. We wrześniu 1940 r. na terenie Francji przebywało ponad 140 pracowników Ministerstwa Spraw Zagranicznych, których miejsce pobytu było znane⁴³⁵. Niewielu udało się znaleźć zatrudnienie lub pomoc w PCK, większość, po skonsumowaniu niewielkich oszczędności, musiała przenieść się do schronisk. W jednym z nich w Hyères (Departament Var) zorganizowała się „Grupa Urzędników Polskiej Służby Zagranicznej”, której prezesem wybrano Jerzego Barthel de Weydenthala (1942 r. list do MSZ). Tworzyło ją 27 urzędników z rodzinami. Z czasem opieka Francuzów stała się ściślejsza: schroniska zostały uznane za „campa”, którego mieszkańcom nie wolno było oddalać się poza obręb gminy, a wszyscy mężczyźni przeszli komisję lekarską kwalifikującą do pracy fizycznej. Po części dzięki interwencji reprezentantów uchodźców kwestia pracy przymusowej została odsunięta w czasie, choć nieprzesądzona ostatecznie. Inżynierów, techników i wojskowych powoli ewakuowano, urzędnikami MSZ nikt się nie interesował.

Ci, którzy wybrali drogę ucieczki przez Portugalię, a nie udało im się zdobyć wizy wyjazdowej, trafili m.in. do obozu w Caria. 30.06.1940 r. przetrzymywano tam około 160 obywateli polskich, wśród nich ze składu MSZ w Angers byli: Władysław Borkowski (pracownik, 26 lat), Leon Poznań (szofer, 30 lat), Franciszek Tankowski (pracownik, 27 lat), Zygmunt Mokrzycki (szofer), Zdzisław Łęcki (44 lata), Władysław Sidorowicz (53 lata). Po zajęciu Bałkanów przez Niemców około 50 urzędników wraz z rodzinami znalazło się w Kairze. Do centrali wysłano propozycję utworzenia dla nich kolonii w Afryce Południowej lub Kenii, co ze względu na ogromne koszty nie zostało zrealizowane.

W tym momencie historia jednego ministerstwa podzieliła się na pojedyncze historie setek jego pracowników. Ten temat jeszcze nie został zbadany, choć od dawna dostępne są materiały źródłowe. Od jesieni 1940 r. działał w MSZ Fundusz Pomocy Koleżeńskiej, powstały ze składek członków służby zagranicznej. Z zebranych pieniędzy wypłacano za-

⁴³⁴ IH, zesp. 42, sygn. 291, [800/42/0/-/291], Pismo Jana Ciechanowskiego do Oddziału I Sztabu Naczelnego Wodza w Londynie, 16.08.1940 r., skan 349. Mimo że wojsko nie miało zamiaru zatrudnić Chodackiego i Zalewskiego, sekretarz generalny polecił Poselstwu RP w Madrycie „wydobyć z Francji jako zagrożonych” – ibidem, Szyfr MSZ do Poselstwa RP w Madrycie, 31.08.1940 r., skan 347.

⁴³⁵ Ibidem, Spis urzędników i członków rodzin Ministerstwa Spraw Zagranicznych przebywających we Francji, 24.09.1940 r., skan 326–328.

Dane personalne i przebieg służby

Bernard F u k s i e w i c z, ur. dnia 16 maja 1897 w Warszawie / wyciąg z aktu urodzenia złożony w Ambasadzie /. Ukończone 8 kl. gimnazjum filologiczne w Warszawie, matura otrzymana w czerwcu 1915r. / odpis, należycie poświadczony, złożony w Ambasadzie /. Ukończony Wydział Prawa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. Dyplom, przyznający tytuł Magistra Praw uzyskany w czerwcu 1924 r. / odpis, należycie poświadczony, złożony w Ambasadzie w Paryżu /.

Porucznik rezerwy w.P. / odpis ks. wojskowej złożony w Ambasadzie /.

Służba w M.S.Z.

- 1.III. 22.- Sekretarz w IX st. sł.
1. I. 25.- referendarz w VIII st. sł.
1. I. 28.- referendarz w VII st. sł.
1. IV. 29.- wicekonsul I kl. w VII st. sł. w Konsulacie Gen.R.P. w Paryżu
1. XI. 32.- przeniesiony do Kons. Gen.R.P. w Lille.
1. II. 36.- odwołany do Centrali M.S.Z. z mianowaniem Radcą, a następnie Kierownikiem referatu
1. IV. 37.6 mianowany w VI gr. uposażenia / odpis złożony w Ambasadzie /
- 1.VIII.39.- mianowany I sekr. Poselstwa w Poselstwie RP. w Kownie
9. XI. 39.- M.S.Zagranicznych w Paryżu i Angers
- 14.VI. 40.- Kwakacja do Lourdes
- 13.VIII.40.- powołany do Konsulatu w Tuluzie
- 24.IX. 40.- powołany na stanowisko Kierownika Konsulatu w Tuluzie /strę-
fa nieokupowana/. / Konsulat z uwagi na ukrycie ~~gda~~
przed Niemcami ~~ostatek~~ nazwę " Biuro Polskie " /
1. 12. 41.- w związku z likwidacją Biura Polskiego - pozostaje w charakterze nieoficjalnego przedstawiciela M.S.Z., pracując od października 1941 w organizacji ruchu oporu - Polska Organizacja Walki o Niepodległość.
3. I. 43.- Aresztowany w Tuluzie przez Gestapo, przebywa w więzieniu śledczym do 13.12.43.
13. 12.43.- deportowany do obozu koncentracyjnego w Neue Bremen / obok Saarbrücken/, a następnie
24. 12.43.- wysłany etapem do obozu koncentracyjnego w Mauthausen.
29. IV.45.- na polecenie Międzynarodowego Komitetu Samoochrony w Mauthausen, wyjechał nielegalnie pod fałszywym nazwiskiem z obozu z grupą francuzów, mając powierzoną misję zaalarmowania międzynarodowego Sztabu groźną sytuacją deportowanych w Mauthausen
5. V. 45.- przybył do Francji.
1. X. 45.- zaangażowany przez Ambasadora RP. w Paryżu do pracy w Ambasadzie, gdzie pozostaje do dnia dzisiejszego.-

Paryż: dn. 24. VIII. 46

Wizy portugalskie zezwalające na pobyt
od lipca 1940 r. do lutego 1941 r. (AMSZ)

siłki tym kolegom, którzy nie mieli pracy lub pozostali w Rumunii, Francji, Portugalii, Hiszpanii. W Archiwum Instytutu Hoovera zachowała się bogata korespondencja zawierająca wnioski i pokwitowania wpłat. W listach do Funduszu byli urzędnicy opisywali swoje wojenne losy i trudną sytuację życiową⁴³⁶. Ze swej strony MSZ oficjalnie nie wypłacało żadnych stałych subwencji ani zapomóg urzędnikom zwolnionym, względnie będącym na urloпах bezpłatnych. W praktyce starano się nielicznym pomagać na różne sposoby. Do ambasadora RP przy Stolicy Apostolskiej trafiły nazwiska sześciu urzędników MSZ, którzy znajdowali się w niewoli niemieckiej jako wojskowi. Centrala prosiła Kazimierza Papée o zorganizowanie stałych przesyłek żywnościowych oraz odzieżowych dla wymienionych, których koszty pokrywało MSZ⁴³⁷. W obozie dla internowanych żołnierzy 2. Dywizji Strzelców Pieszych

w Szwajcarii znalazło się 14 dawnych członków służby zagranicznej. Centrala co miesiąc przekazywała dla nich do Poselstwa RP w Bernie 140 funtów na pomoc⁴³⁸. Od marca 1940 r. Olga Romer (wdowa po Karolu Romerze) otrzymywała z MSZ pensję w wysokości 1 tys. franków miesięcznie (przekazywane do Bukaresztu).

Dla większości byłych urzędników Fundusz Pomocy Koleżeńskiej był jednak jedynym ratunkiem. Zasiłki nie były wysokie, wynosiły 300 franków miesięcznie dla osoby samotnej, 500 franków dla małżeństw bezdzietnych, 600 franków dla liczniejszych rodzin. Dla porównania siły nabywczej zapomóg można przytoczyć orientacyjne ceny produktów: 1 kg cukru kosztował około 160 franków, 1 litr oliwy – 180–200 franków, 1 kg herbaty – 1 tys. franków, 1 jajko – 10 franków, paczka papierosów – 60 franków.

⁴³⁶ IH, zesp. 42, sygn. 292, [800/42/0/-/292], Office clerks, Mutual Assistance Fund, 1940–1941, skan 324–1047; ibidem, sygn. 293, [800/42/0/-/293], Office clerks, Mutual Assistance Fund, 1942, skan 155–729; ibidem, sygn. 297, [800/42/0/-/297], Office clerks, Mutual Assistance Fund, 1943–1944, skany 652–1093.

⁴³⁷ Byli to Stefan Siemiński, Wiktor Skiński, Jan Sławiński, Franciszek Zaleski, Feliks Turnau, Olgierd Szwarc. Ibidem, sygn. 291, [800/42/0/-/291], Poufne pismo MSZ do ambasadora RP przy Stolicy Apostolskiej z listą urzędników MSZ w obozach jenieckich, 6.02.1941 r., skan 329–330. Jan Sławiński po uwolnieniu został konsulem w Brukseli, zwolniony 20.07.1945 r.

⁴³⁸ Ibidem, sygn. 290, [800/42/0/-/290], Kwit przekazania pieniędzy dla internowanych żołnierzy-członków służby zagranicznej, październik 1940 r., skan 757.

Printed in England July 1940. **CABLE AND WIRELESS LIMITED.** 474

Krotoski

BY DESPATCH BY CENSOR 826

30 JUN 40

CABLE ROUTES WIRELESS ROUTES

Circuit. Clerk's Name. Time Received. **A.**

WLESS PORTO 23 35 30 1320 =

ELT CIECHANOWSKI POLMISSION LONDON =

RADIO AND MATERIAL DELIVERED ON

CHOVZOW STOP AUTOMOBILS TRANSFERED TO

CHICZEWSKI TO CARRY COLLEGUES FROM LOURDES

TO PORTUGAL STOP ASK KINDLY CALL FOR LONDON

STOP IF IMPOSSIBLE TEMPORARILY TO LISBONE =

KROTOSKI

NO ENQUIRY RESPECTING THIS TELEGRAM CAN BE ATTENDED TO WITHOUT PROOF
 REPLIES SHOULD BE HANDED IN AT ONE OF THE COMPANY'S OFFICES.

Telegram Ludwika Krotoskiego w Porto do Jana Ciechanowskiego w Londynie z informacją:
 „Radiostacja i materiały [szyfrowe] dostarczono na »Chorzów«. Samochody przekazane
 Chiczewskiemu w celu przewiezienia kolegów z Lourdes do Portugalii. Proszę łaskawie o przydział
 do Londynu. Jeżeli niemożliwe, to czasowy przydział do Lizbony”, 30.06.1940 r. (IPMS)

Ewakuacja urzędów polskich z Francji była prowadzona w wyjątkowo trudnych warunkach i spowodowała utratę części majątku państwowego. Fundusze MSZ we Francji w walutach obcych przekazano dyrektorowi generalnemu Biur Polskich we Francji na prowadzenie organizacji. Kwoty te zresztą nie były duże, wynosiły: 1705 dolarów, 160 funtów, 160 lei rumuńskich, 2 dolary kanadyjskie, 150 lirów i 75 pengö⁴³⁹. Samochody MSZ starano się odprowadzić na południe, do Hiszpanii lub Portugalii trafiły te droższe, we Francji do dyspozycji Polskiego Czerwonego Krzyża przekazano głównie ciężarówki.

⁴³⁹ Ibidem, sygn. 350, [800/42/0/-/350], Pismo sekretarza generalnego MSZ do Ministerstwa Skarbu z informacją o kwotach pozostawionych we Francji, 20.01.1941 r., skan 748. Do Wielkiej Brytanii przekazano cztery czeki na łączną sumę ok. 100 tys. franków oraz drobne kwoty w funtach i guldenach holenderskich – zob.: Raport dot. ewakuacji urzędników MSZ oraz części archiwum MSZ z Angers do Lourdes, 10.07.1940 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1940...*, s. 505.

Samochody MSZ we Francji, 1940 r.⁴⁴⁰:

pojazd	losy
Buick prezydenta RP	przyprawdzony do Lizbony przez min. Feliksa Frankowskiego 20.01.1941 został wysłany statkiem do Londynu na adres Prezydium Rady Ministrów
Buick z 1939 min. Augusta Zaleskiego	został wysłany do Madrytu do dyspozycji min. Mariana Szumlakowskiego
Buick z 1938 podsekretarza stanu Zygmunta Gralińskiego	kabriolet, wartość 20 tys. franków, szofer Zygmunt Mokrzycki odwiózł 17.06.1939 po południu Zygmunta Gralińskiego na statek, po czym wrócił do Libourne; stąd zabrał Jana Wszelakiego z rodziną i woźnego Jana Pawińskiego na statek do Pointe de Grave; była już noc z 17 na 18 czerwca; ponieważ szofer Mokrzycki opiekował się dwoma samochodami: służbowym Buickiem i prywatnym pojazdem Gralińskiego marki La Salle (który otrzymał w prezencie od podsekretarza stanu), i oba znalazły się w Pointe de Grave, to mógł wrócić do Libourne tylko jednym – wybrał swój nowy, prywatny; gdy przyjechał z drugim kierowcą 18 czerwca po Buicka – samochód służbowy Gralińskiego zastał całkowicie zniszczony przez celników i marynarzy (wycięto nawet skórzane obicia); samochód porzucono
Chevrolet z-cy dyrektora PD Pawła Morstina	przydzielony zarządzeniem MSZ do Poselstwa RP w Lizbonie, gdzie przypro-wadził go szofer Zygmunt Mendra
Buick Ambasady RP w Paryżu	stał w Lizbonie do dalszych decyzji
Buick z 1936 Ambasady RP w Hadze	przekazany do użytku służbowego konsulowi Feliksowi Chiczewskiemu, kie-rownikowi Polskiego Czerwonego Krzyża w nieokupowanej Francji
Renault z 1926, półciężarówka	kupiona w Angers za 13 500 franków w celu przywiezienia materiałów szy-frowych na statek do Bordeaux, ewakuowała do Portugalii rodzinę kuriera dyplomatycznego (pani Michalska z dziećmi) oraz woźnego Franciszka Tan-kowskiego z rodziną, samochód prowadził szofer MSZ Leon Poznań; władze portugalskie skierowały pojazd do miejscowości Caria
Studebaker z Angers	skierowany do Tuluzy
ciężarówki służbowe Renault z 1938 i Renault z 1926	przekazane Janowi Komorskiemu w Lourdes, który miał nimi dysponować w porozumieniu z Feliksem Chiczewskim i Witoldem Kozłowskim

⁴⁴⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/355, Teczka osobowa Ludwika Krotoskiego, List do ministra spraw zagranicznych, 29.06.1940 r., b.p.

Szybka ewakuacja z Angers sprawiła, że ministerstwo zostawiło wiele sprzętów biurowych. Były to głównie duże rzeczy, których nie można było zapakować do samochodów lub wagonów kolejowych. W budynkach MSZ zostały m.in.: trzy duże i jedna mała kasy pancerne, dwie szafy żelazne, około 40 biurek i stołów, 16 foteli, około 80 krzeseł, sześć szafek zamykanych roletą, około 20 lamp stołowych, 15 stolików do maszyn – całość szacowana na 53 tys. franków. Zasadnicza grupa pracowników centrali została przewieziona pociągiem z Angers do Lourdes. Na miejscu wyposażenie MSZ zostało wypakowane i umieszczone w hotelu „Mondial”. Były to następujące przedmioty: 11 maszyn do pisania (wartość ok. 62 tys. franków), powielacz Gestetner (16 tys. franków), jeden dywan z Poselstwa RP w Hadze i 2 makaty z Konsulatu RP w Strasburgu. Po klęsce Francji rzeczy te zostały porozbijane lub zniszczone przez żołnierzy z rozwiązanych francuskich formacji wojskowych. Drugi dywan z Poselstwa RP w Hadze trafił do jednego z gmachów Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Londynie przy Queen's Gate 40.

2.4. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 30.09.1939–17.06.1940 r.⁴⁴¹

Minister		
August Zaleski	30.09.1939–17.06.1940	
Podsekretarz Stanu		
Zygmunt Graliński	9.10.1939–26.06.1940	faktycznie do 23.09.1940
Sekretarz Generalny		
Jan Ciechanowski ⁴⁴²	6.10.1939–17.06.1940	
Sekretariat Ministra		
Karol Krackiewicz ⁴⁴³	30.09.1939–17.06.1940	sekretarz osobisty ministra
Jan Tomaszewski ⁴⁴⁴	1.11.1939–30.05.1940	radca, sekretarz osobisty ministra
Waleria Grabowska ⁴⁴⁵	24.10.1939–17.06.1940	kierownik kancelarii Gabinetu Ministra

⁴⁴¹ W okresie do 10.10.1939 r. MSZ działał w prostszej strukturze: Protokół Dyplomatyczny, Wydział Personalny, Wydział Polityczny (Referat sprawy sojuszników zachodnich, Referat sprawy niemieckie, Referat sprawy sowieckie, Referat problemy amerykańsko-azjatyckie, Referat sprawy prasowe), Radca Prawny, Wydział Konsularny, Wydział Administracyjny.

⁴⁴² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/C, Karta personalna Jana Ciechanowskiego, k. 31–32.

⁴⁴³ Ibidem, sygn. 474/2/349, Teczka personalna Karola Krackiewicza.

⁴⁴⁴ Ibidem, sygn. 474/1/T, Karta personalna Jana Tomaszewskiego, k. 17–18; AAN, zesp. 1664, sygn. 14, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska T–Z, Archiwum prywatne nr 57: Jan Tomaszewski.

⁴⁴⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/195, Teczka personalna Walerii Grabowskiej.

Zdzisława Karczevska ⁴⁴⁶	1.12.1939–17.06.1940	sekretarz admin.
Maria Grabińska	30.09.1939–17.06.1940	kancelaria
Protokół Dyplomatyczny		
Paweł Morstin	30.09.1939–17.06.1940	dyrektor; zmarł w drodze do Wielkiej Brytanii
Władysław Doria-Dernałowicz	1.05.–17.06.1940	z-ca dyrektora
Wydział Personalny (Ogólny)		
Tadeusz Szumowski, mjr ⁴⁴⁷	30.09.1939–1.02.1940	też kierownik Działu Ogólnego
Mieczysław Chałupczyński ⁴⁴⁸	1.04.–12.06.1940	kierownictwo spraw personalnych i administracyjnych
Mieczysław Babiński ⁴⁴⁹	30.09.1939–17.06.1940	referat paszportowy
Natalia Sobolewska ⁴⁵⁰	26.11.1939–17.06.1940	kierowniczka kancelarii
Natalia Szpakowska	30.09.1939–17.06.1940	kancelaria, 22.06.1940 w Lourdes wystawiono paszport dyplomatyczny
Aleksandra Szpakowska	30.09.1939–17.06.1940	
Helena Lubczyńska	30.09.1939–17.06.1940	kancelaria
Referat Szyfrów (Biuro Depesz)		
Józef Gorzechowski ⁴⁵¹	1.11.1939–20.06.1940	kierownik
Stanisław Głuski ⁴⁵²	15.11.1939–10.06.1940	
Tadeusz Drobnia ⁴⁵³	30.09.1939–17.06.1940	
Jan Helcman ⁴⁵⁴	15.10.1939–20.06.1940	radca
Tadeusz Lisiecki ⁴⁵⁵	16.12.1939–16.06.1940	z-ca kierownika
Zygmunt Vetulani ⁴⁵⁶	1.03.–17.06.1940	
Feliks Górski ⁴⁵⁷	30.09.1939–17.06.1940	

⁴⁴⁶ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Zdzisławy Karczewskiej, k. 21–22.

⁴⁴⁷ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 355–357.

⁴⁴⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/C, Karta personalna Mieczysława Chałupczyńskiego, k. 3–4; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 85–87.

⁴⁴⁹ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 40–42.

⁴⁵⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Natalii Sobolewskiej, k. 96–97. Do maja 1940 r. była jedna kancelaria dla Wydziału Budżetowo-Organizacyjnego, Osobowego i Konsularnego, od maja do czerwca 1940 r. Wydział Konsularny miał swoją kancelarię.

⁴⁵¹ Ibidem, sygn. 474/1/G, Karta personalna Józefa Gorzechowskiego, k. 47–48.

⁴⁵² Ibidem, sygn. 474/2/185a, Teczka personalna Stanisława Głuskiego.

⁴⁵³ Ibidem, sygn. 474/2/129, Teczka personalna Tadeusza Drobnia; ibidem, zesp. A.42, sygn. 464, Zeszyt personalny: Tadeusz Drobnia.

⁴⁵⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/225, Teczka personalna Jana Helcmana.

⁴⁵⁵ Ibidem, sygn. 474/1/L, Karta personalna Tadeusza Lisieckiego, k. 51–52; ibidem, zesp. A.42, sygn. 504, Zeszyt personalny: Tadeusz Lisiecki.

⁴⁵⁶ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 364–365.

⁴⁵⁷ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/193, Teczka personalna Feliksa Górskiego.

Henryk Wielowieyski	-3.01.–17.06.1940	
Roman Huzarski ⁴⁵⁸	-11.1939–15.02.1940-	
Zdzisław Łęcki ⁴⁵⁹	1.02.–16.06.1940	
Helena Skarbek	12.1939–17.06.1940	
Jan Komorski	1.05.–17.06.1940	
Referat Łączności		
Stanisław Kajetanowicz	-15.02.–17.06.1940	kierownik, radca
Bolesław Dulemba ⁴⁶⁰	22.10.1939–17.06.1940	
Eugeniusz Włodarczyk	-15.02.–17.06.1940	
Zygmunt Masłowski	-15.02.–17.06.1940	
Jan Molassy	-15.02.–17.06.1940	
Jan Wiśniewski	-15.02.–17.06.1940	
Józef Jaskółkowski	-15.02.–17.06.1940	
Olga Broszkiewicz	-15.02.–17.06.1940	
Wacław Januszkiewicz	1.05.–17.06.1940	
Dział Polityczny		
Jan Ciechanowski	6.10.1939–17.06.1940	sekretarz generalny
I. Referat Polityczny (Zachodni) (państwa sprzymierzone i neutralne Europy Zachodniej, Palestyna, Syria, Egipt, Watykan, Dominia Brytyjskie bez Kanady, kolonie i mandaty brytyjskie)		
Józef Potocki ⁴⁶¹	1939–17.06.1940	kierownik
Zygmunt Zawadowski ⁴⁶²	1.11.1939–20.06.1940	z-ca kierownika, rzecznik komisji dyscyplinarnej, radca ekonomiczny
Kazimierz Mycielski	15.02.–15.06.1940	
II. Referat Polityczny (państwa wrogie, Polska okupowana, państwa neutralne Europy Północnej i Wschodniej, Turcja, Iran, Irak, Afganistan)		
Tadeusz Kunicki ⁴⁶³	10.10.1939–31.03.1940	kierownik
Stanisław Zabiełło ⁴⁶⁴	10.1939–17.06.1940	z-ca kierownika, radca

⁴⁵⁸ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 167. Zmarł w Paryżu w 1943 r.

⁴⁵⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/L, Karta personalna Zdzisława Łęckiego, k. 13–14.

⁴⁶⁰ Ibidem, sygn. 474/2/140, Teczka personalna Bolesława Dulemba.

⁴⁶¹ Ibidem, sygn. 474/1/P, Karta personalna Józefa Potockiego, k. 99–100.

⁴⁶² *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 395–397.

⁴⁶³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Tadeusza Kunickiego, k. 253–254. *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 216–217. 06.1940–1.04.1941 r. radca w Ambasadzie RP w Ankarze, następnie urlop bezpłatny.

⁴⁶⁴ Pozostał we Francji jako Dyrektor Generalny Biur Polskich, aresztowany 2.12.1942 r., deportowany do obozu koncentracyjnego w Mauthausen, po uwolnieniu w kwietniu 1945 r. dostał się do Wielkiej Brytanii, powrócił do Polski, pracował w Polskim Instytucie Spraw Międzynarodowych.

III. Referat Polityczny (pozostałe kraje Azji i Afryki, Ameryka, Liga Narodów i inne organizacje międzynarodowe, sprawy morskie i ekonomiczne, pomoc dla ludności w Polsce)		
Jan Wszelaki	30.09.1939–17.06.1940	kierownik
Józef Marlewski ⁴⁶⁵	30.09.1939–17.06.1940	radca
Referat Prawny		
Władysław Kulski ⁴⁶⁶	1.11.1939–1.07.1940	kierownik, radca prawny MSZ we Francji ⁴⁶⁷ ,
Michał Potulicki	30.09.1939–17.06.1940	z-ca radcy prawnego
Edward Borowski	15.02.–15.06.1940	22.06.1940 w Lourdes wystawiono paszport dyplomatyczny
Referat Prasowy		
Ksawery Zaleski	1.10.1939–17.06.1940	kierownik, radca, referent łącznikowy prasy i propagandy
Ksawery Glinka ⁴⁶⁸	1.11.–31.12.1939	z-ca kierownika
Zygmunt Zawadowski	1.01.–20.06.1940	z-ca kierownika
Kancelaria Działu Politycznego		
Kazimiera Gimzicka ⁴⁶⁹	3.11.1939–17.06.1940	
Natalia Szpakowska	-3.01.–15.02.1940	kierownik
Aleksandra Pawłowska ⁴⁷⁰	1.11.1939–23.06.1940	
Maria Zajączkowska	-15.02.–17.06.1940	
Stefania Dromlewiczowa-Kozłowska	1.05.–1.06.1940	
Dział Ogólny		
Tadeusz Szumowski	30.09.1939–1.02.1940	kierownik, radca
Mieczysław Chałupczyński ⁴⁷¹	1.04.–12.06.1940	kierownik
Referat Konsularny ⁴⁷²		
Witold Adam Korsak	30.09.1939–17.06.1940	kierownik, radca

⁴⁶⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/M, Karta personalna Józefa Marlewskiego, k. 41–42.

⁴⁶⁶ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Władysława Kulskiego, k. 249–250.

⁴⁶⁷ Został wyznaczony do opracowania polskiej „białej księgi” – ukazała się 21.03.1940 r.

⁴⁶⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/G, Karta personalna Ksawerego Glinki, k. 31–32; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 136–138. W Belgradzie (1940–1941).

⁴⁶⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/170, Teczka personalna Kazimierzy Gimzickiej.

⁴⁷⁰ Ibidem, sygn. 474/1/P, Karta personalna Aleksandry Pawłowskiej, k. 31–32. 23.06.1940–1.02.1942 r. urlop bezpłatny, następnie Konsulat RP w Winnipeg.

⁴⁷¹ W dniach 18.06.–21.06.1940 r. sprawował tymczasowe kierownictwo ministerstwem w Libourne. Zmarł 3.01.1946 r. w Bogocie, Kolumbia.

⁴⁷² Jerzy Barthel de Weydenthal był Delegatem MSZ ds. uchodźczych w Mentonie (Francja) 12.1939–06.1940 r. – *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 53–55.

Tadeusz Praschil-Kozłowski ⁴⁷³	20.11.1939–20.06.1940	z-ca kierownika
Benedykt Boczek ⁴⁷⁴	15.03.–17.06.1940	sprawy prasowe, sekretarz dyrektora
Henryk Maurer	30.09.1939–17.06.1940	
Feliks Chiczewski ⁴⁷⁵	16.05.–12.06.1940	radca, 17.06.1940–31.10.1941 powierzona opieka nad Polakami we Francji (prezes PCK)
Jan Małczyński	01.–17.06.1940	
Henryk Kucharzyk ⁴⁷⁶	1.01.–15.06.1940	
Agenor Frenzl	15.02.–17.06.1940	
Emil Sroka ⁴⁷⁷	1.04.–16.06.1940	radca
Jan Głębocki ⁴⁷⁸	15.01.–06.1940	
Karol Bader ⁴⁷⁹	25.02.–1.06.1940	
Referat Budżetowy		
Leonard Szepietowski	9.11.1939–15.05.1940	kierownik
Bernard Fuksiewicz ⁴⁸⁰	9.11.1939–17.06.1940	
Edward Dowmont	12.11.1939–16.06.1940	
Edward Pajęczkowski	11.1939–17.06.1940	
Jadwiga Rojewska ⁴⁸¹	1.11.1939–06.1940	

⁴⁷³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/P, Karta personalna Tadeusza Praschil-Kozłowskiego, k. 105–106.

⁴⁷⁴ Ibidem, sygn. 474/2/45, Teczka personalna Benedykta Boczka; AMSZ, BSO, sygn. 24/97, w. 21, teczka 6041, Benedykt Boczek.

⁴⁷⁵ AMSZ, BSO, sygn. 7/99, w. 49, teczka 8499, Feliks Chiczewski. W l. 1941–1944 członek Rady Towarzystwa Opieki nad Polakami we Francji, 05.–09.1945 r. kierownik obozów UNRRA dla uchodźców w Hof (Bawaria), 09.–10.1945 r. pracownik Konsulatu Generalnego RP w Paryżu, 31.10.1945–1.10.1947 r. p.o. konsul generalny, kierownik Konsulatu Generalnego RP w Lille, następnie do 31.01.1950 r. radca emigracyjny Ambasady RP w Paryżu, od 15.03.1950 r. radca ministra ds. polonii zagranicznej, 1.02.1952 r. przeniesiony w stan spoczynku, od 1953 r. we do Francji.

⁴⁷⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Henryka Kucharzyka, k. 237–238.

⁴⁷⁷ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Emila Sroki, k. 118–119.

⁴⁷⁸ Ibidem, sygn. 474/1/G, Karta personalna Jana Głębockiego, k. 35–36.

⁴⁷⁹ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Karola Badera, k. 9–10.

⁴⁸⁰ Po klęsce Francji został kierownikiem Biura Polskiego w Tuluzie (24.09.1940–1.12.1941), następnie szefem Okręgu Tuluza POWN, aresztowany (3.01.–13.12.1943) i deportowany do obozu koncentracyjnego w Neue Bremen, następnie Mauthausen, 29.04.1945 r. wyjechał pod fałszywym nazwiskiem z grupą Francuzów, 5.05.1945 r. powrócił do Francji, 1.10.1945–1.12.1946 r. urzędnik Ambasady RP w Paryżu, 1.01.–1.08.1949 r. radca w MSZ w Warszawie, następnie wiceprzewodniczący Zarządu Głównego byłych Więźniów Politycznych; AMSZ, BSO, sygn. 24/97, w. 12, teczka 6119, Bernard Fuksiewicz; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 126–128.

⁴⁸¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/R, Karta personalna Jadwigi Rojewskiej, k. 52–53.

Referat Administracyjny (A.III.)		
Ludwik Krotoski ⁴⁸²	20.10.1939–17.06.1940	kierownik, radca
Jan Konorski	-17.06.1940	
Aleksander Cybulski	1.02.–1.06.1940	
Maksymilian Gajdziński ⁴⁸³	30.09.1939–17.06.1940	
Maria Grabińska	30.09.–11.12.1939-	
Referat Personalny		
Jan Lech Byszewski ⁴⁸⁴	6.10.1939–17.04.1940	kierownik, radca
Józef Tyszk ⁴⁸⁵	10.1939–17.06.1940	
Kancelaria Działu Ogólnego		
Natalia Sobolewska	-15.02.–17.06.1940	
Irena Biernacka	-15.02.–17.06.1940	
Jadwiga Trojanowska	30.09.1939–17.06.1940	
Antonina Krynicka	1.12.1939–17.06.1940	
Halina Orlicka ⁴⁸⁶	02.–06.1940	
Maria Pajęczkowska	28.11.1939–14.06.1940	
Łącznik MSZ do francuskiego Ministerstwa Informacji i Dokumentacji⁴⁸⁷		
Tadeusz Gwiazdoski	11.1939–17.06.1940	
Łącznik MSZ do Prezydium Rady Ministrów		
Stefan Lalicki ⁴⁸⁸	30.09.1939–17.06.1940	tyt. minister pełnomocny
Łącznik MSZ przy Ministerstwie Propagandy		
Wacław Zyndram-Kościałkowski ⁴⁸⁹	20.01.–07.1940	rezydował w Ambasadzie RP w Paryżu
Leon Koppens ⁴⁹⁰	20.04.–14.06.1940	łącznik MSZ z Ambasadą RP w Paryżu

⁴⁸² Ibidem, sygn. 474/2/355, Teczka personalna Ludwika Krotoskiego.

⁴⁸³ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 128–130. Zmarł we Francji w 1944 r.

⁴⁸⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/64, Teczka personalna Jana Byszewskiego.

⁴⁸⁵ Ibidem, sygn. 474/1/T, Karta personalna Józefa Tyszki, k. 40–41; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 363–364.

⁴⁸⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/O, Karta personalna Haliny Orlickiej, k. 6–7.

⁴⁸⁷ Delegat do „Commissariat General a l’Information” w Paryżu.

⁴⁸⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/387, Teczka personalna Stefana Lalickiego; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 222–224. 01.–15.05.1940 r. kierownik Działu Osobowego Prezydium Rady Ministrów.

⁴⁸⁹ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1128, Kopia nominacji, 20.01.1940 r., b.p. 2.12.1942–07.1943 r. obóz koncentracyjny Le Vernet (Tuluza), następnie ucieczka do Szwajcarii.

⁴⁹⁰ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 207–208. Dyrektor „Biura Polskiego” w Lyonie 1.05.–1.12.1941 r., następnie do marca 1944 r. w schronisku dla polskich intelektualistów w Grenoble, od

Wacław Bittner, ppor.	04.1940-	oddelegowany z MSWojsk. do „pracy politycznej w zakresie spraw zagranicznych”
Woźni i szoferzy		
Franciszek Kobiałko ⁴⁹¹	2.12.1939–20.06.1940	pracownik PCK w Grenoble 1.10.1940–17.07.1944, aresztowany przez Niemców, uwięziony w obozach w Dachau, Mauthausen, 16.07.1945–16.04.1946 pracownik PCK w Grenoble, 20.05.1946–30.06.1948 MSZ w Warszawie – woźny
Leon Poznań	-17.06.1940	przedostał się do Portugalii, osadzony w obozie dla imigrantów w Caria
Władysław Borkowski (Berkowski)	-17.06.1940	
Franciszek Tankowski	-15.06.1940	woźny, intendent, telefonista
Aleksander Kuc	-17.06.1940	
Jan Pawiński	-17.06.1940	woźny
Zygmunt Mendra ⁴⁹²	10.03.–25.06.1940	szofer
Mieczysław Graczyk ⁴⁹³	23.01.–17.06.1940	szofer-mechanik
Zygmunt Mokrzycki	-17.06.1940	
Piotr Buzowski	-17.06.1940	
Stanisław Biernat	30.09.1939–14.06.1940	
Stanisław Paciorkowski	-17.06.1940	

stycznia 1945 r. radca prawny „Biura Administracji Polaków” w Nicei, konsul generalny RP w Nicei do 5.07.1945 r.

⁴⁹¹ AMSZ, BSO, sygn. 13/97, w. 16,teczka 5386, Franciszek Kobiałko.

⁴⁹² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/M, Karta personalna Zygmunta Mendry, k. 63–64.

⁴⁹³ Ibidem, sygn. 474/2/197, Teczka personalna Mieczysława Graczyka.

Rozdział 3: Odtworzenie struktur urzędu w Wielkiej Brytanii (20.06.1940–22.08.1941)

3.1. Pozycja Ministerstwa Spraw Zagranicznych na arenie politycznej

Od razu po dotarciu do Londynu polscy politycy rozpoczęli wzajemne oskarżenia o błędy w decyzjach dotyczących ewakuacji z Francji. W pierwszych dniach spór rozgrywał się na linii Zaleski–Sikorski, mediatorem został prezydent RP. W tej fazie konfliktu szef MSZ zyskał minimalną przewagę. 22.06.1940 r. wieczorem prezydent przyjął ministra Augusta Zaleskiego, który poinformował go o otrzymaniu od gen. Władysława Sikorskiego listu, określającego w słowach drastycznych działalność MSZ podczas ewakuacji z Francji. Minister natychmiast po przyjeździe zgłosił się do gen. Sikorskiego, lecz nie został przyjęty, gdyż ten wymówił się pilnymi zajęciami. W tej sytuacji minister postanowił zagrozić dymisją, o ile list nie zostanie wycofany i nie otrzyma satysfakcji. Na list Zaleski zamierzał odpowiedzieć na piśmie. Prezydent „wyraził swoje uznanie ministrowi Zaleskiemu za jego pracę w okresie ewakuacji i za przewidywanie wypadków, zrozumienie bezskuteczności zwracania się do rządu francuskiego w sprawach ewakuacji i rozpoczęcie zabiegów o ewakuację u rządu angielskiego. P. Prezydent zaznaczył, że opinię tę zakomunikuje w formie stanowczej szefowi rządu”⁴⁹⁴. Uczynił to dzień później na spotkaniu z gen. Sikorskim, gdzie podkreślił, że „diagnoza wypadków zrobiona przez ministra Zaleskiego okazała się najbardziej słuszną, co niestety nie wszyscy członkowie rządu chcieli zrozumieć i zająć właściwe stanowisko pod nieobecność generała, oraz wyraził uznanie dla pracy ministra Zaleskiego na statku »Arethus« nad pomocą w ewakuacji wojska i uchodźców”. Po południu minister poinformował prezydenta, że gen. Sikorski „dał mu satysfakcję, oświadczając, że był źle poinformowany i wskutek tego nie docenił pracy ministra oraz prosił o zwrócenie mu listu przezeń do ministra napisanego i wycofanie odpowiedzi ministra”⁴⁹⁵. Tę pierwszą odsłonę konfliktu podsumował telegram szyfrowy nadany o godz. 23.35, w którym premier informował wszystkie placówki o przyjeździe do Londynu prezydenta i niektórych członków rządu oraz że „ewakuacja naszego wojska i części ludności cywilnej we Francji odbywa się prawidłowo pod moim osobistym kierunkiem. Całą korespondencję proszę kierować do Ambasady w Londynie. Sikorski”⁴⁹⁶.

Pierwsze statki przybijające do Anglii przywiozły transport polityków najbardziej niezadowolonych z sytuacji wytworzonej przez niespodziewany przyjazd gen. Sikorskiego i jego decyzje. Ośrodki krytyki znajdowały się głównie w szeregach dwóch resortów, które

⁴⁹⁴ *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. I, s. 183.

⁴⁹⁵ *Ibidem*, s. 185.

⁴⁹⁶ Tadeusz Romer Fonds: diplomatic activities, sygn. C-10450, vol. 2, Japan, obraz 901, Telegram szyfrowy nr 2, dostępny na www.heritage.canadiana.ca.

jako pierwsze opuściły teren Francji, wywołując rozgoryczenie wśród uchodźców. Ubiegając zarzuty, zaatakowali tych, którzy zostali we Francji, m.in. ministra Kota, zarzucając mu hamowanie ewakuacji rządu i wprowadzanie chaosu. Generał Sikorski w odpowiedzi postanowił osłabić szeregi opozycji przez zmniejszenie liczby stanowisk. 24.06.1940 r. Sikorski zaproponował likwidację Ministerstwa Opieki Społecznej oraz zniesienie podsekretariatów stanu w ministerstwach (czyli odwołanie Adama Koca i Zygmunta Galińskiego). Te elementy zmian w aparacie rządowym znalazły się w projekcie przygotowanym przez gen. Sosnkowskiego i przedstawionym przez premiera Sikorskiego na posiedzeniu Rady Ministrów 26.06.1940 r. Mimo że cały dokument nie spotkał się z poparciem, to postanowiono zlikwidować stanowiska podsekretarzy stanu.

Dnia 25.06.1940 r. minister spraw zagranicznych zainicjował oficjalne kontakty MSZ z Foreign Office, przesłano pierwsze pisma, a Zaleski spotkał się z lordem Halifaxem. W tym momencie pozycja Zaleskiego, jako ministra spraw zagranicznych, była mocna, miał zdecydowane poparcie Brytyjczyków. Nie miał takiego wsparcia na polskiej arenie politycznej. Następnego dnia do Anglii dotarł Stanisław Kot, który z miejsca podjął działania dyskredytujące wielu urzędników, szczególnie zwrócił uwagę na służbę zagraniczną. Swoje uwagi przedstawił 6.07.1940 r. na posiedzeniu Rady Ministrów, gdzie szefowie resortów złożyli raporty z ewakuacji. Minister Kot mówił o „zawodzie ze strony MSZ”: „Wiceminister Galiński wyjechał jeszcze przed ministrem Zaleskim, który wobec tego nie mógł jemu już nawet powierzyć zastępstwa, a pan Wszelaki po kilkakrotnym wprowadzeniu w błąd co do tego, jakimi statkami i w jakiej ilości jechać należy, sam wyjechał bezpiecznie na statku angielskim, skierowawszy innych na »Chorzów«. Znikli również panowie Chałupczyński i Kraczkiewicz mimo usilnych prób, by pozostali choć o dzień dłużej. Na szczęście pozostał pan Zabiełło, który bardzo dzielnie wszystkie obowiązki MSZ wziął na siebie i sumiennie je wykonał do końca. Zawód ze strony MSZ utrudnił niezmiernie ewakuację osób cywilnych i archiwów, które musiano na oślep kierować na statki”⁴⁹⁷.

„Sprawozdanie min. Kota, zawierające obraźliwe i niezgodne z prawdą naświetlenia, wywołało gorący protest min. Stańczyka, na co minister Zaleski żartobliwie replikował, by min. Stańczyk nie brał sprawy do serca, gdyż jest rzeczą jasną, że »nikt nic nie robił, a wszystko załatwił min. Kot«. Określenie to wywołało sprzeciw min. Kota. W związku z projektem min. Kota powołano komisję w składzie ministrów: Kota, Stańczyka, Strasburgera i Zaleskiego, która miałaby kwalifikować angażowanych urzędników. Min. Zaleski wyraził sprzeciw, żądając zaufania do poszczególnych ministrów, z tym że lista kandydatów zostanie przedstawiona do wglądu premierowi. Premier przychylił się do wniosku min. Zaleskiego. Min. Kot złożył w imieniu Stronnictwa Ludowego oświadczenie, że ludowcy zebrani w Londynie z oburzeniem stwierdzają, że szereg urzędników nie wypełniło przy ewakuacji swego obowiązku, a niektórzy posunęli się do tego, że szukali obrony dla swego postępowania u rządu angielskiego. Wobec gorącej atmosfery premier zarządził przerwę”⁴⁹⁸.

⁴⁹⁷ *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. II, s. 11.

⁴⁹⁸ *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. I, s. 199.

Ostrze oskarżeń wymierzone było w Zygmunta Gralińskiego. Stanisław Kot oskarżył go o to, że kontaktował się z ambasadorem brytyjskim przy rządzie polskim Howardem W. Kennardem i prosił go o interwencję w swojej sprawie, czyli pozostawienia go na stanowisku podsekretarza stanu w MSZ⁴⁹⁹. Graliński wysłał list do Kota: „popęłnił Pan hańbiące oszczerstwo, niegodne człowieka honoru. Z góry oświadczam, że na każde życzenie gotów jestem stawić się przed Sądem Honorowym”⁵⁰⁰. Wkrótce odbyły się spotkania sekundantów, przeplatane gorszącymi scenami. Graliński napisał: „W dniu 8 lipca roku bieżącego o godz. 16 po wyjściu z Ambasady RP w Londynie, Portland Place 47, zauważyłem idącego naprzeciw mnie pana Stanisława Kota, do którego poprzedniego dnia wysłałem list załączony w odpisie. Nie mając zamiaru osobistego zetknięcia się z panem Kotem, zdecydowałem się przejść na drugą stronę ulicy, idąc w dalszym ciągu w kierunku hotelu, w którym zamieszkuję. Gdy znajdowałem się na środku jezdni, pan Stanisław Kot przystanął i, zwracając się w moją stronę, splunął kilkakrotnie w moim kierunku i głośno krzyknął pod moim adresem: »Wstrętny tchórz, świnia jedna, łajdaku«. Nie chcąc wywoływać zajścia, które by spowodowało zgorszenie publiczne w obcym kraju i które by musiało wyrządzić wielką krzywdę moralną i szkodę polityczną dla nas Polaków, powstrzymałem się z niebywałym wysiłkiem od bezpośredniego zareagowania na doznaną obrazę”⁵⁰¹.

Sprawę honorową zakończyło posiedzenie reprezentantów stron w dniu 26.08.1940 r. Ustalono, że Kot opierał się na błędnej informacji co do spotkania Kennarda i Gralińskiego, „który ubolewa, że obrona przezeń forma mogła dać postawę do nieporozumienia”⁵⁰². Strona Gralińskiego przeprosiła, że pismo z 6 lipca zostało wysłane do wysokiej rangi urzędników, z kolei strona Kota przeprosiła w jego imieniu za zajście na ulicy Portland Place.

6 lipca Stanisław Mikołajczyk podpisał „Deklarację Stronnictwa Ludowego na tle ostatnich wydarzeń”, w której ludowcy żądali głów, w innym wypadku wszyscy mieli złożyć mandaty w Radzie Narodowej. 23 sierpnia, też na tle sprawy Kot–Graliński, Walne Zebranie Stronnictwa Ludowego orzekło, że Zygmunt Graliński był winien m.in., iż: „1) dnia 17 czerwca 1940 r. we Francji nie dopełnił obowiązku, jako wiceminister spraw zagranicznych, opuszczając swoje stanowisko bez zgody i zawiadomienia Szefa Rządu, mimo iż po wyjeździe ministra Zaleskiego spadł na niego obowiązek kierownictwa agendami Ministerstwa Spraw Zagranicznych, przez co: a) naraził obywateli polskich, pozbawionych

⁴⁹⁹ IPMS, zesp. PRM, sygn. 37c, Deklaracja Stronnictwa Ludowego na tle ostatnich wydarzeń, 6.07.1940 r., skan 21–23.

⁵⁰⁰ Ibidem, sygn. 37B, Różne sprawy polityczne, Kopia listu Zygmunta Gralińskiego do Stanisława Kota, 6.07.1940 r., k. 39.

⁵⁰¹ Ibidem, Protokół jednostronny w sprawie honorowej ze Stanisławem Kotem, 9.07.1940 r., k. 42; zob. też: E. Raczyński, *W sojusznicy Londynie...*, s. 74. Zygmunt Nagórski zanotował: „Kot inspirował ataki przeciwko Sosnkowskiemu, Prezydentowi, przeciwko wszelkim elementom oporu, polityki uspokajania Rosji. W swym zaślepieniu, nienawiści i niewątpliwym zбочeniu na tle personalii, gotów był ten człowiek duszę diabła sprzedać byle by tylko zgnać przeciwnika. Praktyki te – znane szeroko w Londynie – spowodowały osamotnienie Kota w opinii, spowodowały znienawidzenie go w wojsku” – idem, *Londyńskie lata*, „Kultura” 1948, nr 14, s. 136.

⁵⁰² IPMS, zesp. PRM, sygn. 37B, Różne sprawy polityczne, Protokół końcowy w sprawie honorowej ze Stanisławem Kotem i Zygmuntem Gralińskim, 26.08.1940 r., k. 51–52.

opieki i pomocy w uzyskaniu wiz, na szkody i niebezpieczeństwa życia, gdyż po wyjeździe szefa personel MSZ został zdezorganizowany i był niezdolny do należytej pracy⁵⁰³. Partia udzieliła Gralińskiemu surowej nagany oraz zawiesiła go w prawach członka Stronnictwa Ludowego na okres jednego kwartału.

Minister Zaleski bronił Gralińskiego na forum publicznym, 28.08.1940 r. dał także w prywatnym liście mu pełną satysfakcję: „Wszystkie zarządzenia, dotyczące zapewnienia ciągłości Ministerstwa Spraw Zagranicznych na terenie Francji, zostały wydane. Panu zaś żadne zadania do spełnienia we Francji nie zostały powierzone. Przeciwnie Panu nie zostało wszczęte żadne dochodzenie w związku z Pańskim wyjazdem w dniu 17 czerwca 1940 r. z Libourne ani też w związku z postawionym Panu zarzutem interwencji na własną rzecz u pana Kennarda. O dochodzeniach tych nigdy zresztą nie było mowy. Dla ścisłości dodaję, że pan Ambasador Kennard nigdy nie interweniował w Pańskiej sprawie ani u mnie, ani u Pana Prezesa Rady Ministrów, który to osobiście stwierdził wobec mnie”⁵⁰⁴.

Powróćmy jednak do pierwszej połowy lipca i otwartego sporu wokół ewakuacji z Francji. 8.07.1940 r. prezydent otrzymał list-memorandum ambasadora Juliusza Łukasiewicza, w którym zwrócił uwagę m.in., że premier w depeszach z Angers z 11 i 12 czerwca stwierdził, że sytuacja na froncie była dobra i polecił nie śpieszyć się z ewakuacją. Chodziło o to, że już 12 czerwca można było kierować się do portów, nie trzeba było organizować biur w Libourne, gdzie wynajęto pomieszczenia dla Prezydium Rady Ministrów. Główne jednak oskarżenie dotyczyło zgody Sikorskiego na ustępstwa Wielkiej Brytanii wobec Związku Radzieckiego kosztem Polski. Ten i inne sygnały wpłynęły na stanowisko, jakie zajęła głowa państwa.

Dnia 11.07.1940 r. prezydent Raczkiewicz wskazał dwie osoby, które według niego powinny ustąpić z rządu, jedna to minister skarbu Henryk Strasburger (za narażenie na niebezpieczeństwo złota polskiego), druga to Stanisław Kot. W liście do premiera Sikorskiego napisał: „wielokrotnie w ciągu ostatnich miesięcy zwracałem uwagę Pana Generała na to, że jego brak umiaru, taktu i karności obywatelskiej, oraz tendencja do wykraczania poza swoje kompetencje sprawiają, że nie tylko nie jest on zdolny do harmonijnej współpracy, ale przeciwnie stanowi źródło zadrażeń, waśni, zamętu i niepokoju, co w połączeniu z jego brakiem opanowania staje się przyczyną wrażenia, że załatwia sprawy pod kątem widzenia nie rzeczowym, a personalnym”⁵⁰⁵. Sikorski nie odsunął Kota, bowiem byli wieloletnimi współpracownikami, znali się od lat młodości we Lwowie, działalności w krakowskim NKN, czyli organizacji Legionów. Sikorski był wtedy szefem Departamentu Wojskowego, Kot – szefem propagandy. Premier odmówił prezydentowi i w tej decyzji poparła go cała Rada Ministrów. Było to pewnym zaskoczeniem. Po przyjeździe 13.07.1940 r. ministrów Hallera i Seydy, którzy nie otrzymali żadnych stanowisk w rządzie, nieporozumienia się zwiększyły. Zdawało się, że Stronnictwo Narodowe i Stronnictwo

⁵⁰³ Ibidem, Orzeczenie Walnego Zebrania SL w sprawie Zygmunta Gralińskiego, 23.08.1940 r., k. 53–54.

⁵⁰⁴ IH, zesp. 42, sygn. 291, [800/42/0/-/291], List Augusta Zaleskiego do Zygmunta Gralińskiego, 22.08.1940 r., skan 542.

⁵⁰⁵ IPMS, zesp. PRM, sygn. 37B, Różne sprawy polityczne, List prezydenta RP do premiera gen. Władysława Sikorskiego, 11.07.1940 r., k. 60.

two Pracy wraz z niezadowolonymi członkami Polskiej Partii Socjalistycznej poprą atak na Sikorskiego. Stało się inaczej. Raczkiewicz chciał ustąpić, jego następcą miał zostać gen. Sosnkowski, który odmówił przyjęcia godności prezydenta (popierając tym samym Raczkiewicza w żądaniu ustąpienia Sikorskiego).

Dwa dni później, 15.07.1940 r., prezydent Raczkiewicz wykonał kolejny ruch. Zażądał od Sikorskiego podania się do dymisji ze stanowiska prezesa Rady Ministrów i jednocześnie powiadomił go, że na jego następcę wyznaczył Augusta Zaleskiego. Leon Mitkiewicz zanotował: „Po stronie prezydenta Raczkiewicza znaleźli się natychmiast wszyscy z grupy zwolenników rządu przedwrześniowego, czyli, jak nazywa ich profesor Kot, »z sanacji«, oraz wszyscy absolutnie »niezadowoleni«”⁵⁰⁶. Zaleski zwrócił się o poparcie do PPS i Stronnictwa Narodowego, ale spotkał się z odmową. Zastanawiał się, co robić. Formalnie był prezesem Rady Ministrów, w tej roli widnieje podpis Zaleskiego pod dymisją Strasburgera z datą 19.07.1940 r.⁵⁰⁷ Generał Sikorski (w porozumieniu z Radą Narodową) nie ustąpił, motywując to przysięgą, którą prezydent złożył, obejmując stanowisko, że z przysługującego mu prawa do odwołania premiera w czasie wojny nie skorzysta.

Druga strona nie zamierzała biernie czekać na rozwój sytuacji i sięgnęła po rzadki w polskim obyczaju politycznym zamach stanu. 18 lipca wieczorem płk dypl. Tadeusz Klimecki, Szef Sztabu NW, zaalarmował kilkunastu starszych oficerów, przeważnie z Oddziału III Sztabu NW i w nocy opanowali gmach Ambasady RP w Londynie, gdzie mieszkał i urzędował minister Zaleski. Według Mitkiewicza „Płk Klimecki i oficerowie zmusili ministra Zaleskiego, pod groźbą użycia argumentów oręża, do pisemnego złożenia niezwłocznie otrzymanej nominacji. Rozmowa płk. Klimeckiego z ministrem Zaleskim była niezwykle ostra i dramatyczna; Klimecki działał bardzo zdecydowanie – minister Zaleski poddał się i napisał żądane zobowiązanie”⁵⁰⁸. Podobnie opisał to wydarzenie Witold Babiński: „Nastąpiły wypadki, które przekształciły przesilenie w smutną i niesmaczną awanturę na obcym terenie. Hasło do rewolty dali oficerowie sztabu, okupując gmach ambasady z nieukrywany zamiarem niedopuszczenia doń ewentualnych nowych gospodarzy, »Delegacja« oficerów sztabowych (z gen. Klimeckim, z płk. Noelem i Krubskim na czele) żądała od min. Zaleskiego zrzeczenia się misji, zapowiadając »niecofnięcie się« przed konsekwencjami”⁵⁰⁹. Czy minister spraw zagranicznych ugiął się i podpisał wspomniane zobowiązanie?

W dokumentach archiwalnych można znaleźć informację, że w grupie byli ppłk Tadeusz Klimecki, ppłk Jerzy Krubski i ppłk Michał Protasiewicz. Zwrócili się do Zaleskiego z prośbą, by nie przyjmował tej misji ze względu na złe wrażenie takiego działania w kraju i Londynie. Klimecki miał dodać: „Jednocześnie oświadczam, że gdyby Pan Minister naszej prośby nie usłuchał, nie cofniemy się przed żadnymi środkami, włącznie do najostrzejszych, żeby do zmiany na tym stanowisku nie dopuścić”. Zaleski odpowie-

⁵⁰⁶ L. Mitkiewicz, op.cit., s. 194–195.

⁵⁰⁷ AAN, zesp. 1341, sygn. 3, Oryginał aktu dymisji ministra skarbu oraz przemysłu i handlu, podpisany przez prezydenta Władysława Raczkiewicza i prezesa Rady Ministrów Augusta Zaleskiego, 19.07.1940 r., k. 184.

⁵⁰⁸ L. Mitkiewicz, op.cit., s. 194–195.

⁵⁰⁹ W. Babiński, *Przyczynki historyczne do okresu 1939–1945*, Gdańsk 2015, s. 35.

dział: „Jestem zaskoczony wizytą Panów, byłem właśnie w trakcie namyslenia się, jak mam postąpić, nie wiem zresztą jeszcze, czy uda mi się utworzyć nowy rząd i właśnie w tym momencie przychodzą Panowie i grożą mi jakimś buntem wojskowym, jakimiś represjami”⁵¹⁰. Oficerowie mieli rację co do reakcji Brytyjczyków. Lord Halifax na wieść o dymisji Sikorskiego napisał list do prezydenta Raczkiewicza, że „jest to krok katastrofalny dla sprawy polskiej”.

Sytuacja dojrzała do mediacji, której podjęli się gen. Sosnkowski i minister Seyda. W 6-punktowej ugodzie znalazł się zapis potępiający wystąpienie wojskowych: „Będzie surowo skarcone wystąpienie oficerów, którzy wobec Ministra Zaleskiego zagrozili najdalej idącymi konsekwencjami, jeśli nie zrzeknie się on misji, zleconej przez Prezydenta. Będą przedsięwzięte wszelkie kroki, aby na przyszłość podobne wystąpienia, godzące w podstawę praworządności, nie mogły się powtórzyć”⁵¹¹. Tego samego dnia, 19.07.1940 r., prezydent RP cofnął wszystkie dymisje i nominacje, które zresztą nie zostały nigdy opublikowane.

W latach urzędowania Augusta Zaleskiego ataki na służbę zagraniczną były stałym elementem krajobrazu politycznego. Jednym z takich forum była Komisja Spraw Zagranicznych Rady Narodowej. Rozpoczęła ona działalność w Angers (tylko dwa spotkania 4.03.1940 r. i 7.06.1940 r.), później przeniosła się do Londynu. Na terenie Francji posiedzenia dotyczyły tylko spraw organizacyjnych samej Komisji i nie podjęto żadnych tematów polityki zagranicznej.

W czerwcu na liście obecności umieszczono następujące nazwiska: przewodniczący Ignacy Jan Paderewski (honorowo, bowiem był poza Europą), wiceprzewodniczący: Stanisław Mikołajczyk, Tadeusz Bielecki, Herman Lieberman, sekretarz ks. dziekan Jan Brandys, członkowie: Arka Bożek, Adam Ciołkosz, ambasador Tytus Filipowicz (reprezentant MSZ), ks. biskup Józef Gawlina, Jan Jaworski, Stanisław Józwiak, Michał Kwiatkowski, Stanisław Mackiewicz, Zygmunt Nowakowski, Ignacy Schwarzbart, Józef Szczerciński, Józef Szymanowski⁵¹².

Pierwsze posiedzenie w Wielkiej Brytanii odbyło się 16.07.1940 r. i władze Komisji przedstawiały się następująco: na samej górze Stanisław Mikołajczyk, jako „urzędujący wiceprzewodniczący Rady Narodowej”, dalej przewodniczący Komisji ks. biskup Józef Gawlina, zastępca przewodniczącego ambasador Tytus Filipowicz, sekretarz Ignacy Schwarzbart oraz członkowie: Tadeusz Bielecki, Arka Bożek, Adam Ciołkosz, Jan Jaworski, Michał Kwiatkowski, Lucjan Żeligowski, zastępcy członków: Stanisław Józwiak, Herman Lieberman, Zygmunt Nowakowski. Na zebraniach pojawiały się także osoby zaproszone w roli ekspertów lub gości. Komisja Spraw Zagranicznych miała swoją siedzibę w budynku Rady Narodowej przy Beaumont Street 23 w Londynie, zbierała się także w gmachu Ambasady RP w Londynie przy Portland Place 47 i budynku przy Portland Place 37. Spotkania Komisji nie były jawne.

⁵¹⁰ IPMS, zesp. PRM, sygn. 37c, Rozmowa oficerów Sztabu Naczelnego Wodza z ministrem Zaleskim wieczorem dnia 18 VII 1940 r., skan 80–81.

⁵¹¹ Ibidem, Punkta ugody ułożone przez ministrów Sosnkowskiego i Seydę, 19.07.1940 r., skan 82.

⁵¹² Na liście obecności z marca znalazły się też nazwiska gen. Lucjana Żeligowskiego i Zofii Zaleskiej.

W protokołach posiedzeń Komisji widać problemy, którymi żył polski Londyn. Niektóre dotyczyły rozgrywek politycznych w łonie emigracji, jak również konfliktów personalnych. Na pierwsze spotkanie w Wielkiej Brytanii został zaproszony minister spraw zagranicznych August Zaleski. Nie dopuszczono go jednak do głosu. Stanisław Mikołajczyk poinformował zebranych, że „w czwartek dnia 18 lipca br. odbędzie się plenarne posiedzenie Rady Narodowej, na którym wygłosi exposé pan Premier gen. Sikorski. W związku z powyższym zwróciłem się do Przewodniczącego Komisji Spraw Zagranicznych, by posiedzenie Komisji Spraw Zagranicznych odbyło się po czwartkowym posiedzeniu, bowiem życzył sobie tego Premier Sikorski. Poza tym i z tych względów należało odroczyć posiedzenie Komisji, m.in. i dlatego, że nie wszystkie ugrupowania mają swoich przedstawicieli w Komisji i należałoby ich reprezentację uzupełnić, celem umożliwienia zajęcia stanowiska w exposé Ministra Spraw Zagranicznych”⁵¹³. To był jeden z afrontów wobec ministra spraw zagranicznych w gorących dniach konfliktu Zaleski–Sikorski.

Augusta Zaleskiego zaproszono ponownie na spotkanie Komisji Spraw Zagranicznych Rady Narodowej 29.07.1940 r. (w tym dniu prezydent powierzył gen. Sikorskiemu misję utworzenia nowego rządu, gdzie tekę szefa MSZ zachował Zaleski). Wtedy rozpatrywano sprawę klęski Francji. Minister spraw zagranicznych powiedział: „Od chwili, gdy miałem zaszczyt ostatni raz stawać przed Panami, zaszły wypadki, które znacznie zmieniły sytuację na arenie międzynarodowej. Muszę się przyznać, iż szybkość i sposób, w jaki upadła Francja, był dla mnie niespodzianką. Nie będę jednak daleki od prawdy, gdy powiem, iż był on równie wielką niespodzianką dla całego świata, a nawet dla znacznej większości samych Francuzów”⁵¹⁴. Słowa kurtuazyjnego współczucia przemieszane były z konkretnymi zarzutami niedotrzymania zobowiązań traktatowych wobec Polski i podpisanie bez porozumienia rozejmu ze wspólnym wrogiem, nie troszcząc się o pomoc w ewakuacji wojsk polskich do Wielkiej Brytanii. Exposé Zaleskiego jest ciekawym dokumentem, który pokazuje moment przesilenia na arenie międzynarodowej, przekazania przywództwa w walce z Niemcami w ręce Brytyjczyków oraz położenie Polski⁵¹⁵. W dyskusji wokół wystąpienia pojawiły się zarzuty różnego rodzaju i wagi, jeden z najważniejszych to fakt, że Zaleski nie podał żadnych propozycji na przyszłość, co robić w sprawie Polski w najbliższych miesiącach. Co do służby zagranicznej krytyce poddano działania placówek polskich podczas ewakuacji z Francji. Stanisław Mikołajczyk powiedział: „Chciałbym poruszyć w końcu kwestię personelu i ducha panującego wśród urzędników MSZ. Śmiałym powiedzieć, że nie rozumiem dlaczego wtedy, kiedy wszystkie nasze drogi prowadziły wprost do Anglii, szereg wysokich urzędników wybrało drogę dalszą. Czy chodziło tym panom o przeczekanie ewentualnie, jak się wypadki rozwiną, czy też może wyczekiwanie na politykę, która miała doprowadzić do zmiany Rządu z innym kierunkiem? [...] aparat Ministerstwa Spraw Zagranicznych w momencie ciężkim i decydującym nie zdał egzaminu. Apelowalbym bardzo usilnie, aby Pan Minister Spraw Zagranicznych poszedł po linii

⁵¹³ IPMS, zesp. A.5, sygn. 7/3, Protokół z posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych, 16.07.1940 r., k. 2.

⁵¹⁴ Ibidem, sygn. 7/4, Protokół z posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych, 29.07.1940 r., k. 3.

⁵¹⁵ Całe wystąpienie ministra zob.: ibidem, k. 3–12.

bezwzględnej walki z Niemcami, nie dopuszczając w żadnym wypadku sugestii politycznych poprzedniego kierownika Ministerstwa pana Becka”⁵¹⁶.

Minister Zaleski odpowiedział: „O ile się nie mylę, to 19 czerwca Rząd francuski zażądał od chargé d'affaires polskiego i od posłów norweskiego i holenderskiego, aby wraz z całym personelem swoich poselstw i z wszystkimi konsulatami opuściły teren Francji. [...] 10 lipca rząd francuski zgodził się na powrót wszystkich trzech poselstw i wszystkich konsulatów do niezajętej części Francji”. Później data została przesunięta na 12 lipca. „Stąd pomawianie polskich konsulatów o to, że oni przedwcześnie wyjechali, jest pozbawione wszelkich podstaw”⁵¹⁷. „Co się tyczy zarzutu – kontynuował – iż urzędnicy MSZ kierowali się na Hiszpanię i Portugalię, wyjaśniam, że ja wydałem takie polecenie. Większość urzędników była w Lourdes, w Libourne było ze mną tylko 7–8 osób. Ponieważ od ambasadora brytyjskiego wiedziałem, że nie wszyscy urzędnicy będą tu mogli znaleźć zajęcie, poprosiłem, żeby tam zostali, a w miarę potrzeby ich wezwę”⁵¹⁸.

Być może nie było w tym okresie bardziej atakowanego ministra w rządzie Sikorskiego, atakowanego także przez swojego przełożonego. Co więcej, we wrześniu 1940 r. premier namawiał gen. Sosnkowskiego na objęcie resortu spraw zagranicznych, co ten odrzucił, bowiem „uważał kompetencje min. Zaleskiego w tej dziedzinie za większe od swoich. Sądził nadto, że byłoby to naruszeniem kompromisu lipcowego. Nie chciał być narzędziem zemsty za lipiec. Wreszcie nie chciał dawać satysfakcji Kotowi i jego towarzyszom, których idee fixe było usunięcie gen. Sosnkowskiego od zwierzchnictwa nad organizacją wojskową w kraju. Mieliby więc satysfakcję podwójną – usunięcie Zaleskiego i całkowite opanowanie roboty na kraj”⁵¹⁹. Stale jad sęczył minister Kot. Z Madrytu otrzymał poufny list z krytyczną opinią o ministrze spraw zagranicznych i niedoszłym premierze: „wszyscy wyrażają przekonanie, że min. Zaleski absolutnie nie nadawałby się na stanowisko premiera i jego niepowodzenie przyjęli z widocznym zadowoleniem”⁵²⁰. Kopię tego listu przesłał kilku politykom w Londynie, m.in. Stanisławowi Strońskiemu. Podobną robotę wykonywali członkowie Komisji Spraw Zagranicznych RN. 3.09.1940 r. sformułowano wniosek Stanisława Józwiaka na posiedzenie Komisji Prawno-Konstytucyjnej RN w sprawie powołania Komisji dla zbadania przyczyn zaniedbań służbowych w MSZ. Podpisali się członkowie Komisji Spraw Zagranicznych RN: Arka Bożek, ks. Józef Gawlina, Stanisław Józwiak oraz gen. Lucjan Żeligowski. Zakładał on powierzenie trzem osobom zadania:

„1) zbadania przyczyn rozprężenia się służby Ministerstwa Spraw Zagranicznych przy ewakuacji władz, wojska i ludności cywilnej z Francji do Anglii,

2) ustalenia, kto z personelu MSZ i w jakich okolicznościach miał zwracać się do czynników obcych państw celem interwencji u władz polskich w interesie urzędników MSZ,

⁵¹⁶ Ibidem, k. 31.

⁵¹⁷ Ibidem, k. 34.

⁵¹⁸ Ibidem, k. 37.

⁵¹⁹ W. Babiński, op.cit., s. 37.

⁵²⁰ IPMS, zesp. PRM, sygn. 37c, List Bajera do ministra Stanisława Kota, Madryt, 18.08.1940 r., skan 97.

3) ustalenia winnych ujawnienia tajemnic z Ministerstwa Spraw Zagranicznych, a w szczególności ujawnienia treści aide-mémoire, złożonego do Foreign Office w sprawie rosyjskiej,

4) ustalenia, czy i w jakim stopniu jest prawdą, że MSZ i placówki MSZ w Londynie wysyłają poszczególne osoby prywatne z Anglii do Ameryki, kierując się względami pobocznymi wbrew ustalonym przez Rząd i Radę Narodową zasadom,

5) wyjaśnienia przyczyn niesprawnego, a nawet niedołęznego działania MSZ i jego niektórych placówek zagranicznych w zakresie propagandy i obsługi emigracji polskiej⁵²¹.

August Zaleski odesłał wniosek do premiera z pytaniem, czy treść proponowanego dokumentu zgodna była z art. 3 Dekretu Prezydenta RP z dnia 9.12.1939 r. o powołaniu Rady Narodowej RP, co w piśmie przewodnim określił wprost: „uważam za wysoce niewskazane, aby Rada Narodowa arrogowała sobie prawa, których nie nadają jej dekrety”⁵²².

Do sprawy powrócono na zebraniu w dniu 20.09.1940 r. Minister Zaleski nie mógł przyjść ze względu na nawał pracy i prosił, by kierować pytania pisemnie do MSZ. Ta postawa wywołała wiele negatywnych opinii. Lucjan Żeligowski powiedział: „Musimy żądać, żeby przyszedł, bo w tych warunkach pierwszy wypowiedziałbym votum nieufności”, Arka Bożek: „To po prostu oburzające, jak to MSZ żółwym krokiem pracuje. Musimy wyjaśnić to pobłażliwe traktowanie nas”⁵²³. Wyjaśnienia minister spraw zagranicznych złożył na posiedzeniu w dniu 25.09.1940 r.

Rozpoczął od poinformowania zebranych o śmierci Zygmunta Galińskiego. 17.09.1940 r. były podsekretarz stanu i nowy pełnomocnik rządu RP w Kanadzie zaginął po storpedowaniu jego statku SS „City of Benares”, którym płynął do Ottawy⁵²⁴. Potem oddał głos Michałowi Kwiatkowskiemu, referentowi spotkania. Przekazał on, że na zebraniu Komisji Prawno-Konstytucyjnej za zgodą wnioskodawcy wyjaśniono, że nie chodziło o wyłonienie komisji śledczej ze strony Rady Narodowej, lecz ewentualnie o podkomisję spraw zagranicznych, by się porozumiała z rządem w sprawie usunięcia niedomagań, które wskazał wnioskodawca. Odnośnie punktu 1 wniosku powiedział: „Jeśli chodzi o aparat naszej służby dyplomatycznej, to aparat ten był przejęty bez większych zmian taki, jaki on był za czasów pana Becka, po części ze względu na trudności przy zmianie naszych akredytowanych przedstawicieli. Reforma w tym aparacie była więc z pewnych względów trudna, ale nie sądzę, aby nie była możliwa. [...] Brak karności, działanie na własną rękę pewnych urzędników i to w myśl swoich prywatnych przekonań, troskanie się o pewne korzyści dla ludzi sobie bliskich – o tym stale mówi się w kołach, które winny być poinform-

⁵²¹ Ibidem, sygn. 37B, Różne sprawy polityczne, Wniosek w sprawie powołania Komisji, 3.09.1940 r., k. 167.

⁵²² Ibidem, Pismo Augusta Zaleskiego do gen. Władysława Sikorskiego, 4.09.1940 r., k. 165.

⁵²³ Ibidem, zesp. A.5, sygn. 7/6, Protokół z posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych, 20.09.1940 r., k. 4.

⁵²⁴ Razem z nim płynął dyrektor „Gdynia-Ameryka Linie Żeglugowe” Bohdan Nagórski, o czym opowiedział 5.12.1940 r. prezydentowi, że „uratował się na wątej łodzi, która błdziła po oceanie przez 8 dni i ocalona została przez wywiad lotniczy. Z ministrem Galińskim rozmawiał przed samą katastrofą, lecz znalazł się na innej łodzi. Niektóre łodzie wywróciły się przy lądowaniu” – *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. I, s. 280.

mowane. Jeżeli chodzi o zarzuty, uczynione aparatowi MSZ w sprawie ewakuacji władz, wojska i ludności cywilnej z Francji do Anglii, to 29 lipca 1940 r. pan Minister odpowiedział nam, że rząd francuski życzył sobie, aby przedstawiciele polscy wyjechali, gdyż za ich bezpieczeństwo nie mógł przyjąć gwarancji, nie znając warunków, jakie Niemcy zaproponują przy zawieszeniu broni⁵²⁵.

August Zaleski odniósł się tylko do konkretnych zarzutów. Słyszał skargę na szybkie opuszczenie Francji przez Jana Wszelakiego. Minister zacytował wypowiedź Howarda Kennarda, który „uważa za swój obowiązek stwierdzić, że prosił osobiście pana Wszelakiego, aby pan Wszelaki pojechał na statku »Warden« do Anglii jako przewodnik wszystkich Polaków”⁵²⁶. Kierownik Referatu III nie opuścił kontynentu samowolnie, tylko na prośbę ambasadora Wielkiej Brytanii. O drugiej interwencji Kennarda związanej z Gralińskim powiedział krótko, że nie miała miejsca. Później dyskusja straciła powagę, bowiem członkowie Rady Narodowej wysuwali różnego rodzaju argumenty, w większości trudne do odparcia. Michał Kwiatkowski oskarżał: „Zdajemy sobie sprawę, z jakich czynników rekrutuje się personel MSZ. Przede wszystkim Ukraina, bo ci wszyscy ludzie mają majątki na Ukrainie i mają nadzieję, że przy pomocy Niemiec odzyskają te majątki. Tych ludzi zajmują ich własne dawne stanowiska. Jeżeli to będzie dyktowane jako polityka polska i to będzie urabiało opinię, to nic nie poradzimy”⁵²⁷.

Dyskusja nad wnioskiem trwała jeszcze pewien czas i prawdopodobnie nie zakończyła się realizacją wniosku. Do wyjątków należy zaliczyć wystąpienia pojedyncze, szukające odpowiedzi, takie jak Adama Ciołkosza: „Rząd Polski nie był przewidujący i nie przygotował ewakuacji na wypadek załamania się Francji. To jest także zarzut postawiony przez Francuzów, którego echa przedostają się do kół polskich. Nikt z nas nie przewidywał takiego strasznego załamania się Francji. Pamiętam posiedzenie Rady Narodowej z dnia 8 czerwca w Angers, na którym stanowisko nasze było zostać jak najdłużej. Sądzę, że nie mamy prawa stawiać tu zarzutów ani wyroków, tylko możemy zbadać obiektywnie sytuację, ale szukając winowajców trudno będzie ich znaleźć”⁵²⁸.

Tęm kolejnych sporów były rozmowy o budżecie, które toczyły się w dniach 21–31.10.1940 r. Przedmiotem dyskusji był Dekret Prezydenta RP o „zasadach gospodarki finansowo-budżetowej od 1 lipca do 31 grudnia 1940 r.” Kwota do podziału wynosiła 610 tys. funtów⁵²⁹. Wszystkie strony zobowiązały się do dużych oszczędności. Rada Narodowa wyraziła opinię, że uposażenie urzędnicze nie mogło przekraczać 65 funtów miesięcznie. Wyjątek stanowili prezydent, premier, pracownicy Ambasady RP w Waszyngtonie oraz przedstawicielstw dyplomatycznych w krajach, w których wskaźnik kosztów utrzymania był co najmniej równy wskaźnikowi kosztów w stolicy Stanów Zjednoczonych. Rada Narodowa wezwała do zaniechania kreowania nowych etatów poza wypadkami

⁵²⁵ IPMS, zesp. A.5, sygn. 7/7, Protokół z posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych, 25.09.1940 r., k. 6–7.

⁵²⁶ Ibidem, k. 10.

⁵²⁷ Ibidem, k. 17.

⁵²⁸ Ibidem, sygn. 7/8, Protokół z posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych, 1.10.1940 r., k. 4.

⁵²⁹ Ibidem, sygn. 33, Uchwała Rady Narodowej RP w sprawie Projektu Dekretu Prezydenta RP o zasadach gospodarki finansowo-budżetowej od 1 lipca do 31 grudnia 1940 r., 11.11.1940 r., b.p.

podyktowanymi potrzebą państwową i zaleciła ograniczenie liczby samochodów do 10. Trwały negocjacje dotyczące liczby etatów i grupy uposażeń. Daleko posunięte oszczędności w administracji kłóciły się z potrzebą zapewnienia dostatecznych warunków zatrudnienia.

Dnia 28.01.1941 r. u prezydenta „Minister uskarżał się na utrudnienia w pracy, jakie mu robi prowadzona przez min. Kota nagonka na urzędników MSZ, posądzanych ciągle o nastawienie probeckowskie. Minister wskazał premierowi na nielogiczność

tych posążeń, gdyż w pracy swej oparł się głównie na współpracy urzędników, którzy byli angażowani do MSZ jeszcze przed wstąpieniem min. Becka do MSZ. Na placówkach, gdzie ze względu na warunki obecnie nie można zrobić zmian, minister musi stwierdzić, że urzędnicy pracują całkowicie lojalnie. [...] Poza tym komisje badawcze często nie zajmują się badaniem przeszłości, a zajmują się sprawdzaniem działalności obecnej funkcjonariuszy państwowych, przyswajając sobie prawa do śledztwa i funkcje prokuratorskie”⁵³⁰. Największą akcję przeciwko Sikorskiemu mieli prowadzić Oddział II Sztabu Naczelnego Wodza oraz MSZ. Sprężyną „aktów niezadowolenia” był Tytus Filipowicz, który współpracował z Mieczysławem Wyżłem-Ścieżyńskim (płk w stanie spoczynku, sfery dziennikarskie, więziony w Ośrodku Oficerskim w Cerizay), Wacławem Jędrzejewiczem (nowe władze polskie we Francji uniemożliwiły mu służbę zarówno wojskową, jak i państwową), Henrykiem Floyar-Rajchmanem (podobnie odsunięty od stanowisk we Francji), Juliuszem Łukasiewiczem (byłym ambasadorem RP we Francji, autorem memoriału do prezydenta RP zawierającego listę błędów politycznych gen. Sikorskiego), Michałem Łubieńskim (byłym dyrektorem Gabinetu Ministra Józefa Becka) i innymi. Izidor Modelski w liście do premiera donosił: „Sam min. Zaleski, mimo że nie cierpi gen. Sikorskiego i chętnie widziałby jego eliminację, jest zbyt leniwy i ostrożny, żeby czynnie w akcji wziąć udział. W dzisiejszym stanie rzeczy Ambasada RP w Londynie, jakkolwiek wie o istniejącym napięciu i zamiarach przeciwko gen. Sikorskiego – pozostaje na uboczu”⁵³¹. Opozycję

Minister spraw zagranicznych August Zaleski podczas posiedzenia rządu RP, 20.12.1940 r. (IPMS)

⁵³⁰ *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. I, s. 308.

⁵³¹ IPMS, zesp. PRM, sygn. 59B, List Izidora Modelskiego do gen. Władysława Sikorskiego, Londyn, 20.04.1941 r., skan 14 (strona 12).

wobec działań rządu tworzyli w dużej części członkowie służby zagranicznej, szczególnie ci pozostający poza strukturami administracji.

Do kolejnego spięcia doszło m.in. na posiedzeniu Rady Narodowej w dniu 12.07.1941 r., gdzie prezes Rady Ministrów oświadczył, że „nie może otwarcie mówić wobec obecności na sali »Beckówców«, którzy sabotują politykę Rządu”. Obecni na sali urzędnicy MSZ poczuli się oskarżeni i wystosowali pismo do ministra spraw zagranicznych, by wystąpił w ich imieniu do premiera z prośbą o wyjaśnienia, bowiem zarzuty „zostały sformułowane w sposób ogólnikowy i niedostatecznie jasny” i „aby zechciał sprecyzować, kto z niżej podpisanych, kiedy i w jakich okolicznościach sabotował politykę Rządu Polskiego i do kogo odnosi się termin »Beckówców«, albo też publicznie odwołał swe oskarżenie”. Dokument podpisali Mirosław Arciszewski, Wacław Babiński, Adam Tarnowski i Jan Wszełaki⁵³².

Generał Sikorski od początku działalności na stanowisku premiera rościł sobie prawo do prowadzenia polityki zagranicznej. Jego doradcą w tej kwestii był nie minister spraw zagranicznych, tylko Józef Retinger – podsekretarz stanu przy Radzie Ministrów. Szczególnie gorącym tematem był stosunek do Związku Radzieckiego, gdzie Sikorski i Zaleski różnili się zasadniczo. Premier przypominał wszystkim, przede wszystkim Zaleskiemu, że „oficer i urzędnik państwowy jest całkowicie związany z kierunkiem politycznym Rządu Rzeczypospolitej i nie ma prawa uzewnętrzniać swoich własnych poglądów, jeżeli nie są one zgodne z zasadami przyjętymi przez Rząd”⁵³³.

W lipcu 1941 r. premier z pomocą dyplomatów brytyjskich ustalił warunki układu normalizującego relacje polsko-radzieckie. Nie zgadzał się z nimi Zaleski i na znak protestu 25.07.1941 r. podał się do dymisji⁵³⁴. Dwa dni później poinformował wszystkie placówki depeszą okólną: „Ponieważ nie mogę zgodzić się na treść proponowanej umowy z ZSRR, złożyłem podanie o zwolnienie mnie z zajmowanego stanowiska. Zaleski”⁵³⁵. Ta korespondencja ministra spraw zagranicznych z podwładnymi spowodowała Sikorskiego do radykalnych decyzji. Postanowił przejąć całą sieć łączności, co pozwoliło mu kontrolować obieg informacji i kształtować opinię publiczną.

Dnia 31.07.1941 r. Sikorski pisał do Zaleskiego: „Proszę Pana Ministra o wydanie zarządzenia oddającego Biuro Szyfrów Ministerstwa Spraw Zagranicznych pod nadzór Dyrektora Biura Prezydyjnego Rady Ministrów p. Adama Romera oraz o polecenie technicznego podporządkowania tego Biura płk. dypl. Heliodorowi Cepie. Płk Cepa przejmie wszystkie sprawy połączone z nadawaniem i przyjmowaniem depesz szyfrowych”⁵³⁶. Tego samego dnia napisał także do MSZ jako instytucji: „Wobec stwierdzonej urzędowo destrukcyjnej i szkodliwej dla Polski akcji p. Ministra Zaleskiego, będącego w stanie dymisji,

⁵³² Ibidem, zesp. A.48, Kancelaria Cywilna i Gabinet Wojskowy Prezydenta RP, sygn. 8.C1, Pismo do ministra spraw zagranicznych w Londynie, 14.07.1941 r., k. 265–266.

⁵³³ Ibidem, zesp. PRM.E, Eaton Place, sygn. 30, Okólnik nr 23 prezesa Rady Ministrów, 14.07.1941 r., b.p.

⁵³⁴ Ibidem, zesp. PRM, sygn. 60b, Prośba ministra Augusta Zaleskiego do premiera o zwolnienie ze stanowiska, 25.07.1941 r., skan 16.

⁵³⁵ Ibidem, Depesza na placówki, 27.07.1941 r., skan 18.

⁵³⁶ Ibidem, Pismo prezesa Rady Ministrów do ministra spraw zagranicznych, 31.07.1941 r., skan 20.

Ścisłe tajne!

Interpretacja Prawna Umowy Polsko-Sowieckiej z dnia 30 lip-
ca 1941 r., opracowana przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych.

/1/ Odwołanie umów zawartych w 1939 r. z Niemcami w sprawie zmian terytorjalnych w Polsce oznacza wycofanie się Z.S.R.R. z dotychczasowej linii, iż terytorja położone na wschód od linii demarkacyjnej, oznaczonej w Protokole Molotow-Schulenburg z dnia 4. października 1939 r. stanowią "sferę interesów państwowych" Z.S.R.R., o których wspomina Art.1. Umowy sowiecko-niemieckiej /Molotow-Ribbentrop/ z dnia 28 września 1939 roku.

Tym samym stan prawny, który istniał przed wrześniem 1939 r., dalej trwa.

/2/ Umowa sowiecko-litewska z dnia 10 października 1939 r. jest nieważna, z chwilą, gdy terytorjum, którem się zajmuje, jest nieczym innym jak częścią terytorjum stanowiącego sferę interesów sowieckich z tytułu wcześniej zawartej umowy sowiecko-niemieckiej. Zresztą, przez fakt zaniektowania całej Litwy, Z.S.R.R. de facto jednostronnie przekreślił umowę sowiecko-litewską.

W konkluzji, wszystkie umowy zawarte przez Rosję Sowiecką, jak również wszystkie akty ustawodawstwa wewnętrznego Z.S.R.R., czerpiące swe źródło ze skutków umów sowiecko-niemieckich, są nieważne.

Rosja Sowiecka, zajmując od 17 września 1939 roku część terytorjum Polski, była faktycznie i prawnie państwem militarnie okupującym Polskę; tym samym Z.S.R.R. nie może czerpać z tej okupacji praw innych jak te, które są niezmiennie uznane przez prawo międzynarodowe w materji lądowej okupacji. Prawo międzynarodowe /tak np. IV. Konwencja Haska z 1907 r. art.55/ stawia kardynalną zasadę, że okupant jest tylko użytkownikiem Państwa okupowanego i pod żadnym pozorem nie może naruszać jego substancyj / w pierwszej linii Konstytucyj/.

Tak zwane "plebisycyty" sowieckie, jako jednostronne akty państwa okupującego są tak samo nieważne, jak byłoby nieważne plebisycyty, które Rzesza niemiecka urządziłaby lub ewentualnie "urządzi" na terenach Polski, które do niedawna okupowały wojska Z.S.S.R.

Co się tyczy Noty wręczonej Ambasadorowi Grzybowskiemu w dniu 17 września 1939 roku, w Moskwie, to upada ona ipso facto z chwilą podpisania Umowy Polsko-Sowieckiej z dnia 30. lipca 1941 roku. Nota ta bowiem wychodziła z zasady, że Państwo Polskie nie istnieje, podczas gdy Umowa obecna przywraca uznanie sowieckie tego Państwa, z którym odąd nawiązane są stosunki dyplomatyczne.

Jak wiadomo, Rząd Polski w swoim czasie oprostował i tym samym nie uznaje i uznawać nie będzie jakiegokolwiek wieców prawnych, które zaistniały w okresie okupacji pomiędzy obywatelami polskimi a władzami sowieckimi, a które wypływają z bezprawnych aktów okupanta sowieckiego.

Jako przykłady przytoczyć można, a to obojętne czy z przymusu lub nie:

zarządzam: żadna depesza Ministerstwa Spraw Zagranicznych nie może wyjść bez mojej lub wyznaczonego przeze mnie zastępcy aprobaty. Płk Cepa, jako fachowiec łączności, otrzymuje ode mnie, jako Prezesa Rady Ministrów, wszystkie pełnomocnictwa potrzebne do odebrania szyfrów Ministerstwa Spraw Zagranicznych i radiostacji. Polecam równocześnie wydanie płk. Cepie wszystkich depesz, jakie wyszły w ostatnich trzech dniach”⁵³⁷. Zaleski przekazał Romerowi wszystkie depesze, co do Cepy i jego expeditur na depeszach napisał do premiera: „jest ona pod każdym względem sprzeczna z istniejącymi przepisami, czego nie potrzebuję dowodzić, gdyż Pan Premier zapewne jest tego samego zdania. Jeżeli jednak i tu ulegam Pańskiemu żądaniu, to czynię to tylko wobec faktu, że znam niestety z własnego doświadczenia Pańskie metody działania i nie chcę dawać, wobec cudzoziemców, sposobności do nowego spektaklu”⁵³⁸.

Decyzję gen. Sikorskiego zalegalizowało jego rozporządzenie z dnia 1.08.1941 r.⁵³⁹ Najważniejszy ustęp dokumentu brzmiał: „Zgodnie z uchwałą Rady Ministrów z dnia 31 lipca 1941 r. oraz z uwagi na specyficzne potrzeby obecnych warunków pracy w Kraju i zagranicą:

- 1) Podporządkowuję Prezesowi Rady Ministrów ogół spraw łączności wszystkich resortów Rządu i Wojska. W tym celu całość spraw łączności:

Ministerstwa Spraw Zagranicznych

Ministerstwa Spraw Wewnętrznych

Ministerstwa Informacji i Dokumentacji

Sztabu Naczelnego Wodza (Szef O.II, O.IV i Łączność)

będzie podlegała wyznaczonemu przeze mnie organowi pod każdym względem, z wyjątkiem spraw:

gospodarczych i personalnych.

Sprawy personelu pracującego w dziale łączności tych resortów winny być załatwiane tylko za moją zgodą. Pozwoli to na jednolitą i oszczędną gospodarkę tym drogocennym materiałem ludzkim”.

Generał Sikorski podporządkował sobie wszystkie kanały łączności radiowej i telefonicznej zarówno cywilne, jak i wojskowe. Od tej pory depesze MSZ, MSW, Ministerstwa Informacji i Dokumentacji oraz Sztabu Naczelnego Wodza przechodziły przez nowy Referat ekspedycji podlegający dyrektorowi prezydium Rady Ministrów. Dla pracy MSZ było to duże utrudnienie, bowiem wydłużał czas obiegu informacji.

Prezydent Raczkiewicz zwlekał z podpisaniem dymisji Zaleskiego aż do 22 sierpnia, gdy powołał na kierownika Ministerstwa Spraw Zagranicznych Edwarda Raczyńskiego. Okres między złożeniem dymisji a jej przyjęciem był dla relacji Zaleski–Sikorski bardzo trudny, obie strony nie żałowały sobie złośliwości.

⁵³⁷ Ibidem, Pismo premiera do MSZ, 31.07.1941 r., skan 21; zob. też: Pismo premiera do Ministerstwa Spraw Zagranicznych zakazujące wysyłania telegramów szyfrowych bez jego zgody, 31.07.1941 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1941...*, s. 470.

⁵³⁸ IPMS, zesp. PRM, sygn. 60b, Pismo ministra spraw zagranicznych do prezesa Rady Ministrów, 31.07.1941 r., skan 24–25.

⁵³⁹ Ibidem, sygn. 58A, Różne sprawy polityczne, raporty, meldunki, depesze, listy, 1941, Rozporządzenie z 1.08.1941 r., skan 24–25.

Dnia 14.08.1941 r. w tajnym piśmie do ministra spraw zagranicznych gen. Sikorski napisał: „W związku z przedstawioną mi przez mojego Sekretarza prośbą Pana Ministra, udzielam Panu urlopu, do czasu definitywnego załatwienia przez Pana Prezydenta sprawy zgłoszonej dymisji”. Nazajutrz Zaleski odpowiedział: „Ponieważ nie zwracałem się do Sekretarza Pana Premiera w żadnej sprawie, przeto zwracam list z powodu niewłaściwej jego formy”. 20.08.1941 r. Sikorski do Zaleskiego: „Zwracam podpisany przez Pana Ministra akt nominacyjny prof. Kota na Ambasadora RP w Moskwie. Jest w całym świecie przyjęta zasada, że Minister będący w stanie dymisji nie może podpisywać aktów państwowych tak wielkiej wagi. Ogranicza on swoje urzędowanie jedynie do załatwiania spraw bieżących. Tym bardziej ta zasada musi znaleźć zastosowanie w wypadku, w którym cały

świat wie, że Pan Minister należał i należy do przeciwników układu z Rosją⁵⁴⁰. Podobnie źle układała się współpraca z ministrem Kotem. Po podpisaniu układu Sikorski–Majski w dniu 30.07.1941 r. należało jak najszybciej uruchomić Ambasadę RP w ZSRR. 2 sierpnia MSZ sporządziło spis urzędników, którzy mogliby być kandydatami na stanowiska w placówce w Moskwie. Listę tę przedstawił Kotowi sekretarz generalny Adam Tarnowski i spotkał się z gruntowną krytyką wszystkich wymienionych. 7 sierpnia Kot przesłał do MSZ swoją listę urzędników, składającą się z wybitnych dziennikarzy, artystów, ale nie zawierającą żadnych zawodowych urzędników z doświadczeniem dyplomatycznym (z wyjątkiem Wiesława Arleta, który był już na miejscu w ZSRR). Zaleski nie dyskutował z tą listą i polecił swoim pracownikom wystawić dla wszystkich nominacje i paszporty dyplomatyczne. W ciągu dwóch kolejnych dni nastąpiła ogromna rotacja w decyzjach, kto i na jakie stanowisko jedzie, tak że Zaleski poprosił o pomoc premiera Sikorskiego. 9 sierpnia Kot zmienił zdanie na temat swojej listy i polecił wystawić dokumenty na nazwiska osób zaproponowanych przez MSZ 2 sierpnia. Wywołało to wiele negatywnych komentarzy,

Minister spraw zagranicznych August Zaleski
i ambasador RP w Wielkiej Brytanii Edward Raczyński,
październik 1939 r. (IPMS)

⁵⁴⁰ Ibidem, Korespondencja, 1941 r., skan 44–45, 52.

a winnych zamieszania Kot polecił szukać w MSZ. „Uwaga Pana Ministra – pisał Zaleski do Kota – co do niedyskrecji urzędników Ministerstwa Spraw Zagranicznych nie może być brana na serio (jak zresztą inne Pańskie wystąpienia przeciwko MSZ), gdyż jest gołosłowna i nie zawiera żadnych nazwisk”⁵⁴¹.

Do swojego następcy na stanowisku ministra Zaleski napisał: „We wszystkich tych trudnościach może Pan liczyć na współpracę aparatu ludzkiego MSZ. Z przykrością żegniam się z tą niewielką garścią pozostałych po klęsce urzędników MSZ. Składa się ona z ludzi o wielkim i długoletnim doświadczeniu i wyjątkowym oddaniu sprawie polskiej”⁵⁴².

August Zaleski nie popadł w zapomnienie, w historii emigracji polskiej w Londynie zapisał się wielokrotnie, piastując wiele stanowisk z godnością prezydenta włącznie. W sierpniu 1940 r. został mianowany przez Raczkiewicza szefem Kancelarii Cywilnej Prezydenta RP, co odbyło się przy jawnym sprzeciwie premiera Sikorskiego. Przez cztery lata pozostawał na bocznych torach polityki. Zbigniew Grabowski, dziennikarz BBC, tak opisał byłego ministra spraw zagranicznych, spotkawszy go w czerwcu 1943 r.: „Zaleski przysłuchuje się moim raportom [u prezydenta Raczkiewicza], przeważnie milczy: siedzi apatyczny i senny, czasem chyba drzemie. Widać w nim człowieka głęboko rozczarowanego, wielkiego pana bez przydziału, który był kiedyś Farysem i miał na pewno szerokie horyzonty – pod wpływem środowiska i lenistwa osunął się w rodzaj ironicznej śpiączki, wyrażającej pogardę dla ludzi, z którymi trzeba mu się »użerać«. Widać, że August Zaleski jest serdecznie znudzony światem, a pewnie i sobą, jest dalej człowiekiem bystrym, ale dawno już nie ostrzonym na odpowiednich »kamieniach«, zna arkana dyplomacji, ale myślowo jest jeszcze w dobie Brianda i Stresemanna. Ale – w innym sensie niż Sosnkowski, który cierpi na chorobę woli – Zaleski jest człowiekiem immobilizmu, siedzenia na kanapie czy fotelu i »mienia za złe«”⁵⁴³.

3.2. Organizacja centrali

W momencie upadku Francji polskie Ministerstwo Spraw Zagranicznych po raz drugi uległo rozproszeniu. Znakomita większość urzędników pozostała na kontynencie. Ci, którzy posiadali brytyjskie wizy wjazdowe, próbowali różnymi sposobami dostać się do Wielkiej Brytanii. Pierwsi pracownicy dotarli do Londynu 20–21.06.1940 r., a byli to: minister August Zaleski, podsekretarz stanu Zygmunt Graliński, minister Jan Wszelaki, Ksawery Zaleski, konsul Jan Lech Byszewski, Mieczysław Sędzielowski, szyfrant Tadeusz Drobniak, maszynistka Kazimiera Gimzicka⁵⁴⁴. Po czterodniowej przerwie między Libourne a Lon-

⁵⁴¹ AAN, zesp. 1341, sygn. 1, Pismo Augusta Zaleskiego do Stanisława Kota, 14.08.1941 r., k. 48–49.

⁵⁴² A. Zaleski, *Do mego następcy na stanowisku ministra spraw zagranicznych RP w Londynie*, „Zeszyty Historyczne” 1991, nr 98, s. 106.

⁵⁴³ Z. Grabowski, *Notatki z czasów wojny*, „Kultura” 1962, nr 181, s. 128.

⁵⁴⁴ 28 czerwca miała już wystawiony angielski dokument identyfikacyjny – IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/170, Teczka osobowa Kazimierzy Gimzickiej, Certificate of Registration, 28.06.1940 r., b.p. Niektórzy urzędnicy przyłączyli się na wyspę jeszcze przed klęską Francji, np. Wacław Babiński, przybył do Anglii 14.05.1940 r.

dynem prace MSZ zostały podjęte na nowo. Pierwszym zadaniem było uruchomienie łączności z placówkami zagranicznymi, drugim – odtworzenie struktury centrali.

Podobnie, jak w październiku 1939 r. we Francji, w Londynie centrum administracji polskiej stała się Ambasada RP, tutaj kierowana przez Edwarda Raczyńskiego. Naturalnie przyjął do siebie skromną reprezentację MSZ i oddał im do dyspozycji gabinet radcy ambasady na I piętrze oraz swoją łączność radiową. Była to lokalizacja centrali MSZ do połowy sierpnia 1940 r.

Pretensji do najlepszych pokoi było bez liku. Minister Stanisław Stroński miał żal do ambasadora, że nie wyrzucił pracowników ambasady z I piętra, napisał dodatkowo: „Dla ścisłości zaznaczam, że na Beaumont Street, gdzie mają się znaleźć tymczasowo również biura Informacji i Dokumentacji nie ma dotąd telefonu, prąd elektryczny dla radia został doprowadzony dopiero 10 lipca 1940 r., a krzesła nie ma ani jednego”⁵⁴⁵. W sierpniu Brytyjczycy zaproponowali Oxford jako miejsce pobytu władz polskich. Prezydent i rząd mieli zostać umieszczeni w jednym kompleksie budynków, wszystkie pozostałe struktury w okolicznych miejscowościach. W samym Oxfordzie trudno było pomieścić wszystkie urzędy i zakwaterować tak wielką liczbę pracowników wobec licznych rezerwacji gmachów dla instytucji brytyjskich na wypadek ewakuacji z Londynu. Strona polska szybko odrzuciła tę opcję. Office of Works szukało więc pomieszczeń w samym Londynie, jednocześnie sugerując Polakom ograniczenie liczby urzędników do rozsądnego minimum rzędu 150–200 osób⁵⁴⁶.

Ostateczną siedzibą władz centralnych został gmach przy Stratton House 5 (u zbiegu ulic Stratton i Piccadilly). Czteropiętrowy budynek, wskazany przez brytyjskie Ministry of Works and Buildings, został wynajęty od 1.11.1940 r. na pięć lat, z uwagą, że okres użytkowania może być krótszy, jeżeli: nastąpi zakończenie działań wojennych, siedziba rządu brytyjskiego zostanie przeniesiona poza Londyn lub jeżeli rząd polski wróci do kraju lub przeniesie się poza Wielką Brytanię. Roczny czynsz wynosił 5800 funtów (po negocjacjach 5145 funtów, by w 1942 r. wzrosnąć do 7250 funtów) i była to najtańsza oferta na trudnym, wojennym rynku nieruchomości. Rząd i Rada Narodowa zajęły Stratton Ho-

Certificate of Registration Kazimierzy
Gimzickiej, 20.06.1940 r. (IPMS)

⁵⁴⁵ IH, zesp. 42, sygn. 598, [800/42/0/-/598], List Stanisława Strońskiego do Edwarda Raczyńskiego, 11.07.1940 r., skan 1063.

⁵⁴⁶ Ibidem, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Pismo Franka Savery'ego, radcy ambasady Wielkiej Brytanii w Polsce, do sekretarza generalnego MSZ Jana Ciechanowskiego, Londyn, 2.08.1940 r., skan 514–515.

use, niektóre agendy rządowe mieściły się też w budynkach Polskiej Misji Katolickiej przy Devonian Road 4. Biura rządowe miały swój system ochrony. Ministerstwo Spraw Zagranicznych prosiło Radę Ministrów o wystawienie stałych przepustek dla urzędników MSZ, którzy służbowo najczęściej bywali w Stratton House, byli to radcy Michał Potulicki, Lech Byszewski, Mieczysław Sędzielowski, Ludwik Krotoski i Stanisław Głuski.

Prezydent Władysław Raczkiewicz zamieszkał w hotelu „Claridge’s”, skąd 18.07.1940 r. przeniósł się do wynajętej willi „The Abbey” przy Campden Hill Road 6 (własność baroneta Edwarda Mortimera Montagu), 12.10.1940 r. pod adres Grosvenor Square 15. Dwa dni później bomba lotnicza zniszczyła sąsiedni budynek i śmiertelnie raniła członka ochrony prezydenta chor. Wójcika. Do 10 listopada prezydent ponownie zamieszkał w hotelu „Claridge’s”, potem przeniósł się do Fountain House przy Park Street, w okresie 1943–1945 siedzibą głowy państwa był budynek przy Heriots Close w Stanmore pod Londynem. Mimo sporej odległości od centrum stolicy nie był to całkowicie bezpieczny adres. 27.01.1945 r. około 200 m od domu prezydenta spadł pocisk V-2, który spowodował duże zniszczenia drzwi i okien. Przez całą niemal wojnę (do 3.04.1945 r.) prezydent wynajmował lokal na biuro niedaleko Marble Arch w centrum Londynu. Następnie tymczasowo urzędował w jednym z budynków MSZ przy Queen’s Gate 40. 9 kwietnia jego pracownicy oglądali dom przy Eaton Place 43. Od 16 kwietnia znajdowało się tam jego biuro, a od listopada także jego oficjalna siedziba i mieszkanie. Wymieniono tu wszystkie adresy prezydenta, by wskazać, gdzie codziennie jeździli urzędnicy MSZ w celu referowania korespondencji szyfrowej oraz najważniejszych problemów bieżącej pracy dyplomatycznej.

Dnia 22.06.1940 r. premier wyznaczył komisję ds. organizacji aparatu rządowego i Rady Narodowej. Dwa dni później przedstawiła ona projekt. Osoba ministra spraw zagranicznych znalazła się w dziale rząd, w dziale czwartym cała centrala MSZ, której zaproponowano łącznie 16 etatów podzielonych następująco⁵⁴⁷: sekretarz osobisty ministra – 1, dział dyplomatyczny – 5, referat prawny – 1, dział konsularny – 3, dział budżetowo-gospodarczy – 1, dział szyfrów – 3, kancelaria – 2. Dział dyplomatyczny miał dzielić się na pięć referatów terytorialnych – wschodni, zachodni, państw wrogich, Ameryki i Dalekiego Wschodu. Razem więc centrala miała liczyć 17 osób, co było typowym „rozmiarem” odtworzanych resortów. Ministerstwo Skarbu otrzymało 16 etatów, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji – 19 etatów, Kontrola Państwowa – 3 etaty, Rada Narodowa – 23 etaty, a cała administracja razem z premierem i prezydium Rady Ministrów liczyła 108 etatów.

Dnia 26.06.1940 r. Rada Ministrów uchwaliła zniesienie stanowisk podsekretarzy stanu Ministerstwa Spraw Zagranicznych⁵⁴⁸. Wtedy formalnie zastępcą nowego ministra Zaleskiego przestał być Zygmunt Graliński, a najbliższym współpracownikiem ministra został Jan Ciechanowski, który otrzymał tytuł służbowy sekretarza generalnego MSZ, czyli administracyjnego kierownika ministerstwa⁵⁴⁹. Przed Ciechanowskim, podobnie jak

⁵⁴⁷ Ibidem, Projekt organizacji aparatu rządowego i Rady Narodowej, 24.06.1940 r., skan 569.

⁵⁴⁸ *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. II, s. 5.

⁵⁴⁹ Dopiero 14.10.1941 r. Rada Ministrów uchwaliła wniosek ministra spraw zagranicznych o utworzeniu stanowiska sekretarza generalnego MSZ z zastrzeżeniem, „by zastępstwo ministra spraw zagranicznych, powierzone sekretarzowi generalnemu, miało jedynie charakter wewnętrzny i w niczym nie naruszało całkowitej swobody prezesa Rady Ministrów – w porozumieniu z mini-

w Paryżu, stanęło zadanie skompletowania kadry urzędu oraz opracowanie jego ram organizacyjnych. W Londynie na miejscu miał do dyspozycji tylko kilka osób. Przez radiostację ambasady wezwał kilkunastu urzędników z różnych miejsc w Hiszpanii i Portugalii. Stan „posiadania” centrali na początku lipca 1940 r. przedstawia poniższa tabela.

Centrala MSZ w Londynie, 1.07.1940 r.:

minister	August Zaleski	w Londynie (od 20.06.)
sekretarz ministra	Karol Kraczkiewicz, II kat. płac	wezwany do Londynu (przybył 7.07.)
Wydział Polityczny		
sekretarz generalny	Jan Ciechanowski, I kat. płac	w Londynie
referent	Józef Potocki, I kat. płac	wezwany do Londynu
referent	Jan Wszelaki, I kat. płac	w Londynie (od 20.06.)
referent	Michał Potulicki, II kat. płac	wezwany do Londynu (przybył 7.07.)
referent	Stefan Lalicki	wezwany do Londynu
radca prawny	Władysław Kulski, I kat. płac	wezwany do Londynu
referent prasowy	Ksawery Zaleski, II kat. płac	w Londynie (od 20.06.)
Wydział Konsularny i Administracyjno-Budżetowy		
	Jan Lech Byszewski, II kat. płac	w Londynie (od 20.06.)
	Józef Marlewski, II kat. płac	wezwany do Londynu (przybył 5.08.)
	Mieczysław Sędzielowski, II kat. płac	w Londynie (od 20.06.)
Szyfry		
	Tadeusz Drobniak, III kat. płac	w Londynie
	Feliks Górski, IV kat. płac	w Londynie (od 20.06.)
Kancelaria		
	Waleria Grabowska, III kat. płac	wezwana do Londynu (przybyła 7.07.)
	Kazimiera Gimzicka, IV kat. płac	w Londynie (od 20.06.)

Wezwani powoli docierali do Londynu, 14.07.1940 r. całe ministerstwo liczyło już 18 osób. Coraz więcej osób zgłaszało się ponownie do pracy. Liczba etatów jednak była ograniczona, tak że tylko niektórzy otrzymali stanowiska w służbie zagranicznej. Niecierpliwie pisali do centrali, np. z Madrytu przyszedł szyfrogram: „Gwiazdoski prosi o wia-

---

strem spraw zagranicznych – wyznaczenia zastępcy na wypadek nieobecności ministra” – *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. III: *czerwiec–grudzień 1941*, oprac. W. Rojek, Kraków 1996, s. 232.

domość, czy będzie wezwany”⁵⁵⁰. W lipcu sytuacja w MSZ z perspektywy Nowego Jorku nie rokowała dobrze dla wielu pracowników. „Nasze MSZ – pisał Sylwester Gruszka do Tadeusza Romera – rozbite wskutek trudności ewakuacyjnych oraz warunków, w jakich wyjazd z Bordeaux nastąpił. Część została we Francji, zresztą bardzo mała – m.in. panowie Kawałkowski i Szepietowski, druga część przeszła do Hiszpanii, zaś największa wyjechała do Anglii. Z Portugalii powołują jedynie indywidualnie ludzi naszych do Anglii. Jak dotychczas mi wiadomo – wedle tego, co mi pan Mühlstein mówił – wezwano Józefa Potockiego, Kulskiego, Potulickiego, Kraczkiewicza oraz jednego jeszcze, którego nazwisko zapomniałem”⁵⁵¹. W najlepszej pozycji byli posiadacze wizy wjazdowej do Wielkiej Brytanii, których ponad 200 rozdano w czerwcu 1940 r. podczas ewakuacji. Nie czekali na wezwanie i na własną rękę docierali na wyspę. Na miejscu kierowali się do Ambasady RP z prośbą o stanowisko. 24.06.1940 r. Karol Estreicher zanotował: „W ambasadzie ruch zupełnie niebywały. Na korytarzach ludzie z kuferkami, z dziećmi, pchają się do radców i urzędników, łapią ministrów za rękawy, czepiają się ich i zanudzają swoimi interesami. Rozchodzi się wieść, że zostanie przeprowadzona redukcja urzędów i urzędników. Pada na wszystkich błąd strach, z czego będą żyli”⁵⁵².

Sytuacja stawiała się niebezpieczna dla stabilizacji etatów i działania administracji polskiej w Londynie. Odtwarzano struktury władzy i pojawiły się stanowiska, których formalnie nie można było obsadzić, bowiem byli już we Francji rozpisani na nie urzędnicy, tylko zostali na kontynencie z dokumentem urlopowania do czasu uruchomienia placówek i ministerstw. Zwalnianie ich w ówczesnym stanie prawnym, nawet przenosząc w stan nieczynny, nie było możliwe. Władze państwowe nie mogły nominować na to stanowisko innej osoby. Opracowano projekt umożliwiający zwalnianie ze służby państwowej funkcjonariuszy pozostających obecnie na bezterminowych urlopowach. Opublikowano Dekret Prezydenta RP z dnia 12.07.1940 r. (Dz.U. RP nr 11 z 27.07.1940 r.), który w jednej chwili zwolnił wszystkich pracowników pozostawionych we Francji, Hiszpanii, Portugalii i innych państwach. Dokumentem tym umowy o pracę, zawarte pomiędzy przedstawicielami Skarbu Państwa a pracownikami wszystkich działów administracji państwowej po 30.09.1939 r. bez względu na formę tych umów i rodzaj zatrudnienia pracowników, uznano za wypowiedziane w dniu 30.06.1940 r. Osobom tym w wypadku zwolnienia wypłacano odprawę w wysokości trzymiesięcznego ostatnio pobieranego uposażenia. Tak było w przypadku Stanisława Głuskiego. „Powołując się na art. 2 Dekretu Pana Prezydenta RP z dnia 12 lipca r.b. (Dz.U. RP No 11 z 27 VII 1940 r. poz. 30), Ministerstwo Spraw Zagranicznych prosi o wypłacenie panu Stanisławowi Głuskiemu, Radcy Ministerstwa Spraw Zagranicznych na bezpłatnym urlopie, należnej mu odprawy w wysokości 3-miesięcznego uposażenia w Angers, tj. równowartości franków francuskich 15.000. W sprawie wypłacenia powyższej kwoty panu Głuskiemu (który przebywał wówczas w Portugalii) wydało

⁵⁵⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/214, Teczka osobowa Tadeusza Gwiazdoskiego, Telegram szefowy nr 606 z Madrytu do MSZ, 24.11.1940 r., b.p. Minister odpowiedział 29 listopada: „Sprawa będzie zdecydowana wkrótce”.

⁵⁵¹ Tadeusz Romer Fonds: diplomatic activities, sygn. C-10450, vol. 2, Japan, obraz 981, List Sylwestra Gruszki do Tadeusza Romera, 18.07.1940 r., s. 3 dokumentu, dostępny na www.heritage.canadiana.ca.

⁵⁵² K. Estreicher, op.cit., s. 195.

Ministerstwo Skarbu dyspozycję Poselstwu RP w Lizbonie pismem 329/40 z dnia 3 września r.b. Pan Głuski nie zdążył jednak odebrać odprawy, gdyż w międzyczasie wyjechał do Anglii”⁵⁵³. Nawet wobec nowo zatrudnionych stosowano zmienione przepisy. Wspomniany Dekret Prezydenta RP wprowadził zasadę, że „w czasie trwania wyjątkowych okoliczności wywołanych wojną, osoby mianowane na stanowiska w służbie państwowej po dniu 30 września 1939 r. mogą być zwalniane bez zachowania przepisów art. 54–56 ustawy z dnia 17 lutego 1922 r. o państwowej służbie cywilnej”. W przypadku zwolnienia otrzymywali odprawę w wysokości trzymiesięcznego ostatnio pobieranego uposażenia. Kilka miesięcy później ukazał się Dekret Prezydenta RP z dnia 27.11.1940 r. (Dz.U. RP, Londyn, 14.12.1940 r., nr 15) o zwalnianiu ze służby państwowej funkcjonariuszy państwowych urlopowanych na czas trwania wyjątkowych okoliczności wywołanych wojną. Odpowiednie instancje władzy mogły zwalniać ze służby państwowej osoby pozostające na urloпах bezpłatnych bez zachowania przepisów uzależniających zwolnienie od wcześniejszego przeniesienia w stan nieczynny. Zwolnienie wymagało uchwały Rady Ministrów podjętej na wniosek właściwego ministra. W przypadkach, gdy doręczenie pisma rozwiązującego stosunek pracy byłoby połączone z nadmiernymi trudnościami lub niemożliwe, ogłoszenie go w gazecie rządowej zastępowało doręczenie.

Sam proces zatrudnienia urzędnika wyglądał tak samo, jak we Francji. Prezydium Rady Ministrów przyjmowało do pracy, tzn. wystawiało umowy o pracę, które przesyłano do MSZ, gdzie były podpisywane przez pracownika. Kopie wracały do Biura Prezydzialnego Prezydium Rady Ministrów. Pozostawała jeszcze kwestia uregulowanego stosunku do służby wojskowej. Okazało się, że wielu obywateli RP po przybyciu z Francji do Anglii uchylało się od służby w szeregach armii. Generał Sikorski ustalił zasady zatrudniania w polskich urzędach – wszystkie stanowiska miały być obsadzone przez „urzędników-szeregowych starszych roczników, od 36 roku życia, bądź przez takich, którzy zostaną uznani przez Komisję Poborową za niezdolnych do czynnej służby wojskowej”⁵⁵⁴. Mimo tych jasnych reguł resorty zwracały się z wnioskami o zwolnienie z obowiązku służby zarówno osób na wysokich stanowiskach, jak i tych najniższych. Do MSZ wystąpił o reklamację dla woźnego Romana Ciszewskiego administrator jednego z budynków z następującym uzasadnieniem: „wykonuje swą pracę w gmachu Poselstwa RP przy 40, Queen’s Gate z głębokim poczuciem obowiązku, z wzorową skrupulatnością i pilnością. Prócz tego do obowiązków jego należy palenie w piecu ogrzewania centralnego [...]. Poza tym posiada pan Ciszewski szereg cennych zdolności, jako ślusarz, monter, elektryk, stolarz itp., co w związku z nieuniknionymi robotami przy utrzymaniu i konserwacji gmachu Poselstwa w bardzo znacznym stopniu obniża wydatki na różnych robotników specjalistów, których by należało w przeciwnym wypadku przywołać do ewentualnych napraw w miasto. Mam przeto zaszczyt prosić Ministerstwo o uzyskanie dla pana Ciszewskiego zwolnienia z wojska lub odroczenia na pewien czas”⁵⁵⁵. Ministerstwo nie

⁵⁵³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/185a, Teczka osobowa Stanisława Głuskiego, Kopia pisma sekretarza generalnego MSZ do Ministerstwa Skarbu, 8.10.1940 r., b.p.

⁵⁵⁴ IH, zesp. 42, sygn. 291, [800/42/0/-/291], Okólnik prezesa Rady Ministrów w sprawie służby wojskowej pracowników państwowych, 19.12.1940 r., skan 107.

⁵⁵⁵ Ibidem, sygn. 301, [800/42/0/-/301], Pismo Stanisława Sroczyńskiego do MSZ na ręce dyrektora Lecha Byszewskiego, 4.01.1941 r., skan 342.

Gmach Ministerstwa Spraw Zagranicznych przy Queen's Gate 70, wraz ze wzrostem liczby pracowników urząd zajmował kolejne numery budynków, zdjęcie współczesne (AMSZ)

Wodza. Sikorski napisał: „Jakikolwiek interwencje uważam za zbędne, gdyż podane wyżej Oddziały Sztabu NW pracują na podstawie moich wytycznych, dokładając wszelkich starań, by pogodzić interesy Armii z interesami urzędów polskich, względnie z przemysłem wojennym”⁵⁵⁷. W styczniu 1941 r. w centrali MSZ pracowało osiem osób reklamowanych z wojska.

W lipcu 1940 r. nadszedł czas na nową strukturę ministerstwa. Była ona prosta, komórkami organizacyjnymi odpowiadała podstawowym problemom i zagadnieniom opracowywanym w centrali. Istotne były wtedy tematy aliantów i okupanta oraz opieka nad Polakami rozproszonymi po całej Europie. Tej struktury nie wprowadzono zarządzeniem, powstała z potrzeby chwili i obecności konkretnych fachowców.

wyraziło zgody i wkrótce miejsce Ciszewskiego zajął inny pracownik – Władysław Olek. To nie znaczy, że resort spraw zagranicznych nie występował z takimi pismami. W archiwaliach znajdziemy wiele pism o odroczeniu służby, szczególnie osób doświadczonych w pracy z szyfrogramami. Skala wniosków w całej administracji rządowej była na tyle duża, że Prezydium Rady Ministrów wielokrotnie musiało upominać podległe sobie urzędy. Jeden z takich okólników brzmiał następująco: „W związku z napływającymi od Panów Ministrów wnioskami o zwolnienie bądź urlopowanie szeregowych z formacji liniowych w celu zatrudnienia ich w aparacie rządowym, Prezydium Rady Ministrów podaje do wiadomości na podstawie pisma Szefa Sztabu NW, że Naczelny Wódz wydał kategoryczny zakaz zwalniania bądź urlopowania szeregowych ze służby czynnej. Wobec powyższego Prezydium Rady Ministrów prosi o nie występowanie na przyszłość z wnioskami tego rodzaju, ponieważ nie będą mogły być uwzględnione”⁵⁵⁶. Organami powołanymi do rozpatrywania i przedkładania wniosków były odnośnie oficerów – Oddział V Sztabu Naczelnego Wodza, odnośnie szeregowych – Oddział I Sztabu Naczelnego

⁵⁵⁶ IPMS, zesp. A.5, sygn. 21, część I, Pismo okólne Prezydium Rady Ministrów, 15.04.1941 r., b.p.

⁵⁵⁷ IH, zesp. 42, sygn. 291, [800/42/0/-/291], Pismo Naczelnego Wodza i ministra spraw wojskowych do Prezydium Rady Ministrów dot. postępowania przy zwalnianiu oficerów i szeregowych z czynnej służby wojskowej, 30.10.1940 r., skan 143.

Struktura MSZ, 17.07.–28.08.1940 r.:

Minister
Sekretarz Generalny
Sekretariat Ministra
Protokół Dyplomatyczny
Referat Anglosaski
Referat Niemiecki
Referat Prasowy
Referat Francuski i Radca Prawny
Referat Uchodźczy
Referat Konsularny
Referat Personalny i Administracyjny
Wydział Szyfrów
Kancelaria

W miesiąc po lądowaniu Polaków w Wielkiej Brytanii organizowano władze centralne. 24.07.1940 r. w budynku gmachu Ambasady RP w Londynie odbyło się posiedzenie Prezydium Rady Ministrów, któremu przewodniczył gen. Kazimierz Sosnkowski. W porządku spotkania znalazły się następujące punkty: zatwierdzenie protokołów poprzednich spotkań, dyskusja nad reorganizacją władz naczelnych oraz urzędów, dyskusja nad zmianą dekretu o służbie wojskowej oficerów z rocznika 1937, sprawy bieżące. Minister Zaleski złożył wniosek w sprawie tymczasowej organizacji MSZ o następującej treści: „Rada Ministrów uchwalić raczy: Ustala się na czas trwania wyjątkowych okoliczności, wywołanych wojną, następującą tymczasową organizację Ministerstwa Spraw Zagranicznych: Par. 1. W skład Ministerstwa wchodzi: Sekretarz Generalny, Protokół Dyplomatyczny, Sekretariat Ministra, Dział Polityczny, Dział Prawny, Dział Ogólny, Biuro Szyfrów, Kancelaria”⁵⁵⁸.

Rada Ministrów w dniach 26 i 28.08.1940 r. uchwaliła statuty Prezydium Rady Ministrów, Ministerstwa Spraw Wojskowych, Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ministerstwa Skarbu, Ministerstwa Sprawiedliwości, Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej, Ministerstwa Informacji i Dokumentacji, Biura Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych (tzw. Biuro Celów Wojny), 11 września także Urzędu Ministra gen. Hallera, 1.04.1941 r. Biura Prac Administracyjnych przy Prezesie RM.

Dnia 28.07.1940 r. określono stan osobowy centrali. Tworzyli ją: minister, 19 etatów referendarskich, dwa etaty sił pomocniczych i trzy etaty funkcjonariuszy niższych. W komórkach organizacyjnych etaty przydzielono według następujących ustaleń: minister – 1, sekretarz generalny – 1, Protokół Dyplomatyczny – 1, Sekretariat Ministra – 1, Dział Polityczny – 5, Dział Prawny – 2, Dział Ogólny – 4, Referat Szyfrów – 4, Kancelaria – 3, funkcjonariusze niżsi – 3 (telefonista i 2 woźnych). Coraz liczniejsza centrala nie mieściła się w gmachu Ambasady RP i rozpoczęły się poszukiwania nowej lokalizacji. Brytyjczycy w końcu wskazali odpowiedni budynek i 15 sierpnia minister spraw zagranicznych mógł

⁵⁵⁸ Ibidem, sygn. 598, [800/42/0/-/598], Wniosek Ministerstwa Spraw Zagranicznych na Radę Ministrów, 24.07.1940 r., skan 26–27.

wysłać do wszystkich placówek telegram z informacją: „Nowy adres Ministerstwa: 70, Queen's Gate, London S.W.7, tel. Frobisher 0193”⁵⁵⁹.

To nie była ostatnia prośba do administracji brytyjskiej. Wszystkich pracowników trzeba było zakwaterować. Jan Ciechanowski zgłosił listę 23 urzędników MSZ, strona polska prosiła łącznie o miejsca do spania dla 199 osób⁵⁶⁰.

W sierpniu–grudniu MSZ miało przyznaczonych 30 etatów i był to stan minimalny, zapewniający działanie resortu, przy czym etaty w porównaniu z sytuacją w Angers uległy redukcji o 75%. Ograniczenie się do tej liczby pracowników było możliwe dzięki temu, że w skład centrali weszli wyłącznie urzędnicy posiadający odpowiednie kilkunastoletnie doświadczenie w służbie zagranicznej, i to zarówno na stanowiskach referendarskich, jak i pomocniczych i technicznych. Ponad 25% personelu stanowiła obsada Referatu Szyfrów, obsługującego wszystkie agendy rządowe. Główne zmiany etatowe po 1.01.1941 r. objęły powiększenie stanu osobowego Referatu Szyfrów, Radiostacji oraz hali maszyn.

Porównanie płac zasadniczych Angers–Londyn, 1941 r.⁵⁶¹:

kategoria	płace w funtach	w porównaniu z poprzednią kategorią	w porównaniu z pracownikiem niższym	stosunek poborów londyńskich do poborów w Angers, 1 funt równy 100 franków
Pracownicy niżsi	22	–	–	110%
II kat. pomocnicza	25	+ 14%	+ 14%	100%
I kat. pomocnicza	28	+ 12%	+ 27%	93,3%
IV kat. referendarska	30	+ 7%	+ 36%	75%
III kat. referendarska	40	+ 33%	+ 81%	80%
II kat. referendarska	50	+ 25%	+ 127%	83,3%
I kat. referendarska	60	+ 20%	+ 172%	85,7%
Dyrektor departamentu	70	+ 16%	+ 218%	98,5%

Konferencja międzyministerialna w celu uzgodnienia statutów organizacyjnych ministerstw obradowała 21.08.1940 r. w siedzibie Prezydium Rady Ministrów przy Beaumont Street 22. Kilka dni później, 28.08.1940 r., Rada Ministrów uchwaliła nowy statut MSZ,

⁵⁵⁹ Okólnik ministra spraw zagranicznych w sprawie prac rządu, 15.08.1940 r., [w:] *Polskie dokumenty dyplomatyczne 1940...*, s. 585.

⁵⁶⁰ IH, zesp. 42, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Pismo sekretarza generalnego MSZ Jana Ciechanowskiego do Franka Savery'ego, radcy Ambasady Wielkiej Brytanii w Polsce, w sprawie listy urzędników polskich do zakwaterowania, Londyn, 28.08.1940 r., skan 520.

⁵⁶¹ IPMS, zesp. A.5, sygn. 34, Tablica V: Porównanie płac zasadniczych, Adam Ciołkosz, kwiecień 1941 r., b.p.

który formalnie obowiązywał do 6.04.1944 r.⁵⁶² Każdy z kolejnych ministrów wprowadzał zmiany swoimi rozporządzeniami.

Struktura MSZ, 28.08.1940–18.09.1941 r.⁵⁶³:

Minister

Sekretarz Generalny (S.G.)

Protokół Dyplomatyczny (P.D.)

Sekretariat Ministra (S.M.)

Referat Szyfrów (4 etaty)

Kancelaria (4 etaty)

Radca Prawny (R.P.) (Dział Prawny, (1 etat)

Dział Polityczny (Dyrekcja Polityczna, 5 etatów)

Referat Anglosaski (P.I.)

Referat Niemiecki (P.II.)

Referat Wschodni (P.III.)

Referat Łaciński (P.IV.)

Referat Ustrojów Międzynarodowych (P.V.)

Referat Uchodźczy (P.VI.)

Referat Prasowy

Dział Ogólny i Konsularny (4 etaty)

Referat I

Referat II

Referat III

Referat IV

Woźni (3 etaty)

Budżet był ściśle przestrzegany. Wydatki mogły być wykonywane tylko na te cele i w tych kwotach, które zostały ustalone w rubrykach preliminarza. Zmieniać dekret prezydenta o wydatkach i dochodach państwowych mogły tylko uchwały Rady Ministrów wykonywane przez ministra skarbu. Wtedy można było przenieść kredyty między paragrafami w obrębie działu poszczególnych części budżetu. Preliminarz na rok 1941 opierał się na normach przyjętych w dekreście prezydenckim „o zasadach gospodarki finansowo-budżetowej w czasie od 1 lipca do 31 grudnia 1940 r.” Wynosił w przybliżeniu podwójną sumę wydatków przewidzianych na drugie półrocze 1940 r. Wydatki planowano pokryć z dochodów budżetowych oraz kredytów angielskich: dyplomatycznego (72 tys. funtów) oraz ogólnego (1 099 350 funtów).

Kwoty budżetu MSZ na rok 1941 znalazły się w kilku miejscach preliminarza rządowego; budżet dzielił się na trzy części: centralę, fundusz dyplomatyczny i placówki (po-

⁵⁶² *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. II, s. 107–108.

⁵⁶³ Uchwała Rady Ministrów z 28.08.1940 r. ustaliła na czas trwania wyjątkowych okoliczności wywołanych wojną, tymczasową organizację MSZ – IPMS, zesp. PRM.E, sygn. 27, Uchwała Rady Ministrów, b.p.

krywane z innego kredytu). Wydatki personalne centrali (14 780 funtów) obejmowały wszystkie etaty, przy czym w porównaniu do okresu poprzedniego przesunięto dwie osoby z kategorii IV do III. W 1941 r. MSZ dysponowało 27 etatami: grupa uposażenia I – 6 osób, II – 7, III – 7, IV – 5, I pomocnicza – 2, oraz pieniędzmi na 3 funkcjonariuszy niższych (telefonista i 2 woźnych). Widać dużą liczbę kategorii najwyższych, które otrzymali „kierownicy” poszczególnych obszarów terytorialnych. MSZ zabiegało o dodatkowe etaty: kategorii II dla szefa łączności, I kategorii pomocniczej oraz dla czterech radiooperatorów.

W dziale 8, pkt 1 znalazły się wydatki na pomieszczenia, przy MSZ widnieje kwota 800 funtów – tyle kosztowało wynajmowanie siedziby centrali przy Queen’s Gate 70. Wobec ewakuacji poselstw z Norwegii, Holandii, Czech i Francji zaistniała potrzeba wynajęcia dodatkowego domu w Londynie. Od stycznia 1941 r. znalazły one nowy adres: Penn Court Hotel przy Queen’s Gate 40⁵⁶⁴. Koszt pokryto z działu Varia (część III, dział 11) budżetu. Wydatki związane z funduszami reprezentacyjnym i dyspozycyjnym pozostały bez zmiany, podobnie jak kwota zasadnicza przeznaczona na finansowanie działalności placówek zagranicznych, która na rok 1941 wyniosła 300 tys. funtów (wydatki osobowe 231 600 funtów, wydatki rzeczowe 68 400 funtów)⁵⁶⁵.

Liczba członków administracji centralnej Angers–Londyn, 1941 r.⁵⁶⁶:

	Angers (1939)	Angers (1940)	Londyn (1941)
prezydent RP	8	5	5
prezydium RM	16	16	17
biura gen. Sosnkowskiego i gen. Hallera	9	–	–
Najwyższa Izba Kontroli	5	1	3
Rada Narodowa	5	4	4
Ministerstwo Spraw Zagranicznych	58	24	24
Ministerstwo Skarbu	31	18	20
Ministerstwo Spraw Wojskowych	30	18	24
Ministerstwo Informacji	56	20	26
Urząd Wychowania	–	4	4
Ministerstwo Pracy	13	10	12

⁵⁶⁴ Obok placówek przy rządach alianckich w Londynie pod tym adresem działała Komisja w związku z wynikiem kampanii wojennej 1939 r.

⁵⁶⁵ Fundusz do rozporządzenia przez MSZ wyniósł 12 tys. funtów, najwięcej w całej administracji państwowej, bowiem inni dostali: prezydent – 720 funtów, prezes RM – 8 tys. funtów, minister spraw wewnętrznych – 3800 funtów.

⁵⁶⁶ IPMS, zesp. A.5, sygn. 34, Tablica II: Liczba urzędników, kwiecień 1941 r., b.p. W dokumentach występują różne cyfry odnoszące się do liczby etatów i jeszcze większe niezgodności, jeśli chodzi o liczbę pracowników. Często za etaty uznawano jedynie kategorie referendarskie i pomocnicze, funkcjonariusze niżsi i dietariusze nie byli „liczeni” i stanowili tylko pozycję w budżecie. Wkrótce w zapisach wydatków pojawiła się pozycja „prace czasowe” – pozwalało to zatrudnić osobę na pewien okres bez posiadania wolnego etatu.

	Angers (1939)	Angers (1940)	Londyn (1941)
Ministerstwo Sprawiedliwości	9	4	4
Biuro Prac	20	8	14
Komitet Wrześniowy	–	–	5
razem	260	132	162
Pracownicy niżsi	40	28	32

Przy konstruowaniu budżetu swoje poprawki zgłaszała Rada Narodowa. Jej wnioski wносиły wiele elementów niemerytorycznych, w dyskusji nad harmonogramem finansów rządowych na rok 1941 dominowały motywy rozliczeniowe za klęskę wrześniową. Szczególnie wyraźnie widać to było w uwagach kierowanych pod adresem Ministerstwa Spraw Zagranicznych, które jako jedyny urząd zachowało ciągłość kadrową i organizacyjną. W dokumentach czytamy: „Rada Narodowa wyraża opinię, że przy obsadzaniu ważnych stanowisk politycznych w centrali Ministerstwa Spraw Zagranicznych nie powinny wchodzić w rachubę osobistości, wyraźnie zaangażowane w politykę zbliżenia do Niemiec, które doprowadziło Polskę do katastrofy. [...] wyraża przekonanie, by zarówno w naszych stosunkach wewnętrznych, jak i zewnętrznych unikano za wszelką cenę wysuwania osób byłego reżimu bez względu na to, czy osobiście byli mniej lub więcej odpowiedzialni za metody stosowane podówczas w Polsce, gdyż grozi to sprawie polskiej wielkimi i trwałymi szkodami przy układaniu warunków przyszłego pokoju”⁵⁶⁷. Przekładając te słowa na praktykę, wnioskowano o zamknięcie niektórych placówek i poddanie „ważnej rewizji” obsady pozostałych. Rada Narodowa chciała zmian w systemie uposażeniowym urzędników i niższych funkcjonariuszy placówek dyplomatycznych i konsularnych, zwracała uwagę na podwyżkę „dodatków reprezentacyjnych dla ambasadora i wyższych urzędników Ambasady RP w Waszyngtonie i to w takim stosunku, że wydatki na tę placówkę wzrosły z 3730 dolarów do 6097 dolarów miesięcznie, w czym sama podwyżka pana Ambasadora wynosi aż 476 dolarów miesięcznie”⁵⁶⁸. W uzasadnieniu wniosku czytamy: „Przeciwko jakiegokolwiek podwyżce przemawiają i również te okoliczności, że stosunki gospodarcze w Stanach Zjednoczonych nie uległy żadnej zmianie, nie nastąpiła tam zwyżka cen artykułów spożywczych, ubrań, mieszkań itp. Niezrozumiałe jest, że podwyżka nie dotyczy szoferów i dozorców, a więc niższych funkcjonariuszy, co nasuwa refleksje smutnych stosunków panujących w Polsce za czasów Jędrzejewiczów i ich następców i to rodzi uczucie i przeświadczenie, że istnieje

⁵⁶⁷ Ibidem, Projekt Dekretu Prezydenta RP o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1941 r. z uwzględnieniem poprawek Rady Narodowej RP, pkt III do budżetu Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 5.04.1941 r., s. 3 dokumentu. Fragment dot. wysokich urzędników, a konkretnie zwolnionego przez Ciechanowskiego stanowiska sekretarza generalnego, Rada Narodowa nie chciała nominacji ani Józefa Lipskiego, ani Mirosława Arciszewskiego, sugerowała ściągnięcie z Tokio Tadeusza Romera.

⁵⁶⁸ Ciekawe, że 24 członków Rady Narodowej pobierało więcej pieniędzy (jako „zwrot kosztów związanych z pełnieniem funkcji członków Rady Narodowej” – 20 600 funtów), niż MSZ na wszystkie etaty centrali (27 osób – 14 780 funtów).

Paszport dyplomatyczny wystawiony 17.01.1938 r., przedłużony w Londynie 5.09.1941 r. (AMSZ)

wiadał na korespondencję Brytyjczyków. We wszystkich tych czynnościach towarzyszył mu jednak ambasador RP w Wielkiej Brytanii. Gospodarze przyjęli zasadę, że zgodnie z przedwojenną praktyką kontakt z innym państwem odbywał się za pośrednictwem szefa placówki dyplomatycznej w Londynie. Edward Raczyński był więc obecny na wszystkich spotkaniach dwustronnych, pośredniczył w wymianie not dyplomatycznych. Dosłownie odbywało się to w ten sposób, że minister pisał notę do swojego odpowiednika w Foreign Office i przekazywał ją Raczyńskiemu, który następnie wręczał ją adresatowi.

Najwyższym po ministrze urzędnikiem był sekretarz generalny. Stanowisko to wprowadziło w MSZ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 15.10.1941 r. o zmianie tabeli stanowisk dla władz, urzędów, zakładów i instytucji państwowych (Dz.U. RP, Londyn, 31.10.1941 r., nr 7). Sekretarz generalny był stałym, fachowym pomocnikiem ministra w kierowaniu ministerstwem i koordynatorem prac poszczególnych jednostek organizacyjnych urzędu. Nie było ścisłej zasady, że zastępował ministra – mógł to być ktoś inny, wskazany przez szefa resortu. Tak jak inni urzędnicy w czasie wojny był on pracownikiem kontraktowym, choć ze względu na rolę w ministerstwie w procesie nominacji udział brała Rada Ministrów. Po ustąpieniu ze stanowiska Jana Ciechanowskiego wystąpiły perturbacje związane z wyborem jego następcy. 18.02.1941 r. nominację otrzymał Mirosław

nadał w pewnych instytucjach tak rażąca niesprawiedliwość społeczna, mimo że istnieje Rząd i Rada Narodowa Jedności Narodowej⁵⁶⁹.

Jak wyglądała pragmatyka służbowa, jak działało Ministerstwo Spraw Zagranicznych w latach 1940–1941⁵⁷⁰? Z perspektywy czasu można byłoby uznać, że w pracy MSZ nic się nie zmieniło, co potwierdza np. używanie przedwojennego jednolitego rzeczowego wykazu akt. Warto zauważyć, że tylko służba zagraniczna kontynuowała te zasady kancelaryjne, wszystkie inne resorty wprowadziły nowe hasłowniki do swoich urzędów. Jeśli jednak przyjrzymy się bliżej dyplomatom, to zauważymy kilka zmian. Minister i jego podwładni mieli te same zadania i obowiązki. August Zaleski odbywał spotkania z premierem Wielkiej Brytanii i szefem brytyjskiej dyplomacji, podpisywał noty i odpow-

⁵⁶⁹ IPMS, zesp. A.5, sygn. 34, Wniosek Rady Narodowej dla Komisji Budżetowo-Gospodarczej, 1941 r., b.p.

⁵⁷⁰ Szerzej o strukturach organizacyjnych MSZ zob.: M. Hułas, op.cit., s. 158–163.

Arciszewski, który miał wielu wrogów politycznych. Zrezygnował z tej funkcji 1.03.1941 r. i od tej pory jako p.o. sekretarz generalny występował Jan Wszelaki. Dało to czas na sprowadzenie do Wielkiej Brytanii Adama Tarnowskiego, 8 kwietnia otrzymał nominację, przyjechał do Londynu dopiero 8 czerwca. Jedynym pozytywnym efektem tych wydarzeń były oszczędności (150 funtów) w budżecie, bowiem przez pięć miesięcy nie wypłacano dodatku reprezentacyjnego dla sekretarza generalnego.

Sekretariat Ministra tworzyli radcy pełniący obowiązki sekretarza ministra. Głównym zadaniem było „trzymać w ruchu” komórkę najbliższą osobie ministra. Jeden z sekretarzy wspominał: „Ta nowa praca dawała możliwość śledzenia wypadków na najwyższym szczeblu Ministerstwa. Miałem wgląd do różnych memoriałów, demarches i not przychodzących do i wychodzących z Ministerstwa, do depeesz, które nadchodziły od kierowników placówek dyplomatycznych, czasem w zastępstwie Szefa Gabinetu przedstawiałem Ministrowi do podpisu różne pisma, nominacje i listy. Uczestniczyłem w układaniu listy gości, których Minister i Sekretarz Generalny przyjmowali. Byłem upoważniony do skracania niektórych wizyt, które zbyt długo się przedłużały. Na specjalny sygnał wkraczałem czasem do gabinetu Ministra, aby wyprosić zbyt gadatliwego gościa. Pilnowałem, aby Minister jechał na czas na wizyty i spotkania, które odbywały się poza siedzibą Ministerstwa”⁵⁷¹. Dodatkowym zadaniem sekretarza było codzienne referowanie prezydentowi RP serwisu szyfrów MSZ i placówek⁵⁷². Towarzyszył mu inny pracownik centrali, który regularnie prezentował głowie państwa przegląd najważniejszych doniesień z prasy brytyjskiej i światowej. Początkowo był to kierownik Referatu Prasowego (Ksawery Zaleski), później referent prasowy Referatu V Ustrojów Międzynarodowych (Stanisław Baliński). W skład tej komórki wchodził także wszyscy łącznicy: z Ministerstwem Informacji i Dokumentacji (Władysław Neuman), z Ambasadą RP i innymi resortami (Tomasz Gliński). Z Sekretariatem Ministra czasami kojarzony jest Józef Lipski, były ambasador RP w Niemczech. Oficjalnie jednak, od 18.11.1940 r. do 6.09.1946 r. pracował w Gabinetcie Naczelnego Wodza jako referent spraw zagranicznych przy Naczelnym Dowództwie i pełnił funkcję oficera łącznikowego z MSZ. Teoretycznie w Sekretariacie Ministra został umieszczony Referat Szyfrów, a w praktyce centrali było to „państwo w państwie”. Było to okno na świat MSZ i innych resortów, ucho igielne obiegu informacji, o które niezwykle zazdrośny był premier Sikorski. Walka o kontrolę nad tą strukturą była twarda i pod koniec urzędowania ministra Zaleskiego nadzór nad „szyframi” przeszedł w ręce Prezydium Rady Ministrów. Kancelaria była tylko jedna i obsługiwała wszystkie działy centrali (maszynistki miały ogromnie dużo pracy, np. jeden wniosek na Radę Ministrów należało dostarczyć w 12 egzemplarzach).

Protokół Dyplomatyczny z racji maksymalnych oszczędności finansowych oraz redukcji funkcji reprezentacyjnych został ograniczony do jednego etatu – przez cały okres zajmował go Antoni Jażdżewski, były radca Ambasady RP w Londynie. Dawniej, tak jak dzisiaj, protokół dyplomatyczny był protokołem państwowym i do Jażdżewskiego należała koordynacja oficjalnych wystąpień głowy państwa, jego korespondencji, np.

⁵⁷¹ AAN, zesp. 1664, sygn. 13, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska M–S, Archiwum prywatne nr 46: Tadeusz Pawłowicz, Fragment pamiętnika, s. 14 mps.

⁵⁷² *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. I, s. 283.

14.12.1940 r. prezydentowi „przedstawił tekst depeszy do króla Wielkiej Brytanii w dniu jego urodzin i sprawę powinszowań noworocznych”⁵⁷³. Organizował przyjęcia noworoczne prezydenta dla akredytowanych przy rządzie polskim przedstawicieli państw obcych, rządu, Rady Narodowej i kolonii polskiej w Londynie. W centrali przez jego „biurko” przechodziły sprawy listów uwierzytelniających i komisyjnych, nadania i przyjęcia odznaczeń państwowych, kontaktów z korpusem dyplomatycznym. Pozostali pracownicy Działu Politycznego oraz Działu Ogólnego i Konsularnego zazwyczaj jednoosobowo tworzyli referaty merytoryczne. Ich szczegółowy opis kompetencji znajduje się w podrozdz. 3.3. i 3.4.

Zgodnie z uchwałą Rady Ministrów z dnia 28.09.1940 r. minister ustalił godziny urzędowe w MSZ: od 10.00 do 13.00 oraz od 14.30 do 17.30. Kilka miesięcy później, 15.04.1941 r., zmieniono godziny pracy na od 10.00 do 13.00 oraz od 15.00 do 18.00. W następnym roku wydłużono liczbę godzin z 6 do 7, i pracowało się od 9.30 do 13.00 oraz od 14.30 do 18.00⁵⁷⁴.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych, za pośrednictwem Konsulatu Generalnego RP w Londynie, zamawiało druk paszportów. W październiku 1940 r. dostarczono blankiety paszportów zwykłych (seria III, 16 500 sztuk, 40 stron, granatowa okładka, nadruk na pierwszej stronie „Paszport – Passeport”) oraz służbowych (seria B, numery od 1 do 1000, 40 stron, okładka czerwona, nadruk „Paszport Służbowy – Passeport de Service”). Ustalono taką liczbę egzemplarzy ze względu na zapas danego papieru, przy 16 500 sztukach nakład był wyczerpany, co zapobiegło ewentualnym fałszerstwom. Poza różnicą w papierze i brakiem znaków wodnych, nowe paszporty były wzorowane na starym typie, ustalonym Rozporządzeniem Ministra Spraw Wewnętrznych z dnia 12.08.1936 r. Produkowane były systemem fotograficznym przez firmę „William Clowes and Sons”, a cykl produkcyjny nadzorował Konsulat Generalny RP w Londynie.

Poważna część nakładu zapasów paszportów 24-stronicowych, wydrukowanych wiosną 1940 r. we Francji (ok. 40 tys. sztuk), przepadła w pociągu wysłanym z Angers do Luchon, względnie została spalona w Libourne. Kolejna część została w czerwcu wysłana na placówki bałkańskie (Ateny, Sofia, Belgrad i Zagrzeb), 2 tys. sztuk wysłanych na Bliski Wschód zaginęło po drodze. Placówki pozostałe we Francji miały niewielkie zapasy na własny użytek.

W konsekwencji tych wydarzeń brakowało blankietów, co sygnalizowały placówki. Zdecydowano, że od 1.07.1941 r. polska służba zagraniczna nie wydawała paszportów „krajowych”, tylko paszporty wydrukowane we Francji lub w Londynie. MSZ ustaliło system wprowadzania specjalnego znaku rozpoznawczego, stwierdzającego autentyczność paszportu. Znak ten stosowany był w dwóch wariantach. Na pierwszej stronie książeczki w rubryce „Nr.” placówka dodawała po numerze własnym albo cyfrę stanowiącą sumę poszczególnych cyfr roku urodzenia petenta (np. urodzony w 1895 r. – 1+8+9+5=23), albo cyfrę stanowiącą sumę poszczególnych cyfr daty wystawienia paszportu (np. 15.02.1941 r. – 1+5+2+1+9+4+1=23).

⁵⁷³ Ibidem, s. 286.

⁵⁷⁴ IPMS, zesp. PRM.E, sygn. 30, Okólnik nr 37 prezesa Rady Ministrów, 1.05.1942 r., b.p.

Paszport służbowy wystawiony dla Jana Lechonia,
Rio de Janeiro, 5.02.1941r. (AMSZ)

minister obrony narodowej oraz ambasador RP w Londynie⁵⁷⁵. W materiałach archiwalny można znaleźć inne opracowania cykliczne, lecz trudno je scharakteryzować na tym etapie badań. W IPMS występują: „Specjalny Biuletyn” (tajny, zawierający materiały o sytuacji w Polsce okupowanej przez wojska radzieckie, nr 106 z 25.01.1945 r., nr 124 z 12.06.1945 r.); „Tygodniowy przegląd wydarzeń międzynarodowych” (nr 1 z 5.01.1945 r., nr 6 z 14.03.1945 r.). W dokumentach pojawiła się także informacja, że MSZ współpracowało z Agencją Telegraficzną Express.

Po ewakuacji z Francji administracja rządowa miała do dyspozycji niewielki park maszynowy. Na początku września 1940 r. Rada Ministrów dysponowała 11 samochodami, które były przydzielane każdorazowo ministrom na ich prośbę na określony przejazd. Ponadto kierowcy wozów rządowych pracowali nie dłużej niż 10 godzin, w czasie których mieli dwie godziny na czyszczenie i naprawę samochodów oraz odpowiedni czas na

W centrali w Londynie zbiegały się informacje zbierane przez placówki na całym świecie. Na ich podstawie urzędnicy opracowywali materiały analityczne. Powstałe notatki postanowiono udostępniać placówkom. 1.09.1940 r. MSZ rozpoczęło rozsyłanie tygodniowych raportów zawierających informacje i instrukcje. Występowały one jako „biuletyny nr” lub „radiotelegamy szyfrowane okólne nr”. Do zarządzania informacją należy zaliczyć publikowanie „Poufnego Biuletynu Informacyjnego”, oznaczonego jako „tajny”, który był adresowany na konkretne osoby, np. „Pan Premier” lub „Pan Prezes Rady Ministrów”. W 1944 r. czasami zmieniał nazwę na „Okólny Biuletyn Informacyjny”, zachowując ciągłość numeracji. Na liście wysyłkowej znaleźli się: prezydent RP, premier, minister informacji i dokumentacji, minister prac kongresowych, minister spraw wewnętrznych,

⁵⁷⁵ IPMS, zesp. A.12, sygn. 408.1a, „Poufny Biuletyn Informacyjny” – nr 12–62, 1943 r.; ibidem, sygn. 408.1b, „Poufny Biuletyn Informacyjny” – nr 64–103, 1944 r.; ibidem, sygn. 408.1c, „Poufny Biuletyn Informacyjny” – nr 105–125, 1945 r. Obok informacji politycznych można znaleźć tam notatki o niektórych nominacjach w centrali, np.: „Pan Józef [Kajetan] Morawski, były sekretarz generalny w MSZ, został mianowany ambasadorem i przedstawicielem rządu RP przy Francuskim Komitecie Wyzwolenia Narodowego” – ibidem, zesp. PRM.L, Archiwum Liebermanowej, sygn. 40, „Poufny Biuletyn Informacyjny” nr 50 z 29.09.1943 r., s. 17.

konieczne posiłki. Pod koniec września centrala miała już swój własny samochód. Dla urzędników nieco niższego szczebla niż minister pozostawała opcja zamówienia transportu. Minister skarbu zauważył jednak, że biura administracji państwowej różnie podchodziły do tematu wydatków związanych z przejazdami taksówkami. Chcąc zapobiec nadużyciom, zalecił następujące zasady rozliczania. Tam, gdzie warunki na to pozwalały, należało skorzystać z taniego transportu publicznego: autobusu, tramwaju lub metra. Użycie taksówki musiało mieć aprobatę ministra lub upoważnionego przez niego urzędnika, który ręczył, że wydatek finansowy podyktowany był interesem służby⁵⁷⁶.

Do samochodu należało zdobyć paliwo. Na pojazd ministra Rada Ministrów przyznała 70–90 galonów paliwa, co miało wystarczyć na przejechanie 1000 mil miesięcznie. August Zaleski w praktyce dwukrotnie przekraczał ten limit. Edward Raczyński w jego imieniu wystąpił do Foreign Office o dodatkowe kupony na 50 galonów miesięcznie. To było ciągle za mało. Ambasada RP w Londynie na prośbę sekretarza generalnego prosiła Foreign Office o przyznanie ekstra 100 galonów benzyny dla dwóch samochodów MSZ, z których „korzysta 10 urzędników Ministerstwa, którzy mając zniszczone mieszkania wskutek bombardowania, mieszkają poza miastem”⁵⁷⁷.

Od sierpnia 1940 r. do czerwca 1941 r. trwały bombardowania Londynu, które miały złamać wolę walki Brytyjczyków i przygotować teren do inwazji niemieckiej na wyspę. Londyńczycy nazwali ten okres „Blitz” i wiele zniszczeń wojennych pochodziło z tych dni⁵⁷⁸. W dzienniku czynności prezydenta RP znajdują się liczne komentarze, np. 13 września: „w ciągu dnia szereg nalotów. Dużo bomb spadło w okolicy Portland Place”⁵⁷⁹. Całkowitemu zniszczeniu uległy wtedy dwa budynki rządowe: Portland Place 37 i 39. 11.01.1941 r. bomba lotnicza trafiła także w biura rządowe w Stratton House. W tym okresie wojny powszechny był strach przed użyciem pocisków z gazem, przez co w Londynie wszyscy pracownicy administracji państwowej mieli obowiązek stałego noszenia masek przeciwgazowych. Zabezpieczaniem porządku, a także miejsc zniszczonych nalotami bombowymi, zajmowali się członkowie Home Guard. Polski rząd pozwolił Polakom zwolnionym ze służby wojskowej na wstępowanie w jej szeregi. Jednym z nich był radca Stanisław Głuski, na co otrzymał zgodę zarówno Ministerstwa Spraw Zagranicznych, jak i Ministerstwa Spraw Wojskowych. W mieście obowiązywało zaciemnienie, cudzoziemcy mogli chodzić po ulicach tylko do godz. 24.00.

Pracownicy centrali działali na terenie obcego państwa i musieli poddać się wzmocnionej kontroli. Wyżsi urzędnicy otrzymywali z Foreign Office Certificate of Exemption (byli zwolnieni z wszelkich obowiązków meldowania), inni pracownicy – Certificate of Registration (w ciągu 48 godzin musieli listownie meldować policji w okręgu zamieszka-

⁵⁷⁶ Ibidem, zesp. A.5, sygn. 21, część I, Okólnik Ministerstwa Skarbu w sprawie używania taksówek przy przejazdach służbowych, 20.03.1941 r., b.p.

⁵⁷⁷ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/355, Teczka osobowa Ludwika Krotoskiego, Kopia pisma sekretarza generalnego MSZ do Ambasady RP w Londynie, 25.09.1940 r., b.p.

⁵⁷⁸ Później, od stycznia do maja 1944 r., Niemcy ponownie rozpoczęły bombardowania w odwecie za niszczenie z powietrza miast niemieckich przez wojska alianckie. Londyńczycy nazwali ten okres „Little Blitz” lub „Baby Blitz”.

⁵⁷⁹ *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. I, s. 241.

Mapa bombardowań Londynu w latach 1940–1945 (London City Council's Surveyors Records)

nia o zmianie stałego adresu). Ambasada RP w Londynie pośredniczyła w dopełnianiu formalności, których strona brytyjska dokładnie pilnowała. Przekonała się o tym pracownica centrali Kazimiera Kossowska: „ma szereg trudności z policją z powodu niedopełnienia formalności meldunkowych i otrzymała 8 dni czasu na ostateczne uregulowanie tej sprawy”⁵⁸⁰.

Pracownicy czasowi oraz zatrudnieni na podstawie umowy o dzieło w polskich urzędach państwowych nie podlegali obowiązkowi rejestracji zarządzanej przez brytyjskie Ministry of Works and Buildings. Po wygaśnięciu jednak terminu umowy o pracę lub umowy o dzieło, pracownicy ci musieli zarejestrować się niezwłocznie w Angielsko-Polskim Biurze Pośrednictwa Pracy (Devonshire Street 18). Osoby bez środków do życia rząd angielski wziął na „billeting”, czyli płacił za ich mieszkanie i wyżywienie w pensjonatach.

Osoby wyjeżdżające z Francji w czerwcu 1940 r. nie mogły zabrać większego bagażu, często pozostawiły nawet rzeczy osobiste. Stąd też po dotarciu do Londynu zwracali się do Ministerstwa Skarbu z wnioskiem o udzielenie pożyczki, np. na zakup odzieży zimowej. Pensje urzędnicze nie były wysokie i starczały na podstawowe potrzeby. Każda sytuacja wyjątkowa, jak zniszczone mieszkanie przez bombę, stanowiła ogromny problem finansowy (szkody materialne właściciela pokrywał specjalny brytyjski fundusz, tu chodzi o stratę skromnego mienia prywatnego). Także koszty leczenia były częstym

⁵⁸⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/328, Teczka personalna Kazimiery Kossowskiej, Pismo sekretarza generalnego MSZ do Ambasady RP w Londynie, 19.10.1940 r., b.p.

powodem składania podań o pożyczki (jednomiesięczne pobory rozłożone na 12 miesięcznych rat). Dla wielu osób jedynym rozwiązaniem była prośba o wsparcie z Funduszu Pomocy Koleżeńskiej, który działał od jesieni 1940 r.

Budżet domowy urzędnika wspierał system dodatków. Ministrowi i podsekretarzowi stanu, którzy mieli rodziny, przysługiwał dodatek w wysokości 12% uposażenia za pierwszego członka rodziny i po 6% uposażenia za każdego następnego członka rodziny, przy czym łączny dodatek nie mógł przekroczyć 24% pensji. Innym pracownikom ministerstwa analogicznie przysługiwał dodatek 17% (pierwszy członek rodziny) oraz 6% za kolejne osoby, z zastrzeżeniem, że nie mógł być wyższy niż 29% uposażenia⁵⁸¹. Za członków rodziny uważano małżonków, niepełnoletnie dzieci, rodziców (jeżeli pozostawali na utrzymaniu pracownika). Jeśli członkowie rodzin pozostawali w kraju, pracownik musiał udowodnić, że może przekazać pieniądze na ich ręce. Pracownikom niższym, wykonującym stałą pracę w godzinach nadliczbowych, należał się dodatek w wysokości 4 funtów miesięcznie dla szoferów i 2 funty dla innych pracowników niższych (np. woźni). Pracownikom niższym, którzy korzystali z mieszkania służbowego, potrącano z pensji 2 funty miesięcznie. Skorzystał z tego rozwiązania m.in. woźny Mieczysław Graczyk, który od 1940 do 1.05.1941 r. mieszkał w gmachu MSZ.

Administracja polska miała własną przychodnię lekarską, która znajdowała się przy Bulstrode Street 5. Wykonywano tam proste zabiegi lekarskie i dentystyczne. Tabela opłat dla pracowników zależała od ich zarobków, tzn. im większa pensja tym droższa usługa. W maju 1941 r. urzędnik zarabiający do 25 funtów za plombę bez leczenia płacił 2 funty, pobierającego uposażenie w granicach 25–40 funtów – zabieg ten kosztował 3 funty, przy jeszcze wyższej pensji – 4 funty⁵⁸². Wdrożono system zapomóg na koszty leczenia i zabiegów dentystycznych, który przewidywał dofinansowanie tylko w wypadku stwierdzenia, że zabiegu nie mogła zrealizować polska przychodnia. Kobiety z racji ciąży, porodu czy połogu nie miały żadnych urlopów. Każdy dzień nieobecności musiał mieć uzasadnienie potwierdzone przez lekarza. Maksymalny czas wstrzymywania się od pracy z powodu choroby to trzy miesiące. Później pracownik otrzymywał decyzję o przeniesieniu na urlop bezpłatny.

⁵⁸¹ Ibidem, zesp. PRK.K, sygn.102/36c, Uchwała Rady Ministrów z 24.05.1941 r., k. 61.

⁵⁸² Dnia 1.05.1941 r. dyrektor otrzymywał 70 funtów pensji, urzędnik IV kategorii referendarskiej 65 funtów, kategorii III – 55, kategorii II – 44, kategorii I – 33, urzędnik II kategorii pomocniczej 30 funtów 16 szylingów, I kategorii pomocniczej 27 funtów 10 szylingów, funkcjonariusze niżsi – 24 funty 24 szylingi – ibidem, sygn. 102/36e, Załącznik do protokołu z posiedzenia Rady Ministrów, 24.05.1941 r.

3.3. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 21.06.–28.08.1940 r.

Minister		
August Zaleski	17.06.–28.08.1940	
Sekretarz Generalny		
Jan Ciechanowski	17.06.–28.08.1940	
Sekretariat Ministra		
Karol Kraczkiewicz	10.07.–28.08.1940	radca
Stanisław Szydłowski	9.07.–28.08.1940	radca
Protokół Dyplomatyczny		
Antoni Jażdżewski ⁵⁸³	14.07.–28.08.1940	dyrektor
Referat Anglosaski		
Jan Wszelaki	23.06.–28.08.1940	kierownik
Wacław Białokur ⁵⁸⁴	9.06.–28.08.1940	z-ca kierownika
Referat Niemiecki		
Stefan Lalicki	15.05.–28.08.1940	radca
Referat Prasowy		
Ksawery Zaleski	22.06.–28.08.1940	kierownik, radca
Referat Francuski i Radca Prawny		
Michał Potulicki	7.07.–28.08.1940	
Referat Uchodźczy		
Józef Marlewski	5–28.08.1940	radca
Referat Konsularny		
Mieczysław Sędzielowski ⁵⁸⁵	28.06.–28.08.1940	kierownik, radca
Referat Personalny i Administracyjny		
Jan Lech Byszewski	22.06.–28.08.1940	radca
Wydział Szyfrów		
Tadeusz Drobniaak	- 14.07.–31.08.1940	kierownik, radca
Feliks Górski	20.06.–28.08.1940	
Jan Helcman	5–28.08.1940	prowizoryczny radca
Witold Zwoliński ⁵⁸⁶	15–28.08.1940	dietariusz

⁵⁸³ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/1/J, Karta personalna Antoniego Jażdżewskiego, k. 50–51; *Urzędniczy służby zagranicznej...*, s. 180–181.

⁵⁸⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/32, Teczka personalna Wacława Białokura.

⁵⁸⁵ Ibidem, sygn. 474/2/646, Teczka personalna Mieczysława Sędzielowskiego.

⁵⁸⁶ Ibidem, sygn. 474/2/851, Teczka personalna Witolda Zwolińskiego.

Edward Tułasiewicz ⁵⁸⁷	4–28.08.1940	etat czasowy
Kancelaria		
Waleria Grabowska	7.07.–28.08.1940	kierownik, referendarz
Kazimiera Gimzicka	22.06.–28.08.1940	urzędniczka kancelaryjna
Róża Maria Prus-Wiśniowska	20.06.–28.08.1940	
Kazimiera Kossowska ⁵⁸⁸	15–28.08.1940	

3.4. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 28.08.–18.09.1941 r.⁵⁸⁹

Minister		
August Zaleski ⁵⁹⁰	28.08.1940–22.08.1941	
Edward Raczyński ⁵⁹¹	22–26.08.1941	p.o. kierownik MSZ
Edward Raczyński	26.08.–18.09.1941	kierownik MSZ z zachowaniem stanowiska Ambasadora RP w Londynie
Sekretarz Generalny (S.G.)		
Jan Ciechanowski	28.12.1940–1.02.1941	
Mirosław Arciszewski ⁵⁹²	18.02.–1.03.1941	sekretarz generalny
Jan Wszelaki	1.03.–06.1941	p.o. sekretarz generalny
Adam Tarnowski ⁵⁹³	8.06.–18.09.1941	
Jan Wszelaki	28.08.1940–18.09.1941	z-ca sekretarza generalnego
Protokół Dyplomatyczny (P.D.)		
Antoni Jażdżewski	28.08.1940–18.09.1941	dyrektor
Sekretariat Ministra (S.M.)		
Karol Kraczkiewicz	28.08.–1.12.1940	radca

⁵⁸⁷ Ibidem, sygn. 474/2/746, Teczka personalna Edwarda Tułasiewicza.

⁵⁸⁸ Ibidem, sygn. 474/2/328, Teczka personalna Kazimierzy Kossowskiej.

⁵⁸⁹ Uchwała Rady Ministrów z 28.08.1940 r. ustaliła na czas trwania wyjątkowych okoliczności wywołanych wojną tymczasową organizację MSZ – ibidem, zesp. PRM.E, sygn. 27, Uchwała Rady Ministrów, b.p.

⁵⁹⁰ August Zaleski podał się do dymisji 25.07.1941 r., 22.08.1941 r. prezydent RP podpisał akt odwołujący go ze stanowiska i kolejny wyznaczający Edwarda Raczyńskiego na kierownika MSZ.

⁵⁹¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/R, Karta personalna Edwarda Raczyńskiego, k. 3–4.

⁵⁹² W dokumentach informacja, że w lutym 1941 r. Józef Lipski, jako oficer przydzielony do MSZ, przejął część zadań po Janie Ciechanowskim.

⁵⁹³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/742, Teczka personalna Adama Tarnowskiego; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 359–360. Został zatwierdzony przez Radę Ministrów na stanowisko 8 kwietnia, objął funkcję po dotarciu do Londynu w czerwcu 1941 r.

Stanisław Szydłowski ⁵⁹⁴	28.08.1940–10.09.1941	od 1.12.1940 sekretarz ministra
Władysław Neuman ⁵⁹⁵	15.08.–8.10.1940	łącznik z Ministerstwem Informacji i Dokumentacji
Tomasz Gliński	1.10.1940-	pracownik ambasady pełniący funkcje urzędnika łącznikowego między Ambasadą, MSZ i innymi resortami
Referat Szyfrów (4 etaty)		
Feliks Górski	28.08.1940–18.09.1941	
Jan Helcman	28.08.1940–18.09.1941	
Józef Tyszka	19.08.1940–18.09.1941	radca MSZ
Witold Zwoliński	28.08.1940–18.09.1941	
Edward Tułasiewicz	28.08.1940-	etat czasowy
Edward Tułasiewicz	29.01.–18.09.1941	etat czasowy
Jan Weinstein	28.12.1940–18.09.1941	kierownik łączności
Kancelaria (4 etaty)		
Waleria Grabowska	28.08.1940–18.09.1941	kierownik
Zdzisława Karczewska	18.01.–18.09.1941	urzędniczka kancelaryjna, z-ca kierownika
Kazimiera Gimzicka	28.08.1940–18.09.1941	
Kazimiera Kossowska	28.08.1940–18.09.1941	
Róża Maria Prus-Wiśniowska	28.08.1940–18.09.1941	
Radca Prawny (R.P.) (Dział Prawny, 1 etat)		
Michał Potulicki	28.08.1940–18.09.1941	
Dział Polityczny (Dyrekcja Polityczna, 5 etatów)		
Mirosław Arciszewski	1.03.–11.09.1941	dyrektor (Dyrektor Polityczny MSZ)

⁵⁹⁴ Służba w wojsku polskim (10.09.1941–1.02.1945), tytularny radca ambasady przydzielony do Prezydium Rady Ministrów w Londynie (1.02.–5.07.1945), kierownik biura Głównego Przedstawiciela w ITC (6.07.1945–31.03.1947), Polski Dyrektor „Komitetu dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii” (1.04.1947–1.10.1954), następnie sekretarz komitetu oświatowo-bibliotecznego „Polish Research Centre” i dyrektor biura.

⁵⁹⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/N, Karta personalna Władysława Neumana, k. 5–6; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 284–286.

Referat Anglosaski (P.I.) (Imperium Brytyjskie i Stany Zjednoczone, sprawy ekonomiczne, dostawy powojenne do Polski, Lease and Land Act, złoto polskie) ⁵⁹⁶		
Michał Potulicki	28.08.1940–1.09.1941	kierownik (do momentu powrotu Józefa Potockiego z delegowania do Lizbony, co nastąpiło dopiero w 1943)
Referat Niemiecki (P.II.) (Niemcy i Dania) ⁵⁹⁷		
Stefan Lalicki ⁵⁹⁸	28.08.–3.10.1940	kierownik, minister pełnomocny
Karol Kraczkiewicz	1.12.1940–22.06.1942-	referent, delegat MSZ do Komitetu Międzyministerialnego dla spraw celów wojny
Referat Wschodni (P.III.) (Rosja, Daleki Wschód, kraje skandynawskie, państwa bałtyckie, Litwa)		
Jan Wszelaki	-1.01.–1.03.1941-	
Tadeusz Jankowski ⁵⁹⁹	1.08.–18.09.1941	kierownik
Referat Łaciński (P.IV.) (Watykan, Szwajcaria, Włochy, Hiszpania, Portugalia, Ameryka Łacińska, zagadnienia żydowskie, Węgry, Bałkany, Turcja i Bliski Wschód)		
Referat Ustrojów Międzynarodowych (P.V.) (Organizacje Międzynarodowe, sprawy bezpieczeństwa, przyszły ustrój Europy, konferencje międzyalianckie)		
Tadeusz Gwiazdoski	1–18.09.1941	
Referat Uchodźczy (P.VI.) (Sprawy uchodźców i ewakuacji)		
Józef Marlewski	28.08.1940–18.09.1941	kierownik, z-ca ministra stanu – Delegata dla Spraw Polskich na Bliskim Wschodzie
Referat Prasowy		
Ksawery Zaleski	22.06.1940–1.12.1941	kierownik, radca

⁵⁹⁶ Pierwotnie kompetencje Referatu I były następujące: Europa Zachodnia i Południowo-Zachodnia oraz dominia (z wyjątkiem Kanady), Egipt, Palestyna, w Europie: Francja, Belgia, Holandia, Szwajcaria, Włochy, Watykan, Hiszpania, Portugalia.

⁵⁹⁷ Pierwotnie do kompetencji Referatu II należały sprawy Europy Środkowej i Północnej (Niemcy, Węgry, Rumunia, Jugosławia, Bułgaria, Grecja, Turcja, Czechosłowacja, Finlandia, Szwecja, Norwegia, Dania, Gdańsk, okupacja niemiecka Polski).

⁵⁹⁸ Następnie (15.10.1940–1.08.1941) szef Kancelarii Cywilnej Prezydenta RP.

⁵⁹⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/241, Teczka personalna Tadeusza Jankowskiego.

Dział Ogólny i Konsularny (4 etaty)		
Referat I (sprawy personalne, budżetowe i organizacyjne Centrali i urzędów zagranicznych RP)		
Stanisław Głuski	-1.01.1941-	kierownik
Referat II (sprawy administracyjno-gospodarcze oraz Fundusz Specjalny Centrali i urzędów zagranicznych RP, nadzór nad niższymi funkcjonariuszami)		
Ludwik Krotoski ⁶⁰⁰	19.08.1940–18.09.1941	
Referat III (kontrola rachunkowości urzędów zagranicznych)		
brak informacji		
Referat IV (sprawy konsularne – prawno-konsularne, obywatelstwa, paszportowo-wizowe, wojskowe, współdziałania z właściwymi ministerstwami w sprawach opieki nad obywatelami polskimi za granicą)		
Mieczysław Sędzielowski	28.08.1940–18.09.1941	kierownik
Woźni (3 etaty)		
Mieczysław Graczyk	10.07.1940–18.09.1941	
Leslie Hartill ⁶⁰¹	1.09.1940–18.09.1941	
Józef Podlaski	15.11.1940–18.09.1941	

⁶⁰⁰ Upoważniony do podejmowania z Ministerstwa Skarbu wszelkich płatności i rachunków.

⁶⁰¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/220, Teczka personalna Leslie Hartilla. 8.06.1920–31.09.1935 r. pracownik Poselstwa RP, następnie Ambasady RP w Londynie, obywatel brytyjski.

Rozdział 4: Centrala kierowana przez Edwarda Raczyńskiego (22.08.1941–14.07.1943)

4.1. Ministerstwo Spraw Zagranicznych i polityka wewnętrzna

Od 25.07.1941 r., dnia podania się do dymisji Augusta Zaleskiego, trwały rozmowy w sprawie jego następcy. W praktyce Edward Raczyński, ambasador RP w Wielkiej Brytanii, nie miał rywali w wyścigu do fotela ministra spraw zagranicznych. W sierpniu, przed objęciem tej funkcji, Raczyński kontaktował się z gen. Władysławem Sikorskim, by omówić warunki przyjęcia nominacji. Przede wszystkim nowemu kierownikowi MSZ zależało na ustaleniu zasadniczych kierunków polityki zagranicznej. Przygotował i przekazał premierowi stosowne opracowanie z prośbą o akceptację. W liście do niego wyraźnie postawił warunek prowadzenia samodzielnej polityki: „Dalszym warunkiem użyteczności mej pracy na stanowisku kierownika resortu zagranicznego jest posiadanie koniecznej autonomii i wyłączności tak, abym we wszystkich sprawach z dziedziny zagranicznej był w pełni informowany i aby ich załatwienie nie wychodziło z moich rąk. Nie mam wątpliwości, że Pan Generał zgadza się z powyższym założeniem, bez którego nie mógłbym uczciwie przyjąć na siebie odpowiedzialności związanej ze stanowiskiem Szefa MSZ. Zresztą pan prof. Kot w rozmowie, którą miał ze mną na ten temat, zapewnił mnie, że takim jest pogląd Pana Generała”⁶⁰². Kolejnym warunkiem przyjęcia nominacji było otrzymanie tytułu kierownika MSZ z zachowaniem stanowiska ambasadora RP w Wielkiej Brytanii. Na takim rozwiązaniu zależało zarówno Raczyńskiemu (alternatywa wobec dymisji ze stanowiska ministra), jak i stronie brytyjskiej (nie widzieli lepszego partnera do rozmów niż dotychczasowy ambasador, który był dla nich osobą znaną i zaufaną).

Ważnym punktem negocjacji były sprawy kadrowe. Raczyński chciał sam decydować o losach pracowników, o czym napisał w liście do generała: „Aby być w położeniu stawiania ściśle określonych wymagań, muszę być w stanie zapewnić pracownikom MSZ bezpieczeństwa, tj. uchronić ich, czy to od proskrypcji ryczałtowych czy też od indywidualnych represji. Jest to dla mnie szczególnie ważnym w chwili obejmowania urzędowania, gdyż od tego zależy w dużym stopniu mój prestiż i możliwość owocnego działania. W świetle poczynionych doświadczeń mógłbym następnie w miarę potrzeby wyciągnąć konsekwencje w stosunku do podległych urzędników”⁶⁰³. O szczegółach polityki kadrowej Raczyński rozmawiał z Adamem Romerem, dyrektorem Biura Prezydium Rady Ministrów. Ambasador RP w Londynie sprzeciwił się dekompletowaniu MSZ. Zgodził się jedynie na zdjęcie ze stanowiska sekretarza generalnego Adama Tarnowskiego i to pod

⁶⁰² Ibidem, Kolekcja 23H, Edward Raczyński, sygn. 34, Kopia listu Edwarda Raczyńskiego do gen. Władysława Sikorskiego, 20.08.1941 r., b.p.

⁶⁰³ Ibidem.

warunkiem skierowania go na dobrą posadę w administracji państwowej. Na jego miejsce proponował Józefa Lipskiego, sam też podjął się zadania przekonania do tego Prezydium Rady Narodowej. Rozważane były też inne kandydatury – Kajetana Morawskiego i Feliksa Frankowskiego. Adam Romer zaproponował przesunięcie Mirosława Arciszewskiego do Biura Celów Wojny (np. na kierownika działu politycznego), Michała Potulickiego do Ministerstwa Informacji i Dokumentacji (jako kierownika działu wydawnictw) i Jana Wszelakiego gdzieś poza służbę zagraniczną. Raczyński poprosił „jako dowód zaufania ze strony Pana Generała o jakieś trzy miesiące czasu na powzięcie odpowiednich decyzji. Natomiast zgodził się na niezwłoczne przyjęcie do MSZ panów [Witolda Zygmunt] Kulerskiego i [Stanisława] Westfala, zgodnie z życzeniem Prezesa Mikołajczyka i Profesora Kota. Obiecałem mu listę porządných MSZ-owców znajdujących się obecnie w wojsku jako oficerowie, dla ewentualnego wykorzystania”⁶⁰⁴. Choć nie wszystkie decyzje personalne podyktowane Raczyńskiemu zostały zrealizowane, to ściśle kierownictwo resortu uległo zmianie. Tarnowski został zdjęty ze stanowiska sekretarza generalnego z dniem 1.10.1941 r. i mianowany posłem RP przy Rządzie Czechosłowackim. Wszelaki pozostał na stanowisku zastępcy sekretarza stanu, podobnie jak Potulicki dalej pracował jako radca prawny i p.o. kierownik Referatu Anglosaskiego. Kulerski, członek Rady Narodowej i sekretarz osobisty Stanisława Mikołajczyka, nie trafił do MSZ. Westfal, były attaché prasowy Poselstwa RP w Kownie, pracownik Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, przeszedł do MSZ, gdzie został referentem litewskim w Referacie Bałtyckim i pracował do końca wojny.

Mirosław Arciszewski 1.01.1942 r. przestał być dyrektorem politycznym MSZ, został mianowany posłem nadzwyczajnym i ministrem pełnomocnym przy rządach w Argentynie, Boliwii, Paragwaju i Urugwaju. Wcześniej, 1.12.1941 r., Raczyński był u prezydenta i „poinformował [go] o projekcie przeniesienia min. Arciszewskiego na stanowisko posła w Argentynie, co ambasador uzgodnił z premierem przed jego wyjazdem, i prosił Pana Prezydenta o aprobatę tej nominacji ze względu na trudności, jakie minister Arciszewski napotykał w Londynie przy obecnym układzie stosunków. P. Prezydent zaznaczył, że uważa min. Arciszewskiego za jednego z najzdolniejszych dyplomatów i jakkolwiek P. Prezydent niechętnie zabiera głos w sprawie nominacji, nie może jednak nie podkreślić obaw, że exodus najpoważniejszych sił fachowych w Centrali MSZ może się odbić bardzo ujemnie na pracy Centrali. Ambasador wyjaśnił, że jest to jedyne powzięte przez niego zobowiązanie przy obejmowaniu MSZ, przy czym ambasador oparł się kategorycznie dymisji min. Arciszewskiego, godząc się jedynie na jego przeniesienie”⁶⁰⁵.

Edward Raczyński 22.08.1941 r. otrzymał nominację na szefa MSZ i do 26.08.1941 r. występował jako p.o. kierownik MSZ, następnie do 6.06.1942 r. jako kierownik MSZ z zachowaniem stanowiska ambasadora RP w Londynie. 5.09.1941 r. złożył przysięgę przed prezydentem RP. W okresie 6.06.1942–14.07.1943 r. był ministrem spraw zagranicznych. Jego najbliższym współpracownikiem został Kajetan Dzierżykraj-Morawski, który jako sekretarz generalny był „doskonałym gospodarzem na tym folwarku [pisał we wspomnieniach Raczyński]. Zreorganizował Ministerstwo, ulepszył urządowanie i w ten sposób

⁶⁰⁴ Ibidem, zesp. PRM, sygn. 61, Notatki informacyjne Adama Romera, 1941 r., Ścisłe tajna notatka dla gen. Władysława Sikorskiego dot. spraw personalnych MSZ, 1941 r., skan 63–64.

⁶⁰⁵ *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. I, s. 465.

PREZYDENT RZECZYPOSPOLITEJ.

Do Pana Edwarda Raczyńskiego
Ambasadora Rzeczypospolitej Polskiej
w Londynie.

Powierzam Panu Kierownictwo Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

Londyn, dnia 22 sierpnia 1941 r.

PREZYDENT RZECZYPOSPOLITEJ:

PREZES RADY MINISTRÓW

Akt nominacyjny dla Edwarda Raczyńskiego powierzający mu kierownictwo Ministerstwem
Spraw Zagranicznych, 22.08.1941 r. (IPMS)

umocnił moją pozycję obronną przeciw partyjnym naciskom z zewnątrz o »czystkę«, która miałaby pozbawić MSZ najlepszych sił»⁶⁰⁶. Czystki jako takiej nie było, ale nie można mówić, by pozycja Raczyńskiego była mocna. Nie miał zaplecza politycznego, które wsparłoby go w zakulisowych, i nie tylko, rozgrywkach. Wraz z odejściem Arciszewskiego (I kategoria płacy) minister skarbu skreślił ten etat z pozycji budżetowej MSZ. 17.12.1941 r. na posiedzeniu Rady Ministrów Raczyński złożył wniosek o przywrócenie etatu I kategorii dla nowego dyrektora politycznego. W głosowaniu była równość i minister skarbu opowiedział się przeciw przywróceniu tego etatu⁶⁰⁷. Kolejne miesiące pokazały, że premier osiągnął wszystkie swoje cele: dominował w kwestiach kreowania polityki zagranicznej, miał kontrolę nad sprawami kadrowymi.

Po nominacji Raczyńskiego na ministra, podczas dyskusji nad budżetem, gen. Sikorski w swoim wystąpieniu wprost ogłosił uporządkowanie spraw służby zagranicznej. Premier powiedział m.in.: »Personel, pracujący obecnie w naszej służbie dyplomatycznej, składa się z urzędników fachowych. Minister Spraw Zagranicznych zapewnia, że nie są oni związani politycznie z żadnymi ugrupowaniami wewnątrzno-politycznymi i stanowią przez to element nieodzowny w każdej służbie zagranicznej, niezależnie od zmian w składzie politycznym Rządu. Nie ma wśród tego personelu urzędników, nie posiadających kwalifikacji fachowych, ani też urzędników, narzuconych z zewnątrz w latach poprzedzających wojnę pod wpływem czynników politycznych. Rząd nie dopuści do jakiegokolwiek wypaczenia swojej polityki zagranicznej przez czynniki personalne czy organizacyjne związane z przeciwnikami tej polityki»⁶⁰⁸. »Prowizorium w obsadzie stanowiska Ministra Spraw Zagranicznych zakończyło się. Jako członek Rządu, Minister Raczyński, kierujący Ministerstwem Spraw Zagranicznych, posiada pełną władzę i odpowiedzialność Ministra Spraw Zagranicznych. Gruntowna reorganizacja administracyjna MSZ została dokonana, a zmiany personalne były i będą przeprowadzane w miarę potrzeb służby, unikając jednak starannie wstrząsów, szkodliwych dla ciągłości i wydajności tak niezmiennie ważnego i delikatnego warsztatu pracy»⁶⁰⁹. Konflikt na linii minister spraw zagranicznych – premier wygasł.

Nieprzejednanie wrogie stanowisko wobec MSZ zajmowała Rada Narodowa. Chciała kontrolować niemal wszystko i wszystkich, złośliwości nie było końca, proponowała wprowadzić szczegółowe rozliczanie się dyplomatów z dodatków reprezentacyjnych oraz pozbawić byłych ministrów i urzędników paszportów dyplomatycznych i służbowych, by utrudnić im »akcję polityczną niezgodną z polityką Rządu». Stale w dyskusjach wracał temat źródeł klęski Polski we wrześniu 1939 r. i ukarania winnych. Przy okazji exposé Raczyńskiego głos zabrał Jan Szczyrek: »Komisja Spraw Zagranicznych, jeżeli nie ma być

⁶⁰⁶ E. Raczyński, *W sojusznicy Londynie...*, s. 128. Szerzej o działalności zob.: K. Kania, *Edward Bernard Raczyński...*; R. Habielski, *Edward Raczyński 22 sierpnia 1941–14 lipca 1943*, [w:] *Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej...*, s. 329–340.

⁶⁰⁷ *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. IV: *grudzień 1941–sierpień 1942*, oprac. W. Rojek, Kraków 1998, s. 5.

⁶⁰⁸ IPMS, zesp. A.5, sygn. 35, Stanowisko rządu wobec rezolucji Rady Narodowej uchwalonych przy rozpatrywaniu budżetu na rok 1941, 24.10.1942 r., s. 8 dokumentu (odp. na rezolucję nr 27).

⁶⁰⁹ Ibidem, s. 12 dokumentu (odp. na rezolucję nr 42).

fikcją, musi być wprowadzona we wszystkie elementy polityki zagranicznej, tym bardziej że istnieje pewien stopień nieufności pomiędzy MSZ a całością polityki polskiej, prowadzonej przez Rząd. Nie jest dla nikogo tajemnicą, że o ile chodzi o przyczyny katastrofy, w jakiej się znaleźliśmy, naczelną pozycję zajmuje błędna, fałszywa polityka MSZ. Nie widzę żadnych uzasadnionych podstaw do usprawiedliwiania tego, jakoby polityka Ministra Becka nie była jedną z ważnych przyczyn wewnętrznych naszej katastrofy narodowej. Rząd obecny odziedziczył działalność aparatu Ministerstwa Spraw Zagranicznych, absolutnie mam podstawy do tego twierdzenia, który robi tę samą dawną politykę, a nawet minister Raczynski jest autorem broszury apoteozującej Becka, Rydza-Śmigłego i prezydenta Mościckiego⁶¹⁰. W obozie władzy powszechny był pogląd, że odejść mają wszyscy „wspólnicy” Becka. Mikołajczyk otwarcie zgłaszał zastrzeżenia do prowadzonej polityki personalnej. Nie podobały mu się nominacje Bolesława Wieniawy-Długoszowskiego na posła w Hawanie i Rogera Raczynskiego na posła przy Rządzie Greckim.

Budżet „zadaniowy”, rok 1943⁶¹¹:

Wydatki na Polskie Siły Zbrojne, Ministerstwo Obrony Narodowej i wydatki nadzwyczajne związane z wojną	39,3 mln funtów	75,1%
Służba zagraniczna, przygotowanie do Kongresu Pokojowego, informacja i propaganda	1,35 mln funtów	2,6%
Opieka nad ludnością polską	10,1 mln funtów	19,3%
Szkolnictwo, szkolenie fachowców, przygotowanie zaopatrzenia kraju itd.	0,65 mln funtów	1,3%
Pozostałe wydatki	0,9 mln funtów	1,7%
razem	52,3 mln funtów	100%

Komisja Spraw Zagranicznych wypowiadała swoje zdanie i opinie w sprawach lub wnioskach zleczanych przez Radę Narodową. Nie zbierała się cyklicznie, lecz była zwoływana wobec ważnych wydarzeń, korzystała też z wypoczynku letniego. Mimo że zebrania służyły informowaniu członków, a nie szerokim dyskusjom na temat polityki zagranicznej, to z lektury protokołów można wiele dowiedzieć się o pracy resortu. Zastępca sekretarza generalnego Feliks Frankowski referował sprawę sytuacji we Francji (23.10.1942 r., 27.10.1942 r.), problem współpracy propagandowej MSZ i MID (19.11.1942 r.), radca prawny Michał Potulicki przedstawił opinię MSZ w kwestii ukarania winnych zbrodni wojennych (10.12.1942 r., 2.01.1943 r., 4.01.1943 r.), referowano sprawę obywateli polskich w ZSRR (18.02.1943 r.), relacje polsko-czechosłowackie (4.04.1943 r., 25.05.1943 r., 4–5.06.1943 r.), minister Raczynski wielokrotnie zapoznawał zebranych z bieżącymi pro-

⁶¹⁰ Ibidem, sygn. 7/20, Protokół z posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych, 20.07.1942 r., k. 5–6. Chodziło o broszurę brytyjską pt. *Why they are able to do it*, do której w końcu sierpnia 1939 r. ambasador Raczynski napisał wstęp. Były tam trzy zdjęcia wymienionych osób.

⁶¹¹ Ibidem, sygn. 37, Z. Szydłowski, Referat generalny dotyczący budżetu na rok 1943, s. 3 dokumentu, b.p.

blemami polityki zagranicznej (16.03.1943 r., 25.06.1943 r.), np. udziałem Polski w odbudowie świata po zakończeniu wojny.

Sam skład Komisji 20.10.1942 r. został powiększony o pięciu członków do łącznej liczby 17 osób. Tworzyli ją: prezes Stanisław Grabski, członkowie: Lucjan Rybiński, Michał Kwiatkowski, Witold Zygmunt Kulerski, Jan Szczyrek, Adam Pragier, ks. Karol Radoński, Szmul Zygielbojm, Zbigniew Szydłowski, Tadeusz Kiepiński, Władysław Banaczyk, Arka Bożek, gen. Lucjan Żeligowski, Józef Beloński, Marian Chełmickowski, Bogusław Kozusznik, Wincenty Łącki; zastępcy członka: Stanisław Celichowski, Elżbieta Korfantowa, Jan Jaworski, Alojzy Adamczyk, Adam Ciołkosz, Tadeusz Kiersnowski, Ignacy Schwarcbart, Zofia Zaleska, ks. Zygmunt Kaczyński, Władysław Zaręba, Stanisław Józwiak, Mieczysław Szerer, Stanisław Sopicki, Franciszek Wilk.

Katastrofa w Gibraltarze i śmierć premiera Władysława Sikorskiego były jak trzęsienie ziemi w polityce wewnętrznej polskiej emigracji. 4.07.1943 r. zginęła osoba praktycznie kierująca polityką zagraniczną od początku wojny. Wkrótce okazało się, że nowy premier miał podobną wizję kierowania sprawami zagranicznymi, a sytuacja międzynarodowa Polski uniemożliwiała jakiegokolwiek manewry. W nowym rządzie Stanisława Mikołajczyka zabrakło miejsca dla Edwarda Raczyńskiego. 15.07.1943 r., o godz. 14.05. prezydent Władysław Raczkiewicz przyjął ambasadora, „który rozgoryczony pominięciem go w składzie gabinetu, zaznaczył, iż będzie musiał z tego wyciągnąć konsekwencje, gdyż widzi w tym brak zaufania do siebie. Pan Prezydent wskazał, że punkt widzenia ambasadora jest niesłuszny, gdyż po zgonie gen. Sikorskiego, który brał bardzo czynny udział osobisty w kierownictwie polityką zagraniczną, pozostawienie sytuacji kumulowania stanowiska ministra spraw zagranicznych ze stanowiskiem ambasadora w Wielkiej Brytanii nie było pożądanym, a ze względu na tak owocną pracę ambasadora i posiadane przezeń świetne kontakty ze światem politycznym brytyjskim nie byłoby pożądanym opuszczenie przezeń tej placówki. Toteż Pan Prezydent prosi ambasadora o zaniechanie tych zamiarów, podkreślając, że pracę jego ocenia z uznaniem”. Cztery godziny później spotkał się z następcą Raczyńskiego na stanowisku szefa ministerstwa spraw zagranicznych – prezydent przyjął ambasadora Tadeusza Romera, któremu „zakomunikował o zrobionej mu propozycji objęcia teki ministra spraw zagranicznych. Pan Romer uzależnia objęcie teki od stanowiska w tej sprawie Pana Prezydenta, a ze swej strony wysunął warunki umożliwiające mu samodzielne działania w zakresie swych obowiązków. Pan Prezydent doradzał ambasadorowi przyjęcie propozycji”⁶¹².

Po rekonstrukcji rządu Jan Ciechanowski napisał do nowego ministra spraw zagranicznych: „Po ustąpieniu Ministra Zaleskiego, nasz wielki przyjaciel Edzio Raczyński, który nie był Ministrem, lecz Kierownikiem Ministerstwa, był faktycznie raczej w roli Wice-Ministra przy Premierze Ministrze Spraw Zagranicznych, i również nie walczył o prerogatywy i uprawnienia swego Ministerstwa”⁶¹³. Były sekretarz generalny i ambasador RP

⁶¹² *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. II, s. 100–101.

⁶¹³ Tadeusz Romer Fonds: diplomatic activities, sygn. C-10453, vol. 3, USA, obraz 272, List osobisty Jana Ciechanowskiego, ambasadora RP w Stanach Zjednoczonych, do Tadeusza Romera, ministra spraw zagranicznych, 22.07.1943 r., dostępny na www.heritage.canadiana.ca.

w Stanach Zjednoczonych wierzył, że Tadeusz Romer będzie w stanie odmienić losy Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

4.2. Organizacja centrali

Edward Raczyński jako minister spraw zagranicznych brał udział w posiedzeniach Rady Ministrów, Rady Narodowej i jej Komisji Spraw Zagranicznych. Z racji pełnionej funkcji włączany był do różnego rodzaju zespołów roboczych i komisji. Od 1.09.1941 r. był także kierownikiem Biura Prac Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych⁶¹⁴. Sekretarz generalny, poza statutowo przewidzianym zastępstwem w kierowaniu Ministerstwem Spraw Zagranicznych, miał obowiązek także uczestniczyć w obradach Rady Ministrów⁶¹⁵. W jednym przypadku zdarzyło się podwójne zastępstwo. W okresie 30.01.–18.03.1942 r. minister Raczyński przebywał poza Wielką Brytanią i centralą kierował sekretarz generalny Kajetan Morawski. W trakcie pełnienia tych obowiązków „Minister Morawski parę dni temu zaniemógł i dzisiaj przewieziony został do szpitala francuskiego. Lekarz stwierdził flegmonę (ognisko infekcyjne) na górnej wardze, co ze względu na umiejscowienie jest bardzo dokuczliwe i może być przewlekłe. W każdym razie całkowicie uniemożliwia urzędowanie”⁶¹⁶. Cztery dni później oficjalnie zastąpił go zastępca sekretarza generalnego Feliks Frankowski (D.III.), który kierował pracami MSZ od 18.03. do 15.04.1942 r.

Ciekawe, że Morawski, jako sekretarz generalny, nie wiedział o obowiązku rozliczania się z dodatku reprezentacyjnego. O rachunki bezlitośnie upomniało się Ministerstwo Skarbu, grożąc wstrzymaniem kolejnych wypłat. Sekretarz generalny tłumaczył się: „nie zapisywałem wydatków czynionych na cele reprezentacyjne. Nie jest mi wobec tego w chwili obecnej możliwe podać szczegóły za okres minionych czterech miesięcy.

Pragnę poza tym stwierdzić ogólnikowo, że w okresie stycznia, lutego i połowy marca [1942 r.] zastępowałem nieobecnego Kierownika Ministerstwa Spraw Zagranicznych, co nałożyło na mnie szczególnie duże obowiązki reprezentacyjne. W okresie tym podejmowałem niejednokrotnie większość członków Korpusu Dyplomatycznego, akredytowanego przy Rządzie Polskim, oraz szereg osobistości z angielskiego życia politycznego, stykających się z członkami Rządu, wyższymi urzędnikami oraz innymi wysokimi osobistościami polskimi. Wydatki związane z tym, które w sumie znacznie przekroczyły przyznany mi dodatek reprezentacyjny, pokrywałem z wyjątkiem dwóch śniadań, z własnej kieszeni. Od połowy marca 1942 r. i przez pierwszą połowę kwietnia musiałem z powodu choroby zaprzestać urzędowania oraz utrzymywanie kontaktów z cudzoziemcami”⁶¹⁷.

⁶¹⁴ IPMS, Kolekcja 23H, Edward Raczyński, sygn. 34, Nominacja dla Edwarda Raczyńskiego, podpisana przez prezesa Rady Ministrów gen. Władysława Sikorskiego, 1.09.1941 r., b.p.

⁶¹⁵ Samo stanowisko sekretarza generalnego zostało włączone do tabeli stanowisk dla władz, urzędów, zakładów i instytucji państwowych dopiero w październiku 1941 r. – IH, zesp. 42, sygn. 598, [800/42/0/-/598], Rozporządzenie Rady Ministrów z 15.10.1941 r., skan 220.

⁶¹⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/496, Teczka personalna Kajetana [Józefa Dzierżykraj-] Morawskiego, Telegram szyfrowy MSZ do Ambasady RP w Waszyngtonie, 14.03.1942 r., b.p.

⁶¹⁷ Ibidem, Pismo do ministra skarbu, 28.04.1942 r., b.p.

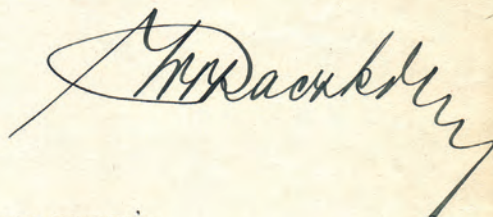
Londyn, dnia 9 września 1942 r.

Do

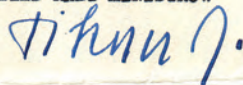
Pana Ambasadora Tadeusza R O M E R A

czasowo w T e h e r a n i e .

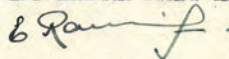
Mianuję Pana z dniem 15-go września
1942 roku Ambasadorem Nadzwyczajnym i Pełnomocnym
przy Prezydium Rady Najwyższej Związku Socjalis-
tycznych Republik Rad.

PREZES RADY MINISTROW

MINISTER STANU
KIEROWNIK MINISTERSTWA SPRAW ZAGRANICZNYCH

Edward Raczyński, jako kierownik Ministerstwa Spraw Zagranicznych, kontrasygnował nominacje ambasadorskie, na zdjęciu akt dla Tadeusza Romera, ambasadora RP w ZSRR, 9.09.1942 r. (IPMS)

Grupa ścisłego kierownictwa resortu powiększyła się w stosunku do okresu poprzedniego. Liczba zastępcy sekretarza generalnego wzrosła z jednego do czterech, wszyscy otrzymali tytuł ministra i byli opisywani w dokumentach symbolem „D”. Wacław Babiński (D.I.) pełnił nadzór nad sprawami: personalnymi i organizacyjnymi, budżetowymi, administracyjno-gospodarczymi, kontroli rachunkowości i Funduszu Specjalnego, kancelarii, ekspedytu kurierskiego i łączności. Gustaw Potworowski (D.II.) koordynował problemy uchodźcze, ewakuacji i konsularne. Feliks Frankowski (D.III.) kierował sprawami: politycznymi Niemiec, Danii, Szwajcarii, Francji i jej kolonii i mandatów, krajów łacińskich Europy i Ameryki, a Jan Wszelaki (D.IV.) – sprawami: gospodarczymi i zagadnieniami politycznymi krajów anglosaskich, organizacji międzynarodowych, bezpieczeństwa i rekonstrukcji gospodarczej i politycznej. Feliks Frankowski pełnił także funkcję dyrektora Działu Politycznego i minister upoważnił go do podpisywania bieżącej korespondencji oraz udzielania expeditur korespondencji szyfrowej⁶¹⁸. Jako przedstawiciel ścisłego kierownictwa, należał do wielu zespołów wewnątrz centrali, od 9.03.1943 r. był członkiem Komisji Egzaminacyjnej, trzy dni później został członkiem Komisji Dyscyplinarnej przy Prezydium Rady Ministrów. Jego nominacja na sekretarza generalnego MSZ 3.08.1943 r. nie zmieniła tych obowiązków.

Struktura MSZ, 18.09.1941–1.08.1943 r.:

Minister

Sekretarz Generalny (S.G.)

Protokół Dyplomatyczny (P.D.)⁶¹⁹

Sekretariat Ministra (S.M.)⁶²⁰

Referat Szyfrów/Biuro Szyfrów (R.S.)⁶²¹

Kancelaria Główna⁶²²

Radiostacja/Referat Łączności (Ł.)⁶²³

⁶¹⁸ Ibidem, sygn. 474/2/160, Teczka osobowa Feliksa Frankowskiego, Kopia pisma kierownika MSZ do z-cy sekretarza generalnego MSZ, 28.01.1942 r., b.p.

⁶¹⁹ Protokół Dyplomatyczny załatwiał wszelkie sprawy protokolarne, dot. prezydenta, premiera, ministra spraw zagranicznych i innych członków rządu, jak też korpusu dyplomatycznego akredytowanego przy rządzie polskim.

⁶²⁰ Sekretariat Ministra referował sprawy zlecone przez ministra i sekretarza generalnego, załatwiał ich korespondencję osobistą oraz sprawy przyjęć, rozdzielał pocztę, prowadził referat paszportów dyplomatycznych i służbowych oraz archiwum akt ściśle tajnych i zastrzeżonych. Sekretariatowi podlegały bezpośrednio: Referat Szyfrów, Radiostacja, Kancelaria, pośrednio zaś Ekspedyt Kurierski, formalnie podlegający Ambasadzie RP w Londynie.

⁶²¹ Referat Szyfrów zajmował się korespondencją szyfrową MSZ oraz wszystkimi sprawami techniki szyfrowej.

⁶²² Kancelaria prowadziła archiwum MSZ, obsługiwała pocztę zwykłą, wykonywała prace stenograficzne i maszynopisy. Poselstwa przy rządzie polskim, które mieściły się w budynku przy Queen's Gate 40, miały wspólną kancelarię, która była filią Kancelarii Głównej.

⁶²³ Radiostacja załatwiała sprawy łączności między Centralą i placówkami zagranicznymi za pośrednictwem własnych urządzeń nadawczo-odbiorczych.

Radca Prawny (R.P.)⁶²⁴

Dyrekcja Polityczna/Dział Polityczny⁶²⁵

Referat I/ Referat Anglosaski (P.I.)
Referat II/Referat Niemiecki (P.II.) (Niemcy i Dania)
Referat III/Referat Wschodni (P.III.)
Referat IV/Referat Łaciński (P.IV.)
Referat V/Referat Ustrojów Międzynarodowych (P.V.)
Referat VI/Referat Uchodźczy (P.VI.) (Sprawy uchodźców i ewakuacji)
Referat Środkowego Wschodu (od 18.12.1942)
Referat Zachodnioeuropejski (Z.) (Francja, Belgia, Holandia) (od 18.12.1942)
Referat Środkowy (P.VII.) (Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Jugosławia, Albania, Bułgaria, Grecja, Turcja, Bliski Wschód) (od 18.12.1942)
Referat Ekonomiczny (E.) (od 18.12.1942)⁶²⁶
Referat Francuski (Francja) (od 18.12.1942)
Referat Konsularny (K.) (od 18.12.1942)⁶²⁷
Referat Bałtycki (B.) (Kraje skandynawskie, bałtyckie, Litwa) (od 18.12.1942)
Maszyny Działu Politycznego

Dział Ogólny i Konsularny⁶²⁸

Referat I Personalno-Organizacyjny (A.I.)⁶²⁹
Referat II Budżetowy (A.II.)⁶³⁰
Referat III Administracyjny (A.III.)⁶³¹
Referat IV (A.IV.)⁶³²
Referat V (A.V.)⁶³³
Ekspedyt Kurierski
Biblioteka
Biuro Tłumaczeń

⁶²⁴ Wydawał opinie dla MSZ w kwestiach prawa międzynarodowego, brał udział w negocjacjach umów, sprawował pieczę nad sprawami traktatowymi, opiniował w zakresie zainteresowania MSZ projekty ustawodawcze rządu i innych resortów.

⁶²⁵ Załatwiała sprawy polityczne i gospodarcze wynikające ze stosunków państwa polskiego z innymi państwami.

⁶²⁶ Powołany 18.12.1942 r., sprawy ekonomiczne, dostawy powojenne do Polski, Lease and Lend Act, złoto polskie.

⁶²⁷ Powołany 18.12.1942 r., sprawy konsularne, prawno-konsularne, obywatelstwa, paszportowo-wizowe, wojskowe, opieki nad obywatelami polskimi za granicą.

⁶²⁸ Do 12.10.1942 r. Referat Łączności, Kancelaria i Ekspedyt podlegały Sekretariatowi Ministra.

⁶²⁹ Sprawy personalne, budżetowe i organizacyjne Centrali i urzędów zagranicznych RP, od 18.12.1942 r. sprawy paszportów i wiz.

⁶³⁰ Sprawy administracyjno-gospodarcze oraz Fundusz Specjalny Centrali i urzędów zagranicznych RP, nadzór nad niższymi funkcjonariuszami.

⁶³¹ Sprawy administracyjno-gospodarcze Centrali i urzędów zagranicznych RP, nadzór nad niższymi funkcjonariuszami.

⁶³² Kontrola Rachunkowości urzędów zagranicznych RP i Funduszu Specjalnego.

⁶³³ Sprawy konsularne, obywatelstwa, paszportowo-wizowe, wojskowe, opieka nad obywatelami polskimi za granicą, od 18.12.1942 r. jako Referat Konsularny w Dyrekcji Politycznej.

Struktura centrali MSZ w 1941 r. była taka sama, jak w roku 1940, w jej skład wchodziły: Sekretariat Generalny, Protokół Dyplomatyczny, Sekretariat Ministra (wraz z Biurem Szyfrów, Stacją Radiową i Kancelarią), Dział Prawny, czyli Radca Prawny, Dział Polityczny, Dział Ogólny i Konsularny.

Urzędnicy centrali brali udział w pracach wielu komisji międzyresortowych⁶³⁴. Od września 1941 r. działała Komisja Międzyministerialna do Spraw Niemieckich, która zbierała się co dwa tygodnie w budynku przy Queen's Gate 40. Składała się z ekspertów delegowanych przez ministerstwa i sztab Naczelnego Wodza i zajmowała się koordynacją spraw „na odcinku niemieckim” oraz wymianą opinii. Do prac Komisji zostali wydelegowani: przewodniczący Feliks Frankowski (z-ca sekretarza generalnego MSZ), sekretarz Leopold Koziębrodzki (urzędnik Referatu Niemieckiego MSZ, następnie jego kierownik), przedstawiciele resortów: MSZ – Stefan Lalicki (kierownik Referatu Niemieckiego MSZ), MSW – Tadeusz Ullman, J. Wagner, A. Kisielewski, Jan Librach, MID – Witold Czerwiński, Tadeusz Katelbach, Bocheński, Ministerstwo Spraw Kongresowych – J. Winiewicz, Józef Weyers, inż. Zamoyski, MPHİŻ – Tadeusz Łychowski, Ciechomska, MPİOS – Ludwik Grosfeld, Sztab NW – ppłk Kijak, ppor. Józef Lipski.

W marcu 1942 r. premier polecił powołać analogiczną Komisję do Spraw Sowieckich. Pierwsze spotkanie odbyło się 2.04.1942 r., a w jej pracach udział brali: przewodniczący Jan Wszelaki (z-ca sekretarza generalnego MSZ), zastępca Tadeusz Jankowski (kierownik Referatu Wschodniego MSZ), sekretarz Eugeniusz Weese (z-ca kierownika Referatu Wschodniego MSZ), członkowie: Tadeusz Ullman (MSW), prof. Olgierd Górka⁶³⁵ (MID), Witold Wyszynski (MID), W. Piotrowicz (MID), mjr W. Zarębski (Sztab NW), Zygmunt Szempliński (MPHİŻ), H. Tenenbaum (Biuro Badań Politycznych), dr Tadeusz Piszczkowski (Ministerstwo Prac Kongresowych), prof. Władysław Wielhorski (Związek Ziem Północno-Wschodnich), Antoni Baliński (Ambasada RP w Londynie)⁶³⁶.

Działały także: Komisja do Spraw Litewskich (prof. Żółtowski, prof. Władysław Wielhorski, Stanisław J. Paprocki, Tadeusz Kiersnowski, Tadeusz Katelbach, Sokołowski, kpt marynarki Wtyka, Stanisław Westfal, referent litewski w Referacie Bałtyckim MSZ); Komisja Międzyministerialna do Spraw Lease and Lend Act (przewodniczący Jan Wszelaki), komisja przez kilka miesięcy nie zbierała się z powodu przeniesienia ciężaru sprawy do Ameryki, gdzie premier powołał do życia komisję do tych zagadnień pod przewodnictwem ambasadora (skład: Alfred Falter, płk Włodzimierz Onacewicz, Janusz Żółtowski, radca finansowy ambasady, Zygmunt Nagórski, Najwyższa Izba Kontroli Państwa); Stała międzyministerialna komisja zakupów reliefowych dla Polaków w ZSRR (MPİOS Ludwik Grosfeld, Ministerstwo Skarbu Jarosław Franciszek Łuba, MSZ Józef Marlewski, kierownik Referatu Uchodźczego, Ambasada RP w Londynie Józef Ruciński); Komisja Propagandy Gospodarczej (przewodniczący dyr. Leon Barański z Banku Polskiego, z ramienia MSZ ambasador

⁶³⁴ IPMS, zesp. PRM.E, sygn. 31, Wykaz komitetów i komisji, w których brali udział przedstawiciele MSZ, 15.02.1943 r., b.p.; ibidem, Wykaz komitetów i komisji zgłoszonych przez poszczególne ministerstwa, marzec 1943 r., b.p.

⁶³⁵ AMSZ, BSO, sygn. 7/99, w. 54, teczka 8953, Olgierd Górka.

⁶³⁶ IPMS, zesp. A.12, sygn. 49/Sow.4b, Protokoły posiedzeń komisji dla spraw sowieckich, 1942.

Edward Raczyński); Komitet przy Ministerstwie Informacji i Dokumentacji (przewodniczący J. Sakowski, z ramienia MSZ Józef Zaráński, kierownik Referatu Anglosaskiego); Podkomisja Migracyjna Światowego Związku Polaków z Zagranicy (przewodniczący Bronisław Hełczyński, sekretarz Wierzbiański, przedstawiciele: MPiOS Witold Langrod, Zaborowski, Winiewicz, Ministerstwo Prac Kongresowych A. Zalewski, z ramienia MSZ Alfons Bruno Wajdemajer, urzędnik Referatu Konsularnego).

Lokale wynajmowane przez administrację państwową, 1941–1942 r.:

dział administracji państwowej	adres
Kancelaria Cywilna i Gabinet Wojskowy Prezydenta RP	15, Grosvenor Square Fountain House Bryanston Court przy George Street
Prezydium Rady Ministrów (oraz Rada Narodowa, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, Ministerstwo Skarbu)	Stratton House Bryanston Court przy George Street 18, Kensington Palace Gardens 18, Palace Gardens Mews
Ministerstwo Spraw Zagranicznych	70, Queen's Gate Street 71, Queen's Gate Street Penn Court Hotel 40, Queen's Gate
Ministerstwo Skarbu (poza Stratton House)	4, Charles Street, Airways Mansions Sloane Avenue Mansions 160, Piccadilly Street (do 29.09.1942) 27, Albemarle Street (od 1.10.1942)
Ministerstwo Sprawiedliwości oraz Biuro Prac Administracyjnych	39, St. James's Street
Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (poza Stratton House)	51/53, South Audley Street (dział narodowościowy i statystyczno-kartograficzny) 135, Broadway Street (nasłuch radiowy) 8/10, Seymour Street, Westchester House (Polskie Radio)
Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej	15, Stratton Street 89, Onslow Gardens Street 62/64, Brook Street 43, Lowndes Square (od 1.08.1942)
Ministerstwo Prac Kongresowych	73, Portland Place Street w Oxfordzie w New College Oxford
Urząd Oświaty i Spraw Szkolnych	3, Grosvenor Square w Kinloch-Ranoch
Ministerstwo Przemysłu, Handlu i Żeglugi	43, Lowndes Square (od 24.06.1942)

Na początku 1941 r. MSZ zajmowało na swoje potrzeby cały dom przy Queen's Gate 70 oraz część domu przy Queen's Gate 40. W ciągu roku wskutek powiększania się personelu centrali lokal ten okazał się niewystarczający. Został wynajęty sąsiedni

dom Queen's Gate 71, a dla biur placówek dyplomatycznych przy rządach alianckich oraz dla powołanej Komisji w związku z wynikami kampanii wojennej 1939 r. – pozostała część domu przy Queen's Gate 40. Domy przy Queen's Gate 70 i 71 stanowiły

Budynek Ministerstwa Spraw Zagranicznych przy Queens's Gate 40, zdjęcie współczesne (AMSZ)

odrębne nieruchomości. Na podstawie pisemnej zgody właścicieli domy te połączono w jedną całość kosztem 488 funtów przez przebicie drzwi wewnętrznych. Domy były częściowo umeblowane, co stanowiło kolejną pozycję w kosztach utrzymania budynków (60–80 funtów rocznie).

Czynsz za lokale MSZ za rok 1942 wyniósł razem 750 funtów, kolejno: 240 funtów (Queen's Gate 70), 150 funtów (Queen's Gate 71) oraz 360 funtów (Queen's Gate 40). Najem wszystkich lokali polskiej administracji kosztował 17 247 funtów. W 1943 r. wynajęto kolejne domy o numerach 72, 73, 74. 22.03.1943 r. w notatce dla ministra możemy przeczytać: „W związku ze zbliżającym się terminem przeniesienia części biur do nowego gmachu wyłania się sprawa organizacji i podziału kancelarii”⁶³⁷. 1.04.1943 r. do budynku przy Queen's Gate 74 przeszły: Referat Konsularny oraz referaty A.I., A.II., A.III., A.IV.

Kolejną pozycją budżetową MSZ (po uposażeniach, podróżach, pomieszczeniach) były wydatki biurowe. Największe sumy w tym paragrafie stanowiły koszty depesz zagranicznych, które w ciągu roku 1940 wyniosły 6224 funty 7 szylingów

i 6 pensów. Ministerstwo Skarbu obciążało konto MSZ na podstawie rozliczeń przedstawianych przez Ambasadę RP w Londynie, która w tym czasie wysyłała i opłacała za nie rachunki dla wszystkich władz centralnych. Pozostałe wydatki związane były z zakupami materiałów piśmiennych, przyrządów kancelaryjnych oraz książek do biblioteki ministerstwa (pod koniec 1941 r. zawierała już ponad 700 pozycji). W sumie wydatki w tym paragrafie wyniosły 9732 funty 10 szylingów i 2 pency, co stanowiło około 58% ogólnej kwoty 16 750 funtów przewidzianej na ten cel dla wszystkich władz centralnych.

⁶³⁷ IH, zesp. 42, sygn. 296, [800/42/0/-/296], Notatka dla Pana Ministra, 22.03.1943 r., skan 243–244.

Rozrastanie się struktur ministerstwa pociągnęło za sobą także obowiązek uzupełnienia inwentarza budynków: mebli, maszyn do pisania, szaf biurowych, na co wydano w ciągu roku 519 funtów 17 szylingów i 4 penty, co stanowiło około 14% ogólnej puli 3800 funtów całej administracji.

Najwyższa Izba Kontroli podczas pracy w MSZ nie znalazła większych uchybień. Do tych mniejszych zaliczyła m.in. fakt, że na rachunku „pomieszczenia” znalazła koszt wynajmu mebli na jeden rok od firmy Harrods za 251 funtów. NIK poprosiło o wyjaśnienie, ile by kosztowało „nabycie tych lub podobnych, niezbędnych dla Ministerstwa mebli na własność, koszt wynajmu bowiem wydaje się zbyt wygórowany”⁶³⁸.

W 1942 r. administracja centralna okrzepła organizacyjnie i kadrowo. Prezydium Rady Ministrów i ministerstwa normowały swoją pragmatykę służbową. W kwietniu 1942 r. opracowano instrukcję kancelaryjną⁶³⁹, przygotowywano rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie zasad organizacji i trybu urzędowania ministerstw⁶⁴⁰ i regulamin biurowy ministerstw⁶⁴¹. W MSZ ściśle określono obieg korespondencji⁶⁴². Pocztę przyjmowała kancelaria. Przesyłki zastrzeżone bez otwierania trafiały do Sekretariatu Ministra, pozostałe doręczano Janowi Wszelakiemu (poczta polityczna), Janowi Lechowi Byszewskiemu (poczta administracyjna), Stanisławowi Głuskiemu (poczta konsularna), którzy dekretowali je dalej. Szyfry doręczał kierownik Biura Szyfrów osobiście kierownikowi Sekretariatu Ministra, który rozdzielał je według kompetencji (szerzej o korespondencji szyfrowanej napisano w podrozdz. 4.3.). Przekazywanie dokumentów przydzielonych referentom ułatwiane było przez referaty. Pisma wychodzące, szyfry i clarisy w sprawach zasadniczych były aprobowane przez ministra względnie przez sekretarza generalnego, w pozostałych przypadkach podpisывali je odpowiedni zastępcy sekretarza generalnego.

Poczta kurierska na dwa dni przed wysłaniem musiała być przekazana do Ekspedytu Kurierskiego MSZ w celu spisania, zapakowania i opieczętowania. Potem przesyłka trafiała do biura Travellers Censorship Office, gdzie była stemplowana. Dopiero wtedy mogła ruszyć w trasę. Przewoził ją kurier zawodowy dyplomatyczny, posiadający odpowiedni paszport i dokumenty podróży. Z względów praktycznych często korzystano z instytucji tzw. kuriera okazynego, czyli osoby (członkowie rządu, urzędnicy państwowi, członkowie Rady Narodowej, oficerowie), która została delegowana w podróż służbową i mogła zabrać przesyłkę. Oszczędności szukano zresztą wszędzie, w pracy biurowej polecono: notatki pisać na odwrotnych stronach zużytych arkuszy, uzgadniać tekst przed „podaniem na maszynę”, pilnować, by liczba kopii ściśle odpowiadała potrzebom, krótkie pisma umieszczać na połówkach kartki, referaty, okólniki, informacje kierowane do innych urzędów powielać na kliszy woskowej na papierze drzewnym (gorszej jakości), listy przesyłane pocztą lotniczą pisać tylko na specjalnym, cienkim papierze, z reguły – poza

⁶³⁸ AAN, zesp. 1341, sygn. 1, Sprawozdanie Najwyższej Izby Kontroli z czynności kontrolnych za 1941 i 1942, Londyn, marzec 1943 r., s. 39 mps.

⁶³⁹ IH, zesp. 42, sygn. 285, [800/42/0/-/285], Instrukcja kancelaryjna, 15.04.1942 r., skan 534–541.

⁶⁴⁰ Ibidem, Projekt rozporządzenia Rady Ministrów w sprawie zasad organizacji i trybu urzędowania ministerstw, 1942 r., skan 544–551.

⁶⁴¹ Ibidem, Regulamin biurowy ministerstw, 1942 r., skan 576–592.

⁶⁴² Ibidem, Zarządzenie w sprawie obiegu aktów, 19.12.1942 r., skan 441–442.

dokumentami zasadniczej wagi – pisać na maszynie na jeden odstęp, z zastosowaniem jak najmniejszych marginesów, jak najczęściej posługiwać się kopertami już używanymi, oszczędzać ołówki, atrament i inny materiał biurowy⁶⁴³.

Dostawcy materiałów dla MSZ, 1944 r.⁶⁴⁴:

produkt	dostawca
godła państwowe	A.W. Gregory Co., 4, Great Street Thomas Apostle, E.C.4.
mapy	Bumpus, 477, Oxford Street
pieczęcie	Cecil Roy Ltd., 74, Old Brompton Road, South Kensington, S.W.7.
materiały piśmienne	Głodziński, 8, Sussex Court, Spring Street, W.2.
flagi	John Unite Ltd., 299a, Edgware Road, W.2.
dzienniki główne	Harrison and Sons Ltd., 44, Street Martin's Lane, W.C.2.

Centrala zbierała informacje nadsyłane z całego świata przez placówki, analizowała także prasę brytyjską i polską. MSZ wykupiło abonament dla siebie i placówek zagranicznych na tytuły „Wiadomości Polskie” i „Ekonomista Polski”. Na placówki prasę dowozili kurierzy lub wysyłana była zwykłą pocztą. Centrala zamawiała też prasę krajową (w maju 1943 r. Poselstwo RP w Lizbonie, via Berno, miało wykupić abonament na dziennik „Krakauer Zeitung”) oraz niemieckojęzyczną (m.in. „Frankfurter Zeitung”, „Völkischer Beobachter” i tygodnik „Das Reich”). Z numerów tych korzystali pracownicy Referatu Niemieckiego (P.II.), a także radca prawny MSZ⁶⁴⁵. Attaché wojskowi (przy rządzie greckim, w Ankarze, w Meksyku i Rio de Janeiro) zamawiali oddzielnie miesięcznik „Bellona” (II półrocze 1944 r.) – na koszt Oddziału Informacyjno-Wywiadowczego Sztabu Naczelnego Wodza. MSZ odmówiło wysyłania gazet pocztą lotniczą, także pokrycia kosztów transportu numerów „Polski Walczącej” na placówki podlegające Ministerstwu Informacji i Dokumentacji.

Centrala telefoniczna znajdowała się przy Sekretariacie Ministra (pokój nr 5, przy Queen's Gate 70), łączyła rozmowy z miasta do aparatów znajdujących się u referentów w pokojach. Urzędnicy często przesiadywali w samym Sekretariacie Ministra, bowiem stąd można było bez pytania o zgodę dzwonić na numery miejskie. Kolejnym „grzechem” pracowników były nieobecności. Minister Raczynski został zmuszony do pouczenia urzędników: „Niejednokrotnie stwierdziłem nieobecność w biurze w godzinach urzędowych poszczególnych panów urzędników. Przypominając konieczność przestrzegania ustalonych godzin urzędowania, proszę wszystkich panów urzędników, w razie nieobecności ich w biurze w związku z załatwianiem spraw służbowych poza urzędem, lub chorobą, lub też koniecznością opuszczenia biura w sprawach osobistych w wyjątkowych wypadkach, o każdorazowe zawiadomienie o swej nieobecności w biurze bezpośredniego przełożo-

⁶⁴³ Ibidem, sygn. 598, [800/42/0/-/598], Okólnik nr 33 prezesa Rady Ministrów w sprawie oszczędności materiałów biurowych, 25.03.1942 r., skan 276.

⁶⁴⁴ IPMS, zesp. PRM.E, sygn. 29, Teczka z korespondencją dot. dostaw dla MSZ, 1944 r.

⁶⁴⁵ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 541, Teczka prenumerata, 1943–1944, passim.

nego względnie Sekretariatu Ministra. Nieprzestrzeganie powyższej zasady wielokrotnie już uniemożliwiło załatwienie pilnych spraw służbowych⁶⁴⁶. Zdarzały się, bardzo rzadko, dni wolne. W związku z uroczystościami pogrzebowymi gen. Władysława Sikorskiego minister zwolnił z pracy wszystkich pracowników od godz. 14.30 w dniu 15.07.1943 r. Wcześniej (12–13 lipca) urzędnicy mogli w czasie godzin służbowych „oddać hołd zwłokom ś.p. generała Sikorskiego” w gmachu Prezydium Rady Ministrów⁶⁴⁷.

W gmachu ministerstwa przez cały tydzień trwały dyżury (godz. 8.00–22.00). Obecne były osoby obsługujące centralę telefoniczną oraz gońcy. W wolnej chwili gońcy lub woźni sprząтали pokoje urzędników oraz poczekalnie. Z racji faktu, że w budynku mieszkali trzej woźni dostęp do ministerstwa był zapewniony przez całą dobę. Mieli prawo do przerwy na śniadanie (30 minut) oraz lunch (60 minut). Do obowiązków szoferów i gońców należało przewożenie korespondencji między budynkami MSZ i innymi resortami. Czasami pojawiały się skargi na ich pracę.

„Ministerstwo Spraw Wewnętrznych zwraca się z uprzejmą prośbą wyregulowania czasu dostarczania poczty. Odnosi się to jedynie do szofera Graczyka. Podczas gdy szofer Szymaniak przychodzi zawsze wczas i nie ma z nim żadnych nieporozumień, szofer Graczyk stale przychodzi późno, nieraz tuż przed zakończeniem pracy.

Powoduje to niedogodność, że akta i pisma tajne pozostają przez noc, gdyż woźni z innych ministerstw przychodzą najpóźniej do 17.45 min. Szczególnie wydaje się to niewskazany w sobotę i przed świętem.

Parokrotne uwagi, robione na ten temat p. Graczykowi powodowały opryskliwe odpowiedzi, a ostatnio w sobotę przed Zielonymi Świętami zjawił się z pocztą o godz. 12.50, tj. na dziesięć minut przed normalnym końcem zajęć.

Na zwróconą znowuż uwagę zareagował wysoce niegrzecznie, podniósł głos, oświadczając, iż nikt mu w MSW nie ma prawa robić uwag.

Ponieważ jednak w każdej instytucji musi być jakiś porządek, więc i przychodzący do niej muszą się do tego zastosować, tym bardziej gdy leży to w interesie zapewnienia bezpieczeństwa poczcie tajnej, której leżenie przez dwa i pół dnia w nieczynnym biurze nie jest wskazane.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych wyraża przekonanie, iż Ministerstwo Spraw Zagranicznych zwróci uwagę komu należy na konieczność wyregulowania pracy szofera Graczyka⁶⁴⁸. MSZ w sposób kulturalny i stanowczy rozwiązało problem, o czym poinformowało MSW: „przeprowadzone dochodzenia wykazały, iż zarówno szofer Graczyk, jak i szofer Szymaniak obsługiwali niejednokrotnie pocztę innych ministerstw i biur polskich, co powodowało często niemożność zdążenia na czas. Wobec powyższego Ministerstwo zabroniło wymienionym szoferom doręczania i odbierania poczty innej niż Ministerstwa Spraw Zagranicznych co wpłynie niewątpliwie na usprawnienie obsługi poczty. Szofer

⁶⁴⁶ IH, zesp. 42, sygn. 285, [800/42/0/-/285], Okólnik do wszystkich urzędników, 22.08.1942 r., skan 472.

⁶⁴⁷ Ibidem, sygn. 347, [800/42/0/-/347], Okólnik Biura Personalnego w sprawie godzin wolnych, 13.07.1943 r., skan 796.

⁶⁴⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/197, Teczka personalna Mieczysława Graczyka, Pismo MSW do MSZ w sprawie szofera Graczyka, 15.06.1943 r., b.p.

Graczyk został pouczony o właściwym zachowaniu się wobec urzędników innych urzędów państwowych⁶⁴⁹. Nie wiemy, kto od tej pory woził pocztę MSW.

„Wyregulowania pracy” wymagał także goniec-motocyklista Leon Jawdyński. Foreign Office zwróciło uwagę MSZ, że „nie stosując się do przepisów obowiązujących jechał przez Hyde Park z szybkością dwa razy większą niż to jest dozwolone”⁶⁵⁰. W przypadku Brytyjczyka skończyłoby się surowym mandatem. Pojazd prowadził jednak „dyplomata” i chronił go immunitet. Jakie były przepisy zapewniające przywileje Polakom?

Samochody członków rządu i osób uprzywilejowanych musiały być ubezpieczone od odpowiedzialności cywilnej (Third Party Risk), nie można było uchylać się od konsekwencji udziału w wypadku. Radcy prawni ministerstwa zastanawiali się nad ustaleniem postępowania w sprawach ewentualnych przestępstw, które mogliby popełnić wyżsi urzędnicy polskiej administracji państwowej w Wielkiej Brytanii. Przyjęto zasadę, że nie będzie osobnego trybu i każdy przypadek będzie osobno uzgadniany z Brytyjczykami. Powstały listy „urzędników uprzywilejowanych”, których obejmował immunitet od jurysdykcji władz lokalnych. Jednak w momencie popełnienia wykroczenia rząd polski zabierał urzędnikowi immunitet i oddawał pracownika do dyspozycji władz brytyjskich. Pośrednikiem w prowadzeniu spraw była Ambasada RP w Londynie.

Kim byli uprzywilejowani urzędnicy? Mówiła o tym specjalna ustawa „Diplomatic Privileges (Extension) Act, 1941” zatwierdzona przez parlament, która weszła w życie 6.03.1941 r. W punkcie 5. noty lorda Halifaxa z 19.12.1941 r. wyjaśniono to Polakom następująco: „senior officials down to a level including all those performing duties no less responsible than those of a diplomatic secretary”⁶⁵¹. Immunitet przysługiwał kierownictwu rządu i ministerstw do kategorii urzędniczej odpowiadającej stopniowi sekretarza w dyplomacji. Listy uprzywilejowanych zestawiało Foreign Office dla przedstawicieli wszystkich rządów na emigracji w Londynie. To jedyna okazja, i prawdopodobnie pierwsza w polskiej historiografii, by porównać ich rozmiary.

Liczba uprzywilejowanych członków rządów na emigracji i ich urzędników w Londynie, lata 1941–1945:

	26.08.1941	3.02.1942	24.07.1942	4.12.1942	14.04.1944	16.02.1945
Belgia	77	94	103	112	116	80
Czechosłowacja	51	56	64	63	71	66
Grecja		20	18	27	16	9
Francja	10	22	26	29	10	
Holandia	73	81	87	90	107	112
Jugosławia		35	38	44	15	27

⁶⁴⁹ Ibidem, Pismo sekretarza generalnego MSZ do MSW, 3.07.1943 r., b.p.

⁶⁵⁰ IH, zesp. 42, sygn. 301, [800/42/0/-/301], Nota Foreign Office, 27.09.1941 r., skan 370.

⁶⁵¹ Ibidem, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Pismo ministra Augusta Zaleskiego do ambasadora Edwarda Raczyńskiego w sprawie immunitetów, 7.01.1941 r., skan 671. Szerzej zob.: M. Hulaś, op.cit., s. 26–27.

	26.08.1941	3.02.1942	24.07.1942	4.12.1942	14.04.1944	16.02.1945
Luksemburg	3	6	6	6	8	2
Norwegia	56	79	84	86	95	100
Polska	66	81	87	110	124	120

W 1941 r. Polska miała na liście uprzywilejowanych 66 urzędników, więcej miały tylko Holandia (73 osoby) i Belgia (77 osoby). W latach następnych liczba polskich urzędników stale rosła, by od kwietnia 1944 r. do końca wojny być najliczniej reprezentowanym państwem na tej liście.

Liczba uprzywilejowanych polskich urzędników, lata 1941–1945:

	26.08. 1941	3.02. 1942	24.07. 1942	4.12. 1942	14.04. 1944	16.02. 1945
Członkowie rządu	10 osób	10	14	15	15	10
Prezydium Rady Ministrów	7	12	11	15	13	13
Ministerstwo Spraw Zagranicznych	12	15+7⁶⁵²	15+8	15	22	21
Ministerstwo Informacji i Dokumentacji	9	9	9	11	12	9
Ministerstwo Edukacji/ Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego	1	1	1	2	3	3
Ministerstwo Sprawiedliwości	4		1	1	3	3
Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej	2	2	2	2	3	4
Ministerstwo Finansów, Przemysłu i Handlu	15	17	17			
Ministerstwo Przemysłu, Handlu i Żeglugi				7	8	7
Ministerstwo Finansów				14	13	14
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych	3	5	5	5	5	7
Najwyższa Izba Kontroli	3	3	4	4	5	6
Ministerstwo Prac Kongresowych				10	10	9
Ministerstwo Spraw Wojskowych/ Ministerstwo Obrony Narodowej				9	10	12
Ministerstwo Odbudowy Administracji Publicznej					2	2

⁶⁵² 7–8 osób z Biura Badań Politycznych, Ekonomicznych i Prawnych, które do 2.10.1942 r. nadzorowało MSZ.

W ramach „polskiej” listy Ministerstwo Spraw Zagranicznych prawie zawsze miało największą grupę urzędników. Przywileje ułatwiały kontakty („styczności”) z innymi urzędnikami, ale przede wszystkim należały do tradycji służby zagranicznej.

Lista uprzywilejowanych urzędników z MSZ, lata 1941–1945⁶⁵³:

imię i nazwisko	stopień, funkcja, stanowisko, kategoria	okres immunitetu
August Zaleski	minister, członek rządu	7.03.–22.08.1941
Mirosław Arciszewski	dyrektor działu politycznego, kat. I	7.03.1941–10.03.1942
Jan Wszelaki	p.o. sekretarz generalny, kat. I	7.03.1941–1.12.1944
Feliks Frankowski	z-ca sekretarza generalnego, kat. I	7.03.1941–6.07.1945
Antoni Jażdżewski	dyrektor PD, kat. I	7.03.1941–6.07.1945
Michał Potulicki	radca prawny MSZ, kat. I	7.03.1941–6.07.1945
Józef Marlewski	radca MSZ, z-ca ministra stanu – delegat dla spraw polskich na Bliskim Wschodzie, kat. II	7.03.1941–15.10.1943 1.10.1944–6.07.1945
Karol Kraczkiewicz	radca MSZ, delegat MSZ do Komitetu Międzyministerialnego dla spraw celów wojny, kat. II	7.03.1941–6.07.1945
Ksawery Zaleski	radca MSZ, Referat Prasowy, kat. II	7.03.1941–13.01.1942
Jan Lech Byszewski	radca MSZ, kierownik działu ogólnego i konsularnego, kat. II	7.03.1941–1.10.1944
Mieczysław Sędzielowski	radca MSZ, kierownik Referatu IV konsularnego, kat. II	7.03.1941–6.07.1945
Ludwik Krotoski	radca MSZ, kierownik Referatu II administracyjno-gospodarczego, kat. II	7.03.1941–6.07.1945
Stanisław Szydlowski	sekretarz ministra, kat. III	7.03.–9.09.1941
Adam Tarnowski		7.06.1941–30.09.1943
Józef Zarański		15.08.1941–1.05.1943
Edward Raczyński	p.o. minister spraw zagranicznych	22.08.1941–14.07.1943
Tadeusz Gwiazdoski		1.09.1941–6.07.1945
Tadeusz Jankowski		1.09.1941–6.07.1945
Stefan Lalicki		2.09.1941–6.07.1945
Kajetan Morawski		30.09.1941–15.10.1943
Jan Librach		1.10.1941–6.07.1945
Stefan Aubac		1.05.1942–1.11.1944

⁶⁵³ IH, zesp. 42, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Diplomatic Privileges (Extension) Act, List, 7.03.1941 r., skan 714; *Diplomatic Privileges (Extension) Act list*, „The London Gazette”, nr 35257 z 26.04.1941 r., s. 4960–4961; nr 35444 z 3.02.1942 r., s. 561; nr 35644 z 24.07.1942 r., s. 3253; nr 35811 z 4.12.1942 r., s. 5300–5301; nr 36470 z 14.04.1944 r., s. 1723; nr 36943 z 16.02.1945 r., s. 941–942.

imię i nazwisko	stopień, funkcja, stanowisko, kategoria	okres immunitetu
Maciej Zaleski		1.09.1942–1.10.1944
Gustaw Potworowski		6.10.1942–15.10.1943
Józef Weytko [Wejtko]		1.05.1943–28.04.1944
Jan Karszo-Siedlewski		1.06.1943–6.07.1945
Tadeusz Romer	minister spraw zagranicznych	14.07.1943–29.11.1944
Jerzy Litewski		1.08.1943–15.09.1944
Karol Dubicz-Penther		1.09.1943–15.04.1944
Stanisław Głuski		15.10.1943–6.07.1945
Emeryk Hutten-Czapski		1.01.1944–1.01.1945
Tytus Komarnicki		1.01.–1.10.1944
Adam Kruczkiewicz		1.01.–1.11.1944
Aleksander Mniszek		15.04.1944–6.07.1945
Stefan Gacki		1.10.1944–6.07.1945
Wiktor Podoski		1.10.1944–6.07.1945
Zdzisław Szczerbiński		1.10.1944–6.07.1945
Adam Tarnowski	minister spraw zagranicznych	29.11.1944–6.07.1945
Antoni Zalewski		1.11.1944–6.07.1945
Włodzimierz Adamkiewicz		1.11.1944–6.07.1945
Stefan Lubomirski		29.11.1944–6.07.1945
Jan Starzewski		1.01.–6.07.1945

Dnia 7.03.1941 r. w części dotyczącej Polski widniało 10 nazwisk członków rządu oraz 56 urzędników administracji centralnej. Z MSZ, oprócz ministra, było 12 osób. W kwietniu do grupy tej dołączyli z kategorii III: Józef Tyszka (radca MSZ, Referat Szyfrów), Stanisław Głuski (radca MSZ, kierownik Referatu I sprawy personalne). Kolejne osoby dopisywano systematycznie, a ich listę publikowała „The London Gazette”, np. 26.08.1941 r. ze służby zagranicznej pojawiło się nazwisko Adama Tarnowskiego, nowego sekretarza generalnego (immunitet od 7 czerwca).

Generalnie urzędnicy pragnęli znaleźć się na tej liście, bowiem dawało to im wiele ulg prawnych i fiskalnych. Wewnętrznie przyjęto zasadę, że wpis dotyczył tylko urzędników I i II kategorii oraz wyjątkowo z III kategorii sekretarzy osobistych ministrów. Gdy władze polskie chciały wprost dopisać 18 członków Rady Narodowej, Brytyjczycy zgodzili się, ale pod warunkiem mianowania ich pracownikami któregoś z urzędów i zredukowania listy o osobistych sekretarzy (było ich we wszystkich resortach 10). Nie doszło do tego i Stanisław Mikołajczyk publicznie narzekał na słabą skuteczność MSZ, a Rada Narodowa miała kolejny argument przeciwko centrali i Ambasadzie RP w Londynie.

Lista osób uprzywilejowanych (wg sugestii Brytyjczyków) nie mogła przekroczyć liczby 100 nazwisk, w marcu 1941 r. było na niej 76 nazwisk, w styczniu 1942 r. – 81 nazwisk, w lipcu 1942 r. – 87 nazwisk, w październiku 1942 r. – 95 nazwisk. Prezydium Rady Mini-

strów zwołało zebranie 14.10.1942 r. w celu określenia nowych zasad wpisywania na listę urzędników uprzywilejowanych. Ustalono, że od 1.11.1942 r. automatycznie trafiali na nią tylko urzędnicy I kategorii, pracownicy II kategorii byli wciągani na listę „jedynie w razie istotnego uzasadnienia przez przełożonego ministra potrzeby nadania im uprzywilejowania”⁶⁵⁴. Urzędnicy wyjeżdżający na dłuższy czas byli na ten okres skreślani z listy. Osoby już figurujące na liście, lecz nie mieszczące się w nowych normach, nie zostały z niej usunięte, by nie tworzyć wokół nich negatywnej atmosfery i dawać powodów do złośliwych komentarzy. Z tego też powodu zwiększono pulę „uprzywilejowanych” do 115 nazwisk.

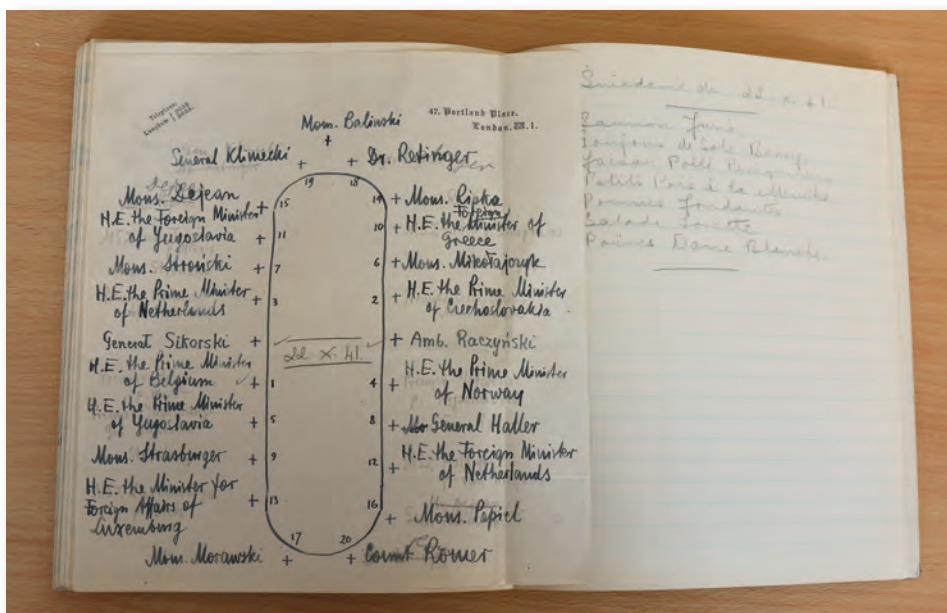
W marcu 1942 r. Ambasada RP w Londynie sygnalizowała, że szybko wzrastała liczba zgłoszeń o wyjednanie u Brytyjczyków dla „urzędników uprzywilejowanych” zezwoleń na bezcłowe sprowadzanie alkoholu (whisky kanadyjska i irlandzka, wina) i papierosów (amerykańskich). Foreign Office, żądając wyjaśnień, delikatnie dawała do zrozumienia, że wobec wyczerpywania się zapasów, trudności w tonażu floty handlowej i braku walut, prośby polskich urzędników szły za daleko. W Prezydium Rady Ministrów postanowiono prowadzić ewidencję zamówień w celu ograniczenia konsumpcji. Ministerstwo sugerowało, by zaopatrzenie w te artykuły zapewniało tylko cele reprezentacyjne, a nie prywatne, co było zgodne z pierwotnym założeniem wprowadzenia tej ulgi przez Foreign Office.

Urzędnicy centrali przyjmowali gości i sami byli zapraszani na spotkania. To element pracy dyplomatów. Brytyjczycy poprosili o nazwiska „najważniejszych” osób w MSZ, by lepiej dobierać rozmówców. W kwietniu 1942 r. zestawiono listę 16 pracowników wraz z podaniem ich merytorycznych kompetencji⁶⁵⁵. Znaleźli się na niej: kierownik MSZ ambasador Edward Raczyński, sekretarz generalny Kajetan Morawski, dyrektor Protokołu Dyplomatycznego Antoni Jażdżewski, osobisty sekretarz ministra Józef Zarański, radca prawny Michał Potulicki, z Działu Politycznego: dyrektor Feliks Frankowski, sprawy zachodnie Jan Wszelaki, sprawy wschodnie kierownik Referatu Wschodniego Tadeusz Janowski, sprawy wschodnie zastępca kierownika Referatu Wschodniego Eugeniusz Weese, sprawy uchodźcze kierownik Referatu Uchodźczego Józef Marlewski, sprawy niemieckie Stefan Lalicki, sprawy Ameryki Łacińskiej kierownik referatu Karol Kraczkiewicz, sprawy konsularne kierownik referatu Mieczysław Sędzielowski, z Działu Administracyjnego i Ogólnego: kierownik działu Jan Lech Byszewski, sprawy konsularne Stanisław Głuski, sprawy organizacyjne, też urzędy zagraniczne – Ludwik Krotoski.

Organizowaniem przyjęć i zapraszaniem gości Ministerstwa Spraw Zagranicznych zajmował się Protokół Dyplomatyczny. Resort nie miał własnych sal reprezentacyjnych i spotkania „zasiadane” odbywały się w wynajętych pomieszczeniach. Śniadania wydawane przez MSZ opłacane były z dodatku reprezentacyjnego ministra spraw zagranicznych wynoszącego 550 funtów miesięcznie. Koszty nie były małe. Rachunki wystawione przez „The Dorchester Hotel” za dwa śniadania (w dniu 18.03.1943 r. dla 11 członków rządu czeskosłowackiego oraz w dniu 9.04.1943 r. dla przedstawicieli przy rządzie polskim) wy-

⁶⁵⁴ IH, zesp. 42, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Pismo dyrektora Biura Prezydialnego Prezydium Rady Ministrów do ministra spraw zagranicznych w sprawie listy uprzywilejowanych, 15.10.1942 r., skan 891.

⁶⁵⁵ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 59, List of the Principal Members of the Polish Ministry of Foreign Affairs, 8.04.1942 r., k. 84.

Plan stołu podczas śniadania wydany przez ambasadora RP w Londynie, 22.10.1941 r. (IPMS)

niosły łącznie 31 funtów, 17 szylingów, 6 pensów⁶⁵⁶. W archiwum zachowały się rachunki z hotelu „Claridge’s” przy Brook Street w Londynie. Tam zazwyczaj przyjmował gości prezydent RP. Do MSZ trafiały także rachunki za przyjęcia organizowane w Ambasadzie RP w Londynie, Ognisku Polskim oraz przez polskich posłów akredytowanych przy rządach obcych w Londynie.

Koszty wydanych przyjęć reprezentacyjnych, 1943 r.:

data	dla kogo	koszt (funty,szylingi,pensy)
5.01.	posła czeskosłowackiego, 6 osób	21,4,9
21.01.	ambasadora brytyjskiego przy rządzie polskim, 14 osób	15,3,3
4.02.	członków Labour Party	20,6,6
17.02.	ambasadora brytyjskiego przy rządzie polskim	10,3,9
19.02.	dygnitarzy Kościoła anglikańskiego	22,5,6
4.03.	ambasadora radzieckiego i posła chińskiego, 14 osób	9,13,0
16.03.	ambasadora brytyjskiego przy rządzie polskim	6,14,0
18.03.	członków rządu czeskosłowackiego, 11 osób	14,15,0

⁶⁵⁶ Ibidem, sygn. 351, Kopia pisma sekretarza generalnego MSZ do ministra skarbu o wypłaceniu niepodjętego dodatku reprezentacyjnego ministra spraw zagranicznych w celu uzupełnienia funduszu specjalnego, 20.04.1943 r., k. 17.

data	dla kogo	koszt (funty,szylingi,pensy)
9.04.	ministra spraw zagranicznych Grecji, 10 osób	17,2,6
10.04.	posła kanadyjskiego i chargé d'affaires chilijskiego, 16 osób	14,17,2 ⁶⁵⁷
17.06.	rządu czeskosłowackiego, 200 osób	45,13,0
22.06.	Norwegów, 16 osób	19,1,4
25.06.	Wysokiego Komisarza Australii, 16 osób	20,19,1
18.11.	królowej holenderskiej	34,1,6

Przed wojną urzędnicy należeli do służby państwowej, zatrudniani byli na stałych umowach o pracę w ramach dostępnych etatów. Dawna pragmatyka urzędnicza i przepisy regulujące te sprawy w kraju nie mogły być stosowane w okresie wojny. Obecnie wszyscy byli pracownikami kontraktowymi w określonej kategorii urzędniczej. 30.12.1941 r. wobec wielu nieporozumień Rada Ministrów, na wniosek ministra skarbu, przyjęła uchwałę „w sprawie zaszeregowania i awansów pracowników kontraktowych”⁶⁵⁸. Funkcje służbowe przyporządkowano kategoriom.

Zestawienie funkcji i kategorii urzędniczej w MSZ:

funkcja służbowa	kategoria
Biuro	
kierownik działu (departamentu)	I lub II kat. referendarska
kierownik referatu lub poddziału	II lub III kat. referendarska
referent	III lub IV kat. referendarska
młodszy referent lub praktykant referendarski	I kat. pomocnicza
Kancelaria	
kierownik kancelarii lub archiwistek, starsza maszynistka	I kat. pomocnicza
młodsza maszynistka	II kat. pomocnicza

Na listę uprzywilejowaną zestawianą przez Foreign Office kwalifikowali się wszyscy szefowie działów i referatów oraz samodzielni pracownicy, jak radca prawny. Przy zaszeregowaniu nowych pracowników brano pod uwagę: lata pracy państwowej, społecznej, naukowej lub zawodowej, wyższe studia, specjalne przygotowanie oraz stanowisko zajmowane przed wojną. By ułatwić wszystkim pracę, w uchwale umieszczono porównanie kategorii pracowników.

⁶⁵⁷ Na rachunku przekazanym przez ambasadora Edwarda Raczyńskiego znalazły się następujące pozycje: Stern's – owoce i jarzyny (6,19,4), Goslin – mięso (4,2,9), Hammerton – oliwa, mąka (0,19,0), dodatki różne (2,5,7), kobieta do pomocy w kuchni (0,10,6).

⁶⁵⁸ *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. IV, s. 65–67.

Porównanie kategorii urzędniczych przedwojennych i wojennych:

kategoria czasu wojny	kategoria przedwojenna
I referendarska	III i IV
II referendarska	V i VI
III referendarska	VII
IV referendarska	VIII
I pomocnicza	IX

Personel MSZ w 1940 r. tworzyli pracownicy stali i czasowi. Liczba osób na umowach stałych wzrastała stopniowo, od 20 osób w styczniu do 30 osób w grudniu, równolegle coraz więcej było pracowników czasowych (pod koniec roku 9 pracowników). Wzrost ten był spowodowany głównie powołaniem w Dziale Politycznym nowych referatów, zwiększeniem pracy Biura Szyfrów i Kancelarii oraz uruchomieniem samodzielnej radiostacji MSZ. W grudniu, gdy ogólna liczba personelu doszła do 39, składał się on z 7 pracowników I kategorii referendarskiej, 8 pracowników II kategorii, 9 pracowników III kategorii, 6 pracowników IV kategorii, 6 pracowników I kategorii pomocniczej, 2 pracowników II kategorii pomocniczej i 1 pracownika płatnego ryczałtem 40 funtów miesięcznie. Ponadto MSZ zatrudniało funkcjonariuszy niższych: 1 telefonistkę i 2 woźnych, których liczba od października wzrosła do 3⁶⁵⁹.

Sprawa kredytów czasowych w centrali (zatrudnianie tylko na kilka miesięcy) często wracała w korespondencji z Ministerstwem Skarbu. Sumy te były wykorzystywane np. na pokrycie pensji byłego posła Günthera i chorego ministra Gwiazdoskiego (sanatorium w Anglii). Rada Narodowa widziała w tym całkowite wypaczenie zasady takich kredytów i domagała się zakazu stosowania takiej dowolności w rozporządzaniu sumami budżetowymi⁶⁶⁰. Do podobnych praktyk dochodziło też w latach późniejszych. „Z dniem 1 marca 1943 r. został odwołany ze stanowiska Konsula Generalnego RP w Bejrucie pan Minister Karszo-Siedlewski z równoczesnym wezwaniem do Londynu do dyspozycji MSZ. Wobec braku wolnych etatów w tym czasie w Centrali MSZ pan Minister Karszo-Siedlewski był płatny przez pierwsze cztery miesiące z kredytów na prace czasowe Centrali MSZ. Ponieważ jednak kredyty te są już wyczerpane oraz z uwagi na zasadę, że z powyższych kredytów mogą być wypłacane uposażenia najwyżej przez 3 miesiące, – Ministerstwo Skarbu, po wypłaceniu w drodze wyjątku panu Ministrowi Karszo-Siedlewskiemu za czwarty miesiąc (tzn. za czerwiec), odmówiło wypłacenia poborów za miesiąc lipiec 1943 r. w wysokości 65 funtów, tj. według I kategorii referendarskiej, – motywując to tym, że »nie może zgodzić się na dalsze wydatkowanie tych poborów w ciężar kredytów na prace czasowe«”⁶⁶¹.

⁶⁵⁹ AAN, zesp. 1341, sygn. 1, Sprawozdanie Najwyższej Izby Kontroli z czynności kontrolnych za 1941 i 1942, Londyn, marzec 1943 r., s. 34 mps.

⁶⁶⁰ IPMS, zesp. A.5, sygn. 35, Rezolucja Rady Narodowej dot. budżetu MSZ nr 9 – Zofia Zaleska, 1941 r., s. 5 dokumentu.

⁶⁶¹ IH, zesp. 42, sygn. 350, [800/42/0/-/350], Notatka dla Pana Ministra Tadeusza Romera do rozmowy z Panem Ministrem Ludwikiem Grosfeldem, 23.07.1943 r., skan 130.

Dodatkowo Ministerstwo Skarbu zwróciło uwagę, że nie było uczciwe wzywanie urzędnika do Londynu bez zarezerwowanego wolnego etatu.

Kategoria urzędnicza pokazywała miejsce w hierarchii ministerstwa oraz kwotę pieniędzy, na jaką mógł liczyć pracownik. W marcu 1942 r. pensja referendarska I kategorii wynosiła 65 funtów, II kategorii – 55 funtów, III kategorii – 44 funty, IV kategorii – 36 funtów. Pensje urzędników pomocniczych wynosiły: I kategorii 30 funtów 16 szylingów, II kategorii 27 funtów 10 szylingów. Pracownicy niżsi, jak woźni, szoferzy, gońcy, otrzymywali 24 funty 4 szylingi.

Najwyższa Izba Kontroli sprawdziła liczbę pracowników na podstawie wypłacanych pensji. Ustalono, że MSZ 1.03.1942 r. zatrudnia faktycznie 48 osób (cała administracja 280 etatów): 5 pracowników w I grupie referendarskiej, 7 – w II grupie referendarskiej, 13 – w III grupie referendarskiej, 7 – w IV grupie referendarskiej, 6 – w I kategorii pomocniczej, 3 – w II grupie pomocniczej, 7 pracowników niższych⁶⁶². Co ciekawe, MSZ jako jeden z nielicznych resortów nie przekroczył przydzielonych limitów. W dokumentach znaleziono także potwierdzenia wypłat dodatków reprezentacyjnych: sekretarz generalny pobrał 30 funtów, dyrektor Protokołu Dyplomatycznego 20 funtów oraz dyrektor Departamentu Politycznego 12 funtów. Do listy płac MSZ dołączona była osobna lista z pensjami pracowników placówek przy rządach alianckich w Londynie.

Lista płac pracowników placówek przy rządach alianckich, 1.03.1942 r.:

	pobory (funty, szylingi, pensy)	dodatek reprezentacyjny (funty)	razem (funty, szylingi, pensy)
Posel RP przy Rządzie Belgijskim i Luksemburskim	80	20	100
Minister pełnomocny dla Francji	70	30	100
Minister pełnomocny przy Rządzie Holenderskim	80	20	100
Minister pełnomocny przy Rządzie Norweskim	80	20	100
Minister pełnomocny przy Rządzie Czeskosłowackim	75	25	100
Minister pełnomocny przy Rządzie Jugosłowiańskim	83,17,0	–	83,17,0
Minister pełnomocny przy Rządzie Greckim	79,19,0	–	79,19,0
Radca Poselstwa	70	10	80
Attaché wojskowy	70	10	80
Attaché wojskowy	70	10	80
Radca Poselstwa	51,9,7	6	57,9,7
Radca Poselstwa	44	6	50
3 woźnych			

⁶⁶² AAN, zesp. 1341, sygn. 1, Sprawozdanie Najwyższej Izby Kontroli z czynności kontrolnych za 1941 i 1942, Londyn, marzec 1943 r., s. 22 mps.

W 1942 r. MSZ otrzymało na swoją działalność 484 076 funtów (w tej kwocie 51 386 funtów centrala w Londynie), rok później suma ta uległa powiększeniu do 672 960 funtów (samo ministerstwo 67 970 funtów)⁶⁶³. Odpowiednio na uposażenie przeznaczono 31 021 funtów (1942 r.) oraz 44 620 funtów (1943 r.). W 1943 r. większe od MSZ budżety miały: Ministerstwo Pracy i Opieki Społecznej (9 980 420 funtów), Ministerstwo Obrony Narodowej (784 980 funtów), Ministerstwo Skarbu (750 030 funtów). Cały budżet administracji polskiej w Londynie wyniósł 13 642 350 funtów.

Przesunięcia w ramach siatki płac odbywały się dwa razy w roku, w styczniu i lipcu. Minister, wnioskując o awans, musiał wskazać wolny etat, na który miał trafić pracownik. Ministerstwo Skarbu zawsze odmawiało przesunięć pracowników MSZ do wyższych kategorii płac, nie mając zagwarantowanej kwoty na koncie. Zmienić to mogło tylko wystąpienie do Rady Ministrów o przyznanie potrzebnych nowych kredytów. Było to jednak sprzeczne z zasadą, w myśl której wniosek musiał być uzasadniony wyjątkową okolicznością, nieprzewidzianą przy preliminowaniu budżetu. Każda dyskusja nad nowelizacją budżetu stawała się okazją do walki o dodatkowe pieniądze. MSZ często wydawało więcej funtów niż miało przyznane. W czwartym kwartale 1942 r. minister zgłosił ogromną kwotę 12 530 funtów nieplanowanych wydatków: 2290 funtów na uposażenie w centrali (nowe etaty: 3 w II kat. ref.; 5 w III kat. ref., 4 w IV kat. ref., 4 w II kat. pomocniczej, 1 pracownik niższy), 830 funtów w związku z nowym lokalem, 7500 funtów na szkolenie służby zagranicznej, 1010 funtów konserwacja i rozszerzenie sieci łączności, 900 funtów z funduszu ministra⁶⁶⁴. Minister Skarbu, by nie dopuścić do zbyt szerokiego wydawania pieniędzy, przynajmniej na cele rzeczowo-administracyjne, z reguły nie wypłacał poszczególnym resortom zaliczek wyższych niż 100 funtów miesięcznie. Jedynie MSZ i Ministerstwo Informacji i Dokumentacji otrzymywały kwotę 200 funtów z uwagi na szeroki zakres wydatków administracyjnych i konieczność zapewnienia możliwie elastycznego i sprawnego obrotu funduszami na najpilniejsze wydatki bieżące.

Wykaz pracowników MSZ według kategorii płac, stan na 1.04.1942 r.:

	August Zaleski, minister
Kategoria I	Kajetan Morawski (sekretarz generalny), Antoni Jażdżewski Stefan Lalicki, Michał Potulicki, Jan Wszelaki, Tadeusz Gwiazdoski, Władysław Günther
Kategoria II	Jan Lech Byszewski, Tadeusz Jankowski, Ludwik Krotoski, Józef Mar- lewski, Karol Kraczkiewicz, Mieczysław Sędzielowski, Józef Zarański

⁶⁶³ IPMS, kolekcja 183/34, Budżet na rok 1943, część 5 – Ministerstwo Spraw Zagranicznych, k. 1.

⁶⁶⁴ Załącznik do Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej o zmianie Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej o wydatkach i dochodach państwowych na okres od dnia 1 stycznia do dnia 31 marca 1943 r., [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. V: *wrzesień 1942–lipiec 1943*, oprac. W. Rojek, Kraków 2001, s. 255.

Kategoria III	Stanisław Baliński, Waleria Grabowska, Feliks Górski, Stanisław Głuski, Jan Helcman, Józef Smykiewicz, Józef Tyszka, Eugeniusz Weese, Stanisław Westfal, Jan Weinstein, Tadeusz Wierusz-Kowalski, Edward Tułasiewicz, Witold Zwoliński
Kategoria IV	Antoni Drągowski, Bolesław Dulemba, Kazimiera Gimzicka, Waław Januszkiewicz, Henryk Kucharzyk, Adam Kowal, Adam Winterowski (nie miał umowy o pracę z MSZ, odkomenderowany z wojska do radiostacji)
Kategoria I pomocnicza	Zdzisława Karczewska, Kazimiera Kossowska, Katarzyna Nora Giffin (obywatelka brytyjska), Maria Rogoyska, Zofia Sztajn, Róża Maria Prus-Wiśniowska
Kategoria II pomocnicza	Urszula Radajewska, Maria Pogorzelska, Maria Żółkowska
Niżsi funkcjonariusze	Mieczysław Graczyk, Walter Gladys (obywatelka brytyjska), Leslie Hartill (obywatel brytyjski), John Hester (obywatel brytyjski), Maciej Karpiński, Władysław Olek, Józef Podlaski (obywatel brytyjski)

Zatrudnienie w centrali stale rosło: 1.04.1942 r. zatrudnionych było 51 osób, 1.12.1942 r. 62 osoby, w kwietniu 1943 r. już 75 osób. Powiększenie liczby etatów było podyktowane rozwojem sieci placówek zagranicznych, tzn. w centrali rozszerzył się zakres prac politycznych i powstały nowe referaty. O budżecie MSZ na rok 1943 rozmawiano na posiedzeniu Rady Ministrów 8.01.1943 r. Zastępca prezesa Rady Ministrów Mikołajczyk: „zwraca uwagę na niepokojący wzrost wyższych etatów w resorcie Ministerstwa Spraw Zagranicznych, grożący zupełnym odwróceniem normalnej piramidy hierarchicznej [...] prosi o wniesienie już na najbliższe posiedzenie Rady Ministrów zapowiedzianego przez ministra Raczynskiego wniosku o kredytach na szkolenie młodych kandydatów do służby dyplomatycznej, o co Rada Narodowa się już od dwóch lat upomina. Do prowizorium budżetowego MSZ wejdzie 17 z 24 nowych etatów”⁶⁶⁵.

Dodatkowo Rada Ministrów uchwałą z dnia 11.02.1943 r. przyznała MSZ kredyt w wysokości 3600 funtów na tzw. prace zlecone dla urzędników służby zagranicznej na bezpłatnych urlopiach. Kredyt obliczono na około 20 osób, przeciętnie po 15 funtów miesięcznie za prace dla placówek bądź w formie referatów na zadane tematy, bądź częściowego zatrudnienia. Nazwiska osób korzystających z tych sum Ministerstwo Spraw Zagranicznych komunikowało Prezydium Rady Ministrów, które zawiadamiało Ministerstwo Skarbu, że nic nie stało na przeszkodzie w dokonywaniu wypłat.

Rozrastanie się administracji państwowej w czasie trwania wojny było źle odbierane przez opinię publiczną. W prasie emigracyjnej w Londynie dało się odczuć niezadowolenie żołnierzy z ciągle rosnących żądań urzędników, wobec ich mniej odpowiedzialnych zadań. „Gdy spojrzeć dzisiaj na życie wielu naszych ziomków, gdy zajrzeć do jednej czy drugiej restauracji, do klubu, dancingu czy kabaretu – wynieść naprawdę trzeba uczu-

⁶⁶⁵ Protokół posiedzenia Rady Ministrów nr 2 z dnia 8 stycznia 1943 r., [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. V, s. 145.

cie zgorzenia i niesmaku. Wszystko porosło w piórka. Wszystko jest nadęte, napuszone, pyszne, ważne. Każdy jest tam »nieodzownym« w Londynie, każdy »niezastąpiony«, każdy spełnia jakąś misję specjalną, jakieś specjalnie poruczone zadania. A na razie jedzą, piją, bawią się i dyskutują. [...] Otóż, jeśli wrócimy do naszego pierwotnego założenia, że wszyscy w mundurach, czy bez mundurów, jesteśmy żołnierzami: jeśli założymy, że wszyscy mamy te same cele na oku i wszyscy mamy zadania do wykonania – to musimy ostro zaprotestować. Te same obowiązki, ale i te same prawa. Dlaczego jeden fachowiec jest odkomenderowany do specjalnych prac i dostaje za nie żołd i strawne i kwaterunkowe, a inny jest przeznaczony na taką samą lub podobną funkcję i otrzymuje za nią grube funty. A jedna jest tylko różnica między nimi. Ten pierwszy nosi mundur – ten drugi nigdy go nie miał. [...] I nie mając na myśli bynajmniej jakichkolwiek projektów polepszenia bytu żołnierskiego, nie widzimy powodów utrzymania tak wysokiego standardu życia rzeszy »panów w kolorowych krawatach«. Fakt, że wszędzie ich pełno, że swe zblazowane, snobistyczne, wszystko wiedzące twarze obnoszą po Londynie, nie przynosi nam korzyści»⁶⁶⁶.

Błędem rządu polskiego w Wielkiej Brytanii było ustalenie stosunkowo wysokich płac dla urzędników cywilnych. Przy powiększającej się administracji państwowej pensje pracowników były problemem dla budżetu i niesprawiedliwością wobec tych, którzy walczyli i narażali życie, zarabiając skromny żołd. Z drugiej strony, zrozumiała była tendencja sfer urzędniczych do zabezpieczenia sobie możliwie dogodnych warunków płacy, nawet kosztem pewnej niepopularności. W końcu mogli mówić, że pobierali kwoty takie, jakie rząd uznał za celowe i uzasadnione im przyznać. Wydatki personalne stale rosły i w 1943 r. były prawie 2,5 razy większe niż dwa lata wcześniej. Przyjmując rok 1941 za 100% (151 065 funtów), w 1942 r. wyniosły one 157% (236 370 funtów), a w 1943 r. aż 235% (355 210 funtów)⁶⁶⁷. To samo zjawisko widać w ciągle powiększającej się liczbie etatów urzędników władz centralnych.

Liczba etatów administracji centralnej, lata 1940–1943:

	liczba urzędników
Okres Angers	ok. 300
Stan faktyczny z 1.09.1940	112
Budżet na II półrocze rok 1940	160
Budżet na rok 1941	202
Uzupełniony w lipcu budżet na rok 1941	256
Dekret z 7.01.1942	315
Dekret z 31.12.1942	385
Preliminarz budżetowy na rok 1943	553

⁶⁶⁶ Wszyscy służymy tej samej sprawie, ale ..., „Dziennik Żołnierza” 1943, nr z 21 stycznia.

⁶⁶⁷ IPMS, zesp. A.5, sygn. 37, Z. Szydłowski, Referat generalny na Komisji Budżetowej, 9.02.1943 r., s. 9 dokumentu, b.p.

Skok w 1943 r. wynikał częściowo z przeniesienia na etat pracowników, którzy byli dotąd płatni z funduszków rzeczowych (ok. 50 osób), co nie zmienia faktu, że powiększono grupę urzędników o kolejną setkę etatów. Nie tylko rosła liczba etatów, ale ich kategoria uposażenia, tzn. stosunkowo liberalnie akceptowano wnioski awansowe i przesunięcia do wyższej grupy uposażenia. W 1942 r. awansowano 81 urzędników, w następnym roku kolejnych 59 pracowników. Przyjmując liczbę etatów z dekretu z 7.01.1942 r. (315 osób), można uznać, że w ciągu dwóch lat awansowano przeszło 40% urzędników i w ten sposób ukryto podwyżki pensji.

Rada Ministrów zdawała sobie sprawę z niebezpiecznego dla budżetu rozrastania się administracji centralnej. Powołała nawet specjalną Komisję Ekspertów (21.11.1941 r.), która miała zbadać celowość wydatków państwowych. Karol Popiel, przewodniczący tej grupy roboczej, już na pierwszej stronie raportu napisał: „I jeżeli ktokolwiek sądził, że z analizy naszej organizacji i działalności można wyciągnąć tzw. wnioski oszczędnościowe w sensie zmniejszenia wydatków ze Skarbu Państwa ten się niewątpliwie rozczaruje. I to jest pierwsza konstatacja, którą chciałbym bardzo mocno podkreślić, aby już później nie wracać do tego tematu i nie podniecać nieusprawiedliwionych nadziei: wydatki Rządu od początku stale rosną i rosnać będą, bo muszą, nadal”⁶⁶⁸. Wszystkie ministerstwa rozszerzały zakres swojego działania, co zwiększało wydatki ze Skarbu Państwa. Wynikało to także z prac związanych z określeniem wizji świata po zakończeniu wojny. Także w MSZ rozpoczęto przygotowywanie urzędników dla przyszłej Polski. Można było ich szukać wśród byłych członków służby zagranicznej pozostających na bezpłatnych urloпах lub szkolić nowych.

Pierwszym zadaniem było oszacowanie „strat wojennych” w korpusie służby zagranicznej. Stan osobowy urzędników MSZ 1.06.1939 r. wynosił 1293 osoby, w tej liczbie 530 pracowników etatowych. Z tej grupy 229 urzędników zajmowało stanowiska odpowiedzialne, wymagające długoletniego wykształcenia i doświadczenia. Byli oni podstawą działalności MSZ i można roboczo podzielić ich na dwie kategorie: kierowniczą (40 osób) i sztabową (189 osób). W centrali do pierwszej kategorii „kierowniczej” należało dziewięć osób: podsekretarz stanu i jego zastępca oraz siedmiu dyrektorów i wicedyrektorów politycznych⁶⁶⁹, do „sztabowej” – 78 pracowników: wicedyrektorzy niepolityczni, naczelnicy wydziałów i zastępcy, kierownicy referatów, radcowie polityczni⁶⁷⁰.

Z wymienionych 229 osób 1.07.1942 r. 83 osoby były zatrudnione w MSZ lub podległych urzędach, 14 kolejnych w innych urzędach polskich, 32 były w wojsku (kilku w niewoli lub internowanych); 61 osób uznano za „stracone” z różnych względów: zamordowani i zmarli (3), zaginieni bez wieści i prawdopodobnie zmarli (3), w Dachau (1), usunięci ze służby państwowej (4), przekroczyli granicę wieku (5), chorzy i załamani nerwowo (7), „zmęczeni i nieprzydatni” (6), „skończeni” politycznie (10), wątpliwi co do możliwości wykorzystania w przyszłości (23). Grupa sztabowa powiększyła się do 1.07.1942 r.

⁶⁶⁸ Ibidem, zesp. PRM.E, sygn. 27, Karol Popiel: I sprawozdanie z przeglądu organizacji i zakresu działania urzędów centralnych, 15.01.1943 r., s. 2 dokumentu.

⁶⁶⁹ Na placówkach 10 ambasadorów i 21 posłów – ibidem, Kolekcja 39, Jan Wszelaki, teczką 17, Bilans osobowy Ministerstwa Spraw Zagranicznych na 1 lipca 1942 r. i perspektywy przyszłości, poufne, b.p.

⁶⁷⁰ Na placówkach 111 osób: chargé d'affaires e.p., radcy i I sekretarze ambasad i poselstw, konsulowie generalni i konsulowie.

o 13 osób, wśród nich 10 byłych urzędników MSZ (Kajetan Morawski, Jan Ciechanowski, Karol Bader, Michał Kwapiszewski, Aleksander Ładoś, Stanisław Łepkowski, Władysław Mazurkiewicz, Konstanty Rozwadowski, Jan Drohojowski, Bolesław Leitgeber) i trzy osoby spoza MSZ (Stefan Glaser, Sylwin Strakacz, Roman Wodzicki).

Autorzy notatki podsumowali, że brakuje około 110 osób, by uzupełnić stan i zapewnić gotowość realizowania wszystkich zadań służby zagranicznej w czasie wojny i po jej zakończeniu. „Opracowanie niniejsze ma na celu – czytamy w notatce – dostarczenie materiału do obrony pozostałych jeszcze kadr MSZ przed atakami ze strony partyjnej zawziętości, której podstawą jest niezdawanie sobie sprawy z rzeczywistości. Sens moralny przytoczonych wyżej cyfr jest prosty: jeżeli jest wielkie zadanie do wykonania, to nie należy niszczyć narzędzia, za pomocą którego może ono być wykonane, a to tym bardziej że dziś już jest jasne, iż okaże się ono niewystarczające”. Do zadań tych należało: wyłonienie fachowej reprezentacji na konferencję pokojową, obsadzenie kilkudziesięciu placówek dyplomatycznych i konsularnych w Europie, utworzenie centrali gotowej do przeniesienia do kraju. „Sprawne wykonanie powyższych zagadnień – mówił Raczyński do Rady Ministrów – wymaga zapewnienia dostatecznej ilości personelu wykwalifikowanego. Uważam za swój obowiązek przystąpić możliwie najszybciej do prac nad przygotowaniem kadr urzędniczych. Pragnę tu zaznaczyć, iż wypadki wojenne – zwłaszcza zajęcie Francji – poczyniły w dotychczasowym personelu Ministerstwa Spraw Zagranicznych szczerby znacznie większe, niż się ogólnie przypuszcza”⁶⁷¹.

W centrali trwały prace nad ewidencją dostępnych urzędników. Po raz pierwszy poważnie pomyślano o szkoleniu nowych kadr. W 1941 r. MSZ zdobyło kredyty zaledwie na pięciu praktykantów. Władze wojskowe zwolniły w tym celu pięciu młodych oficerów i podchorążych, a po ukończeniu przez nich praktyki skierowało kolejnych pięciu żołnierzy. W 1942 r. liczba praktykantów wzrosła do ośmiu rocznie. W styczniu 1943 r. Rada Ministrów wstępnie zarezerwowała w budżecie 30 tys. funtów na ten cel dla MSZ, odpowiednią uchwałą przyjęto miesiąc później – 11.02.1943 r. Przewidywała ona 30 etatów praktykantów po 30 funtów miesięcznie (12 miesięcy), 30 etatów szkolnych po 25 funtów (12 miesięcy) oraz 20 stypendium tytułem umowy o dzieło po 15 funtów miesięcznie dla przebywających poza Wielką Brytanią byłych urzędników MSZ. Kursy dyplomatyczno-konsularne zostały rozwinięte później, w trakcie urzędowania ministra Tadeusza Romera.

Głównym „źródłem” nowych urzędników było wojsko. Kierownicy komórek organizacyjnych MSZ mogli wskazywać swoich kandydatów. Ludwik Krotoski, kierownik Referatu A.III., napisał notatkę do kadr: „Proponuję następujących kandydatów do referatu administracyjno-gospodarczego na etat w II stopniu służbowym” i dalej podawał najważniejsze informacje, np. „Jerzy Krajewski, były urzędnik Konsulatu RP w Rydze i Poselstwa RP w Bernie. Pracowity i spokojny. Pełni służbę w wojsku jako aspirant. Adres: Polish Forces P/12”⁶⁷². Jeśli w nabór nowego pracownika zaangażowana była osoba z kierownic-

⁶⁷¹ IH, zesp. 42, sygn. 293, [800/42/0/-/293], Projekt oświadczenia ministra spraw zagranicznych, 18.12.1942 r., skan 980.

⁶⁷² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/351, Teczka personalna Jerzego Krajewskiego, Notatka kierownika Referatu Administracyjnego, 1943 r., b.p. Został przyjęty w A.III. 21.06.1943 r., początkowo jako praktykant, 1.08.1943 r. zastąpił Ludwika Krotoskiego w funkcji kierownika referatu.

stwa, naturalnie proces kwalifikowania miał większe szanse na pozytywny finał. Jan Wszelaki (z-ca sekretarza generalnego, z-ca Dyrektora Politycznego MSZ i kierownik Referatu Ekonomicznego) informował sekretarza generalnego o doskonałym kandydacie – Leszku Meyerze, który ukończył Wydział Ekonomiczny w Edynburgu, był wprawdzie w wojsku, ale miał kategorię D, a przede wszystkim „mówi i pisze po angielsku lepiej od pana Ciechanowskiego”⁶⁷³. Leszek Meyer dostał się na praktykę w MSZ, został z dniem 1.07.1943 r. przydzielony do Sekretariatu Ministra, gdzie pełnił rolę tłumacza i później sekretarza ministra Tadeusza Romera. 27.11.1944 r. zdał egzamin dyplomatyczno-konsularny i pracował w centrali do lipca 1945 r.

Urzędnicy rekrutowani do MSZ z wojska mieli tylko sort mundurowy, nie mieli (i nie mogli mieć) ubrań cywilnych. Wraz z przejściem do służby zagranicznej musieli kupić sobie wszystkie rzeczy potrzebne do życia. Na ten cel zmuszeni byli brać pożyczki, wnioski takie wielokrotnie pojawiają się w teczkach personalnych przechowywanych w IPMS w Londynie (niestety, często tylko to znajduje się w aktach osobowych). W takich sytuacjach centrala zwracała się do Ministerstwa Skarbu: MSZ „prosi uprzejmie o udzielenie panu Friedrichowi Arturowi (podanie w załączeniu) pożyczki na zakup ubrania cywilnego w wysokości funtów 15.0.0 płatnej w 3 ratach miesięcznych poczynawszy od 1 VIII 1943. Pan Friedrich korzysta z odkomenderowania dla praktyki w MSZ do 20 X 1943 i posiada pozwolenie MON na noszenie ubrania cywilnego”⁶⁷⁴.

Korespondencja z wojskiem dotyczyła także reklamowania od obowiązku służby czynnych urzędników centrali. Początkowo, w latach 1940–1941, zwolnienie otrzymało zaledwie ośmiu pracowników. We wrześniu 1941 r., przy okazji kolejnych reklamacji, sekretarz generalny uzasadniał, że i tak ponad 100 urzędników MSZ pozostawało w czynnej służbie wojskowej na terenie Imperium Brytyjskiego, więc tym kilku „Ministerstwu niezbędnie potrzebnych” niech pozwolą pracować. Wśród tej nielicznej grupy znaleźli się Karol Kraczkiewicz (kierownik Referatu IVa oraz delegat MSZ do Komitetu Międzyministerialnego dla spraw celów wojny), Wacław Białokur (kierownik Referatu/Biura Szyfrów), Józef Tyszka (z-ca kierownika Referatu/Biura Szyfrów, kierownik Działu szyfrów wychodzących).

4.3. Szyfry i łączność Ministerstwa Spraw Zagranicznych

Wśród reklamowanych z wojska przewagę stanowili pracownicy komórek odpowiadających za szyfry i zabezpieczenie łączności. Komunikowanie się z placówkami było jedną z podstaw działania centrali. Jak wskazano wcześniej przed wojną kierownictwo MSZ zleciło do realizacji intensywny program rozwoju sieci łączności radiowej, co w du-

⁶⁷³ Ibidem, Kolekcja 39, Jan Wszelaki, sygn. 17, List Jana Wszelakiego do Kajetana Morawskiego w sprawie Leszka Meyera, 1.09.1942 r., b.p.

⁶⁷⁴ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/163, Tezka osobowa Artura Friedricha, Kopia pisma sekretarza generalnego MSZ do Ministerstwa Skarbu, 26.06.1943 r., b.p.

żej mierze udało się sfinalizować. W samej centrali Wydział Szyfrów we wrześniu 1939 r. tworzyło 12 pracowników: ogólny kierownik (pensja 700 zł), kierownik technicznych (600 zł), kierownik (600 zł), starszy telegrafista (500 zł), sześciu telegrafistów (po 400 zł) oraz dwóch mechaników (po 400 zł). Wszyscy byli opłacani z Funduszu Specjalnego. Do centrali w Angers dotarło tylko pięciu pracowników: kierownik Józef Gorzechowski oraz Tadeusz Lisiecki, Feliks Górski, Henryk Wielowieyski i Jan Molassy (ten ostatni w Referacie Łączności). Po klęsce Francji do Wielkiej Brytanii ewakuował się tylko Feliks Górski, któremu udało się ocalić część słowników szyfrowych.

W Londynie MSZ nie dysponowało własną radiostacją. Jedyną łączność radiową miała Ambasada RP w Londynie. Jej słaba moc i ograniczona „przepustowość” (nadajnik „R.C.A.” 150 wat) sprawiły, że minister podjął decyzję o szybkim kupnie aparatu „Ed-dystone” o mocy 500 wat. Z budżetu na rok 1941 wydano 1380 funtów na urządzenie stacji radiowej oraz na zatrudnienie dwóch dodatkowych szyfrantów. Obsługa składała się z siedmiu osób, z których kierownik i czterech pracowników było na etacie MSZ, a dwóch na etacie Ambasady RP w Londynie. Radiostacja obsługiwała także inne resorty i stale potrzebowała kolejnych doświadczonych pracowników. Poszukiwania osób znających technikę szyfrowania stosowaną w służbie zagranicznej wiązało się także z obowiązkiem ochrony tych pracowników i ich wiedzy, by nie dostali się w ręce obcego wywiadu. Ich wojenne historie mogły stać się kanwą niejednej książki sensacyjnej.

Bolesław Dulemba był urzędnikiem MSZ od maja 1939 r. Został zaangażowany na podstawie pozytywnej opinii o nim Ministerstwa Spraw Wojskowych w Warszawie. Od października 1939 r. do czerwca 1940 r. pracował w MSZ w Angers, następnie (sierpień–wrzesień 1940 r.) działał na rzecz władz wojskowych, by nawiązać łączność między Francją i Londynem. Dulemba miał wizę wyjazdową francuską i tranzytową hiszpańską, mimo to przeszedł przez zieloną granicę nielegalnie i ukrywał się w Barcelonie. Był poszukiwany przez policję, nie można było dla niego wystąpić o wizę. Poseł Szumlakowski z Madrytu informował: „aresztowanemu porucznikowi Zagórskiemu podczas badań przedłożono poprawnie napisane nazwisko Dulemby, zapytując, czy go zna. Wynika stąd, że wywiad hiszpańsko-niemiecki specjalnie się Dulembą interesuje i zjawienie się go tutaj groziłoby mu aresztowaniem”⁶⁷⁵. Przydzielono go zatem do Poselstwa RP w Lizbonie, choć fizycznie był już w Grand Hotelu w Gibraltarze. 16.09.1941 r. znalazł się już w Londynie, gdzie trafił od razu do MSZ. Chciało go wojsko, ale wniosek MSZ o reklamowanie go ze służby uzyskał aprobatę. Sprawę uzgodniono z szefem Łączności Sztabu Naczelnego Wodza płk. Heliodorem Cepą. Dulemba przebudował jedną ze stacji MSZ oraz prowadził prace instalacyjne stacji ruchomej, samochodowej, realizowanej według planu rozwoju sieci radiowej MSZ na czas wojny.

Wzywani byli także fachowcy spoza centrali. „Bardzo Pilne. Do Madrytu przybył Leonard Konecki, radiotelegrafista zatrudniony przed ewakuacją w Poselstwie RP w Belgradzie. W związku z tym Ministerstwo prosi o wystąpienie do Foreign Office o zgodę skierowania Koneckiego do Gibraltaru, skąd udałby się on na Bliski Wschód. Gdyby jed-

---

⁶⁷⁵ Ibidem, sygn. 474/2/140, Telegram szyfrowy nr 657 z Madrytu do MSZ, otrzymany 5.09.1941 r., b.p.

nak przeprowadzenie ewakuacji Koneckiego w tej drodze napotkało na duże trudności, Ministerstwo prosi o skierowanie go z Gibraltaru do Anglii⁶⁷⁶. Konecki otrzymał wizę portugalską na paszporcie prowizorycznym, wystawionym w Rzymie przez ambasadę chilijską, na nazwisko Więczyśława Perowicza, dostał się samolotem do Lizbony, a następnie do Londynu, gdzie podjął pracę w MSZ z dniem 1.12.1942 r. W kolejnych latach w kręgu zainteresowania MSZ byli wszyscy specjaliści radiotechnicy, co wiązało się z dużym wzrostem liczby przesyłanych depesz. Trwało także przygotowywanie kadr do obsadzenia nowych placówek po zakończeniu wojny. W 1944 r. MSZ „dowiaduje się, że radiooperator Włodzimierz Imiela z Marynarki Handlowej znajduje się obecnie na lądzie, na bezpłatnym, półrocznym urlopie zdrowotnym. W związku z powyższym MSZ prosi uprzejmie o wyrażenie zgody na zatrudnienie w okresie tym Pana Imieli w dziale radiowym MSZ”⁶⁷⁷.

Wracając do roku 1941, warto przypomnieć, że „szyfry” były ważnym tłem konfliktu na linii minister spraw zagranicznych–premier. Generał Sikorski wyszedł zwycięsko z walki i zgarnął dla siebie całą pulę, co poparła stosowną uchwałą Rada Ministrów. „Do czasu zasadniczego unormowania sprawy centralizacji szyfrów – czytamy w dokumencie – zarządza się co następuje: paragraf 1. Biuro Szyfrów, przewidziane w paragrafach 1 i 6 uchwały Rady Ministrów z dnia 28 sierpnia 1940 r. w sprawie tymczasowej organizacji Ministerstwa Spraw Zagranicznych, przechodzi pod nadzór i kierownictwo Prezesa Rady Ministrów; paragraf 2. Personel, zatrudniony w dotychczasowym Biurze Szyfrów Ministerstwa Spraw Zagranicznych, podlega służbowo Dyrektorowi Biura Prezydialnego Prezydium Rady Ministrów, lecz pozostaje tymczasowo na etatach Ministerstwa Spraw Zagranicznych; paragraf 3. Uchwała niniejsza wchodzi w życie z dniem 1 sierpnia 1941 r.”⁶⁷⁸ Kiedy emocje trochę opadły, 1.09.1941 r., korespondencja szyfrowana wróciła do centrali, choć utrzymano kontrolę przekazywanych informacji. MSZ zostało zobowiązane do przekazywania dyrektorowi Biura Prezydialnego Prezydium Rady Ministrów kopii wszystkich wysłanych i odebranych depesz⁶⁷⁹.

Podstawy samodzielności komórek odpowiedzialnych za komunikację radiową zostały określone już rok wcześniej, w tajnych instrukcjach ministra spraw zagranicznych w sprawie organizacji Służby Łączności MSZ z 8.05.1940 r. i z 18.09.1940 r., na mocy których szefowi Służby Łączności MSZ zostały powierzone wszystkie sprawy natury technicznej, korespondencyjnej, administracyjnej i personalnej. Szef Referatu, następnie Biura Szyfrów był urzędnikiem równym kierownikowi działu w centrali.

Referat Szyfrów miał zapewnioną stałą łączność telefoniczną z dwoma radiostacjami, z prywatnymi mieszkaniami ministra i sekretarza generalnego, ze Sztabem Naczelnego Wodza i jego biurem szyfrów, z Prezydium Rady Ministrów, MSW i jego komórką szy-

⁶⁷⁶ Ibidem, sygn. 474/2/317, Teczka personalna Leonarda Koneckiego, Kopia pisma z-cy ministra stanu do spraw Bliskiego Wschodu do Ambasady RP w Londynie, 8.06.1942 r., b.p.

⁶⁷⁷ Ibidem, sygn. 474/2/233, Teczka personalna Włodzimierza Imieli, Pismo szefa Biura Łączności MSZ do Ministerstwa Przemysłu, Handlu i Żeglugi, Dział Spraw Morskich, 7.03.1944 r., b.p. Imiela pracował dla MSZ od marca 1944 r. do końca wojny.

⁶⁷⁸ IH, zesp. 42, sygn. 285, [800/42/0/-/285], Uchwała Rady Ministrów w sprawie tymczasowej zmiany statutu organizacyjnego MSZ, 31.07.1941 r., skan 403.

⁶⁷⁹ IPMS, zesp. PRM.K, sygn. 102/39a, Protokół z posiedzenia Rady Ministrów, 1.09.1941 r., b.p.

frową. W pomieszczeniu Referatu zainstalowano bezpośrednią linię miejską, tak że pracownicy nie byli uzależnieni od dyżurów w centrali telefonicznej MSZ, która nie działała po południu, w niedziele oraz w święta. Ponadto w celu usprawnienia obiegu informacji w czerwcu 1941 r. MSZ kupiło dwa nowe motocykle, którymi dysponowali pracownicy radiostacji.

W grudniu 1941 r. centrala posiadała trzy kompletne stacje nadawczo-odbiorcze, z których dwie współpracowały z placówkami, trzecia stanowiła rezerwę. Ta ostatnia miała zostać zamontowana na samochodzie ciężarowym i zapewnić ciągłość pracy sieci w przypadku unieruchomienia dwóch podstawowych stacji w budynkach w skutek sił wyższych, jak bombardowanie, przerwa w dostawie prądu lub ewakuacja. W listopadzie 1941 r. prace nad tym pojazdem specjalnym były bardzo zaawansowane, a oddanie do użytku przewidziano na dzień 1.04.1942 r. Bolączką łączności był brak części zamiennych do stacji, szczególnie lamp, których nie można było dostać w Wielkiej Brytanii, mimo faktu, że głównym dostawcą sprzętu była firma londyńska „Webb's Radio”. Obie stacje obsługiwało sześciu radiotelegrafistów, z których jeden był kierownikiem ruchu obu punktów nadawczo-odbiorczych.

Od 1.01.1942 r. cała służba łączności przeszła na budżet MSZ. Koszty sieci (stacje centrali oraz 12 placówek) wynosił około 11 tys. funtów rocznie, co było sumą ogromną, lecz potrzebną, bowiem obrót transmisyjny samej centrali policzony według stawki pocztowej kosztowałby około 25 tys. funtów. Oszczędności skarbowe były więc spore.

Kto zatem korzystał z transmisji danych centrali? Obrót szyfrowy Ministerstwa Spraw Zagranicznych stanowił 32% całości, Sztabu Naczelnego Wodza – 41%, MSW – 12,9%, Ministerstwa Opieki Społecznej – 6,6%, Ministerstwa Skarbu – 5,9%, Ministerstwa Informacji – 1,2%, Ministerstwa Sprawiedliwości – 0,3%, ministra Józefa Hallera – 0,1%⁶⁸⁰.

Centrala radiowa MSZ wysyłała i odbierała dziennie ponad 4,5 tys. grup szyfrowych. Wynik ten pokrywał zapotrzebowanie wszystkich resortów cywilnych oraz Sztabu Naczelnego Wodza i nie wyczerpywał możliwości transmisyjnych. Obie stacje pracowały łącznie 24 godziny na dobę (stacja nr 1 – 14 godzin, nr 2 – 10 godzin). Stacja nr 1 efektywnej pracy miała 10 godzin, pozostały czas to nawiązywanie łączności, potwierdzenie słyszalności, wymiana niezbędnych uwag. W ciągu dyżuru stacja nadawała przeciętnie 44 telegramy.

Całkowity obrót Biura Szyfrów MSZ, luty–sierpień 1941 r.⁶⁸¹:

miesiąc	sieć własna	państwowe telegramy i połączenia kablowe	razem
luty	67%	33%	100%
	642 depesze	371 depesze	1013 depesz
	49 140 grup	24 110 grup	73 2501 grup

⁶⁸⁰ IH, zesp. 42, sygn. 341, [800/42/0/-/341], Ścisłe tajna ekspertyza sieci łączności MSZ, 18.12.1941 r., skan 805–806.

⁶⁸¹ Ibidem, Porównanie ilości materiału szyfrowego przechodzącego przez Biuro Szyfrów MSZ, 1941 r., skan 908–909.

miesiąc	sieć własna	państwowe telegramy i połączenia kablowe	razem
marzec	72% 698 depesz 59 540 grup	28% 346 depesz 22 820 grup	100% 1044 depesz 81 360 grup
kwiecień	70% 634 depesze 47 135 grup	30% 301 depesz 20 345 grup	100% 935 depesz 67 480 grup
maj	71% 783 depesze 60 040 grup	29% 423 depesze 24 210 grup	100% 1206 depesz 84 250 grup
czerwiec	64% 532 depesze 48 380 grup	36% 352 depesze 26 515 grup	100% 944 depesz 74 895 grup
lipiec	68% 574 depesze 45 425 grup	32% 318 depesz 20 905 grup	100% 892 depesze 66 330 grup
sierpień	57% 423 depesze 39 805 grup	43% 283 depesze 28 430 grup	100% 706 depesz 68 235 grup

Ogromne zmiany w organizacji „szyfrów” wprowadzono w następstwie uderzenia gmachów centrali latającą bombą V-1. Po 5.07.1944 r. Biuro Łączności przeniesiono na prowincję, do miejscowości Stevenage, 53 km na północ od Londynu (1,5 godziny jazdy samochodem). Nie dochodziło tam do ataków niemieckich i można było rozwinąć także działalność szkoleniową. Jednak i tam zdarzały się wypadki, a wtedy Ministerstwo Spraw Zagranicznych występowało do Ministerstwa Skarbu o wypłacenie zwrotu kosztów leczenia, bowiem „powstały na skutek nieszczęśliwego wypadku, któremu uległ P. Dulemba w związku z pełnieniem obowiązków służbowych (upadek z dachu, złamanie żeber i szereg wynikających stąd komplikacji)”⁶⁸². Ośrodek działał daleko od Londynu i niektórzy pracownicy nie chcieli lub nie mogli się tam przenieść. Wtedy szybko następowały decyzje personalne. „Dnia 11 marca [1945 r.] zostałem wezwany do Biura Łączności w MSZ – pisał Klemens Kowal – gdzie p. Weinstein w formie ultimatum oznajmił mi, że mam zlikwidować wszystkie swoje sprawy w Londynie, gdyż za trzy dni wyjadę do Stevenage celem objęcia pracy po p. Kosteckim, tj. w charakterze instruktora radiotelegrafii”⁶⁸³. Ponieważ Kowal odmówił pracy w miejscu i na warunkach wskaza-

⁶⁸² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/140, Karta służbowa do Referatu Budżetowego MSZ, 7.08.1944 r., b.p. Ten wniosek dotyczył zapewne dużych kosztów związanych z leczeniem, bowiem od końca 1942 r. urzędnicy mianowani na stanowiska służbowe w MSZ mogli korzystać z bezpłatnej pomocy lekarskiej – Zarządzenie Rady Ministrów z dnia 10 XII 1942 r. o pomocy lekarskiej dla pracowników państwowych i ich rodzin, [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. V, s. 114–119.

⁶⁸³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/335, Teczka personalna Klemensa Kowala, Pismo do dyrektora Biura Prezydialnego w Prezydium Rady Ministrów, 11.06.1945 r., b.p.

nych mu przez ministerstwo, centrala przesłała do Prezydium Rady Ministrów wniosek o natychmiastowe zwolnienie Klemensa Kowala z pracy.

Referat Techniczny Biura Szyfrów miał najwyższy poziom zabezpieczeń pomieszczeń i materiałów aktowych w całym ministerstwie. Za całość odpowiadał kierownik Referatu, bezpośrednią pieczę nad materiałami i archiwami sprawowali kierownicy zmian. Szef porannego dyżuru otwierał kasę pancerną i szafy, by wydać szyfrantom potrzebne arkusze, a archiwum w ręce urzędnika w kancelarii Gabinetu Ministra. O godz. 15.00 kończyła się pierwsza zmiana i odpowiedzialność przechodziła na drugiego kierownika, który kończąc pracę, zbierał wszystkie materiały i zamykał w kasie. Na noc klucz do pomieszczenia (pokój 102 w budynku MSZ przy Hyde Park Crescent 12) trafiał do dyżurnego woźnego.

Preliminarz budżetu Biura Łączności MSZ na rok 1945⁶⁸⁴:

par.	cel wydatku	funt
1	Konserwacja i eksploatacja sieci łączności	
1a	Konserwacja materiałowa placówek	3120
1b	Koszty instalacyjne nowych placówek	1000
1c	Koszty materiałowe Centrali i różne	600
1d	Utrzymanie transportu Centrali wraz z jego asekuracją	460
2	Dodatki za prace nadliczbowe placówek Dział III, paragraf 1	4440
3	Dodatki za prace nadliczbowe Centrali (po 55 funtów miesięcznie) Dział II, paragraf 2	660
4	Kurs łączności (8-miesięczny)	
4a	15 kandydatów po 28 funtów miesięcznie	3360
	10% dodatku rodzinnego	336
4b	Honoraria za wykłady i laboratoria	250
4c	Wydatki rzeczowo-administracyjne	120
5	Kredyt inwestycyjny	
5a	80–100 odbiorników fonicznych dla placówek, po ok. 40–50 funtów za sztukę	4000
5b	15 agregatów spalinowych	7500
5c	Ekspertyza i koszty opracowania modeli	500
5d	100 maszyn szyfrowych	25 000
6	Obsada placówek zagranicznych (razem 43 etaty, w 1944 było 35) Londyn 3 etaty, Paryż 2 etaty, Konsulaty we Francji (do czasu wznowienia normalnej komunikacji) 6 etatów (Budżet B), Lizbona 2 etaty, Madryt 1 etat, Kanada 2 etaty, Waszyngton 2 etaty, Montevideo 2 etaty, Kair 2 etaty, Kair (przy rządzie	

⁶⁸⁴ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 922, Pismo szefa Biura Łączności do Referatu Budżetowego, tajne, 5.09.1944 r., b.p.

par.	cel wydatku	funty
	greckim) 1 etat, Jerozolima 2 etaty, Bejrut 2 etaty, Teheran 2 etaty, Ankara 2 etaty, Stambuł 3 etaty, Rzym 2 etaty, Sztokholm 1 etat, Haga 2 etaty (Budżet B), Bruksela 2 etaty (Budżet B), Oslo 1 etat (Budżet B), Kopenhaga 1 etat (Budżet B)	
7	Obsada Centrali Biura Łączności (razem 25 etatów) 1 etat kat. Ia 2 etaty kat. IIa (dla z-cy szefa łączności oraz dla inżyniera, kierownika Wydziału „tele”) 5 etatów kat. III (urzędnik ds. ogólnych i kodowych, kierownik techniczny Biura Łączności, kierownik laboratorium i warsztatu, dwaj starsi operatorzy, którzy obecnie posiadają kat. IV stopień uposażenia, a których awansowanie, po 5 latach służby, jest absolutnie nieodzowne i nieuniknione) 12 etatów kat. IV (obecnego personelu) 3 etaty kat. V (dwie teleskryptorki i jedna maszynistka) 2 etaty kat. VII (jeden woźny i jeden motocyklista) Poza tym trzy osoby płatne z kredytów rzeczowo-administracyjnych, a mianowicie: dwie sprzątaczk (płatne tygodniowo) po ok. 20 funtów miesięcznie każda i jedna osoba do administracji dwóch domów Biura Łączności (płatna również tygodniowo) po ok. 22 funtów miesięcznie	
8	Kredyty „Podróży służbowych” Centrali w ogólnym budżecie MSZ należy podnieść o 1500 funtów w przewidywaniu potrzeb Biura Łączności w 1945 (przewożenie sprzętu)	
9	Kredyty „Podróży służbowych” placówek podnieść również o 1500 funtów na ten sam cel (przewożenie sprzętu).	

Finansowanie spraw łączności było ukrywane pod różnymi hasłami, w 1944 r. 100 tys. funtów, jako kredyt nadzwyczajny, umieszczono w części 5, dział 5 budżetu MSZ. Biuro Łączności przeznaczyło tę sumę na inwestycje powojenne, tzn. zamówiło sprzęt u producentów. Problem pojawił się wtedy, gdy otrzymano informację zwrotną, że towar nie zostanie dostarczony w bieżącym roku księgowym ze względu na duże opóźnienia w produkcji – priorytet miały zamówienia wojskowe. Jan Weinstein wnioskował, by sumy z tego kredytu przeszły automatycznie do budżetu na rok 1945⁶⁸⁵.

Zmianą organizacyjną w „szyfrach” było Zarządzenie organizacyjne z 15.11.1944 r., które było aktem wykonawczym do Uchwały Rady Ministrów z dnia 6.04.1944 r. Do tej pory Biuro było wydziałem w Dziale Ogólnym. Po 15.11.1944 r. Biuro Łączności zostało podporządkowane bezpośrednio sekretarzowi generalnemu. Ostatnią instrukcją było Tajne zarządzenie organizacyjne z 22.05.1945 r. (Pers./438/II), które weszło w życie tuż przed rozwiązaniem MSZ:

⁶⁸⁵ Ibidem, Karta służbowa tajna szefa Biura Łączności do kierownika Działu Ogólnego MSZ, 17.11.1944 r., b.p. Kontrakt z firmą „Romic Co.” na 30 tys. funtów, z firmą „Creed” na 40 tys. funtów, pozostały sprzęt o wartości ok. 30 tys. funtów został zamówiony za pośrednictwem Sztabu Naczelnego Wodza i War Office.

„1) Biuro Łączności MSZ, jako dział ściśle tajny, o zadaniach specjalnych, jest jednostką samodzielną, równorzędną pozostałym Działom MSZ.

2) Cała korespondencja przychodząca i wychodząca, dotycząca wszystkich spraw Biura Łączności, winna być rejestrowana przez Kancelarię Główną hasłem Ł, przewidzianym dla tych spraw przez rejestraturę i przekazywana bezpośrednio do Biura Łączności.

3) Korespondencja napływająca do innych Wydziałów, a dotycząca spraw personalnych, budżetowych i rachunkowych Biura Łączności winna być mu komunikowana. Pisma i depesze wychodzące w tych sprawach z poszczególnych Wydziałów winny być uzgadniane z Biurem Łączności, odpisy zaś tej korespondencji przekazywane do B.Ł.

4) Akty, dotyczące spraw Biura Łączności, a załatwiane przez inne Wydziały, winny być po załatwieniu przechowywane w odrębnych teczkach lub podteczkach, oznaczonych jako »Ściśle Tajne« i znakowanych hasłem Ł/431. Cała korespondencja dotycząca tych spraw powinna być znakowana Ł/431, łamane przez odpowiedni znak rejestratury danego Wydziału i sprawy.

5) Akta personalne, zgodne z istniejącymi przepisami i praktyką kancelaryjno-archiwalną MSZ na przestrzeni lat kilkunastu, dzielić się winny na dwie grupy. Jedna z nich znajdować się winna w Wydziale Osobowym, druga zaś w Biurze Łączności.

Na akta w Wydziale Osobowym składają się:

- a) dokumenty osobiste,
- b) świadectwa szkolne i inne,
- c) nominacje, odwołania, przeniesienia, awanse, urlopy bezpłatne,
- d) przesunięcia terminów służby wojskowej.

Na akta osobowe, znajdujące się w archiwach Biura Łączności, składają się wszystkie sprawy pozostałe⁶⁸⁶.

Podstawy pracy Referatu Szyfrów MSZ zostały wypracowane jeszcze przed wojną i z powodzeniem kontynuowane po 1939 r. W ten sposób stale istniało połączenie placówek dyplomatycznych i konsularnych z centralą.

W archiwach zachowały się liczne materiały Referatu Szyfrów MSZ, wśród nich „Księga Ewidencyjna materiału szyfrowego” obejmująca okres od 10.04.1930 r. do momentu wybuchu wojny⁶⁸⁷. W niej odnotowano, gdzie trafiły egzemplarze konkretnych kodów szyfrowych. W tym okresie korzystano z różnych szyfrów: o numerach 3, 23, od 41 do 44, Kodu Mossego⁶⁸⁸. Materiały szyfrowe wykonano w Drukarni Sztabu Głównego pod stałym nadzorem pracownika Wydziału Szyfrów (1931 r.).

Szyfru numer 42 wydrukowano 95 egzemplarzy, numery od 1 do 40 wydano placówkom, numery od 46 do 95 spalono 13.09.1939 r. w Krzemieńcu. Wtedy też zniszczono pozostały zapas innych materiałów Referatu (m.in. 226 egz. „Przepisów o szyfrowaniu”,

⁶⁸⁶ Ibidem, sygn. 435, Zarządzenie organizacyjne nr Pers./438/II, 22.05.1945 r., k. 126–127.

⁶⁸⁷ IH, zesp. 42, sygn. 348, [800/42/0/-/348], Księga Ewidencyjna materiału szyfrowego, 1933–1939, skan 5–99; zob. też: ibidem, Wykaz materiałów szyfrowych w dniu ewakuacji z Warszawy, 5.09.1939 r., skan 102–119.

⁶⁸⁸ We wspomnianej księdze wymieniono także inne zakupy, np. cztery maszyny do szyfrowania Enigma (1928 r.), które trafiły do placówek w Teheranie i Meksyku, dwa egz. przechowywano w Wydziale A.I.

125 egz. „Zasad techniki szyfrowania”, „Przepisy o literowaniu”, tablice łamowe), by nie dostały się w niepowołane ręce. Pozostałe egzemplarze używane w centrali zniszczono 22.09.1939 r. na terenie Konsulatu RP w Czerniowcach.

W czasie wojny używano szyfrów przedwojennych (tzw. liczbowych, czyli o numerach 23, 41–44) oraz opracowanych i wprowadzonych po 1.09.1939 r. (szyfry: 50, 51, „Alfa”, „T”, „Z”).

Istniało podejrzenie, że kody używane na początku wojny zostały zdekonspirowane. Szyfr „Alfa”, opracowany w Angers, był w użyciu przez wszystkie placówki od 1940 r. W połowie 1943 r. tylko placówka w Madrycie używała przedwojennego szyfru, pozostałe przeszły na nowe słowniki.

Stale wzmacniano ochronę informacji, pracowano nad nowymi systemami, które by-łyby pomocne w chwili złamania przez wroga szyfru podstawowego, czyli „Alfa”. Pod koniec 1942 r. i na początku 1943 r. wysyłano do placówek nowy szyfr „50”. Odkryło się to z problemami, bowiem jeden słownik wraz z materiałami pomocniczymi ważył ponad 2 kg i mógł być przekazywany tylko za pośrednictwem polskich kurierów. Mimo tych trudności w połowie roku 1943 już 19 placówek „nadawało” tym systemem⁶⁸⁹.

System uproszczony „Z” stosowano do mniej ważnych informacji, spowodował redukcję depesz szyfrowanych słownikowo o jedną trzecią.

Co roku opracowywano nowy szyfr, druk jego książek i tablic odbywał się pod ścisłym nadzorem pracowników Biura Szyfrów w drukarni „Geo Barber and Sons Ltd.” W 1944 r. trwało to od 13 marca do 21 kwietnia, a osobami odpowiedzialnymi za nadzór byli Józef Bieszczad (Referat Ogólny Biura Szyfrów) i Mieczysław Graczyk (woźny).

Szyfry przychodzące były sporządzane w czterech egzemplarzach, z których jeden kopia szyfrowa zatrzymywała do swojego kompletu, trzy pozostałe trafiały do kancelarii. Tam były one rejestrowane i dwa egzemplarze przekazywane dalej do Sekretariatu Ministra. Szef Sekretariatu Ministra przedstawiał szyfry ministrowi i sekretarzowi generalnemu, którzy oryginał kierowali do dyrektora politycznego lub kierownika Działu Ogólnego i dalej do referentów. Drugi egzemplarz, o ile jego treść interesowała posłów RP przy rządach obcych, był im przedstawiany w Sekretariacie Ministra, a następnie ulegał zniszczeniu. Szyfry między referentami a kancelarią przenoszono w zamkniętych na klucz teczkach.

Szyfry przychodzące, rozpoczynające się od słów „sekretoowane” lub „tylko dla Pana Ministra”, musiały być natychmiast (bez dalszego rozszyfrowywania) przekazane do kierownika Biura Szyfrów, który decydował, kto taki telegram odkoduje do końca. Szyfrogram następnie bez przepisywania na maszynie trafiał prosto do Sekretariatu Ministra. Za utrzymanie tajemnicy treści takiego dokumentu dany urzędnik był osobiście odpowiedzialny.

Minister spraw zagranicznych oznaczał szyfry, które miały być podane do wiadomości premiera lub członków rządu. Parafrazy dla nich dokonywał sekretarz ministra. Kiedy telegram dotyczył wyłącznie spraw innych resortów, kopię dla nich sporządzał Sekretariat

⁶⁸⁹ Ankara, Capetown, Detroit, Jerozolima, Kair, Lizbona, Meksyk, Nairobi, Nowy Jork, Teheran, Waszyngton, Winnipeg, Montreal, Sztokholm, Lusaka, Ottawa, Salisbury, Zomba w południowej części Malawi.

Ministra, powiadamiając przy tym urzędnika centrali odpowiedzialnego za ten obszar. W konsekwencji żaden szyfr w oryginale, nieprzepisany, nie mógł zostać wysłany poza budynek MSZ. Skrupulatnie przestrzegano obiegu niejawnej korespondencji, szyfr był znany tylko osobom do tego upoważnionym.

Podobnie, tylko w odwrotnym kierunku, płynął szyfr wychodzący: od referenta do ministra lub działających z jego upoważnienia sekretarza generalnego lub dyrektora politycznego, do których należało wyłączne prawo expediatur, przy czym szyfry premiera mógł zatwierdzić do wysłania tylko szef MSZ. Minister spraw zagranicznych udostępniał także treść części szyfrów wychodzących premierowi i członkom rządu. Jeśli ostateczną wersję telegramu oznaczono zgodą na wysłanie, trafiał on w trzech kopiach do Referatu Szyfrów, gdzie kodowano go, zamieniając go w serie liczb. Po ekspedycji jeden formularz z tekstem, oznaczony datą nadania, zatrzymywano w Referacie, dwa pozostałe zwracano Sekretariatowi i dalej Kancelarii i odpowiedzialnemu referentowi.

Jeśli korespondencję szyfrowaną chciał wysłać inny resort, to załatwiał to wyznaczony referent (gdy treść interesowała go służbowo) lub generalnie Sekretariat Ministra.

Było tylko kilku urzędników upoważnionych do podpisywania w imieniu MSZ blankietów telegraficznych w korespondencji urzędowej. 1.07.1942 r. byli to radcowie: Józef Zarański, Tadeusz Wierusz-Kowalski, Paweł Czerwiński i Karol Kraczkiewicz.

Były różne rodzaje telegramów ze względu na ważność. Nadużywanie, zarówno przez centralę, jak i przez placówki, oznaczeń pilności telegramów szyfrowych, doprowadziło do deprecjacji oznaczenia „statissime” i „statim” oraz zaburzeń funkcjonowania łączności szyfrowej. W grudniu 1944 r. na nowo określono zasady opisywania telegramów. Oznaczenia „statissime” (natychmiast) wolno było używać tylko w wyjątkowych wypadkach, kiedy sprawa rzeczywiście wymagała pilnego załatwienia, tzn. bezzwłocznego zaszyfrowania i wysłania depeszy przez gońca oraz odszyfrowania jej na placówce bez względu na porę nadejścia. Telegram ze znakiem „statim” (bardzo pilne) Biuro Szyfrów wysyłało w świat w dniu otrzymania (najpóźniej w ciągu 24 godzin), telegramy pilne były wysyłane po dwóch powyższych kategoriach w możliwie najkrótszym terminie, przed telegramami zwykłymi⁶⁹⁰.

Depeszę złożoną z 450 grup wyrazowych w centrali odszyfrowywano średnio ponad cztery godziny. W przypadkach błędów w kodowaniu jedną depeszę odczytywano dopiero po siedmiu godzinach od otrzymania. Niekiedy w Referacie Szyfrów tworzyły się zaległości trudne do nadrobienia. Wtedy do pomocy kierowani byli wybrani urzędnicy innych referatów, którym zlecano odczytanie określonej liczby grup szyfrowych (od 450 do 500). To pozwalało w tydzień zlikwidować zatory i przywrócić płynność obiegu szyfrów⁶⁹¹. 1.01.1943 r. personel sieci łączności otrzymał dodatki za pracę w niedzielę i święta oraz za nadliczbowe godziny nocne w wysokości 5 szylingów za godzinę dla osób zatrudnionych w Londynie.

⁶⁹⁰ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 970, Okólnik sekretarza generalnego MSZ w sprawie rodzajów telegramów, 14.12.1944 r., b.p.

⁶⁹¹ IH, zesp. 42, sygn. 285, [800/42/0/-/285], Karta służbowa podpisana przez kierownika Referatu Szyfrów, 13.07.1942 r., skan 478.

Jos. Mikulczyk

8

MINISTERSTWO SPRAW ZAGRANICZNYCH

No. 438/42

Londyn, dnia 20 czerwca 1942 .

Do wszystkich Poselstw i Konsulatów R.P.

Na skutek powstania szeregu nowych placówek i spraw ,jako się wyłoniły w ostatnich dwóch latach, Ministerstwo Spraw Zagranicznych podaje poniżej uzupełnienie HASEŁ REJESTRATURY.

Za MINISTRA

W. Mikulczyk

Skróty:

Cl - Kolumbia
Kb - Kuba
Pe - Peru
Pg - Paragwaj
Ur - Urugwaj
" -
73/I - Sytuacja w Polsce , zabór niemiecki
73/II - " " zabór sowiecki
245 - Wojna 1939
245/I - Prace przygotowawcze do konf. pok.
/Biuro Prac Polit. ekon. i praw./
245/II - Jęcey polscy
580/a - Amb. RP. w Czung King
661 - Kons. Gen. RP. w Bombaju
662 - Poselstwo RP. Ottawa
664 - Konsulat R.P. Capetown
664/a - " Johannesburg
665 - " Lusaka /Rodezja/
666 - Poselstwo RP. Santiago de Chile
668 - Poselstwo R. . Kabul
669 - Konsulat RP. Beyrut
670 - " Wellington
671 - LIA I DĄCJA PLACÓWEK BAŁTYCZICH
901 - Konsulat RP. Tanger
902 - " Brazzaville
903 - " Alger
904 - " Dublin
905 - " Sydney
906 - " Glasgow
907 - Poselstwo R. . Bagdad
908 - " Bogota
909 - " Havana
910 - " Montevideo
911 - Konsulat " San Francisco
912 - Poselstwo " Lima
738 - Uchodźcy

POSELSTWO R.P. w MEKSYKU	
Nr	438-24
Weszło dn.	25. 9. 1942 r.
Załączników	
Gotówli	
Przedm. wart.	

J. Wierzbowski

20/6

W.

Widzi! Wyproszono uzupełnienia!

25. 9. 42.

A. Wierzbowski

Okólnik do wszystkich placówek w sprawie uzupełnienia haseł rejestratury,

26.06.1942 r. (AAN)

Sieć radiowa MSZ umożliwiała łączność ministerstwa z kilkunastoma placówkami zagranicznymi oraz korespondencję wszystkich pozostałych resortów rządowych oraz ich ekspozytur. W 1943 r. wzrosła liczba szyfrowanych depesz, co wobec braku nowych pracowników zmuszało osoby zatrudnione w łączności do pracy po kilkanaście godzin na dobę bez względu na dzień tygodnia. Wniosek ministra spraw zagranicznych o dodatkowe wynagrodzenie znalazł poparcie w Radzie Ministrów tym chętniej, że brakującą sumę prawie 2 tys. funtów znalazło samo ministerstwo (w pozycji budżetowej „Prace czasowe i różne wydatki osobowe”)⁶⁹². Uczestnicy kursu dyplomatyczno-konsularnego otrzymywali stypendia z kredytów na szkolenie kadr służby zagranicznej. Nie mogli pobierać od MSZ żadnego wynagrodzenia. Kiedy przez pomyłkę wypłacono im pieniądze za nadgodziny spędzone w Biurze Łączności, Ministerstwo Skarbu poleciło zwrócić im całą sumę do kasy.

W listopadzie 1944 r. dziesięciu pracowników Biura Szyfrów (z Referatu Technicznego i Referatu Ogólnego) miało dokładnie 370 godzin nadliczbowych, za które otrzymali w sumie 92 funty⁶⁹³. Częściowo dyżury te wynikały z pobytu polskiej delegacji w Moskwie, wprowadzono je w celu zapewnienia, jak najlepszego przepływu informacji. Generalnie w Biurze było za mało etatów, by obsadzić cały „czas antenowy” (zredukowano liczbę osób z 15 do 8), w okresie letnim doszły do tego urlopy pracowników. Zdarzały się także spiętrzenia w przesyłaniu informacji szyfrowych, które wynikały z czynników niezależnych od Polaków. Na czas operacji lądowania w Normandii (4–20 czerwca) zakazano jakiegokolwiek komunikacji szyfrowej. Po tej przerwie pracownicy z trudem nadrabiali zaległości, bowiem latem 1944 r. ciągle trwały naloty bombowe. Podczas alarmu pracownicy przerywali nasłuch i schodzili do schronu przeciwlotniczego i czekali na koniec bombardowania niekiedy kilka godzin. Też koniec każdego roku kalendarzowego był okresem sprawozdawczym placówek, które przysyłały raporty polityczne i plany pracy oraz rozliczenia finansowe. Razem z szyfrantami nadgodziny mieli woźni (Władysław Olek i Jan Winnicki).

Kwestie nadgodzin i ekstra wynagrodzenia dotyczą warunków życia codziennego pracowników centrali. Pieniądzy zazwyczaj brakowało, więc m.in. pracownicy kancelaryjni chętnie korzystali z okazji do „dorobienia” w godzinach pozaurzędowych. Za przepisanie na maszynie: woskówki otrzymywali 2 szylingi, 6 pensów, listu komisijnego – 15 szylingów, strony dokumentu – 1 szyling. Urszula Tomorowicz w grudniu 1944 r. przepisała 144 woskówki oraz 25 stron dokumentu, za co otrzymała 19 funtów, 6 szylingów. Sumy zostały wypłacone z kredytu „tłumaczenie i przepisywanie dokumentów”⁶⁹⁴. Wszystkim urzędnikom pomagały otrzymywane dodatki rodzinne: minister w wysokości

⁶⁹² Wniosek ministra spraw zagranicznych na Radę Ministrów w sprawie dodatków dla personelu Sieci Łączności MSZ na stałe prace w nadliczbowych godzinach nocnych oraz w niedziele i święta, [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. VI: lipiec 1943 – kwiecień 1944, oprac. W. Rojek, Kraków 2003, s. 282–283. Dla Biura Łączności opracowano schematy nasłuchowe foniczne (telegraficzne i Hella) poszczególnych europejskich ośrodków transmisyjnych – wykonał je Michał Opiela, specjalista radiooperator, w dniach 6.06.–31.07.1944 r. (25 dni płatnych po 1 funcie za dzień) – koszt wpisany w budżet MSZ dział 1, par. 2, poz. 1 „prace czasowe”.

⁶⁹³ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 630, Zestawienie godzin nadliczbowych oraz całonocnych dyżurów w Biurze Szyfrów MSZ, 22.12.1944 r., b.p.

⁶⁹⁴ Ibidem, Pismo kierownika Działu Ogólnego do Referatu Rachuby Centrali, 20.12.1944 r., b.p.

12% uposażenia za pierwszego członka rodziny i po 6% za każdego następnego, przy czym łączny dodatek rodzinny nie mógł przekroczyć 24% uposażenia. Pozostałym urzędnikom należał się dodatek: na pierwszego członka rodziny 17% uposażenia i po 6% na każdego następnego, przy czym suma nie mogła przekroczyć 29% uposażenia. Za członków rodziny uważano małżonków oraz dzieci niepełnoletnie, a także rodziców, o ile pozostawali na wyłącznym utrzymaniu danej osoby. Dodatki rodzinne dla członków rodzin, którzy znajdują się w kraju, były wypłacane wówczas, gdy pobierający uposażenie miał warunki przekazania tych sum na ręce swej rodziny. Pracownikom niższym wykonywującym stałą pracę w godzinach nadliczbowych należał się (niezależnie od dodatku rodzinnego) zryczałtowany dodatek w wysokości miesięcznie 4 funtów dla szoferów i 2 funty dla woźnych. Wszystkie pensje były nieopodatkowane⁶⁹⁵.

Dnia 9.04.1943 r. Rada Ministrów przyjęła uchwałę w sprawie równoczesnego zatrudniania małżonków w urzędach i przedsiębiorstwach państwowych oraz instytucjach przez państwo subwencjonowanych lub kontrolowanych⁶⁹⁶. Uposażenie obojga nie mogło być większe niż 75 funtów. Limit ten w 1944 r. próbowano podnieść do kwoty 90 funtów, ale Rada Ministrów odrzuciła wniosek.

Mimo trudnych warunków materialnych, pracownicy centrali angażowali się w pomoc innym Polakom poszkodowanym przez działania wojenne. Wobec braku polskojęzycznych publikacji w obiegu i niemożności zaprenumerowania ich dla polskich żołnierzy znajdujących się w szpitalach, Biuro opieki nad Żołnierzem przy Ministerstwie Obrony Narodowej zwróciło się z prośbą do wszystkich resortów o nadesłanie zbędnych czasopism, broszur i książek. MSZ włączyło się w tę akcję. W maju 1945 r. w MSZ zorganizowano zbiórkę odzieży, obuwia, książek, przyborów do mycia itp. Gotowe paczki zbierała Kancelaria Główna i przekazywała je PCK, skąd co kilka dni dostarczano je samolotami dla Polaków na terenach Rzeszy, Belgii i Holandii⁶⁹⁷.

Pozostała jeszcze kwestia zakwaterowania. Urzędnicy przybyli na wyspę, na wniosek Ambasady RP w Londynie, otrzymywali od Brytyjczyków adresy, gdzie mogli się zatrzymać. W dokumentach spotykamy wzmianki o codziennym dojeżdżaniu do pracy z podlondyńskich miejscowości. Z jednej strony było to bezpieczniejsze (ataki lotnicze skupiały się na City), z drugiej kosztowało czas i pieniądze na dojazd. Dotyczyło to jednak pracowników niższych kategorii płac. Kwestia dochodów była prawdopodobnie kluczowa. Im wyższą pensję otrzymywał urzędnik, tym większe prawdopodobieństwo zamieszkania w mieście. Im wyższa kategoria płacy, tym wyższe stanowisko w centrali. Kierownicy działów i referatów po prostu musieli mieszkać w pobliżu MSZ, by móc szybko reago-

⁶⁹⁵ IH, zesp. 42, sygn. 602, [800/42/0/-/602], Notatka Józefa Tyszki, kierownika Referatu II Działu Ogólnego i Konsularnego, dla dyrektora PD Antoniego Jażdżewskiego, 18.03.1942 r., skan 902–904.

⁶⁹⁶ *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. V, s. 375–379. Pierwsza uchwała Rady Ministrów w tej sprawie została przyjęta 2.12.1940 r. i wtedy obowiązywały surowsze przepisy: „Na posadach państwowych tak w urzędach, jak i przedsiębiorstwach państwowych, nie może być zatrudnionych więcej, niż jeden członek rodziny, prowadzący wspólne gospodarstwo domowe, wyjątek od tej reguły może postanowić osobną uchwałą, w każdym wypadku Rada Ministrów” – IH, zesp. 42, sygn. 291, [800/42/0/-/291], Okólnik Prezydium Rady Ministrów, 17.02.1941 r., skan 165.

⁶⁹⁷ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 970, Okólnik kierownika Działu Ogólnego w sprawie zbiórki materiałów, 14.05.1945 r., b.p.

wać na sytuacje wyjątkowe. Feliks Frankowski, zastępca sekretarza generalnego MSZ, od 7.11.1940 r. do 7.06.1943 r. mieszkał w Eresby House (Rutland Gate 27) – to był dobry adres, obok Hyde Parku i siedziby MSZ przy Queen's Gate 70–74. Sekretariat Ministra miał kontakt do wszystkich pracowników, którzy służbowo „kontaktowali się z cudzoziemcami”.

Adresy prywatne urzędników średniej i wyższej rangi w centrali MSZ, 1.02.1942 r.:

Kajetan Morawski	Kensington Church Street
Michał Potulicki	Pen Court Hotel, Cromwell Road
Antoni Jażdżewski	Littleridge, Sunningdale Surrey (1941); 2, Devonshire Street
Tadeusz Wierusz-Kowalski	11, Roland House, Roland Gardens
Paweł Czerwiński	Nell Gwynn House, Sloane Avenue
Jan Wszelaki	72, Melton Court, South Kensington
Stefan Lalicki	Onslow Court Hotel, Queen's Gate
Tadeusz Drobniak	470, Whitehouse, Albany Street
Tadeusz Jankowski	124, Kingsroad
Eugeniusz Weese	20, Kensington Gore
Karol Kraczkiewicz	4, Bentley Way, Stanmore
Stanisław Baliński	22, Harrington Road
Józef Marlewski	Onslow Court Hotel, Queen's Gate
Wacław Babiński	Crostock Farm, Mayford (1941); Dean Court Hotel, 134, Queen's Gate
Józef Zarański	123, Eyre Court, Finschley Road
Stanisław Głuski	29, Welbeck Street (1943)
Wacław Białokur	14, Roland House, Roland Gardens
Stanisław Westfal	35, Earl's Court Square
Roman Battaglia	49, Hallam Street
Mieczysław Sędzielowski	Orchard Drive, Edgware
Władysław Neuman	128, Dorsethouse
Stanisław Sroczyński	627, Park West, Edgware Road
Adam Tarnowski	71, Redington Road
Aleksander Zawisza	3, Heath Rise, Kersfield Road, Putney Hill
Sylwester Karalus	The Rosary, London Drive, Twyford Berks
Roger Raczyński	8, York House, York House Place, Kensington Church Street
Władysław Günther-Schwarzburg	11, Cornwall Gardens
Stefan Glaser	Cottesmore Court, Stanford Road
August Zaleski	Toddington koło Dunstable „u mrs Hunt”
Mirosław Arciszewski	Chelsea, Cloisters 435 Sloane Avenue
Stanisław Szydłowski	Roland House Roland Gardens (1941)

4.4. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 18.09.1941–1.08.1943 r.

Minister		
Edward Raczyński ⁶⁹⁸	18.09.1941–6.06.1942	kierownik MSZ z zachowaniem stanowiska ambasadora RP w Londynie, 5.09.1941 przysięga przed prezydentem RP
Feliks Frankowski ⁶⁹⁹	18.03.–7.04.1942	czasowe kierownictwo MSZ wobec przedłużającej się choroby K. Morawskiego, powierzone przez premiera
Edward Raczyński	6.06.1942–14.7.1943	minister spraw zagranicznych
Tadeusz Romer ⁷⁰⁰	14.07.–1.08.1943	
Sekretarz Generalny (S.G.)⁷⁰¹		
Adam Tarnowski	18.09.–1.10.1941	
Kajetan [Józef Dzierżykraj-] Morawski ⁷⁰²	1.10.1941–2.08.1943	zastępstwo min. E. Raczyńskiego na czas nieobecności w Wielkiej Brytanii – wizyta w Stanach Zjednoczonych (30.01.– 8.03.1942)
Wacław Babiński (D.I.) ⁷⁰³	04.1942–1.08.1943	z-ca sekretarza generalnego
Gustaw Potworowski (D.II.) ⁷⁰⁴	1.10.1942–1.09.1943	z-ca sekretarza generalnego

⁶⁹⁸ W ITC w okresie 1.08.1945–31.03.1947 r., następnie członek Rady „Komitetu dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”, Główny Polski Doradca w Ministry of Works (do 1.05.1952 r.).

⁶⁹⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/160, Teczka personalna Feliksa Frankowskiego.

⁷⁰⁰ Ibidem, sygn. 474/1/R, Karta personalna Tadeusza Romera, k. 3–4.

⁷⁰¹ Sekretarz generalny kierował biurami centrali, wydawał instrukcje placówkom w zakresie zleconym mu przez ministra spraw zagranicznych. Zastępcy sekretarza mieli tytuł ministra, wszyscy w zakresie powierzonych im funkcji w dziale politycznym otrzymali upoważnienie do podpisywania korespondencji oraz udzielania zgody na wysyłkę szyfrów.

⁷⁰² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/496, Teczka personalna Józefa [Kajetana Dzierżykraj-] Morawskiego.

⁷⁰³ Nadzór nad sprawami: personalnymi i organizacyjnymi, budżetowymi, administracyjno-gospodarczymi, kontroli rachunkowości i Funduszu Specjalnego, kancelarii, ekspedytu kurierskiego i łączności. Też poseł RP przy Rządzie Holenderskim; ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Wacława Babińskiego, k. 5–6; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 42–45.

⁷⁰⁴ Nadzór nad sprawami: uchodźcze, ewakuacji, konsularne. Podczas nieobecności Wacława Babińskiego też nadzorował Dział I. Zmarł w Portugalii w 1952 r. IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/P, Karta personalna Gustawa Potworowskiego, k. 59–60; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 307–309.

Feliks Frankowski (D.III.) ⁷⁰⁵	-28.01.1942–3.08.1943	z-ca sekretarza generalnego
Jan Wszelaki (D.IV.) ⁷⁰⁶	18.09.1941–1.08.1943	z-ca sekretarza generalnego
Protokół Dyplomatyczny (P.D.)⁷⁰⁷		
Antoni Jażdżewski	18.09.1941–1.08.1943	dyrektor
Magdalena Podhorska	10.03.1942–1.08.1943	sekretarka, maszynistka
Sekretariat Ministra (S.M.)⁷⁰⁸		
Józef Zarański ⁷⁰⁹	1.09.1941–1.04.1943	kierownik referatu prezydialnego i referatu łączności, sekretarz ministra
Kazimiera Gimzicka	18.09.1941–18.12.1942	sekretarz ministra, sprawy wizowe oraz paszportów służbowych i dyplomatycznych, przeszła do A.I.
Mieczysław Sędzielowski	18.12.1942–1.08.1943	kierownik SM
Krystyna Jałowiecka ⁷¹⁰	10.10.1941–1.08.1943	maszynistka
Wiktor Rybicki ⁷¹¹	25.06.–1.08.1943	referent
Jan Wańczycki ⁷¹²	1.08.1942–1.08.1943	początkowo jako praktykant
Referat Szyfrów/Biuro Szyfrów (R.S.)⁷¹³		
Wacław Białokur	24.09.1940– 13.07.1942-	kierownictwo pracy 24.09.1940–05.1941
Wacław Białokur	24.09.1942-	kierownik Biura Szyfrów
Tadeusz Wierusz-Kowalski ⁷¹⁴	02.1942–1.08.1943	kierownik Referatu Szyfrów

⁷⁰⁵ Nadzór nad sprawami: politycznymi Niemiec, Danii, Szwajcarii, Francji i jej kolonii i mandatów, krajów łacińskich Europy i Ameryki.

⁷⁰⁶ Nadzór nad sprawami: gospodarczymi i zagadnieniami politycznymi krajów anglosaskich, organizacji międzynarodowych, bezpieczeństwa i rekonstrukcji gospodarczej i politycznej.

⁷⁰⁷ Protokół Dyplomatyczny załatwiał wszelkie sprawy protokolarne, dot. prezydenta, premiera, ministra spraw zagranicznych i innych członków rządu, jak też korpusu dyplomatycznego akredytowanego przy rządzie polskim.

⁷⁰⁸ Sekretariat Ministra referował sprawy zlecone przez ministra i sekretarza generalnego, załatwiał ich korespondencję osobistą oraz sprawy przyjęć, rozdzielał pocztę, prowadził referat paszportów dyplomatycznych i służbowych oraz archiwum akt ściśle tajnych i zastrzeżonych. Sekretariatowi podlegały bezpośrednio: Referat Szyfrów, Radiostacja, Kancelaria, pośrednio zaś Ekspedyt Kurierski, formalnie podlegający Ambasadzie RP w Londynie.

⁷⁰⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Józefa Zarańskiego, k. 35–36; ibidem, zesp. A.42, sygn. 546, Zeszyt personalny: Józef Zarański; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 394–395.

⁷¹⁰ Ibidem, sygn. 474/1/J, Karta personalna Krystyny Jałowieckiej, k. 15–16.

⁷¹¹ Ibidem, sygn. 474/1/R, Karta personalna Wiktora Rybickiego, k. 94–95.

⁷¹² Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Jana Wańczyckiego, k. 11–12.

⁷¹³ Referat Szyfrów zajmował się korespondencją szyfrową MSZ oraz wszystkimi sprawami techniki szyfrowej.

⁷¹⁴ Tadeusz Wierusz-Kowalski do sekretarza generalnego MSZ: „Uprzejmie proszę Pana Ministra o zwolnienie mnie z kierownictwa biura szyfrów i przydzielenie mnie, jako zwykłego szyfranta, gdyż

Ksawery Burzyński	-24.09.1940–22.08.1942-	kierownictwo techniczne, szyfry przychodzące (etat Ambasady RP w Londynie); zmarł w Londynie w 1942
Józef Tysza	09.1940–1.02.1942	z-ca kierownika Referatu Szyfrów, kierownik działu szyfrów wychodzących
Paweł Czerwiński ⁷¹⁵	14.03.–1.09.1942	z-ca kierownika, szyfry wychodzące
Jerzy Litewski ⁷¹⁶	1.11.1942–16.08.1943	radca, etat Poselstwa RP przy Rządzie Czechosłowackim
Jan Helcman ⁷¹⁷	18.09.1941–1.08.1943	szyfry przychodzące
Feliks Górski	18.09.1941–1.08.1943	szyfry wychodzące
Benedykt Boczek	14.10.–19.11.1942	płatny z kredytów na prace czasowe
Witold Zwoliński	18.09.1941–1.08.1943	
Edward Tułasiewicz	18.09.1941–1.08.1943	szyfry wychodzące
Wacław Łęcki ⁷¹⁸	15.07.1942–1.08.1943	szyfrant, na etacie Konsulatu RP w Glasgow
Olgiard Czarliński ⁷¹⁹	1.02.1941–1.04.1943	szyfrant, szyfry wychodzące, na etacie Ambasady RP w Londynie
Antoni Długowski	15.05.1941–15.08.1942	szyfrant, szyfry przychodzące
Henryk Kucharzyk	1.02.1942–1.08.1943	szyfrant, szyfry przychodzące
Maria Pogorzelska ⁷²⁰	1.01.1942–1.08.1943	maszynistka
Zofia Czarkowska-Golejewska ⁷²¹	3.06.1942–1.08.1943	maszynistka

w obecnych warunkach nie podejmuję się prowadzić sprawnie powierzonego mnie referatu” – IH, zesp. 42, sygn. 347, [800/42/0/-/347], Pismo Tadeusza Wierusz-Kowalskiego w sprawie zwolnienia z pełnienia funkcji, 1.07.1942 r., skan 720. Nie wiemy, co wpłynęło na złożenie dymisji, wiemy, że nie została przyjęta.

⁷¹⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/C, Karta personalna Pawła Czerwińskiego, k. 65–66; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 93–95.

⁷¹⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/416, Teczka personalna Jerzego Litewskiego.

⁷¹⁷ Jan Helcman, 1.01.–31.10.1943 r., pracował nad opracowaniem nowego szyfru dla MSZ. Zadanie to powierzono realizować mu obok innych obowiązków służbowych (honorarium 100 funtów). Centrala planowała zmieniać słownik szyfrowy co roku, więc w czerwcu 1944 r. ponownie zlecono Helcmanowi „pracę specjalną”.

⁷¹⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/L, Karta personalna Wacława Łęckiego, k. 11–12.

⁷¹⁹ Ibidem, sygn. 474/1/C, Karta personalna Olgiarda Czarlińskiego, k. 55–56.

⁷²⁰ Ibidem, sygn. 474/1/P, Karta personalna Marii Pogorzelskiej, k. 75–76.

⁷²¹ Ibidem, sygn. 474/1/C, Karta personalna Zofii Czarkowskiej-Golejewskiej, k. 53–54.

Bolesław Szczęśniak (Szczęśniak) ⁷²²	10.1942–1.08.1943	na etacie Ambasady RP w Londynie
Stanisław Worowski ⁷²³	10.04.–1.08.1943	praktykant, szyfrant
Stefan Romanek	10.07.–1.08.1943	
Józef Skiera ⁷²⁴	20.07.–1.08.1943	praktykant, szyfrant
Ludwik Łubieński	-17.02.1943-	praktykant
Przemysław Szulc ⁷²⁵	10.04.–1.08.1943	praktykant ze stałym przydziałem, referent-szyfrant
Henryk Zych ⁷²⁶	1.06.–1.08.1943	praktykant
Józef Bieszczad	15.07.–15.10.1942	praktykant
Bronisław Siwicki ⁷²⁷	15.06.–1.09.1942	woźny
Klemens Lisowski	7.06.–21.09.1942	woźny
Barbara Weese	-1.06.–22.08.1942-	czasowo oddelegowana, szyfry przychodzące
Maria Rogoyska (Rogóyska) ⁷²⁸	05.1941–1.01.1942	czasowo oddelegowana
Kancelaria Główna ⁷²⁹		
Waleria Grabowska	18.09.1941–1.08.1943	kierownik
Zdzisława Karczeńska	18.09.1941–1.08.1943	
Maria Żółkowska	1.11.1941–1.08.1943	
Janina Raugiewicz ⁷³⁰	10.10.1942–1.08.1943	
Janina Bevensée ⁷³¹	15.01.–1.08.1943	kancelistka Działu Politycznego
Halina Wybrowska	-18.08.1943-	
Radiostacja/Referat Łączności (Ł.) ⁷³²		
Jan Weinstein	18.09.1941–1.08.1943	kierownik

⁷²² Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Bolesława Szczęśniaka, k. 196–197. Nominacja z 1.08.1942 r.

⁷²³ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Stanisława Worowskiego, k. 109–110.

⁷²⁴ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Józefa Skiery, k. 64–65.

⁷²⁵ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Przemysława Szulca, k. 218–219.

⁷²⁶ Ibidem, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Henryka Zycha, k. 75–76.

⁷²⁷ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Bronisława Siwickiego, k. 58–59.

⁷²⁸ Ibidem, sygn. 474/1/R, Karta personalna Marii Rogoyskiej, k. 44–45. Następnie w KG RP w Londynie (do października 1942) i Ministerstwie Opieki Społecznej (do 5.07.1945). W okresie 1.08.1945–31.03.1947 r. w ITC, później urzędnicza „National Assistance Board” – wydział dla uchodźców polskich.

⁷²⁹ Kancelaria prowadziła archiwum MSZ, obsługiwała pocztę zwykłą, wykonywała prace stenograficzne i maszynopisy. Poselstwa przy rządzie polskim, które mieściły się w budynku przy Queen's Gate 40 miały wspólną kancelarię, która była filią Kancelarii Głównej.

⁷³⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/R, Karta personalna Janiny Raugiewicz, k. 23–24.

⁷³¹ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Janiny Bevensée, k. 39–40. Następnie do 5.07.1945 r. p.k., Przedstawicielstwo RP przy Rządzie Norweskim.

⁷³² Radiostacja załatwiała sprawy łączności między Centralą i placówkami zagranicznymi za pośrednictwem własnych urządzeń nadawczo-odbiorczych.

Tadeusz Domaradzki ⁷³³	10.04.1941–1.12.1942-	radiotelegrafista
Tadeusz Domaradzki	30.04.–28.07.1942-	p.o. kierownik radiostacji MSZ (choroba Weinsteina)
Bolesław Dulemba	16.09.1941–1.08.1943	radiotechnik, od 1.07.1942 umowa na czas nieokreślony
Wacław Januszkiewicz ⁷³⁴	1.06.1941–1.08.1943	radiotelegrafista
Adam Kowal	-1.06.1942–05.1943-	radiotelegrafista
Adam Winterowski ⁷³⁵	1.07.1941–23.03.1943	radiooperator, etat wojskowy, nie miał umowy z MSZ, następnie przydział do Poselstwa RP w Madrycie
Mieczysław Kostecki ⁷³⁶	-1.04.1945	radiooperator, etat Ambasady RP w Londynie, 1.04.1945 przydział do Poselstwa RP w Meksyku
Zygmunt Bluszczy ⁷³⁷	1.01.–1.08.1943	referendarz
Leonard Konecki ⁷³⁸	1.12.1942–1.08.1943	radiotelegrafista
Aleksander Majder	1942–1.08.1943	radiotechnik
Karol Boczek	-4.–10.11.1942-	szyfrant
Klemens Kowal	1.03.1941–1.08.1943	
Radca Prawny (R.P.)⁷³⁹		
Michał Potulicki	18.09.1941–1.08.1943	kierownik
Włodzimierz Adamkiewicz ⁷⁴⁰	1.04.–1.08.1943	z-ca radcy prawnego
Roman Battaglia ⁷⁴¹	1.12.1942–1.08.1943	
Artur Friedrich	26.05.–12.07.1943	praktykant
Izabella Makowska ⁷⁴²	1.07.–1.08.1943	maszynistka
Jerzy Baworowski ⁷⁴³	2.09.1942–1.06.1943	praktykant

⁷³³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/128, Teczka personalna Tadeusza Domaradzkiego.

⁷³⁴ Ibidem, sygn. 474/2/243, Teczka personalna Wacława Januszkiewicza. W okresie 1.06.–31.12.1941 r. delegowany przez Kierownictwo Marynarki Wojennej do służby w centrali radiowej MSZ, zatrudniony przez MSZ jako pracownik czasowy, później umowa na czas nieokreślony.

⁷³⁵ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Adama Winterowskiego, k. 75–76.

⁷³⁶ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Mieczysława Kosteckiego, k. 129–130.

⁷³⁷ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Zygmunta Bluszczy, k. 63–64.

⁷³⁸ Ibidem, sygn. 474/2/317, Teczka personalna Leonarda Koneckiego.

⁷³⁹ Wydawał opinie dla MSZ w kwestiach prawa międzynarodowego, brał udział w negocjacjach umów, sprawował pieczę nad sprawami traktatowymi, opiniował w zakresie zainteresowania MSZ projekty ustawodawcze rządu i innych resortów.

⁷⁴⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/2, Teczka personalna Włodzimierza Adamkiewicza; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 26–28.

⁷⁴¹ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Romana Battagli, k. 27–28; ibidem, zesp. A.42, sygn. 446, Zeszyt personalny: Roman Battaglia.

⁷⁴² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/M, Karta personalna Izabelli Makowskiej, k. 9–10.

⁷⁴³ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Jerzego Baworowskiego, k. 29–30.

Dyrekcja Polityczna/Dział Polityczny⁷⁴⁴		
Mirosław Arciszewski	11.09.1941–1.01.1942	dyrektor działu
Feliks Frankowski	-28.01.1942–3.09.1943	dyrektor działu
Jan Wszelaki	-13.03.1942-	z-ca dyrektora politycznego
1941–1943		
Referat I [na pewno jeszcze 1.11.1942] określenie Referat I/Referat Anglosaski (P.I.)		
Referat Ia: Imperium Brytyjskie i Stany Zjednoczone		
Referat Ib: sprawy ekonomiczne, dostawy wojenne do Polski, Lease and Land Act, złoto polskie, do 18.12.1942, dalej jako osobny Ref. Ekonomiczny		
Józef Zarański	1.09.1941–1.04.1943	kierownik
Józef Zarański	18.12.1942-	kierownik
Wacław Białokur	28.12.1940–1.08.1943	z-ca kierownika
Benedykt Boczek	18.12.1942– 17.02.1943-	referent, potem kierownik
Józef Weytko	1.04.1943–1.05.1944	kierownik referatu
Jerzy Szczepanowski ⁷⁴⁵	-1.04.1943–10.05.1944	praktykant
Referat II/Referat Niemiecki (P.II.) (Niemcy i Dania)		
Stefan Lalicki	2.08.1941–1.08.1943	kierownik, minister pełnomocny
Tadeusz Drobniak	14.03.–1.11.1942	
Adam Kurnatowski ⁷⁴⁶	6.03.1943–15.11.1944	
Jan Karszo-Siedlewski ⁷⁴⁷	1.08.1943–6.04.1944	
Leopold Koziębrodzki ⁷⁴⁸	1.12.1942–1.08.1943	
Leopold Koziębrodzki	1.08.–1.09.1943	kierownik referatu
Edward Czyżewski ⁷⁴⁹	1.04.1943-	
Referat III/Referat Wschodni (P.III.)		
Referat III a: Rosja i Daleki Wschód		
Referat III b: kraje skandynawskie, bałtyckie, Litwa		
Tadeusz Jankowski	18.09.1941–1.08.1943	kierownik

⁷⁴⁴ Załatwiała sprawy polityczne i gospodarcze wynikające ze stosunków państwa polskiego z innymi państwami.

⁷⁴⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Jerzego Szczepanowskiego, k. 192–193. 5.05.1944 r. egzamin dyplomatyczno-konsularny, 11.05.–30.06.1944 r. Ambasada RP w Londynie, odszedł do wojska, zginął 16.04.1945 r. w Holandii, walcząc w szeregach 1. Dywizji Pancerniej.

⁷⁴⁶ Ibidem, sygn. 474/2/376, Teczka personalna Adama Kurnatowskiego; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 218–219.

⁷⁴⁷ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Jana Karszo-Siedlewskiego, k. 25–26; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 193–195. W 1954 r. otrzymał obywatelstwo amerykańskie.

⁷⁴⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/342, Teczka personalna Leopolda Koziębrodzkiego.

⁷⁴⁹ Ibidem, sygn. 474/1/C, Karta personalna Edwarda Czyżewskiego, k. 79–80.

Janusz Kruszyński ⁷⁵⁰	1.07.–1.08.1943	
Eugeniusz Weese ⁷⁵¹	15.07.1941–6.04.1944	z-ca kierownika referatu, na etacie KG RP w Londynie
Jan Jaxa-Dębicki ⁷⁵²	04.–09.1943	referent ukraiński, odszedł do wojska
Władysław Ihnatowicz	-05.–16.07.1943-	
Referat Bałtycki (B.) (kraje skandynawskie, bałtyckie, Litwa) [po 1.12.1942]		
Tadeusz Jankowski	-16.07.1943-	kierownik
Stanisław Westfal ⁷⁵³	07.1941–6.04.1944	referent litewski
Referat Zachodnioeuropejski (Z.) (Francja, Belgia, Holandia)		
Jan Karszo-Siedlewski	1.03.–1.08.1943	kierownik
Antoni Chudzyński	-16.07.1943-	
Edward Borowski	-16.07.1943-	
Referat Środkowego Wschodu		
vacat	-16.07.1943-	
Referat IV/Referat Łaciński (P.IV.)		
Leopold Koziembrodzki	5.04.–1.09.1943	
Referat Iva (Watykan, Szwajcaria, Włochy, Hiszpania, Portugalia, Ameryka Łacińska, zagadnienia żydowskie)		
Karol Kraczkiewicz	-18.09.1941–16.07.1943-	kierownik
Referat IVb (Węgry, Bałkany, Turcja i Bliski Wschód, 18.12.1942 przeszły do P.VII.)		
Roman Dębicki ⁷⁵⁴	30.08.1941–1.10.1942	kierownik
Referat V/Referat Ustrojów Międzynarodowych (P.V.) Referat V a: organizacje międzynarodowe, sprawy bezpieczeństwa, przyszły ustrój Europy, konferencje międzyalianskie Referat V b: sprawy prasowe		
Tadeusz Gwiazdoski	18.09.1941–1.08.1943	kierownik Ref. V a (7.01.–7.03.1942 urlop zdrowotny)
Stanisław Baliński ⁷⁵⁵	1.12.1941–1.09.1943	referent prasowy
Józef Tysza	10.07.–22.11.1943	
Artur Friedrich	26.07.–8.08.1943	praktykant

⁷⁵⁰ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Janusza Kruszyńskiego, k. 200–201.

⁷⁵¹ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Eugeniusza Weese, k. 33–34.

⁷⁵² Ibidem, sygn. 474/1/D, Karta personalna Jana Jaxa-Dębickiego, k. 23–24.

⁷⁵³ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Stanisława Westfala, k. 47–48.

⁷⁵⁴ Ibidem, sygn. 474/2/118, Teczka personalna Romana Dębickiego.

⁷⁵⁵ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Stanisława Balińskiego, k. 15–16.

Ludwik Gottlieb	-1.12.1942–05.1944-	początkowo praktykant
Stefan Lubomirski ⁷⁵⁶	1.05.–09.1944-	
Antoni Żmigrodzki ⁷⁵⁷	12.1943–6.06.1944	
Referat VI/Referat Uchodźczy ⁷⁵⁸ (P.VI.) (sprawy uchodźców i ewakuacji)		
Józef Marlewski	18.09.1941–1.08.1943	kierownik, z-ca ministra stanu ds. Bliskiego Wschodu, 10.1943–1.04.1944, 1.10.1943 delegowany na 6 miesięcy do Urzędu Ministra Stanu – Delegata dla Spraw Polskich na Bliskim Wschodzie w Kairze
Roman Battaglia	1.02.–1.12.1942	na etacie KG RP w Londynie
Maciej Załęski ⁷⁵⁹	1.02.–1.10.1943	
Karol Staniszewski ⁷⁶⁰	1.11.1942–1.06.1943	radca
Edward Czyżewski	-16.07.1943-	
Roman Choróbski ⁷⁶¹	15.07.1943–10.05.1944-	praktykant ze stałym przydziałem do Referatu Uchodźczego
Grażyna Prosińska ⁷⁶²	1.04.–16.07.1943-	maszynistka
Urszula Radajewska	-16.07.1943-	
Wacław Białokur	-9.02.1942–1.07.1943	z-ca kierownika referatu, na etacie Poselstwa RP przy Rządzie Norweskim
Referat Środkowy (P.VII.) (Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Jugosławia, Albania, Bułgaria, Grecja, Turcja, Bliski Wschód) działa od 18.12.1942, wcześniej te sprawy w P.IV		
Roger Raczyński	przed wyjazdem	
vacat	-16.07.1943-	
Referat Ekonomiczny (E.) (od 18.12.1942, sprawy ekonomiczne, dostawy powojenne do Polski, Lease and Lend Act, złoto polskie)		
Jan Wszelaki	-17.02.–1.08.1943	kierownik

⁷⁵⁶ Ibidem, sygn. 474/2/419, Teczka personalna Stefana Lubomirskiego; ibidem, zesp. A.42, sygn. 505, Zeszyt personalny: Stefan Lubomirski; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 242–243.

⁷⁵⁷ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Antoniego Żmigrodzkiego, k. 85–86.

⁷⁵⁸ Sprawy wizowe z dniem 29.03.1943 r. zostały przeniesione do Referatu Konsularnego.

⁷⁵⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Macieja Załęskiego, k. 25–26.

⁷⁶⁰ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Karola Staniszewskiego, k. 136–137.

⁷⁶¹ Ibidem, sygn. 474/2/74, Teczka personalna Romana Choróbskiego. 5.05.1944 r. zdał egzamin dyplomatyczno-konsularny.

⁷⁶² Ibidem, sygn. 474/1/P, Karta personalna Grażyny Prosińskiej, k. 110–111.

Józef Ruciński ⁷⁶³	1.04.–5.11.1943-	
Alicja Drabienko ⁷⁶⁴	-16.07.1943-	
Artur Friedrich	9–22.08.1943	praktykant
Marian Prause ⁷⁶⁵	9–22.08.1943	praktykant
Janusz Sleszyński ⁷⁶⁶	1.02.–30.06.1944	praktykant
Referat Francuski (Francja)		
Antoni Chudzyński ⁷⁶⁷	1.11.1942–5.08.1943-	praktykant, 1.01.1943 pracownik umysłowy
Referat Konsularny (K.) (od 18.12.1942, sprawy konsularne, prawno-konsularne, obywatelstwa, paszportowo-wizowe, wojskowe, opieki nad obywatelami polskimi za granicą)		
Stanisław Głuski	1.12.1940–31.03.1944	kierownik
Stanisław Głabiński	-16.07.1943-	kierownik
Alfons Bruno Wajdemajer ⁷⁶⁸	1.12.1942–6.04.1944	
Adam Głogowski ⁷⁶⁹	1.07.1943-	
Anna Szerer ⁷⁷⁰	1.04.–16.07.1943-	maszynistka
Artur Friedrich	21.02.–19.03.1944	praktykant
Adam Schmidt	1.06.–1.07.1942	
Dział Ogólny i Konsularny⁷⁷¹		
Jan Lech Byszewski	-1.01.1941–16.07.1943-	p.o. kierownik
Jerzy Litewski	01.–1.08.1943	kierownik
Kazimiera Kossowska	18.09.1941–1.08.1943	maszynistka

⁷⁶³ Ibidem, sygn. 474/1/R, Karta personalna Józefa Rucińskiego, k. 74–75.

⁷⁶⁴ Ibidem, sygn. 474/2/133, Teczka personalna Alicji Drabienko.

⁷⁶⁵ Ibidem, sygn. 474/1/P, Karta personalna Mariana Prause, k. 107–108.

⁷⁶⁶ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Janusza Sleszyńskiego, k. 76–77. Służba wojskowa 1.07.1944–1.03.1945 r.

⁷⁶⁷ Ibidem, sygn. 474/2/77, Teczka personalna Antoniego Chudzyńskiego; AAN, zesp. 1664, sygn. 10, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska A–Cz, Archiwum prywatne nr 7: Antoni Chudzyński, Życiorys. W l. 1940–1950 współpracownik brytyjskiego wywiadu (MI5).

⁷⁶⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/W, Karta personalna Alfonsa Bruna Wajdemajera, k. 9–10.

⁷⁶⁹ Ibidem, sygn. 474/2/185, Teczka personalna Adama Głogowskiego; zmarł w Londynie w 1994 r.

⁷⁷⁰ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Anny Szerer, k. 204–205.

⁷⁷¹ Do 12.10.1942 r. Referat Łączności, Kancelaria i Ekspedyt podlegały Sekretariatowi Ministra.

Referat Personalno-Organizacyjny (Referat I, A.I.) (sprawy personalne, budżetowe i organizacyjne Centrali i urzędów zagranicznych RP, od 18.12.1942 sprawy paszportów i wiz)		
Antoni Zalewski ⁷⁷²	1.11.1942–16.07.1943-	kierownik, na etacie KG RP w Londynie
Kazimiera Gimzicka	18.12.1942–1.08.1943	sprawy wizowe oraz paszportów służbowych i dyplomatycznych
Teodor Szotek ⁷⁷³	11.04.–16.07.1943-	
Jan Jarkowski ⁷⁷⁴	20.04.–16.07.1943-	stawił się w MSZ 30.04.1943
Zbigniew Czudec ⁷⁷⁵	-16.07.1943-	
Franciszek Witkowski	7.04.1943–10.05.1944	
Czesław Koryciński ⁷⁷⁶	1.04.1943–10.05.1944	praktykant ze stałym przydziałem, ewidencja
Stanisław Głuski		
Leon Korusiewicz	-16.07.1943-	
Maria Staniszevska ⁷⁷⁷	5.05.–16.07.1943-	maszynistka
Referat II Budżetowy (A.II.) (sprawy administracyjno-gospodarcze oraz Fundusz Specjalny Centrali i urzędów zagranicznych RP, nadzór nad niższymi funkcjonariuszami)		
Józef Tyska	1.02.1942–10.07.1943	kierownik
Ludwik Krotoski	18.09.1941–1.08.1942	kierownik
Tadeusz Januszewski ⁷⁷⁸	1.07.1943–6.04.1944	p.o. kierownik wydziału
Marian Staniewicz ⁷⁷⁹	1.01.1942–1.08.1943	na etacie Ambasady RP w Londynie
Wacław Bevensée ⁷⁸⁰	22.04.1943–15.11.1944	początkowo praktykant ze stałym przydziałem
Artur Friedrich	20.03.–2.04.1944	praktykant

⁷⁷² Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/823, Teczka personalna Antoniego Zalewskiego; ibidem, zesp. A.42, sygn. 544, Zeszyt personalny: Antoni Zalewski.

⁷⁷³ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/721, Teczka personalna Teodora Szotka.

⁷⁷⁴ Ibidem, sygn. 474/2/248, Teczka personalna Jana Jarkowskiego. Początkowo płatny z etatu „na administrację praktyk dyplomatyczno-konsularnych”.

⁷⁷⁵ Ibidem, sygn. 474/1/C, Karta personalna Zbigniewa Czudeca, k. 71–72.

⁷⁷⁶ Ibidem, sygn. 474/2/325, Teczka personalna Czesława Korycińskiego.

⁷⁷⁷ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Marii Staniszevskiej, k. 134–135.

⁷⁷⁸ Ibidem, sygn. 474/2/244, Teczka personalna Tadeusza Januszewskiego.

⁷⁷⁹ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Mariana Staniewicza, k. 128–129; ibidem, zesp. A.42, sygn. 531, Zeszyt personalny: Marian Staniewicz.

⁷⁸⁰ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Wacława Bevensée, k. 41–42.

Referat Administracyjny (A.III.) (sprawy administracyjno-gospodarcze Centrali i urzędów zagranicznych RP, nadzór nad niższymi funkcjonariuszami)		
Ludwik Krotoski	1.08.1942–8.08.1943	kierownik
Jerzy Krajewski	21.06.1943–1.07.1944	praktykant (kierownik 1.08.1943, też 1.01.1944?)
Kazimierz Nowotny-Lachowicki	-16.07.1943-	
Benedykt Boczek	-05.–27.09.1943-	
Bohdan Szmejko ⁷⁸¹	1940–1.06.1943	
Maria Konopacka ⁷⁸²	1.03.–1.08.1943	
Artur Friedrich	3–16.04.1944	praktykant
Referat IV (A.IV.) (kontrola Rachunkowości urzędów zagranicznych RP i Funduszu Specjalnego)		
Józef Smykiewicz ⁷⁸³	23.09.1941–6.04.1944	kierownik
Witold Zwoliński	-1.06.–1.12.1942-	
Stanisław Bogumił ⁷⁸⁴	1.05.1943–5.07.1945	referendarz
Piotr Mróz ⁷⁸⁵	10.04.–16.07.1943-	praktykant ze stałym przydziałem
Artur Friedrich	12–18.07.1943	praktykant
Referat V (sprawy konsularne, obywatelstwa, paszportowo-wizowe, wojskowe, opieka nad obywatelami polskimi za granicą, od 18.12.1942 jako Referat Konsularny w Dyrekcji Politycznej)		
Mieczysław Sędzielowski	18.09.1941–18.12.1942	kierownik referatu
Stanisław Głuski	-23.06.1942–31.03.1944	kierownik
Ekspedyt Kurierski (poczta kurierska przychodząca i wychodząca)		
Benedykt Boczek	-19.11.–1.12.1942-	umowa czasowa
Stanisław Sroczyński ⁷⁸⁶	17.02.1942–20.12.1944	kierownik
Tadeusz Budzyński	13.04.–1.09.1942	
Wanda Rago ⁷⁸⁷	3.09.1942–16.07.1943-	
Tomasz Glišński ⁷⁸⁸	1.10.1940–13.12.1943-	urzędnik Ambasady RP przydzielony do MSZ

⁷⁸¹ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Bohdana Szmejki, k. 206–207.

⁷⁸² Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Marii Konopackiej, k. 101–102.

⁷⁸³ Ibidem, sygn. 474/2/664, Teczka personalna Józefa Smykiewicza. Od 18.02.1942 r. prowadził rachunkowość i kasę Funduszu Dyspozycyjnego MSZ.

⁷⁸⁴ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Stanisława Bogumiła, k. 81–82.

⁷⁸⁵ Ibidem, sygn. 474/1/M, Karta personalna Piotra Mroza, k. 118–120.

⁷⁸⁶ Ibidem, sygn. 474/2/675, Teczka personalna Stanisława Sroczyńskiego.

⁷⁸⁷ Ibidem, sygn. 474/1/R, Karta personalna Wandy Rago, k. 17–18.

⁷⁸⁸ Ibidem, sygn. 474/2/184, Teczka personalna Tomasza Glišńskiego.

Biblioteka		
Zofia Szteyn ⁷⁸⁹	1.03.1941–1.08.1943	bibliotekarka
Maszyny Działu Politycznego		
Róża Maria Prus-Wisniowska	18.09.1941–1.08.1943	kierownik
Kazimiera Kossowska	1.08.1943–6.04.1944	od 25.06.1940 w Londynie
Nora Katarzyna Giffin	-08.1941–05.1943-	
Julia Chudzyńska	-18.11.1942–5.04.1943	od 1.01.1943 umowa na stałe
Julia Chudzyńska ⁷⁹⁰	5.04.–7.11.1943	następnie 6-miesięczny urlop
Janina Staniszevska ⁷⁹¹	8.11.–31.12.1943	
Urszula Radajewska (Tomorowicz) ⁷⁹²	1.07.1941–06.1943-	
Zofia Kamińska	23.09.–31.10.1941	umowa czasowa
Wanda Rago	-18.11.–1.12.1942-	umowa czasowa
Ewa Szajna	-18.11.1942–30.04.1943	
Wanda Łotyszówna	16–30.09.1943	
Funkcjonariusze niżsi		
Halina Weinstein	29.05.–30.06.1942	sporządzenie spisu Polaków na terenie ZSRR
Lidia Epstein ⁷⁹³	1.01.1943–1.01.1944	telefonistka, funkcjonariusz niższy
Jadwiga Augustynowicz-Gray	1.05.–07.1943-	
Gladys Walter	-10.12.1941–31.03.1943	telefonistka
Mieczysław Graczyk	18.09.1941–1.08.1943	goniec/szofer/woźny MSZ
Bronisław Siwicki	1.09.1942–1.08.1943	woźny
Archibald Lobb ⁷⁹⁴	1.05.1942–24.03.1945	goniec, woźny
Władysław Mioduszevski ⁷⁹⁵	24.11.1942–25.08.1943-	woźny
Stanisław Janiak	-10.06.–16.07.1943-	woźny
Leslie Hartill	18.09.1941–1.08.1943	intendent i telefonista, woźny
Józef Podlaski	18.09.1941–31.08.1942	woźny, telefonista, (Queen's Gate 40), obywatel brytyjski

⁷⁸⁹ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Zofii Szteyn, k. 214–215.

⁷⁹⁰ Ibidem, sygn. 474/2/76, Teczka personalna Julii Chudzyńskiej.

⁷⁹¹ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Janiny Staniszevskiej, k. 132–133.

⁷⁹² Ibidem, sygn. 474/1/T, Karta personalna Urszuli Radajewskiej (Tomorowicz), k. 19–20.

⁷⁹³ Ibidem, sygn. 474/1/E, Karta personalna Lidii Epstein, k. 9–10.

⁷⁹⁴ Ibidem, sygn. 474/1/L, Karta personalna Archibalda Lobba, k. 65–66.

⁷⁹⁵ Ibidem, sygn. 474/1/M, Karta personalna Władysława Mioduszevskiego, k. 93–94.

Stanisław Szymaniak ⁷⁹⁶	25.06.1942–07.1944-	szofer/woźny
Maciej Karpiński	1.10.1941–30.04.1942	pomoc biurowa, buchalteria i biblioteka
Yvonne Churchill ⁷⁹⁷	1.03.–16.07.1943-	telefonistka
Lila Margret Dalgety	-1941-	szofer
Stefan Kłopotowski	-08.1940-	szofer
Leon Jawdyński	-27.09.1941–1.04.1942	goniec, motocyklista
Leon Pijanowski	1–30.04.1942	goniec, motocyklista
Stefan Kłos	1.08.1941-	szofer ministra
Biuro Tłumaczeń		
Nora Giffin	-18.08.1943–6.04.1944	
Leszek Meyer	-18.08.1943-	

⁷⁹⁶ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Stanisława Szymaniaka, k. 234–235. Wcześniej od 1.09.1940 r. szofer ministra, od 1.08.1941 r. woźny w budynku MSZ przy Queen's Gate 40.

⁷⁹⁷ Ibidem, sygn. 474/1/C, Karta personalna Yvonne Churchill, k. 24–25.

Rozdział 5: Centrala kierowana przez Tadeusza Romera (14.07.1943–24.11.1944)

5.1. Organizacja centrali

Tadeusz Romer cieszył się „opinią dobrego urzędnika i poprawnego dyplomaty”, nie miał natomiast większego doświadczenia w podejmowaniu decyzji politycznych. Stanisław Mikołajczyk, wręczając mu nominację, miał nadzieję, że Romer będzie rzetelnym wykonawcą jego polityki⁷⁹⁸. Zastąpił Edwarda Raczyńskiego, który jak zawsze chciał pozostać tylko fachowcem i nie mieszać się w wewnętrzną walkę polityczną. Jego dobre stosunki z Brytyjczykami czyniły go niezastąpionym w polityce zagranicznej rządu w Londynie. Romer miał duże doświadczenie dyplomatyczne, lecz nie miał wyrobionych stosunków z Brytyjczykami. Raczyński pozostał więc łącznikiem nowego ministra spraw zagranicznych z establishmentem Londynu i współpraca ta układała się jak najlepiej.

Koledzy ze służby zagranicznej z jednej strony wyrażali zadowolenie z jego wyboru na szefa MSZ, z drugiej obawiali się, czy podoła temu trudnemu wyzwaniu. Jan Ciechanowski, były sekretarz generalny, pisał z Waszyngtonu: po śmierci gen. Sikorskiego „jest jeden pocieszający nas fakt, a mianowicie, iż stanąłeś na czele naszego Ministerstwa. Nigdy bowiem chyba nie potrzebowaliśmy Kierownika tak doświadczonego, jakim jesteś, z Twoimi talentami organizacyjnymi i bojowymi”⁷⁹⁹. Dobra rada była prosta: Romer, jako minister, powinien odzyskać wszystkie atuty ministerstwa, to jest wpływ na politykę personalną, ujednolicenie głosu propagandy Ministerstwa Informacji i linii polityki zagranicznej państwa oraz podział i wykorzystanie przyznanego budżetu. Walkę o dobre imię i niezależność resortu obiecał także swoim podwładnym. 1.09.1943 r. Romer zwrócił się do wszystkich pracowników centrali i placówek: „Powołany na Waszego zwierzchnika, poczytuję za swój obowiązek dążyć do przywrócenia naszej służbie, pomimo nienormalnych warunków wojennych, całego jej autorytetu na zewnątrz, opartego na fachowości, czyli wiedzy, umiejętności i zaletach charakteru pracowników, które zjednać im powinny uznanie i otworzyć przed nimi specjalne możliwości”⁸⁰⁰. Wymagał od nich dyscypliny służbowej, dyskrecji, podporządkowania pracy dyrektywom władzy, gdzie decyduje interes państwowy i dobro ogółu obywateli państwa.

⁷⁹⁸ Z.A. Derwiński, *W okowach wielkiej trójki. Polityka zagraniczna rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Obczyźnie pod kierownictwem Stanisława Mikołajczyka (14 lipca 1943–28 listopada 1944)*, Oświęcim 2015, s. 50–51; R. Habielski, *Tadeusz Romer 14 lipca 1943–24 listopada 1944*, [w:] *Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej...*, s. 343–354.

⁷⁹⁹ Tadeusz Romer Fonds: diplomatic activities, sygn. C-10453, vol. 3, USA, obraz 271, List osobisty Jana Ciechanowskiego, ambasadora RP w Stanach Zjednoczonych, do Tadeusza Romera, ministra spraw zagranicznych, 22.07.1943 r., dostępny na www.heritage.canadiana.ca.

⁸⁰⁰ IPMS, zesp. A.48, sygn. 8.C2, Okólnik do pracowników Centrali i placówek Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 1.09.1943 r., k. 209.

Edward Raczyński, ambasador RP w Wielkiej Brytanii, i Tadeusz Romer,
minister spraw zagranicznych, 1943 r. (IPMS)

W swojej aktywności na forum Rady Ministrów czy Rady Narodowej walczył o dobre imię MSZ i jego pracowników, o dobre zmiany organizacyjne w służbie zagranicznej. Podczas swojego przemówienia na zakończenie dyskusji nad exposé w Radzie Narodowej (posiedzenie plenarne RN, 20.09.1943 r.) powiedział: „Podniesiono tu jeszcze inny zarzut, dotyczący braku dbałości o odświeżenie kadr Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Będę ostatnim z tych, którzy twierdzą, że w zespole personalnym nie ma nic do zrobienia i że przedstawia się on doskonale. Sądzę jednak, że zarzut, iż w Ministerstwie Spraw Zagranicznych zasiadają same tylko mamuty, jest nieusprawiedliwiony zwłaszcza ze strony Panów, którzy brali udział w Komisji Budżetowej, której uchwałąm zawdzięczamy, że obecnie przy personelu Centrali, obejmującym osiemdziesiąt kilka osób, znajduje się ponad 60 młodych praktykantów, przygotowujących się do wstąpienia do MSZ. Sam ten fakt pozwala mi zatem uchylić krytykę w formie w jakiej została przedstawiona”. W innym miejscu dyskusji padł zarzut, że w „personelu Ministerstwa Spraw Zagranicznych są osoby pracujące przeciwko Rządowi, czy wprost przeciwko naszej racji stanu i że tych osób doszukać się można na szeregu placówkach bądź to w Afryce, bądź też na Bliskim Wschodzie. Chcę tę sprawę jasno i wyraźnie postawić – mówił minister Romer – Z chwilą, gdy formułowane są takie zarzuty, to mam prawo domagać się, by były otwarcie sprecyzowane i skierowane pod adresem odpowiedzialnego Ministra Spraw Zagranicznych. Rzeczowe zarzuty przyjmuję zawsze do rozpatrzenia. Natomiast zarzuty ogólnikowe i bliżej nieokre-

Minister spraw zagranicznych Tadeusz Romer, b.d. (IPMS)

ślone uważam za niewłaściwe i niedopuszczalne. Proszę bardzo, by na przyszłość Wysoka Rada widziała we mnie ministra, który czuje się odpowiedzialny za cały personel i który będzie wyciągał właściwe konsekwencje z zarzutów rzeczowych stawianych pod określonym adresem. Proszę o to w interesie naszej służby zagranicznej i ze względu na to, że osoby w ten sposób oskarżane nie mogą bronić się same. A z drugiej strony proszę Panów, jako należących do ciała parlamentarnego i nieponoszących formalnej odpowiedzialności za oświadczenia, składane tutaj, ażeby tego rodzaju ogólnikowe zarzuty nie były mi na przyszłość stawiane”⁸⁰¹. W ten sposób, spokojny i stanowczy, dał znać Radzie Narodowej, że w ministerstwie działa nowy gospodarz, który nie będzie tolerował wtrącania się w jego prerogatywy.

Rozwój sytuacji międzynarodowej nie pozwolił ministrowi spraw zagranicznych prowadzić aktywnej polityki zagranicznej. W niniejszej publikacji nie analizujemy i nie oceniamy dorobku politycznego ministrów. Trzeba jednak zaznaczyć, że okres urzędowania Tadeusza Romera i jego następcy, Adama Tarnowskiego, należał do szczególnie trudnych. Polacy byli popularni w Wielkiej Brytanii w latach 1940–1941, później byliśmy zawałą w dobrych stosunkach Wielkiej Brytanii ze Związkiem Radzieckim. Dowody zasług ministra Romera na polu polityki międzynarodowej można znaleźć m.in. w „Canadiana Heritage”. Jest to kanadyjskie archiwum dostępne online, z którego korzysta niewielu hi-

⁸⁰¹ Tadeusz Romer Fonds: diplomatic activities, sygn. C-10454, vol. 4, Speeches, obraz 1141, 1156, Przemówienie ministra spraw zagranicznych na zakończenie dyskusji nad jego exposé w Radzie Narodowej, posiedzenie plenarne RN, 20.09.1943 r., dostępne na www.heritage.canadiana.ca.

storyków. Być może dzieje się tak z powodu niewygodnego systemu poruszania się po sygnaturach, w każdej bowiem znajduje się ponad tysiąc skanów. „Tadeusz Romer fonds: diplomatic activities” obejmują 7 sygnatur (rolek mikrofilmu): od C-10449 do C-10455. W celu ułatwienia dostępu do dokumentów zestawiono numery skanów z konkretnymi zespołami.

Dokumenty Tadeusza Romera dostępne na www.heritage.canadiana.ca:

sygnatura	numery skanów	zawartość	daty skrajne
Vol. 1			
C-10449	1-55	African Colonies, Manuscript copies of treaties, notes	1913-1914
	56-119	Paris Peace Conference, Memoranda, correspondence	1918-1919
	120-160	Polish-French Alliance (1921), Memoranda, notes, treaty draft	1918-1966
	161-244	Polish Treaties and Agreements, Memoranda, drafts, correspondence	1925-1931
	245-418	Warsaw (2 files), Memoranda, correspondence	1922-1935
	419-536	Rome (3 files), Memoranda, official correspondence, printed material	1929-1935
	537-1177	Japan (11 files), Memoranda, correspondence, news clippings, etc. dealing with Japanese Far Eastern activities	1937-1940
Vol. 2			
C-10450	1-1238	Japan file 6 – Japan file 10	1940-1941
C-10451	1-819	Japan file 15	1940-1941
	820-1109	Shanghai Consulate-General (3 files), Correspondence, telegrams	1941-1942
	1110-1164	Lourenço Marques	1942
	1165-1264	Events leading to war in Europe (2 files), Memoranda	brak daty, 1947
	1265-1288	USSR – General (5 files), Minutes of meetings with senior Soviet political figures, messages between Ambassador Romer and the Polish Government-in-Exile (London)	1939-1952
C-10452	1-405	USSR – General (5 files), Minutes of meetings with senior Soviet political figures, messages between Ambassador Romer and the Polish Government-in-Exile (London)	1939-1952
	406-664	Polish Deportees in the USSR (4 files), Mostly correspondence from Romer to London on the condition of deportees in 1943	1941-1943

sygnatura	numery skanów	zawartość	daty skrajne
Vol. 3			
	665–718	High Commissioner – Cairo	1943–1944
	719–919	Katyń (3 files), These papers include correspondence related to the US Congressional investigation into the Katyń massacre (1952)	1943–1952, 1970
	920–949	General Władysław Sikorski, Largely deals with Sikorski's Middle East tour on which he was killed	1943–1947
	950–1058	News clippings: Sikorski and Romer (2 files), Most of the clippings date from 1943 and are related to the events surrounding Sikorski's death	1942–1947, 1970, 1974
	1059–1167	London: General (4 files), Reports, correspondence, minutes	1942–1943
C-10453	1–263	London: General (4 files), Reports, correspondence, minutes	1942–1943
	264–491	USA (3 files), Mostly correspondence and reports from Ambassador Jan Ciechanowski on the American political scene	1943–1944
	492–857	Polish-Soviet Border Dispute (4 files), Most of these papers dealing with the boundary dispute are dated between the Teheran Conference (December 1943) and Yalta Conference (February 1945). The material consist of reports, memoranda, correspondence, printed material	1942–1952
	858–917	Talks with Victor Lebedev (Soviet Ambassador to Allied Governments in London)	1944
	918–1143	The Warsaw Uprising (1 August – 2 October, 1944), Correspondence, memoranda, minutes (3 files)	1943–1944, 1950, 1954
	1144–1168	Negotiations with Stalin and Other Soviet Leaders – Minutes of meetings before and during the Warsaw Uprising	1944
	1169–1203	Polish Armed Forces Abroad	1941–1944
Vol. 4			
	1204–1283	London: General (9 files), Memoranda, minutes, correspondence, includes material related to the Moscow Conference during the Warsaw Uprising. Invitations to the diplomatic functions, replies to invitations, calling cards, etc.	1943–1944
C-10454	1–1080	London: General (9 files), Memoranda, minutes, correspondence, includes material related to the Moscow Conference during the Warsaw Uprising. Invitations to the diplomatic functions, replies to invitations, calling cards, etc.	1943–1944

sygnatura	numery skanów	zawartość	daty skrajne
	1081–1304	Speeches by T. Romer (2 files), Most date from the War period	1943–1975
C-10455	23–116	Speeches by T. Romer (2 files), Most date from the War period	1943–1975
	117–172	Organization and Personnel of the Polish Ministry of Foreign Affairs	1943–1944
	173–432	Germany (3 files), Polish-German relations before World War II. Polish interest in Germany during and after the War	1940–1954
	433–986	Bulletin of the Polish Ministry of Foreign Affairs (8 files) [nr 40–93]	1943–1945
Vol. 5			
	987–1196	London: General (5 files), Correspondence, news clippings, memoranda, maps of Poland	1944–1948
	1197–1260	Peace Conferences: Yalta, Potsdam, Paris, News clippings	1945–1974

Minister spraw zagranicznych Tadeusz Romer brał udział w posiedzeniach Komitetu Politycznego, któremu przewodniczył prezes Rady Ministrów, innymi członkami tego gremium byli: zastępca prezesa Rady Ministrów, minister obrony narodowej, minister informacji i dokumentacji, minister prac kongresowych, minister odbudowy administracji publicznej. Stale zapraszany był ambasador Edward Raczyński. Minister spraw zagranicznych wnioskował o zwołanie posiedzenia Komitetu Politycznego (np. 16.08.1943 r.) w celu zatwierdzenia exposé ministra, które miał referować na posiedzeniu Rady Narodowej. Minister spraw zagranicznych był także członkiem Komitetu Ekonomicznego, Komitetu Propagandy, Komitetu specjalnego (do spraw okupacji) oraz Komitetu dla Spraw Kraju.

Dnia 4.08.1943 r. Tadeusz Romer odwołał Kajetana Morawskiego ze stanowiska sekretarza generalnego i powierzył mu funkcję radcy politycznego MSZ. W liście do niego napisał:

„Niniejszym wyrażam Panu moje szczere uznanie i gorące podziękowanie za pracę na stanowisku Sekretarza Generalnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. W ciągu dwóch lat pełnienia tego odpowiedzialnego urzędu, w okresie niezmiernie trudnym, przyczynił się Pan w stopniu wybitnym do usprawnienia działalności Ministerstwa, oraz do szeregu osiągnięć politycznych.

Z prawdziwym żalem przychyliłem się do Pana prośby zwolnienia Pana ze stanowiska Sekretarza Generalnego. Pragnę podkreślić, że liczę na dalszą współpracę Pana na nowym stanowisku – Radcy Politycznego Ministerstwa.

Znając Pana gruntowną wiedzę w zakresie spraw międzynarodowych, Pana niezmordowaną chęć służenia sprawie publicznej, Pana talenty organizacyjne – jestem głęboko przekonany, że odda Pan naszej sprawie istotne i trwałe usługi. Nie wątpię, że jeżeli dobro

Państwa wymagać będzie delegowania Pana na którąś z naszych placówek dyplomatycznych za granicą, nie uchyli się Pan od objęcia i tego obowiązku.

Raz jeszcze dziękuję Panu, Panie Ministrze, pozostając z prawdziwym poważaniem i szczerą przyjaźnią, Tadeusz Romer, Minister”⁸⁰².

Stanowisko radcy politycznego nie było etatem wykazanym w statucie i było stworzone tylko dla konkretnej osoby. Kajetan Morawski nie sprawował długo tej funkcji. Po miesiącu, 15.09.1943 r., został mianowany przedstawicielem Rządu RP przy Francuskim Komitecie Wyzwolenia Narodowego w Algierze.

Ponownie więc najbliższym współpracownikiem ministra został sekretarz generalny. Do 1943 r. nie określono zasad jego powoływania ani jego podstawowych funkcji, jego pracę określała praktyka dnia codziennego⁸⁰³. Sekretarz generalny był stałym, fachowym pomocnikiem ministra w kierowaniu resortem i koordynatorem prac poszczególnych jednostek organizacyjnych, wydawał instrukcje placówkom zagranicznym w zakresie zleconym przez ministra. Sekretarz generalny z natury rzeczy był predestynowany do zastępowania ministra w razie niemożności pełnienia przez niego obowiązków⁸⁰⁴. Nie było to jednak normą, bowiem nie chciano ogólnie narzucać mu, kto ma go zastępować, co zależało od różnych warunków. W innych ministerstwach sprawę komplikowało ponadto powoływanie podsekretarzy stanu odpowiedzialnych za konkretne działy zagadnień. W MSZ były tylko stanowiska ministra, sekretarza generalnego i zastępców sekretarza generalnego. Liczba tych ostatnich w okresie urzędowania ministra Romera podwoiła się: w styczniu 1944 r. doszły etaty D.V. i D.VI., w marcu D.VII. i w sierpniu D.VIII. Zarządzenie organizacyjne z 15.11.1944 r. (nr Pers./438/4) i zarządzenie w sprawie obsady personalnej Centrali MSZ z 15.11.1944 r. (nr Pers./438/5) zniosły wszystkie stanowiska zastępców sekretarza generalnego. Jeden etat zastępcy sekretarza generalnego pojawił się z dniem 1.02.1945 r. na mocy decyzji ministra spraw zagranicznych z 5.02.1945 r. Do końca wojny zajmował go Tadeusz Gwiazdoski. Zastępcy sekretarza pomagali sekretarzowi generalnemu w kierowaniu poszczególnymi działami pracy centrali w zakresie przez niego ustalonym, np. Emeryk Hutten-Czapski (D.VI.) od 20.01.1944 r. nadzorował sprawy opiekuńcze, dodatkowo od 16.06.1944 r. sprawy administracyjne, personalne i konsularne. Zastępstwa zdarzały się na różnych szczeblach, w jednym przypadku sekretarza generalnego zastąpił praktykant.

Tadeusz Pawłowicz, pracownik Sekretariatu Ministra, napisał: „Zwykle raz w tygodniu min. Frankowski jeździł do Prezydenta Raczkiewicza, aby zdać mu raport z najważniejszych wydarzeń, o jakich informowali Ministerstwo szefowie naszych placówek zagranicznych. Odpowiednie pisma i depesze były starannie w tym celu przygotowywane. Któregoś

⁸⁰² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/496, Teczka personalna Kajetana [Józefa Dzierżykraj-] Morawskiego, Kopia listu ministra spraw zagranicznych z podziękowaniem, 4.08.1943 r., b.p.

⁸⁰³ Powołanie sekretarza generalnego: zgoda prezydenta na podstawie uchwały Rady Ministrów, na wniosek ministra spraw zagranicznych. Wniosek w sprawie stanowiska sekretarza generalnych w ministerstwach uchwalony na Radzie Ministrów w dniu 21 września 1943 r., [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. VI, s. 110–112.

⁸⁰⁴ Dnia 28.07.1944 r. prezydent przyjął „ministra Frankowskiego, który zameldował się w związku z objęciem obowiązków ministra spraw zagranicznych”. 14 sierpnia Romer już był na miejscu.

ranka min. Frankowski zatelefonował z miasta z prośbą, abym odebrał całą tę dokumentację od dyrektora Gabinetu Ministra M. Sędzielowskiego i przywiózł ją do siedziby Prezydenta, gdyż on w międzyczasie ma jakieś inne spotkanie. Odpowiednio zaopatrzony od razu tam pojechałem. Uprzejmi adiutanci z Kancelarii Wojskowej Prezydenta poinformowali mnie, że minister Frankowski jeszcze nie przyjechał [...] Nadszedł czas wizyty, a Frankowskiego wciąż nie było. Było już dobrych parę minut spóźnienia, kiedy z gabinetu Prezydenta wyszedł adiutant, miły mjr M. Kłobukowski, i oświadczył, że Pan Prezydent, aby nie tracić czasu, chce, żebym ja z referatem zastąpił min. Frankowskiego. Zacząłem się tłumaczyć, że nie jestem zupełnie przygotowany, ale mjr Kłobukowski nie chciał nawet tego słuchać i natychmiast wprowadził mnie do Prezydenta, przedstawił i wyszedł. Nie miałem nawet czasu na to, aby mieć treść, na pewno jednak dosyć niepewnym głosem zacząłem omawiać poszczególne depesze. Prezydent słuchał uważnie, od czasu do czasu zadawał jakieś pytania. Minęło dobre pół godziny, kiedy drzwi się otworzyły i mjr Kłobukowski wprowadził zdyszanego i ogromnie się sumitującego min. Frankowskiego. Wtedy Prezydent łaskawie oświadczył, żeby się nie przejmował, gdyż »Pan Pawłowicz bardzo dobrze Pana Ministra zastąpił«⁸⁰⁵.

W 1944 r. wszyscy członkowie kierownictwa mieli tytuły ministra pełnomocnego, do grupy tej zaliczano: sekretarza generalnego, pięciu zastępców sekretarza generalnego, szefa protokołu dyplomatycznego i jego zastępcę, szefa Gabinetu Ministra oraz dwóch radców prawnych – razem 11 osób.

Dnia 18.08.1943 r. Prezydium Rady Ministrów zwołało II konferencję międzyministerialną w sprawie ujednolicenia statutów ministerstw. Wielkie jednostki organizacyjne, odpowiadające dawnym departamentom, w nowych statutach zostały nazwane działami, które dzieliły się na referaty. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, ze względu na zakres problemów, zastosowało szerszy porządek, w którym istniały działy, wydziały i referaty. Było to potrzebne w celu uniknięcia powoływania zbyt dużej liczby działów bądź referatów⁸⁰⁶. Samodzielne referaty w hierarchii pozostawały na poziomie zwykłych referatów, przy czym były zależne bezpośrednio od ministra lub sekretarza generalnego. Radca prawny został zrównany z kierownikiem działu, co miało podnieść jego rangę, a przede wszystkim siłę głosu przy podejmowaniu decyzji.

W centrali MSZ Dział Polityczny dzielił się początkowo na 14 referatów, później zredukowano ich liczbę do 11. Dział Ogólny został rozbudowany, otrzymał strukturę dwuwydziałową wraz z referatami. 6.04.1944 r. wprowadzono nową organizację centrali, która z niewielkimi zmianami obowiązywała do końca wojny. Widoczny był ogromnie rozbudowany Dział Polityczno-Ekonomiczny z siedmioma wydziałami i wieloma referatami. To pokazuje skalę nowych zainteresowań centrali wraz ze zbliżającą się do końca wojną. Referat Bliskiego i Dalekiego Wschodu podzielił się na dwie komórki: Referat Bliskiego Wschodu oraz Referat Dalekiego Wschodu. Dział Ogólny i Konsularny rozrósł się i powstały Dział Konsularny i Dział Ogólny. Komórki te obsługiwały dużą liczbę nowych pla-

⁸⁰⁵ AAN, zesp. 1664, sygn. 13, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska M-S, Archiwum prywatne nr 46: Tadeusz Pawłowicz, Fragment pamiętnika, s. 16 mps.

⁸⁰⁶ IPMS, zesp. PRM.E, sygn. 27, Sprawozdanie z II konferencji międzyministerialnej, zwołanej przez Prezydium Rady Ministrów w dniu 18 VIII 1943 r., 19.08.1943 r., b.p.

cówek konsularnych i dyplomatycznych. Obsługa budżetu MSZ przeszła do centrali. Do tej pory każdy rachunek czy wydatek zatwierdzało Ministerstwo Skarbu, co dawało wiele okazji do kontroli decyzji MSZ i przedłużało proces płatności. Pojawił się Referat Rachuby Centrali. W dokumentach znajdujemy także informacje o niezrealizowanych reformach.

W drugiej połowie 1944 r. wraz z sukcesami wojsk alianckich wzrastała rola Referatu Niemieckiego. Stefan Lalicki, kierownik P.II., przedstawił sekretarzowi generalnemu MSZ projekt reorganizacji. „Proponowałem wówczas [lipiec 1943 r.] – pisał w notatce – utworzenie przy MSZ czegoś w rodzaju Podsekretariatu Stanu dla spraw niemieckich pod kierownictwem osoby o dużym autorytecie i doświadczeniu politycznym [...]. Byłem i jestem zdania, że taka wówczas przeprowadzona organizacja zapewniłaby MSZ pełne przygotowanie spraw niemieckich na chwilę zaprzestania działań wojennych i związaną z tym kompetencyjną konieczność objęcia kierowniczej roli w rokowaniach rozejmowych, względnie pokojowych. Projekt powyższy nie uzyskał aprobaty Pana Ministra przy równoczesnym poleceniu uaktywnienia prac Referatu pozostającego pod moim kierownictwem. Referat dysponował wówczas dwoma osobami, mną i jednym pomocnikiem bez stałego miejsca w budżecie, z płacą odpowiadającą wysokości poborów urzędnika III kategorii płac⁸⁰⁷. W marcu 1944 r. skierowano do pracy w tym referacie Adama Lisiewicza, dwa miesiące później – praktykanta Artura Friedricha. W czerwcu 1944 r. Referat Niemiecki dysponował jednym pokojem i jednym telefonem.

Szczegóły zakresów obowiązków przedstawiono w tabelach na końcu rozdziału.

Struktura MSZ, lata 1943–1945:

1.08.1943–6.04.1944	6.04.1944–5.07.1945
Minister	Minister
Radca polityczny	
Sekretarz Generalny (S.G.)	Sekretarz Generalny (S.G.)
Zastępcy Sekretarza Generalnego	Zastępca Sekretarza Generalnego
Gabinet Ministra (G.M.) Sekretariat Ministra (S.M.) Biuro Szyfrów (B.S.) Ref. Dokumentacji Placówek (G.M.D.)	Gabinet Ministra (G.M.) Ref. Polityczny (G.M.P.) Ref. Dokumentacji Placówek (G.M.D.) Ref. Prasowy (G.M.Pras.) Biuro Szyfrów (G.M.S.) Ref. Techniczny Biura Szyfrów Ref. Ogólny Biura Szyfrów Biuro Tłumaczeń (G.M.T.) Archiwum i Biblioteka (G.M.A.) Sekretariat Ministra (S.M.) Kancelaria Główna

⁸⁰⁷ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/387, Teczka osobowa Stefana Lalickiego, Notatka dla ministra, 15.09.1944 r., b.p.

1.08.1943–6.04.1944	6.04.1944–5.07.1945
Protokół Dyplomatyczny (P.D.)	Protokół Dyplomatyczny (P.D.)
Dział Prawny (Dział Radców Prawnych) I Radca Prawny (R.P.) Ref. Dok. Prawno-Politycznej (R.Pr.I.) Ref. Stosunków Międzynarodowych (R.P.II.) II Radca Prawny	Dział Prawny (R.Pr.) Radca Prawny Ref. Traktatowy Ref. Dokumentacji Prawno-Politycznej (R.Pr.I.) II Radca Prawny Ref. Spraw Międzynarodowych Prawa Prywatnego
Dział Polityczny Ref. Zachodnio-Europejski (P.I.) Ref. Niemiecki (P.II.) Ref. Sowiecki i Bałtycki (P.III.) Ref. Anglosaski (P.IV.) Ref. Środkowo-Europejski (P.V.) Ref. Ekonomiczny (R.E.) Ref. Łaciński (P.VI.) Ref. Bliskiego i Dalekiego Wschodu (P.VII.) Ref. Wyznań (P.Wyz.) Ref. Żydowski (P.Żyd.) Ref. Ustrojów Międzynarodowych (P.U.M.) Kancelaria Działu Politycznego Maszyny Działu Politycznego	Dział Polityczno-Ekonomiczny (D.P.) Wydział Ustrojów Międzynarodowych (P.I.) Wydział Niemiecki (P.II.) Wydział Wschodni (P.III.) Ref. Sowiecki Ref. Bałtycko-Skandynawski Ref. Bliskiego i Dalekiego Wschodu Ref. Bliskiego Wschodu (od 15.11.1944) Ref. Dalekiego Wschodu (od 15.11.1944) Wydział Anglosaski (od 15.11. Brytyjski, P.IV.) Wydział Zachodni (P.V.) Ref. Francja, Belgia, Holandia, Luksemburg, Szwajcaria (P.V.a) Ref. Włochy, Hiszpania, Portugalia (P.V.b) Wydział Europy Środkowo-Wschodniej (P.VI.) Ref. Europy Środkowej (P.VI.a) Ref. Bałkański (P.VI.b) Wydział Amerykański (P.VII.) Ref. Stanów Zjednoczonych Ref. Ameryki Łacińskiej Radca Ekonomiczny (R.E.) Ref. Wyznań (W.) („Watykański”) Ref. Żydowski (Ż.) Hala maszyn Działu Polityczno-Ekonomicznego
Dział Ogólny i Konsularny Wydział Personalno-Administracyjny (A.I., A.) Ref. Organizacyjno-Personalny (Pers.) Ref. Budżetowy (A.II.) Ref. Administracyjno-Gospodarczy (A.III.) Ref. Kontroli Urzęd. Zagr. i Funduszu Spec. (K.Z.) Biuro (Referat) Łączności (Ł.) Ekspedyt Kurierski (Eksp.)	Dział Konsularny (D.K.) Wydział Konsularny (K.) Ref. Ogólny (K.I.) Ref. Prawno-Administracyjny (K.II.) Ref. Wojskowy i Morski (K.III.) Ref. Emigracyjny (K.IV.) Wydział Uchodźczy (U.) Ref. Europejski (U.I.) Ref. Sowiecki (U.II.) (od 15.11. Ref. Sow. i Niem.)

1.08.1943–6.04.1944	6.04.1944–5.07.1945
Biblioteka Kancelaria Działu Ogólnego Maszyny Działu Ogólnego Centrala telefoniczna Wydział Konsularno-Opiekuńczy Ref. Konsularny (K.) Ref. Uchodźczy (Uch.)	Ref. poza-Europejski (U.III.) Ref. Reliefowy (U.IV.) (Opieki) Dział Ogólny (D.O.) Wydział Osobowy (Ogólny) (Pers.) Ref. Organizacji i Wyszkożenia (a) Ref. Pracowników MSZ (b) Ref. Konsulów Honorowych i Urzędników Przydzielonych (c) Kancelaria Wydziału Osobowego Wydział Budżetowy (A.II.) Ref. Budżetowy (A.II.B.) Ref. Rachuby Centrali (A.II.R.C.) Wydział Administracyjno-Gospodarczy (A.III.) Ref. Gospodarczy Ref. Administracyjny Ref. Bezpieczeństwa Ref. Zaopatrywania Placówek Ref. Komunikacji (A.Kom.) Ekspedyt Kurierski (Eksp.) Samodzielny Ref. Kontroli Urzędów Zagranicznych (A.IV.) Kancelaria Działu Ogólnego Biuro Łączności (Ł.) Ref. I Ogólny Ref. II Ref. III

Wielu pracowników łączyło kilka stanowisk. Wacław Białokur był kierownikiem P.IV. w MSZ i jednocześnie I sekretarzem, następnie radcą Poselstwa RP przy Rządzie Norweskim. Jego pobory w lipcu 1944 r. (niezmienne od czerwca 1940 r.) wynosiły 44 funtów plus dodatek reprezentacyjny w wysokości 6 funtów⁸⁰⁸. Feliks Frankowski był kierownikiem Ambasady RP na Francję oraz zastępcą sekretarza generalnego MSZ. Wiosną 1945 r. Jan Bociański był jednocześnie kierownikiem Referatu Prasowego Gabinetu Ministra oraz kierownikiem Referatu Żydowskiego.

W centrali od 16.06.1944 r. działała Komisja Badawcza, pracami której kierował przewodniczący Stefan Lalicki, jego zastępcą został Tytus Komarnicki, członkami: Stanisław Głuski, Tadeusz Jankowski, Stefan Lubomirski, Antoni Zalewski. Tadeusz Jankowski, za-

⁸⁰⁸ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/32, Teczka osobowa Wacława Białokura.

stępcą naczelnika Wydziału Wschodniego, 20.10.1944 r. mianowany członkiem także Komisji Kwalifikacyjnej w MSZ.

Częścią pracy dyplomatów były spotkania w korpusie dyplomatycznym, na ten cel przeznaczono z budżetu MSZ miesięcznie 390 funtów (4680 funtów rocznie) na wydatki i kontakty („styczności”). Warto zaznaczyć, że limity na ten cel były stale obniżane, w 1943 r. można było miesięcznie wydać 550 funtów. Przyjęcia „zasiadane” organizowano w wynajętych salach, mniejsze spotkania odbywały się w mieszkaniach prywatnych wysokich urzędników. Minister Romer napisał do żony: „Sam na razie mieszkam dalej w hotelu i tu też przyjmuję, co robią teraz prawie wszyscy”⁸⁰⁹. Często brakowało produktów deficytowych (np. alkoholi), które zdobywano m.in. z racji wpisania na listy uprzywilejowanych. Takie problemy miał nawet ambasador Raczyński, znający Londyn od wielu lat. „Jestem tu w takich trudnościach alkoholowych – pisał do Morawskiego – że pozwalam sobie prosić Cię o wysłanie mi beczułki algierskiego wina w możliwie najlepszym gatunku. Poza tym mówią mi, że można u Was nabywać możliwy algierski koniak za cenę plus minus 10 szylingów butelka. Jeśli tak jest w istocie, to bardzo bym prosił ze 3 lub 4 tuziny tego napoju. Wreszcie proszę o jakikolwiek inny napitek, który byś uważał za odpowiedni, np. o jakikolwiek odpowiednik sherry lub Wermutu o ile by u Was egzystował. [...] Tutaj jest wielki brak napojów wysokokowych i ceny szalone. [...] Otrzymanie pewnej ilości alkoholu jest dla mnie szalenie pilną potrzebą, gdyż bez tego nie mogę ludzi podejmować”⁸¹⁰. W sierpniu Morawski wysłał sześć butelek koniaku.

Urzędnicy centrali MSZ otrzymujący dodatki na kontakty (na „styczności”), 31.10.1944 r.:

imię i nazwisko	funkcja, stanowisko	dodatek (funty)
Feliks Frankowski	sekretarz generalny	40
Tadeusz Gwiazdoski	IV z-ca sekretarza generalnego	20
Jan Wszelaki	II z-ca sekretarza generalnego	20
Jan Karszo-Siedlewski	V z-ca sekretarza generalnego, kierownik Wydziału Zachodniego (P.V.)	20
Emeryk Hutten-Czapski	VI z-ca sekretarza generalnego, kierownik Wydziału Konsularno-Opiekuńczego	20
Karol Kraczkiewicz	III z-ca sekretarza generalnego, kierownik Działu Ogólnego	20
Mieczysław Sędzielowski	szeft Gabinetu Ministra	20
Antoni Jażdżewski	dyrektor Protokołu Dyplomatycznego	20

⁸⁰⁹ T.L. Romer, *Listy do żony Zofii z Wańkowiczów (1942–1944)*, wstęp, wybór i oprac. B. Szubtarska, Warszawa 2011, s. 143, wpis z 27.08.1943 r.

⁸¹⁰ IPMS, Kolekcja 23H, Edward Raczyński, sygn. 148, List Edwarda Raczyńskiego do ambasadora Józefa [Kajetana] Morawskiego, Londyn, 23.05.1944 r., k. 11–12.

imię i nazwisko	funkcja, stanowisko	dodatek (funty)
Jan Librach	VII z-ca sekretarza generalnego, kierownik Wydziału Anglosaskiego	20
Stefan Gacki	kierownik Wydziału Wschodniego (P.III.)	20
Aleksander Mniszek	z-ca dyrektora Protokołu Dyplomatycznego	20
Stefan Aubac	radca Poselstwa RP przy Rządzie Belgijskim i Luksemburskim	125
	razem	355

Wysokiej rangi urzędnicy otrzymywali łącznie 355 funtów dodatków, na pozostałe rachunki pozostawało tylko 35 funtów. Z tych pieniędzy płacone były rachunki za przyjęcia urządzane z polecenia ministra spraw zagranicznych. Jak się okazało, wielokrotnie przekraczano ten limit, tak że w październiku 1944 r. Wydział Administracyjno-Gospodarczy zwrócił się do Wydziału Budżetowego o uzyskanie dodatkowego kredytu na rok bieżący w sumie 500 funtów⁸¹¹.

Po drugiej stronie skali finansowej byli funkcjonariusze niżsi. Władysław Ciupak zgodził się na pracę woźnego w MSZ na następujących warunkach: „1) jako pracownik dzienny z wynagrodzeniem 1 funta dziennie, płatnym tygodniowo za każdy efektywny dzień pracy, 2) wypowiedzenie mi pracy przez MSZ może nastąpić w każdej chwili na jeden dzień naprzód, 3) w wypadku wypowiedzenia mi pracy przez MSZ zobowiązuję się nie zgłaszać z tego tytułu żadnych pretensji”⁸¹². Praca ich miała mało wspólnego z kontaktami (ze „stycznościami”) urzędników. W lipcu 1944 r. złożono wniosek o przydział trzeciego woźnego do budynku przy Queen’s Gate 40, bowiem „Haczek [zajęty jest] przez cały dzień w Ekspedycie Kurierskim jako pakier; pan Pelc, do którego obowiązków należy sprzątanie lokali biurowych Gmachu, palenie w piecu centralnego ogrzewania i roznoszenie pilnej poczty na miasto, jest również zatrudniony w Ekspedycie Kurierskim przez większą część dnia. Pomaga on przy pakowaniu poczty kurierskiej i zawozi przesyłki kurierskie kurierów okolicznościowych do cenzora do ostemplowania. Z uwagi na nabytą przez panów Haczka i Pelca praktykę w Ekspedycie Kurierskim i zaufanie, na jakie sobie zasłużyli w ciągu paroletniej pracy w tym dziale, byłoby pożądanem, ażeby ich pozostawić w Ekspedycie Kurierskim, a do roznoszenia pilnej poczty na miasto, palenia w piecu centralnego ogrzewania i częściowego sprzątnięcia lokali biurowych przydzielić specjalnego woźnego”⁸¹³.

⁸¹¹ W 1944 r. wydano: styczeń – 252,4,3 (funty, szylingi, pensy); luty – 390,19,4; marzec – 529,10,10; kwiecień – 421,9,5; maj – 466,15,7; czerwiec – 335,2,3; lipiec – 254,7,0; sierpień – 415,12,7; wrzesień – 526,19,10 – IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 922, Wydatki reprezentacyjne i na styczności na rok 1944, 31.10.1944 r., b.p.

⁸¹² IH, zesp. 42, sygn. 301, [800/42/0/-/301], Oświadczenie Władysława Ciupaka, 2.11.1944 r., skan 551.

⁸¹³ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 585, Pismo Administracji Gmachu Urzędów Dyplomatycznych RP przy Rządach Alianckich do MSZ w sprawie preliminarza budżetowego na rok 1945, 11.07.1944 r., b.p.

Nową tabelę płac pracowników kontraktowych (czyli w czasach wojny wszystkich urzędników) wprowadzono 1.01.1944 r. W miejsce dotychczasowych siedmiu kategorii płac zaproponowano 11 grup, dodając Ia, IIa, IIIa, VIII. Obowiązywały nowe przyporządkowania funkcji do pensji. Powodem tych zmian był stały rozrost aparatu rządowego i tworzenie nowych stanowisk służbowych.

Uposażenia obowiązujące od 1.01.1944 r.⁸¹⁴:

stanowisko, kategoria	miesięcznie (funty)
prezydent RP	130
prezes Rady Ministrów	130
minister, prezes NIK	110
podsekretarz stanu, wiceprezes NIK	80
pracownicy kontraktowi	
I kategoria	65
Ia kategoria	60
II kategoria	55
IIa kategoria	50
III kategoria	44
IIIa kategoria	40
IV kategoria	36
V kategoria	31
VI kategoria	28
VII kategoria	27
VIII kategoria	25

W nowej tabeli I kategorii pomocniczej odpowiadała kategoria V, II kategorii pomocniczej – VI grupa płacy, VIII kategoria – grupie pracowników niższych. Do tej pory pracownicy niżsi mieli tylko jedną stawkę wynagrodzenia, co uniemożliwiało przesunięcie do wyższej grupy, a taka praktyka była stosowana w stosunku pracowników referendarskich i pomocniczych. Po zmianie dwie ostatnie grupy (VII i VIII) były przeznaczone dla pracowników niższych, przy czym awans finansowy mógł zostać przyznany dopiero po dwuletnim okresie pracy. Dawne dwie kategorie pomocnicze odpowiadały teraz grupom V i VI, przy czym w praktyce najbardziej doświadczonym pracownikom przyznawano grupę IV, np. mieli ją wszyscy pomocniczy pracownicy rachunkowi. Powoli kategoria ta traciła charakter grupy referendarskiej i starano się pracownikom referendarskim przyznawać w drodze awansu lub od razu grupę III. Ze względu na fakt, że kategorie I i w dużej mierze II przeznaczone były dla osób zajmujących kierownicze stanowiska, dla referendarzy pozostała tylko jedna – grupa III. Wszystkich pracowników merytorycznych

⁸¹⁴ Ibidem, sygn. 1253, Tabela uposażeń obowiązująca od 1 stycznia 1944 r., b.p.

nie sposób było zmieścić w jednej stawce wynagrodzenia, więc wielokrotnie przyznawano grupę II, która nie odpowiadała rodzajowi obowiązków służbowych i kwalifikacjom. Rozwiązaniem było właśnie wprowadzenie nowych stawek: IIIa (jako początkowa grupa referendarska) oraz IIa (dla doświadczonych pracowników nie zajmujących wysokich stanowisk kierowniczych, np. dla szefów mniejszych działów lub referatów). Grupa I była zarezerwowana dla sekretarzy generalnych oraz kierowników dużych działów. Nowa grupa Ia stworzona była dla kierowników działów i ich zastępców, co do których nie było uzasadnienia do przesunięcia ich do grupy I oraz dla kierowników samodzielnych referatów lub referentów, którzy z uwagi na specjalnie ważny zakres swojej pracy czy też na dłuższy już jej okres na takie przesunięcie zasługiwali. W ten sposób ograniczono liczbę etatów w I kategorii referendarskiej oraz rozważania co do utworzenia wyższych niż grupa I stawek płac. Dotychczasowy podział pracowników na referendarskich, pomocniczych i niższych został zniesiony⁸¹⁵.

Centrala stale się rozrastała, w sierpniu 1943 r. Ministerstwo Skarbu zgodziło się na powiększenie puli etatów MSZ o 15 miejsc, w marcu 1944 r. o trzy etaty dodatkowe (podpisano umowy z Griffin, Hartill oraz Churchill – z ważnością od 1.01.1944 r.), 27.09.1944 r. przyznano MSZ 1100 funtów na zakup samochodów oraz pięć dodatkowych etatów w centrali⁸¹⁶.

Etaty w centrali MSZ, lata 1943–1944⁸¹⁷:

	1.12.1943	nowe etaty	07.1944
minister			
sekretarz generalny	1		1
z-cy sekretarza generalnego	4		4
Gabinet Ministra	13	4	17
Szyfry	8	7	15
Biuro Prawne	4	1	5
Protokół Dyplomatyczny	2		2
Dział Polityczny	21	9	30
Dział Konsularny	9	12	21
Dział Ogólny	25	13	38
Łączność	7	10	17
razem	94	56	150

⁸¹⁵ Ibidem, zesp. A.5, sygn. 23, Uzasadnienie do wniosku nagłego ministra skarbu w sprawie nowej tabeli płac pracowników kontraktowych, grudzień 1943 r., b.p.

⁸¹⁶ Protokół posiedzenia Rady Ministrów w dniu 27 września 1944 r., [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. VII: maj 1944–listopad 1944, oprac. W. Rojek, Kraków 2006, s. 404.

⁸¹⁷ IH, zesp. 42, sygn. 297, [800/42/0/-/297], Podział etatów w centrali MSZ, 1944 r., skan 1236.

W grudniu 1943 r. liczba pracowników centrali nie była za duża, na „przybycie w czwartek 23 grudnia o godz. 11.15 do pokoju Pana Ministra Spraw Zagranicznych, który pragnie przełamać się ze wszystkimi opłatkami”⁸¹⁸.

W budżecie pojawił się kredyt przewidziany na opłacanie urzędników służby zagranicznej odwołanych do centrali, w czasie od dnia odwołania do dnia ponownej nominacji, z tym że czas pozostawania w stanie „do rozporządzania” nie mógł przekraczać sześciu miesięcy. W 1944 r. było przewidzianych dziewięciu takich pracowników, w 1945 r. – 12 pracowników (I kat. płacy – 1 urzędnik, Ia – 2, II – 6, III – 3). Na korzyść pracowników działała uchwała Rady Ministrów z dnia 27.06.1944 r. w sprawie przedłużenia okresu pozostawania w stanie rozporządzalności urzędników odwołanych do centrali z 6 do 9 miesięcy. Skorzystali z tego zapisu m.in. Tytus Komarnicki i Antoni Żmigrodzki – obaj z Referatu Ustrojów Międzynarodowych.

Stan pracowników centrali MSZ według kategorii płac, 1.07.1944 r.⁸¹⁹:

kategoria płac	liczba pracowników	stanowiska, funkcje
I kat. referendarska	14	kierownik działu, z-ca sekretarza generalnego, kierownik referatu, dyrektor PD, radca prawny, szef GM
Ia kat. referendarska	2	II radca prawny, z-ca sekretarza generalnego
II kat. referendarska	18	z-ca dyrektora PD, z-ca szefa GM, kierownik biura, kierownik referatu, radca
Ila kat. referendarska	5	kierownik referatu, z-ca kierownika referatu
III kat. referendarska	28	radca, kierownik kancelarii, kierownik referatu, z-ca kierownika referatu, referendarz, kasjer, rzeczoznawca
IIIa kat. referendarska	2	sekretarz ministra, kierownik referatu
IV kat. referendarska	35	referendarz, tłumacz, kierownik kancelarii, z-ca kierownika kancelarii, księgowy, kierownik hali maszyn, bibliotekarz
V kat. referendarska	32	referendarz, maszynistka, kancelistka, intendent, księgowy, kierownik kancelarii, tłumacz, referent
VI kat. referendarska	3	telefonistka
VII kat. referendarska	5	woźny, szofer
VIII kat. referendarska	5	woźny, szofer
absolwenci kursu dyplomatyczno-konsularnego	29	
razem	178	

⁸¹⁸ Ibidem, sygn. 285, [800/42/0/-/285], Informacja sekretarza generalnego, 20.12.1943 r., skan 719.

⁸¹⁹ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 421, Wykaz pracowników centrali MSZ według kategorii płac, 1.07.1944 r.

Kategoria urzędnicza wpływała także na inne aspekty pracy. Od sprawowanej funkcji zależała np. wysokość diety w podróży służbowej. Normowało to Zarządzenie Ministra Skarbu z dnia 14.10.1943 r. w sprawie zmian niektórych przepisów Zarządzenia Ministra Skarbu z dnia 29.01.1940 r. w sprawie wysokości diet przy podróżach służbowych, delegacjach (odkomenderowaniach) i przeniesieniach poza granicami państwa (Dz.U. RP nr 10, cz. II). Dla III–VII kategorii przysługiwała tylko II klasa w przejazdach kolejowych.

Kategorie diet w podróżach służbowych, 1944 r.⁸²⁰:

kategoria diety	stanowisko
I A	prezes Rady Ministrów
I B	ministrowie, prezes Najwyższej Izby Kontroli
II	podsekretarz stanu, wiceprezes Najwyższej Izby Kontroli, kierownicy placówek dyplomatycznych przy rządach obcych państw
III	członkowie Rady Narodowej RP, szef Kancelarii Cywilnej Prezydenta RP, sekretarze generalni, dyrektorowie departamentów, członkowie Kolegium Najwyższej Izby Kontroli, radcowie ambasady i poselstwa, konsulowie generalni, attaché wojskowi, lotniczy i morscy, pracownicy kontraktowi I kategorii uposażenia, poza terenem Wielkiej Brytanii osoby pełniące funkcje kierownicze
IV	przewodniczący i prokurator Odwoławczego Sądu Morskiego, II radcowie ambasady i poselstwa, pracownicy kontraktowi Ia kategorii uposażenia, poza terenem Wielkiej Brytanii osoby pełniące funkcje referendarskie
V	sędziowie Odwoławczego Sądu Morskiego, sędzia i prokurator Sądu Morskiego, sędziowie upoważnieni przy powołanej Komisji w związku z wynikiem kampanii wojennej 1939 r., I sekretarze ambasady i poselstwa, konsulowie, pomocnicy attaché wojskowych, lotniczych i morskich, pracownicy kontraktowi II i IIa kategorii uposażenia
VI	II sekretarze ambasady i poselstwa, wicekonsulowie, attaché poselstwa i konsularni, oficerowie przydzieleni do attachatów wojskowych, lotniczych i morskich, pracownicy kontraktowi III, IIIa i IV kategorii uposażenia
VII	pracownicy kontraktowi V i VI kategorii uposażenia, poza terenem Wielkiej Brytanii osoby pełniące funkcje kancelaryjne
VIII	pracownicy kontraktowi VII i VIII kategorii uposażenia, poza terenem Wielkiej Brytanii woźni, szoferzy i inni pracownicy fizyczni

Podróżowanie nie było takie proste. Wizy wjazdowe do Anglii mogły otrzymać tylko osoby wezwane przez rząd polski lub żony i dzieci urzędników względnie wojskowych przebywających w Wielkiej Brytanii, którzy załatwią to w porozumieniu z Biurem dla Spraw Rodzin Wojskowych. Zarządzenie Foreign Office z 17.04.1944 r. wprowadziło zakaz wyjazdu wszystkich urzędników państwowych: dyplomatycznych i konsularnych oraz członków parlamentów (Rady Narodowej). Zarządzenie dotyczyło obywateli brytyjskich

⁸²⁰ Ibidem, zesp. A.5, sygn. 21, część II, Zarządzenie Ministra Skarbu, 26.01.1944 r., b.p.

PREZYDIUM RADY MINISTRÓW

L.dz. 54/44

Londyn, dnia 12.I.1944

Do Ministerstwa Spraw Zagranicznych

Pers B-22/11

w/m,

1.IV.44

Zgodnie z wnioskiem Ministerstwa Spraw Zagranicznych
z dnia 28 grudnia 1943

L.dz.Pers/B-22/43 Prezydium Rady Ministrów przesyła w załączeniu
oryginał umowy o pracę /wraz z odpisem/, zawartej na czas nieokreślony /od dnia *1.1.1944* do dnia / z

P. BOCIAŃSKIM JANEM

jako pracownikiem referendarskim /~~prawnikiem~~ kat. III ref.
w Ministerstwie Spraw Zagranicznych

Prezydium Rady Ministrów prosi o zwrot załączonego odpisu umowy o pracę niezwłocznie po podpisaniu przez

p. Bocińskiego Jana

Równocześnie Prezydium Rady Ministrów załącza wyciąg ustawy o państwowej służbie cywilnej, celem podania do wiadomości zainteresowanego /~~osoby~~ - przy doręczeniu umowy o pracę /za pisemnym potwierdzeniem/ - zgodnie z okólnikiem Prezesa Rady Ministrów z dnia 15.X. 1942 r. Nr.2786/42.

DYREKTOR BIURA PREZYDIALNEGO:

Adam Rómer
Adam Rómer.

zał. 2

Odpis do wiadomości
Min. Skarbu

Zgoda Prezydium Rady Ministrów na zatrudnienie przez Ministerstwo Spraw Zagranicznych
Jana Bocińskiego, 12.01.1944 r. (IPMS)

na równi z obywatelami polskimi. Priorytet otrzymało wojsko w związku ze zbliżającą się operacją lądowania w Normandii. Przy opuszczeniu wyspy trzeba było uzyskać exit permit. Władze angielskie zezwalały na wyjazd tylko kobietom do lat 16 oraz osobom powyżej 60. roku życia bez względu na płeć.

Budżet uchwalany był corocznie, tak też temat ten powracał w posiedzeniach Rady Ministrów. Nad budżetem na rok 1944 rozmawiano w listopadzie 1943 r. (zatwierdzony 24 listopada)⁸²¹. Dyskusje zdominowały próby rozwiązania problemu pogodzenia ogromnego rozrostu struktur służby zagranicznej z przyznanymi na ten cel środkami. W wielu paragrafach budżetu nastąpiły cięcia, których nie rozumieli pracownicy. Roger Raczynski pisał do Edwarda Raczynskiego: „Bracie Najmilszy. Wysłałem wczoraj depesz do Romera, podając się do dymisji na skutek obcięcia przez Radę Narodową mego uposażenia o 10 funtów miesięcznie, – to z ważnością wstecz od 1 lipca b.r. Uważać to muszę za wyraz niezadowolenia Rady Narodowej z mojego pozostawania w służbie państwowej, – bo o mojej działalności tutaj ci panowie nie mogą mieć informacji, jak chyba z MSZ. Zresztą mniejsza o to. Nie mam do nich specjalnej pretensji, znając bowiem skład tej instytucji trudno mi się specjalnie oburzać. Mam natomiast żal prawdziwy do MSZ i do Romera. Jest rzeczą Centrali do tej wyraźnej demonstracji nie dopuścić i bronić swych urzędników, szczególnie znajdujących się poza Londynem”⁸²². Była to akcja szukania oszczędności; znaleźli się i inni na placówkach z obniżonym uposażeniem. Radca Paweł Czerwiński, który w połowie 1943 r. pojechał do Kairu jako chargé d'affaires a.i. w Poselstwie RP przy Rządzie Jugosłowiańskim, nie otrzymał żadnego dodatku „na reprezentację”. Brak tych pieniędzy skazywał go na wegetację towarzyską, nie stać go było na podejmowanie gości. Być może lepiej zostałyby przyjęte zmiany, gdyby obieg informacji był lepszy. Kierownicy placówek często skarżyli się na pracę centrali. „Centrala jest niesłychanie papierowo-biurokratyczna – pisał Roger Raczynski – Jako zasada zresztą nie informuje się Placówek, a na wnioski i zapytania nie otrzymuje się przeważnie odpowiedzi. I tak np. ani ja, ani przypuszczam nikt z Posłów nie wie, czy mu zmieniono budżet na rok bieżący czy nie, mimo że byłoby rzeczą dość prostą po ustaleniu budżetu MSZ-tu przez Radę Ministrów dać krótki telegram: »budżet Poselstwa na rok bieżący bez zmian« – albo – »zmieniony w takiej a takiej pozycji«”⁸²³. Szef placówki dowiadywał się dopiero po otrzymaniu pieniędzy na konto, co zresztą zazwyczaj działo się z opóźnieniem – zamiast przed pierwszym każdego miesiąca, przelew docierał w połowie miesiąca, choć płatności (czynsze, pensje służby itp.) były płacone pierwszego dnia miesiąca.

Dział Ogólny już w czerwcu 1944 r. pracował nad preliminarzem budżetowym na rok następny. Nadzorujący ten pion Emeryk Hutten-Czapski rozesłał okólnik: „W związku ze zbliżającym się terminem złożenia w Ministerstwie Skarbu preliminarza budżetowego Centrali MSZ na rok 1945, proszę Panów Dyrektorów o nadesłanie do dnia 20 lipca b.r. umotywowanych wniosków co do przewidywanych wydatków w roku budżetowym 1945 w dzia-

⁸²¹ Protokół posiedzenia Rady Ministrów w dniu 24 listopada 1943 r., [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. VI, s. 273–274.

⁸²² IPMS, Kolekcja 23H, Edward Raczynski, sygn. 148, List Rogera Raczynskiego do Edwarda Raczynskiego, Kair, 23.11.1943 r., k. 57.

⁸²³ Ibidem, List Rogera Raczynskiego do Edwarda Raczynskiego, Kair, 7.01.1944 r., k. 114.

łach przez Panów prowadzonych. Jednocześnie proszę o stosowanie jak najdalej idących zasad oszczędności, ograniczając preliminarzowe wydatki do niezbędnie koniecznych”⁸²⁴.

Poszczególne komórki organizacyjne składały wnioski o konkretne sumy. Michał Potulicki w imieniu Biura Radcy Prawnego prosił o pieniądze potrzebne na: „1. Wydatki na Białą Księgę £2000. Ad. 1. W bieżącym roku budżetowym [1944] pozycja ta wynosi £1500. W roku przyszłym należy jednakowoż liczyć się z koniecznością nie tylko druku bieżącej dokumentacji, ale ponadto z koniecznością przedruku zbioru dokumentów za lata 1939–1941, których nakłady zostały wyczerpane, a na które istnieje duże zapotrzebowanie. 2. Inne druki £2000. 3. Tłumaczenia £600. 4. Prace nad skompletowaniem materiałów £300. Ad. 2, 3 i 4. W nadchodzącym roku istnieć będą możliwości techniczne uporządkowania i uzupełnienia, a zapewne i wydania szeregu materiałów traktatowych, polityczno-propagandowych i prawno-politycznych, co do których możliwości te do-tychczas były ograniczane. Uzasadnia to zwiększenie kwot przeznaczonych na odnośne cele”.

Antoni Jażdżewski z Protokołu Dyplomatycznego zgłosił następujące wydatki: „1. Kalligrafowanie Listów Uwierzytelniających £30, 2. Różne druki (zaproszenia, formularze wniosków orderowych, dyplomy orderowe, itp.) £40; 3. Papier czerpany i odpowiednie koperty do Listów Uwierzytelniających oraz inne materiały piśmienne dla specjalnego użytku Protokołu Dyplomatycznego w korespondencji oficjalnej £30”⁸²⁵. Gabinet Ministra chciał więcej pieniędzy na wynagrodzenia za godziny nadliczbowe pracy Referatu Szyfrów (z 360 funtów w 1944 r. do 480 funtów w 1945 r.) oraz na przekłady na języki obce większych opracowań, którym nie podoła czasowo Biuro Tłumaczeń (180 funtów).

Z preliminarza wydatków administracyjno-rzeczowych można wyczytać wiele elementów organizacji i funkcjonowania centrali. Czytamy tam, że na mundury woźnych zarezerwowano 250 funtów, choć nie wiemy generalnie, jak one wyglądały, może zamawiano u krawca ten sam krój jak przed wojną⁸²⁶. Znacznie zwiększono kredyty na przejazdy, podróże i przewozy, spodziewano się bowiem dużego ruchu w związku z otwieraniem i zamykaniem placówek. Fundusz Specjalny miał zostać w roku 1945 podniesiony z kwoty 32 tys. do stawki 34 tys. funtów, przy czym zakładano jej przekroczenie. Wobec nacisków Ministerstwa Skarbu określono cele funduszy (łącznie 37 750 funtów): Centrala MSZ – 13 200 funtów; Fundusz A – 16 tys. funtów; Fundusz B (etaty szyfrantów na placówkach, etaty MSW – 4700 funtów; wymiana dolarów – 1100 funtów; Forster [?] – 750 funtów;

⁸²⁴ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 992, Okólnik z-cy sekretarza generalnego w sprawie wydatków budżetowych Centrali MSZ na rok 1945, 30.06.1944 r., b.p.

⁸²⁵ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 922, Pismo radcy prawnego MSZ do z-cy sekretarza generalnego, 28.07.1944 r., b.p.; ibidem, Pismo dyrektora Protokołu Dyplomatycznego do z-cy sekretarza generalnego, 18.07.1944 r., b.p.

⁸²⁶ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 19 grudnia 1933 r. o zasadach zaszeregowania funkcjonariuszów państwowych do grup uposażenia i automatycznego przechodzenia nauczycieli do wyższych grup uposażenia, o dodatkach lokalnych, funkcyjnych i służbowych oraz o umundurowaniu niższych funkcjonariuszów państwowych, Dz.U. RP, nr 102, poz. 781, s. 2008–2017; Umundurowanie funkcjonariuszów niższych, Dz.Urz. MSZ, nr 12 z 31 grudnia 1936 r., poz. 135, s. 331–337.

rezerwa – 2 tys. funtów⁸²⁷. Obieg korespondencji w centrali, określony przez poprzednich ministrów spraw zagranicznych, nie uległ zmianie. Wszystkie pisma do podpisu ministra oraz sekretarza generalnego musiały przejść przez Gabinet Ministra. Poszczególni kierownicy działów lub referatów – z wyjątkami wezwania przez ministra – uzgadniali sprawy bieżące z sekretarzem generalnym (czasami za pośrednictwem Gabinetu Ministra).

Telegramy szyfrowe MSZ musiały być podpisane nazwiskiem osoby udzielającej zgody na expeditur, bez dodawania „Polexterne”. Telegramy o charakterze zasadniczym, zawierające ważne instrukcje oraz decyzje personalne, podpisywał minister spraw zagranicznych. Inne telegramy podpisywał sekretarz generalny, z tym że te o charakterze informacyjnym, względnie zawierające instrukcje czy decyzje w mniej ważnych sprawach, podpisywali zastępcy sekretarza generalnego. Telegramy były redagowane w języku polskim. Jedyny wyjątek stanowiła Brazylia, gdzie trzeba było pisać po angielsku, francusku, hiszpańsku lub portugalsku. Z czasem przekonano się, że nadawanie telegramów po angielsku lub francusku znacznie przyspiesza wysyłkę i powszechnie stosowano te dwa języki. Telegramy z innych ministerstw, przekazywane szyfrem za pośrednictwem MSZ, musiały mieć podpis „Polexterne”. Zgodę na ich wysyłkę, w zależności od ich wagi – dawał sekretarz generalny lub jego zastępcy. Utrzymano przedwojenną zasadę adresowania telegramów do ambasad i poselstw – „Polmission”, do konsulatów – „Polconsul”. Od kwietnia 1944 r. ze względu na oszczędności centrala poleciła stosowanie skrótów literowych „ELT” (kraje europejskie) oraz „NLT” (wszystkie pozostałe kraje świata). Telegramy wprawdzie nadawane były kilka lub kilkanaście godzin później, lecz miały lepszą, niższą taryfę. Oplatę naliczano generalnie od liczby wyrazów, stąd też w korespondencji dopuszczano łączenie słów, np. zamiast „we wszystkich” pisano „wewszystkich”. Centrala zalecała zapis fonetyczny wyrazów, np. zamiast „rząd” – „rzond”, co miało zapewne pomóc odczytać treść bez polskich znaków diakrytycznych po przesłaniu depeszy przez obcojęzyczną agencję⁸²⁸.

Rozrastanie się struktur centrali sprawiło, że zaufane maszynistki przechodziły do sekretariatów działów i wydziałów. Nastąpiła duża rotacja wśród pracowników hali maszyn. Jan Wszelaki alarmował: „Ilość papierów wychodzących tajnych lub wprost niedyskretnych zwiększa się w Ministerstwie Spraw Zagranicznych z każdym dniem. Personel piszący na maszynie uległ w ostatnich czasach zmianie i ulega dalszym. Wprowadzanie osób nowych i nieznanych do tego działu pracy wzbudza – moim zdaniem – zastrzeżenia i obawy polityczne”⁸²⁹.

Życie pracowników centrali się nie zmieniło. Stałą bolączką były problemy finansowe i stały był sposób ich rozwiązywania – urzędnicy brali godziny nadliczbowe lub podejmowali się prac zleconych. Leszek Meyer podpisał umowę o dzieło z MSZ na napisanie pracy „Relief accorded to Polish citizens in the USSR – with special reference to Polish citizens of Jewish nationality”. Umowa miała być płatna 25 funtów po oddaniu całości

⁸²⁷ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 922, Odręczna notatka w sprawie Funduszu Specjalnego w 1945 r., 19.10.1944 r., b.p.

⁸²⁸ Ibidem, sygn. 352, Okólnik szefa Gabinetu Ministra dot. wysyłania depesz, 24.04.1944 r., k. 9.

⁸²⁹ IH, zesp. 42, sygn. 296, [800/42/0/-/296], Notatka Jana Wszelakiego, 20.07.1943 r., skan 219.

pracy wykonanej w dniach 10.03.–15.04.1944 r.⁸³⁰ Waleria Grabowska podjęła się dla Ministerstwa Informacji przepisywania ankiety w sprawie „plebiscytu” sowieckiego na ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej Polskiej. Praca była bezterminowa, płatna 1 szyling 6 pensów za stronę pisma. Przepisywanie wykonywała po pracy, wieczorami, w domu⁸³¹. Prezydium Rady Ministrów dbało o pracowników niższych w MSZ; 25.08.1943 r. przesłało dla nich 104 kupony odzieżowe.

W sierpniu 1944 r., kiedy wzrosła liczba poszkodowanych pracowników w nalotach bombowych, Ministerstwo Skarbu zgodziło się wypłacać zaliczkę specjalną (30 funtów dla pracowników samotnych, 50 funtów dla osób z rodziną), która miała pokryć najpotrzebniejsze wydatki. Spłatę można było rozłożyć maksymalnie na 18 miesięcznych rat. W takiej sytuacji znalazła się Kazimiera Kossowska, która napisała do Ministerstwa Skarbu: „Uprzejmie proszę o łaskawe udzielenie mi pożyczki w wysokości jednomiesięcznych poborów, spłacanej w 12 ratach miesięcznych. Pożyczka ta jest mi potrzebna na zakupienie niezbędnej garderoby, której pozbyłam się na skutek doszczętnego spalania się domu, w którym mieszkałam. Ponieważ miało to miejsce w czasie mego pobytu w biurze, zostały mi jedynie rzeczy, które miałam na sobie. Równocześnie pozwalam sobie zaznaczyć, że nie posiadam żadnego zadłużenia w stosunku do Skarbu Państwa”⁸³².

W 1944 r. wszyscy pracownicy mieli prawo do urlopu dwutygodniowego. Wolne trzeba było wykorzystać w jednym terminie, nie wolno było go dzielić na części (stąd często pojawiająca się w dokumentach nazwa urlop roczny). Zwolnienia ze względu na stan zdrowia lub chorobę udzielał naczelnik Wydziału Personalnego na podstawie zaświadczeń wystawionych przez „Polish Medical Section” (Bullstrode Street 5) – przychodni lekarskiej Ministerstwa Pracy i Opieki Społecznej. Na dokumentach pojawiają się nazwiska lekarzy obsługujących pracowników MSZ: dr Józef Rozenberg, dr Biruta Perepeczko, dr H. Kryszek.

5.2. Siedziba Ministerstwa Spraw Zagranicznych w latach 1943–1945

W sierpniu 1943 r. w gmachach przy Queen’s Gate 70–74 mieściły się właściwe biura centrali⁸³³. Wszyscy pracownicy musieli zmieścić się w 64 pokojach. Tylko wyżsi urzędnicy mieli gabinety dla siebie, niektórzy kierownicy referatów dzieli-

⁸³⁰ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 630, Pismo dyrektora Biura Prezydialnego Rady Ministrów do MSZ dot. zgody na zawarcie umowy o dzieło, 23.03.1944 r., b.p.

⁸³¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/195, Teczka personalna Walerii Grabowskiej, Pismo do Referatu Osobowego MSZ, 26.05.1944 r., b.p.

⁸³² Ibidem, sygn. 474/2/328, Teczka personalna Kazimierzy Kossowskiej, Kopia podania do Ministerstwa Skarbu o udzielenie pożyczki, 10.07.1944 r., b.p.

⁸³³ Po wynajęciu połączono tylko budynki 70 i 71, na IV, II i I piętrze, parterze i w piwnicy przebito ściany, zlikwidowano część toalet i łazienek na rzecz kolejnych pokoi dla pracowników. Odtworzenie stanu przed wynajęciem wyceniono w sierpniu 1944 r. na 70 funtów, 10 szylingów.

li swoje pomieszczenia z innymi. Średnio w jednym pokoju pracowały 3–4 osoby. Każde zmiany organizacyjne powodowały komplikacje z rozmieszczeniem personelu. Stąd pojawiły się propozycje wynajęcia sąsiednich budynków: Queen's Gate 75 (15 pokoi za 150 funtów za rok czynszu) oraz Queen's Gate 76 (także 15 pokoi, kontrakt od 1.01.1944 r.).

Budynki wykorzystywane przez MSZ, 1943 r.⁸³⁴:

adres	właściciel	czynsz (3 miesiące)	Uwagi
40, Queen's Gate	Penn Court Hotel Ltd., Cromwell Road	127 funtów 10 szylingów	umeblowane
70, Queen's Gate	Sir Harold Morris	75 funtów	umeblowane
71, Queen's Gate	Mrs Blanche Macintyre	37 funtów 10 szylingów	nieumeblowane
72, Queen's Gate	Mrs K.L. Glover	112 funtów 10 szylingów	nieumeblowane
73–74, Queen's Gate	Mrs E.D. Campbell	62 funty 10 szylingów	nieumeblowane
75, Queen's Gate	Westminister Bank Ltd.	37 funtów 10 szylingów	nieumeblowane

Pociski V-1, nazywane latającymi bombami, spadały na Londyn przez 291 dni; począwszy od dnia 13.06.1944 r. w stolicę Wielkiej Brytanii trafiło łącznie 2420 bomb. W ostatniej fazie wojny do tej liczby doszły jeszcze rakiety V-2, które miały większy ładunek wybuchowy. Jedyną obroną przed bombami lotniczymi były środki Air Raid Precautions: na każdym piętrze rozstawiono pojemniki z piaskiem (do których zgarniano elementy bomb zapalających) oraz gaśnice i kanistry z wodą. Wobec ogromnej siły wybuchu V-1 pracownicy byli bezradni.

Dnia 22.06.1944 r. „Między 3-cią i 5-tą po południu na Queen's Gate [40], gdzie w trzy-piętrowym domu urzęduje nasze MSZ odbywało się posiedzenie międzyministerialnej komisji niemieckiej. Dom słabej konstrukcji. Można rzec wiatrem podszyty i od poddmuchu bomby poszedłby jak domek z kart. Płk Kijak robił właśnie wykład o latających bombach, gdy rozległy się syreny. Zaraz potem usłyszeliśmy – jak się nam wydawało – tuż, tuż nad domem »poszum« dwóch bomb. Wkrótce rozległy się huki. Dom zatrzęsął się w słabych posadach. Kijak przez cały czas spokojnie kontynuował wykład. Jak się okazało, bomby spadły o paręset metrów od MSZ-tu”⁸³⁵. W przypadku zwykłych nalotów informacja o zbliżającym się ataku docierała z pewnym wyprzedzeniem, tak że urzędnicy mogli zejść do schronów lub na niższe piętra budynków. Latające bomby uderzały bez ostrzeżenia.

Dnia 5.07.1944 r. dwie bomby uderzyły w gmachy MSZ. Około godz. 17.00 pierwsza latająca bomba trafiła w budynek przy Queen's Gate po drugiej stronie ul. Cromwell Road, oddalone od centrali o około 100 m. Domy o numerach 61–64 zostały poważnie uszkodzone, o numerach 65–67 – całkowicie zniszczone. Bomba „wstrząsnęła budynkiem, wy-

⁸³⁴ IPMS, zesp. PRM.E, sygn. 28, Details of houses occupied by MSZ, 1943 r., b.p.

⁸³⁵ T. Katelbach, *Bezdroża* (2), „Zeszyty Historyczne” 1978, nr 44, s. 101.

Miejsca uderzeń pocisków V-1, w środku zaznaczone zniszczenia przy ulicach Stanhope Mews East i Queen's Gate, 1945 r. (London City Councils' Surveyors Records)

sadziła okna z ramami, poniszczyła sufity, drasnęła ministra Romera i mocniej skaleczyła sekretarza generalnego Feliksa Frankowskiego. Ci dwaj panowie konferowali w gabinecie ministra, kiedy nad ich głowami zawarczała bomba i nagle umilkła. Prawie natychmiast potem bomba ze świstem przeleciała pod oknami Ministerstwa przy 70 Queen's Gate i ugodziła w dom po tej samej stronie ulicy poza Cromwell Road. Romer i Frankowski zdążyli odskoczyć od okien i dzięki temu uniknęli szkła, dostali natomiast po głowach tynkiem z sufitu⁸³⁶. Na wieść o ataku do centrali przyjechał m.in. Tadeusz Pawłowicz, który zapamiętał, że widział przed wejściem do MSZ ministra Romera z zabandażowaną głową. Frankowski trafił do szpitala przy Brompton Road. „Okazało się, że parę osób odniosło lekkie obrażenia i szereg pokoi ucierpiało od podmuchu spadającej bomby, ale nie wyglądało to zbyt groźnie. Siedziałem jeszcze jakiś czas z ministrem Czapskim w jego gabinecie, po czym wyszliśmy razem z całkowicie opustoszałego budynku, którego drzwi wejściowe woźny właśnie zamykał. Zdołaliśmy ledwie skręcić w pierwszą przecznicę, kiedy nad naszymi głowami usłyszeliśmy charakterystyczny dla V-2 [V-1] terkot, który raptem się urwał i po chwili nastąpiła potężna eksplozja. Zrobiło się szaro od pyłu, a jezdnia pokryła się tłuczonym szkłem. Wszystko wskazywało, że bomba upadła znowu gdzieś w pobliżu Ministerstwa. Istotnie, okazało się, że tym razem budynek Ministerstwa bardzo poważnie ucierpiało. Weszliśmy do środka i przez bardzo zniszczoną klatkę schodową dostaliśmy się do zdemolowanego gabinetu, w którym jeszcze przed dziesięcioma minutami siedzieliśmy spokojnie rozmawiając. Gdyby ta rozmowa potrwała chwilę dłużej, to mogłoby to mieć dla nas obu bardzo przykre konsekwencje. Doczekaliśmy do czasu zanim nadjechał oddział naszej żandarmerii dla zabezpieczenia lokalu. W przeciągu paru

⁸³⁶ E. Raczyński, *W sojusznicy Londynie...*, s. 273. „O godz. 17.00 bomba w pobliżu MSZ. Minister Frankowski lekko ranny szkłem. Wieczorem druga bomba w pobliżu MSZ” – *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. II, s. 329.

następnych dni cały personel MSZ-tu został rozparcelowany i zaczął urzędować w paru innych prowizorycznych pomieszczeniach⁸³⁷.

Drugi pocisk uderzył około godz. 20.00, kiedy w budynku ministerstwa był tylko woźny (był w podziemiu i nic mu się nie stało). Bomba V-1, zawierająca 850 kg ładunku wybuchowego, trafiła w ul. Stanhope Mews East, która biegnie na tyłach ul. Queen's Gate. Epicentrum wybuchu znajdowało się dokładnie na tyłach budynku przy Queen's Gate 75. W archiwum państwowym, w zespole London City Councils' Surveyors Records, zachowały się szczegółowe opisy zniszczeń, które następnie przeniesiono na ręcznie kolorowaną mapę. Zabudowania wokół punktu uderzenia, w tym gmachy MSZ, opisano na mapie kolorami: czarnym oznaczającym całkowite zniszczenie („total destruction”), czerwonym – poważnie uszkodzony prawdopodobnie nie do odbudowy („seriously damaged doubtful if repairable”), jasnoczerwonym – poważne uszkodzenia możliwe do odbudowy przy nakładach finansowych („seriously damaged but repairable at cost”).

Wybuch uszkodził wszystkie lokale MSZ. Budynek przy Queen's Gate 75 stracił całą ścianę tylną wraz z przylegającymi pomieszczeniami gospodarczymi (z wejściem od strony ul. Stanhope Mews East), numery 70–73 miały mocno zniszczony poziom pierwszego piętra. Ministerstwo prosiło władze miejskie (The Administrative Centre, Town Hall Kensington) o pomoc w przeszukiwaniu ruin, szczególnie zaginionego sejfów z I piętra numeru 73 oraz wszelkich innych materiałów należących do MSZ z dokumentami włącznie. Ekipy sprzątające gruz miały współpracować z Polakami, by nie wyrzucić nic z nadającego się do użycia wyposażenia centrali. Z powodu poważnych zniszczeń (wszystkie budynki groziły zawaleniem) pomieszczenia nie nadawały się do pracy i urzędnicy otrzymali polecenie natychmiastowego przeniesienia się do nowych miejsc: część trafiła do Ambasady RP na Portland Place, część pod Queen's Gate 40 (trafił tam m.in. cały Dział Konsularny). Edward Raczynski zanotował: „Mój gabinet zajął minister Romer, jego podwładni zaś opanowali biura, duży salon na pierwszym piętrze, naszą jadalnię etc.”⁸³⁸ W liście do Kajetana Morawskiego pisał: „Otrzymałem Twój list z 3.8. oraz cenną przesyłkę 6 butelek koniaku algijskiego. Gorąco Ci dziękuję za tę pomoc, która umili gościom przyjęcia w Ambasadzie. Tymczasem ich nie ma, gdyż jestem od przeszło miesiąca pod okupacją MSZ, który przepłoszony został z Queen's Gate przez dwa tzw. »ślepopograty«. Mamy z Cesią na wspólną do najróżniejszych użytków mój gabinet. Inne pokoje zajmuje Centrala!”⁸³⁹

Przeprowadzał się cały urząd – także biblioteka i archiwum MSZ. 11.07.1944 r. Wydział Administracyjno-Gospodarczy prosił Ministry of Works (Supplies Division) o dostarczenie 50 drewnianych skrzyń (18 cali x 23 cale x 32 cale), by jak najszybciej zabezpieczyć książki

⁸³⁷ AAN, zesp. 1664, sygn. 13, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska M-S, Archiwum prywatne nr 46: Tadeusz Pawłowicz, Fragment pamiętnika, s. 10 mps. „Te tak zwane »latające bomby« sypały się od pewnego czasu na Londyn, a jedna z nich przypadkowo trafiła obok naszego MSZ. Na szczęście obyło się bez ofiar w ludziach, jedynie ówczesny nasz minister, Tadeusz Romer, był lekko ranny w głowę, a szereg biur ministerstwa uległo poważnym uszkodzeniom” – M. Budny, *Wspomnienia...*, s. 181.

⁸³⁸ E. Raczynski, *W sojusznicy Londynie...*, s. 273.

⁸³⁹ IPMS, Kolekcja 23H, Edward Raczynski, sygn. 150, List Edwarda Raczynskiego do Kajetana Morawskiego, Londyn, 11.08.1944 r., k. 4.

i archiwalia centrali. Bieżące materiały szyfrowe i część archiwum Biura Szyfrów trafiły do Ambasady RP. Mniej potrzebne akty z archiwum Działu Politycznego w teczkach z lat 1943–1944 zostały złożone w sali na parterze przy Queen's Gate 40. Kasy pancerne w gabinetach ministra Romera i sekretarza generalnego opróżniono całkowicie. Kilka dni po bombardowaniu w ministerstwie pozostawały jeszcze: kasa w gabinecie Karszo-Siedlewskiego zawierająca tajne archiwum Gabinetu Ministra, szafa ogniotrwała w piwnicy przy Queen's Gate 74 z nowymi materiałami szyfrowymi, kasa na II piętrze przy Queen's Gate 70 z dokumentami Helcmana pracującego nad nowym szyfrem, oraz teczki starego archiwum Biura Szyfrów umieszczone w sejfie wmurowanym w ścianę w piwnicy przy Queen's Gate 70⁸⁴⁰.

W dniach 5–17.07.1944 r. wszyscy funkcjonariusze niżsi centrali pracowali poza godzinami urzędowania przy usuwaniu gruzów i wydobywaniu dobytku MSZ ze zbombardowanych budynków. Wezwani zostali nawet ci, którzy byli na urloпах⁸⁴¹. Dziewięciu woźnych i nocnych stróży otrzymało nagrody za poświęcenie w tej akcji w wysokości 10 funtów każdy⁸⁴². O nagrody występowali także inni szefowie komórek organizacyjnych, m.in. 12.07.1944 r. Michał Potulicki, radca prawny, napisał: „W związku ze zbombardowaniem gmachu Ministerstwa Spraw Zagranicznych i związanymi z nimi przenosinami, pragnę podkreślić wydajność pracy niektórych urzędników wchodzących w skład mego działu pracy”⁸⁴³.

W jednym z okólników czytamy: „Ponieważ pod gruzami zniszczonego przez bombę budynku przy Queen's Gate 70–74 znaleziono m.in. akta tajne, które według wszelkiego prawdopodobieństwa wypadły z biur i stołów – proszę ponownie o zwrócenie uwagi na konieczność przechowywania wszystkich aktów i pieczętów po godzinach urzędowania w zamkniętych metalowych szafach lub skrzyniach”⁸⁴⁴. Informacja ta nie była prawdziwa, bowiem Adam Winnicki, który „tworzył” Referat Bezpieczeństwa w MSZ, zbadał sprawę na miejscu. „Obszedł wszystkie pokoje biurowe w zbombardowanych domach, do których dostęp był możliwy – czytamy w notatce dla zastępcy sekretarza stanu – i nie znalazł obecnie żadnych akt Ministerstwa, które ze względu na charakter tajny powinny być tu stąd zabrane. Nawet i akt jawnych Ministerstwa nie stwierdzono. [...] Moim zdaniem byłoby konieczne, gdyby Panowie Naczelnicy Wydziałów zorientowali się, czy są obecnie w posiadaniu wszystkich swoich akt tajnych, a w razie stwierdzenia ich braku o tym natychmiast powiadomili, abym ze swej strony mógł wszcząć odpowiednie poszukiwania”⁸⁴⁵. Naczelnicy informowali kolejno o stanie posiadania. Stefan Lalicki, naczelnik

⁸⁴⁰ IH, zesp. 42, sygn. 285, [800/42/0/-/285], Pismo szefa Gabinetu Ministra do Referatu Gospodarczego, 19.07.1944 r., skan 602.

⁸⁴¹ „Sorry to call you back from your leave. Expecting you Monday 40 Queen's Gate. Czapski” – IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/220, Teczka personalna Leslie Hartilla, Kopia telegramu, 8.07.1944 r., b.p.

⁸⁴² Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 630, Kopia pisma sekretarza generalnego MSZ do Ministerstwa Skarbu w sprawie wypłacenia nagród, 18.07.1944 r., b.p.

⁸⁴³ IH, zesp. 42, sygn. 297, [800/42/0/-/297], Notatka Michała Potulickiego dla Biura Personalnego, 12.07.1944 r., skan 317.

⁸⁴⁴ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 935, Okólnik Emeryka Hutten-Czapskiego, z-cy sekretarza generalnego, 6.09.1944 r.

⁸⁴⁵ Ibidem, Notatka służbowa dla ministra Emeryka Hutten-Czapskiego, z-cy sekretarza generalnego, 1944 r.

Budynki przy Porchester Terrace 9–13a, które miały być siedzibą Ministerstwa Spraw Zagranicznych, zdjęcie współczesne (AMSZ)

Referatu Niemieckiego, napisał: „uprzejmie komunikuję, że wszystkie akta tajne Referatu P.II., będące pod moją bezpośrednią pieczę, znajdują się obecnie w nowym miejscu urzędowania (Ambasada RP). Pod numerem czterdziestym, pokój nr 17 w 2 balach i jednej szafce przechowywane są tymczasowo wycinki prasowe, sprawozdania itp.”⁸⁴⁶

Zbombardowanie wywarło ogromne wrażenie na pracownikach centrali. Na skutek interwencji MSZ Ambasada RP w Londynie wystąpiła do Foreign Office z prośbą o przydział miejsc w głębokich schronach dla urzędników MSZ. Anglicy wyrazili zgodę tylko na przyjęcie kobiet i tylko w jednym miejscu – stacji metra Belsize Park. Z racji położenia tego miejsca można mówić tylko o schronieniu po godzinach pracy, bowiem Belsize Park leżało ponad 7 km od siedziby MSZ przy Queen’s Gate. Tak więc nic nie zmieniło się w kwestii bezpieczeństwa urzędników. Emeryk Hutten-Czapski w imieniu MSZ informował Prezydium Rady Ministrów, że „a) w gmachach Ambasady i przy ulicy Queen’s Gate 40, w których obecnie znajdują się pomieszczenia MSZ, zorganizowana została – na wypadek alarmu miejscowego (gwizdki na ulicy lub flaga czerwona na najbliższym gmachu) – sygnalizacja wewnętrzna awizująca bezpośrednie niebezpieczeństwo; b) w wypadku alarmu miejscowego pracownicy mogą schodzić z wyższych pięter na niższe lub do schronów w piwnicach”⁸⁴⁷.

⁸⁴⁶ Ibidem, Notatka Stefana Lalickiego, 17.07.1944 r.

⁸⁴⁷ Ibidem, Pismo Emeryka Hutten-Czapskiego do Prezydium Rady Ministrów, 13.07.1944 r.

Korespondencja do Ministerstwa Spraw Zagranicznych kierowana na adres:
12, Hyde Park Crescent, London W.2, 1945 r. (IPMS)

Porchester Terrace 9–13a, był nowym adresem przydzielonym MSZ przez Anglików pismem z 20.07.1944 r. Budynki pochodziły z puli miejsc kwaterunkowych zarekwirowanych na podstawie „The Emergency Powers (Defence) Act” z przeznaczeniem na biura rządowe. Nie miały konstrukcji metalowej i nie zapewniały ochrony przed bombardowaniem. Co więcej, Anglicy nie mogli zapewnić odpowiedniej liczby miejsc w schronach, bowiem w dzielnicy Bayswater ulokowano wiele instytucji państwowych. Urzędnicy MSZ musieli szukać bezpiecznego miejsca w publicznych, ogólnie dostępnych schronach.

Nowe budynki MSZ były lokalami prywatnymi i musiały zostać dostosowane do potrzeb centrali. Od początku sierpnia zabiegano u Anglików o materiały do nowej siedziby, m.in. kurtyny zaciemniające, linoleum, meble. Pracownicy administracji starali się jak najwięcej uratować z uszkodzonych pokoi przy Queen’s Gate, lecz nie wszystko dało się wydobyć i odkurzyć. 17.08.1944 r. MSZ złożyło wniosek do Ministry of Works o wykonanie wielu przeróbek, szczególnie w pokojach mających pełnić funkcje reprezentacyjne⁸⁴⁸. Ponadto gabinety: ministra (budynek nr 13), sekretarza generalnego (nr 11a) i jego zastępców (nr 11) miały zostać komunikacyjnie połączone poprzez wybicie niektórych ścian i wstawienie drzwi. Kuchnie zamieniano na pokoje dla urzędników, naprawiano systemy ogrzewania i bieżącej wody oraz elektryczny. Trwały wyceny zabezpieczeń okien przed wybuchami, rozważano wstawienie celofanu (reprezentacyjne I piętro, opcja droga) lub siatek naklejanych na szyby (wersja tańsza, lecz poważnie ograniczająca dostęp światła dziennego do pomieszczeń). Na cztery dostępne windy osobowe działała tylko jedna (pod

⁸⁴⁸ Ibidem, zesp. PRM.E, sygn. 28, Pismo Jerzego Krajewskiego, kierownika Referatu Gospodarczego, do The Directorate of Lands and Accomodation, Ministry of Works, 17.08.1944 r., b.p.

nr 11) i nie było części zamiennych, by naprawić pozostałe. Mimo niedoskonałości technicznych budynków pieczołowicie rozdzielono pomieszczenia dla poszczególnych komórek organizacyjnych, wyznaczono ciągi komunikacyjne, co można wyczytać z dokumentu z datą 17.08.1944 r.⁸⁴⁹

Ponadto MSZ prosiło o przydział w pobliżu dodatkowego gmachu przeznaczonego na kasyno dla urzędników, gdzie mogliby jadać posiłki i spędzać wolny czas w przerwie obiadowej. Kolejna prośba dotyczyła wyznaczenia kilku pokoi dla przyjeżdżających gości MSZ i członków służby zagranicznej. Sprawa była skomplikowana i wymagała wsparcia Foreign Office, ponieważ właściciele gruntów przy Porchester Terrace specjalną klauzulą zastrzegli, że domów na tej ulicy nie wolno było wynajmować na biura i kluby.

Dnia 20.08.1944 r. o godz. 11.45 niedaleko, w parku Kensington Gardens spadł kolejny pocisk V-1. Wybuch poczynił znaczne straty w budynkach centrali MSZ. Większość szyb w oknach została wybita, podobnie jak przeszklenia w elewacjach budynków. Runęła jedna ze ścian wewnętrznych w domu nr 9, z sufitów odpadły sztukaterie. W IPMS zachował się niewysłany list do Ministry of Works, w którym MSZ godziło się na kwotę 58 funtów, stanowiącą koszt naprawy budynków MSZ. Dopisek na dokumencie brzmiał: „Ekspedycja [pisma] wstrzymana wobec przenoszenia się do nowego gmachu”⁸⁵⁰. Centrala nie zdążyła osiąść na dobre przy Porchester Terrace 9–13a (taki adres widniał już na nagłówku korespondencji wychodzącej), a już biura przenosiły się dalej, na Hyde Park Crescent 12. Pod tym adresem mieściła się centrala MSZ aż do końca wojny.

Przeprowadzki po zbombardowaniu siedziby MSZ bardzo dużo kosztowały. W nowym gmachu był wyższy czynsz, same pomieszczenia trzeba było dostosować do potrzeb centrali. W budżecie na rok 1945 zwiększono kredyt w stosunku do roku 1944 o 2200 funtów, z 9 tys. funtów do 11 200 funtów.

Budżet MSZ na rok 1945 (dział 1, paragraf 4: Pomieszczenie)⁸⁵¹:

cel wydatku	kwota (funty)
czynsz i wynajem mebli	6000
światło, opał i woda	1900
telefony (instalacja)	800
utrzymanie porządku	500
remonty	1500
inne wydatki gospodarcze	500
razem	11 200

⁸⁴⁹ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 1253, Rozmieszczenie jednostek organizacyjnych MSZ w nowym lokalu Porchester Mansions, Porchester Terrace, W.2., 17.08.1944 r., b.p.

⁸⁵⁰ Ibidem, zesp. PRM.E, sygn. 28, Pismo Emeryka Hutten-Czapskiego do Ministry of Works, 31.08.1944 r., b.p.

⁸⁵¹ Ibidem, zesp. A.5, sygn. 39, Objasnienia do części 5, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, 1944 r., b.p.

W ataku bombowym znaczna część inwentarza została zniszczona lub uszkodzona i nie nadawała się do użytku. MSZ musiało kupić: 20 maszyn do pisania, 3 kasy ogniotrwałe, 50 stołów i biurek, 100 skrzynek metalowych na akta, 10 szaf żelaznych. Do wydatków należało doliczyć koszty rozwiązywania umów z właścicielami domów przy Queen's Gate 70–76. Za zniszczenia wywołane bombą płaciła brytyjska War Damage Commission. MSZ musiało przywrócić stan budynków przed atakiem, tzn. sfinansować przeróbki i remonty dostosowujące pomieszczenia do potrzeb MSZ. Centrala wynajęła do załatwienia tych spraw firmę adwokacką Herbert Oppenheimer, Nathan and Vandyk Solicitors (Donington House, Norfolk Street, W.C.2., następnie Copthall Avenue 20, London Wall, E.C.2.). Wcześniej adwokatem urzędów polskich w Londynie był dr Fink, Polak osiadły w Anglii. Były jednak wątpliwości co do jego skuteczności, m.in. w sprawie zbombardowanego domu przy Portland Place 37–39 w 1941 r., gdzie rząd polski musiał płacić jeszcze przez rok czynsz za zbombardowane domy⁸⁵². Formalności związane z lokalami MSZ przy Queen's Gate 70–76 ciągnęły się aż do lutego 1945 r. (MSZ zapłaciło 39 funtów, 18 szylingów za odtworzenie ścian wewnętrznych w budynku przy Queen's Gate 72).

5.3. Rekrutacja i szkolenie kadr

W 1943 r. ministerstwo myślało o zadaniach resortu związanych z końcem wojny. Do nich należało przygotowanie: personelu na konferencję pokojową, obsady różnych komisji alianckich oraz kadr placówek i centrali MSZ. „Zapotrzebowanie wykwalifikowanych urzędników służby zagranicznej dla objęcia wymienionych powyżej zadań – czytamy w dokumencie MSZ – wynosi minimalnie około 200 osób. Jedyną rezerwą, którą MSZ dziś rozporządza, stanowi grupa 136 dawnych urzędników MSZ, z tego 90 w wojsku przeważnie w Wielkiej Brytanii, częściowo na Bliskim Wschodzie, a pozostali jako osoby cywilne rozrzucony są przeważnie na Bliskim Wschodzie, w Afryce i Ameryce. Z pośród tej liczby część będzie z różnych względów nie do użycia, więc niedobór »pogotowia« wynosi około 100 osób»⁸⁵³. Minister uznał, że najlepszym sposobem na uzupełnienie kadr będzie zaangażowanie dawnych urzędników MSZ oraz kształcenie nowych. Rada Ministrów zwróciła się z prośbą do Naczelnego Wodza o zwalnianie na wniosek MSZ dawnych urzędników MSZ (oficerów i szeregowych) do pracy w resorcie spraw zagranicznych. Nie wszyscy uciekali od służby frontowej. W 1. Dywizji Pancernej było 11 urzędników MSZ, przy czym trzech od razu zadeklarowało, że nie opuszczą wojska do końca wojny⁸⁵⁴.

⁸⁵² Ibidem, zesp. PRM.E, sygn. 28, Karta służbowa Wiktora Stankowskiego, kierownika Referatu A.III., do Włodzimierza Adamkiewicza, II radcy prawnego MSZ, 2.08.1944 r., b.p.

⁸⁵³ Wniosek na Radę Ministrów w sprawie przygotowania kadr polskiej służby zagranicznej na okres zakończenia wojny, [w:] *Dokumenty Rządu RP na Obczyźnie, suplementy do tomów I–VIII protokołów posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej październik 1939–sierpień 1945*, oprac. W. Rojek, Kraków 2010, s. 362–363.

⁸⁵⁴ IH, zesp. 42, sygn. 296, [800/42/0/-/296], Urzędnicy MSZ w 1. Dywizji Pancernej, 1943 r., skan 201.

Doświadczenie pokazało jednak, że urzędnicy na bezpłatnych urloпах wymagali pewnego czasu, by powrócić do należytej sprawności. Reklamowanie urzędników z wojska trwało w najlepszym razie 3–4 miesiące. Zdobywanie nowych środków na etaty było długą walką z Radą Ministrów i Ministerstwem Skarbu. Niezwykle trudno było skoordynować te wszystkie elementy. Referat Personalno-Organizacyjny postanowił działać totalnie: uzyskać w budżecie na rok 1944 etaty dla wszystkich pracowników „w zasięgu”, zdobyć maksymalną kwotę na szkolenia, zwolnić z wojska wszystkich potrzebnych MSZ ludzi. Tylko w ten sposób widzieli możliwość obsadzenia nowych placówek, przygotowania zespołów na konferencję pokojową. Ministerstwo Spraw Zagranicznych wystąpiło do Ministerstwa Skarbu z żądaniem 130 nowych etatów na placówkach (84 urzędników MSZ, 8 woźnych, 13 osób służby łączności i 25 urzędników z innych ministerstw) i 101 etatów dla centrali (81 urzędników MSZ, 15 osób służby łączności, 5 woźnych)⁸⁵⁵.

Rozmieszczenie urzędników MSZ na świecie, 19.08.1943 r.⁸⁵⁶:

	kat. I	kat. II	kat. III	kat. IV	kat. I pomocnicza	razem
Urzędnicy centrali poza zasięgiem						
Francja	6	12	23	18	12	71
Rumunia	1	6	9	3	4	23
Włochy	1					12
Jugosławia				4		4
Niemcy (obóz)			2	5		7
Polska	2	3	23	11	5	44
Szwajcaria	1		2	7		10
razem	11	21	59	48	21	160
Urzędnicy centrali w zasięgu						
Wielka Brytania	7	13	14	19	9	62
Szwecja	1					1
Portugalia	1					1
Stany Zjednoczone	5	2	6	8	2	23
Kanada		1	1	4		6
Ameryka Południowa	1	1	1	6	3	12
Bliski Wschód	3	11	19	5	5	43

⁸⁵⁵ Ibidem, sygn. 297, [800/42/0/-/297], Notatka dla Pana Ministra w sprawie budżetu na rok 1944, 8.11.1943 r., skan 1129.

⁸⁵⁶ Ibidem, sygn. 296, [800/42/0/-/296], Wykaz urzędników MSZ poza centralą, 19.08.1943 r., skan 222–223. W 1944 r. dane nie zmieniły się: „odcięci” 169 osób (ok. 11%), „w zasięgu” – 135 (14%), poza ewidencją – ok. 500 (40%).

	kat. I	kat. II	kat. III	kat. IV	kat. I pomocnicza	razem
Afryka		2		2	1	5
Indie			1	1		2
razem	18	30	49	45	20	155
Przewidywani „nowi”						
praktykanci			2	58		60
kurs dla urzędników II kategorii				20		20
kurs dla maszynistek					20	20
kurs dalekopisów					30	30
kurs radiotelegrafistów				5		5
razem			2	83	50	135

Uchwała Rady Ministrów z 11.01.1943 r. przewidywała dla MSZ 30 etatów praktykanckich dla dawnych urzędników ministerstwa. Byli to przede wszystkim przedwojenni pracownicy kontraktowi, zwłaszcza młodszy wiekiem oraz w kilku przypadkach młodzi urzędnicy etatowi. Dodatkowo przyznano 30 etatów szkolnych dla zupełnie nowych osób w służbie zagranicznej. 11.02.1943 r. Rada Ministrów uchwaliła kredyt w wysokości 30 tys. funtów na szkolenie kandydatów do służby zagranicznej (uchwałą Rady Narodowej zmniejszono kredyt do 28 850 funtów). 14.02.1943 r. minister wydał zarządzenie o szkoleniu, określające warunki przyjęcia, egzamin wstępny, roczną praktykę, kurs i egzamin dyplomatyczno-konsularny.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych rozpoczęło poszukiwania chętnych do pracy. Odpowiednie ogłoszenia ukazały się w prasie (np. „Dziennik Polski” 1943, nr 830 z 24 marca, s. 2 – *W sprawie praktyk dyplomatyczno-konsularnych*; „The Polish Jewish Observer” 1943, z 12 listopada, s. 3 – komentarz krytyczny), jeszcze większy zasięg miała informacja przekazywana z ust do ust. Do centrali zaczęły napływać zgłoszenia⁸⁵⁷. Swoich sił na egzaminach na kurs dyplomatyczno-konsularny próbowały osoby niezwiązane z MSZ, nie tworzyły się klany w służbie zagranicznej. Pod koniec 1943 r., w kolejnej grupie 21 kandydatów, jako zawód rodzica podano: ziemianin (4 osoby), drobny rolnik (2), dyrektor fabryki (1), inżynier (1), technik (1), profesor uniwersytecki (1), nauczyciel (2), adwokat (2), dyrektor Zakładu Ubezpieczeń Społecznych (1), urzędnik MSZ (1), oficer zawodowy w stopniu kapitana (1), w czterech wnioskach wpisano tylko pochodzenie „z małych miasteczek”⁸⁵⁸.

Do podania należało dołączyć metrykę urodzenia, dowód obywatelstwa polskiego, świadectwo dojrzałości, dyplomy ukończonych studiów prawnych, ekonomicznych, filozoficznych, historycznych lub społeczno-politycznych odbytych w kraju lub

⁸⁵⁷ Zarządzenie o przygotowaniu kandydatów do służby dyplomatyczno-konsularnej, [w:] *Dokumenty Rządu RP na Obczyźnie, suplementy...*, s. 377–381.

⁸⁵⁸ IH, zesp. 42, sygn. 326, [800/42/0/-/326], Notatka „Nowi słuchacze”, 10.12.1943 r., skan 318.

za granicą, świadectwo zdrowia, życiorys i referencje na piśmie dwóch osób przebywających w Wielkiej Brytanii. W wyjątkowych przypadkach MSZ dopuszczało kandydatów bez ukończonych studiów (musiał odbyć co najmniej połowę studiów), którzy zostali powołani do służby wojskowej. Przepisów tych bardzo surowo przestrzegano. Przekonał się o tym Benedykt Boczek. Miał zdany egzamin z drugiego roku prawa na Uniwersytecie Jagiellońskim, przerwa w studiach nie została spowodowana przez wybuch wojny – od 1.10.1933 r. pracował w Konsulacie RP w Essen, od 1.12.1936 r. w Konsulacie RP w Düsseldorfie, od 1.09.1939 r. w Konsulacie RP w Brukseli, gdzie informował polski wywiad wojskowy w kwestiach niemieckich. Od 15.03. do 17.06.1940 r. pracował w MSZ w Dziale Konsularnym. Po klęsce Francji i ewakuacji rządu polskiego do Wielkiej Brytanii Benedykt Boczek na 2,5 roku trafił do Brazylii, by 14.10.1942 r. znowu otrzymać stanowisko w polskim MSZ. W czerwcu 1943 r. napisał do kadr: „W związku ze zorganizowanym przez MSZ kursem, praktykantów służby zagranicznej, proszę uprzejmie o przyjęcie mnie na kurs oraz zwolnienie z egzaminu wstępnego zgodnie z decyzją, zwalniających urzędników pracujących w Ministerstwie ponad 2 lata”⁸⁵⁹. Pismo jego zostało jednak odrzucone, a na dokumencie znalazł się dopisek: „Odmowa – brak studiów. 19.7.43”. W jego sprawie interweniowała posłanka Rady Narodowej Elżbieta Korfantowa. MSZ jednoznacznie wyjaśniło jej powody odmowy dopuszczenia do egzaminu: „Zarządzenie Ministra Spraw Zagranicznych z dnia 16 II 1943 o przygotowaniu kandydatów do służby zagraniczno-konsularnej przewiduje jako jeden z warunków przyjęcia na praktykę ukończenie studiów wyższych, odbytych w Polsce lub za granicą. W wypadkach wyjątkowych Ministerstwo może dopuścić do egzaminu wstępnego kandydatów, którzy nie posiadają ukończonych studiów uniwersyteckich i którzy studia swe przerwali na skutek powołania do czynnej służby wojskowej, kandydaci ci winni jednak wykazać się odbyciem najmniej połowy studiów uniwersyteckich. Podanie pana Boczka o przyjęcie na kurs dyplomatyczno-konsularny zostało odrzucone, gdyż nie ukończył on wyższych studiów, które przerwał na parę lat przed wojną”⁸⁶⁰. Benedykt Boczek poszedł na studia w lutym 1945 r. i był pracownikiem MSZ do 15.07.1945 r.

Po spełnieniu wymogów formalnych przy zgłoszeniu kandydat otrzymywał zaproszenie na egzamin wstępny. Brak jakiejkolwiek selekcji naraziłby MSZ na krytykę i zwiększyło presję na przyjmowanie „znajomych”. Antoni Chudzyński dostał instrukcję od MSZ, które „zawiadamia, że egzamin wstępny dla kandydatów do służby w MSZ odbędzie się w Londynie w dniach 24 V–29 V 1943 r. Egzaminy pisemne odbędą się w dniach 24 V i 25 V 1943 r. w gmachu przy 40, Queen’s Gate. Początek egzaminów o godzinie 10-ej rano. Do egzaminu ustnego należy się zgłosić w dniu 29 V 1943 r. o godz. 9 rano w gmachu przy 74, Queen’s Gate”⁸⁶¹.

⁸⁵⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/45, Podanie Benedykta Boczka o przyjęcie na kurs MSZ, 17.06.1943 r., b.p.

⁸⁶⁰ Ibidem, Kopia pisma MSZ do Elżbiety Korfantowej, 28.01.1944 r., b.p.

⁸⁶¹ Ibidem, sygn. 474/2/11,teczka osobowa Antoniego Chudzyńskiego, Pismo MSZ, 17.05.1943 r., b.p.

Część pisemna obejmowała wypracowanie na dowolny temat w języku polskim (kandydaci otrzymywali 25 tematów do wyboru), wypracowanie w języku francuskim lub angielskim (podobna liczba tematów do wyboru) oraz tłumaczenie tekstu polskiego na język francuski lub angielski. Pożądane było zgłaszanie języków dodatkowych. Egzamin z nich także polegał na tłumaczeniu tekstu na język obcy. Można było używać słowników. W części ustnej kandydat był egzaminowany ze znajomości zagadnień politycznych, ekonomicznych, społecznych lub naukowych. Wymagana była znajomość historii Polski. Egzamin oceniano na dobry, zadowolający lub niezadowolający.

Szeregowi powołani z czynnej służby wojskowej otrzymywali przepustki i bezpłatne bilety, MSZ zapewniało jedzenie i nocleg w Union Jack Club przy Waterloo Road 91⁸⁶². Oficerowie przyjeżdżali na własny rachunek. Z racji wielu zgłoszeń z jednostek wojskowych rozlokowanych w okolicy Edynburga, właśnie w tym mieście w gmachu uniwersytetu kilka dni wcześniej (30 kwietnia – 4 maja) także odbyły się egzaminy wstępne. Kwatery i wyżywienie dla szeregowych zapewniono w Domu Żołnierza Polskiego w Edynburgu.

W wyniku egzaminu wstępnego Komisja Egzaminacyjna dopuszczała osobę na praktykę i kurs dyplomatyczno-konsularny. Oczywiście pod warunkiem zgody właściwych władz wojskowych na odkomenderowanie do MSZ. Decyzję o zwolnieniu z wojska kandydatów do służby zagranicznej wydawał minister obrony narodowej (art. 121 Ustawy o powszechnym obowiązku wojskowym). Urlop z armii trwał 12 miesięcy, kandydaci zdawali sorty mundurowe i przechodzili pod opiekę referatu personalnego MSZ. Osoby z wojska przeniesione do pracy w MSZ były na urloпах bezpłatnych. Z puli wojska dostawały jednak karty żywnościowe i kupony odzieżowe, z MSZ tylko pensję. W listopadzie 1943 r. tę ścieżkę przeszli m.in. Zdzisław Krzywkowski, Ludwik Teclaff, Stanisław Kmiecik i Roman Choróbski. Władze wojskowe nie wypłacały żołdu żołnierzom zarówno urlopowanym, jak i odkomenderowanym na roczną praktykę do MSZ, ani też żadnych świadczeń rodzinnych. Ministerstwo Skarbu zgodziło się na wypłacanie wyrównania do pobieranych stypendiów (4 funty 10 szylingów na żonę, 3 funty na dziecko miesięcznie), ale z warunkiem, że ich wypłata nie powodowała przekroczenia kredytów MSZ na szkolenie kadr służby zagranicznej. Jakże to były pieniądze?

Wydatki na ten cel umieszczono w części 5 (dział 2, paragraf 1) budżetu resortu. Na rok 1943 została uchwalona na ten cel kwota 24 843 funtów, z których 21 438 funtów przeznaczono na uposażenia praktykantów i dodatki rodzinne oraz 3405 funtów na wydatki rzeczowo-administracyjne (w tym pobory personelu pomocniczego). W 1943 r. stypendium pobierało 52 praktykantów, w roku następnym – 50 osób⁸⁶³.

W przypadku większej liczby kandydatów z pozytywnymi ocenami niż było etatów szkolnych decydowały następujące kryteria. W pierwszym rządzie na praktyki dostawali się kandydaci z ukończonymi studiami i dobrym wynikiem pierwszego egzaminu, znajomością dwóch obowiązujących języków (angielski i francuski) lub innych języków europejskich i wschodnich (rosyjski, niemiecki, włoski, hiszpański, perski, arabski, chiński).

⁸⁶² Ibidem, sygn. 474/2/364a, Teczka osobowa Zdzisława Krzywkowskiego, Kopia telegramu, 18.05.1943 r., b.p.

⁸⁶³ IH, zesp. 42, sygn. 327, [800/42/0/-/327], Notatka w sprawie Kursu Dyplomatyczno-Konsularnego, 30.09.1943 r., skan 749.

Przysięga praktykanta brzmiała: „Przyrzekam, że z powierzonych mi z racji praktyki w służbie zagranicznej funkcji będę wywiązywać się gorliwie i sumiennie, polecenia moich przełożonych wykonywać dokładnie i że tajemnicy urzędowej dochowam”⁸⁶⁴.

Praktyka polegała na pracy kolejno w różnych działach centrali, Ambasady RP i Konsulatu Generalnego RP w Londynie. Była to regularna praca urzędnicza, w trakcie której kandydaci byli zobowiązani do wysłuchania cyklu wykładów. Dzień podzielono na pracę w biurze i udział w zajęciach teoretycznych. Nie była to zatem szkoła nauk politycznych, tylko służba przygotowawcza, nie uczelnia, a praktyka połączona z kursem i pracami seminarijnymi. Praktykanci otrzymywali pensję urzędniczą: 30 funtów 16 szylingów, czyli według I kategorii pomocniczej.

Plan praktyki Zdzisława Krzywkowskiego, 1943–1944 r.:

komórka organizacyjna	okres
Referat A.III.	12–25.07.1943
Referat A.II.	26.07.–8.08.1943
Referat A.IV.	9–15.08.1943
Ekspedyt Kurierski	15–22.08.1943
Referat P.V.	23.08.–5.09.1943
Referat Ekonomiczny	6–19.09.1943
Protokół Dyplomatyczny	20.09.–3.10.1943
Radca Prawny	4.–31.10.1943
Referat P.VI.	1.11.–26.12.1943
Konsulat Generalny RP w Londynie	27.12.1943–20.02.1944
Ambasada RP w Londynie	21.02.–19.03.1944
Referat Konsularny	20.03.–16.04.1944

Kandydat do służby zagranicznej otrzymywał kartę praktyki, gdzie rozpisany był plan zajęć. W określonym terminie osoba zgłaszała się do kolejnych kierowników komórek organizacyjnych MSZ, którzy przedstawiali go swoim pracownikom i wyznaczali mu zadania. Początek i koniec praktyki w danym referacie poświadczali podpis na karcie służby przygotowawczej, ponadto do Referatu Personalnego trafiała poufna opinia o praktykancie.

Opinie były „bez lukru”, dosłownie wymieniały zalety i wady praktykantów. Ambasada RP w Londynie napisała: „Chilik Tadeusz. Okazuje inicjatywę, zainteresowanie i chęć do prac. Posiada pewien zasób rutyny urzędowania. Poziom inteligencji dobry. Zachowanie i stosunek do personelu Ambasady wzorowy. Ułożenie towarzyskie dobre. Szeremeth

⁸⁶⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/464a, Teczka osobowa Zdzisława Krzywkowskiego, Przyrzeczenie praktykanta, 9.07.1943 r., b.p.

Stanisław. Umysłowość niedojrzała. Dostyć dobra znajomość języka angielskiego. Zasób wiadomości słaby. Inteligencja przeciętna. Zachowanie towarzyskie i stosunek do personelu Ambasady wzorowy. Wyrobienie słabe. Gadomski Jerzy. Inteligencja przeciętna, wyróżnia się dobrą pamięcią i posiada sporo drobnych szczegółowych informacji, natomiast nie potrafi formułować ogólnego poglądu i myśleć samodzielnie. Pracowity i sumienny. Obycie i wyrobienie towarzyskie dobre, stosunek do personelu dobry⁸⁶⁵.

Po zaliczeniu wszystkich etapów praktyki w centrali Referat Personalny mógł przedstawić opinię wstępną o każdym z kandydatów. O Arturze Friedrichu: „inteligentny, ambitny, pracowity, ale nerwowy i trochę chaotyczny. Wyrobienie towarzyskie dobre. Potrzebuje twardej ręki. Pod odpowiednim kierownictwem nadawać się będzie na stanowiska polityczne i konsularne”⁸⁶⁶; o Czesławie Korycińskim: „pracowity i bardzo dyskretny, ale szorstki. Przejawia nieświadomie pewien kompleks niepokoju (rozpowszechniony u innych dawnych urzędników, kandydatów do egzaminu dyplomatyczno-konsularnego) wobec konkurencji młodych, co jest zresztą zrozumiałe ze względu na jego wiek [ur. 1901 r.]. Trochę apodyktyczny. Na ogół opinia pozytywna”⁸⁶⁷.

Równoległe do praktyk kandydat brał udział w kursie dyplomatyczno-konsularnym, gdzie musiał wysłuchać wielu wykładów⁸⁶⁸ i przedstawić cykl referatów⁸⁶⁹. Kurs łącznie trwał 6 miesięcy, 5 dni w tygodniu po 3 godziny wykładów. Za jego przebieg odpowiadali Jan Jarkowski i Teodor Szotek. Uroczyste otwarcie kursu odbyło się 21.06.1943 r. o godz. 15.00 w gmachu Royal School of Needlework, róg Exhibition Road i Imperial Institute Road⁸⁷⁰. Lokal znajdował się blisko centrali, na ostatnim, IV piętrze, ale z oddzielnym wejściem; zajmował dwa pokoje (większy 8 m²). W cenie czynszu (15 funtów miesięcznie) wliczone było ogrzewanie, energia, sprząatanie i korzystanie z krzeseł. 23.09.1943 r. w siedzibie Ogniska Polskiego zorganizowano przyjęcie dla praktykantów, na którym obecni byli minister, wykładowcy, wysocy urzędnicy centrali i Konsulatu Generalnego RP w Londynie.

W ramach kursu organizowano różne zajęcia i wykłady, też poza centralą, np. przysłuchiwali się obradom Izby Gmin (7.03.1943 r.), uczęszczali na wykłady w „The Neuman Association” (kurs administracji publicznej). Praktykanci, z pomocą Ambasady RP

⁸⁶⁵ Ibidem, sygn. 474/2/67, Opinia Ambasady RP w Londynie o praktykantach, 1943 r., b.p.

⁸⁶⁶ Ibidem, sygn. 474/2/163, Teczka personalna Artura Friedricha, Opinia Referatu Personalnego, 1.02.1944 r., b.p.

⁸⁶⁷ Ibidem, sygn. 474/2/325, Teczka personalna Czesława Korycińskiego, Opinia Referatu Personalnego, 1.02.1944 r., b.p.

⁸⁶⁸ Przedmioty: język francuski; język angielski; prawo międzynarodowe publiczne oraz prywatne; prawo konstytucyjne porównawcze; organizacja polskiej służby zagranicznej oraz prawo i praktyka konsularna; polityka handlowa i traktaty handlowe; geografia polityczna, gospodarcza, społeczna; historia dyplomatyczna i polityczna od 1715 r. (po angielsku).

⁸⁶⁹ Referaty połączone z dyskusją: polskie prawo o obywatelstwie; polskie przepisy o czynnościach konsula w stosunku do marynarki handlowej; ubezpieczenie społeczne (prawo porównawcze – praktyka konsularna); sprawy spadkowe, opieka, kuratela, funkcje notarialne, pomoc prawna; technika negocjacji międzynarodowych; organizacje międzynarodowe.

⁸⁷⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/185, Teczka osobowa Stanisława Głuskiego, Pismo sekretarza generalnego MSZ, 16.06.1943 r., b.p.

w Londynie, uzyskiwali prawo wstępu do bibliotek w British Museum, Chatham House i London Library. W grudniu 1943 r. na książki i mapy dla kursu wydano 230 funtów.

O przebiegu praktyki opinię końcową wystawiała Komisja Kwalifikacyjna, która opierała się na sprawozdaniach kierowników właściwych działów MSZ (centrala), ambasadora i konsula generalnego. W pierwszej grupie praktykę odbywały 54 osoby, z których 30 było dawnymi urzędnikami oraz 24 było nowymi osobami w resorcie. Warto pamiętać, że nie tylko członkowie kursu dyplomatyczno-konsularnego odbywali praktyki w centrali. Osoby skierowane na placówki zagraniczne także zbierały informacje bezpośrednio w komórkach ministerstwa. Stanisław Szeremeth przed wyjazdem do Ambasady RP w Ankarze odbył praktykę według następującego planu: Wydział III Referat Dalekiego Wschodu (8–10.01.1945 r.), Wydział Uchodźczy (11–13 stycznia), A.II. (15–16 stycznia), A.IV. (17–20 stycznia), Biuro Szyfrów (22–27 stycznia)⁸⁷¹.

Po ukończeniu praktyki z pozytywnym wynikiem kandydat przystępował do ustnego egzaminu dyplomatyczno-konsularnego. Obejmował on następujące przedmioty: historia dyplomatyczna i polityczna od 1715 r. (w języku angielskim); ekonomia polityczna; prawo międzynarodowe publiczne; prawo międzynarodowe prywatne; prawo konstytucyjne porównawcze; geografia polityczna i gospodarcza; organizacja polskiej służby zagranicznej oraz prawo i praktyka konsularna. Można było otrzymać notę „dobry z odznaczeniem” (wybitna wiedza i przygotowanie); „dobry” (dokładna znajomość tematu); „dostateczny” (odpowiedzi wystarczające); „niedostateczny” (brak podstaw do zaliczenia). Wyniki z poszczególnych przedmiotów trafiały do Komisji Egzaminacyjnej, która je podsumowywała i uchwałała notę końcową. Każdy z członków Komisji miał jeden głos, decyzja zapadała większością głosów. Ocena negatywna z jednego przedmiotu oznaczała powtórzenie całego egzaminu w terminie do sześciu miesięcy. Zdarzały się wyjątki. Jeden stopień niedostateczny z egzaminów pociągał za sobą dyskusję Komisji oraz zakwalifikowanie w najlepszym razie do grupy dostatecznej, o ile stopień ogólnej wiedzy i doświadczenia zawodowego kandydata na to pozwalał. Tak było w przypadku Pawła Zaleskiego, którego Komisja oceniła „na stopień dostateczny, pomimo wyników z geografii politycznej (niedostatecznie) i historii Polski (dostatecznie minus)”⁸⁷².

Wykładowców oraz kierowników prac seminaryjnych na kursie wyznaczał minister spraw zagranicznych spośród profesorów wyższych uczelni lub urzędników MSZ lub innych resortów. Minister wyznaczał także dyrektora kursu i jego zastępcę oraz skład Komisji Egzaminacyjnej. 16.06.1944 r. Karol Poznański został mianowany przewodniczącym Komisji Egzaminacyjnej i dyrektorem Kursu Dyplomatyczno-Konsularnego MSZ dla drugiej tury kandydatów.

Obowiązkowi składania egzaminów podlegali także urzędnicy przechodzący do służby zagranicznej z innych ministerstw. Oczywiście minister w drodze wyjątku miał prawo zwolnić niektóre osoby z tych egzaminów, lecz tylko w odniesieniu do osób mianowanych na wysokie stanowiska (od kierownika działu lub ministra pełnomocnego wzwyż). O procesie naboru i dopuszczeniu do egzaminów decydowała Komisja Kwalifikacyjna, która

⁸⁷¹ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 292, Ruch służbowy w MSZ 1943–1945, Pismo Antoniego Zalewskiego, w.z. kierownika Działu Ogólnego do Stanisława Szeremetha, 8.01.1945 r., b.p.

⁸⁷² Ibidem, sygn. 437, Protokół z posiedzenia Komisji Egzaminacyjnej, 12.06.1944 r., b.p.

miała określone wytyczne. Postanowiła, że należy zwalniać tylko dawnych urzędników, szczególnie tych, którzy pracują jako referendarze w komórkach MSZ i mają doświadczenie praktyczne z zakresu materiału przewidzianego egzaminem⁸⁷³. Niektóre wnioski Komisji wobec kandydatów mogą nas zaskakiwać, np. „7. Uzależnić dopuszczenie pana Hieronima Morawskiego do egzaminu dyplomatyczno-konsularnego od podpisania przez niego zobowiązania, że w ciągu lat 5-ciu nie będzie grał w karty oraz nie będzie uprawiał gier hazardowych w jakiejkolwiek formie. Zobowiązanie winien dać pod słowem honoru i przyjąć do wiadomości, że naruszenie tego słowa spowoduje zwolnienie go ze służby. [...] Pro domo: ad 7. Pan Morawski złożył żądane oświadczenie na ręce pana ministra Babińskiego dnia 9 II 1944”⁸⁷⁴.

Komisja potrafiła działać elastycznie i podejść indywidualnie do niektórych przypadków. Jan Hempel napisał z wojska: „Proszę o dopuszczenie mnie do egzaminu dla urzędników służby zagranicznej I kategorii. Proszę o pozwolenie przygotowywania się do egzaminu jako eksternista. Jestem oficerem-spadochroniarzem i moje władze wojskowe nie zgodziłyby się na udzielenie mi zwolnienia w celu odbycia kursu i praktyki w MSZ. Do egzaminu wstępnego również nie mogłem się zgłosić, ponieważ Brygada Spadochronowa jest obecnie w stadium intensywnego szkolenia”⁸⁷⁵. Hempel miał doświadczenie w pracy w polskich placówkach w Hamburgu i Bombaju, znał języki angielski i niemiecki oraz posiadał dyplom doktora nauk ekonomicznych Uniwersytetu w Hamburgu. Został dopuszczony do egzaminu konsularno-dyplomatycznego z równoczesnym zwolnieniem z odbywania praktyki pod warunkiem wcześniejszego zdania egzaminu wstępnego. Umówił się indywidualnie na 13–16.07.1943 r. i zaliczył przedmioty na dostatecznie. Opinia Referatu Personalnego po odbyciu praktyki: „po okresie silnego zdenerwowania wywołanego prawdopodobnie służbą w oddziale spadochronowym przezwyciężył się. Inteligentny, towarzysko bardzo wyrobiony, charakter prawy. Nadaje się na stanowiska polityczne i konsularne”⁸⁷⁶. 5.05.1944 r. zdał egzamin dyplomatyczno-konsularny i otrzymał przydział do Referatu Środkowo-Europejskiego. W połowie roku na wieść o prawdopodobnym udziale 1. Brygady Spadochronowej w walkach we Francji prosił ministra spraw zagranicznych o zgodę na zwrócenie się do gen. Stanisława Sosabowskiego o ponowne przyjęcie go w szeregi spadochroniarzy. Nie zdążył dołączyć. W październiku 1944 r. został oficerem łącznikowym przy SHAEF G.5. na terenie niemieckim.

Urzędnicy kontraktowi (praktykanci), którzy po odbyciu 8-miesięcznej praktyki w centrali MSZ w Londynie zdali egzamin dyplomatyczno-konsularny (w nawiasie wynik i data egzaminu), zdobyli kwalifikacje do służby referendarskiej (67 osób). Z grupy dawnych urzędników: Aleksander Bacciarelli (dostateczny), Wacław Bevensée ((dostateczny, 05.1944), Tadeusz Budzyński, Tadeusz Chilik (dobry), Roman Adam Choróbski (dostateczny, 04.1944), Antoni Chudzyński (dostateczny), Zbigniew Czudec (dostateczny), Witold Czyszowski (dostateczny), Artur Friedrich (dobry, 04.1944), Jerzy Gadomski

⁸⁷³ Ibidem, sygn. 437, Protokół nr 4 z posiedzenia Komisji Kwalifikacyjnej MSZ, 1.02.1944 r., b.p.

⁸⁷⁴ Ibidem, Protokół nr 5 z posiedzenia Komisji Kwalifikacyjnej MSZ, 3.02.1944 r., b.p.

⁸⁷⁵ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/226, Teczka personalna Jana Hempla, Prośba o dopuszczenie do egzaminu, 7.05.1943 r., b.p.

⁸⁷⁶ Ibidem, Karta praktykanta, 1.02.1944 r., b.p.

(dostateczny), Jan Hempel (dobry), Władysław Ihnatowicz (dostateczny), Zbigniew Janik (dobry), Andrzej Kamieniecki (dobry z odznaczeniem), Franciszek Kapeliński (dobry, 5.05.1944), Sylwester Karalus (dostateczny, 06.1944), Jerzy Koperski, Leon Korusiewicz (dobry), Czesław Koryciński (dostateczny), Jerzy Krajewski (termin dodatkowy, dostateczny), Jerzy (Henryk) Kucharzyk, Stanisław Łopatto (dobry, 07.1944), Ludomir Makowski (dostateczny), Leszek Meyer, Kazimierz Nowotny-Lachowicki, Stanisław Pleskaczyński (dostateczny), Wiktor Rybicki (dobry), Bolesław Szcześniak (dostateczny), Stanisław Szeremeth (dostateczny), Przemysław Szulc, Henryk Urbanowicz (dostateczny), Stanisław Westfal (dostateczny), Franciszek Witkowski (dobry), Witold Zwoliński (dostateczny); z grupy eksternistów: Zygmunt Fudakowski (dostateczny), Leon Kostecki, Krystyna Marek (dobry), Tadeusz Parczewski (dobry), Roman Przedpeński (dostateczny), Władysław Tyszkiewicz, Jan Wańczycki (dobry, 05.1944), Jan Woyczyński-Skarbek⁸⁷⁷; z grupy nowych kandydatów: Rudolf Flieger (dostateczny), Ludwik Gottlieb (dobry), Stanisław Grocholski, Juliusz Grodzicki-Łada (dobry, 05.1944), Mieczysław Habicht, Jan Jaxa-Dębicki (09.1943), Stanisław Jordanowski (dostateczny), Stanisław Kmiecik (dostateczny), Marian Komecki (niedostateczny, 10.10.1944 poprawiony na dostateczny), Zdzisław Krzywkowski (dostateczny), Brunon Kurnatowski (dobry), Jan Lis (termin dodatkowy, dostateczny), Stefan Malicki (dobry z odznaczeniem), Mieczysław Marczak (niedostateczny), Zygmunt Michałowski (dobry, 04.1944), Hieronim Morawski Dzierżykraj (dostateczny, 9.05.1944), Tadeusz Pawłowicz (dostateczny), Zygmunt Pikor (dostateczny), Marian Prause (dobry), Stefan Romanek, Jan Siemieński (dostateczny), Karol Skup (dostateczny), Janusz Sleszyński (dostateczny), Jerzy Stefański (dobry), Jerzy Szczepanowski (dostateczny), Fryderyk Tabaczyński, Ludwik Teclaff (dobry, 05.1944), Wojciech Wasiutyński (dobry), Paweł Zaleski (dostateczny), Henryk Zych (11.1944).

Ogłoszenie wyników egzaminu dyplomatyczno-konsularnego pierwszej tury odbyło się 8.05.1944 r. o godz. 17.30 w lokalu Ogniska Polskiego (Belgrave Square 45). Minister spraw zagranicznych wręczył absolwentom kursu świadectwa wyniku egzaminu. Miały one następującą treść: „Stwierdzam, że pan Antoni Chudzyński, urodzony dnia 14 marca 1918 roku w Witebsku, ukończył z zadowalającym wynikiem praktykę w służbie zagranicznej RP i złożył egzamin dyplomatyczno-konsularny, przewidziany zarządzeniem Ministra Spraw Zagranicznych o przygotowaniu w czasie trwania wojny kandydatów do służby dyplomatyczno-konsularnej z dnia 16 lutego 1943 roku, wydanym na podstawie Uchwały Rady Ministrów z dnia 11 lutego 1943 roku, z wynikiem dostatecznym. Minister”⁸⁷⁸.

Wkrótce okazało się, że ministerstwo nie mogło wywiązać się wobec tej grupy nowych urzędników ze swych obietnic finansowych. Wszystkim absolwentom kursu dyplomatyczno-konsularnego (rocznik 1944) należała się pensja w wysokości IV kategorii referendarskiej. Nie było takich pieniędzy w budżecie. Minister w specjalnym zarządzeniu ogłosił, że mimo niższej grupy płacy absolwenci byli urzędnikami referendarskimi i „okres od daty pisma, stwierdzającego złożenie egzaminu dyplomatyczno-konsularnego, należy absolwentom kursu zatrudnionym w MSZ zaliczyć do ich lat służby tak, jakby od dnia

⁸⁷⁷ Ibidem, zesp. A.42, sygn. 541, Zeszyt personalny: Jan Stefan Woyczyński-Skarbek.

⁸⁷⁸ Ibidem, sygn. 474/2/11, Teczka osobowa Antoniego Chudzyńskiego, Pismo MSZ, 5.05.1944 r., b.p.

tęgo otrzymywali uposażenie według IV kategorii referendarskiej (odpowiadającej dawnej VIII kategorii płacy)⁸⁷⁹.

W maju rozpoczęto drugą turę naboru kandydatów do służby zagranicznej. Okazało się, że kurs dyplomatyczno-konsularny musiał zostać odwołany. Komisja Kwalifikacyjna przyjmowała tylko wnioski urzędników w służbie czynnej i do egzaminów dopuszczono tylko osoby posiadające kwalifikacje przewidziane zarządzeniem ministra spraw zagranicznych z 16.02.1943 r.⁸⁸⁰ Do egzaminu wstępnego dopuszczono Stanisława Worowskiego, Henryka Zycha i Leszka Meyera, do najbliższego egzaminu dyplomatyczno-konsularnego Stefana Romanka i Tadeusza Kozioła. Kolejne terminy odbyły się: 4–6.10.1944 r., 27.11.1944 r. i w grudniu 1944 r. Wyniki: Henryk Kucharzyk (dobry), Leszek Meyer (dostateczny), Stefan Romanek (niedostateczny), Henryk Zych (niedostateczny, w maju 1945 r. dostateczny).

Wspomniana w kilku miejscach Komisja Kwalifikacyjna została powołana 21.12.1943 r. w piśmie ministra spraw zagranicznych do Wacława Babińskiego, I zastępcy sekretarza generalnego, nadzorującego Dział Ogólny MSZ. W dokumencie tym określono skład i kompetencje Komisji jako „organu doradczego przy Dziale Personalno-Administracyjnym MSZ”⁸⁸¹.

Komisja opiniowała sprawy dotyczące przyjmowania nowych urzędników i pracowników, sprawy awansów, nadawania tytułów oraz inne kwestie zlecone przez ministra. Od momentu powołania Komisji Kwalifikacyjnej każdy wniosek związany z tymi tematami kierowany do ministra musiał zawierać umotywowaną jej ocenę.

Obrady Komisji były poufne. To ciało doradcze składało się z pięciu członków, wchodziło do niego z urzędu: zastępca sekretarza generalnego nadzorujący sprawy personalne i organizacyjne (jako przewodniczący), kierownik Gabinetu Ministra, kierownik Działu Personalno-Administracyjnego oraz dwaj urzędnicy wyznaczeni przez ministra: jeden z działu politycznego i jeden ze służby konsularnej. Sekretarz generalny MSZ miał prawo uczestniczyć we wszystkich posiedzeniach Komisji według własnego uznania (od czerwca 1944 r. był przewodniczącym Komisji Kwalifikacyjnej w MSZ). Pierwsze posiedzenie Komisji odbyło się 30.12.1943 r.

Wydaje się, że procedura decyzji personalnych wyglądała następująco. Referat Personalny zbierał wnioski ze wszystkich komórek i wraz ze swoimi propozycjami przedstawiał Komisji, która po dyskusji uchwałała sposób załatwienia sprawy. Zdarzało się, że Komisja sama dodawała nazwiska do listy awansów lub przeszerzegała. Podczas obrad starano się wypracować jednomyślne stanowisko, brano pod uwagę odpowiedzialność kandydata, jego kwalifikacje osobiste i lata służby w MSZ. Zapewne niektóre posiedzenia były burzliwe, czego nie oddają zapisy w protokołach, np.: „Komisja zakwalifikowała do wyeliminowania po dłuższej dyskusji kandydatury [...]”. Czasami umieszczono głosy sprzeciwu (skuteczny), np. w sprawie Edwarda Borowskiego: „Karol Poznański zgłosił do protokołu następujące motywy głosowania przeciw awansowaniu pana Borowskiego do III kategorii referendarskiej: Uznając uzdolnienia i kwalifikacje pana Borowskiego, uważam, iż ze

⁸⁷⁹ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 437, Zarządzenie ministra spraw zagranicznych, 24.07.1944 r., b.p.

⁸⁸⁰ Ibidem, Protokół nr 10 z posiedzenia Komisji Kwalifikacyjnej MSZ, 26.05.1944 r., b.p.

⁸⁸¹ Ibidem, Pismo ministra do z-cy sekretarza generalnego MSZ, 21.12.1943 r., b.p.

względem na młody wiek i stosunkowo nieliczne lata służby ze względów zasadniczych nie powinien on w drodze awansu nadmiernie wyprzedzać swoich rówieśników w służbie, nie powinien przedwcześnie znaleźć się w grupie urzędników, posiadających równe kwalifikacje, lecz o wiele więcej lat służby na stanowiskach bardziej odpowiedzialnych”.

Komórka kadrowa sporządzała wnioski do Ministerstwa Skarbu o zgodę na przesunięcie kadrowe, czytaj finansowe. Zawarcie umowy o pracę na czas nieokreślony lub określony (przyjęcie pracownika stałego lub czasowego), jak również zmiana umowy o pracę przewidująca przesunięcie urzędnika do wyższej kategorii płac, możliwe były jedynie w granicach etatów bądź kredytów przewidzianych w budżecie ministerstwa. Zwiększenie etatów lub kredytów mogło nastąpić tylko poprzez zmiany ustawy budżetowej. Dopuszczalne było obsadzenie etatu pracownika stałego przez pracownika czasowego, zakazane było opłacanie pracownika stałego z kredytów przeznaczonych na prace czasowe. Umowa czasowa obejmowała okres nie dłuższy niż trzy miesiące i dotyczyła zatrudnionych na I–III kategorię płac. Wobec planów przyjęcia do pracy nowej osoby należało przesłać do Prezydium Rady Ministrów wypełniony przez kandydata wykaz stanu służby wraz z pismem kierującego resortem ministra, w którym opisane były: funkcje, jakie miał pełnić, komórka organizacyjna oraz propozycja kategorii płac. Takie zawiadomienie trzeba było dostarczyć nie później niż dwa tygodnie przed planowanym początkiem pracy kandydata. W przypadku awansu finansowego wnioski musiał zawierać uzasadnienie tego posunięcia, co było szczegółowo analizowane pod kątem jednolitej polityki płac. Samo Prezydium zawiadamiało o zamiarach ministrów spraw wewnętrznych i skarbu, którzy mogli wnieść zastrzeżenia. Jeśli zainteresowany minister nie podzielał uwag innych resortów, instancją odwoławczą i najwyższą był prezes Rady Ministrów i decyzja Rady Ministrów.

Bardzo rzadko występowały ingerencje MSW w decyzje kadrowe MSZ. W pracy nad niniejszą publikacją natrafiono na dwa takie przypadki. „Za zwrotem akt komunikuję, iż zdaniem Ministerstwa Spraw Wewnętrznych pan Dubicz-Penther Karol, były oficer Oddziału II w Gdańsku, były sekretarz Poselstwa w Teheranie, były radca Ambasady RP w Angorze, a ostatnio Poseł RP w Lizbonie, nie powinien pozostawać w czynnej służbie państwowej”⁸⁸². Dubicz-Penther został zwolniony z placówki w Lizbonie z dniem 31.08.1943 r. Wkrótce jednak pojawił się w Londynie i pozostawał w dyspozycji MSZ (został wpisany na listę uprzywilejowanych urzędników – 1.09.1943–15.04.1944 r.).

Drugi przypadek dotyczył Adama Winnickiego (w latach 1938–1939 kierownika Referatu Wyszkożenia i policji zagranicznej w Komendzie Głównej w Warszawie), który w MSZ tworzył Referat Bezpieczeństwa. Przed jego zatrudnieniem, w marcu 1944 r., przeprowadzono wywiad w jego sprawie. „Zasięgnąłem dziś osobiście opinii pana majora dypl. [Juliusza] Kozolubskiego (Rubens, Oddział IV, byłego członka Komendy Głównej Policji Państwowej) o nadkomisarzu Winnickim Adamie. Oświadczył mi, że jest to jeden z najlepszych oficerów Policji Państwowej, którego umieściłby w pierwszej dziesiątce między 800 oficerami policji w Polsce, że posiada pierwszorzędną przebieg służby, jest zdolnym, wykwalifikowanym fachowcem, oddanym służbie, lojalnym zasługującym na

⁸⁸² Ibidem, sygn. 435, Odpis pisma Działu Bezpieczeństwa MSW do Prezydium Rady Ministrów, 25.09.1943 r., k. 64, b.p.

pełne zaufanie. Major Kozolubski nie sądzi, by nadkomisarz Winnicki spotkał się z atakami ze strony czynników politycznych, ale jest zdania, że właściwie każdy policjant musi się liczyć z brakiem popularności wśród opozycji i że nie uważałby tego za dyskwalifikację⁸⁸³. W czerwcu Winnicki został przyjęty do pracy. W lipcu 1944 r. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych (Dział Bezpieczeństwa) zgłosiło zastrzeżenia co do zatrudnienia Winnickiego w MSZ (par. 4 okólnika Prezesa Rady Ministrów z 27 lutego 1942 r. nr 456/42 w sprawie pracowników państwowych). Aż do marca 1945 r. Prezydium Rady Ministrów godziło się tylko na trzymiesięczne okresy umowy. Ostatecznie Adam Winnicki pracował w centrali aż do 5.07.1945 r.

Po pozytywnej odpowiedzi kadry tworzyły akt nominacji, który był przedstawiany ministrowi do podpisu. Oczywiście Komisja zajmowała się także opiniowaniem wniosków na stanowiska na placówkach zagranicznych. Opinie Komisji nie były wiążące dla ministra, który mógł sam podejmować ostateczne decyzje. W jednym z protokołów Komisji czytamy: „Minister [Wacław] Babiński powiadomił Komisję o decyzjach Pana Ministra Spraw Zagranicznych w sprawach poruszonych w protokołach Nr 1, 2 i 3. Pan Minister Spraw Zagranicznych postanowił: a) awansować pana Borowskiego Edwarda do III kategorii referendarskiej [wbrew opinii Komisji!]; b) awansować pana Kucharzyka Henryka do III kategorii referendarskiej pod warunkiem, że zobowiąże się do pozostania w szyfrach przez kilka lat. Gdyby pan Kucharzyk zdecydował się na zdawanie egzaminu dyplomatyczno-konsularnego i opuszczenie szyfrów, pozostanie on w IV kategorii referendarskiej; c) skreślić chwilowo z listy kandydatów do powrotu do czynnej służby w Ministerstwie panów [?] Szydłowskiego, [?] Kapiszewskiego i Tomasza Strzałeckiego; d) pozostawić nieobsadzony jeden etat kategorii Ia; e) pozostawić na razie pana ministra [Adama] Lisiewicza na etacie w Konsulacie Generalnym RP w Londynie, a pana [Tadeusza] Lutosławskiego na etacie Ambasady RP w Londynie”⁸⁸⁴.

Kolejny afront wobec Komisji w sprawie Edwarda Borowskiego (sekretnarza osobistego sekretarza generalnego Feliksa Frankowskiego) nastąpił ze strony Ministerstwa Skarbu, które zazwyczaj było surowe wobec wniosków awansowych. W protokole z 5.04.1944 r. czytamy: „Minister Babiński powiadomił, że Ministerstwo Skarbu sprzeciwiło się awansowaniu pp. Kazimierzy Gimzickiej i Edwarda Borowskiego do III kategorii i wyraziło zgodę na przesunięcie ich do IIa kategorii płac [czyli jeszcze wyżej]. Pan Minister Romer zdecydował nie czynić żadnych dalszych kroków w tej sprawie. Komisja wyraża ubolewanie, że w istniejącym stanie rzeczy Ministerstwo Skarbu ma wpływ na kwalifikowanie urzędników służby zagranicznej”⁸⁸⁵.

W grudniu 1943 r. na wolnych sześć etatów II kategorii płac i pięć etatów IIa kategorii płac przedstawiono 21 kandydatur. Komisja stała na stanowisku, że wszystkie wolne etaty referendarskie w centrali i na placówkach należało obsadzać wyłącznie absolwentami kursu dyplomatyczno-konsularnego lub starymi urzędnikami MSZ. Sprzeciwiała się wszel-

⁸⁸³ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/788, Teczka personalna Adama Winnickiego, Notatka do aktów ppor. Winnickiego Adama, 14.03.1944 r., b.p.

⁸⁸⁴ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 437, Protokół nr 4 z posiedzenia Komisji Kwalifikacyjnej MSZ, 1.02.1944 r., b.p.

⁸⁸⁵ Ibidem, Protokół nr 7 z posiedzenia Komisji Kwalifikacyjnej MSZ, 5.04.1944 r., b.p.

"Przysięgam Panu Bogu Wszechmogącemu, że na powierzonym mi stanowisku urzędowym przyczyniać się będę w mym zakresie działania ze wszystkich sił do ugruntowania wolności, niepodległości i potęgi Rzeczypospolitej Polskiej, której zawsze wiernie służyć będę, wszystkich obywateli kraju w równym mając zachowaniu, przepisów prawa strzec będę pilnie, obowiązki mego urzędu spełniać gorliwie i sumiennie, polecenia moich przełożonych wykonywać dokładnie, a tajemnicy urzędowej dochowam.
Tak mi Panie Boże dopomóż".....

Pan W. Zwoliński
złożył przysięgę dn. 9.V.1944.

Podpis na oryginalnej przysiędze.
r. Pers. 474a/s9/44

kim nominacjom osób spoza służby zagranicznej, co i tak nie zmieniałoby decyzji ministra. Tak był np. w przypadku Karola Rozwadowskiego i jego nominacji na wicekonsula w Konsulacie RP w Johannesburgu. Komisja Kwalifikacyjna z nieznanых powodów nie pracowała od 13.06. do 27.10.1944 r. Wydaje się, że nie ze swojej winy, bowiem na pierwszym po przerwie posiedzeniu uchwaliła prośbę do Wydziału Osobowego o wykaz wszystkich spraw załatwionych w tym czasie. Dodatkowo Komisja zwróciła się do ministra z prośbą o potwierdzenie kompetencji Komisji, co uzyskała pismem z dnia 12.02.1945 r.⁸⁸⁶

Umowę o pracę (zarówno dla nowego pracownika, jak i awansowanego na stanowisku lub kategorii płac) sporządzano w dwóch egzemplarzach, po ich podpisaniu jeden trafiał do pracownika, drugi składano w Prezydium Rady Ministrów. Jeśli umowa została zawarta w pierwszej połowie miesiąca, Ministerstwo Skarbu wypłacało pełną pensję, w przeciwnym razie – tylko za połowę miesiąca.

Jeśli planowano zwolnić pracownika, należało także poinformować Prezydium Rady Ministrów o przyczynach, bowiem była różnica, czy zwolnienie następowało przez wypowiedzenie umowy o pracę, czy też natychmiastowego rozwiązania umowy z winy pracownika. Wypowiedzenie umowy skutkowało jej rozwiązaniem dopiero po upływie okresu wypowiedzenia, który wynosił trzy miesiące dla pracowników umysłowych i dwa tygodnie dla pracowników fizycznych. Wypowiedzenie lub rozwiązanie umowy następowało w chwili doręczenia pracownikowi odpowiedniego pisma Prezydium Rady Ministrów, o czym informowano Ministerstwo Skarbu.

Umowy o dzieło (na wykonanie określonej pracy) zawierał bezpośrednio minister spraw zagranicznych, robiąc to oczywiście w granicach przyznanych mu na ten cel kredytów budżetowych. W treści umowy zawierano informacje dotyczące rodzaju (tematu) zamówionej pracy, przypuszczalny okres jej wykonania, wysokość wynagrodzenia i sposób jej wypłaty oraz systemu kontrolowania postępów w powstawaniu zamówionego dzieła. Płatność następowała po odbiorze dzieła i uznaniu go za odpowiadającego warunkom umowy. Odpis takiego kontraktu trafiał do wiadomości do Prezydium Rady Ministrów, które mogło zakwestionować jego zapisy i domagać się korekty umowy, szczególnie kiedy z treści wynikało, że była ona w istocie umową o pracę⁸⁸⁷.

Awanse były rozłożone w czasie. By przejść do wyższej grupy uposażenia, należało przepracować pięć kwartałów w danej kategorii, np. w IV, by przejść do III. W czasie wojny generalnie przyznawano etaty w granicach budżetowych, a nie wynikających z wysługi lat lub zasłużonego awansu.

⁸⁸⁶ Ibidem, Pismo ministra Adama Tarnowskiego do Karola Kraczkiewicza, kierownika Działu Ogólnego w MSZ, 12.02.1945 r.: „Do kompetencji Komisji Kwalifikacyjnej należeć będzie, poza opiniowaniem spraw wyszczególnionych w ustępie 2 wymienionego zarządzenia, również opiniowanie spraw dotyczących obsady personalnej podległych MSZ urzędów zagranicznych oraz przesunięć personalnych pomiędzy Centralą MSZ a urzędami zagranicznymi. Nominacje względnie odwołania Ambasadorów i Posłów RP nie wymagają opinii Komisji Kwalifikacyjnej i sprawy te nie powinny być wnoszone na Komisję Kwalifikacyjną. Nie wymagają również opinii Komisji Kwalifikacyjnej sprawy dotyczące personelu pomocniczego w urzędach zagranicznych, chyba że w indywidualnych wypadkach” minister wystąpiłby do Komisji z pytaniem.

⁸⁸⁷ Ibidem, zesp. A.5, sygn. 21, część I, Pismo okólne 456/42 Prezydium Rady Ministrów, 27.02.1942 r., b.p.

Innym organem związanym z kadrami była Komisja Dyscyplinarna. Podczas kwerendy do niniejszej publikacji nie znaleziono wielu dokumentów dotyczących jej działalności; przedstawiona tu zostanie tylko jedna prowadzona sprawa.

Założono ją przeciwko Franciszkowi Charwatowi, posłowi w Kownie, który wraz z personelem opuścił Litwę 16.10.1939 r. Zarzut nie dotyczył jednak samowolnego zlikwidowania placówki, tylko urzędowania w Rydze i Kownie, gdzie miał dopuścić się „nadużyć na niekorzyść Skarbu Państwa, Funduszu Specjalnego MSZ oraz poborów podległych mu urzędników Poselstwa”. Komisja – w składzie dyrektor Tadeusz Szumowski, naczelnik Tadeusz Kunicki i naczelnik Michał Potulicki – uznała za prawdziwe dowody potwierdzające nadużycia. W okolicznościach wojennych nie można było nadać sprawie ciągu sądowego, więc postanowiono wezwać Charwata do Paryża, zabrać mu paszport dyplomatyczny i wymusić zwrot nawet części tylko przywłaszczonych sum⁸⁸⁸. 11.01.1940 r. Zygmunt Zawadowski, rzecznik dyscyplinarny przy Komisji Dyscyplinarnej MSZ, sporządził wniosek o „wymierzenie panu Franciszkowi Charwatowi kary dyscyplinarnej po myśli art. 77 punkt 5 w łączności z artykułem 82 wymienionej ustawy [o państwowej służbie cywilnej z 1922 r.], to znaczy o wymierzenie kary wydalenia ze służby państwowej, łącznie z utratą wszelkich praw związanych z piastowaniem urzędu, a w tej liczbie prawa do emerytury”⁸⁸⁹. 27.02.1940 r. odbyło się posiedzenie Komisji, gdzie bronił się sam oskarżony⁸⁹⁰. 5.03.1940 r. orzeczeniem Komisja uznała go winnym i wymierzyła mu karę z art. 77 punkt 4 ustawy o służbie cywilnej, tj. przeniosła go w stały stan spoczynku z umniejszonym uposażeniem emerytalnym o 50%⁸⁹¹. Franciszek Charwat zmarł w Rio de Janeiro w 1941 r.

Ważnym elementem działalności kadr MSZ była współpraca z wojskiem w sprawie reklamowania czynnych i nowych urzędników ze służby w szeregach armii. Referenci kierunkowi lub kierownicy komórek organizacyjnych MSZ w wieku poborowym byli, na wniosek MSZ, zwalniani na zasadzie art. 121 Ustawy o powszechnym obowiązku wojskowym ze służby w armii. Decyzję podejmował wiceminister spraw wojskowych, a zainteresowanych informował szef Biura Ogólnego Ministerstwa Spraw Wojskowych (od 1943 r. czasami kierownik komórki niższej, czyli szef Wydziału Uzupełnień i Administracji Rezerwami). Różny był okres zwolnienia ze służby wojskowej, od 3 do 12 miesięcy, po tym czasie MSZ musiało ponawiać wniosek o reklamowanie. Minister obrony narodowej pismem do MSZ informował, że postanowił powołać z określonym dniem pracowników centrali do czynnej służby wojskowej, równocześnie anulując zarządzenia MON, którymi zostały udzielone im dotychczasowe zwolnienia na zasadzie art. 121 ustawy o powszechnym obowiązku wojskowym. MSZ kierowało ich do Komendy Uzupełnień nr 1, która nadawała im przydział do jednostek bojowych.

⁸⁸⁸ IH, zesp. 42, sygn. 286, [800/42/0/-/286], Protokół z posiedzenia Komisji, wyznaczonej przez Pana Ministra Zygmunta Gralińskiego do zbadania sprawy Posła RP Franciszka Charwata, 7.11.1939 r., skan 503.

⁸⁸⁹ Ibidem, Wniosek o ukaranie Franciszka Charwata, Angers, 11.01.1940 r., skan 516.

⁸⁹⁰ Ibidem, Protokół z posiedzenia Komisji Dyscyplinarnej w sprawie Posła RP Franciszka Charwata, 27.02.1940 r., skan 524–534.

⁸⁹¹ Ibidem, Orzeczenie Komisji Dyscyplinarnej przy MSZ, Angers, 5.03.1940 r., skan 569–573.

Obok kierowników komórek organizacyjnych MSZ reklamowało innych kluczowych pracowników, nawet najniższych rang. Wśród nich znalazł się Mieczysław Graczyk: „Mieczysław Graczyk – rocznik 1908, kategoria A, funkcjonariusz niższy MSZ, pełni funkcje woźnego. Mieszka on w gmachu MSZ i bezpieczeństwo archiwów państwowych znajduje się pod jego opieką. Pozostaje on w służbie MSZ od lat około 20-tu i posiada całkowite zaufanie swych przełożonych. Z tego powodu MSZ uważa, że jest on w obecnych warunkach nie do zastąpienia”⁸⁹².

Na listach osób reklamowanych znaleźli się (w nawiasach lata zwolnienia z wojska): Aleksander Bacciarelli (1944–1945), Waław Bevensée (1944–1945), Waław Białokur (1941–1944), Jan Bociański (1943–1944), Józef Buczkowski (1944–1945), Tadeusz Chilik (1943–1945), Antoni Chmielewski (1944–1945), Roman Choróbski (1943–1945), Tadeusz Domaradzki (1941–1945), Tadeusz Drobniak (1940), Bolesław Dulemba (1941–1945), Zbigniew Elżanowski (1944–1945), Artur Friedrich (1944–1945), Jerzy Gadomski (1943–1944), Adam Głogowski (1943–1945), Jan Hempel (1943–1944), Władysław Ihnatowicz (1943–1945), Waław Januszkiewicz (1943–1945), Jan Jarkowski (1944–1945), Bolesław Jaworski (1944–1945), Stanisław Jordanowski (1943–1944), Marian Jaszczuk (1944–1945), Franciszek Kapeliński (1943), Sylwester Karalus (1944–1945), Stanisław Kmiecik (1943–1945), Leonard Konecki (1943–1945), Jerzy Koperski (1944–1945), Leon Korusiewicz (1943–1944), Czesław Koryciński (1944–1945), Karol Krackiewicz (1940–1944), Ludwik Krotoski (1940), Waław Krzyżanowski (1944–1945), Zdzisław Krzywkowski (1943–1945), Brunon Kurnatowski (1943–1944), Jerzy Kuźmiński (1944–1945), Jan Lis (1943–1944), Stefan Lubomirski (1944–1945), Juliusz Łada-Grodzicki (1943–1944), Stanisław Łopatto (1943–1944), Ludomir Makowski (1943–1944), Stefan Malicki (1943–1944), Józef Marlewski (1940), Piotr Mróz (1944–1945), Stefan Musielak (1943), Stefan Niestrawski (1944–1945), Michał Potulicki (1940), Stefan Romanek (1943), Kazimierz Rudzki (1943), Lucjan Rumniak (w Ambasadzie, 1944–1945), Wiktor Rybicki (1944–1945), Mieczysław Sędzielowski (1940–1941), Janusz Sleszyński (1943–1944), Stanisław Szeremeth (1944–1945), Teodor Szotek (1944–1945), Tadeusz Piszczkowski (1944–1945), Przemysław Szulc (1944–1945), Stanisław Szydłowski (1940–1941), Ludwik Teclaff (1943–1945), Józef Tyszka (1941–1944), Stanisław Uszyński (1944–1945), Stanisław Westfal (1942), Tadeusz Wierusz-Kowalski (1941–1942), Franciszek Witkowski (1943–1944), Stanisław Worowski (1944–1945), Jan Wszelaki (1940), Roman Wysocki (1944–1945), Henryk Zych (1943–1944).

Z obowiązku służby reklamowano także kobiety. Centrala napisała do Prezydium Rady Ministrów, że „prosi o uzyskanie urlopu na jeden rok, względnie całkowitego zwolnienia z Pomocniczej Służby Kobiet pani Teofilii Jelińskiej, rocznik 1913, byłej urzędniczki Ministerstwa Spraw Zagranicznych, obecnie na bezpłatnym urlopie. Pani Jelińska pracowała do czasu wojny w Poselstwie RP w Kownie, od stycznia 1942 r. w Ambasadzie RP w Kujbyszewie i w Poselstwie RP w Teheranie, obecnie zaś, ponieważ przybyła na teren

⁸⁹² Ibidem, sygn. 291, [800/42/0/-/291], Pismo MSZ do Prezydium Rady Ministrów w sprawie reklamowanych z wojska urzędników, 27.01.1941 r., skan 15; zob. też: ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/197, Teczka osobowa Mieczysława Graczyka. Pracował w MSZ bez przerwy od 1.08.1920 r., b.p.

Wielkiej Brytanii, Ministerstwo zamierza powołać ją z powrotem do służby”⁸⁹³. Z dniem 1.06.1943 r. została przeniesiona do Polskiego Biura Wojskowego w Londynie z przeznaczeniem do prac w MSZ. Niestety do jesieni 1944 r. trwało załatwianie formalności przez Komendę Główną Pomocniczej Służby Wojskowej Kobiet w MON związanych ze zgodą na jej zwolnienie. Stan przejściowy związany był z wieloma trudnościami: brak dowodu osobistego, dwutygodniowe karty żywnościowe wydawane Jelińskiej z wojska, brak kuponów odzieżowych (jako szeregową nie otrzymywała ich z wojska, a do pobierania kuponów cywilnych nie była upoważniona).

Podobnie jak w poprzednich okresach najwięcej reklamacji dotyczyło pracowników łączności i szyfrów, np. Tadeusza Domaradzkiego: „Ministerstwo prosi o dalsze odroczenie powołania pana Domaradzkiego do służby wojskowej z uwagi na to, że jako radio-telegrafista jest on Ministerstwu niezbędnie potrzebny”⁸⁹⁴. Na wniosek Prezydium Rady Ministrów szef sztabu Naczelnego Wodza zwolnił Domaradzkiego na okres sześciu miesięcy, o czym poinformował MSZ szef Oddziału I Sztabu Naczelnego Wodza. Marynarzy zwalniało Kierownictwo Marynarki Wojennej (kierownik Referatu Ogólnego, kmdr ppor. Stefan Gebethner)⁸⁹⁵.

Wraz z pomyślnym rozwojem wydarzeń na frontach, szczególnie od drugiej połowy 1944 r. liczba zwolnionych ze służby wojskowej znacznie wzrosła, wydłużyły się także okresy reklamowania. 25.02.1945 r. na kolejne 12 miesięcy z Biura Łączności urlop dostali: kaprale Roman Wysocki, Marian Jaszczuk, Antoni Chmielewski, starsi szeregowi Stefan Niestrawski i Józef Buczkowski oraz szeregowi Stanisław Uszyński, Zbigniew Elżanowski i Lucjan Rumiński. Ten ostatni był prawdopodobnie pracownikiem oddelegowanym do innej instytucji, bowiem nie było go w strukturach centrali. W tym też okresie rozpoczął się inny trend – urzędnicy MSZ odchodzili do innych struktur polskich lub międzynarodowych.

W piśmie do Leopolda Koziembrodzkiego minister napisał: „Zawiadamiam Pana, że dnia 16 XI 1944 r. wyraziłem zgodę na objęcie przez Pana funkcji Oficera Łącznikowego pozostającego w dyspozycji Delegata Rządu RP dla spraw uchodźców cywilnych w Zachodniej Europie i Szefa Oficerów Łącznikowych przy SHAEF G.5 (Displaced Persons, Refugees and Welfare Branch). Cały okres służby jako Oficera Łącznikowego zaliczać się będzie Panu jako służba w Ministerstwie Spraw Zagranicznych”⁸⁹⁶. Podobne pismo otrzymał także Czesław Koryciński. Nie istniała komórka łącząca organizacyjnie wszystkich oficerów łącznikowych, każdy był przydzielany do określonego dowództwa na terenie Europy. Byli doradcami w sprawach związanych z powrotem Polaków do kraju, dbali o interesy Polaków w obozach przesiedleńców. Do ich zadań należało m.in. nadzorowanie nad systemami identyfikowania i wydawania wiz polskim przesiedleńcom, weryfikowa-

⁸⁹³ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/258, Teczka personalna Teofilii Jelińskiej, Kopia pisma sekretarza generalnego MSZ do Prezydium Rady Ministrów, 31.05.1943 r., b.p.

⁸⁹⁴ Ibidem, sygn. 474/2/128, Teczka osobowa Tadeusza Domaradzkiego, Kopia pisma sekretarza generalnego MSZ do Prezydium Rady Ministrów, 10.09.1941 r., b.p.

⁸⁹⁵ Szerzej zob.: J. Romanowicz, *Organizacja Polskiej Marynarki Wojennej we Francji i w Wielkiej Brytanii w latach 1939–1947*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2012, 13 (64)/2 (240), s. 75–94.

⁸⁹⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/342, Teczka osobowa Leopolda Koziembrodzkiego, Kopia pisma ministra, 23.11.1944 r., b.p.

nie roszczeń do obywatelstwa polskiego, informowanie polskich przesiedleńców, pomoc w organizowaniu transportów do kraju, opieki lekarskiej i prawnej⁸⁹⁷.

5.4. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 1.08.1943–6.04.1944 r.⁸⁹⁸

Minister		
Tadeusz Romer	1.08.1943–6.04.1944	
Radca polityczny⁸⁹⁹		
Kajetan [Józef Dzierżykraj-] Morawski	3.08.–15.09.1943	
Sekretarz Generalny (S.G.)⁹⁰⁰ Zastępcy Sekretarza Generalnego⁹⁰¹		
Feliks Frankowski ⁹⁰²	3.08.–15.10.1943	p.o. sekretarz generalny
Feliks Frankowski	15.10.1943–6.04.1944	sekretarz generalny
Wacław Babiński (D.I.) ⁹⁰³	1.08.1943–6.04.1944	I z-ca sekretarza generalnego, minister
Jan Wszelaki (D.II.) ⁹⁰⁴	1.08.1943–6.04.1944	II z-ca sekretarza generalnego, minister
Karol Kraczkiewicz (D.III.) ⁹⁰⁵	1.08.1943–1.10.1944	III z-ca sekretarza generalnego
Tadeusz Gwiazdoski (D.IV.) ⁹⁰⁶	1.08.1943–1.07.1944-	IV z-ca sekretarza generalnego, minister
Jan Karszo-Siedlewski (D.V.)	20.01.–6.04.1944	V z-ca sekretarza generalnego

⁸⁹⁷ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 1134, Instrukcja dla mjr. Kłosa, płk. Kaczmarka i innych oficerów, 26.09.1945 r., b.p.

⁸⁹⁸ Ibidem, sygn. 403, Zarządzenie ministra Tadeusza Romera w sprawie wewnętrznego podziału pracy w centrali MSZ, 28.0.1943 r., b.p.

⁸⁹⁹ Opiniował w sprawach zleconych przez ministra, stanowisko nie wykazywane w statucie MSZ.

⁹⁰⁰ Kierował biurami centrali MSZ i wydawał instrukcje placówkom zagranicznym w zakresie zleconym przez ministra.

⁹⁰¹ Pomagali sekretarzowi generalnemu w kierowaniu poszczególnymi działami pracy centrali w zakresie przez niego ustalonym.

⁹⁰² Podlegały mu Referaty: Zachodnio-Europejski (P.I.), Niemiecki (P.II.), Sowiecki i Bałtycki (P.III.).

⁹⁰³ Nadzór nad Działem Ogólnym.

⁹⁰⁴ Podlegały mu Referaty: Anglo-Saski (P.IV.), Środkowo-Europejski (P.V.), Ekonomiczny (R.E.), od 15.10.1944 r. Referat Żydowski.

⁹⁰⁵ Podlegały mu Referaty: Łaciński (P.VI.), Bliski i Daleki Wschód (P.VII.), Watykański, Żydowski.

⁹⁰⁶ Podlegał mu Referat Ustrojów Międzynarodowych, którego był oficjalnie kierownikiem.

Emeryk Hutten-Czapski (D.VI.) ⁹⁰⁷	20.01.–30.09.1944	VI z-ca sekretarza generalnego, nadzór nad Referatami: Uchodźczym, Konsularnym, Działem Ogólnym
Jan Librach (D.VII.) ⁹⁰⁸	1.03.–1.07.1944-	VII z-ca sekretarza generalnego
Wiktor Podoski ⁹⁰⁹	1.08.–1.09.1944	VIII z-ca sekretarza generalnego
Gabinet Ministra (G.M.)⁹¹⁰		
Mieczysław Sędzielowski	1.08.1943–6.04.1944	szeft GM
Wiktor Rybicki	1.08.1943–6.04.1944	radca, referent
Stanisław Włodarkiewicz	1.08.1943–6.04.1944	referent prasowy
Krystyna Jałowiecka	1.08.1943–6.04.1944	maszynistka
Jan Wańczycki	1.08.1943–6.04.1944	początkowo jako praktykant
Sekretariat Ministra (S.M.)⁹¹¹		
Witold Zwoliński	1.08.1943–15.04.1944	kierownik referatu, sekretarz
Józef Tyszka	22.11.1943–6.04.1944	
Antoni Chudzyński	1.08.1943–6.04.1944	sekretarz osobisty T. Romera
Leszek Meyer ⁹¹²	1.07.1943–1.09.1944	27.11.1944 zdał egzamin dyplomatyczno-konsularny, tłumacz, sekretarz min. T. Romera
Edward Borowski ⁹¹³	20.05.1943–15.09.1944	sekretarz osobisty min. F. Frankowskiego
Biuro Szyfrów (B.S.)⁹¹⁴		
Jerzy Litewski	16.08.1943–6.04.1944	kierownik Referatu/Biura Szyfrów

⁹⁰⁷ Od 20.01.1944 r. nadzór nad sprawami opiekuńczymi, dodatkowo od 16.06.1944 r. nadzór nad sprawami administracyjnymi, personalnymi i konsularnymi. Następnie oddelegowany do SHAEF G.5. IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/H, Karta personalna Emeryka Hutten-Czapskiego, k. 34–35.

⁹⁰⁸ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/406, Teczka personalna Jana Librach; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 233–235.

⁹⁰⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/P, Karta personalna Wiktora Podoskiego, k. 73–74.

⁹¹⁰ Referował ministrowi i sekretarzowi generalnemu pocztę przychodzącą i wychodzącą; rozdzierał szyfry w centrali i dla innych urzędów (parafrazy); rozdzierał pocztę polityczną oraz inną adresowaną do ministra lub sekretarza generalnego; kontrolował wszystkie szyfry wychodzące; redagował biuletyn informacyjny dla placówek oraz telegramy informacyjne do kraju; opracowywał i referował ministrowi materiały na Radę Ministrów i Radę Narodową; utrzymywał z polecenia ministra i sekretarza stanu kontakty z innymi resortami, sprawował nadzór nad referentami GM, Sekretariatem Ministra, Biurem Szyfrów, Kancelarią Działu Politycznego oraz Biurem Tłumaczeń.

⁹¹¹ Korespondencja osobista ministra i sekretarza generalnego, sprawy przyjęć itd.

⁹¹² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/M, Karta personalna Leszka Meyera, k. 69–70.

⁹¹³ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Edwarda Borowskiego, k. 87–88.

⁹¹⁴ Załatwiał korespondencję szyfrową MSZ oraz wszelkie sprawy techniki szyfrowej.

Jan Helcman	1.08.1943–6.04.1944	kierownik referatu w Biurze Szyfrów
Feliks Górski	1.08.1943–6.04.1944	
Edward Tułasiewicz	1.08.1943–6.04.1944	1.01.1944 kierownik referatu
Henryk Kucharzyk	1.08.1943–3.04.1944	
Bolesław Szcześniak (Szcześniak)	1.08.1943–6.04.1944	
Stanisław Worowski	1.08.1943–30.06.1944	praktykant, szyfrant, 1.07.1944 powołany do czynnej służby wojskowej (1. Dyw. Pancerna)
Józef Skiera	1.08.1943–6.04.1944	szyfrant, kierownik kancelarii
Przemysław Szulc	1.08.1943–6.04.1944	
Maria Pogorzelska	1.08.1943–6.04.1944	maszynistka, sekretarka
Zofia Czarkowska-Golejewska	1.08.1943–6.04.1944	maszynistka
Henryk Zych	1.08.1943–6.04.1944	
Józef Bieszczad	-14.01.–31.03.1944-	
Benedykt Boczek ⁹¹⁵	-1.02.–31.03.1944-	szyfrant
Wacław Krzyżanowski	-1.01.–31.03.1944-	szyfrant
Juliusz Twardowski ⁹¹⁶	1.03.1944–31.03.1945	
Stefan Romanek ⁹¹⁷	1.08.1943–6.04.1944	
Wacław Łęcki	1.08.1943–6.04.1944	
Marian Prause	4–31.10.1944	
Jan Hempel	25.08.1943-	praktykant
Biuro Tłumaczeń (G.M.T.)⁹¹⁸		
Tadeusz Lutosławski ⁹¹⁹	15.10.1943–31.03.1944-	
Nora Giffin	-16.07.1943–31.03.1944-	
Maria Leppert ⁹²⁰	9.06.–16.07.1943-	maszynistka
Referat Dokumentacji Placówek (G.M.D.)⁹²¹ (od 1.01.1944)		
Stefan Gacki ⁹²²	21.10.1943–6.04.1944	kierownik

⁹¹⁵ 16.11.1944 r. otrzymał zgodę ministra na objęcie funkcji oficera łącznikowego pozostającego w dyspozycji Delegata Rządu RP dla spraw uchodźców cywilnych w Zachodniej Europie i Szefa Oficerów Łącznikowych przy SHAEF G.5. (Displaced Persons, Refugees and Welfare Branch), cały okres służby jako oficera łącznikowego zaliczany był do służby w MSZ.

⁹¹⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/T, Karta personalna Juliusza Twardowskiego, k. 38–39.

⁹¹⁷ Ibidem, sygn. 474/1/R, Karta personalna Stefana Romanka, k. 56–57.

⁹¹⁸ Przekłady tekstów dla wszystkich referatów MSZ.

⁹¹⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/L, Karta personalna Tadeusza Lutosławskiego, k. 75–76.

⁹²⁰ Ibidem, sygn. 474/1/L, Karta personalna Marii Leppert, k. 27–28.

⁹²¹ Prowadził informację polityczną placówek.

⁹²² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/181, Teczka personalna Stefana Gackiego.

Tadeusz Koziół ⁹²³	1.01.–15.11.1944	referent
Irena Wasilewska ⁹²⁴	1.01.–19.05.1944-	referent
Patricia (Patrycja Elizabeth) Gottesman	-19.05.–1.07.1944-	referent
Protokół Dyplomatyczny (P.D.)⁹²⁵		
Antoni Jażdżewski	1.08.1943–6.04.1944	dyrektor
Magdalena Podhorska	1.08.1943–6.04.1944	sekretarka, maszynistka
Aleksander Mniszek ⁹²⁶	1.03.–6.04.1944	z-ca dyrektora
Artur Friedrich ⁹²⁷	23–29.08.1943	praktykant
Dział Prawny (Dział Radców Prawnych) I Radca Prawny (R.P.)⁹²⁸		
Michał Potulicki	1.08.1943–6.04.1944	
Referat Dokumentacji Prawno-Politycznej (R.Pr.I.)		
Roman Battaglia	1.08.1943–6.04.1944	kierownik
Izabella Makowska	1.08.1943–24.06.1944	maszynistka
Henryk Kucharzyk	3.06.–6.04.1944	referendarz
Referat Stosunków Międzyalickich (R.P.II.) (powstał później niż 1.08.1943)		
Henryk Urbanowicz ⁹²⁹	9.04.1943–15.03.1944	praktykant, na etacie KG RP w Londynie, 5.05.1944 egzamin dyplomatyczno-konsularny
Leon Korusiewicz ⁹³⁰	10.05.–19.09.1944	odszedł do wojska
Jan Siemieński ⁹³¹	21.06.1943–10.05.1944	praktyka
II Radca Prawny⁹³²		
Włodzimierz Adamkiewicz	1.08.1943–6.06.1944	
Artur Friedrich	20.05.1943–19.05.1944	5.05.1944 zdał egzamin dyplomatyczno-konsularny, 9.05. złożył przysięgę urzędniczą

⁹²³ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Tadeusza Koziół, k. 164–165.

⁹²⁴ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Ireny Wasilewskiej, k. 23–24.

⁹²⁵ Załatwiał wszelkie sprawy protokolarne dot. prezydenta RP, ministra spraw zagranicznych i członków rządu, korpusu dyplomatycznego akredytowanego przy rządzie polskim; podlegał bezpośrednio sekretarzowi generalnemu.

⁹²⁶ IPMS, sygn. 474/2/481, Teczka personalna Aleksandra Mniszka.

⁹²⁷ Ibidem, sygn. 474/2/163, Teczka personalna Artura Friedricha.

⁹²⁸ Opinie prawne dla Gabinetu Ministra i Działu Politycznego, podlegał bezpośrednio sekretarzowi generalnemu.

⁹²⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/757, Teczka personalna Henryka Urbanowicza; ibidem, zesp. A.42, sygn. 536, Zeszyt personalny: Henryk Urbanowicz.

⁹³⁰ Ibidem, sygn. 474/2/324, Teczka personalna Leona Korusiewicza.

⁹³¹ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Jana Siemieńskiego, k. 52–53.

⁹³² Opinie prawne dla Działu Ogólnego i Konsularnego.

Jerzy Hoszard ⁹³³	26.05.–15.11.1944	
Dział Polityczny ⁹³⁴		
Referat Zachodnio-Europejski (P.I.) ⁹³⁵		
Jan Karszo-Siedlewski	1.08.1943–20.01.1944	kierownik, minister pełnomocny
Witold Groer	20.01.–15.11.1944	kierownik
Stefan Aubac	-17.08.–1.09.1943-	
Antoni Chudzyński	-1.09.1943-	
Edward Borowski	-17.08.–1.09.1943-	
Witold Groer	1.09.1943–20.01.1944	
Janina Zajączek ⁹³⁶	1.09.1943–15.02.1945	maszynistka
Tadeusz Piszczkowski ⁹³⁷	1.02.–15.11.1944	radca (referat włoski)
Paweł Zaleski ⁹³⁸	3.06.1944–1.01.1945	referendarz
Edward Przesmycki ⁹³⁹	1.01.–15.11.1944	
Referat Niemiecki (P.II.)		
Adam Kurnatowski	6.03.1943–15.11.1944	referent, radca
Stefan Lalicki	1.08.1943–6.04.1944	kierownik, minister pełnomocny
Adam Lisiewicz ⁹⁴⁰	-31.03.–07.1944-	
Artur Friedrich	19.05.1944–10.04.1945	-11.1944- w Szkocji przy pracach rejestracyjnych Armii Polskiej
Referat Sowiecki i Bałtycki (P.III.) ⁹⁴¹		
Tadeusz Jankowski	1.08.1943–6.04.1944	kierownik, radca
Władysław Ihnatowicz	-17.08.1943–19.07.1944-	
Eugeniusz Weese	-17.08.1943–07.1944-	referent
Stanisław Westfal	-17.08.1943–7.08.1944-	referendarz

⁹³³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/H, Karta personalna Jerzego Hoszarda, k. 24–25.

⁹³⁴ Sprawy polityczne, gospodarcze wynikające ze stosunków państwa polskiego z państwami obcymi.

⁹³⁵ Francja, Belgia, Holandia, Szwajcaria, Włochy.

⁹³⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Janiny Zajączek, k. 7–8.

⁹³⁷ Ibidem, sygn. 474/1/P, Karta personalna Tadeusza Piszczkowskiego, k. 67–68; ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 292, Piszczkowski; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 302–304.

⁹³⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Pawła Zaleskiego, k. 15–16; ibidem, zesp. A.42, sygn. 543, Zeszyt personalny: Paweł Zaleski. W centrali od 19.06.1943 r.

⁹³⁹ Ibidem, sygn. 474/2/585, Teczka personalna Edwarda Przesmyckiego. W dokumencie: pracownik „D.VI referat Europy i Afryki Północnej”.

⁹⁴⁰ Ibidem, sygn. 474/1/L, Karta personalna Adama Lisiewicza, k. 55–56; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 238–239. Na etacie Konsulatu Generalnego RP w Londynie.

⁹⁴¹ Sprawy dot. ZSRR, Litwy, Łotwy, Estonii, Finlandii, Danii, Szwecji i Norwegii.

Franciszek Kapeliński ⁹⁴²	10.05.–1.07.1944	chwilowo w A.III.
Referat Anglosaski (P.IV.)⁹⁴³		
Józef Weytko ⁹⁴⁴	1.08.1943–1.05.1944	kierownik, radca, przydzielony do ambasady
Janina Armin ⁹⁴⁵	1.03.1944–31.07.1945	maszynistka
Wacław Białokur	1.08.1943–22.07.1944-	kierownik
Juliusz Łada-Grodzicki ⁹⁴⁶	10.05.–6.04.1944	
Marian Prause	10.05.–4.10.1944	
Józef Bieszczad ⁹⁴⁷	1.08.–1.10.1943	
Wacław Białokur	1.07.1943–6.04.1944	z-ca kierownika
Referat Środkowo-Europejski (P.V.)⁹⁴⁸		
Tadeusz Wierusz-Kowalski	1.08.1943–1.08.1944	kierownik, radca
Jan Hempel ⁹⁴⁹	10.05.–20.09.1944	odszedł do wojska
Jan Starzewski	1.01.–19.05.1944-	
Jan Starzewski ⁹⁵⁰	1.06.–1.07.1944-	z-ca kierownika referatu
Referat Ekonomiczny (R.E.)⁹⁵¹		
Jan Wszelaki	1.08.1943–02.1944	kierownik
Józef Ruciński	1.04.1943–02.1944	
Józef Ruciński	02.–15.11.1944	kierownik, p.o. radca ekonomiczny, radca
Wacław Bevensée	-19.05.–8.08.1944-	
Witold Czyszkowski ⁹⁵²	-19.05.–17.07.1944-	
Alicja Drabienko	-17.08.1943–24.07.1944-	maszynistka

⁹⁴² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Franciszka Kapelińskiego, k. 9–10.

⁹⁴³ Imperium Brytyjskie i Stany Zjednoczone.

⁹⁴⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/W, Karta personalna Józefa Weytko, k. 51–52. W ITC 26.07.–12.1945 r.

⁹⁴⁵ Ibidem, sygn. 474/1/A, Karta personalna Janiny Armin, k. 15–16.

⁹⁴⁶ Ibidem, sygn. 474/1/Ł, Karta personalna Juliusza Łady-Grodeckiego, k. 3–4.

⁹⁴⁷ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Józefa Bieszczada, k. 57–58.

⁹⁴⁸ Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Jugosławia, Bułgaria, Grecja, Albania, sprawy federacji Europy Środkowo-Wschodniej.

⁹⁴⁹ W teczce „Personalne ściśle tajne” (IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 435, k. 79–81) znajduje się dokument z 19.07.1944 r. podpisany przez ministra spraw zagranicznych o treści: „Upoważniam Pana do używania tytułu Attaché Ambasady na czas wykonywania powierzonej Panu misji specjalnej”. Na kolejnej stronie Antoni Zalewski, kierownik Referatu Personalnego, napisał: „Do aktów p. dr. Jana Hempła (otworzyć po wojnie) Londyn, 21 lipca 1944 r.” Nie wiemy nic o tej misji specjalnej.

⁹⁵⁰ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/2/679, Teczka personalna Jana Starzewskiego; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 348–351.

⁹⁵¹ Sprawy ekonomiczne i finansowe ogólne, dostaw powojennych dla Polski, sprawy Lease and Lend Act, pomocowe.

⁹⁵² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/C, Karta personalna Witolda Czyszkowskiego, k. 77–78.

Referat Łaciński (P.VI.)⁹⁵³		
Leopold Koziębrodzki	1.08.1943–15.11.1944	kierownik, radca
Leopold Koziębrodzki	1.09.1943–16.11.1944	kierownik Referatu Łacińskiego
Referat Bliskiego i Dalekiego Wschodu (P.VII.)⁹⁵⁴		
Janusz Kruszyński	1.08.1943–31.03.1944	kierownik
Stefan Gacki	31.03.1944-	kierownik
Czesław Koryciński	11.05.1944-	
Referat Bliskiego Wschodu		
Stanisław Głuski	1.04.–17.07.1944-	kierownik, radca
Czesław Koryciński	-16.11.1944	oddelegowany do SHAEF G.5.
Referat Dalekiego Wschodu		
Ludwik Krotoski	9.08.1943–6.04.1944	referent
Brunon Kurnatowski ⁹⁵⁵	10.05.–1.08.1944	referent
Referat Wyznań (P.Wyz.) (dawny Referat Watykański, P.Wat.)		
Leopold Koziębrodzki	1.08.1943-	kierownik
Antoni Chudzyński	1.08.1943–30.07.1944-	referendarz
Referat Żydowski (P.Żyd.)		
Zdzisław Krzywkowski ⁹⁵⁶	10.05.–15.07.1944-	
Referat Ustrojów Międzynarodowych (P.U.M.)⁹⁵⁷		
Tadeusz Gwiazdoski	1.08.1943–6.04.1944	kierownik
Ludwik Gottlieb ⁹⁵⁸	18.05.1942–31.12.1944	praktykant ze stałym przydziałem, od 30.10.1943 umowa na czas nieokreślony jako referendarz, 5.05.1944 egzamin dyplomatyczno-konsularny
Tytus Komarnicki ⁹⁵⁹	1–31.12.1943	
Tytus Komarnicki	1.01.–6.04.1944	kierownik, minister pełnomocny
Stefan Lubomirski	1.05.–14.09.1944-	

⁹⁵³ Hiszpania, Portugalia, Ameryka Łacińska.

⁹⁵⁴ Sprawy dot. Turcji, Iranu, Iraku, Egiptu, Syrii, Libanu, Palestyny, Półwyspu Arabskiego z wyjątkiem Adanu, Transjordanii, Abisynii, Chin i Japonii.

⁹⁵⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Brunona Kurnatowskiego, k. 258–259.

⁹⁵⁶ Ibidem, sygn. 474/2/364a, Teczka personalna Zdzisława Krzywkowskiego.

⁹⁵⁷ Organizacje międzynarodowe, przyszły ustrój świata i konferencje międzynarodowe.

⁹⁵⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/191, Teczka personalna Ludwika Gottlieba. Praktykant ze stałym przydziałem, od 30.10.1943 r. umowa na czas nieokreślony jako urzędnik, 5.05.1944 r. egzamin dyplomatyczno-konsularny, sekretarz delegacji polskiej na Międzynarodową Konferencję Lotniczą w Stanach Zjednoczonych 1.11.1944 r.

⁹⁵⁹ Ibidem, sygn. 474/2/312, Teczka personalna Tytusa Komarnickiego.

Stefan Malicki ⁹⁶⁰	10.05.–22.08.1944-	
Antoni Żmigrodzki	-31.03.–14.09.1944-	
Józef Tysza	10.07.–22.11.1943	
Kancelaria Działu Politycznego		
Waleria Grabowska	1.08.1943–6.04.1944	kierownik
Janina Bevensée	1.08.1943–6.04.1944	
Maria Żółkowska	1.08.1943–6.04.1944	z-ca kierownika kancelarii
Halina Dąbrowska ⁹⁶¹	31.07.1943–5.02.1945	kancelistka
Maszyny Działu Politycznego		
Róża Maria Prus-Wiśniowska ⁹⁶²	1.08.1943–6.04.1944	kierownik
Maria Leppert	1.04.–9.06.1943	maszynistka
Julia Chudzyńska	1.01.1944-	
Eleonora Winczewska (Grygier)	01.–15.07.1944-	
Maria Fudakowska Shoilagh ⁹⁶³	26.06.1944–30.06.1945	
Zofia Ilińska ⁹⁶⁴	9.08.1943–31.01.1944	zastępstwo za J. Chudzyńską, odeszła do BBC
Zina Katelbachowa ⁹⁶⁵	12–22.06.1944	(godziny popołudniowe, ryczałt)
Dział Ogólny i Konsularny⁹⁶⁶		
Jan Lech Byszewski	-1.01.1941–1.12.1942-	p.o. kierownik, radca
Jerzy Litewski	1.08.1943–30.06.1944	
Emeryk Hutten-Czapski	06.1944-	kierownik
Wydział Personalno-Administracyjny (A.I., A.)		
Jan Lech Byszewski	28.12.1940–16.04.1944 [-21.07. 1944-]	kierownik
Referat Personalny (Organizacyjno-Personalny (Pers.))⁹⁶⁷		
Antoni Zalewski	1.08.1943–15.11.1944	kierownik referatu, sprawy organizacyjne, planowanie

⁹⁶⁰ Ibidem, sygn. 474/1/M, Karta personalna Stefana Malickiego, k. 19–20.

⁹⁶¹ Ibidem, sygn. 474/1/D, Karta personalna Haliny Dąbrowskiej, k. 9–10.

⁹⁶² Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Róży Marii Prus-Wiśniowskiej, k. 83–84.

⁹⁶³ Ibidem, sygn. 474/1/E, Karta personalna Marii Fudakowskiej, k. 40–41.

⁹⁶⁴ Ibidem, sygn. 474/1/I, Karta personalna Zofii Ilińskiej, k. 3–4.

⁹⁶⁵ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Ziny Katelbachowej, k. 35–36.

⁹⁶⁶ Załatwiał sprawy personalno-administracyjne oraz konsularno-opiekuńcze. Do 12.10.1942 r. Referat Łączności, Kancelaria i Ekspedyt podlegały Sekretariatowi Ministra.

⁹⁶⁷ Sprawy organizacyjne i personalne MSZ i placówek, sprawy szkoleniowe, paszporty dyplomatyczne i służbowe, wizy dyplomatyczne i służbowe.

Teodor Szotek	11.09.1943–21.08.1944-	z-ca kierownika referatu, radca, referat organizacyjny
Janina Jabłońska ⁹⁶⁸	1.01.–11.09.1944-	radca, kierownik referatu
Jan Jarkowski	21.04.1943–19.05.1944-	referent spraw szkolenia, praktyki i kurs dyplomatyczno-konsularny
Kazimiera Gimzicka	1.08.1943–6.04.1944	kierownik Ref. Komunikacji, wizy, paszporty, listy komisyjne
Genowefa Sadowska ⁹⁶⁹	1.01.–7.08.1944-	referent (Ref. Komunikacji)
Karol Skup ⁹⁷⁰	10.05.–6.04.1944	
Zbigniew Czudec	1.08.1943–10.05.1944	praktykant ze stałym przydziałem, ruch personalny, umowy z pracownikami centrali, sprawy placówek, dochodzenia administracyjne, dyscyplinarne
Franciszek Witkowski ⁹⁷¹	7.04.1943–10.05.1944	praktykant ze stałym przydziałem, referendarz, sprawy wojskowe, pomoc lekarska, pożyczki, dodatki rodzinne, prace zlecone
Stanisław Szeremeth ⁹⁷²	15.06.1944–1.01.1945	
Bogumił Domański ⁹⁷³	20.07.1943–15.11.1944	referendarz, konsulaty honorowe, sprawy urzędników przydzielonych i pokrywkowych
Aleksander Bacciarelli ⁹⁷⁴	20.04.1943–10.05.1944 [-15.07.–13.08.1944-]	praktykant w centrali
Czesław Koryciński	1.04.1943–11.05.1944	praktykant ze stałym przydziałem, ewidencja
Leon Korusiewicz	1.04.1943–5.05.1944	praktykant ze stałym przydziałem
Jerzy Kuźmiński	1.04.1943-	praktykant

⁹⁶⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/J, Karta personalna Janiny Jabłońskiej, k. 3–4.

⁹⁶⁹ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Genowefy Sadowskiej, k. 3–4.

⁹⁷⁰ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Karola Skupa, k. 74–75. 21.06.1943–10.05.1944 r. praktyka i kurs dyplomatyczno-konsularny w MSZ.

⁹⁷¹ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Franciszka Witkowskiego, k. 89–90.

⁹⁷² Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Stanisława Szeremetha, k. 202–203. 24.04.1943–10.05.1944 r. praktyka.

⁹⁷³ Ibidem, sygn. 474/1/D, Karta personalna Bogumiła Domańskiego, k. 45–45.

⁹⁷⁴ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Aleksandra Bacciarrellego, k. 7–8.

Ludwik Teclaff ⁹⁷⁵	5.07.1943–1.6.1944	praktykant
Teofilia Jelińska ⁹⁷⁶	1.08.1943–28.08.1944-	kierownik kancelarii, kancelistka
Maria Staniszevska	5.05.1943–16.07.1944-	maszynistka
Anna Komar ⁹⁷⁷	4.08.–31.10.1943	maszynistka
Referat Budżetowy (A.II.)⁹⁷⁸		
Tadeusz Januszewski	1.08.1943–15.11.1944	kierownik referatu
Marian Staniewicz	1.08.1943–6.04.1944	radca
Józef Mastalski ⁹⁷⁹	1.02.–31.07.1944	referendarz
Janina Nowicka ⁹⁸⁰	1.01.–3.09.1944-	kancelistka
Wacław Bevensée	-1–18.09.1943-	
Wanda Wysocka	11.09.–10.11.1944	maszynistka
Referat Administracyjno-Gospodarczy (A.III.)⁹⁸¹		
Wiktor Stankowski ⁹⁸²	1.01.–6.04.1944	kierownik
Olga Koch ⁹⁸³	16.03.–6.04.1944	księgowa
Jerzy Krajewski ⁹⁸⁴	21.06.1943–1.07.1944	praktykant (nominacje kierownik 1.08.1943, też 1.02.1944) 12.06.1944 egzamin dyplomatyczno-konsularny
Kazimierz Nowotny-Lachowicki	10.04.1943–15.11.1944	praktykant, kasjer
Benedykt Boczek ⁹⁸⁵	-1.09.1943–6.02.1945	referendarz
Leslie Hartill	1.08.1943–6.04.1944	kasjer
Maria Konopacka	1.08.1943–6.04.1944 [-3–16.07.1944-]	księgowa
Tekla Królikiewicz ⁹⁸⁶	1.06.1943–1.06.1944	następnie urlop

⁹⁷⁵ Ibidem, sygn. 474/1/T, Karta personalna Ludwika Teclaffa, k. 7–8; ibidem, zesp. A.42, sygn. 534, Zeszyt personalny: Ludwik Teclaff. Otrzymał stypendium Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na studia w Oxfordzie.

⁹⁷⁶ Ibidem, sygn. 474/2/258, Teczka personalna Teofilii Jelińskiej; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 182–183.

⁹⁷⁷ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Anny Komar, k. 85–86.

⁹⁷⁸ Sprawy finansowe centrali i placówek zagranicznych.

⁹⁷⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/M, Karta personalna Józefa Mastalskiego, k. 47–48. 19.10.1944 r. objął urzędowanie w Konsulacie RP w Detroit.

⁹⁸⁰ Ibidem, sygn. 474/1/N, Karta personalna Janiny Nowickiej, k. 28–29.

⁹⁸¹ Sprawy centrali i placówek oraz nadzór nad niższymi funkcjonariuszami.

⁹⁸² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Wiktora Stankowskiego, k. 138–139.

⁹⁸³ Ibidem, sygn. 474/2/304, Teczka personalna Olgi Koch.

⁹⁸⁴ Ibidem, sygn. 474/2/351, Teczka personalna Jerzego Krajewskiego.

⁹⁸⁵ MSZ zgodziło się na kontynuowanie jego studiów prawniczych na Uniwersytecie w Oxfordzie.

⁹⁸⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Tekli Królikiewicz, k. 192–193.

Barbara Psarska ⁹⁸⁷	1.03.–4.07.1944	
Marian Konecki (Komecki) ⁹⁸⁸	21.06.1943–10.10.1944	praktykant
Franciszek Kapeliński	1.08.1943–10.05.1944	praktykant
Bolesław Jaworski ⁹⁸⁹	22.08.1944-	
Wacław Krzyżanowski ⁹⁹⁰	1.11.1943–16.07.1944-	praktykant, referent
Referat Kontroli Urzędów Zagranicznych i Funduszu Specjalnego (K.Z.)⁹⁹¹		
Józef Smykiewicz	1.08.1943–29.07.1944-	kierownik A.IV.
vacat	1.08.1943-	kierownik F.S.
Józef Smykiewicz	6.04.–29.07.1944-	kierownik referatu
Stanisław Bogumił	1.05.1943–5.07.1945	
Piotr Mróz	-1.09.1943–14.08.1944-	referendarz
Bożenna Janowska ⁹⁹²	1.01.1944–31.07.1945	księgowa
Władysław Cieszkowski ⁹⁹³	05.–1.07.1943	
Biuro (Referat) Łączności (Ł.)⁹⁹⁴		
Jan Weinstein	1.08.1943–6.04.1944	kierownik
Jan Bociański ⁹⁹⁵	15.09.1943–1.01.1944	z-ca kierownika Referatu Łączności, radca
Bolesław Dulemba	1.08.1943–6.04.1944	1.01.1944 kierownik referatu
Roman Wysocki ⁹⁹⁶	1.10.1943–15.07.1944-	specjalista
Wacław Januszkiewicz	1.08.1943–6.04.1944	
Klemens Kowal ⁹⁹⁷	1.08.1943–6.04.1944	
Leonard Konecki	1.08.1943–6.04.1944	
Zygmunt Bluszcz	1.08.1943–6.04.1944	
Marian Jaszczuk ⁹⁹⁸	1.10.1943–15.07.1944-	radio
Aleksander Majder	1.08.1943–6.04.1944	
Antoni Chmielewski ⁹⁹⁹	-31.03.–30.06.1944-	

⁹⁸⁷ Ibidem, sygn. 474/1/P, Karta personalna Barbary Psarskiej, k. 124–125. Następnie urlop bezpłatny.

⁹⁸⁸ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Mariana Koneckiego, k. 93–94.

⁹⁸⁹ Ibidem, sygn. 474/2/257, Teczka personalna Bolesława Jaworskiego.

⁹⁹⁰ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Jerzego Krajewskiego, k. 227–228.

⁹⁹¹ Pierwotnie (1943 r.) dwa Referaty: Kontroli Zagranicznej (A.IV.) i Funduszu Specjalnego (F.S.). Kontrola rachunkowości placówek, administracja Funduszem Specjalnym MSZ.

⁹⁹² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/J, Karta personalna Marii Bożennej Janowskiej, k. 28–29.

⁹⁹³ Ibidem, sygn. 474/1/C, Karta personalna Władysława Cieszkowskiego, k. 37–38.

⁹⁹⁴ Sprawy łączności radiowej między MSZ a placówkami zagranicznymi.

⁹⁹⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/44, Teczka personalna Jana Bociańskiego; *Urzednicy służby zagranicznej...*, s. 75–77.

⁹⁹⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/W, Karta personalna Romana Wysockiego, k. 133–134.

⁹⁹⁷ Ibidem, sygn. 474/2/335, Teczka personalna Klemensa Kowala.

⁹⁹⁸ Ibidem, sygn. 474/2/253, Teczka personalna Mariana Jaszczuka.

⁹⁹⁹ Ibidem, sygn. 474/2/68, Teczka personalna Antoniego Chmielewskiego.

Jan Zaj ¹⁰⁰⁰	1.10.1943–30.06.1944-	
Zbigniew Elżanowski ¹⁰⁰¹	1.01.–30.06.1944-	
Józef Buczkowski ¹⁰⁰²	1.10.1943–30.06.1944-	
Stanisław Uszyński ¹⁰⁰³	1.10.1943–30.06.1944-	
Stefan Niestrawski	1.10.1943–30.06.1944-	
Franciszek Kiliński ¹⁰⁰⁴	9.09.1943–19.05.1944-	
Władysław Kowal		praktykant
Tadeusz Faliński ¹⁰⁰⁵	15.08.1944-	kursant radiooperator
Włodzimierz Imiela ¹⁰⁰⁶	1.03.–1.08.1944-	radiooperator
Jan Grubiak ¹⁰⁰⁷	15.09.1944-	kursant radiooperator
Ekspedyt Kurierski (Eksp.)¹⁰⁰⁸		
Stanisław Sroczyński	-2.06.1943–20.12.1944	kierownik
Wanda Rago	-2.06.1943–3.07.1944-	
Jerzy Gadowski ¹⁰⁰⁹	10.05.–20.12.1944	
Marian Prause	1.11.–1.12.1944	
Biblioteka		
Zofia Szteyn	1.03.1943–6.04.1944	
Artur Friedrich	5.09.–3.10.1943	praktykant
Kancelaria Działu Ogólnego¹⁰¹⁰		
Zdzisława Karczevska	1.08.1943–6.04.1944	kierownik kancelarii
Janina Raugiewicz	1.08.1943–6.04.1944	z-ca kierownika kancelarii
Maria Leppert	9.07.1943–31.08.1944-	kancelistka
Jadwiga Zielińska ¹⁰¹¹	16.10.1943–14.08.1944-	

¹⁰⁰⁰ Ibidem, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Jana Zaja, k. 5–6.

¹⁰⁰¹ Ibidem, sygn. 474/1/E, Karta personalna Zbigniewa Elżanowskiego, k. 3–4.

¹⁰⁰² Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Józefa Buczkowskiego, k. 103–104.

¹⁰⁰³ Ibidem, sygn. 474/1/U, Karta personalna Stanisława Uszyńskiego, k. 17–18.

¹⁰⁰⁴ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Franciszka Kilińskiego, k. 55–56.

¹⁰⁰⁵ Ibidem, sygn. 474/1/F, Karta personalna Tadeusza Falińskiego, k. 1–2.

¹⁰⁰⁶ Ibidem, sygn. 474/2/233, Teczka personalna Włodzimierza Imieli. Przyjęty na etat Konsulatu Generalnego RP w Nairobi, gdzie miał wyjechać, od 1.08.1944 r. na etacie centrali.

¹⁰⁰⁷ Ibidem, sygn. 474/1/G, Karta personalna Jana Grubiaka, k. 85–86.

¹⁰⁰⁸ Sprawy poczty kurierskiej wychodzącej i przychodzącej.

¹⁰⁰⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/G, Karta personalna Jerzego Gadowskiego, k. 5–6.

¹⁰¹⁰ Archiwum Działu Ogólnego oraz przyjmowanie i wysyłanie poczty zwykłej.

¹⁰¹¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/844, Teczka personalna Jadwigi Zielińskiej.

Maszyny Działu Ogólnego		
Anna Szerer	-1.09.1943-	
Eugenia Wielowieyska ¹⁰¹²	1.09.–1.10.1943	
Centrala telefoniczna		
Yvonne Churchill	-31.03.–28.08.1944-	
Edith Bennett ¹⁰¹³	1.01.–6.04.1944	
Lidia Epstein	-31.03.–18.09.1944-	
Wydział Konsularno-Opiekuńczy		
Adam Kruczkiewicz ¹⁰¹⁴	21.08.1943–30.09.1944	kierownik Działu Konsularno-Opiekuńczego, kierownik Referatu Konsularnego, radca
Emeryk Hutten-Czapski	-06.1944-	kierownictwo „Działu Uchodźczego”
Referat Konsularny (K.)¹⁰¹⁵		
Stanisław Głuski	-06.1943–31.03.1944	kierownik
Alfons Bruno Wajdemajer	6.04.–15.11.1944	radca, referent -1.09.1943-
Adam Głogowski ¹⁰¹⁶	-1.09.1943–15.08.1944-	referent
Jan Hempel ¹⁰¹⁷	-18.09.1943–10.05.1944	praktykant
Anna Szerer	1.04.1943–31.03.1944-	
Stanisław Kosina ¹⁰¹⁸	1.12.1943–6.04.1944	referent, kierownik referatu po 1.01.1944
Jerzy Krajewski	1.07.–15.11.1944	w A.III.
Zygmunt Pikor ¹⁰¹⁹	10.05.–18.08.1944-	
Stanisław Jordanowski ¹⁰²⁰	11.05.–15.11.1944	
Józef Śmieszek ¹⁰²¹	1.11.1944–1.01.1945	
Halina Alicja Leppert [Pawłowicz] ¹⁰²²	15.03.–6.04.1944	maszynistka

¹⁰¹² Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Eugenii Wielowieyskiej, k. 57–58.

¹⁰¹³ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Edith Bennett, k. 35–36.

¹⁰¹⁴ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Adama Kruczkiewicza, k. 194–195. Następnie oddelegowany do SHAEF G.5.

¹⁰¹⁵ Sprawy prawno-konsularne, obywatelstwa, paszportowo-wizowe, wojskowe, opieki nad obywatelami polskimi za granicami kraju.

¹⁰¹⁶ Od 1.01.1944 r. umowa na czas nieokreślony, od 8.01.1945 r. na 4-tygodniowym kursie UNR-RA w Reading.

¹⁰¹⁷ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/226, Teczka personalna Jana Hempla.

¹⁰¹⁸ Ibidem, sygn. 474/2/326, Teczka personalna Stanisława Kosiny; *Urzędniczy służby zagranicznej...*, s. 208–210.

¹⁰¹⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/P, Karta personalna Zygmunta Pikora, k. 51–52.

¹⁰²⁰ Ibidem, sygn. 474/1/J, Karta personalna Stanisława Jordanowskiego, k. 63–64.

¹⁰²¹ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Józefa Śmieszka, k. 240–241. Przeszedł do Konsulatu Generalnego RP w Londynie, następnie do ITC.

¹⁰²² Ibidem, sygn. 474/1/P, Karta personalna Haliny Alicji Leppert, k. 25–26.

Referat Uchodźczy (Uch.) ¹⁰²³		
Józef Marlewski	1.08.–1.10.1943	
Maciej Załęski	1.10.1943–1.10.1944	kierownik referatu, radca też 1.08.1943–
Emanuel Freyd ¹⁰²⁴	1.09.1943–1.03.1944	radca, od 14.12.1944 minister pełnomocny
Emanuel Freyd	1.01.–31.03.1945	
Edward Czyżewski	23.04.1943–15.11.1944	z-ca kierownika referatu
Kazimierz Rudzki ¹⁰²⁵	29.11.1943–1.01.1944 [-16.08.1944-]	referendarz, sprawy radzieckie
Witold Czystkowski	15.09.1943–10.05.1944	dział reliefowy (sprawy Polonii Amerykańskiej)
Tadeusz Wyszogrodzki ¹⁰²⁶	15.07.–31.12.1943	
Tadeusz Wyszogrodzki	1.01.–10.11.1944	referendarz, następnie oddelegowany do SHAEF
Tadeusz Filip ¹⁰²⁷	1.02.–15.11.1944	referendarz
Edward Przesmycki	1.01.–15.11.1944	referendarz, kierownik Referatu Europejskiego w Wydziale Uchodźczym
Roman Choróbski ¹⁰²⁸	15.07.1943–28.09.1944-	
Tadeusz Pawłowicz ¹⁰²⁹	10.05.–7.12.1944	urzędnik do zleceń kierownika działu Emeryka Hutten-Czapskiego
Stanisław Kmiecik ¹⁰³⁰	10.05.–6.04.1944 [-16.08.1944-]	
Paweł Załęski	-18.09.1943-	
Paweł Zaleski	09.1943-	dział sowiecki
Adam Treszka ¹⁰³¹	1.09.–1.10.1944	

¹⁰²³ Wszystkie sprawy uchodźstwa polskiego oraz opieka nad polskimi jeńcami wojennymi.

¹⁰²⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/F, Karta personalna Emanuela Freyda, k. 28–29.

¹⁰²⁵ Ibidem, sygn. 474/2/625, Teczka personalna Kazimierza Rudzkiego; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 320–321.

¹⁰²⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/W, Karta personalna Tadeusza Wyszogrodzkiego, k. 137–138.

¹⁰²⁷ Ibidem, sygn. 474/1/F, Karta personalna Tadeusza Filipa, k. 18–19.

¹⁰²⁸ Do 1.11.1944 r., jako absolwent kursu dyplomatyczno-konsularnego, był opłacany z kredytu dodatkowego na szkolenie kadr służby zagranicznej, później miał umowę na czas nieograniczony.

¹⁰²⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/P, Karta personalna Tadeusza Pawłowicza, k. 29–30. W październiku 1944 r. zrealizował pracę zleconą „Zestawienie porównawcze organizacji służby zagranicznej w Polsce, Wielkiej Brytanii, Stanach Zjednoczonych i Francji”, wtedy też oddelegowany do Perth, do Komisji Konsularnej przesłuchującej Polaków wcielonych do Wehrmachtu, w listopadzie przydzielony do Biura Szyfrów na przeszkolenie.

¹⁰³⁰ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Stanisława Kmiecika, k. 66–67.

¹⁰³¹ Ibidem, sygn. 474/1/T, Karta personalna Adama Treszki, k. 24–25.

Grażyna Prosińska	1.04.1943–1.08.1944	maszynistka
Urszula Radajewska (Tomorowicz)	-06.1943–1.07.1944-	maszynistka
Benedykt Boczek	6.02.–15.07.1945	w dyspozycji Wydziału Osobowego, 5.08.1945–21.05.1946 Ambasada RP w Londynie jako II sekretarz (sprawy protokolarne, administracyjne i organizacyjne), 22.05.1946–15.05.1949 Ambasada RP w Bukareszcie jako II sekretarz, 16.05.–30.09.1949 radca w Samodzielnym Wydziale Organizacji Międzynarodowych MSZ w Warszawie
Funkcjonariusze niżsi		
Władysław Olek	-31.03.–3.07.1944-	
Stanisław Szymaniak	-31.03.–24.07.1944-	starszy woźny, od 1.04.1944 szofer w MSZ
Mieczysław Graczyk	1.08.1943–6.04.1944	od 1.01.1944 urzędnik w VII grupie uposażenia
Władysław Mioduszewski	-31.03.–17.07.1944-	
Bronisław Siwicki	1.08.1943–6.04.1944	woźny
Archibald Lobb	-31.03.1944–24.03.1945	
Julian Andrzejczuk ¹⁰³²	1.11.1943–24.07.1944-	woźny
Franciszek Chojnacki ¹⁰³³	1.02.–10.07.1944-	woźny
Franciszek Kwiatkowski	5.11.1943–10.07.1944-	szofer
Józef Haczek ¹⁰³⁴	-21.07.1941–10.07.1944-	woźny
Jan Winnicki ¹⁰³⁵	1.04.1940–1.10.1944	woźny, telefonista
Ludomir Makowski ¹⁰³⁶	10.04.1943–10.01.1944	praktykant
Mieczysław Marczak ¹⁰³⁷	21.06.1943–15.05.1944	praktykant, przeszedł do Ministerstwa Informacji
Wojciech Wasiutyński ¹⁰³⁸	21.05.1943–1.06.1944	praktyka, 1.07.–15.08.1944 praca

¹⁰³² Ibidem, sygn. 474/1/A, Karta personalna Juliana Andrzejczuka, k. 9–10.

¹⁰³³ Ibidem, sygn. 474/1/C, Karta personalna Franciszka Chojnackiego, k. 16–17.

¹⁰³⁴ Ibidem, sygn. 474/1/H, Karta personalna Józefa Haczka, k. 3.

¹⁰³⁵ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Jana Winnickiego, k. 73–74.

¹⁰³⁶ Ibidem, sygn. 474/1/M, Karta personalna Ludomira Makowskiego, k. 11–12. Następnie przydzielony do Konsulatu Generalnego RP w Londynie, po 5.07.1945 r. przeszedł do ITC.

¹⁰³⁷ Ibidem, sygn. 474/1/M, Karta personalna Mieczysława Marczaka, k. 35–36.

¹⁰³⁸ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Wojciecha Wasiutyńskiego, k. 27–28.

Karol Stromiński	12.07.–12.09.1943	z-ca woźnych (porządkowanie magazynu materiałów piśmiennych, A.III)
Krystyna Nowiak	1.02.1944-	

5.5. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 6.04.1944¹⁰³⁹–5.07.1945 r.

1) Minister		
Tadeusz Romer	6.04.–24.11.1944	
Adam Tarnowski ¹⁰⁴⁰	29.11.1944–5.07.1945	mimo uznania rządu warszawskiego pełnił funkcję ministra do 7.04.1949
2) Sekretarz Generalny (S.G.)¹⁰⁴¹		
Feliks Frankowski ¹⁰⁴²	6.04.1944–5.07.1945	
3) Zastępca Sekretarza Generalnego¹⁰⁴³		
Wacław Babiński	6.04.–31.08.1944	
Jan Wszelaki ¹⁰⁴⁴	6.04.–1.12.1944	
Tadeusz Gwiazdoski	1.02.–5.07.1945 ¹⁰⁴⁵	
Róża Maria Prus-Wiśniowska	6.04.1944–5.07.1945	sekretarka

¹⁰³⁹ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 1253, Uchwała Rady Ministrów z dnia 6.04.1944 r. w sprawie statutu organizacyjnego Ministerstwa Spraw Zagranicznych; ibidem, Kolekcja 45, sygn. 5, Regulamin ustalony Zarządzeniem Organizacyjnym z 15.11.1944 r., nr Pers./438/5. Było jeszcze zarządzenie w sprawie obsady personalnej centrali MSZ z 1.10.1944 r.

¹⁰⁴⁰ Objął urzędowanie 30.11.1944 r. – ibidem, zesp. PRM.L, sygn. 44, „Poufny Biuletyn Informacyjny” nr 100, 4.12.1944 r., k. 99.

¹⁰⁴¹ Administrował także Funduszem Specjalnym oraz Kredytem na Styczności. Przewodniczył Komisji Kwalifikacyjnej w MSZ.

¹⁰⁴² Przeszedł do ITC: radca prawny 07.1945–31.03.1947 r., następnie referent dla spraw prawnych w biurze Głównego Polskiego Doradcy przy brytyjskim Ministry of Works w Londynie 1.04.1947–07.1952 r.

¹⁰⁴³ Zarządzenie organizacyjne z 15.11.1944 r. (nr Pers./438/4) i zarządzenie w sprawie obsady personalnej centrali MSZ z 15.11.1944 r. (nr Pers./438/5) zniosły wszystkie stanowiska zastępców sekretarza generalnego. Jeden etat zastępcy sekretarza generalnego pojawił się z dniem 1.02.1945 r. na mocy decyzji ministra spraw zagranicznych z 5.02.1945 r. – IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1253, b.p.

¹⁰⁴⁴ Od lutego do sierpnia 1944 r. przebywał z misją specjalną w Stanach Zjednoczonych.

¹⁰⁴⁵ W *Polska służba zagraniczna...* widnieje także nazwisko Jana Karszo-Siedlewskiego (6.04.1944–5.07.1945) jako z-cy sekretarza generalnego, ale brak potwierdzenia w dokumentach.

4) Gabinet Ministra (G.M.)¹⁰⁴⁶		
Mieczysław Sędzielowski ¹⁰⁴⁷	6.04.1944–5.07.1945	szef gabinetu
Zygmunt Wyszyński ¹⁰⁴⁸	1.07.1944–5.07.1945	z-ca szefa gabinetu
Stanisław Włodarkiewicz	-22.05.1944– 14.07.1944-	
Leszek Meyer ¹⁰⁴⁹	-19.05.1944–5.07.1945	27.11.1944 zdał egzamin dyplomatyczno-konsularny, tłumacz
Referat Polityczny (G.M.P.)		
Józef Tyszka	6.04.–15.11.1944	referent polityczny
Józef Tyszka	15.11.–31.12.1944	kierownik, referent polityczny
Wiktor Rybicki ¹⁰⁵⁰	6.04.1944–5.07.1945	1.01.1945 kierownik, referent polityczny
Jan Wańczycki	-5–31.07.1945	
Krystyna Jałowiecka	6.04.1944–1.03.1945	maszynistka
Wanda Ziembicka ¹⁰⁵¹	12.05–5.07.1945	maszynistka
Referat Dokumentacji Placówek (G.M.D.)		
Stefan Gacki	6.04.–15.11.1944	
Tadeusz Kozioł	1.01.–15.11.1944	
Irena Wasilewska	-22.05.–07.1944	
Patrycja Gottesman	-22.05.–14.07.1944-	
Referat Prasowy (G.M.Pras.)¹⁰⁵²		
Jan Bociański	1.01.1944–5.07.1945	kierownik

¹⁰⁴⁶ Załatwiał sprawy bieżące, zlecone przez ministra, zaopatrywał placówki w dokumentację polityczną, referował ministrowi i sekretarzowi generalnemu bieżącą korespondencję, sprawy prasowe, materiały na Radę Ministrów i Radę Narodową oraz przydzielał korespondencję polityczną i szyfrową, załatwiał korespondencję szyfrową i tłumaczenia.

¹⁰⁴⁷ W ITC 6.07.1945–31.03.1947 r. jako kierownik Wydziału Personalnego, następnie w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii” jako kierownik Działu Ogólnego.

¹⁰⁴⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/W, Karta personalna Zygmunta Wyszyńskiego, k. 141–142. Przeszedł do ITC.

¹⁰⁴⁹ Sekretarz ministra wchodził w skład Gabinetu Ministra, służbowo podlegał bezpośrednio ministrowi.

¹⁰⁵⁰ W ITC 1.08.1945–31.03.1947 r.: od 16.09.1946 r. pracownik Działu Emigracyjnego. W okresie 1.04.1947–1.10.1954 r. w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹⁰⁵¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Wandy Ziembickiej, k. 59–60. W ITC 1.08.1945–31.03.1947 r.: maszynistka-korespondentka Referatu maszyn i materiałów piśmiennych Sekcji Administracyjnej Działu Finansowego; następnie w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii” 1.04.1947–1.10.1954 r.

¹⁰⁵² Referat Prasowy tworzyli: kierownik referatu, referent prasy, referent wycinków, referent nadsłuchów, maszynistka.

Zbigniew Błażyński ¹⁰⁵³	1.08.1944–5.07.1945	radca
Halina Dąbrowska	5.02.–5.07.1945	
Teofil Kazimierz Wierzbiański ¹⁰⁵⁴	1.03.–5.07.1945	
Wacław Łęcki ¹⁰⁵⁵	1.12.1944–30.04.1945	
Biuro Szyfrów (G.M.S.)		
Jerzy Litewski	6.04.–30.06.1944	kierownik
Edward Tułasiewicz	1.12.1944–5.07.1945	z-ca kierownika Biura Szyfrów
Wacław Łęcki	1.07.–30.10.1944	kierownik
Juliusz Friedrich ¹⁰⁵⁶	1.11.1944–5.07.1945	kierownik
Referat Techniczny Biura Szyfrów		
Edward Tułasiewicz	6.04.–15.11.1944	
Edward Tułasiewicz ¹⁰⁵⁷	15.11.1944–5.07.1945	kierownik referatu
Juliusz Twardowski	1.03.1944–31.03.1945	referent, szyfrant
Henryk Zych	6.04.1944–7.05.1945	referent
Bolesław Szczęśniak (Szczęśniak)	6.04.–10.05.1944	
Zofia Żółtowska ¹⁰⁵⁸	-10.1944–1.03.1945	
Antonina Hanka ¹⁰⁵⁹	20.05.–15.07.1945	
Jerzy Klimek ¹⁰⁶⁰	1.11.1944–31.07.1945	
Jan Lis ¹⁰⁶¹	1.12.1944–5.02.1945	
Tadeusz Lisiecki ¹⁰⁶²	16.01.–5.07.1945	z-ca kierownika referatu
Wacław Łęcki	6.04.–1.12.1944	referent
Zdzisław Łęcki	1.05.–15.07.1945	
Hieronim Morawski ¹⁰⁶³	29.11.1944–5.02.1945	
Hieronim Morawski	16.06.–21.07.1945	przypięty czasowo do Biura Szyfrów

¹⁰⁵³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/B, Karta personalna Zbigniewa Błażyńskiego, k. 67–68. Przeszedł do ITC: od 16.09.1946 r. pracownik Działu Emigracyjnego.

¹⁰⁵⁴ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Teofila Kazimierza Wierzbiańskiego, k. 63–64. W ITC 1.08.1945–31.03.1947 r.: pracownik Działu Pracy i Opieki Społecznej.

¹⁰⁵⁵ Zmarł w Glasgow w 1948 r.

¹⁰⁵⁶ IPMS, sygn. 474/1/F, Karta personalna Juliusza Friedricha, k. 32–33.

¹⁰⁵⁷ Przeszedł do ITC.

¹⁰⁵⁸ IPMS, sygn. 474/1/Ż, Karta personalna Zofii Żółtowskiej, k. 89–90.

¹⁰⁵⁹ Ibidem, sygn. 474/1/H, Karta personalna Antoniny Hanka, k. 6–7.

¹⁰⁶⁰ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Jerzego Klimka, k. 57–58. W ITC 1.08.1945–31.03.1947 r.; do 1.10.1953 r. w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹⁰⁶¹ Ibidem, sygn. 474/1/L, Karta personalna Jana Lisa, k. 49–50. Wcześniej praktyka w MSZ 21.06.1943–12.06.1944 r.

¹⁰⁶² Pracownik ITC 1.08.1945–31.03.1947 r.; następnie do 1.10.1953 r. w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹⁰⁶³ IPMS, sygn. 474/1/M, Karta personalna Hieronima Morawskiego, k. 105–106. Wcześniej praktyka w MSZ, 27.04.1943–10.05.1944 r., studia na Wydziale Prawa Uniwersytetu w Oxfordzie.

Stefan Romanek	6.06.1944–5.07.1945	
Józef Skiera	6.04.1944–31.07.1945	referendarz, kierownik kancelarii
Przemysław Szulc	6.04.1944–15.07.1945	referendarz
Henryk Wielowieyski	22.02.–5.07.1945	
Feliks Górski ¹⁰⁶⁴	6.04.–1.09.1944	radca
Referat Ogólny Biura Szyfrów		
Jan Helcman ¹⁰⁶⁵	6.04.1944–20.01.1945	kierownik referatu
Jan Helcman	21.05.–5.07.1945	kierownik referatu
Józef Bieszczad	1.10.1943–30.06.1945	p.k., referendarz, dalej urlop roczny bezpłatny na studia w Oxfordzie
Zofia Czarkowska-Golejewska	6.04.1944–15.07.1945	maszynistka w Kancelarii Biura Szyfrów
Zofia Wagner	1.07.1940–1.07.1944	
Maria Pogorzelska	6.04.1944–5.07.1945	sekretarka
Maria Zwolińska	15.11.1943–1.03.1944	prace specjalne przy druku nowego szyfru
Biuro Tłumaczeń (G.M.T.)		
Nora Giffin ¹⁰⁶⁶	6.04.1944–31.07.1945	tłumaczka
Zofia Rekowska ¹⁰⁶⁷	1.05.–5.07.1945	
Tadeusz Lutosławski	14.07.1943–24.11.1944	urzędnik do zleceń ministra, pracował stale w ambasadzie
Archiwum i Biblioteka (G.M.A.)		
Jan Starzewski	1.01.–15.11.1944	
Jan Starzewski	15.11.–15.12.1944	urzędnik do specjalnych zleceń politycznych
Zofia Szteyn ¹⁰⁶⁸	6.04.1944–5.07.1945	bibliotekarka, p.o. kierownik Biblioteki MSZ

¹⁰⁶⁴ Z dniem 1.07.1944 r. delegowany do Urzędu Ministra Stanu – Delegata do Spraw Polskich na Bliskim Wschodzie w Kairze w roli szyfranta.

¹⁰⁶⁵ 20.01.1945–20.05.1945 r. delegowany do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

¹⁰⁶⁶ Przeszła do ITC: maszynistka-korespondentka Referatu maszyn i materiałów piśmiennych Sekcji Administracyjnej Działu Finansowego.

¹⁰⁶⁷ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/R, Karta personalna Zofii Rekowskiej, k. 34–35. Zmarła w Anglii w 1949 r.

¹⁰⁶⁸ W ITC 6.07.1945–31.03.1947 r.; następnie do 1.10.1953 r. w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

Sekretariat Ministra (S.M.)		
Jan Wańczycki	6.04.1944–5.07.1945-	
Antoni Chudzyński	6.04.–15.11.1944	sekretarz osobisty T. Romera
Leszek Meyer ¹⁰⁶⁹	-19.05.1944–5.07.1945	27.11.1944 zdał egzamin dyplomatyczno-konsularny, tłumacz, sekretarz min. A. Tarnowskiego
Tadeusz Pawłowicz ¹⁰⁷⁰	7.12.1944–5.07.1945	sekretarz min. A. Tarnowskiego oraz sekretarza generalnego F. Frankowskiego
Stanisław Włodarkiewicz	6.04.–15.11.1944	(Referat Prasowy G.M.Pras. -07.1944)
Edward Borowski	20.05.1943–15.09.1944	sekretarz min. F. Frankowskiego
Kancelaria Główna		
Waleria Grabowska ¹⁰⁷¹	6.04.1944–5.07.1945	kierownik
Maria Żółkowska ¹⁰⁷²	6.04.1944–15.04.1945	z-ca kierownika kancelarii
Halina Dąbrowska	31.07.1943–5.02.1945	kancelistka
Irena Lerczyńska ¹⁰⁷³	5.02.–5.07.1945	
Natalia Sobolewska	22.02.–5.07.1945	
Antonina Krynicka ¹⁰⁷⁴	06.–5.07.1945	
5) Protokół Dyplomatyczny (P.D.)¹⁰⁷⁵		
Antoni Jażdżewski	6.04.1944–31.07.1945	dyrektor
Aleksander Mniszek	1.04.1944–31.07.1945	z-ca dyrektora
Magdalena Podhorska ¹⁰⁷⁶	6.04.1944–5.07.1945	sekretarka, maszynistka

¹⁰⁶⁹ Sekretarz ministra Adama Tarnowskiego, na etacie Gabinetu Ministra, służbowo podlegał bezpośrednio ministrowi. Przeszedł do ITC.

¹⁰⁷⁰ Przeszedł do ITC: pracownik Działu Pracy i Opieki Społecznej. AAN, zesp. 1664, sygn. 13, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska M–S, Archiwum prywatne nr 46: Tadeusz Pawłowicz.

¹⁰⁷¹ Pracownik ITC 1.08.1945–31.03.1947 r., następnie w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹⁰⁷² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Ż, Karta personalna Marii Żółkowskiej, k. 87–88. Zmarła w Londynie 15.04.1945 r.

¹⁰⁷³ Ibidem, sygn. 474/1/L, Karta personalna Ireny Lerczyńskiej, k. 29–30. 1.01.1945 r. wezwana do centrali z Francji, przyjechała 30.01.1945 r., na etacie MSZ od 1.01.1945 r. Pracowniczką ITC 1.08.1945–31.03.1947 r., następnie do 1.10.1953 r. w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹⁰⁷⁴ Pracowniczką ITC 1.08.1945–31.03.1947 r., następnie w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹⁰⁷⁵ Zajmował się sprawami protokolarnymi dot. prezydenta RP, rządu, a w szczególności MSZ i korpusu dyplomatycznego przy rządzie polskim, sprawami odznaczeń.

¹⁰⁷⁶ W okresie 15.06–15.07.1944 r. na urlopie zdrowotnym, zastępowała ją Irena Lewińska (prace czasowe).

Referat Personalny i Administracyjny		
Jan Lech Byszewski	16.04.–1.09.1944	wyjechał do Poselstwa RP w Meksyku
6) Dział Prawny (R.Pr.)¹⁰⁷⁷		
Radca Prawny		
Michał Potulicki	6.04.1944–15.07.1945	
Roman Battaglia	16.01.–5.07.1945	p.o. z-ca radcy prawnego, nadzór nad R.Pr.I.
Referat Traktatowy Działu Prawnego		
Roman Battaglia	15.11.1944–5.07.1945	kierownik
Referat Dokumentacji Prawno-Politycznej Działu Prawnego (R.Pr.I.)¹⁰⁷⁸		
Roman Battaglia	6.04.–15.11.1944	
Jan Siemieński	10.05.1944–28.02.1945	
Marian Staniewicz	16.01.–5.07.1945	kierownik
Leon Korusiewicz	10.05.–19.09.1944	odszedł do wojska
Henryk Kucharzyk	6.04.1944–31.07.1945	referendarz
Anna Szerer	-19.05.1944–31.07.1945	maszynistka
II Radca Prawny		
Włodzimierz Adamkiewicz	6.06.1944–5.07.1945	
Jerzy Hoszard	26.05.–15.11.1944	referent
Referat Spraw Międzynarodowych Prawa Prywatnego Działu Prawnego		
brak informacji		
7) Dział Polityczno-Ekonomiczny (D.P.)¹⁰⁷⁹		
Stefan Lalicki		kierownik działu
Eleonora Grygier	01.1944–5.07.1945	maszynistka, sekretariat Działu
Wydział Ustrojów Międzynarodowych (P.I.)¹⁰⁸⁰		
Tytus Komarnicki	6.04.–1.10.1944	
Tadeusz Gwiazdoski	6.04.1944–5.07.1945	kierownik; zmarł w Londynie w 1950.
Stefan Lubomirski	15.11.1944–16.01.1945	z-ca kierownika wydziału, kierownik Referatu P.I.b.
Stefan Lubomirski	16.01.–5.07.1945	p.o. kierownik wydziału

¹⁰⁷⁷ Załatwiał i opiniował sprawy z dziedziny prawa międzynarodowego, publicznego, prywatnego, umów międzynarodowych i projekty ustawodawcze rządu w granicach zainteresowań MSZ.

¹⁰⁷⁸ Zbierał materiały do archiwum traktatowego oraz prowadził ewidencję ważniejszych aktów politycznych, deklaracji, oświadczeń dot. lub interesujących Polskę.

¹⁰⁷⁹ Zakres pracy: sprawy polityczne, gospodarcze i kulturalne wynikające ze stosunków Polski z państwami obcymi.

¹⁰⁸⁰ W zarządzeniu organizacyjnym: Referat Międzynarodowej Organizacji Świata po Wojnie; Referat Konferencji i Organizacji Międzynarodowych; Referat Międzynarodowych Spraw Komunikacyjnych.

Ludwik Gottlieb	1.01.–31.07.1945	Referat Ustrojów Międzynarodowych R.U.M.
Stefan Malicki ¹⁰⁸¹	-10.08.1944–31.07.1945	prace czasowe
Antoni Żmigrodzki	6.04.1944–5.07.1945	radca
Wydział Niemiecki (P.II.)		
Józef Marlewski ¹⁰⁸²	15.11.1944–5.07.1945	
Stefan Lalicki	6.04.1944–5.07.1945	kierownik
Adam Lisiewicz	-03.1944–1.04.1945	
Adam Kurnatowski	-3.07.–7.08.1944-	
Adam Kurnatowski ¹⁰⁸³	15.11.1944–31.07.1945	Referat Polityczny (P.II.b), kierownik
Jerzy Hoszard	1.05.1944–5.02.1945	Referat Spraw Okupacyjnych, 15.11.1944 kierownik referatu, radca
Doman Andrzej Rogoyski ¹⁰⁸⁴	5.02.–31.07.1945	Referat Spraw Okupacyjnych
Stanisław Włodarkiewicz	15.11.1944–20.02.1945	Referat Dokumentacyjny, kierownik
Artur Friedrich ¹⁰⁸⁵	05.1943–10.04.1945	Referat Dokumentacyjny
Helena Malhomme ¹⁰⁸⁶	15.12.1944–5.07.1945	maszynistka, p.k.
Wydział Wschodni (P.III.)		
Stefan Gacki	1.01.1944–31.07.1945	kierownik wydziału
Tadeusz Jankowski ¹⁰⁸⁷	6.04.1944–5.07.1945	z-ca naczelnika wydziału
Irena Wasilewska	07.1944–31.07.1945	sekretarka, referendarz
Jerzy Lipko ¹⁰⁸⁸	1.10.1944-	tłumacz jęz. rosyjskiego, nasłuch radiowy

¹⁰⁸¹ Przeszedł do ITC.

¹⁰⁸² 12.02.1945 r. wyznaczony przez MSZ do Komisji dla Spraw Polaków w Niemczech. W ITC 08.1945–1.04.1947 r.: od 16.09.1946 r. kierownik Działu Emigracyjnego.

¹⁰⁸³ Przeszedł do ITC: od 16.09.1946 r. pracownik Działu Emigracyjnego. Zmarł w Londynie w 1952 r.

¹⁰⁸⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/R, Karta personalna Domana Andrzeja Rogoyskiego, k. 46–47.

¹⁰⁸⁵ Wyznaczony na oficera łącznikowego ds. „displaced persons” przy SHAEF G.5. (etat MON, przeniesiony do Ośrodka Prac Okupacyjnych Zarz. Wojsk. Sekcja R).

¹⁰⁸⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/M, Karta personalna Heleny Malhomme, k. 15–16. Przeszła do ITC: od 16.09.1946 r. maszynistka Działu Emigracyjnego.

¹⁰⁸⁷ W ITC 5.07.1945–1.04.1947 r.: pracownik Działu Pracy i Opieki Społecznej, od 16.09.1946 r. pracownik Działu Emigracyjnego; następnie do 31.12.1951 r. urzędnik „Central Polish Resettlement Office” przy brytyjskim Ministry of Labour.

¹⁰⁸⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/L, Karta personalna Jerzego Lipki, k. 47–48. Na etacie Sztabu Naczelnego Wodza, Wydział Ewidencji i Studiów, Referat „R”.

Zofia Woynicz-Sianożęcka ¹⁰⁸⁹	6.12.1944–5.07.1945	maszynistka
Barbara Cluett ¹⁰⁹⁰	1.11.1944–5.07.1945	tłumaczka
Referat Sowiecki		
Tadeusz Jankowski	6.04.–09.1944	kierownik referatu
Eugeniusz Weese	1.12.1944–31.07.1945	kierownik referatu, radca
Franciszek Kapeliński ¹⁰⁹¹	1.07.1944–5.07.1945	prace czasowe
Władysław Ihnatowicz ¹⁰⁹²	1.04.1943–10.05.1944	praktykant ze stałym przydziałem
Adam Treszka ¹⁰⁹³	1.10.1944–31.07.1945	
Tadeusz Koziol ¹⁰⁹⁴	15.11.1944–5.04.1945	
Referat Sowiecko-Bałtycki (Bałtycko-Skandynawski)		
Stanisław Westfal	6.04.1944–27.03.1945	kierownik
Władysław Ihnatowicz	10.05.1944–5.07.1945	
Stanisław Westfal	10.05.–31.07.1945	kierownik
Referat Bliskiego i Dalekiego Wschodu (do 15.11.1944)		
Stanisław Głuski ¹⁰⁹⁵	1.04.–15.11.1944	kierownik
Ludwik Krotoski	6.04.–15.11.1944	
Bolesław Szczeńniak (Szczeńniak) ¹⁰⁹⁶	10.05.–15.11.1944	
Referat Bliskiego Wschodu (od 15.11.1944)		
Stanisław Głuski ¹⁰⁹⁷	15.11.1944–31.07.1945	kierownik
Referat Dalekiego Wschodu (od 15.11.1944)		
Ludwik Krotoski ¹⁰⁹⁸	15.11.1944–5.07.1945	kierownik

¹⁰⁸⁹ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Zofii Woynicz-Sianożęckiej, k. 44–45. Przeszła do ITC, Dział Opieki Społecznej.

¹⁰⁹⁰ Ibidem, sygn. 474/1/C, Karta personalna Barbary Cluett, k. 41–42. Przeszła do ITC, Dział Opieki Społecznej.

¹⁰⁹¹ W ITC, Dział Oświaty 1.08.1945–1.02.1946 r., od 1947 r. w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹⁰⁹² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/232, Teczka personalna Władysława Ihnatowicza. Przeszedł do ITC: pracownik Referatu maszyn i materiałów piśmiennych Sekcji Administracyjnej Działu Finansowego.

¹⁰⁹³ 11.12.1944–10.03.1945 r. oddelegowany do Ministerstwa Spraw Wewnętrznych.

¹⁰⁹⁴ Przeszedł do ITC.

¹⁰⁹⁵ Przeszedł do ITC: kierownik Sekcji Administracyjnej Działu Finansowego, pracownik 08.1945–06.1946 r.

¹⁰⁹⁶ Przeszedł do ITC.

¹⁰⁹⁷ Przeszedł do ITC: kierownik Sekcji Administracyjnej Działu Finansowego, pracownik 08.1945–06.1946 r.

¹⁰⁹⁸ Przeszedł do ITC: pracownik Referatu Likwidacyjnego Sekcji Administracyjnej Działu Finansowego.

Bolesław Szcześniak (Szczęśniak)	15.11.1944–31.07.1945	etat ambasady
Wydział Anglosaski (od 15.11.1944 Brytyjski, P.IV.)¹⁰⁹⁹		
Jan Librach	1.03.1944–15.11.1945	nadzór nad referatem
Jan Librach	15.11.1944–5.07.1945	kierownik wydziału
Wacław Białokur ¹¹⁰⁰	6.04.1944–5.07.1945	z-ca kierownika
Eugeniusz Banasiński ¹¹⁰¹	16.02.–31.07.1945	po wojnie wyjechał do Indii
Juliusz Łada-Grodzicki	6.04.1944–31.07.1945	prace czasowe
Janina Armin	1.03.1944–31.07.1945	maszynistka
Stanisław Włodarkiewicz	20.05.–5.07.1945	
Stanisław Westfal	27.03.–10.05.1945	
Wydział Zachodni (P.V.) (Wydział Zachodniej Europy)		
Jan Karszo-Siedlewski	6.04.1944–15.07.1945	kierownik
Janina Zajączek	1.09.1943–1.02.1945	maszynistka
Maria Parczewska ¹¹⁰²	1.02.–15.06.1945	maszynistka
Referat Francja, Belgia, Holandia, Luksemburg, Szwajcaria (P.V.a)		
Witold Zwoliński ¹¹⁰³	15.04.–1.10.1944	
Witold Groer	15.11.1944–31.07.1945	od 15.11.1944 kierownik
Paweł Zaleski	-15.11.1944–1.01.1945	
Referat Włochy, Hiszpania, Portugalia (P.V.b)		
Tadeusz Piszczkowski	1.02.–15.11.1944	
Tadeusz Filip	15.11.1944–31.07.1945	kierownik
Wydział Europy Środkowo-Wschodniej (P.VI.)		
Jan Karszo-Siedlewski	15.11.–15.12.1944	kierownik
Jan Starzewski	15.12.1944–31.07.1945	kierownik
Referat Europy Środkowej (Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, P.VI.a)		
Tadeusz Piszczkowski	15.11.1944–31.07.1945	kierownik referatu

¹⁰⁹⁹ W zarządzeniu organizacyjnym: Referat Wielkiej Brytanii; Referat Dominiów i Kolonii.

¹¹⁰⁰ Od 1.02.1944 r. radca Poselstwa RP przy Rządzie Norweskim.

¹¹⁰¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/B, Karta personalna Eugeniusza Banasińskiego, k. 17–18; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 45–46. W centrali MSZ od 1.07.1944 r. po odwołaniu z Konsulatu Generalnego RP w Bombaju.

¹¹⁰² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/P, Karta personalna Marii Parczewskiej, k. 11–12.

¹¹⁰³ 11.1943–08.1944 r. przyjmował zlecenia na prace dodatkowe: kaligrafowanie dyplomów orderowych dla Protokołu Dyplomatycznego.

Referat Bałkański (Grecja, Jugosławia, Bułgaria, Albania, P.VI.b)		
Jan Meysztowicz	1.09.–18.11.1944	powołany do wojska, od 10.02.1945 tytularny wicekonsul w KG RP w Dublinie
Bronisław Sobański ¹¹⁰⁴	16.01.–31.07.1945	16.06.1945 czasowo przydzielony do Biura Szyfrów
Wydział Amerykański (P.VII.)		
Wiktor Podoski	1.09.1944–5.07.1945	kierownik
Referat Stanów Zjednoczonych		
Antoni Kokczyński-Cassel ¹¹⁰⁵	1.01.–15.07.1945	12.01.1945 przydział do Wydziału Wschodniego, od 12.02.1945 w P.VII.
Hieronim Morawski	5.02.–1.03.1945	
Referat Ameryki Łacińskiej		
Leopold Koziembrodzki ¹¹⁰⁶	15.11.1944–10.04.1945	kierownik
Tadeusz Praschil-Kozłowski	15.06.–5.07.1945	kierownik
Karol Skup	26.04.–31.07.1945	
Radca Ekonomiczny (R.E.)		
Józef Ruciński	15.11.1944–5.07.1945	etat ambasady
Witold Czyszowski	10.05.1944–10.04.1945	referendarz, oddelegowany do SHAEF G.5.
Adam Koch ¹¹⁰⁷	1.03.–5.07.1945	
Alicja Drabienko	-15.11.1944–5.07.1945	maszynistka, etat ambasady
Referat Wyznań (W.) („Watykański”)		
Zdzisław Szczerbiński ¹¹⁰⁸	30.06.–1.10.1944	kierownik, od 1.08.1944 tytuł ministra pełnomocnego, od 15.10.1944 korespondencję w sprawach wyznaniowych mógł podpisywać „za Ministra”
Antoni Chudzyński ¹¹⁰⁹	-15.11.1944–31.07.1945	kierownik

¹¹⁰⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Bronisława Sobańskiego, k. 90–91.

¹¹⁰⁵ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Antoniego Kokczyńskiego, k. 78–79; AAN, zesp. 1664, sygn. 11, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska D–K, Archiwum prywatne nr 27: Antoni Kokczyński. Przeszedł do ITC: pracownik Referatu Likwidacyjnego Sekcji Administracyjnej Działu Finansowego.

¹¹⁰⁶ 1.05.1944–10.1946 r. oficer łącznikowy przy Dowództwie 7., potem 3. Armii Stanów Zjednoczonych z siedzibą w Heidelbergu, 1.01.–30.04.1947 r. w ITC.

¹¹⁰⁷ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Adama Kocha, k. 70–71. Przydzielony do Konsulatu Honorowego RP w Heerlen, przeszedł do ITC.

¹¹⁰⁸ Ibidem, sygn. 474/1/S, Karta personalna Zdzisława Szczerbińskiego, k. 194–195.

¹¹⁰⁹ Przeszedł do ITC.

Referat Żydowski (Ż.)		
Jan Wszelaki ¹¹¹⁰	15.10.–1.12.1944	kierownik, podpisywał korespondencję w sprawach żydowskich „za Ministra”
Zdzisław Krzywkowski	10.05.1944–31.07.1945	
Jan Bociański	1.12.1944–31.07.1945	kierownik
Hala maszyn Działu Polityczno-Ekonomicznego		
Róża Maria Prus-Wiśniowska	6.04.1944–5.07.1945	kierownik
Eleonora Winczewska-Kubińska (Grygier)	1.01.–15.11.1944-	maszynistka
Maria Fudakowska Shoilagh	1.07.1944–30.06.1945	maszynistka, odeszła na własne żądanie
Janina Radwiłłowicz	1.03.–5.07.1945	kancelistka
Janina Bevensée	6.04.–31.12.1944	
8) Dział Konsularny (D.K.)¹¹¹¹		
Adam Kruczkiewicz	21.08.1943–30.09.1944	kierownik działu
Zdzisław Szczerbiński	1.10.1944–31.07.1945	kierownik działu
Wydział Konsularny (K.)		
Alfons Bruno Wajdemajer ¹¹¹²	15.11.1944–5.07.1945	kierownik wydziału
Jerzy Krajewski	1.07.–15.11.1944	w A.III.
Stanisław Kosina	6.04.–30.09.1944	radca, wyjechał do KG RP w Rzymie
Halina Alicja [Leppert] Pawłowicz	6.04.1944–1.03.1945	maszynistka
Franciszek Strzeszewski ¹¹¹³	28.12.1944–12.02.1945	
Kazimiera Kossowska	15.06.–5.07.1945	sekretarka
Referat Ogólny (K.I.)¹¹¹⁴		
Mieczysław Habicht ¹¹¹⁵	10.04.–5.07.1945	

¹¹¹⁰ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 292, Nominacja Jana Wszelakiego, 12.10.1944 r., b.p.

¹¹¹¹ Załatwiał sprawy wynikające z ustawy z 11.11.1924 r. o organizacji konsulatów i czynnościach konsułów oraz sprawy związane z problemem uchodźstwa i jeńców wojennych w zakresie kompetencji MSZ.

¹¹¹² W ITC 08.1945–31.03.1947 r.: pracownik Działu Pracy i Opieki Społecznej, od 16.09.1946 r. pracownik Działu Emigracyjnego; następnie w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii” 1.01.1948–1.10.1954 r.

¹¹¹³ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Franciszka Strzeszewskiego, k. 172–173.

¹¹¹⁴ Zakres obowiązków: wnioski i opinie w sprawach organizacyjno-konsularnych, obsady personalnej i budżetu placówek; kontrola działalności i ewidencja sprawności urzędów konsularnych; ustawodawstwo konsularne; zjazdy konsularne; stosunki konsularne z innymi państwami (umowy konsularne, zasada wzajemności); ewidencja przepisów konsularnych; sprawy konsularne natury ogólnej nie załatwiane przez inne referaty.

¹¹¹⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/H, Karta personalna Mieczysława Habichta, k. 1–2.

Referat Prawno-Administracyjny (K.II.)¹¹¹⁶		
Stanisław Jordanowski ¹¹¹⁷	15.11.1944–5.07.1945	kierownik referatu
Referat Wojskowy i Morski (K.III.)¹¹¹⁸		
Zygmunt Pikor	-22.05.1944–31.07.1945	
Referat Emigracyjny (K.IV.)¹¹¹⁹		
Adam Głogowski	-22.05.1944–10.04.1945	(umowa rozwiązana z dniem 31.05.1945), oddelegowany do SHAEF G.5.
Eugeniusz Kobyłecki	-5.07.1945	
Wydział Uchodźczy (U.)		
Zbigniew Jakubski ¹¹²⁰	15.12.1944–5.07.1945	kierownik wydziału
Edward Czyżewski	15.11.–15.12.1944	p.o. kierownik wydziału
Edward Czyżewski ¹¹²¹	15.12.1944–5.07.1945	z-ca kierownika wydziału.
Tadeusz Chilik ¹¹²²	1.07.–1.11.1944	referent uchodźczy, następnie w Konsulacie RP w Glasgow, od 1.05.1945 przydział do KG RP w Londynie
Roman Choróbski	10.05.–15.11.1944	referent uchodźczy
Aleksander Bacciarelli	15.01.–5.07.1945	
Zbigniew Czudec	4.12.1944–1.03.1945	
Maciej Załęski	6.04.–6.09.1944	

¹¹¹⁶ Zakres obowiązków: sprawy obywatelstwa; sprawy wizowe; sprawy paszportowe; sprawy stanu cywilnego (opieki, kurateli, adopcji, małżeńskie, zmiany nazwiska); obrona praw obywateli polskich za granicą (prawo pobytu, aresztowania, wydalenia, konfiskaty); dochodzenie roszczeń obywateli polskich do władz i obywateli obcych (renty, emerytury, pretensje prywatno-prawne); pretensje władz i obywateli obcych wobec Polaków; sprawy pobytu i wydaleń cudzoziemców; sprawy międzynarodowej pomocy prawnej (rekwizycje sądowe, wydobywanie dokumentów); czynności notarialne, legalizacje; spadki i depozyty; taryfa opłat konsularnych; poszukiwania zaginionych, przewóz zwłok.

¹¹¹⁷ Przeszedł do ITC: pracownik Działu Pracy i Opieki Społecznej.

¹¹¹⁸ Sprawy wojskowe: pobór i zaciąg ochotniczy; dezercja, uchylanie się od wojska; służba w wojsku obcym oraz obywateli obcych i bezpaństwowców w polskim wojsku; renty inwalidzkie, renty rodzin wojskowych, emerytury, zapomogi dla byłych wojskowych. Sprawy morskie: zaciąg do marynarki handlowej; opieka nad marynarzami i ich ubezpieczenia; dezercja i deportacja; zatargi załogi z władzami okrętowymi.

¹¹¹⁹ Zakres obowiązków: sprawy polityki migracyjnej, pracy społecznej i opieki kulturalnej nad Polakami za granicą.

¹¹²⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/J, Karta personalna Zbigniewa Jakubskiego, k. 13–14. W ITC 1.08.1945–31.03.1947 r.: pracownik Działu Pracy i Opieki Społecznej, od 16.09.1946 r. z-ca kierownika Działu Emigracyjnego. 1.04.1947–31.07.1951 r. urzędnik „Central Polish Resettlement Office” w Londynie.

¹¹²¹ Przeszedł do ITC, Dział Opieki Społecznej: 1945–30.06.1947 r., następnie w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii” 1.01.1948–1.11.1954 r.

¹¹²² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/67, Teczka personalna Tadeusza Chilika.

Janusz Sleszyński	26.04.–31.05.1945	przeszedł do SHAEF jako oficer łącznikowy
Urszula Tomorowicz (Radajewska)	-15.11.1944–15.07.1945	maszynistka
Grażyna Prosińska	-1.07.–15.08.1944	maszynistka (następnie do 31.12.1944 urlop bezpłatny i rozwiązanie umowy)
Referat Europejski (U.I.)		
Edward Przesmycki	15.11.–15.12.1944	kierownik
Jerzy Hoszard	5.02.–31.07.1945	kierownik
Franciszek Strzeszewski	11–28.12.1944	
Franciszek Strzeszewski ¹¹²³	12.02.–15.07.1945	
Referat Sowiecki (U.II.) (od 15.11.1944 Referat Sowiecki i Niemiecki)		
Kazimierz Rudzki	1.01.–15.11.1944	
Kazimierz Rudzki ¹¹²⁴	15.11.1944–5.07.1945	kierownik, radca
Henryk Zych	7.05.–15.07.1945	
Referat poza-Europejski (U.III.)		
Stanisław Kmieciak	6.04.1944–1.03.1945	
Eugeniusz Kobyłecki ¹¹²⁵	5.02.–5.07.1945	kierownik
Jan Lis	5.02.–15.07.1945	
Referat Reliefowy (U.IV.) (Opieki)		
Roman Choróbski	15.11.1944–31.07.1945	kierownik
9) Dział Ogólny (D.O.)¹¹²⁶		
Jan Lech Byszewski	-1.07.1944-	kierownik działu
Karol Krackiewicz ¹¹²⁷	1.10.1944–5.07.1945	kierownik działu
Adam Lisiewicz ¹¹²⁸	1.04.–5.07.1945	z-ca kierownika działu, etat KG
Wydział Osobowy (Ogólny) (Pers.)		
Antoni Zalewski ¹¹²⁹	15.11.1944–5.07.1945	kierownik wydziału

¹¹²³ Przeszedł do ITC.

¹¹²⁴ W dokumentach też inna funkcja: kierownik referatu oficerów łącznikowych do SHAEF G.5. Przeszedł do ITC. Zmarł w Londynie w 1952 r.

¹¹²⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/302, Teczka personalna Eugeniusza Kobyłeckiego. Przeszedł do ITC: pracownik Działu Pracy i Opieki Społecznej.

¹¹²⁶ Załatwiał sprawy organizacyjno-personalne, szkoleniowe oraz paszportów i wiz dyplomatycznych i służbowych; sprawy budżetowe, administracyjne i gospodarcze centrali i placówek zagranicznych, kontroli urzędów zagranicznych, łączności MSZ z placówkami, komunikacji kurierskiej oraz biblioteki i archiwum MSZ.

¹¹²⁷ Od 11.10.1944 r. administrował Funduszem Specjalnym oraz Kredytem na Styczności (obowiązki przejęte od sekretarza generalnego Feliksa Frankowskiego).

¹¹²⁸ Zmarł w Londynie w 1948 r.

¹¹²⁹ 10.01.1945 r. minister Adam Tarnowski upoważnił go do podpisywania depesz szyfrowych i clarisów w zastępstwie kierownika Działu Ogólnego.

Józef Gorzechowski ¹¹³⁰	20.03.–5.07.1945	radca prawny
Maria Pajączkowska	10.04.–31.07.1945	sekretarka Działu Ogólnego
Maria Staniszevska ¹¹³¹	-22.05.1944–5.02.1945-	maszynistka
Jan Jarkowski	-22.05.–1.07.1944	organizacja kursu dyplomatyczno-konsularnego
Anna Komar	1.07.1944–1.05.1945	później na urlopie bezpłatnym
Referat Organizacji i Wyszkożenia (Ref. Personalny a)		
Teodor Szotek ¹¹³²	-22.05.1944–5.07.1945	z-ca kierownika wydziału, kierownik referatu od 15.11.1944
Referat Pracowników MSZ (Ref. Personalny b)¹¹³³		
Janina Jabłońska ¹¹³⁴	-22.05.1944–5.07.1945	kierownik
Aleksander Bacciarelli	10.05.1944–15.01.1945	
Olga Czachórska-Karpińska ¹¹³⁵	8.03.–5.07.1945	
Franciszek Witkowski ¹¹³⁶	10.05.1944–5.07.1945	radca
Karol Skup	6.04.1944–26.04.1945	
Stanisław Szeremeth	15.06.1944–1.01.1945	
Henryk Malhomme	1.01.–30.06.1945	bez przydziału, następnie oddelegowany do SHAEF
Referat Konsułów Honorowych i Urzędników Przydzielonych (Ref. Personalny c)		
Bogumił Domański	-22.05.1944–28.02.1945	kierownik
Zbigniew Czudec	10.05.–4.12.1944	
Kazimierz Zdziarski ¹¹³⁷	12.03.–31.07.1945	kierownik
Kancelaria Wydziału Osobowego		
Teofilia Jelińska ¹¹³⁸	-22.05.1944–31.07.1945	kierownik

¹¹³⁰ Pracownik ITC 1.08.1945–04.1947 r.: od 16.09.1946 r. pracownik Działu Emigracyjnego.

¹¹³¹ Przeszła do ITC.

¹¹³² Przeszedł do ITC.

¹¹³³ Urzędnicy pozostający 5.07.1945 r. w dyspozycji Wydziału Osobowego: Karol Bader (umowa do 15.07.1945), Tadeusz Drobniak, Feliks Górski, Mieczysław Grabiński (wezwany do MSZ z Dachau, umowa 1.06–15.07.1945), Stanisław Nahlik (umowa do 15.07.1945, IPMS, zesp. A.42, sygn. 512, Zeszyt personalny: Stanisław Nahlik), Halina Alicja Pawłowicz (Poselstwo RP przy Rządzie Jugosłowiańskim, umowa do 21.07.1945), Janina Radwiłłowicz, Fryderyk Tabaczyński, Michał Unrug (umowa do 15.07.1945), Leopoldyna Urbanowska, prof. Władysław Wielhorski (umowa do 31.07.1945), Stanisław Zabiello (umowa do 15.07.1945).

¹¹³⁴ Przeszła do ITC. Zmarła w Polsce w 1948 r.

¹¹³⁵ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/C, Karta personalna Olgi (Olechny) Czachórskiej-Karpińskiej, k. 47–48.

¹¹³⁶ Przeszedł do ITC.

¹¹³⁷ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Kazimierza Zdziarskiego, k. 47–48.

¹¹³⁸ Przeszła do ITC.

Irena Lenartowicz ¹¹³⁹	26.02.–31.07.1945	Kancelaria
Halina Orlicka ¹¹⁴⁰	22.02.–5.07.1945	Kancelaria
Wydział Budżetowy (A.II.)		
Tadeusz Januszewski ¹¹⁴¹	15.11.1944–5.07.1945	p.o. kierownik wydziału
Kazimiera Kosowska ¹¹⁴²	6.04.1944–15.06.1945	sekretarka
Antonina Hanka	1.11.1944–20.05.1945	maszynistka
Maria Parczewska ¹¹⁴³	15.06.–5.07.1945	maszynistka
Referat Budżetowy (A.II.B.)		
Marian Staniewicz	6.04.–15.11.1944	
Marian Staniewicz ¹¹⁴⁴	15.11.1944–16.01.1945	kierownik
Edward Pajęczkowski ¹¹⁴⁵	1.03.–5.07.1945	od 12.03.1945 kierownik referatu
Olga Koch	6.04.–15.11.1944-	księgowa
Referat Rachuby Centrali (A.II.R.C.)		
Antoni Raczyński ¹¹⁴⁶	1.07.1944–5.07.1945	kierownik
Maria Konopacka	1.04.–5.07.1945	
Jan Komorski ¹¹⁴⁷	15.02.–5.07.1945	intendent
Janina Nowicka	1.01.1944–15.07.1945	
Jadwiga Rojewska	12.03.–5.07.1945	
Włodzimierz Zięciak ¹¹⁴⁸	1.02.–31.07.1945	buchalter
Kazimierz Nowotny-Lachowicki	1.04.–5.07.1945	Kasa
Wydział Administracyjno-Gospodarczy (A.III.)¹¹⁴⁹		
Wiktor Stankowski	15.11.1944–5.07.1945	p.o. kierownik wydziału

¹¹³⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/L, Karta personalna Ireny Lenartowicz, k. 21–22.

¹¹⁴⁰ Przydział: 6.02.1945 r. Wydział Uchodźczy, 12.02.1945 r. Kancelaria Ogólna. W ITC 07.1945–31.03.1947 r.; do 02.1954 r. w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹¹⁴¹ W ITC 1.08.1945–31.03.1947 r., następnie do 1.10.1954 r. w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹¹⁴² W ITC, Dział Oświaty 6.07.1945–31.03.1947 r., później w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹¹⁴³ Przeszła do ITC.

¹¹⁴⁴ W ITC 1.08.1945–31.03.1947 r., później do 1.10.1954 r. w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹¹⁴⁵ Przeszedł do ITC, następnie w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”. Zmarł w Londynie w 1948 r.

¹¹⁴⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/R, Karta personalna Antoniego Raczyńskiego, k. 5–6. W ITC 1.08.1945–31.03.1947 r., później do 1.11.1954 r. w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”.

¹¹⁴⁷ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Jana Komorskiego, k. 95–96. Przeszedł do ITC.

¹¹⁴⁸ Ibidem, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Włodzimierza Zięciaka, k. 61–62; ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 292, Karta służbowa dot. Włodzimierza Zięciaka, 26.01.1945 r., b.p.

¹¹⁴⁹ Od 1.04.1945 r. Kasa i Księgowość zostały przeniesione do Wydziału Budżetowego.

Lidia Epstein	1.01.1944–5.07.1945	telefonistka, etat
Edith Bennett	1.01.1944–5.07.1945	telefonistka
Yvonne Churchill	03.1943–15.06.1945	telefonistka
Tadeusz Janikowski ¹¹⁵⁰	-5.07.1945	telefonista
Stefan Linkiewicz ¹¹⁵¹	-1.04.–5.07.1945	telefonista
Maria Konopacka	6.04.1944–1.04.1945	księgowa
Kazimierz Nowotny-Lachowicki	15.11.1944–1.04.1945	Kasa, kasjer; zmarł w Londynie w 1949
Referat Gospodarczy		
Wiktor Stankowski	6.04.–15.11.1944	kierownik; zmarł w Warszawie w 1952
Bolesław Jaworski	22.08.1944–5.07.1945	od 15.11.1944 kierownik
Wacław Krzyżanowski	-19.05.–15.11.1944-	referendarz
Tekla Królikiewicz	24.08.1944–5.07.1945	
Referat Administracyjny		
Jerzy Krajewski ¹¹⁵²	1.07.1944–28.02.1945	z-ca kierownika Referatu Gospodarczego, Referat Administracyjny, kierownik referatu od 15.11.1944
Bolesław Jaworski ¹¹⁵³	-5.07.1945	z-ca kierownika wydziału
Zbigniew Ubysz ¹¹⁵⁴	15.03.–31.07.1945	od 19.03.1945 kierownik referatu
Wacław Krzyżanowski ¹¹⁵⁵	-5.07.1945	
Leslie Hartill ¹¹⁵⁶	6.04.1944–5.07.1945	intendent
Referat Bezpieczeństwa¹¹⁵⁷		
Adam Winnicki ¹¹⁵⁸	16.06.–15.11.1944	p.o. kierownik
Adam Winnicki	15.11.1944–5.07.1945	kierownik
Referat Zaopatrywania Placówek		
Marian Konecki (Komecki)	11.10.1944–04.1945	oddelegowany do SHAEF G.5.

¹¹⁵⁰ Przeszedł do ITC, Dział Opieki Społecznej.

¹¹⁵¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/L, Karta personalna Stefana Linkiewicza, k. 41–42. 1.12.1944 r. otrzymał przydział jako woźny do Konsulatu RP w Detroit, ale najprawdopodobniej wyjazd nie doszedł do skutku.

¹¹⁵² Przeszedł do ITC.

¹¹⁵³ W ITC 07.1945–1.04.1947 r.

¹¹⁵⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/U, Karta personalna Zbigniewa Ubysza, k. 3–4.

¹¹⁵⁵ Zmarł w Londynie w 1952 r.

¹¹⁵⁶ Przeszedł do ITC: pracownik Referatu Administracji i zarządu lokalami Sekcji Administracyjnej Działu Finansowego.

¹¹⁵⁷ Fizyczne bezpieczeństwo gmachów i akt. Przeszedł do ITC: kierownik Referatu utrzymania lokali Sekcji Administracyjnej Działu Finansowego.

¹¹⁵⁸ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/788, Teczka personalna Adama Winnickiego.

Barbara Psarska	1.03.–5.07.1945	maszynistka
Tekla Królikiewicz	-5.07.1945	kierownik
Referat Komunikacji (A.Kom.)		
Kazimiera Gimzicka ¹¹⁵⁹	6.04.1944–5.07.1945	kierownik
Genowefa Sadowska ¹¹⁶⁰	-22.05.1944–5.07.1945	podreferendarz
Ekspedyt Kurierski (Eksp.)		
Stanisław Sroczyński	-20.12.1944	
Jerzy Gadomski	20.12.1944–31.07.1945	kierownik referatu
Franciszek Polaczek ¹¹⁶¹	25.03.–31.07.1945	
Wanda Rago	-1.07.1944–31.07.1945	maszynistka
Zygmunt Michałowski ¹¹⁶²	16.12.1944–1.01.1945	
Funkcjonariusze niżsi		
Julian Andrzejczuk	-5.07.1944–5.07.1945	woźny
Władysław Byśko ¹¹⁶³	16.10.1944–5.07.1945	woźny
Franciszek Chojnacki	1.02.1944–5.07.1945	woźny
Władysław Ciupak	2.11.1944–5.07.1945	
Mieczysław Graczyk	6.04.1944–5.07.1945	woźny, szofer
Józef Haczek	-3.07.1944–5.07.1945	woźny
Jan Wiśniewski ¹¹⁶⁴	1.01.–1.04.1945	woźny, szofer
Archibald Lobb	-19.06.1944–31.07.1945	woźny
Władysław Mioduszewski	-5.07.1944–5.07.1945	
Władysław Olek	-26.06.1944–5.07.1945	
Bronisław Siwicki	6.04.1944–5.07.1945	
Stanisław Szymaniak	-5.07.1944–5.07.1945	
Edward Wydmański ¹¹⁶⁵	1.11.1944–5.07.1945	
Władysław Wasik ¹¹⁶⁶	1.01.–5.07.1945	
Samodzielny Referat Kontroli Urzędów Zagranicznych (A.IV.)		
Józef Smykiewicz	6.04.1944–5.07.1945	kierownik referatu

¹¹⁵⁹ Przeszła do ITC: pracowniczka Działu Pracy i Opieki Społecznej, od 16.09.1946 r. pracowniczka Działu Emigracyjnego.

¹¹⁶⁰ Przeszła do ITC: pracowniczka Działu Pracy i Opieki Społecznej, od 16.09.1946 r. pracowniczka Działu Emigracyjnego.

¹¹⁶¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/P, Karta personalna Franciszka Polaczka, k. 81–82.

¹¹⁶² Ibidem, sygn. 474/1/M, Karta personalna Zygmunta Michałowskiego, k. 79–80.

¹¹⁶³ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Władysława Byśko, k. 107–108.

¹¹⁶⁴ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Jana Wiśniewskiego, k. 79–80.

¹¹⁶⁵ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Edwarda Wydmańskiego, k. 127–128.

¹¹⁶⁶ Ibidem, sygn. 474/1/W, Karta personalna Władysława Wasika, k. 19–20. Przeszedł do ITC, Dział Opieki Społecznej.

Stanisław Bogumił ¹¹⁶⁷	1.05.1943–31.7.1945	
Bożenna Janowska	1.01.1944–31.07.1945	
Piotr Mróz ¹¹⁶⁸	-15.11.1944–5.07.1945	
Józef Smykiewicz ¹¹⁶⁹	15.11.1944–5.07.1945	Referat Funduszu Specjalnego (R.F.S.), kierownik
Kancelaria Działu Ogólnego		
Zdzisława Karczewska ¹¹⁷⁰	6.04.1944–5.07.1945	kierownik Kancelarii
Czesława Karachanjanc ¹¹⁷¹	8.03.–5.07.1945	
Maria Leppert	-15.11.1944–31.07.1945	
Janina Raugiewicz ¹¹⁷²	6.04.1944–5.07.1945	z-ca kierownika
Jadwiga Zielińska	-05.–1.12.1944	kancelistka
Biuro Łączności (Ł.)		
Jan Weinstein	6.04.1944–15.07.1945	szeł
Wacław Bevensée ¹¹⁷³	15.11.1944–30.06.1945	z-ca szefa, bezterminowy urlop bezpłatny – odszedł do UNRRA
Franciszek Kiliński	-07.1945-	przydział do Ambasady RP w Brukseli
Władysław Kowal	-07.1944-	
Stanisław Polak	22.01.–30.04.1945	szofer
Referat I Ogólny		
Wacław Bevensée	15.11.1944–30.06.1945	kierownik
Lucjan Milanowski ¹¹⁷⁴	2.02.–5.07.1945-	z-ca kierownika
Olga Koch	-5–15.07.1945	księgowość, sekretariat
Kazimierz Palczewski ¹¹⁷⁵	1.10.1944–15.07.1945	
Jadwiga Zielińska	1.12.1944–15.07.1945	kancelistka
Zbigniew Elżanowski	1.01.–15.11.1944-	referendarz
Kazimiera Kostecka ¹¹⁷⁶	1.10.1944–1.04.1945	

¹¹⁶⁷ Przeszedł do ITC, gdzie pracował do 31.03.1947 r., następnie w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii” 1.04.1947–1.11.1953 r.

¹¹⁶⁸ Przeszedł do ITC, Dział Opieki Społecznej.

¹¹⁶⁹ W ITC: Dział Opieki Społecznej 1.08.1945–30.03.1947 r., następnie pracownik Ministry of Health – sekcja medyczna dla „Polish Resettlement Corps” 1.04.1947–31.03.1950 r.

¹¹⁷⁰ Przeszła do ITC: od 16.09.1946 r. pracowniczka Działu Emigracyjnego. Zmarła w Warszawie w 1951 r.

¹¹⁷¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Czesławy Karachanjanc, k. 17–18.

¹¹⁷² Przeszła do ITC.

¹¹⁷³ Otrzymał bezterminowy urlop bezpłatny – odszedł do UNRRA.

¹¹⁷⁴ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/M, Karta personalna Lucjana Milanowskiego, k. 89–90. W ITC 07.1945–31.03.1947 r.

¹¹⁷⁵ Ibidem, sygn. 474/1/P, Karta personalna Kazimierza Palczewskiego, k. 5–6.

¹¹⁷⁶ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Kazimierza Kosteckiej, k. 125–126.

Olive Grubiak ¹¹⁷⁷	1.10.1944–30.04.1945	intendentka
Referat II		
Roman Wysocki	1.01.–15.11.1944	kierownik
Bolesław Dulemba	15.11.1944–15.07.1945	kierownik
Tadeusz Domaradzki	-15.11.1944	
Klemens Kowal	6.04.–15.11.1944-	radiotechnik, referendarz
Antoni Chmielewski	-16.06.1944–15.07.1945	Walkern
Zbigniew Elżanowski	-16.06.1944–15.07.1945	magazynier
Leonard Konecki	6.04.–15.11.1944-	referendarz
Wacław Januszkiewicz	6.04.–15.11.1944-	referendarz
Włodzimierz Imiela	-1.07.–15.11.1944-	referendarz
Marian Jaszczuk	-16.06.1944–15.07.1945	Walkern
Aleksander Majder	6.04.1944–15.07.1945	technik
Stefan Niestrawski	-5–15.07.1945	Walkern
Stanisław Uszyński	-5–15.07.1945	Walkern
Roman Wysocki	15.11.1944–15.07.1945	referendarz, kierownik kursu łączności w Walkern
Jan Zaj	-16.06.1944–15.07.1945	Walkern
Referat III		
Antoni Chmielewski	1.10.1943–15.11.1944-	referendarz
Roman Wysocki	-16.06.–15.11.1944-	
Marian Jaszczuk	-1.07.–15.11.1944-	referendarz
Józef Buczkowski	1.01.1944–30.04.1945	(radio), referendarz, przydzielony do KG RP Rzym
Stefan Niestrawski	1.01.–15.11.1944-	referendarz
Stanisław Uszyński	1.01.–15.11.1944-	referendarz
Jan Zaj	1.01.–15.11.1944-	referendarz
Tadeusz Domaradzki ¹¹⁷⁸	15.11.1944–5.07.1945	(TELE), kierownik referatu
Włodzimierz Imiela	-5–15.07.1945	R.T.
Wacław Januszkiewicz	-5–15.07.1945	R.T.
Leonard Konecki ¹¹⁷⁹	-5.07.1945-	R.T.
Klemens Kowal	-11.06.1945	R.T.

¹¹⁷⁷ Ibidem, sygn. 474/2/204, Teczka personalna Olive Grubiak.

¹¹⁷⁸ Przeszedł do ITC: od 16.09.1946 r. pracownik Działu Emigracyjnego.

¹¹⁷⁹ Przeszedł do ITC.

Michał Opiela	1.06–21.07.1945	szkolenie w Londynie, przydział do Poselstwa RP w Kopenhadze
Tadeusz Wachowski	1–5.05.1945	etat ambasady
Bolesław Dulemba	6.04.–15.11.1944	
Zenon Matraszek ¹¹⁸⁰	10.11.1944–15.07.1945	początkowo na etacie Poselstwa RP w Montevideo, R.T.
Karol Ripa	1.12.1944–15.07.1945	radca
Stefan Aubac ¹¹⁸¹	-1.09.1944	radca
Paweł Zdziechowski	1–20.08.1944	przeszedł do wojska
Jerzy Koperski ¹¹⁸²	10.05.1943–30.06.1944	praktykant, 1.07.1944 powołany do czynnej służby wojskowej, oficer łącznikowy w Luksemburgu
Tomasz Rytwiński	-5–15.07.1945	szofer
Helena Maria Van Doorn ¹¹⁸³	1.05.–15.07.1945	administratorka w Biurze w Walkern, obywatelka brytyjska
Stefan Baran	-5.07.1945	praktykant BŁ
Kazimierz Drogomirecki ¹¹⁸⁴	1.02.–15.07.1945	praktykant BŁ, R.T.
Tadeusz Faliński	-5–15.07.1945	praktykant BŁ
Józef Grubba ¹¹⁸⁵	15.03.–31.07.1945	praktykant BŁ
Jan Grubiak	-5–15.07.1945	praktykant BŁ
Stefan Heyman	-5.07.1945	praktykant BŁ
Walenty Jaroszek	-5.07.1945	praktykant BŁ
Kazimierz Kowalewski ¹¹⁸⁶	-5.07.1945	praktykant BŁ
Edwin Lamkowski	1.06.–5.07.1945	praktykant BŁ
Zygmunt Michałowski ¹¹⁸⁷	6.07.1943–10.05.1944	praktykant
personel administracyjny (Queen's Gate 40)		
Stanisław Sroczyński	-4.01.1941–11.07.1944-	administrator budynku, sekretarz poselstwa

¹¹⁸⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/455, Teczka personalna Zenona Matraszka.

¹¹⁸¹ Zmarł we Francji w 1951 r.

¹¹⁸² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Jerzego Koperskiego, k. 103–104.

¹¹⁸³ Ibidem, sygn. 474/1/V, Karta personalna Heleny Marii Van-Doorn, k. 1–2.

¹¹⁸⁴ Ibidem, sygn. 474/1/D, Karta personalna Kazimierza Drogomireckiego, k. 63–64.

¹¹⁸⁵ Ibidem, sygn. 474/1/G, Karta personalna Józefa Grubby, k. 81–82.

¹¹⁸⁶ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Kazimierza Kowalewskiego, k. 143–144.

¹¹⁸⁷ Otrzymał stypendium Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego na studia prawnicze w Oxfordzie, gdzie do listopada 1944 r. przebywał.

Roman Ciszewski	-4.01.–31.03.1941	woźny
Władysław Olek	1.04.1941–07.1944-	woźny; zmarł w Londynie w 1951
Czesław Grochowski	17.02.–11.06.1941	czasowy stróż nocny
Jan Majczyk	30.06.–07.1941	czasowy stróż nocny
Stanisław Szymaniak	1.08.1941–1.07.1944	p.k. niższy, stróż nocny
Franciszek Kwiatkowski	1.07.1944–31.07.1945	p.k. niższy, stróż nocny
Jan Winnicki	12.1940–01.1941	telefonista
John Hofstetter (Hester) ¹¹⁸⁸	-1.06.1942–5.07.1945	p.k. niższy, telefonista, etat Poselstwa „Norweskiego”
Feliks Pelc ¹¹⁸⁹	1.07.1941–31.07.1945	p.k. niższy, woźny
Maciej Karpiński	-01.1942-	
Józef Haczek	-03.–11.07.1944-	woźny

¹¹⁸⁸ John Hester został przyjęty do MSZ dzięki doskonałym referencjom, m.in. sir Howarda Kennarda, ambasadora brytyjskiego w Polsce. Hester (wcześniej znany pod nazwiskiem Hofstetter) miał przydział do angielskiej misji wojskowej w Polsce, brał udział w wojnie polsko-radzieckiej i został odznaczony Krzyżem Walecznych. Od 1920 r. do 1939 r. pracował w Ambasadzie Wielkiej Brytanii w Warszawie. Znał języki polski, francuski, angielski i niemiecki. Był obywatelem szwajcarskim, 23.07.1941 r. naturalizowany w Anglii – *Naturalisation*, „The London Gazette”, nr 35283 z 23.09.1941 r., s. 5518.

¹¹⁸⁹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/P, Karta personalna Feliksa Pelca, k. 37–38. Feliks Pelc pracował w Policji Państwowej, w l. 1921–1925 jako posterunkowy w powiecie Bóbrka w woj. lwowskim, następnie aż do wybuchu wojny jako starszy posterunkowy w powiecie Drohobycz. Ewakuowany na Węgry, przedostał się do Francji, a później do Wielkiej Brytanii, gdzie 1.07.1941 r. znalazł zatrudnienie w MSZ jako niższy funkcjonariusz państwowy. Był woźnym do końca wojny.

Rozdział 6: Centrala kierowana przez Adama Tarnowskiego (29.11.1944–5.07.1945)

6.1. Organizacja centrali

Dnia 24.11.1944 r. upadł rząd Stanisława Mikołajczyka, pięć dni później powołano nowy rząd kierowany przez Tomasza Arciszewskiego. Teką ministra spraw zagranicznych trafiła w ręce Adam Tarnowski, byłego posła RP w Sofii, w okresie 8.06.–1.10.1941 r. sekretarza generalnego w MSZ, następnie 1.10.1941–29.11.1944 r. posła w Poselstwie RP przy Rządzie Czechosłowackim. Był on wyraźnym przeciwnikiem polityki kapitulacyjnej wobec ZSRR¹¹⁹⁰.

Praca centrali nie uległa zasadniczym zmianom. Ministrowie wprowadzali drobne korekty mocą zarządzeń. W nielicznych przypadkach swoje zarządzenie ogłaszał premier, np. 28.12.1944 r. w sprawie stosunku urzędników innych resortów do przedstawicieli dyplomatycznych i konsularnych. Minister spraw zagranicznych wchodził z urzędu do następujących komitetów (1943–1944): Komitet Polityczny, Komitet Ekonomiczny, Komitet Propagandy, Komitet specjalny do spraw okupacji, Komitet dla Spraw Kraju (jeśli rozpatrywano sprawy kontynentalne)¹¹⁹¹.

Dnia 20.02.1945 r. wprowadzono w życie zarządzenie w sprawie podpisywania korespondencji urzędowej centrali MSZ. Minister Tarnowski podpisywał: decyzje lub zajęcie stanowiska w sprawach zasadniczych o charakterze precedensu, decyzje lub wnioski w sprawach personalnych pracowników MSZ, decyzje i wnioski w sprawach finansowych, projekty aktów ustawodawczych lub rozporządzeń, jak również ustalające stanowisko wobec takich projektów, opracowanych przez inne ministerstwa, wnioski na Radę Ministrów, wszelkie pisma skierowane osobiście do prezesa Rady Ministrów, ministrów, prezesa Najwyższej Izby Kontroli i przewodniczącego Rady Narodowej. W razie nieobecności ministra pisma sygnował sekretarz generalny (Feliks Frankowski) oraz w zakresie swoich kompetencji zastępca sekretarza generalnego Tadeusz Gwiazdoski, szef Gabinetu Ministra Mieczysław Sędzielowski, dyrektor Protokołu Dyplomatycznego Antoni Jażdżewski, kierownik Działu Konsularnego Zdzisław Szczerbiński oraz kierownik Działu Ogólnego Karol Kraczkiewicz. Ważniejszą

¹¹⁹⁰ Ł. Chimiak, „Adam Tarnowski – nasz poseł w Sofii”. Przyczynek do dziejów współpracy polsko-bułgarskiej w latach 1939–1941, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 13/2, s. 227–251; idem, *Ludowcy, inteligenci, dyplomaci – poseł Adam Tarnowski i dr Zygmunt Graliński. Przyczynek do dziejów „radykalnego” odcinka ruchu ludowego w okresie II RP i na wychodźstwie*, „Myśl Ludowa”, nr 6/2014, s. 226; R. Habielski, *Adam Tarnowski 29 listopada 1944–5 lipca 1945*, [w:] *Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej...*, s. 357–365; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 359–360.

¹¹⁹¹ IPMS, zesp. PRM.E, sygn. 31, Różne komisje i komitety, Skład Komitetów Ministrów ustalony na posiedzeniu Rady Ministrów w dniu 8 grudnia 1944 r., b.p.

korrespondencję w sprawach bieżących, nienależącą do części ministra, podpisywali kierownicy działów, korrespondencję bieżącą o charakterze informacyjnym podpisywali: kierownicy wydziałów, kierownik Biura Łączności oraz kierownik Samodzielnego Referatu Kontroli Urzędów Zagranicznych¹¹⁹².

Adam Tarnowski, minister spraw zagranicznych, 1944 r. (IPMS)

W dotychczasowej organizacji MSZ, w miarę rozrastania się jego agend, kładziono nacisk przede wszystkim na rozbudowę komórek zajmujących się sprawami politycznymi, konsularnymi i uchodźczymi. Nie było możliwe równoczesne powiększanie liczby etatów pionu technicznego centrali. To zmieniło się jesienią 1944 r. Od 1.11.1944 r. 13 „nowych” pracowników skierowano do Wydziałów Budżetowego i Gospodarczego (zwłaszcza do Ekspedytu Kurierskiego i Referatu Komunikacji) oraz do Biura Szyfrów. Byli to absolwenci kursu dyplomatyczno-konsularnego, którzy już pracowali w urzędzie. Do budżetu na rok 1945 dołączono wniosek o kolejnych 10 dodatkowych pracowników.

¹¹⁹² Ibidem, zesp. PRM, sygn. 163, Zarządzenie MSZ w sprawie podpisywania korespondencji urzędowej Centrali MSZ, 20.02.1945 r., k. 16.

Budżet MSZ, lata 1943–1945 (dział 1 paragraf 1 uposażenie w centrali)¹¹⁹³:

kategoria urzędnicza	kategoria uposażenia	etaty 10.10. 1939	etaty 8.11. 1939	etaty 29.03. 1940	etaty 1942	etaty 1943	etaty 1944	etaty 1945
	70 funtów (sekretarz generalny)						1	1
I kat. referendarska	I	7	6		7	10	13	13
	Ia						2	5
II kat. referendarska	II	4	10		7	16	16	19
	IIa						5	6
III kat. referendarska	III	4	4		13	18	30	32
	IIIa							9
IV kat. referendarska	IV	3	4		7	18	49	49
I kat. pomocnicza	V	4	3		6	18	36	25
II kat. pomocnicza	VI	2	7		4	7	3	3
I kat. pracowników niższych	VII	2	2		7	8	5	7
II kat. pracowników niższych	VIII	1	2				8	9
	razem	27	38	49	51	94	168	178

W 1945 r. centrala miała 178 etatów (16,9% wszystkich etatów administracji centralnej). Jeśli doliczymy pracowników zatrudnionych na umowy okresowe i pozostających w dyspozycji oraz praktykantów, to liczba osób w centrali przekroczyła 200 urzędników. Takimi danymi roboczo posługiwało się kierownictwo MSZ. Z dokumentów wynikało, że na placówkach zatrudniano 840 osób, tak że cała służba zagraniczna liczyła 1040 osób. W tej grupie znaleźli się attaché wojskowi, handlowi, finansowi i niżsi funkcjonariusze (nie policzono urzędników płatnych z innych budżetów, np. urzędników delegatur zagranicznych Ministerstwa Opieki Społecznej, Ministerstwa Informacji i Dokumentacji)¹¹⁹⁴.

Pensja miesięczna w 1945 r. wynosiła: prezydent RP 130 funtów, minister – 110, podsekretarz stanu – 80, dyrektor departamentu – 70, I kategorii płac – 65, Ia – 60, II – 55, IIa – 50, III – 44, IIIa – 40, IV – 36, V – 31, VI – 28, VII – 27, VIII – 25.

Pracownikom otrzymującym uposażenie według VII i VIII kategorii, którzy wykonywali stałą pracę w godzinach nadliczbowych, należał się zryczałtowany dodatek w wysokości 4 funtów (szoferzy) i 2 funtów (inni pracownicy) miesięcznie. Osobom z tej grupy, które korzystały z mieszkania służbowego, z pensji potrącano 2 funty.

¹¹⁹³ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 699, Budżet MSZ, 1943–1945, passim.

¹¹⁹⁴ Ibidem, Notatka dla ministra Tadeusza Gwiazdoskiego, b.d., b.p.

RZECZPOSPOLITA POLSKA
MINISTERSTWO SPRAW ZAGRANICZNYCH

No, 7/Sg-Gr/1945.

Londyn, dnia 1.sierpnia 1945 r.

Powierzam Panu kierownictwo
Wydziału Zachodnio-Europejskiego w Ministerstwie
Spraw Zagranicznych z dniem 1.sierpnia 1945 r.

M I N I S T E R.

A. Tarnowski

Do
Pana Władysława Schwarzburg-Günthera
Ministra Pełnomocnego.

w Londynie.

Nominacja na kierownika wydziału w Ministerstwie Spraw Zagranicznych podpisana przez
ministra Adama Tarnowskiego, 1.08.1945 r. (IPMS)

Osobie pobierającej uposażenie na podstawie nominacji lub umowy o pracę, zawartej na czas nieokreślony lub co najmniej na okres trzech miesięcy, przysługiwało prawo do dodatku rodzinnego na bliskich pozostających na wyłącznym utrzymaniu tej osoby. Dodatek na każde dziecko wynosił 3 funty (do 6. roku życia) lub 5 funtów (dzieci powyżej 6. roku życia), dorosłego członka rodziny 15 funtów. Po śmierci pracownika rodzinie przekazywano sumę rzędu trzymiesięcznego uposażenia wraz z jednorazowym dodatkiem (40 funtów) na koszty pogrzebu zmarłego.

W okresie wojny, w latach wielu ograniczeń budżetowych, organizacja personelu wymagała improwizacji i niecodziennych rozwiązań. W samej centrali pracownicy byli opłacani, obok regularnych etatów, z pieniędzy na szkolenia, na utrzymanie urzędników w stanie rozporządzalności lub na prace czasowe. W szeregach MSZ znaleźli się pracownicy oddelegowani z innych resortów i przez nie opłacani. W jednej z notatek służbowych czytamy: „W porozumieniu z Referatem A.II., Wydział Osobowy stwierdza, że ppor. [Jerzy] Lipko ze Sztabu Naczelnego Wodza zatrudniony przez MSZ przy nasłuchu rosyjskim i tłumaczeniach w Wydziale Wschodnim, płatny będzie z kredytów na tłumaczenie. Wypłata odbywać się będzie 1–15 każdego miesiąca na podstawie pokwitowania podpisanego przez ppor. Lipko. Wynagrodzenie wyżej wymienionego nie może wynosić miesięcznie więcej niż £23.7.6, ponieważ pobiera on uposażenie i dodatki z wojska w łącznej wysokości £31.12.6 miesięcznie”¹¹⁹⁵. Nie znamy nawet przybliżonej liczby takich pracowników w szeregach centrali.

O przesunięciach pracowników do wyższej grupy uposażenia MSZ informowało z wyprzedzeniem Ministerstwo Skarbu. Centrala miała swój limit. W tajnym piśmie do Ministerstwa Skarbu czytamy: MSZ „przysługuje w roku bieżącym [1945] maksymalnie 39 awansów. Z tego w kategoriach od I do IIa – 10 awansów, a w pozostałych kategoriach, tj. od III do VI włącznie – 29 awansów. Ministerstwo wykorzysta obecnie tylko część tych możliwości, rezerwując sobie pozostałe na następne okresy”¹¹⁹⁶. Od marca 1945 r. rozpoczęły się duże ruchy kadrowe związane z rysującym się na horyzoncie rozwiązaniem MSZ. Kto miał możliwość przejścia do pracy z lepszymi perspektywami – załatwiał formalności. W kwietniu 1945 r. przeszli z MSZ do wojska, m.in. Stanisław Łopatto w charakterze oficera kontraktowego i z dniem 1.05.1945 r. został przeniesiony do Ośrodka Prac Okupacyjnych Z.W. – Sekcja „R”¹¹⁹⁷. Do SHAEF (Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force, Naczelnego Dowództwa Alianckich Sił Ekspedycyjnych) w latach 1944–1945 trafiło 16 urzędników, m.in.: Witold Czyszkowski (z biura Radcy Ekonomicznego), Adam Głogowski (Referat Emigracyjny), Janusz Sleszyński (Wydział Uchodźczy), Henryk Malhomme¹¹⁹⁸ (Referat Pracowników MSZ), Marian Konecki (Referat Zaopatrywania Placówek), Emeryk Hutten-Czapski (były z-ca sekretarza generalnego), Benedykt Boczek (Biuro Szyfrów), Adam Kruczkiewicz (Referat Konsularny), Artur Friedrich (Wydział Niemiecki), Kazimierz Rudzki (Referat Sowiecki i Niemiecki). W takich przypadkach rozwiązanie

¹¹⁹⁵ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 292, Ruch służbowy w MSZ, 1943–1945, b.p., Jerzy Lipko.

¹¹⁹⁶ Ibidem, sygn. 922, Pismo kierownika Działu Ogólnego MSZ do Ministerstwa Skarbu, 24.01.1945 r., b.p.

¹¹⁹⁷ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/I/Ł, Stanisław Łopatto, karta ewidencyjna, k. 20.

¹¹⁹⁸ Ibidem, sygn. 474/I/M, Henryk Malhomme, karta ewidencyjna, k. 18.

umowy o pracę kończyło pismo o treści: „Zgodnie z wnioskiem Ministerstwa Spraw Zagranicznych z dnia 23 maja 1945 r. L.dz. Pers./G-23/4, Prezydium Rady Ministrów zawiadamia, iż uznaje za rozwiązaną umowę o pracę z panem Głogowskim Adamem, pracownikiem III kategorii [uposażenia], w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, zawartą w dniu 1 stycznia 1944 r. – z dniem 31 maja 1945 r., wobec przejścia wymienionego do Wydziału G.5. SHAEF'u. Prezydium Rady Ministrów prosi o skreślenie z dniem powyższym pana Głogowskiego z listy płacy pracowników Ministerstwa Spraw Zagranicznych”¹¹⁹⁹.

Podobnie jak liczba etatów, tak wszystkie paragrafy budżetu centrali przez lata wojny stale się powiększały. Tabela poniżej pokazuje dane za lata 1942–1945.

Budżet, część 5: MSZ, dane za lata 1942–1945:

dział, paragraf	wydatki	1942 (funty)	1943 (funty)	1944 (funty)	1945 (funty)
1	Zarząd Centralny	51 386	74 500	132 330	150 380
1.1	Uposażenie	31 021	48 800	83 850	94 180
1.1a	Uposażenie pracowników w stanie rozporządzalności ¹²⁰⁰		–	5720	8150
1.2	Prace czasowe i różne wydatki osobowe		4240	2600	4740
1.3	Podróże, przejazdy i przewozy	5300	650	2100	3000
1.4	Pomieszczenie	2125	5450	9000	11 200
1.5	Opłaty pocztowe, telefoniczne i telegraficzne	6600	9500	18 000	18 000
1.6	Wydatki biurowe	2665	1840	3800	3800
1.7	Zakupy inwentarza	600	800	2280	2630
1.8	Wydatki reprezentacyjne i na „styczności”	745	3220	4980	4680
1a	Fundusze Ministra	15 280	26 790	33 440	37 440
1a.1	Fundusz reprezentacyjny	720	720	1440	1440
1a.2	Fundusz do rozporządzenia osobistego	14 560	26 070	32 000	36 000
2	Wydatki z zakresu służby zagranicznej	5500	37 560	30 880	61 940
2.1	Szkolenie kadr służby zagranicznej		21 850	17 540	4420
2.2	Konserwacja i renowacja sieci łączności		10 300	4270	5420
2.3	Wydawnictwa i druki		3060	3680	20 180

¹¹⁹⁹ Ibidem, sygn. 474/2/185, Teczka osobowa Adama Głogowskiego, Kopia pisma Prezydium Rady Ministrów do Ministerstwa Skarbu w sprawie rozwiązania umowy o pracę, 14.06.1945 r., b.p.

¹²⁰⁰ W 1944 r. było przewidzianych 9 pracowników, w 1945 r. – 12 pracowników (I kat. płacy – 1 urzędnik, Ia – 2, II – 6, III – 3). Kredyt przewidziany był na opłacanie urzędników służby zagranicznej odwołanych do centrali, w czasie od dnia odwołania do dnia ponownej nominacji, z tym że czas pozostawania w stanie „do rozporządzania” nie mógł przekraczać 6 miesięcy, później 9 miesięcy.

dział, paragraf	wydatki	1942 (funty)	1943 (funty)	1944 (funty)	1945 (funty)
2.4	Opłaty w organizacjach międzynarodowych ¹²⁰¹		1530	31 920	5390
3	Urzędy zagraniczne	411 910	526 180	685 040	962 050
3.1	Wydatki osobowe	295 160	363 290	485 470	679 640
3.2	Wydatki rzeczowe	110 650	154 460	188 420	239 490
3.3	Fundusze do rozporządzenia	6100	7630	11 150	24 920
	Kwoty dodatkowe				
	Wynagrodzenia praktykantów			6910	
	Biura Polskie		38 360	56 540	
	Wydatki nadzwyczajne		100 000	98 900	

Trudno określić ostateczny kształt finansów. Budżet był wielokrotnie poprawiany, często korekty dotyczyły kilku miesięcy wstecz. Tak było np. z kredytami dodatkowymi w 1944 r.¹²⁰², z których MSZ otrzymało łącznie 226 900 funtów.

Załącznik do art. 1, punkt 5 dekretu: Zestawienie kredytów dodatkowych, 1944 r.:

budżet	kwota kredytu (funty)	objaśnienia
Część 5: MSZ	67 920	
Dział 1: Zarząd Centralny	5130	
par. 1: Uposażenie	1030	od 1.11.1944 13 etatów w IV kat. uposażenia oraz dodatki rodzinne
par. 2: Prace czasowe i różne wydatki osobowe	600	kredyt został zupełnie wyczerpany, dodatkowe 600 funtów przeznaczono na opłacenie wynagrodzeń za nadliczbowe godziny pracy personelu służb łączności i szyfrów oraz czasowo zatrudnionych maszynistek (zastępstwa chorych)
par. 4: Pomieszczenie	2000	kwota konieczna z uwagi na zwiększone wydatki związane z wynajmem nowego lokalu biurowego
par. 6: Wydatki biurowe	700	pieniądze przeznaczone na uzupełnienie materiałów biurowych, które zostały zniszczone w zbombardowanym lokalu, oraz na naprawę uszkodzonych maszyn do pisania

¹²⁰¹ Były to roczne składki do: Ligi Narodów, UNRRA, Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Wyżywienia i Rolnictwa, Międzynarodowego Komitetu Czerwonego Krzyża.

¹²⁰² IPMS, zesp. A.5, sygn. 49, Projekt dekretu o zmianie Dekretu Prezydenta RP z dnia 31 grudnia 1943 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia do 31 grudnia 1944 r., 11.12.1944 r., b.p.

budżet	kwota kredytu (funty)	objaśnienia
par. 7: Zakup inwentarza	500	częściowe uzupełnienie zniszczonego wyposażenia wewnątrz
par. 8: Wydatki reprezentacyjne i na „styczności”	300	
Dział 3: Urzędy zagraniczne	62 790	
par. 1: Wydatki osobowe	44 090	
par. 2: Wydatki rzeczowe	16 570	
par. 3: Fundusz do rozporządzenia	2130	

W rozdziale poświęconym ministerstwu kierowanym przez Adama Tarnowskiego musi paść pytanie o „początek końca”. W którym momencie w planach budżetowych, zadaniach pracowników pojawiła się zmiana wywołana informacją o przesileniu w polityce międzynarodowej?

Radca ekonomiczny MSZ (Józef Ruciński) otrzymał zadanie zaznajomienia się „od strony politycznej zarówno z projektowanymi międzynarodowymi organizacjami gospodarczymi, jak i z możliwościami uzyskania kredytów amerykańskich na zasadzie Lease Land na odbudowę Polski”. Sprawozdanie z jego pracy przedstawiono na posiedzeniu Rady Ministrów 11.01.1945 r.¹²⁰³ W styczniu 1945 r. w MSZ panowało powszechne przekonanie, że oczekiwane zakończenie wojny wywoła duże rotacje kadrowe związane z powołaniem nowych placówek. W budżecie na ten rok rezerwowano pieniądze na pensje dla urzędników odwołanych z urlopów bezpłatnych do centrali, by można było ich przeszkolić przed nominacją i wyjazdem do placówki dyplomatycznej lub konsularnej¹²⁰⁴. W preliminarzu budżetowym pojawił się następujący argument za zwiększeniem pieniędzy w paragrafie 6: wydatki biurowe: konieczność „zakupu większej ilości książek niezbędnych po powrocie do Kraju”¹²⁰⁵. To nie pomyłka, cały dokument kończyło zastrzeżenie: „Preliminarz ten nie przewiduje zupełnie wydatków, które mogą być spowodowane działalnością nieprzyjaciela ewentualnie wydatków spowodowanych przeniesieniem Ministerstwa do innej miejscowości lub powrotu do Kraju”.

Wieczorem 12.02.1945 r. Foreign Office przekazało ambasadorowi Edwardowi Raczkińskiemu tekst postanowień Wielkiej Trójki w kwestii Polski, które zapadły na konferencji w Jaltie (4–11.02.1945 r.). Natychmiast przekazał go prezydentowi RP, który rozmawiał o tym z premierem i ministrem spraw zagranicznych. Informacja była całkowitym zaskoczeniem. 13 lutego prasa brytyjska opublikowała komunikat w sprawie wyników

¹²⁰³ Streszczenie sprawozdania radcy ekonomicznego MSZ na Radzie Ministrów w dniu 11 stycznia 1945 r., [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. VIII: *grudzień 1944–sierpień 1945*, oprac. W. Rojek, Kraków 2008, s. 153–157.

¹²⁰⁴ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 922, Notatka w sprawie budżetu MSZ na rok 1945, 18.01.1945 r., b.p.

¹²⁰⁵ Ibidem, Preliminarz wydatków administracyjno-rzeczowych Ministerstwa Spraw Zagranicznych na rok 1945, b.p.

konferencji, który spotkał się z oficjalnym protestem Rady Ministrów¹²⁰⁶. Od tego momentu rozpoczęły się przygotowania do ewentualnego cofnięcia uznania władz polskich w Londynie.

Pierwszym zadaniem było opanowanie dezinformacji zarówno w centrali, jak i na placówkach. Służyła temu seria szyfrogramów, która określiła główne zasady polityczne rządu w Londynie oraz instrukcje dotyczące likwidacji urzędów.

Wysłany 28.02.1945 r. okólnik nr 16 do wszystkich placówek dyplomatycznych i konsularnych:

„Na wypadek gdyby nastąpiło zerwanie komunikacji szyfrowej i kurierskiej między Centralą a placówkami, czego zresztą na razie się nie spodziewamy, przesyłam następujące informacje i dyrektywy:

1. W razie cofnięcia uznania Rząd będzie kontynuować swą działalność jako jedyna legalna reprezentacja Państwa i Narodu Polskiego.
2. Rząd zachowa sieć swych reprezentacji zagranicznych oficjalnych, względnie – gdzie to będzie niemożliwe – o charakterze nieoficjalnym.
3. Na wypadek konieczności redukcji personelu Rząd przewiduje przynajmniej najskromniejszą odprawę dla zwolnionych pracowników.
4. Proszę poczynić odpowiednie przygotowania dla zabezpieczenia archiwów, materiałów szyfrowych oraz pieniędzy [...] Tarnowski¹²⁰⁷.

Wysłany 14.03.1945 r. okólnik nr 20 do wszystkich placówek dyplomatycznych oprócz Paryża, Sztokholmu, Brukseli, Berna, Teheranu i Kairu:

„Gdyby zgodnie z postanowieniami krymskimi powołano w drodze poza konstytucyjnej rzekomy rząd polski, należy działać w myśl następujących wytycznych:

1. Rząd taki nie będzie prawowitym spadkobiercą Rządu RP.
2. Nie wolno dopuścić nawet do pozorów przekazywania mu placówek ani wydać w jego ręce archiwów, funduszy, szyfrów ani innego mienia państwowego.

Proszę zbadać, czy byłoby możliwe dalsze istnienie placówki de facto.

Chodzi o powzięcie środków ostrożności, a nie o przedwczesną likwidację. Należy działać dyskretnie, w miarę rozwoju sytuacji ogólnej i warunków miejscowych, dążąc do ocalenia dokumentów i majątku państwowego dla prawowitego Rządu RP. Szczegółowe zarządzenie w drodze. Proszę Pana Ministra o poinformowanie również placówek innych Ministerstw. Tarnowski¹²⁰⁸.

Wysłany 14.03.1945 r. okólnik nr 21 do wszystkich placówek dyplomatycznych oprócz Paryża, Sztokholmu, Brukseli, Berna, Teheranu i Kairu:

¹²⁰⁶ J. Kowalska, *Wojenna praca Konsulatu Generalnego RP w Londynie w latach 1939–1945*, [w:] *Z dziejów polskiej służby konsularnej w Londynie 1919–2014*, red. A. Suchcitz, Londyn 2015, s. 119.

¹²⁰⁷ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 436, Telegram szyfrowy do wszystkich placówek dyplomatycznych i konsularnych (okólnik nr 16, Pers./437/I/1), 27/28.02.1945 r., b.p.

¹²⁰⁸ Ibidem, Telegram szyfrowy do wszystkich placówek (okólnik nr 20, Pers./437/I/3), 14.03.1945 r., b.p.

„Rząd RP ustalił dla placówek wszystkich Ministerstw następujące wytyczne:

- a) najcenniejsze dokumenty, posiadające znaczenie dla prac politycznych, należy zabezpieczyć,
- b) materiały, których ujawnienie mogłoby przynieść szkodę Rzeczypospolitej lub jej obywatelom, a zbędne dla przyszłej pracy Rządu RP lub instytucji polskich (w szczególności finansowe), zniszczyć, sporządzając tajny protokół,
- c) inne materiały, które mogą być potrzebne w przyszłej pracy instytucji polskich (opracowania, księgozbiory, materiały prasowe, osobowe akty konsularne itp.) zabezpieczyć, np. przez przekazanie niezależnym od Rządu instytucjom.

W związku z tym proszę Pana:

1. o przygotowanie już obecnie oddania archiwów do wiernych rąk w bezpieczne miejsce do dyspozycji prawowitego Rządu RP. Wybór powiernika pozostawiam Panu,
2. o przygotowanie przechowania szyfrów w bezpiecznym miejscu i łatwo dla Pana dostępnym miejscu.

Zarządzenie wykonawcze prześlę ewentualnie claris. W razie nagłego niebezpieczeństwa proszę wykonać z własnej inicjatywy. Gdyby absolutnie nie można było inaczej – spalić wszystko.

Proszę o poinformowanie kierowników placówek wszystkich Ministerstw według własnego uznania. Tarnowski¹²⁰⁹.

Wysłany 14.03.1945 r. okólnik nr 22 do wszystkich placówek dyplomatycznych oprócz Paryża, Sztokholmu, Brukseli, Berna, Teheranu i Kairu:

„Proszę Pana o rozważenie możliwości:

1. Powołania do życia lub wykorzystania istniejącej polskiej lub polsko-miejskowej instytucji niezależnej, opartej o prawo miejscowe, która mogłaby przejąć pracę społeczną i opiekuńczą na wypadek uniemożliwienia dotychczasowych form działalności. Instytucji tej można by ewentualnie powierzyć osobowe archiwa konsularne. Byłoby pożądane, by działalność i kompetencje takiej instytucji uzgodniono z rządem miejscowym.
2. Powołania do życia instytucji lub wykorzystania istniejącej instytucji analogicznych dla kontynuowania prac politycznych i propagandowych.
3. Proszę o szybkie raportowanie takich możliwości dla podległego Panu terenu.
4. Proszę również poczynić ewentualne kroki dla zalegalizowania istniejących polskich stowarzyszeń i instytucji. Tarnowski¹²¹⁰.

Wysłany 21.03.1945 r. telegram szyfrowy do wszystkich placówek:

„Proszę Pana o zabezpieczenie w momencie, który Pan uzna za stosowny, wszelkich funduszy państwowych i instytucji publicznych w pieniądzach i walorach przez złożenie ich w charakterze powierniczym na prywatny rachunek zbiorowy Pana i dwóch innych lub co najmniej jednej osoby spośród urzędników placówki. Dysponowanie za podpi-

¹²⁰⁹ Ibidem, (okólnik nr 21, Pers./437/I/4), 14.03.1945 r., b.p.

¹²¹⁰ Ibidem, (okólnik nr 22, Pers./437/I/5), 14.03.1945 r., b.p.

sem dwóch z powyższych osób. W razie potrzeby proszę wynająć sejf. Proszę rozważyć i zarządzić zabezpieczenie depozytów osób prywatnych przez przekazanie ich instytucji opiekuńczej, sądom lub bankom państwowym. Tarnowski¹²¹¹.

Wysłany 22.06.1945 okólnik nr 42 do wszystkich placówek MSZ i MID:

„Od Ministra Informacji i Dokumentacji.

Proszę o wiadomość, czy Placówki MID oraz wydziały i biura prasowe Placówek dyplomatycznych i konsularnych przejrzały gruntownie swoje archiwa i usunęły z nich wszelkie papiery, których ewentualne ujawnienie – biorąc pod uwagę możliwość złośliwej interpretacji – byłoby niepożądane? Usunięte papiery należy zabezpieczyć w absolutnie pewnym miejscu, a jeśli to jest niemożliwe – zniszczyć. O ile są w nich pewne sprawy aktualne, kierownicy Placówek zechcą poczynić notatki, zrozumiałe jedynie dla nich. Cała akcja powinna być wykonana z zachowaniem najdalej idącej poufności. Polexterne”.

Podobne prace prowadzono w centrali zarówno w referatach, jak i w bibliotece. 15.03.1945 r. do wszystkich komórek trafił okólnik Gabinetu Ministra, w którym polecono zwrot wszystkich wypożyczonych rzeczy „celem uporządkowania zbiorów biblioteki Ministerstwa Spraw Zagranicznych”¹²¹². 10.04.1945 r. Rada Ministrów upoważniła ministra spraw zagranicznych do przekazania księgozbioru MSZ do Polish Research Centre z zaznaczeniem, że zbiór ten ma ostatecznie trafić do Instytutu Polskiego, gdy ten powstanie¹²¹³. Cała administracja rządowa miała ograniczyć wydatki budżetowe, w tym związane z umowami o pracę. Nie wolno było zawierać: umów wykraczających poza etaty na dzień 31.03.1945 r., a także nowych umów przekraczających dzień 31.05.1945 r. Redukowano wszelkie koszty administracyjno-rzeczowe (tylko niezbędne lokale, telefony), a także te związane z funkcjami reprezentacyjnymi. Zgodę na nadgodziny otrzymali tylko szyfranci, radiotelegrafści oraz woźni i szoferzy w MSZ i MSW¹²¹⁴. MSZ na zatrudnienie trzech absolwentów kursu dyplomatyczno-konsularnego, których wyjazdy na placówki nie doszły do skutku, musiało uzyskać zgodę Rady Ministrów. Upoważniono MSZ do „zatrudnienia z kredytów na prace czasowe w centrali MSZ trzech pracowników tego resortu, według IV kategorii referendarskiej, w okresie od 1 czerwca do 31 sierpnia 1945 r.”¹²¹⁵

Bardzo ograniczono podróże służbowe i przesiedlenia członków korpusu służby zagranicznej. 17.04.1945 r. Rada Ministrów uchwaliła, że na każdą delegację pracownika poza Wielką Brytanię musiała być zgoda prezesa Rady Ministrów powzięta w porozumieniu z ministrem skarbu. W jednym z pism z czerwca czytamy: „Prezydium Rady Ministrów zawiadamia Ministerstwo Spraw Zagranicznych, iż Pan Prezes Rady Ministrów

¹²¹¹ Ibidem, (Pers./437/I/6), 21.03.1945 r., b.p.

¹²¹² Ibidem, sygn. 229, Okólnik w sprawie zwrotu materiałów do biblioteki, 15.03.1945 r., k. 2.

¹²¹³ Ibidem, sygn. 436, Notatka w sprawie przekazania Polish Research Centre księgozbioru MSZ, 7.05.1945 r., b.p. Biblioteka centrali liczyła ok. 7 tys. publikacji i druków.

¹²¹⁴ Wniosek kierownika Ministerstwa Skarbu w sprawie ograniczenia wydatków budżetowych, [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. VIII, s. 432–433.

¹²¹⁵ Wniosek ministra spraw zagranicznych w sprawie zatrudnienia w centrali MSZ trzech pracowników z kredytów na prace czasowe, [w:] ibidem, s. 582.

wyraził zgodę na przejazdy służbowe: [...] 2. w związku z pismem MSZ l.dz. 539/3 z dnia 1 czerwca br. na przejazd do Londynu pp. Min. Aleksandra Kawalkowskiego i Wiesława Dąbrowskiego” oraz Włodzimierza Adamkiewicza (do Paryża), Tytusa Komarnickiego (do Paryża, Brukseli i Hagi), Mieczysława Grabińskiego (do Londynu)¹²¹⁶. W tym czasie MSZ prosiło także o zgodę na sfinansowanie podróży „Jadwigi Wojciechowskiej, długoletniej urzędniczki MSZ, z obozu Oberlangen do Centrali MSZ w Londynie. Pani Wojciechowska wydostała się ostatnio z niewoli niemieckiej i MSZ pragnie ją zatrudnić w Centrali. Jest urzędniczką Ministerstwa od 1919 r.”¹²¹⁷

Akt bezwarunkowej kapitulacji III Rzeszy, który wszedł w życie 8.05.1945 r., przyniósł pokój Europie. „Wreszcie nadszedł dzień, w którym Niemcy skapitulowały, wojna w Europie dobiegła końca. Czekaliśmy na rozgromienie Niemiec przez pięć lat, ale gdy ten dzień nastąpił, nam Polakom trudno było się cieszyć. Wiedzieliśmy, że dla nas, którzy nie chcemy się podporządkować władzom komunistycznym, powrót do kraju jest zamknięty. Z dnia na dzień czekaliśmy na cofnięcie uznania przez aliantów rządowi polskiemu w Londynie. Mimo ogólnego przygnębienia w Ministerstwie toczyła się codzienna praca. Któreś soboty po południu, kiedy cały gmach już opustoszał, siedziałem sam jeden na dyżurze, które kolejno pełniliśmy w Gabinetie Ministra. Raptem usłyszałem przy wejściu jakieś głosy i po chwili woźny wprowadził do mojego pokoju gen. Kopańskiego, Szefa Sztabu Naczelnego Wodza”.

Sprawa dotyczyła przesunięcia stref kontrolowanych przez Amerykanów, gdzie były obozy z polskimi obywatelami. By nie trafili pod opiekę Rosjan, trzeba było decyzji politycznej o przeniesieniu ich bardziej na zachód. „Rozdzwoniłem od razu na wszystkie strony, a po kilkunastu minutach Minister był już w drodze do biura. [...] W chwilę potem nadjechał Minister w towarzystwie min. Gwiazdoskiego i po krótkiej rozmowie zaczęliśmy wszyscy razem układać treść depeszy do ambasadora Ciechanowskiego. W biurze szyfrów dopilnowałem, aby od razu została wysłana”¹²¹⁸.

Z datą 25.06.1945 r. wydano Dekret Prezydenta RP, który kończył oficjalne działanie administracji czasu wojny. W artykule pierwszym tego dokumentu czytamy, że umowy o pracę, zawarte po 30.06.1940 r. między przedstawicielami Skarbu Państwa a pracownikami wszystkich działów administracji państwowej oraz kontroli państwowej urzędów państwowych, niewypowiedziane do dnia wejścia w życie niniejszego dekretu, zostały uznane za rozwiązywane z dniem 31.07.1945 r.¹²¹⁹ Dekret został opublikowany 3.07.1945 r. (Dz.U. RP, nr 7).

¹²¹⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/2/2, Kopia pisma Prezydium Rady Ministrów do MSZ, 13.06.1945 r., b.p.

¹²¹⁷ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 685, Pismo Karola Krackiewicz, kierownika Działu Ogólnego MSZ, do Prezydium Rady Ministrów, 11.06.1945 r. Jadwiga Wojciechowska prawdopodobnie nie dotarła do Londynu, jej nazwisko nie występuje na liście pracowników centrali.

¹²¹⁸ AAN, zesp. 1664, sygn. 13, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska M-S, Archiwum prywatne nr 46: Tadeusz Pawłowicz, Fragment pamiętnika, s. 16-17 mps.

¹²¹⁹ Dekret Prezydenta RP z dnia 25 czerwca 1945 r. o rozwiązaniu umów o pracę, zawartych z pracownikami kontraktowymi oraz o wypłacie odpraw osobom, otrzymującym uposażenie i zaopatrzenie ze Skarbu Państwa, [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. VIII, s. 594-596.

Prezydent upoważnił Radę Ministrów do ustalenia wysokości odprawy dla pracowników w granicach posiadanych środków z zastrzeżeniem, że odprawa nie mogła być niższa od przewidzianego w umowach o pracę 3-miesięcznego uposażenia. Osoby odchodzące ze służby musiały rozliczyć się z posiadanych dokumentów i wyposażenia. Minister Adam Tarnowski wydał zarządzenie w sprawie ochrony mienia MSZ (nr Pers./439/9). Przedmioty stanowiące majątek rządowy urzędnicy mogli zdawać tylko osobom posługującym się pełnomocnictwem do ich odbioru, którego treść brzmiała: „Upoważniam okaziciela niniejszego do odbioru od Pana ... .. pracownika Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Londynie, znajdujących się w jego pieczy przedmiotów, stanowiących własność Skarbu Państwa oraz (względnie) aktów urzędowych ... .. Londyn, dnia, Minister”¹²²⁰. Wydanie mienia państwowego bez upoważnienia ministra, stanowiło wykroczenie służbowe i skutkowało postępowaniem dyscyplinarnym.

Placówki przygotowywano na najgorsze. W szyfrogramie z 2.07.1945 r. minister Tarnowski przekazał instrukcję:

„1. W razie cofnięcia agrément należy we własnym zakresie oprzeć całą pracę o agendę lub instytucję społeczną posiadającą lub mającą pewność uzyskania statutu prawnego. Nie mogąc stąd dawać sugestii, polegam na osobistej inicjatywie.

2. Aż do odwołania kierować korespondencję Dr Witold Czerwiński 102 Eton Hall, Eton College Road, London N.W.3.

3. Rząd zapewnia, że rozwiązanie umów nastąpi w drodze przewidzianej umowami.

4. Rząd dołoży starań dla zabezpieczenia możliwości materialnych i politycznych dalszego prowadzenia pracy informacji wszędzie. Do czasu otrzymania zawiadomienia proszę nie angażować się w długoterminowe zobowiązania. Proszę na razie oprzeć się w pracy informacyjnej na interpretacji zasad i powodów deklaracji Rządu i Prezydenta. Polexterne”¹²²¹. Ciekawe, że do kontaktu nie wskazał nikogo z MSZ. Witold Czerwiński był jednym z kierowników w Ministerstwie Informacji i Dokumentacji.

5 lipca rano do ministra Tarnowskiego przyszedł chargé d'affaires ambasady amerykańskiej Rudolf Shoenfeld. Wizyta nie trwała długo i ograniczyła się do złożenia noty z informacją o uznaniu Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej w Warszawie. W godzinach popołudniowych z podobnym dokumentem zjawił się sir Owen O'Malley, ambasador brytyjski przy rządzie polskim. Brytyjska nota była uzupełniona informacją, że polskie szyfry przestaną działać tego samego dnia o północy.

Minister spraw zagranicznych natychmiast wysłał telegram do wszystkich członków służby zagranicznej następującej treści:

„W obliczu zbliżającej się chwili, gdy cofnięcie uznania przez Rząd brytyjski legalnemu rządowi Rzeczypospolitej zmuszonemu wskutek okoliczności wojennych przebywać od lat pięciu na terytorium Wielkiej Brytanii pozbawi warunków normalnej pracy – nasza wielkimi wysiłkami zbudowana i utrzymana wśród ogromnych przeciwności służba zagraniczna – zwracam się do Panów Kierowników urzędów i wszyst-

¹²²⁰ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 436, Zarządzenie w sprawie ochrony mienia MSZ, czerwiec 1945 r., b.p.

¹²²¹ Ibidem, sygn. 1098, Telegram szyfrowy MSZ do do Sztokholmu, Paryża, Berna, Lizbony, Jerozolimy, Stambułu, Johannesburga, Dublina, Sydney, Nowego Jorku i Ottawy, 2.07.1945 r., b.p.

kich współpracowników i współpracowniczek tej służby z apelem, aby nie zachwiali się w wierze w zwycięstwo naszej sprawy, w rychłe odzyskanie niepodległości przez Państwo Polskie.

Ufam, że cała nasza służba zagraniczna brać będzie przykład z tych spośród was, którzy w najcięższych warunkach na polach bitew, w więzieniach, w obozach koncentracyjnych ani na chwilę nie ulegli zwątpieniu, życiem własnym często przypłacając swą wiarę.

Jestem przekonany, że niezależnie od tego, jak pod względem służbowym przedstawiać się będzie w przyszłości udział każdego z was w dalszych pracach rządu, wszyscy będziecie w miarę waszych sił i możliwości współdziałać w walce o zwycięstwo ideałów drogich sercu każdego prawdziwego Polaka. Niech żyje niepodległa Polska!¹²²²

Tego samego dnia odbyło się pożegnalne spotkanie ministra z członkami służby zagranicznej. Jeden z uczestników wspominał: „Adam Tarnowski zwołał nas wszystkich do ogrodu na tyłach gmachu MSZ przy Queen's Gate [40] w dzielnicy Kensington i w krótkich, pozbawionych patosu słowach powiedział, że wobec ostatnich wydarzeń zawiesza z nami wszystkimi stosunek służbowy i przenosi nas na »urlop bezpłatny« aż do odwołania. Podziękował nam za wierną i lojalną współpracę i pożegnał się z nami, życząc, abyśmy czuli, że nadal pozostajemy w służbie Rzeczypospolitej. Po tej krótkiej odprawie wszyscy, a było nas bodaj około setki osób, licząc personel Centrali MSZ, ambasady i konsulatu generalnego w Londynie, rozeszliśmy się bez słowa”¹²²³.

Być może ostatnim telegramem Ministerstwa Spraw Zagranicznych czasu wojny był szyfrogram z 7.07.1945 r.: „Po uznaniu przez Aliantów »Rządu Warszawskiego«, opiekę nad uchodźcami i wysiedleńcami przejmuje w porozumieniu z nami »Brytyjski Komitet dla Spraw Polskich« z uczestnictwem polskim. Korzystać on będzie z dotychczasowego naszego aparatu. Instrukcje o samorządach nadal ważne. Dalsze instrukcje otrzymacie osobno. Polexterne”¹²²⁴. W wersji przesłanej do Teheranu, Bejrutu, Bagdadu, Jerozolimy, Nairobi i Bombaju dodano: „Brytyjskie władze miejscowe powiadomione. Należy z nimi współpracować. Aktualna natychmiastowa ewakuacja z Teheranu”.

„The London Gazette” – było i jest oficjalnym dziennikiem w Wielkiej Brytanii, publikującym wszelkie ogłoszenia królewskie i rządowe. W numerze z 10.07.1945 r. pojawiła się informacja: „POLAND. REMOVE – Section headed »Poland« and all names included therein, with effect from 6th July, 1945”¹²²⁵. Od 6.07.1945 r. na liście uprzywilejowanych urzędników nie było żadnego polskiego nazwiska.

¹²²² Ibidem, Kolekcja 82, sygn. 48/9, Okólnik nr 51 ministra spraw zagranicznych, 5/6.07.1945 r., k. 31.

¹²²³ M. Budny, *Epilog polskiej służby zagranicznej (W czterdziestą rocznicę)*, „Zeszyty Historyczne” 1985, nr 73, s. 50.

¹²²⁴ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1098, Telegram szyfrowy MSZ nr 50, 7.07.1945 r., b.p.

¹²²⁵ *Diplomatic Privileges (Extension) Acts 1941 and 1944*, „The London Gazette”, nr 37171 z 10.07.1945 r., s. 3564.

2/2

2

COPY

POLISH EMBASSY
LONDON.

5th July, 1945.

Sir,

Pursuant to the withdrawal by the British Government of recognition of the constitutional Polish Government, and in view of my inability to continue to perform the duties of my office, I find myself constrained to hand over to the British authorities the property of the Polish Republic, consisting of the premises situated at 47, Portland Place, W.1., and their contents, and to leave to them the responsibility for the care of the aforesaid property.

I have the honour to be, Sir, with the highest consideration,

Your obedient Servant,

/-/ E. Raczynski.

The Rt. Hon. Anthony Eden, M.C.,
Principal Secretary of State
for Foreign Affairs,
Foreign Office, S.W.1.

Kopia noty ambasadora Edwarda Raczynskiego do Foreign Office przekazująca
gmach ambasady w ręce brytyjskie, 5.07.1945 r. (IPMS)

6.2. Archiwalia

Ambasada RP w Londynie była jedyną placówką, której archiwum nie uległo żadnemu brakowaniu lub niszczeniu. Część akt wysłano do Montrealu w Kanadzie w lipcu 1940 r. Chodziło o materiały dotyczące Śląska Cieszyńskiego z lat 1918–1921 oraz zbiór Ambasady RP w Londynie z lat 1928–1938 (4 kufry). Pakowanie odbyło się w krótkim czasie, bowiem postanowiono wykorzystać nadarżającą się okazję transportu. Nie sporządzono spisu wysłanych dokumentów. W 1942 r. sekretarz generalny MSZ Kajetan Morawski wyznaczył Romana Wegnerowicza do uporządkowania zbioru¹²²⁶.

Pozostały materiał też był unikatowy, bowiem większość raportów czy instrukcji, nie dotyczących często stosunków polsko-angielskich, była dostarczana placówce do wiadomości. W kwietniu 1941 r. zrodził się pomysł skopiowania ważniejszych dokumentów i przesłania ich do placówki z dala od działań zbrojnych. Edward Raczyński proponował do tej pracy Wiesława Domaniewskiego. Projekt miał trwać 3–4 miesiące, potrzebne było finansowanie, które częściowo (200 funtów) zapewniło Ministerstwo Spraw Zagranicznych¹²²⁷.

Jakiej objętości było archiwum Ambasady RP? W jednej z notatek czytamy, że składało się:

„1) z akt wypełniających po brzegi 4 duże szafy w pokoju No. 10 na trzecim piętrze gmachu Ambasady,

2) z dwu szczelnie zapelnionych kufrów blaszanych w tymże pokoju,

3) z kufra blaszanego, częściowo zapelnionego, w głównym schronie w podziemiach Ambasady,

4) z zawartości kasy ogniotrwałej w głównym schronie Ambasady w podziemiu,

5) z szeregu pakietów papierowych, obwiązanych sznurkiem (razem 3 do 4 metrów sześciennych papieru), złożonych w schowku pod schodami w podziemiach,

6) z zawartości części dwu szaf ogniotrwałych w pokoju na I piętrze, zawierających zasadniczo akta bieżące (1939–1941), pozostające pod opieką dr. [Mariana] Staniewicza,

7) z zawartości szafy w pokoju Rady Handlowego (akta dotyczące rokowań o traktat handlowy),

8) z pięciu kufrów obitych blachą, stanowiących archiwum MSZ, ale dołączonych ostatnio do akt Ambasady i przechowywanych we wspomnianym schronie pod schodami”¹²²⁸.

Do ogólnej liczby materiałów należy dodać jeszcze archiwum radcy finansowego oraz pakiety dokumentów przechowywanych przez pracowników w pokojach. Stan zabezpieczenia akt był niedostateczny. Gmach narażony był na bombardowania lub ataki pociska-

¹²²⁶ IPMS, zesp. A.12, sygn. 488, List Edwarda Raczyńskiego do Wiktora Podoskiego, 23.04.1942 r., k. 4.

¹²²⁷ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 169, Pismo ambasadora RP w Londynie do ministra spraw zagranicznych, 3.04.1941 r., k. 2; ibidem, Pismo sekretarza generalnego MSZ do ambasadora RP w Londynie, 5.07.1941 r., k. 7.

¹²²⁸ Ibidem, Notatka Wiesława Domaniewskiego dot. przeglądu archiwum Ambasady RP w Londynie, 1.06.1941 r., k. 3.

mi V-1, w przypadku bezpośredniego trafienia tylko dokumenty w piwnicy miały szansę przetrwać. W czasie pożarów w Londynie z kas ogniotrwałych, które przez wiele godzin znajdowały się pod wpływem dużego ognia, wydobywano przeważnie zwęglone resztki. Podobnie byłoby z kasami ambasady na I i III piętrze. Pojawiło się pytanie, jak zabezpieczyć się przed niepowetowanymi stratami w przypadku pożaru?

Propozycja była jedna – ewakuacja. Wyznaczeni pracownicy mieli szybko dokonać segregacji dokumentów (całymi teczkami), pozostawiając w bezpiecznym schronie w piwnicy tylko ¼ materiałów (akta o charakterze politycznym), pozostałe (wraz z archiwum MSZ) należało wywieźć poza Londyn, do miejscowości, gdzie mieszkali urzędnicy ministerstwa. Tam akta zostałyby złożone w umocnionej piwnicy, co z małym prawdopodobieństwem bombardowania dałoby niemal 100-procentową gwarancję bezpieczeństwa.

Z miejsca przystąpiono do segregacji dokumentów, która zakończyła się 16.08.1941 r. Przerwa w nalotach niemieckich sprawiła, że udało się przejrzeć wszystkie materiały stonkowo szybko¹²²⁹. Całe archiwum zostało przygotowane do wysyłki, dokumenty z lat 1919–1921 spisano i ułożono w kufrach, materiały z lat 1922–1938 ułożono w sposób umożliwiający sprawną ewakuację (powstały odpowiednie spisy, czekały ponumerowane kufrы). Pod koniec sierpnia 1941 r. 26 metalowych kufrów trafiło do Sunningdale (37 km na zachód od Londynu), do willi „Little Ridge”, którą wynajmował szef protokołu dyplomatycznego Antoni Jażdżewski. W krótkim jednak czasie budynek trzeba było opuścić. Na początku grudnia archiwum przewieziono do Edgware (wtedy przedmieścia, obecnie dzielnica Londynu), do domu wynajętego przez Józefa Tyszkę, kierownika Referatu Budżetowego MSZ. Na składnicę akt przewidziano pokój-schron na parterze budynku, który miał tylko jedno wejście od wewnątrz. Materiały te w 1945 r. przewieziono do Dublina, później do Instytutu Hoovera.

Od początku 1945 r. poszukiwano formy prawnej zabezpieczenia archiwów państwowych. Przyswiewały temu dwa cele, które sprecyzowano następująco:

„a) zabezpieczenie, by Archiwa nie dostały się w niepowołane ręce, by nowy rząd stworzony w Polsce i uznany przez Wielką Brytanię nie mógł wykorzystać tych aktów dla represji personalnych, oraz by przez właściwe przechowywanie archiwów zabezpieczone zostały materiały dla oceny w przyszłości działalności i osiągnięć Rządu Polskiego w Wielkiej Brytanii w ciągu 5 lat wojny;

b) uniknięcie ewentualnej konieczności przekazywania aktów przez urzędników Rządu Polskiego nowym władzom polskim uznanym przez Rząd Brytyjski, a nie uznanym przez Rząd Polski. Ten ostatni wzgląd przemawiałby za stworzeniem instytucji powierników, nawet gdyby nie było pewności, że windykowane archiwum przez nowe władze polskie w drodze sądowej było by bezskuteczne”¹²³⁰.

¹²²⁹ Ibidem, Sprawozdanie dla Pana Ambasadora E. Raczyńskiego z prac nad segregacją i zabezpieczeniem archiwum Ambasady RP w Londynie wykonanych w okresie od 15 V do 16 VIII 1941 r., k. 10–21.

¹²³⁰ Ibidem, zesp. A.12, sygn. 488, Notatka z rozmowy ambasadora RP z solicitem W. d'Arcy Hartem w obecności sekretarza generalnego Ministerstwa Skarbu ministra Kulskiego, konsula generalnego RP i radcy finansowego, 12.03.1945 r., k. 40.

Brytyjscy prawnicy radzili wydzielić niewielki zespół dokumentów, których dostanie się w niepowołane ręce mogło być szkodliwe, i przekazać go powiernikom. Pozostałe akta czysto administracyjne miały zostać w lokalach urzędowych pod opieką władz brytyjskich do czasu przekazania nowym władzom polskim. To rozwiązanie pozwalało uniknąć przed sądem zarzutu, że szykanuje się władze polskie uznane przez Wielką Brytanię przez uniemożliwienie im kontynuowania normalnej administracji sprawami państwowymi. Sugerowali także nie wyłączać dokumentów na czas nieograniczony, lecz po 21 latach przekazać wszystko rządowi warszawskiemu. Edward Raczyński nie zgodził się na ten wariant, zaproponował, by „Deed of Trust” dotyczył wszystkich dokumentów. Głównym powiernikiem miał zostać dr Zygmunt Nagórski. Swoją opinię w sprawie sposobu zabezpieczenia (pod kątem prawnym) archiwum MSZ i rządu wyraziło także Foreign Office¹²³¹. Odpowiedź była w duchu nie zaogniania sytuacji.

Dnia 26.03.1945 r. do MSZ trafiło 12 skrzyń aktów Ambasady RP w Londynie, które miały oznaczenia od A.65 do A.76¹²³². Nie było wśród nich aktów attachatu, bowiem gen. Bronisław Regulski, attaché wojskowy, zapewnił, że „wojsko będzie miało możliwość skutecznego zabezpieczenia, w razie potrzeby, swoich aktów”¹²³³.

W samej centrali też trwały porządki; dosłownie „na pierwszy ogień” poszły dokumenty bez większej wartości¹²³⁴. Materiały dotyczyły finansów placówek przesłanych na polecenie Najwyższej Izby Kontroli. Z pewnością nie były to opracowania referatów terytorialnych. Komisję brakującą tworzyli: Wiktor Stankowski (naczelnik Wydziału Administracyjno-Gospodarczego), Adam Winnicki (kierownik Referatu Bezpieczeństwa) oraz Franciszek Chojnacki (woźny). Selekcja została przeprowadzona sprawnie, akta „mające trwałe znaczenie historyczne lub prawne i trwałą wartość dla prac Rządu”¹²³⁵ oraz dokumenty tajne zostały spakowane i przygotowane do transportu.

W 1945 r. do Dublina dokumenty MSZ wysłano w trzech turach: 18 kwietnia (53 skrzynie), 11 maja (22 skrzynie) i 25 czerwca (16 skrzyń). Misję tę powierzono pracownikom: Domanowi Rogoyskiemu, Waławowi Bevensée, Karolowi Skupowi oraz Adamowi Winnickiemu (tylko on posługiwał się paszportem służbowym, pozostali dyplomatycznymi)¹²³⁶. Organizacją transportów zajmował się kierownik Działu Ogólnego MSZ. W clariście do Konsulatu Generalnego RP w Dublinie napisał: „Dnia 18 [kwietnia] godzina ósma piętnaście wyjeżdżają z Londynu przez Holyhead statkiem towarowym do Kingstown Rogoyski i Winnicki z 43 skrzyniami poczty dyplomatycznej. Proszę o uprzedzenie władz

¹²³¹ Ibidem, Pismo sir Alexandra Cadogana z Foreign Office do ambasadora Edwarda Raczyńskiego, 26.02.1945 r., k. 39.

¹²³² Ibidem, Protokół przekazania archiwum Ambasady RP w Londynie do MSZ, 26.03.1945 r., k. 42.

¹²³³ Ibidem, Notatka Józefa Weytko, I sekretarza Ambasady RP w Londynie, 28.03.1945 r., k. 45.

¹²³⁴ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 435, Notatka służbowa komisji brakującej dokumenty, 28.02.1945 r., k. 42.

¹²³⁵ Uchwała Rady Ministrów z dnia 11 maja 1945 r. w sprawie uporządkowania akt urzędowych, tajne, [w:] *Protokoły posiedzeń Rady Ministrów...*, t. VIII, s. 484–485.

¹²³⁶ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 436, Kopia telegramu kierownika Działu Ogólnego MSZ do Konsulatu Generalnego RP w Dublinie w sprawie uzyskania wiz dla czterech kurierów dyplomatycznych, 23.03.1945 r., b.p.; ibidem, sygn. 685, Pismo MSZ do Prezydium Rady Ministrów, 2.06.1945 r., b.p.

delegacja w Irlandii

S p r a w o z d a n i e
ze sposobu zabezpieczenia archiwum Centrali i Placówek w Londynie.

I. Akta umieszczone w Irlandii.

Dokonano trzech wysylek, a mianowicie:

Transport z 3.IV. - objął on 53 skrzyń /Nr.1504-1556/ o następującej zawartości:-

Skrzynia Nr.1504-1509 - sprawy wewnętrzne państw obcych /1943 r./
1508-1510 - akta wydziału uchodźczego /1942 r./
1511 - akta kasowe /1940-1943 r./
1512 - akta wydziału budżetowego /1940-1942 r./
1513-1520 - akta kontroli placówek /1942-1943 r./
1521-1523 - Traktaty i roczniki statystyczne L.N.
1524-1534 - Materiały szyfrowe
1535-1546 - Archiwum Ambasady w Londynie
1547-1556 - Materiały wysłane z Glasgow

Akta Ambasady w Londynie obejmują:-

Skrzynia No.1535 - Raporty polityczne z lat 1919, 1928 i 1933
1536 - Materiały dotyczące L.N.
1537 - Raporty polityczne z lat 1938-1939
1538 - d-tto z 1936 r.
1539 - Sprawy repatriacji /1919-1920/
1540 - Akty Rady Finansowej /1919,1927,1933,1938/
1541 - d-tto /1928-1938/
1542 - Materiały L.N. i raporty polityczne /1919-1921,1932
1543-1544 - Całość aktów politycznych za r.1939 i 1940/część/
1545 - d-tto za 1942 i 1943 r.
1546 - d-tto 1940/część/i 1941 r.

Materiały wysłane z Glasgow zawierają:

Skrzynia No.1547-1548 - Całość archiwum polityczn.Centrali za 1940r.
1549-1551 - d-tto 1941r.
1552-1554 - d-tto 1942r.
1555 - Archiwum wywiezione z Angers
1556 - Akta Ambasady ~~z Angers~~ przy rządzie francuskim w Londynie /1940-1943 r./

II. Transport z 11.V. - objął 22 skrzyń o następującej zawartości:-

Skrzynia No.2320-2322 - Zesłancy w ZSRR, kartoteka /1943 r./
2323-2327 - Sprawozdania finansowe placówek za lata wojenne
2328-2329 - Materiały szyfrowe za 1944 r.
2330-2341 - Archiwum Ministerstwa Inf. i Dok.

III. Transport z 25.VI. - objął 16 skrzyń o następującej zawartości:-

Skrzynia No.3321 - Akta Ambasady w Kujbyszewie, akta litewskie i akta polit.F.II. /1943-1944/. ~~akta litewskie i akta polit.F.II. /1943-1944/~~
3322-3325 - Archiwum polityczne Centrali /lata 1943-1944/
3326 - Akta referatu osobowego /1941-1945/
3327 - Akta wydziału osobowego i Komisji Dyscyplinarnej
3328 - Akta d-tto i Konsul. w Lille do 1939.
3329 - Akta d-tto
3330 - Akta tajne Gabinetu Ministra /umowy polsko-sow. i polsko-czechosłowackie, podróże gen.Sikorskiego do ZSRR i Stanów Zjedn.?, akta Ambasadora Lip-skiego za lata 1933-1939; tajne akta z Angers; komplet 'Polski i Zagranicy', Biuletyn do Krawcyjny, Uchwały Rady Ministrów, Biuletyn do Krawcyjny, Uchwały Rady Ministrów, teozki sekretowane /50/; ju O.VI. i M.S.Wewn.; różne akta z 1945 r., parafrazy depesz szyfr. - 3331 - Akta Rady Ministrów i Komitetu Ministrów, Stosunki polsko-sowieckie i materiały sowieckie /odbi- te na Roneo/; akta sekretowane za czas 1.8.1943- 20.VI.1945 r. fotografie prasy 'The First Train to France' E.Synta/.

irlandzkich i potwierdzenie odwrotnie zgody na lądowanie w Kingston dla wyżej wymienionych¹²³⁷. Wszystkie materiały dotarły szczęśliwie do Dublina, gdzie zostały zamknięte w wynajętym budynku. Niestety nie znamy jego adresu.

W lipcu 1953 r. kierownik Konsulatu Generalnego RP w Dublinie pisał do Mieczysława Sokołowskiego w Ministerstwie Spraw Zagranicznych: „Formy zabezpieczenia archiwum państwowego, znajdującego się w wiadomym miejscu, są możliwie dobre. Zamknięte na klucz drzwi są zaopatrzone w żelazną sztabę, również na klucz zamkniętą. Duża wyremontowana suterena z żelaznymi kratami w oknach jest sucha i stosunkowo niewielka wilgoć nie powinna wytwarzać szybkiego procesu butwienia i rdzewienia. [...] Na parterze tego domu mieszka Polak, z żoną Irlandką, zaufany Konsulatowi. W suterenie znajduje się ponad sto dużych blaszanych skrzyń, drewnianych pak, waliz, kuferków i zwykłych papierowych paczek owiniętych sznurkiem. Większość jest zamknięta i zalakowana, pieczęcie nietknięte¹²³⁸”.

Koszt przechowywania łącznie z honorarium adwokata wynosiły około 80 funtów rocznie. Umowa wynajmu była odnawiana co roku, opłatę wносиło się w częściach co kwartał, obowiązywał trzymiesięczny okres wypowiedzenia. Rząd Irlandii zapewnił, że o ewentualnym postanowieniu wycofania uznania rządowi polskiemu w Londynie powiadomi z pewnym wyprzedzeniem, by można było przygotować się do przeniesienia archiwum.

Powstał pomysł odchudzenia archiwum do 10–12 skrzyń, które zawierałyby dokumenty polityczne o dużej wartości historycznej. Taki depozyt bez poniesienia kosztów mógł zostać złożony w podziemiach banku, w którym Konsulat Generalny RP prowadził rachunek. Plan nie został zrealizowany, być może ze względu na pracochłonny etap porządkowania i selekcji materiałów.

Ponadto nie wszystkie materiały trafiły do Dublina, bowiem w dokumentach znaleźć można ślady przetrzymywania archiwaliów w innych miejscach. Część archiwum wywiezionego z Londynu umieszczono w dwóch domach prywatnych. Rękojmnia bezpieczeństwa polegała na tym, że w obu przypadkach adresy znane były tylko jednej osobie. Walizki te zawierały „najważniejsze dokumenty Wydziału Wschodniego i zostały na skutek polecenia pana Ministra wycofane z odpowiednich teczek archiwum MSZ, które zostało następnie wysłane do Dublina. Według posiadanych przez pana E[ugeniusza] Weese’go informacji, pan [Stefan] Gacki zdeponował 4 walizki u znanego tylko jemu obywatela brytyjskiego. Piąta walizka z aktami Wydziału P.III. również wycofanymi z ogólnego archiwum została przez pana Naczelnika Gackiego doręczona w MSZ panu Radcy [Józefowi] Weytce z Ambasady RP w Londynie, który miał ją również zdeponować na terenie Wielkiej Brytanii. Mimo wielokrotnych próśb pana E[ugeniusza] Weese’go, oraz Radcy [?] Jankowskiego, pan Stefan Gacki nie zwrócił dotychczas zdeponowanej części archiwum Wydziału Wschodniego MSZ, motywując to bądź niemoż-

¹²³⁷ Ibidem, sygn. 436, Claris Karola Krackiewiczza, kierownika Działu Ogólnego MSZ, do Konsulatu Generalnego RP w Dublinie, 16.04.1945 r.

¹²³⁸ Ibidem, zesp. PRM.E, sygn. 232, Pismo kierownika Konsulatu Generalnego RP w Dublinie do Mieczysława Sokołowskiego w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, 29.07.1953 r., b.p.

nością skomunikowania się z deponentem, bądź też jego obiekcjami, co do załatwienia sprawy”¹²³⁹.

W kolejnej notatce znajdujemy potwierdzenie: „Pan Eugeniusz Weese posiada kasę ogniotrwałą w swoim mieszkaniu z aktami dotyczącymi spraw sowieckich”¹²⁴⁰. 25.06.1954 r. ambasador Edward Raczyński poinformował Juliusza Friedricha w Ministerstwie Spraw Zagranicznych, że „był zmuszony nagle przewieźć do Londynu akta, jakie dotychczas były przechowywane na prowincji. Większość walizek złożył na razie w Instytucie Sikorskiego”¹²⁴¹.

Sprawa przekazania materiałów z Dublinu do Instytutu Hoovera wynikała z zamknięcia placówki w Irlandii (czynsz opłacony był do kwietnia 1958 r.). 7.12.1957 r. Antoni Pająk na posiedzeniu Rady Ministrów zaproponował przekazanie archiwów do Ameryki, by nie trafiły do kontrolowanego przez „zjednoczenie” Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego. Umowa dotycząca depozytu materiałów archiwalnych MSZ z lat 1918–1945 została podpisana 26.01.1959 r.¹²⁴²

Depozytariuszem był Aleksander Zawisza, kustosz zespołu the Hoover Institution of War, Revolution and Peace, który był częścią the Leland Stanford Junior University.

Kolekcja miała być przechowywana do dnia 2.01.1975 r., kiedy całość stanie się własnością Instytutu Hoovera. Do tej daty strona polska mogła wycofać część lub całość kolekcji ze zbiorów Instytutu Hoovera¹²⁴³. Instytut nie pobierał żadnej opłaty za przetrzymywanie archiwaliów. Obie strony umowy zgodziły się, że żadna część kolekcji nie może zostać przekazana innemu podmiotowi (chyba że będzie to rząd polski) przed dniem 1.01.1990 r. Po tej dacie Instytut Hoovera miał przejąć niczym nieograniczone prawa do kolekcji.

Strona polska otrzymała na mocy tego dokumentu kwotę 800 dolarów na wydatki związane z pakowaniem i transportem archiwaliów z Irlandii do Stanów Zjednoczonych (po przeliczeniu dało to £283.8.9, które zdeponowano 26.03.1959 r. u ministra skarbu w Londynie). Dokumenty wytworzone przed 1.09.1939 r. (grupa A) nie mogły być wykorzystywane przed 1.09.1960 r., materiały późniejsze – przed 2.01.1970 r. Po wygaśnięciu tych terminów obie grupy materiałów mogły być udostępniane naukowcom, oczywiście po wcześniejszym przygotowaniu przez archiwistów (opracowanie inwentarzy, uporządkowanie i numeracja teczek). W chwili wycofania kolekcji ze zbiorów Instytutu strona polska była zobowiązana do zwrotu m.in. kosztów transportu oraz uporządkowania materiałów.

Równocześnie, 26.01.1959 r., podpisano protokół dodatkowy do umowy, w którym wyjaśniono część zapisów. W punkcie pierwszym tego dokumentu odniesiono się do

¹²³⁹ Ibidem, Notatka do teczki „Archiwa”, 8.04.1952 r., b.p.

¹²⁴⁰ Ibidem, Ciąg dalszy ze sprawozdania ze sposobu zabezpieczenia archiwum centrali i placówek w Londynie, b.d., b.p.

¹²⁴¹ Ibidem, Notatka do akt w sprawie archiwów dawnych MSZ przechowywanych przez ambasadora Raczyńskiego, 28.06.1954 r., b.p.

¹²⁴² Ibidem, sygn. 232, Deposit Agreement, 26.01.1959 r., b.p.

¹²⁴³ W imieniu Rzeczypospolitej Polskiej do 2.01.1975 r. o losach kolekcji decydował Aleksander Zawisza, w przypadku jego śmierci obowiązki te przechodziły kolejno na: Jerzego Lasockiego (Santiago, Chile), Jana Karskiego (Waszyngton, USA), Wiesława Arleta. Jeśli wszyscy panowie zmarliby przed 1975 r., depozytem zarządzał Instytut Hoovera.

słów „monetary value”, którą w głównym dokumencie określono zaledwie na 100 dolarów. Obie strony zgodziły się, że była to kwota wynikająca z potrzeby prawnej wpisania wartości umowy, a nie odnosząca się do wartości prawdziwej – historycznej, kulturalnej i moralnej kolekcji. Drugi punkt nakładał moralny obowiązek na Instytut, by po nabyciu pełnej własności depozytu w 1990 r., dysponował nim tylko w sposób, który leży w interesie narodu polskiego.

Do lipca 1959 r. „Archiwum Rządu RP (na obczyźnie)” było zdeponowane w Dublinie. 22.07.1959 r. firma transportowa (George Bell and Co Ltd.) przyjęła materiały do ekspedycji do Stanford. Archiwum zawierało akta Ministerstwa Spraw Zagranicznych oraz Ministerstwa Informacji i Dokumentacji.

Akta zostały podzielone na dwie części, granicę stanowiła data 1.09.1939 r. Wszystkie dokumenty zostały zapakowane w 85 skrzyń (drewnianych i metalowych), które oznaczono czerwonymi literami i numerami na białym tle. Numeracja była ciągła (od 1 do 85), litery A lub B oznaczały okres powstania akt (przed lub po wybuchu wojny). Większość skrzyń zamknięto na zamki lub kłódki, pozostałe zabito gwoździami. Każdą skrzynię wyłożono wewnątrz papierem wodoszczelnym i po zamknięciu opasano metalowymi wstęgami. W korespondencji zwrócono uwagę na zły stan dokumentów w skrzyni numer A73, która zawierała około 10 tys. oryginalnych dokumentów i protokołów złożonych przez zesłańców polskich na Syberię po wrześniu 1939 r. Zostały one zapisane na papierze rosyjskim złego gatunku i wymagały konserwacji w pierwszej kolejności¹²⁴⁴.

Do tego zespołu w Instytucie Hoovera dołączano inne materiały. W 1965 r. zdeponowano tam archiwum Poselstwa RP w Lizbonie – 19 paczek po 4 kg plus dwa worki z teczkami personalnymi wojskowych podróżujących przez Portugalię do Wielkiej Brytanii. Jan Ciechanowski przekazał akta Ambasady RP w Waszyngtonie. Przez wiele lat kustoszem polskich zbiorów w Stanford pozostawał assistant director Witold S. Sworakowski.

---

¹²⁴⁴ IPMS, zesp. PRM.E, sygn. 232, List do Witolda Sworakowskiego w sprawie transportu archiwum, 14.08.1959 r., b.p.

6.3. Ambasady i poselstwa RP przy rządach emigracyjnych w Londynie

Ambasada RP przy Rządzie Francuskim; Ambasada RP na Francję w Londynie; Ambasada RP przy Francuskim Komitecie Narodowym w Algierze (od 3.01.1941), Przedstawicielstwo Rządu RP przy Francuskim Komitecie Wyzwolenia Narodowego w Algierze (15.09.1943-)¹²⁴⁵:

imię i nazwisko	daty	stanowisko
Feliks Frankowski	3.11.1939–14.09.1943	minister pełnomocny, 11.1940 potwierdzony jako chargé d'affaires z siedzibą w Londynie, referent francuski w MSZ
Kajetan [Józef Dzierżykraj-] Morawski	15.09.1943–5.07.1945	przedstawiciel Rządu RP przy Francuskim Komitecie Wyzwolenia Narodowego – ambasador, 4.10.1943 złożył listy uwierzytelniające
Tadeusz Wierusz-Kowalski	10.06.1941–1942	radca
Stefan Aubac	-19.05.1942-	radca, sprawy prasowe
Aleksander Mohl ¹²⁴⁶	1.09.1943–1.07.1944-	radca
Antoni Chudzyński	10.1942–1943	sekretarz
Bronisław Sobański	6.09.1943–31.12.1944	I sekretarz
Jerzy Krzeczunowicz ¹²⁴⁷	1.01.–1.07.1944-	attaché, tyt. II sekretarz
Jan Jarkowski	1.07.1944-	I sekretarz
Władysław Houwalt ¹²⁴⁸	1.10.1943–1.07.1944-	radca finansowy
Władysław Dziewanowski, mjr	-1.03.1944-	attaché wojskowy
Antoni Szymański, płk	-1.03.1944-	attaché wojskowy
Lucjan Rumniak ¹²⁴⁹	1.10.1943–1.07.1944-	p.k., radiotelegrafista
Eugenia Wielowieyska	1.10.1943–1.07.1944-	maszynistka
Wanda Ziembicka	1.10.1943–1.07.1944-	p.k.

¹²⁴⁵ Dnia 1.07.1944 r. 14 etatów – IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 421, Wykaz pracowników Ambasady RP przy Komitecie Narodowym w Algierze, b.p.

¹²⁴⁶ Ibidem, sygn. 474/1/M, Karta personalna Aleksandra Mohla, k. 101–102.

¹²⁴⁷ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Jerzego Krzeczunowicza, k. 208–209.

¹²⁴⁸ Ibidem, sygn. 474/1/H, Karta personalna Władysława Houwalta, k. 26–27.

¹²⁴⁹ Ibidem, sygn. 474/1/R, Karta personalna Lucjana Rumniaka, k. 82–83.

imię i nazwisko	daty	stanowisko
Alfons Rzeczewski	-1.07.1944-	p.k., radiotelegrafista
Władysław Chmielewski	-1.07.1944-	p.k. niższy
Edmund Karpowicz	-1.07.1944-	p.k. niższy

Poselstwo RP przy Rządzie Norweskim (7.06.1940–5.07.1945)¹²⁵⁰:

imię i nazwisko	daty	stanowisko
Władysław Neuman	7.06.1940–8.10.1942	poseł, minister, referent norweski w MSZ; zmarł w Nowym Jorku w 1945
Władysław Schwarzburg-Günther ¹²⁵¹	1.11.1942–5.07.1945	poseł
Wacław Białokur	9.06.1940–5.07.1945	I sekretarz, sekretarz tyt. radca (1.01.1944)
Tadeusz Tokarz, płk ¹²⁵²	15.03.1942–1945-	attaché wojskowy
Wiesław Patek	20.06.1945-	I sekretarz, chargé d'affaires
Janina Bevensée ¹²⁵³	1.01.–31.07.1945	p.k., kancelistka

Poselstwo RP przy Rządzie Holenderskim (05.1940–12.03.1945-)¹²⁵⁴:

imię i nazwisko	daty	stanowisko
Wacław Babiński	05.1940–31.08.1944	poseł, minister, referent holenderski w MSZ
Tytus Komarnicki	1.10.1944–4.06.1945-	poseł
Stanisław Sroczyński ¹²⁵⁵	05.1940–22.08.1942- -21.02.1944–1.05.1945-	sekretarz poselstwa
Tomasz Saryusz Bielski	-31.05.1945-	attaché

¹²⁵⁰ Dnia 1.07.1944 r. 3 etaty – ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 421, Wykaz pracowników Poselstwa RP przy Rządzie Norweskim, b.p.

¹²⁵¹ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/1/S, Karta personalna Władysława Schwarzburg-Günthera, k. 30–31; *Urzędniczy służby zagranicznej...*, s. 333–335.

¹²⁵² IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/T, Karta personalna Tadeusza Tokarza, k. 9–10.

¹²⁵³ Obsługiwała także kancelarię Poselstwa RP przy Rządzie Holenderskim.

¹²⁵⁴ 1.07.1944 r. 3 etaty – IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 421, Wykaz pracowników Poselstwa RP przy Rządzie Holenderskim w Londynie, b.p. 1.01.1945 r. 5 etatów (poseł, radca, attaché wojskowy, pracownik kontraktowy, funkcjonariusz niższy) – ibidem, sygn. 699, Wykaz stanowisk i uposażeń dla Urzędów Zagranicznych RP, na rok 1945, b.p.

¹²⁵⁵ Od 21.02 do 13.03.1944 r. chargé d'affaires a.i. Przeszedł do ITC: pracownik Działu Pracy i Opieki Społecznej. Zmarł w Hadze w 1952 r.

imię i nazwisko	daty	stanowisko
Benedykt Kowalewski	-31.05.1945-	attaché
Kazimierz Trębicki ¹²⁵⁶	1.03.–5.07.1945	radca
Witold Mikulicz-Radecki, płk	-1942–1.07.1944-	attaché wojskowy
Irena Białek (Białkówna) ¹²⁵⁷	1.03.–5.07.1945	

Poselstwo RP przy Rządzie Czechosłowackim (Czeskosłowackim) (2.12.1940–1945)¹²⁵⁸:

imię i nazwisko	daty	stanowisko
Aleksander Zawisza ¹²⁵⁹	26.11.1940–1941	chargé d'affaires a.i.
Kajetan [Józef Dzierżykraj-] Morawski	22.05.–30.09.1941	poseł
Adam Tarnowski	1.10.1941–29.11.1944	poseł, minister, referent czesko-słowacki w MSZ
Aleksander Zawisza	-18.12.1941–11.1942	radca
Sylwester Karalus ¹²⁶⁰	1.12.1940–1.02.1945-	p.k., attaché, II sekretarz
Tadeusz Szumowski, mjr	09.1942–31.07.1945	attaché wojskowy
Henryk Lamparski	-1942-	
Stanisław Baliński	1.09.1943–5.07.1945	radca poselstwa
Stanisław Baliński	30.11.1944–5.07.1945	chargé d'affaires
Janina Radwiłłowicz ¹²⁶¹	1.10.1943–1.03.1945	p.k., kancelistka
Janina Nowicka	25.10.1943–5.07.1945	

¹²⁵⁶ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/T, Karta personalna Kazimierza Trębickiego, k. 26–27. Przeszedł do ITC 07.1945–03.1947 r.: od 16.09.1946 r. kierownik Wydziału Ogólnego Działu Emigracyjnego. 03.1947–1.12.1949 r. urzędnik „Central Polish Resettlement Office” przy Ministry of Work.

¹²⁵⁷ Ibidem, sygn. 474/1/B, Karta personalna Ireny Białek, k. 43–44.

¹²⁵⁸ 1.07.1944 r. 7 etatów (poseł, radca poselstwa, attaché wojskowy, sekretarz poselstwa, pracownik niższy, 2 funkcjonariuszy niższych) – ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 421, Wykaz pracowników Poselstwa RP przy Rządzie Czeskim w Londynie, b.p.

¹²⁵⁹ Ibidem, zesp. A.11, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Aleksandra Zawiszy, k. 45–46; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 399–401.

¹²⁶⁰ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/K, Karta personalna Sylwestra Karalusa, k. 19–20; *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 192–193. W ITC w l. 1945–1947: pracownik Referatu Likwidacyjnego Sekcji Administracyjnej Działu Finansowego.

¹²⁶¹ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/R, Karta personalna Janiny Radwiłłowicz, k. 15–16. Pracowała także w Poselstwie RP przy Rządzie Belgijskim w ramach nadgodzin w okresie od 15.04.1944 r. do 10.06.1944 r. Przeszła do ITC, później do „Komitetu dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii” (do października 1954).

Poselstwo RP przy Rządzie Belgijskim (i Luksemburskim, 1943 r.) (1.07.1941–1945)¹²⁶²:

imię i nazwisko	daty	stanowisko
Stefan Glaser ¹²⁶³	14.08.1941–07.1945	poseł, minister, referent belgijski w MSZ
Stefan Glaser	13.11.1941–07.1945	poseł przy rządzie Wielkiego Księstwa Luksemburskiego
Maciej Załęski		radca
Stefan Aubac	-1.07.1944-	radca poselstwa
Włodzimierz Adamkiewicz ¹²⁶⁴	15.08.1943–3.11.1944	radca
Witold Zwoliński	1.10.1944–1.01.1945-	attaché/II sekretarz
Zygmunt Michałowski	1.01.1945-	attaché
Witold Mikulicz-Radecki, płk	-1942–1945	attaché wojskowy
Ewa Szajna (Szejnowa)	-1.07.1944-	p.k.

Poselstwo RP przy Rządzie Jugosłowiańskim w Kairze (od 1.11.1944 w Londynie)¹²⁶⁵:

imię i nazwisko	daty	stanowisko
Roman Dębicki	30.08.1941–30.09.1942	poseł, minister, referent jugosłowiański w MSZ
Mieczysław Marchlewski ¹²⁶⁶	1.09.1942–5.07.1945	poseł
Janusz Kruszyński	1.07.–31.12.1943	radca
Paweł Czerwiński	17.04.1941–30.06.1943	radca (Londyn)
Tadeusz Lubaczewski	1.01.–1.11.1944	I sekretarz z tytułem radcy, chargé d'affaires w Kairze (1.07.1944)
Paweł Czerwiński	1.07.1943–27.12.1944	radca chargé d'affaires a.i. w Kairze
Tadeusz Lubaczewski	1.11.1944–5.07.1945	radca

¹²⁶² 1.07.1944 r. 4 etaty (poseł, radca, pracownik kontraktowy, funkcjonariusz niższy) – ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 421, Wykaz pracowników Poselstwa RP przy Rządzie Belgijskim i Luksemburskim w Londynie, b.p.

¹²⁶³ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 135–136.

¹²⁶⁴ Radca do czasu przeniesienia się poselstwa z Londynu do Brukseli. Przeszedł do ITC: od 16.09.1946 do 03.1947 r. pracownik Działu Emigracyjnego; następnie do 31.12.1949 r. w „Central Polish Resettlement Office” przy Ministry of Works.

¹²⁶⁵ 1.07.1944 r. 3 etaty (poseł, radca poselstwa, pracownik kontraktowy) – IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 421, Wykaz pracowników Poselstwa RP przy Rządzie Jugosłowiańskim w Kairze, b.p.

¹²⁶⁶ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 260–262.

imię i nazwisko	daty	stanowisko
Tadeusz Wasilewski, ppłk/płk	30.08.1941–1.01.1945	attaché wojskowy
Maria Gilarowa	15.10.1944–31.01.1945	maszynistka
Rita Zilberman ¹²⁶⁷	1.02.–30.04.1945	maszynistka
Halina Alicja [Leppert] Pawłowicz	1.03.–15.06.1945	maszynistka
Maria Zwolińska	15.10.1944-	

Poselstwo RP przy Rządzie Greckim (w Londynie i Kairze):

imię i nazwisko	daty	stanowisko
Władysław Schwarzburg-Günther	1.04.1936–31.01.1942	poseł
Roger Raczyński	1.02.1942–5.07.1945	ambasador, referent grecki w MSZ; zmarł w Atenach w 1945
Paweł Czerwiński	1.07.1943–27.12.1944	radca, chargé d'affaires a.i. w Kairze
Tadeusz Wierusz-Kowalski	-1942–1.09.1944	radca
Tadeusz Machalski, płk dypl.	-1.07.–14.12.1944-	attaché wojskowy
Jerzy Zieliński	-1.07.1944–1.05.1945	p.k., radiotelegrafista
Zygmunt Żerdzicki ¹²⁶⁸	1.12.1944-	p.k., radiotelegrafista
Helena Cieślikowa ¹²⁶⁹	1.06.–1.12.1944	p.k., radiotelegrafistka
Halina Słonimska		p.k.
Bronisława Łukasiewicz ¹²⁷⁰	-1.06.1944	p.k.
Leon Kryj ¹²⁷¹	20.11.1944–1.02.1945-	II sekretarz

Wspólna Kancelaria Poselstw przy Queen's Gate 40:

imię i nazwisko	daty	stanowisko
Felicja Bociańska	-22.08.1942–1943-	p.k., maszynistka
Janina Zajączek	1.02.1942–1.09.1943	p.k., maszynistka

¹²⁶⁷ IPMS, zesp. A.11, sygn. 474/1/Z, Karta personalna Rity Zilberman, k. 68–69.

¹²⁶⁸ Ibidem, sygn. 474/1/Ż, Karta personalna Zygmunta Żerdzickiego, k. 84–85.

¹²⁶⁹ Ibidem, sygn. 474/1/C, Karta personalna Heleny Cieślikowej, k. 39–40.

¹²⁷⁰ Ibidem, sygn. 474/1/L, Karta personalna Bronisławy Łukasiewicz, k. 27–28.

¹²⁷¹ Ibidem, sygn. 474/1/K, Karta personalna Leona Kryja, k. 204–205; ibidem, zesp. A.42, sygn. 496, Zeszyt personalny: Leon Kryj.

Aneks 1: Co dalej? (5.07.1945–1990)

1.1. Interim Treasury Committee for Polish Questions

Zanim ogłoszono poparcie Tymczasowego Rządu Jedności Narodowej trwały intensywne zabiegi w celu zabezpieczenia jak największej części majątku państwowego, by nie wpadł w ręce brytyjskich likwidatorów lub Polaków z „nowego rozdania” przybyłych z Warszawy. Według prawa anglosaskiego właścicielem lub najemcą nieruchomości musi być osoba fizyczna. Na terenie Wielkiej Brytanii polskie instytucje reprezentował w tym zakresie ambasador Edward Raczynski. Był on najemcą m.in. budynków ambasady (Portland Place 47 i 47a, Weymouth Mews 39 i 40), nieruchomości „Windy Knowe” użytkowanej przez „Gdynia America Shipping Lines Limited” (Waterford Road Oxtou Birkenhead 15, County of Chester), 12-pokojowego domu w Londynie wynajętego przez Ministerstwo Informacji i Dokumentacji (Avenue Road 86). W przypadku Ambasady RP w Londynie Raczynski przekazał klucze 26.07.1945 r. Oficjalnie jednak najemcą nieruchomości przy Portland Place 47 pozostawał aż do 25.05.1954 r., kiedy prawnicy działający w imieniu rządu w Warszawie, wnieśli o korektę zapisów w księgach hipotecznych¹²⁷². Od tej chwili nowym najemcą był Eugeniusz Milnikiel, ambasador PRL w Londynie. W kilku przypadkach udało się przekazać majątek polskim instytucjom.

Majątek państwowy ofiarowany polskim instytucjom, 1945 r.¹²⁷³:

urząd przekazujący	obdarowani
Siedziba redakcji „Dziennik Polski i Dziennik Żołnierza”, Portugal Street oraz Lincoln's Inn Field 63	decyzją Rady Ministrów z 19.06.1945 przekazana Fundacji Kościuszkowskiej w Stanach Zjednoczonych na ręce Zygmunta Nagórskiego, Jana Czarnockiego, Antoniego Jana Bogusławskiego, Stanisława Balińskiego i Władysława Stanisławskiego
Eaton Place 43	29.06.1945 na wniosek Kancelarii Cywilnej Rada Ministrów przyjęła do wiadomości, że dom wynajęty na nazwisko Augusta Zaleskiego został całkowicie oddany na cały okres trwania kontraktu najmu do dyspozycji prezydenta RP Władysława Raczkiewicza oraz do jego osobistego użytku
Siedziba Polskiej Agencji Telegraficznej	decyzją Rady Ministrów z 3.07.1945 cała instytucja (oraz kwota 15 500 funtów) przekazana w ręce Tadeusza Katelbacha, Mieczysława Obarskiego i Andrzeja Pomiana

¹²⁷² Ibidem, Kolekcja 23A, Edward Raczynski, sygn. 29, Pismo H.M. Land Registry do Edwarda Raczynskiego w sprawie korekty w zapisach hipotecznych, 25.05.1954 r., b.p.

¹²⁷³ Ibidem, List of deeds of trust and undertakings of the Polish Government, lipiec 1945 r., b.p.

urząd przekazujący	obdarowani
Majątek Ministerstwa Informacji i Dokumentacji (MID)	
Sekcja Kartograficzna	pismo MID do Światopolu (Polskie Biuro Wydawnicze) z 27.03.1945 o przejęciu dorobku sekcji, w tym archiwum przy Avenue Road 86 i Adelaide Road N.W.3 211, oraz kwoty 6 tys. funtów
Sekcja Artystyczna, Brompton Street 65	25.06.1945 członkom „Decorative Arts Studio Association”: Wojciech Jastrzębowski, Tadeusz Lipski, Adam Kossowski, Stanisław B. Meyer, Joseph Nathanson
Sekcja Fotograficzna	pismo MID do Światopolu z 26.06.1945 potwierdzone przez Radę Ministrów 3.07.1945; całe wyposażenie i negatywy
Sekcja Filmowa	pismo MID do Światopolu z 26.06.1945 potwierdzone przez Radę Ministrów 3.07.1945; całe wyposażenie i negatywy, prawa do filmów
biblioteka (5 tys. książek oraz regały)	„Polish Writers Association Ltd.”
Majątek Ministerstwa Spraw Zagranicznych	
Radiostacja	na mocy decyzji Rady Ministrów z 27.06.1945 cała organizacja łączności radiowej MSZ trafiła do trzech wierzycieli: Stefan Lubomirskiego, Jana Bociańskiego i Bolesława Dulemby; do nich należała troska o los około 60 osób tworzących kadrę komórki (głównie szyfrantów), mieli oni stworzyć centrum szkoleniowe, gdzie mogli wykorzystać swoje doświadczenie i umiejętności; ważność umowy z dniem 2.07.1945
Biblioteka (3800 książek)	„Polish Research Centre”
Majątek Prezydium Rady Narodowej	
samochody osobowe	z posiadanych przez były rząd 27 samochodów 10 przekazano do różnych polskich organizacji, m.in. do Polskiego Czerwonego Krzyża
6 maszyn do pisania, 1 dyktafon, 1 metalowa skrzynia	Polski Czerwony Krzyż
4 maszyny do pisania, radio	„Polish Citizens Committee”
4 maszyny do pisania, 4 krzesła, 4 biurka, 3 metalowe skrzynie z szufladami	„Union of Poles in Great Britain”
Majątek Ministerstwa Prac Kongresowych	
część biblioteki	„Polish Writers Association Ltd.”
część biblioteki (5500 książek)	„Polish Research Centre”

urząd przekazujący	obdarowani
Majątek Ministerstwa Sprawiedliwości	
maszyna do pisania	Polish Union of Mutual Assistance
2 maszyny do pisania	Polski Czerwony Krzyż
maszyna do pisania	Catholic Publishers' Fund
maszyna do pisania	Union of Polish Judges and Prosecutors
Majątek Ministerstwa Odbudowy Administracji	
maszyna do pisania	Polski Czerwony Krzyż
Gestetner (maszyna kopiująca)	Polish Faculty of Law w Oxfordzie
maszyna do pisania oraz Gestetner	Association of Western Provinces of Poland
Gestetner	Association of South-East Provinces of Poland
Majątek Ministerstwa Przemysłu, Handlu i Żeglugi	
9 mebli (biurka, skrzynie, krzesła)	Union of Polish Railway Men
maszyna do pisania	Association of Government Officials
Majątek Ministerstwa Edukacji	
38 mebli (biurka, skrzynie)	Polski Czerwony Krzyż
42 meble	Polish Scouts' Association

Perspektywa uznania rządu warszawskiego przez Wielką Brytanię pozostawiała na łasce Anglików cały aparat Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie. Polacy, w tej krytycznej sytuacji, postanowili współpracować z Brytyjczykami z nadzieją na wytargowanie lepszego losu. 27.06.1945 r. Rada Ministrów podjęła decyzję o powołaniu komisji do opracowania zagadnień związanych ze spodziewaną zmianą sytuacji rządu polskiego w Londynie. Kolejną uchwałą upoważniono ambasadora Raczyńskiego do prowadzenia wszelkich rozmów z władzami brytyjskimi¹²⁷⁴. Lista problemów była bardzo długa, stąd też nie zwlekano ze współpracą. Pierwsze spotkanie w sprawie powołania reprezentacji spraw polskich w Londynie odbyło się 28.06.1945 r. Obecni byli ze strony polskiej ambasador Edward Raczyński i radca finansowy Wacław Mohl, z brytyjskiej – szef Departamentu Północnego¹²⁷⁵ Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Foreign Office) Christopher F.A. Warner oraz Hugh Ellis-Rees z Ministerstwa Skarbu (His Majesty's Treasury).

¹²⁷⁴ Ibidem, Edward Raczyński, sygn. 1, Pismo Stanisława Stanisławskiego, podsekretarza stanu w Prezydium Rady Ministrów, do amb. Edwarda Raczyńskiego, 30.06.1945 r., b.p. Tadeusz Wolsza napisał, że były dwie komisje likwidacyjne: rządowa (minister spraw wewnętrznych Zygmunt Berzowski, minister przemysłu i handlu Jan Kwapiński, minister spraw zagranicznych Adam Tarnowski) oraz polsko-brytyjska z Raczyńskim – idem, *Rząd RP na Obczyźnie – 1945–1949*, [w:] *Kierownictwo obozu niepodległościowego...*, s. 5.

¹²⁷⁵ A Directory of British Diplomats, compiled by Colin Mackie at www.gulabin.com, part 2: Alphabetical Directory of Diplomats M–Y, p. 507, dostęp issuu.com/fcohistorians, 15.06.2020 r.

Postanowiono powołać komitet, który miał przeprowadzić stopniową likwidację aparatu rządowego i utrzymać niezbędne służby zapewniające opiekę i oświatę polskiej emigracji. Zamiarem władz brytyjskich było uniknięcie chaosu związanego z cofnięciem uznania dla rządu polskiego. Brytyjczycy liczyli na szybkie załatwienie spraw związanych z pozostałymi w Wielkiej Brytanii Polakami, mieli nadzieję na powrót jak największej grupy do kraju. Decyzje podejmowano na posiedzeniach, gdzie obie strony reprezentowali urzędnicy. Ich dobór był zmienny i zależał od spraw stawianych na porządku dziennym. Po stronie polskiej oprócz Edwarda Raczyńskiego¹²⁷⁶, jako Głównego Polskiego Przedstawiciela (Chief Polish Representative), udział brali pracownicy polskich instytucji. Wszyscy zatrudnieni byli na podstawie kontraktów podpisanych z Raczyńskim na zasadzie gwarancji udzielonej mu przez rząd brytyjski, że wydatki związane z zatrudnieniem personelu będą pokrywane przez Brytyjczyków. Podjęto praktyczne wnioski: gmach ambasady musiał być w krótkim czasie opróżniony i oddany władzom angielskim, które przeکاżą go reprezentantowi rządu warszawskiego; lokale zajmowane przez różne urzędy i władze polskie miały być kolejno zwalniane, a Komisja Likwidacyjna wraz z wąskim personelem zajmującym się zamykaniem spraw poszczególnych resortów miała znajdować się w jednym miejscu. Foreign Office czekało tylko do wieczora na odpowiedź strony polskiej, czy przyjęte warunki współpracy jej odpowiadają. Raczyński stanowczo sprzeciwił się włączeniu w ten proces przedstawicieli rządu warszawskiego. Na pozostałe zasady Polacy wyrazili zgodę.

Następnego dnia, 29.06.1945 r., Raczyński i Mohl zostali zaproszeni na spotkanie do Wilfreda Eady'ego, podsekretarza stanu w Ministerstwie Skarbu, w celu omówienia spraw finansowych. W notatce zawierającej sugestie do rozmowy znalazły się następujące zagadnienia: prawo pobytu w Wielkiej Brytanii dla: urzędników zwolnionych z polskich instytucji, pracowników Komisji Likwidacyjnej (zwanej później Interim Treasury Committee for Polish Questions), marynarzy, żołnierzy zwolnionych z wojska oraz obywateli polskich; kwestia prawa pracy na wyspach, zatrudnienia polskich urzędników przez administrację brytyjską; gwarancja zakończenia nauki przez wszystkich studentów oraz nabór nowych z szeregów demobilizowanych żołnierzy¹²⁷⁷. Ustalono, że odprawy trzymiesięczne będą liczone od 1.08.1945 r. i nie ma szans na wypłatę odpraw sześciomiesięcznych. Kanclerz Ministerstwa Skarbu tego samego dnia zgodził się na te zasady i polecił zwiększyć kredyt cywilny o kolejne 500 tys. funtów, który bezzwłocznie został przelany na „Polish Settlement No. 1 Account”.

Dnia 2.07.1945 r. w budynku ambasady przy Portland Place odbyło się posiedzenie przedstawicieli resortów rządu polskiego, którzy mieli wejść w skład Komisji Likwidacyjnej.

¹²⁷⁶ Edward Raczyński zgodził się kierować rozmowami pod warunkiem powołania go ad personam, bowiem zapewnił o swojej rezygnacji w momencie cofnięcia uznania.

¹²⁷⁷ IPMS, Kolekcja 23A, Edward Raczyński, sygn. 1, Notatka dla Pana Ambasadora, 28.06.1945 r., b.p.

Przedstawiciele polskich urzędów w Komisji Likwidacyjnej, 28.06.1945 r.¹²⁷⁸:

urząd, instytucja	reprezentant
Prezydium Rady Ministrów	Ludwik Krajewski
Ministerstwo Finansów	Jarosław Franciszek Łuba
Ministerstwo Spraw Zagranicznych	Karol Kraczkiewicz
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych	Ostrowski
Ministerstwo Informacji i Dokumentacji	Władysław Detko
Ministerstwo Prac Kongresowych	prof. Tadeusz Brzeski
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego	Tadeusz Sulimirski
Ministerstwo Sprawiedliwości	Stanisław Kodź, Adam Nowotny
Ministerstwo Obrony Narodowej	płk Jerzy Łunkiewicz, płk Marian Ogórkiewicz
Ministerstwo Odbudowy Administracji Publicznej	por. Wawrzyniak
Ministerstwo Przemysłu, Handlu i Żeglugi	Otton Pehr
Ministerstwo Pracy i Spraw Socjalnych	Urbański
Najwyższa Izba Kontroli	Tadeusz Grodyński
Konsulat Generalny RP w Londynie	Karol Poznański

Edward Raczyński poinformował zebranych o dotychczasowych ustaleniach, dotyczących m.in. opieki nad Polakami na wyspie i odpraw dla zwalnianych urzędników. Reprezentanci poszczególnych urzędów referowali główne problemy. Ministerstwo Obrony Narodowej uspokajało, że nie będzie nagłej demobilizacji, i zwróciło się do przewodniczącego z propozycją, by sprawy organizacyjne wojska były załatwiane bezpośrednio między władzami wojskowymi polskimi i brytyjskimi. Karol Poznański, szef Konsulatu Generalnego RP w Londynie, z racji rozległej pracy na rzecz uchodźców, miał dołączyć do składu Komisji. Kwestia przekazania konsulatu Brytyjczykom miała zostać ustalona w późniejszym terminie. Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego miało przedstawić plan działalności szkolnictwa z uwzględnieniem dotychczasowych placówek (szkoły średnie, kursy dokształcające), lecz tylko tych finansowanych z kredytów brytyjskich. Prezydium Rady Ministrów w chwili cofnięcia uznania miało przekazać kierownictwo polskimi instytucjami Komisji, pod skrzydła której miały przejść tylko nieliczni pracownicy. Brytyjczykom zależało, by zniknęły przede wszystkim resorty polityczne, do których zaliczali w pierwszym rzędzie: Ministerstwo Informacji i Dokumentacji, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Ministerstwo Prac Kongresowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz Ministerstwo Obrony Narodowej. W Ministerstwie Przemysłu, Handlu i Żeglugi, miał zostać tylko dział morski, natomiast inne komórki po zakończeniu bieżących prac, musiały ulec zwinięciu.

¹²⁷⁸ Ibidem, Protokół z posiedzenia przedstawicieli poszczególnych resortów Rządu RP do komitetu polsko-brytyjskiego dla spraw uchodźstwa polskiego, 2.07.1945 r., b.p.

Co do Ministerstwa Sprawiedliwości władze brytyjskie wyraziły propozycję, by sądy morskie utrzymać, lecz na pewien czas zawiesić ich działalność. Zakładano, że materiały polskich przedstawicieli w Międzynarodowej Komisji Badania Zbrodni Wojennych prawdopodobnie trafią do organów brytyjskich lub pośrednio do przedstawiciela rządu warszawskiego. Ministerstwu zależało na zabezpieczeniu pozycji trzech sędziów działających na terenie Niemiec.

Przedstawiciel Najwyższej Izby Kontroli podkreślił konieczność utrzymania tej instytucji, wskazując władzom brytyjskim potrzebę kontroli wydatkowania pieniędzy płynących ze źródeł angielskich. Z całych sił planowano walczyć o zachowanie Polish Research Centre, doceniając znaczenie tej placówki dla życia kulturalnego Polaków w Londynie.

Władze brytyjskie prosiły Raczyńskiego o dostarczenie w terminie dwudniowym (czyli do 4 lipca) danych dotyczących obecnej liczby urzędników władz centralnych, liczby pracowników, którzy mają zostać zatrzymani po 1.08.1945 r., liczby pracowników zwolnionych natychmiast oraz zatrzymanych na lipiec. W drugiej kolejności Komisja miała przekazać prowizoryczny plan działalności agend powstałych z zamknięcia resortów, które miały przejść pod opiekę Komisji. Co ciekawe, Brytyjczycy w ogóle nie interesowali się losem archiwów polskich.

Dnia 3.07.1945 r. Raczyński na spotkaniu ze stałym podsekretarzem stanu w Foreign Office Alexandrem Cadoganem dowiedział się, że komitet czy komisja będzie ciałem brytyjskim, Polacy będą tylko ekspertami i doradcami¹²⁷⁹. Sam fakt jej powołania nie był rozpatrywany na forum rządowym, decyzja zapadła z polecenia premiera Winstona Churchilla i strona brytyjska przyjęła ją do wykonania. Christopher F.A. Warner z Foreign Office tłumaczył Raczyńskiemu, że osoby tworzące Komitet musiały być przedstawicielami Rządu Jej Królewskiej Mości, musiały mieć prawo do kontroli wszelkich wydatków i proponowania władzom brytyjskim rozwiązań spraw polskich. Największą transakcją Rządu RP w Londynie z Brytyjczykami było porozumienie z 4 lipca, na mocy którego strona polska zobowiązała się do przekazania umów o najem lokali i ich wyposażenia oraz wszelkich aktów własności nieruchomości brytyjskiemu Ministerstwu Skarbu. Wyjątkiem był gmach Ambasady RP w Londynie. Budynek przy Portland Place 47 Edward Raczyński przekazał Foreign Office notą z 5.07.1945 r. (klucze dopiero 26 lipca).

W ten sposób pozyskano fundusze na działanie Interim Treasury Committee for Polish Questions – instytucji likwidującej sprawy polskiej administracji Rządu RP w Londynie. Do jej prowadzenia wyznaczeni zostali wysocy brytyjscy urzędnicy: z Ministerstwa Skarbu podsekretarz stanu sir Wilfred Griffin Eady (przewodniczący), sir Ernest Rowe-Dutton i Hugh Ellis-Rees, z Foreign Office zastępca podsekretarza stanu sir Orme G. Sargent i szef Departamentu Północnego Christopher F.A. Warner. Urzędnicy Komitetu początkowo pracowali w budynku przy Albermarle Street 27, od sierpnia 1945 r. pod adresem: Hyde Park Crescent 12. Decyzje dotyczące rozwiązywania polskiej administracji opracowywano na spotkaniach w siedzibie Ministerstwa Skarbu. Placówki konsularne

¹²⁷⁹ Ibidem, Notatka z konferencji ambasadora Edwarda Raczyńskiego z sir Aleksandrem Cadoganem w Foreign Office, 3.07.1945 r., b.p; R. Habielski, *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa 1999, s. 38–40.

Budynek przy Hyde Park Crescent 12 – siedziba Ministerstwa Spraw Zagranicznych, a następnie Sekcji II Interim Treasury Committee for Polish Questions, zdjęcie współczesne (AMSZ)

i opiekunów na terenie Imperium Brytyjskiego miały kontynuować swoją pracę do czasu reorganizacji zleconej przez Komitet.

Redukcje polskiego personelu były szybkie i drastyczne. W skali całej administracji centralnej liczba pracowników zmniejszyła się o 32,87%, w samym MSZ – o ponad 41%. Przytoczone liczby dotyczyły tylko pierwszego miesiąca po cofnięciu uznania i nie obejmowały danych z Ministerstwa Obrony Narodowej i Konsulatu Generalnego RP w Londynie.

Liczba polskich urzędników przed i po redukcji, 4.07.1945 r.:

urząd, instytucja	1.07.1945	1.08.1945
Biuro współpracowników Edwarda Raczyńskiego	33	12 (wśród nich 4 maszynistki i 3 szoferów)
Prezydium Rady Ministrów	42	6
Ministerstwo Finansów	92	75
Ministerstwo Spraw Zagranicznych	207	85
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych	174	23

urząd, instytucja	1.07.1945	1.08.1945
Ministerstwo Informacji i Dokumentacji	220	20
Ministerstwo Prac Kongresowych	68	12
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego	60	45
Ministerstwo Sprawiedliwości	27	12
Ministerstwo Obrony Narodowej	b.d.	b.d.
Ministerstwo Odbudowy Administracji Publicznej	40	6
Ministerstwo Przemysłu, Handlu i Żeglugi	199	32
Ministerstwo Pracy i Spraw Socjalnych	107	80
Najwyższa Izba Kontroli	33	20
Konsulat Generalny RP w Londynie	b.d.	b.d.
razem	1302 osób	428 osób

Zmiany dotyczyły wszystkich działów administracji polskiej i towarzyszyły im ogromne emocje wynikające z niepewności co do przyszłości pracowników. By uspokoić urzędników, postanowiono rozpocząć akcję informacyjną. 10.07.1945 r. ukazał się okólnik nr 1, podpisany jako „Tymczasowy Komitet Treasury do Spraw Polskich. Główny Polski Przedstawiciel”. Sam tytuł odnosił się do utworzonego kilka dni wcześniej Interim Treasury Committee for Polish Questions¹²⁸⁰. Okólnik poruszył sprawę najważniejszą, czyli określił zasady rozwiązania spraw personalnych uchwalonych Dekretem Prezydenta RP z dnia 28.06.1945 r.¹²⁸¹ W dokumencie tym czytamy: „Niniejszym podaje się do wiadomości wszystkich urzędników i pracowników urzędów centralnych w Wielkiej Brytanii, że w związku z rozwiązaniem stosunku służbowego z dniem 3 lipca 1945 r. odprawy wypłacane będą w następującej wysokości: a) 3-miesięczne uposażenie zasadnicze z dodatkiem rodzinnym, przy czym za podstawę przyjmuje się uposażenie i dodatek rodzinny wypłacony za miesiąc lipiec br.”. Dalej wymieniono inne warunki dotyczące m.in. członków wojska czy potrąceń wypłaconych już zaliczek¹²⁸².

¹²⁸⁰ W literaturze występują różne tłumaczenia na język polski tej nazwy: Tymczasowy Komitet Treasury dla Spraw Polskich, Tymczasowa Komisja Skarbowa do Spraw Polskich, Przejściowy Komitet Ministerstwa Skarbu ds. Polskich, Brytyjsko-Polski Komitet ds. Polskich. W niniejszej publikacji z racji, iż była to instytucja brytyjska, posługiwac się będziemy nazwą angielską i jej skrótem – ITC.

¹²⁸¹ Dz.U. RP z 3.07.1945 r., Dekret Prezydenta RP o rozwiązaniu umów o pracę, zawartych z pracownikami kontraktowymi oraz o wypłacie odpraw osobom, otrzymującym uposażenie i zaopatrzenie ze Skarbu Państwa – art. 1: „Umowy o pracę, zawarte na czas nieokreślony po dniu 30 czerwca 1940 r. między przedstawicielami Skarbu Państwa a pracownikami wszystkich urzędów państwowych, niewypowiedziane do dnia wejścia w życie niniejszego dekretu, jak również umowy o pracę, zawarte na czas określony, uznaje się za rozwiązane z dniem wejścia w życie niniejszego dekretu”.

¹²⁸² IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 436, Okólnik nr 1, 10.07.1945 r., b.p.; ibidem, zesp. A.5, sygn. 21, część II, Okólnik nr 1 Tymczasowego Komitetu Treasury do Spraw Polskich, 10.07.1945 r., b.p. Kampania informacyjna nie zmieniła sytuacji większości pracowników, którzy stanęli przed pytaniem, co robić dalej, jak zarobić na życie? W wielu przypadkach kończyło się to depresją, czego ofiarą stał

Brytyjczycy początkowo mieli problem ze formułowaniem wiążących decyzji. Wkrótce jednak uporządkowali priorytety i wykazali, że zależało im na jak najszybszym zakończeniu polskich spraw wraz z szybkimi redukcjami personalnymi. Referentem spraw na posiedzeniach polskiej Rady Ministrów oraz na forum ITC był ambasador Edward Raczyński. 20.07.1945 r. odbyło się trzecie posiedzenie ITC w siedzibie Ministerstwa Skarbu. Agenda przewidywała wiele tematów z zakresu pracy służby zagranicznej i opieki nad polskimi obywatelami. Rozważano wypłatę 7,5 mln franków dla Polskiej Misji Werbunkowej (Polish Recruiting Mission) we Francji oraz innych byłych żołnierzy i jeńców zgromadzonych w tymczasowych obozach koło Lille, Paryża i Sorgues. Była to kwota pokrywająca najbardziej pilne rachunki, na kolejny miesiąc, sierpień, Polacy potrzebowali następnych 27 mln franków. Lista płatności była długa, przelewy na utrzymanie polskich uchodźców szły do Teheranu (51 240 funtów), Finance Section and Welfare Section w Londynie (50 tys. funtów), sumy wspierające likwidację polskiej administracji (10 tys. funtów dla Finance Section). Rozważano sytuację uchodźców w Skandynawii (ok. 40 tys. osób) i na Bliskim Wschodzie, próbując znaleźć sposób na szybkie zamknięcie problemów. Brytyjczycy stale dopytywali się o postępy w likwidacji polskich urzędów w Londynie. Na tym posiedzeniu przekazano informację o 411 osobach zwolnionych w dniach 5–20.07.1945 r. Następnych 70 zostało już wezwanych do odebrania stosownych dokumentów. Mimo redukcji ciągle na pensje dla polskich urzędników ITC rezerwowano około 25 tys. funtów miesięcznie. Czwarte spotkanie, 30.07.1945 r., było poświęcone organizacjom nadzorowanym przez Social Welfare Branch ITC (Dział Opieki Społecznej).

Liczba pracowników zwolniona z poszczególnych urzędów, 20.07.1945 r.¹²⁸³:

urząd, instytucja	liczba zwolnionych pracowników
Prezydium Rady Ministrów	21
Rada Narodowa	2
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych	48
Ministerstwo Odbudowy Administracji Publicznej	27
Ministerstwo Sprawiedliwości	9
Ministerstwo Spraw Zagranicznych	46
Ministerstwo Finansów	13
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego	4
Ministerstwo Przemysłu, Handlu i Żeglugi	102
Ministerstwo Informacji i Dokumentacji	135
Polski Sąd Morski	4
razem	411

się m.in. były pracownik MSZ Stanisław Westfal – T. Katelbach, *Wspomnienie o Stanisławie Westfalu*, „Wiadomości” 1959, nr 689 z 14 czerwca, s. 4.

¹²⁸³ IPMS, Kolekcja 23H, Edward Raczyński, sygn 1, Third Meeting of Treasury Interim Committee for Polish Questions held in the Treasury on July 20th, 5 s. dokumentu.

Strona brytyjska nie mogła poradzić sobie z nazwami instytucji polskich i ponadto nie chciała pokazywać, że współpracuje z administracją rządu londyńskiego. Wymogła na Polakach zmiany. 1.08.1945 r. poszczególne organy państwowe reprezentowane w ITC otrzymały nowe nazwy, których angielska wersja językowa miała być używana w oficjalnej korespondencji. Ministerstwo Spraw Zagranicznych stało się Sekcją II, czyli w dokumentach występowało jako Section II.

Nowe nazwy działów administracji polskiej w Londynie, 1.08.1945 r.¹²⁸⁴:

urząd, instytucja	nowa nazwa polska	wersja angielska
Dział ogólny		General Branch
Prezydium Rady Ministrów	Sekcja I	Section I
Ministerstwo Spraw Zagranicznych	Sekcja II	Section II
Ministerstwo Spraw Wewnętrznych	Sekcja III	Section III
Ministerstwo Informacji i Dokumentacji	Sekcja IV	Section IV
Ministerstwo Spraw Kongresowych	Sekcja V	Section V
Ministerstwo Sprawiedliwości	Sekcja VI	Section VI
Ministerstwo Przemysłu, Handlu i Żeglugi	Sekcja VII	Section VII
Ministerstwo Odbudowy Administracji	Sekcja VIII	Section VIII
Ministerstwo Skarbu	Dział Finansowy	Financial Branch
Ministerstwo Opieki Społecznej	Dział Opieki Społecznej	Social Welfare Branch
Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego	Dział Oświaty	Educational Branch
Komisja Zbrodni Wojennych	Dział Zbrodni Wojennych	War Crimes Branch
Najwyższa Izba Kontroli	Kontrola	Audit Department

Brytyjczycy z Ministry of Works zgodzili się na wydanie odpowiednich okólników, które pozwoliły urzędnikom odnaleźć się i swoje biuro na terenie Londynu. Komitet przygotował pisma w sprawie praktycznych wskazówek dotyczących przeprowadzek, instrukcje i polecenia dla pracowników (Memo No. 6). Szczegółowe dane co do adresów i liczebności zawierała notatka nr 7 (Memo No. 7)¹²⁸⁵.

¹²⁸⁴ Ibidem, Kolekcja 23A, Edward Raczyński, sygn 1, Okólnik nr 4 Tymczasowego Komitetu Treasury do Spraw Polskich, 1.08.1945 r., b.p. 16.09.1946 r. Dział Opieki Społecznej został zamieniony na Dział Emigracyjny (The Emigration Branch, organizacja: General Section, Studies and Information Section, Statistical Section, Settlement Section, Visas and Communication Section). Zatrudnił 28 osób.

¹²⁸⁵ Ibidem, sygn. 29, Interim Treasury Committee for Polish Questions, Finance Branch, Memo No. 6, Memo No. 7 to Mr. Weytko, 31.07.1945 r., b.p.

LISTA URZĘDNIKÓW M.S.A. MAJĄCYCH MOGIŁO SIĘ PO ODPRĘTY
DO SEKCJI FINANSOWEJ KOMITETU /27. Albertaria Street/
W DNIU 16 LIPCA 1945 R.

1. Einstein Jan.	26. Lis Jan.
2. Dulemba Bolesław.	27. Boossek Benedykt.
3. Milanowski Lucjan.	28. Nowicka Janina.
4. Wysocki Roman.	29. Koch Adam.
5. Wiatraszek Zenon.	30. Lecki Edmund.
6. Chmielewski Antoni.	31. Kokoszicki Antoni.
7. Elżbietowski Stanisław.	32. Tomaszewicz Urszula.
8. Jankowski Wacław.	33. Rępa Karol.
9. Jankowski Marian.	34. Potulicki Michał.
10. Kowal Klement.	35. Karasz-Siedziński Jan.
11. Kochowa Olga.	36. Csarkowska-Szolewska Zofia.
12. Konecki Leonard.	37. Kych Henryk.
13. Majer Aleksander.	38. Smule Przemysław.
14. Maciejewski Stefan.	39. Straszewski Franciszek.
15. Palczewski Kazimierz.	40. Grabicki Mieczysław.
16. Uszyński Stanisław.	41. Zabielko Stanisław.
17. Zaj Jan.	42. Drogomirski Kazimierz.
18. Imiela Włodzimierz.	43. Paliński Tadeusz.
19. Sielicka Jadwiga.	44. Grabicki Jan.
20. Van Doorn Helena Maria.	45. Baran Stefan.
21. Rytmicki Tomasz.	46. Heyman Stefan.
22. Unrug Michał.	47. Jaroński Walenty.
23. Nahlík Stanisław.	48. Kowalewski Kazimierz.
24. Bader Ewald.	49. Gruba Józef.
25. Hanka Antonina.	50. Łankowski Edwin.

Wyżej wymienieni zostali zwolnieni na podstawie pisma Nr. Pers. 474-55
z dnia 13.7.1945 roku

Obrzucała do wiadomości:

Gen. Min.

A. II.

Widoczne.

Jf. 14/7/45

- 50
- 97 wty + 5 = 52 wty

Zwolnieni na dzień 21.VII.1945 roku:
1. Alicja Pawłowska 2. Jan Sławiński
3. Ludomir Komierowski
4. Hieronim Morawski
5. Michał Opieła

Adresy działów administracji polskiej w Londynie, 1.08.1945 r.¹²⁸⁶:

adres	komórka organizacyjna	liczba pracowników
12, Hyde Park Crescent, W.2. (204 osoby)	Główny Polski Przedstawiciel i jego Biuro	10
	urzędnicy brytyjskiego Ministerstwa Skarbu	4
	Sekcja I	8
	Sekcja II	85
	część Działu Finansowego	32
	Dział Opieki Społecznej	65
Thorney Court, Palace Gate, W.8. (170 osób)	Sekcja III	23
	Grupa specjalna M. Kisielewskiego	16
	Dział Oświaty	45
	Sekcja VII	35
	Sekcja IV	24
	Sekcja VI	12
	Sekcja VIII	6
	Sądy Morskie	9
55, Princes Gate, S.W.7. (32 osoby)	Kontrola	20
	Sekcja V	12
Stratton House, Stratton Street, W.1.	część Działu Finansowego	45
4, Chester Square, S.W.1.	Dział Opieki Społecznej, Referat Inwalidzki (później przeniesiony do Stratton House)	16
	razem	467 osób

Agenda piątego posiedzenia ITC z 7.08.1945 r. obejmowała dłuższą listę zagadnień. Na pierwszym miejscu rozmawiano o polskich marynarzach, o zasiłku dla nich przy demobilizacji i o trzymiesięcznym planie zwolnień. Rząd RP w Londynie obiecał im odprawę, Brytyjczycy nie chcieli o tym rozmawiać, bowiem nawet swoim marynarzom nie przyznawali pieniędzy przy zwolnieniach. Przewodniczący oświadczył, że ITC „was in no way bound by the decrees of the London Polish Government” i trudno będzie rządowi brytyjskiemu znaleźć uzasadnienie przyznania takich kwot polskim marynarzom. Na drugim miejscu omówiono postępy w likwidacji polskiej administracji – reorganizację sekcji i ich lokalizacji, redukcje personelu – wszystko szło zgodnie z harmonogramem. Kolejnym tematem były kwestia edukacji i opieki społecznej oraz ramy

¹²⁸⁶ Ibidem, sygn. 1, Okólnik nr 4 Tymczasowego Komitetu Treasury do Spraw Polskich, 1.08.1945 r., b.p.

finansowe funkcjonowania ITC¹²⁸⁷. Brytyjczycy kierujący Komitetem udzielali zgody na transfer pieniędzy z „konta nr 1” ITC na konto Financial Branch (Dział Finansowy), która prowadziła: pulę rezerw Polskiej Marynarki Handlowej (9395 funtów), wypłaty związane z likwidacją Sekcji Socjalnej MSW (3800 funtów), wypłaty dla rodzin wojskowych (4941 funtów), wydatki związane z działalnością ITC (7 tys. funtów), ewidencję czeków zwróconych przez inne komórki niż finansowa, wypłaty pensji dla inwalidów wojennych (za sierpień 17 tys. funtów), wypłaty trzymiesięcznych odpraw dla zwolnionych urzędników (20 tys. funtów) oraz rezerwę ogólną na cele statutowe.

Kwoty wydawane w związku z pobytem Polaków na wyspie były duże i gospodarze dążyli do ich zmniejszenia. Brytyjczycy na różne sposoby nakłaniali Polaków na wyjazd. W rozmowach z Raczyńskim urzędnik Foreign Office powiedział, że „nie sądzi ażeby Rząd Brytyjski chciał udzielić polskim uchodźcom nieograniczonego prawa pobytu, ponieważ kolidowało to ze stanowiskiem niejednokrotnie zajęтым przez przedstawicieli tego Rządu, w myśl którego, jak największa liczba Polaków powinna wrócić do Kraju”¹²⁸⁸. Władze brytyjskie generalnie nie chciały podejmować żadnych rozwiązań systemowych, zapewniając, że ustosunkują się do wszystkich poszczególnych przypadków, „szukając każdorazowo najpraktyczniejszego w aktualnych warunkach załatwienia”. Chodziło o niedrażnienie przedstawicieli rządu warszawskiego, do których odsyłał w sprawie nowych polskich paszportów.

Stale ograniczano funkcjonowanie polskiej administracji, komórki ITC podlegały stopniowej likwidacji. Sekcja I (dawne Prezydium Rady Ministrów) i Sekcja VIII (b. Ministerstwo Odbudowy Administracji) przestały działać do końca września 1945 r. Mimo to w październiku 1945 r. Biuro Głównego Polskiego Przedstawiciela ciągle zatrudniało około 400 osób¹²⁸⁹. W tym czasie Komitet składał się z następujących części: Biuro ścisłe Głównego Polskiego Przedstawiciela (kierownik Stanisław Szydłowski), Wydział Personalny (Mieczysław Sędzieliwski), Dział Ogólny (Wacław Mohl, od grudnia 1945 r. Adam Lisiewicz), Dział Pracy i Opieki Społecznej (dr Nieduszycki, z-ca Józef Marlewski), Dział Oświaty (prof. Tadeusz Sulimirski), Dział Finansowy (Jarosław Franciszek Łuba, sekretarz generalny w b. Ministerstwie Skarbu), Dział Zbrodni Wojennych (Feliks Frankowski), Kontrola (A. Urbański), Sekcja VII (Otton Pehr). Warto zaznaczyć, że większością sekcji kierowali byli członkowie służby zagranicznej. Wynikało to z dużego doświadczenia zawodowego oraz kontaktów z urzędnikami brytyjskimi, co umożliwiało znajomość języka angielskiego.

Nastąpiła centralizacja różnych pionów dotychczasowych ministerstw. W wielu miejscach to właśnie pracownicy byłego MSZ prowadzili sprawy. Zadania Wydziału Konsular-

¹²⁸⁷ Ibidem, Kolekcja 23H, Edward Raczyński, sygn. 1, Agenda of a Meeting of the Interim Treasury Committee for Polish Questions on 7th August, 1945, b.p.; Raport ze zwalniania budynków byłej administracji polskiej – ibidem, Kolekcja 23A, Edward Raczyński, sygn. 29, Pismo ITC Section I do Ministry of Works, Supply Division, 24.08.1945 r., b.p.

¹²⁸⁸ Ibidem, Kolekcja 23A, Edward Raczyński, sygn. 1, Notatka ze spotkania Edwarda Raczyńskiego i Karola Poznańskiego z C.A. Evelyn Shuckburgiem z Foreign Office, 10.08.1945 r., b.p.

¹²⁸⁹ Ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 436, Notatka dot. Tymczasowego Komitetu Treasury do Spraw Polskich, 3.10.1945 r., b.p.

nego MSZ zostały przeniesione do Działu Pracy i Opieki Społecznej, ze składu osobowego przeszły osoby: Alfons Bruno Wajdemajer (b. kierownik Wydziału Konsularnego), Stanisław Jordanowski (b. kierownik Referatu Prawno-Administracyjnego Wydziału Konsularnego)¹²⁹⁰. W Sekcji osiedleńczej i migracji tego działu na dziewięć etatów osiem zajmowali urzędnicy MSZ: Zbigniew Jakubski kierownik (b. kierownik Wydziału Uchodźczego), Tadeusz Jankowski (b. kierownik Referatu Sowiecko-Bałtyckiego), Eugeniusz Kobylecki (pracownik Referatu poza-Europejskiego, U.III.), Zygmunt Sroczyński (b. sekretarz Poselstwa RP przy Rządzie Holenderskim), Teofil Wierzbiański (b. pracownik Referatu Prasowego), Tadeusz Pawłowicz (b. pracownik Sekretariatu Ministra), Kazimiera Gimzicka (b. kierowniczka Referatu Komunikacji), Genowefa Sadowska (b. referentka Referatu Komunikacji). W Sekcji Administracyjnej Działu Finansowego na 14 etatów dziewięć zajmowali dawni urzędnicy MSZ. Sekcja ta obsługiwała całe ITC pod kątem administracyjno-gospodarczym (przeprowadzki, samochody, utrzymanie i zarządzanie lokalami, obsługa kancelaryjna)¹²⁹¹.

Otwarcie Konsulatu Generalnego „warszawskiego” w Londynie nastąpiło 26.09.1945 r. Placówka mieściła się przy Devonshire Street 6. „Wspomniany lokal wynajęto na skutek nieotrzymania budynku, w którym mieścił się poprzednio Konsulat Generalny (od wielu lat), a gdzie obecnie znajduje się Interim Treasury Committee for Polish Questions”¹²⁹². Chodziło o budynek przy Portland Place 63. Z ITC stopniowo otrzymywał wyposażenie, także książeczki paszportowe starego typu i bibliotekę. W trzecim kwartale 1946 r. Konsulat Generalny otrzymał część mebli z mieszkania służbowego Karola Poznańskiego oraz „1 biurko dębowe amerykańskie, 1 fotelik mahoniowy i 1 dużą szafę blaszaną”. Największą niespodzianką, także pod względem organizacyjnym, było przekazanie kilku tysięcy teczek z aktami osobowymi. Konsulat Generalny musiał zamówić specjalne półki i szafy na akta, wysłał także alarmujące depesze do Warszawy, że nie miał możliwości zabezpieczenia tego archiwum¹²⁹³.

W 1946 r. ITC działało bez większych zmian organizacyjnych. Na fotelu przewodniczącego Komitetu zasiadł Henry Howard Eggers z Ministerstwa Skarbu, który na jednym ze spotkań tak określił, czym było ITC: „The establishment of the ITC had been unique in what he hoped were unique circumstances, and it works in perhaps a rather unusual way. There is a large staff of Poles who undertake the day-to-day administrative work, and a small staff of British officials who make general decisions on policy. It is quite a large organization both at 12, Hyde Park Crescent and at Thorney Court, with a staff of nearly 400, and if staff abroad are also included there are many hundreds more”¹²⁹⁴. Wspomniana

¹²⁹⁰ Ibidem, Kolekcja 23A, Edward Raczyński, sygn. 1, Notatka Alfonsa Brono Wajdemajera, 4.09.1945 r., b.p.

¹²⁹¹ Ibidem, Okólnik nr 2/3 Tymczasowego Komitetu Treasury do Spraw Polskich, 28.08.1945 r., b.p.

¹²⁹² AMSZ, zesp. 20, Departament Konsularny, w. 37,teczka 440, Pismo Stefana Lencza, konsula generalnego RP w Londynie, do MSZ, 20.12.1945 r., k. 4.

¹²⁹³ Ibidem, Sprawozdanie kwartalne Konsulatu Generalnego RP w Londynie za III kwartał 1946 r., 1946 r., k. 87.

¹²⁹⁴ IPMS, Kolekcja 23H, Edward Raczyński, sygn. 1, Minutes of Meeting held at the Interim Treasury Committee for Polish Questions on 30th July, 1946 r., 1 s. dokumentu.

codzienna praca administracyjna polegała na realizacji żądań strony polskiej. Edward Raczynski stale spotykał się z przedstawicielami administracji brytyjskiej, rozwiązując problemy emigrantów polskich¹²⁹⁵. 4.04.1946 r. podjął kwestię utrzymania nazwy Polskiego Czerwonego Krzyża w Londynie, co było „prawie beznadziejne”, bowiem w stolicy Wielkiej Brytanii powstał oddział „warszawskiego” Polskiego Czerwonego Krzyża. Kolejnym tematem był problem emerytur dla byłych urzędników państwowych. Propozycja, by rząd brytyjski wypłacał emerytury, obciążając rachunek rządu w Warszawie został z miejsca wykluczony, podobnie, jak pomysł specjalnych dodatków opartych na zasługach. W notatce z tego spotkania czytamy: „pan Henry Eggers i tutaj nie widział możliwości przeprowadzenia tej zasady, ze względu na brak podstaw, usprawiedliwiających w oczach opinii brytyjskiej tego rodzaju wydatku i obawia się, że tego rodzaju uprzywilejowanie pewnej grupy uchodźców polskich wywołałoby interwencję w Parlamencie. Pan Eggers podkreślił, że właśnie dla uniknięcia trudności, dodatek £4.0.0. dla pewnej kategorii urzędników państwowych został przerzucony na Komitet Obywatelski, który otrzymał na ten cel £10 000”¹²⁹⁶. W grudniu 1946 r. w ITC zatrudnionych było 410 pracowników, z których 387 osób było dawnymi urzędnikami Rządu RP w Londynie¹²⁹⁷. Te pensje płaćło brytyjskie Ministerstwo Skarbu. Dodatkowo 220 Polaków otrzymywało różnego rodzaju ulgi i dodatki, które kosztowały Wielką Brytanię około 3600 funtów miesięcznie. Bardzo duże kwoty wydawano na byłych żołnierzy polskich. Brytyjska opinia publiczna oraz niektórzy członkowie parlamentu uważali, że finansowanie obcokrajowców nie było w porządku wobec obywateli wyspy. Powoli wypracowano dokument, który uporządkował wszystkie kwestie pobytu Polaków w Wielkiej Brytanii. 27.03.1947 r. brytyjski parlament uchwalił Polish Resettlement Act.

Interim Treasury Committee został rozwiązany. Jego zadania przejął Central Polish Resettlement Office przy Ministry of Labour (następnie Ministry of Labour and National Service), a Edward Raczynski ponownie został Głównym Polskim Doradcą (Chief Polish Adviser, później Honorary Polish Adviser) z siedzibą przy St. James's Square 3 (w l. 50. XX w. biuro pod adresem: Sussex Place 26, Regents Park). Odpowiedzialność za polską edukację przejął Minister Oświaty i Sekretarz Stanu dla Szkocji, który 1.04.1947 r. utworzył Komitet dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii¹²⁹⁸. Ministry of Health realizowało część zadań związanych z opieką społeczną. Edward Raczynski do połowy lat 60. XX w. pośredniczył w różnych sprawach, często wystawiał referencje osobom ubiegającym się o stanowiska w Londynie. Do gen. Ka-

¹²⁹⁵ Między innymi ITC prowadziło sprawy spadkowe po osobach zmarłych przed 6.07.1945 r., w innych przypadkach pomagał KG RP w Londynie.

¹²⁹⁶ IPMS, Kolekcja 23A, Edward Raczynski, sygn. 1, Notatka z rozmowy pana Ambasadora (E. Raczynskiego) z panem (Henry Howard) Eggersem, 19.04.1946 r., b.p.

¹²⁹⁷ Zachowała się lista pracowników ITC z 1947 r. – ibidem, List of employees of the I.T.C. [Interim Treasury Committee], 1947 r., karty 1–12 dokumentu, b.p. Na 352 osoby w Komitecie – 71 pochodziło MSZ, czyli stanowili zaledwie 20,1% wszystkich urzędników. ITC mieściło się w pięciu lokalizacjach jednocześnie: Hyde Park Crescent 12; Thorney Court; Portland Place 63; Sussex Square 9; Buckingham Palace Mansions 1.

¹²⁹⁸ The Committee for the Education of Poles in Great Britain działał w okresie 1.04.1947–30.09.1954 r., przewodniczącym był sir George Gater, sekretarzem Frank Harrod.

zimierza Sosnkowskiego napisał: „Otrzymałem dzisiaj, po kilkutygodniowej zwłoce, odpowiedź na pytanie w przedmiocie wizy brytyjskiej. Jest pozytywna. Władze brytyjskie udzielił Panu Generałowi wizy rocznej na pobyt tutaj. Czynniki kompetentne w Kanadzie zostały już o tym powiadomione. Formalna trudność więc nie istnieje. Obstrukcja od swoich jest, niestety, nadal czynna”¹²⁹⁹. Czasami też otrzymywał następującą korespondencję: „zwracam się z prośbą o poinformowanie, jak się przedstawia sytuacja prac fizycznych w mieście Brighton lub w pobliżu. Moje teraźniejsze zatrudnienie na farmie jako handy man, posiadam najwięcej znajomości i zainteresowania w stolarstwie. Informacje proszę skierować na powyżej podany adres. Z poważaniem M. Kardasz”¹³⁰⁰. Nawet wtedy były minister spraw zagranicznych odpowiadał szybko, profesjonalnie i z pełną kurtuazją: „Pośrednictwo w pracy nie wchodzi w zakres moich zadań. Sądzę, że najlepiej Pan zrobi, zwracając się do miejscowego Labour Exchange. Jeśli chodzi o polskie pośrednictwo, to może Pan otrzymać informacje, a także i pomoc, pisząc do Stowarzyszenia Polskich Kombatantów, 18, Queen’s Gate Terrace, London, S.W.7., oraz do Universal Jobfinders, 29a, Marloes Road, Kensington, W.8. Z poważaniem, Edward Raczyński”¹³⁰¹. Podobną pracę wykonywali urzędnicy ITC i jego kontynuatorzy. Jeden z pracowników napisał we wspomnieniach: „W Komitecie pracowałem jako Szef Wydziału Wizowo-Komunikacyjnego od 1 sierpnia 1945 do 31 marca 1947, daty likwidacji Komitetu, przechodząc na identyczne stanowisko do Ministry of Labour and National Service przy Russel Square, w tzw. Central Polish Resettlement Office. Zrezygnowałem z tego stanowiska z dniem 15 listopada w związku z naszym wyjazdem do Nowego Jorku”¹³⁰². Jego obowiązki polegały na ułatwianiu Polakom emigrowania do USA, Kanady lub państw Ameryki Południowej. Chodziło o uzyskanie dla nich wiz imigracyjnych lub tranzytowych oraz pomoc w zdobyciu biletów na rejsy. „W pracy tej nieocenioną pomoc okazywała mi Kazimiera Gimzicka, była sekretarka ambasadora Józefa Lipskiego w Berlinie i koleżanka z naszego MSZ w Londynie. Toteż udało nam się wyekspediować we wszystkie strony świata już nie setki, lecz tysiące rodaków, szukających lepszego kawałka chleba na obczyźnie”¹³⁰³.

Interim Treasury Committee for Polish Questions nie ma swojej monografii, nie ma nawet swojego hasła w Wikipedii. Znamy zaledwie garść faktów dotyczących funkcjonowania MSZ w jego strukturach.

¹²⁹⁹ IPMS, Kolekcja 23H, Edward Raczyński, sygn. 26, Honorary Polish Adviser to Ministry of Labour and National Service, Korespondencja w sprawach personalnych, Kopia listu do gen. Kazimierza Sosnkowskiego, 27.04.1954 r., b.p.

¹³⁰⁰ Ibidem, sygn. 27, Honorary Polish Adviser to Ministry of Labour and National Service, Korespondencja w sprawach personalnych, List M. Kardasza, 1955 r., b.p.

¹³⁰¹ Ibidem, List do M. Kardasza, 17.02.1955 r., b.p. Inne sprawy zob. też: ibidem, sygn. 28 (1956 r.), sygn. 29 (l. 1957–1959), sygn. 30 (l. 1960–1962).

¹³⁰² M. Budny, *Wspomnienia...*, s. 191.

¹³⁰³ Ibidem, s. 192.

1.2. Ministerstwo Spraw Zagranicznych w ITC, Sekcja II

W dniu cofnięcia uznania dla rządu polskiego centrala MSZ zatrudniała 186 urzędników, 3 telefonistów oraz 18 woźnych, razem 207 osób. Do końca lipca zlikwidowano Sekretariat Ministra, Sekretariat, Protokół Dyplomatyczny oraz wszystkie referaty Działu Polityczno-Ekonomicznego i Biura Łączności. Pierwsza grupa 47 osób została zwolniona z dniem 15.07.1945 r. na podstawie pisma (nr Pers./4742/55) z dnia 13.07.1945 r. Kolejnych sześciu urzędników odwołano z dniem 21.07.1945 r.¹³⁰⁴ Listy te uzupełniono o nowych 48 nazwisk osób usuniętych z dniem 31.07.1945 r.¹³⁰⁵ Z Wydziału Osobowego planowano zatrzymać tylko 12 osób, które miały obsługiwać zwalnianie ponad 700 pracowników na placówkach. Stroną finansową zamykania spraw MSZ miał zająć się Wydział Ogólny, kwestie organizacyjne miał załatwiać Wydział Administracyjny, paszporty, wizy i legalizacje – Departament Konsularny, konsultacje prawne – Wydział Prawny. Sekcję II tworzyli jeszcze Referat Komunikacyjny, Kancelaria i Archiwum oraz 3 telefonistów i 16 woźnych. Taki był orientacyjny skład „MSZ w stanie likwidacji” 31.07.1945 r.

Sekcja II Interim Treasury Committee for Polish Questions, 1.08.–1.09.1945 r.¹³⁰⁶:

I. Kierownik
Karol Kraczkiewicz ¹³⁰⁷
II. Sekretariat (6 osób)
Wacław Białokur, Jan Librach, Leszek Meyer, Wiktor Podoski, Mieczysław Sędzielowski (przeszedł do Sekcji I), Magdalena Podhorska
III. Radca Prawny (8 osób)
Feliks Frankowski, Włodzimierz Adamkiewicz, Roman Battaglia, Tadeusz Gwiazdoski, Tadeusz Jankowski (przeszedł do Działu Opieki Społecznej), Stefan Lalicki, Lubomirski Stefan, Eleonora Grygier
IV. Wydział Konsularny (18 osób)
Józef Marlewski (przeszedł do Działu Opieki Społecznej), Juliusz Friedrich, Zbigniew Błazyński, Stanisław Włodarkiewicz, Władysław Ihnatowicz, Stanisław Jordanowski, Eugeniusz Kobyłecki, Tadeusz Praschil-Kozłowski, Tadeusz Pawłowicz, Kazimierz Rudzki, Wiktor Rybicki, Bruno Wajdemajer, Teofil Kazimierz Wierzbiański, Zygmunt Wyszyński, Wanda Ziembicka, Helena Malhomme, Maria Parczewska, Janina Raugiewicz

¹³⁰⁴ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1253, Lista urzędników MSZ mających zgłosić się po odprawy do Sekcji Finansowej Komitetu (27, Albermarle Street) w dniu 16 lipca 1946 r., 14.07.1945 r., b.p.

¹³⁰⁵ Ibidem, Lista urzędników i niższych funkcjonariuszy Centrali MSZ zwolnionych z odprawą z dniem 31 VII 1945 r. (uzupełnienie listy z dnia 16 VII b.r.), sierpień 1945 r., b.p.

¹³⁰⁶ Ibidem, Interim Treasury Committee for Polish Questions Sekcja II, skład personalny, 1.08.1945 r., b.p.

¹³⁰⁷ Dokumenty podpisywał jako „Kierownik Sekcji A.”. Wyjechał do Stanów Zjednoczonych, gdzie dostał pracę w biurze Organizacji Narodów Zjednoczonych w Nowym Jorku.

V. Wydział Osobowy (12 osób)
Antoni Zalewski, Aleksander Bacciarelli, Józef Gorzechowski, Janina Jabłońska, Olechna Karpińska, Teodor Szotek, Franciszek Witkowski, Irena Białkówna, Teofilia Jelińska, Halina Orlicka, Maria Staniszevska, Zofia Sztayn
VI. Wydział Budżetowy (Ogólny) (18 osób)
Tadeusz Januszewski, Adam Koch, Jan Komorski, Maria Konopacka, Ludwik Krotoski, Tadeusz Lisiecki, Kazimierz Nowotny-Lachowicki, Edward Pajęczkowski, Antoni Raczyński, Zofia Rekowska, Jadwiga Rojewska, Marian Staniewicz, Fryderyk Tabaczynski, Leopoldyna Urbanowska (księgowa), Henryk Wielowieyski, Jan Helcman, Antoni Żmigrodzki, Antonina Krynicka (maszynistka)
VII. Wydział Administracyjny (12 osób)
Wiktor Stankowski, Tadeusz Domaradzki, Mieczysław Habicht, Bolesław Jaworski, Leonard Konecki, Tekla Królikiewicz, Wacław Krzyżanowski, Lucjan Milanowski, Stefan Romanek, Edward Tułasiewicz, Adam Winnicki, Natalia Sobolewska
VIII. Referat Komunikacyjny (4 osoby)
Kazimiera Gimzicka, Halina Dąbrowska, Janina Radwiłłowicz, Genowefa Sadowska
IX. Kancelaria i Archiwum (6 osób)
Zdzisława Karczevska, Waleria Grabowska, Czesława Karachanjanc, Irena Lerczyńska, Róża Maria Prus-Wiśniowska, Maria Pogorzelska
Funkcjonariusze niżsi (18 osób)
Lidia Epstein, Edith Bennett, Mieczysław Graczyk, Józef Haczek, Władysław Mioduszevski, Władysław Olek, Stanisław Szymaniak, Julian Andrzejczuk, Władysław Byśko, Franciszek Chojnacki, Władysław Ciupak, Bronisław Siwicki, Franciszek Kwiatkowski, Stefan Linkiewicz, Edward Wydmański, Feliks Pelc, John Hester, Leslie Hartill

Później z liczby 85 pracowników miało zostać tylko 35 urzędników, 3 telefonistów i 16 woźnych. Trudno było określić liczbę potrzebnych urzędników, bowiem ich głównym zadaniem była obsługa placówek zagranicznych, które szybko były zamykane¹³⁰⁸. Z MSZ pracownicy odchodzili głównie poza obszar polskiej administracji (np. 16 osób do SHA-EF G.5., 1 osoba do UNRRA), nieliczni z racji posiadanego doświadczenia angażowani byli do innych „resortów” w ITC (m.in. Dział Oświaty, Dział Opieki Społecznej)¹³⁰⁹. Personel Sekcji II (czyli dawnego MSZ) liczył: 1.09.1945 r. 58 osób, pod koniec września 31 osób, w październiku 1945 r. zaledwie 11 osób¹³¹⁰. Mimo implozji całej instytucji stale

¹³⁰⁸ Zamknięto także przedstawicielstwa RP przy rządach emigracyjnych w Londynie. 31.07.1945 r. MSZ poinformowało Sekcję Finansową ITC, że należy skreślić z listy odpraw „Białokura Wacława (Poselstwo przy Rządzie Norweskim), którego przenosimy na listę 85 pracowników zatrzymanych w Centrali” – IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1253, Notatka komórki personalnej „Do przeprowadzenia ewidencyjnego” zawierająca odpisy decyzji kadrowych z sierpnia 1945 r., s. 4 dokumentu, b.d. Zob. też: W. Michowicz, *Organizacja polskiej służby...*, s. 78.

¹³⁰⁹ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1253, Notatka komórki personalnej „Do przeprowadzenia ewidencyjnego” zawierająca odpisy decyzji kadrowych z sierpnia 1945 r., s. 4 dokumentu, b.d.

¹³¹⁰ W dokumentach personalnych widać, że pracownicy podzieleni byli na 10 grup uposażenia (I, II, IIa, III, IIIa, IV, V, VI, VII, VIII), przy czym pracownicy niżsi otrzymali grupy od V do VIII.

prowadzono korespondencję z placówkami, które adresowały pisma do Londynu „Interim Treasury Committee for Polish Questions (S.II. Ministerstwo Spraw Zagranicznych) 12, Hyde Park Crescent”. Obsada placówek zagranicznych została zredukowana do minimum potrzebnego do obsługi polskich obozów emigracyjnych, szkół i szpitali na terytorium Kenii, Ugandy, Północnej Rodezji, Tanganiki i Palestyny. Wszystkie te instytucje stały się częścią administracji brytyjskiej i władze rządu warszawskiego nie miały prawa ingerować w sprawy opieki społecznej bez zgody ITC¹³¹¹. Ciekawe, że zachowały się dokumenty świadczące o działaniu placówek ITC poza terytorium wpływów Wielkiej Brytanii. W Instytucie Polskim i Muzeum im. gen. Sikorskiego można znaleźć pisma z nagłówkiem „Tymczasowy Komitet Treasury dla spraw polskich w Londynie, Delegatura na Belgię” podpisane przez „Posła RP” Stefana Glasera¹³¹². Tylko kwerenda w archiwach brytyjskich pozwoliłaby ustalić pełną strukturę i zakres pracy ITC w Wielkiej Brytanii i poza jej granicami¹³¹³.

Władze brytyjskie też przystąpiły do likwidowania spraw „dyplomatycznych” rządu londyńskiego. Za symboliczne zakończenie można uznać pismo Foreign Office do Biura Głównego Polskiego Przedstawiciela w ITC z 22.10.1945 r., które informowało o decyzji odnośnie brytyjskich dokumentów osobistych obywateli polskich, którzy posiadali przywileje i immunitety dyplomatyczne. Członkowie polskiej służby zagranicznej podczas wojny posiadali książeczki rejestracyjne (Certificate of Registration) z nadrukiem „Diplomatic” lub „Allied Government”, które zwalniały ich od postanowień ustawy o cudzoziemcach. Wszyscy posiadacze takich dokumentów (oraz ich żony i dzieci w wieku 16–20 lat) musieli zgłosić się do odpowiedniego urzędu (Aliens Registration Office, 10 Piccadilly Place) w celu wymiany na normalne książeczki¹³¹⁴. Pracownicy ITC, byli członkowie służby zagranicznej, stawali się zwykłymi urzędnikami, funkcjonującymi według tych samych zasad co Brytyjczycy. Sprawy polskie i Polacy coraz mniej wyróżniali się w pracy angielskiej administracji. Janina Radwiłłowicz, pracownik wojennego MSZ i powojennego ITC, napisała do ministra Adama Tarnowskiego: „Praca w Interim Treasury nie jest bardzo uciążliwa i płatna tak samo jak w MSZ, lecz beznadziejna, deprymująca i obca, a towarzystwo też coraz bardziej obce, z którym wcale się nie rozumiemy. Czuję się jak na wygnaniu, i życie już jest mi niemiłe. Jedyne ratunek to praca w swoim urzędzie, dla swoich spraw, proszę więc raz bardzo uprzejmie o przychylenie się do mojej prośby” przyjęcia w szeregi pracowników ministerstwa. Wkrótce otrzymała odpowiedź, że „pan

¹³¹¹ A. Mason, *British Policy Towards Poland, 1944–1956*, London 2018, s. 73. Zob. też: L. Taylor, *Polish orphans of Tengeru: the dramatic story of their long journey to Canada, 1941–1949*, Toronto, Dundurn Press 2009.

¹³¹² IPMS, zesp. A.52, Konsulat RP w Brukseli, sygn. 2, Pismo posła Glasera do MSZ w Londynie, 22.10.1945 r., b.p.

¹³¹³ W Holandii ekspozytura ITC działała w okresie 1.12.1945–31.05.1946 r., w Belgii – 07.–5.11.1945 r., w Kanadzie od 01.1946 r., w Danii – od 1.02.1946 r., uruchomiono m.in. placówki w Hiszpanii, Grecji, Portugalii i we Włoszech, zob.: R. Habielski, *Życie społeczne...*, s. 57–58; IPMS, zesp. A.46, Ambasada RP w Paryżu (Emigracja), sygn. 26, Interim Treasury Committee, 1945–1946.

¹³¹⁴ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 436, Informacja Biura Głównego Polskiego Przedstawiciela, 31.10.1945 r.

Tarnowski nie dysponuje żadnymi stanowiskami i z oferty Pani skorzystać nie może¹³¹⁵. O jakim ministerstwie była mowa?

1.3. Ministerstwo Spraw Zagranicznych „Miniatura”, lata 1945–1954

Obok ITC, i trochę wbrew jego działalności, ciągle funkcjonowały agendy nieuznanego już rządu polskiego w Londynie¹³¹⁶. Od lipca 1945 r. członkowie gabinetu Tomasza Arciszewskiego zbierali się regularnie cztery razy w miesiącu lub częściej, by pracować nad problemami politycznymi i kulturalnymi emigracji. Rada Ministrów obradowała przy Gilston Road 13. MSZ reprezentował minister Adam Tarnowski lub wiceminister Tadeusz Gwiazdoski, z referatami często występowali byli członkowie służby zagranicznej. Minister spraw zagranicznych w lipcu i sierpniu 1945 r. był niemal codziennie u prezydenta RP, gdzie rozmawiali o najważniejszych sprawach bieżących. Inni urzędnicy (Antoni Jażdżewski i Władysław Günther-Schwarzburg) regularnie referowali mu sytuację międzynarodową¹³¹⁷. To były tylko pozory regularnej pracy, bowiem „Miniaturze” ograniczono liczbę urzędników i budżet, została także pozbawiona siedziby.

W gmachu przy Hyde Park Crescent 12 wprawdzie funkcjonowali urzędnicy MSZ, ale tylko ci, którzy przeszli do ITC. Początkowo nie wiadomo było, gdzie będą działali pracownicy i resort spraw zagranicznych. Placówki miały kontaktować się bezpośrednio z ministrem Tarnowskim. 5.07.1945 r. Michał Kwapiszewski, I radca Ambasady RP w Waszyngtonie, napisał do kierowników placówek w Ameryce Północnej: „Pan Minister Tarnowski polecił mi podać do wiadomości wszystkich Panów Kierowników Placówek jego adres, a mianowicie: Mr. Adam Tarnowski, 6 Armstrong House, Manor Field 5, Putney Hill, London S.W.15. Wkrótce Panowie Kierownicy urzędów mają otrzymać dalsze instrukcje określające ich działalność. Do tego czasu Rząd Polski poleca Panom Kierownikom placówek pozostanie na miejscu. Rząd RP zamierza trwać i działać nadal”¹³¹⁸. Już następnego dnia minister Tarnowski musiał opuścić siedzibę i rozpoczął urzędowanie w prywatnym mieszkaniu Władysława Günthera. Sekretarz ministra zanotował: „Oryginalne to było urzędowanie, z powodu braku miejsca czę-

¹³¹⁵ Ibidem, sygn. 1128, List Janiny Radwiłłowicz do ministra spraw zagranicznych, 10.04.1946 r.; b.p., ibidem, Kopia pisma MSZ do Janiny Radwiłłowicz, 21.05.1946 r., b.p. Janina Radwiłłowicz Zarządzeniem Prezydenta RP z dnia 24.11.1955 r. otrzymała Złoty Krzyż Zasługi – Dz.U. RP, Londyn, 9.05.1956 r., nr 1, Komunikat o nadaniu Złotego Krzyża Zasługi, b.p.

¹³¹⁶ Ibidem, sygn. 1253, Ściśle poufne: Ministerstwo Spraw Zagranicznych (miniaturowe i konspiracyjne) od cofnięcia uznania przez Wielką Brytanię i Stany Zjednoczone dnia 5 VII 1945 r., około 1949 r., b.p.; M. Budny, *Epilog...*, s. 49.

¹³¹⁷ Antoni Jażdżewski ostatni referat przedstawił głowie państwa 15.04.1946 r., W. Schwarzburg-Günther – 28.02.1947 r., *Dziennik czynności Prezydenta RP...*, t. II.

¹³¹⁸ IPMS, Kolekcja 82, sygn. 48/9, List Michała Kwapiszewskiego do kierowników placówek w Nowym Jorku, Chicago, Pittsburghu, San Francisco, Detroit, 5.07.1945 r., k. 28.

sto trzeba było przyjmować gości, siedząc na łózkach. Ruch był wciąż duży, pojawiali się liczni przyjezdni z kontynentu, w miarę skromnych możliwości udzielana była pomoc najbardziej potrzebującym. Montowane były zaczątki emigracyjnych instytucji oświatowych i kulturalnych¹³¹⁹. W 1945 r. MSZ ulokowało się pod adresem Kensington Gore 20. Wkrótce rozpoczęto poszukiwania nowej lokalizacji. Wybór padł na gmach przy Eaton Square 108, który Günther-Schwarzburg wynajął na 20 lat na potrzeby polskiej administracji. Swoje miejsce znalazły tam wszystkie ministerstwa i prezes Rady Ministrów. Mieściła się tam też siedziba Zrzeszenia byłych Pracowników Rządu RP, które złożyło do władz miejskich wnioski o zgodę na działalność jako punkt pośrednictwa pracy. Było to naruszenie umowy dzierżawy, która przewidywała tylko prowadzenie biur, co doprowadziło do wydania we wrześniu 1947 r. decyzji administracyjnej o opuszczeniu przez Polaków domu przy Eaton Square 108. Udało się jednak załagodzić sytuację i ministerstwa prowadziły dalej swoją działalność. Pojawiły się jednak problemy finansowe związane z kryzysem budżetu rządu. Wiosną 1948 r. wystąpiły pierwsze zaległości w płatnościach, jesienią tego roku niektóre resorty przestały płacić czynsz, poza doraźnymi opłatami. W styczniu 1949 r. szukano pomysłu na zatrzymanie lokali, pojawiła się propozycja przerobienia domu na budynek mieszkalny i wynajmowanie go w całości. Koszty były jednak za duże i z dniem 31.12.1949 r. przyszedł czas wyprowadzki. Ponownie wysłano informację do placówek: „Prosimy od chwili otrzymania niniejszego komunikatu kierować, aż do odwołania, całą korespondencję na adresy prywatne: albo ministra M. Sokołowskiego 67, Wavendon Avenue, Chiswick, W.4., albo ministra T. Gwiazdoskiego, 30, Donovan Court, Drayton Gardens, London S.W.10. Nowy adres biura MSZ będzie niebawem przesłany”¹³²⁰. Urzędnicy przenieśli się do domu przy Cornwall Gardens 74¹³²¹, gdzie działali w latach 1950–1953, choć oficjalnym adresem ministra spraw zagranicznych w tym czasie był Eaton Place 43, czyli siedziba prezydenta RP. W lipcu 1953 r. MSZ opuściło lokal przy Cornwall Gardens, część rzeczy przeniesiono na Eaton Place 43, część zaś do budynku przy Emperor's Gate. Trzeba pamiętać, że ministerstwo mieściło się raptem w trzech pokojach i miało symboliczny budżet. By pokryć koszty jednej z przeprowadzek, musiało sprzedać biurko i krzesło za kwotę 17 funtów. Jak wyglądały zatem finanse Ministerstwa Spraw Zagranicznych w latach 1945–1954?

Centrala w 1945 r. miała 27 etatów, wysokość pensji wahała się od 150 funtów (minister) do 30 funtów (woźny). Sytuacja rządu na emigracji była niepewna, planowanie finansowe działalności nie wykraczało poza okres jednego miesiąca.

¹³¹⁹ AAN, zesp. 1664, sygn. 13, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska M–S, Archiwum prywatne nr 46: Tadeusz Pawłowicz, Fragment pamiętnika, s. 19 mps.

¹³²⁰ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 912, Komunikat o nowych adresach do korespondencji, 30.12.1949 r., b.p. W lipcu 1947 r. akta personalne i rzeczowe przechowywane były w Foxley, opiekował się nimi i prowadził kwerendy Władysław Józef Zaleski – ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 1128, Pismo Władysława Józefa Zaleskiego do MSZ, 3.07.1947 r., b.p.

¹³²¹ Przed lipcem 1945 r. mieściła się tam szkoła dla chłopców pod opieką Ministerstwa Opieki Społecznej.

Budżet miesięczny centrali MSZ, 1945 r. i 1948 r.¹³²²:

	1945 (funty)	1948 (funty)
wydatki personalne	430	558
wydatki różne nieustalone oraz „styczności”	413	50
wydatki rzeczowe:		
rzeczowo-administracyjne	300	130
fundusz dyspozycyjny	500	400
rozjazdy	200	5
prasa, propaganda	200	
razem	2043	1143

Kolejne miesiące i lata przyniosły redukcje, które podyktowane były kurczącymi się obowiązkami oraz rosnącymi kłopotami finansowymi. W marcu 1947 r. rząd dysponował 87 etatami – dla MSZ przewidziano tylko 18 stanowisk¹³²³. Z chwilą likwidacji Interim Treasury Committee możliwość wypłaty odprawy z tytułu odejścia ze służby zanikła. Gdy ktoś znalazł się w bardzo ciężkiej sytuacji materialnej, mógł starać się o niewielką zapomogę (zwykle 10–15 funtów) z puli Funduszu Pomocy Koleżeńskiej Urzędników MSZ. Nowi pracownicy musieli złożyć przyrzeczenie służbowe następującej treści:

„W związku z objęciem pracy w Ministerstwie Spraw Zagranicznych przyrzekam uroczystie Rzeczypospolitej Polskiej z całej duszy wiernie służyć, pożytek Państwa Polskiego i dobro publiczne według najlepszego rozumienia zawsze mając przed oczyma, przepisów prawa i zarządzeń moich władz przełożonych ściśle przestrzegać, w stosunku do spraw sobie powierzonych tajemnicy urzędowej dochować, obowiązki swoje wypełniać gorliwie i sumiennie, co własnoręcznym podpisem stwierdzam”¹³²⁴.

Projekt budżetu MSZ na rok 1946 (etaty)¹³²⁵:

stanowisko	liczba etatów	nazwisko pracownika	pensja (funty, szylingi)
Minister	1		66,10
Sekretarz Generalny	1	Gwiazdoski	50
referent spraw sowieckich	1	Gacki	45
referent spraw sowieckich	1	Weese	40

¹³²² IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1252, Domniemany miesięczny budżet „Miniatury” w roku 1945, b.p.; ibidem, Budżet Centrali, 30.06.1948 r., b.p.

¹³²³ Ibidem, Kolekcja 23A, Edward Raczyński, sygn. 1, Memorandum on Polish Civil Administration in London, 16.07.1945 r., b.p.; ibidem, Kolekcja 97, sygn. 24, Zestawienie liczby pracowników z 7 marca 1947 r., cyt. za: A. Friszke, op.cit., s. 32.

¹³²⁴ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1531, Przyrzeczenie służbowe Marii Gilar, 22.08.1952 r., b.p.

¹³²⁵ Ibidem, sygn. 699, Projekt budżetu na rok 1946, A. Centrala, b.d., b.p.

stanowisko	liczba etatów	nazwisko pracownika	pensja (funty, szylingi)
referent zachodniej Europy	1	Günther	40
referent niemiecki	1	Lalicki	40
referent środkowej Europy	1	Starzewski	45
referent anglosaski	1	Librach	40
referent organizacji międzynarodowych	1	Lubomirski	45
referent spraw administracyjnych	1	Lisiewicz	45
referent łączności	1	Friedrich	45
referent prasowy	1	Bociański	40
referent rachunkowy i dokumentacyjny	1	Wyszyński	45
sekretarz ministra	1	Pawłowicz	40
siły pomocnicze	3		90
woźni	2		60
razem	19		776,10

Dnia 1.08.1948 r. premier zakomunikował sekretarzowi generalnemu, że przewidział dla centrali MSZ dziewięć pełnych etatów: sekretarz generalny (45 funtów), pięciu referentów (po 40 funtów), sekretarz ministra (30 funtów), dwie siły pomocnicze (po 25 funtów). Pobory ministra oraz pobory dwóch woźnych miały pochodzić z innych paragrafów. Wydatki rzeczowe określono na 80 funtów, obowiązki reprezentacyjne i „styczności” 25 funtów, rozjazdy 5 funtów, fundusz specjalny 200 funtów. Razem MSZ otrzymywało 325 funtów na pensje oraz 310 funtów na inne wydatki – budżet centrali wynosił 635 funtów¹³²⁶. To były tylko założenia, które się nie sprawdziły. Finanse państwowe prawie nie działały, a tym samym sytuacja pracowników szybko i dramatycznie ulegała pogorszeniu. W tym czasie rozważano zwolnienia grupowe, o czym poinformowano urzędników. Komunikat brzmiał następująco: „Tajne. Wyczerpywanie się funduszy będących w dyspozycji Skarbu Państwa, zmusza Rząd do poczynienia daleko idących ograniczeń wydatków. Restrykcje te wejdą w życie z dniem 1 września 1948 r. i będą dotyczyć wszystkich pozycji zarówno osobowych, jak i administracyjno-rzeczowych. W związku z powyższym z dniem 1 września 1948 r. stosunek służbowy z dotychczas zatrudnionymi pracownikami Ministerstwa Spraw Zagranicznych – zostaje rozwiązany. Powyższy komunikat należy uważać za prowizoryczne wypowiedzenie pracy z dniem 1 września r.b. Decyzje, co do

¹³²⁶ Ibidem, sygn. 1252, Notatka: Projekt Pana Premiera co do Centrali, 27.07.1948 r., b.p. Przewidziano następujące etaty: minister, sekretarz generalny, referent organizacyjny, administracyjny, finansowy i personalny, referent spraw ekonomiczno-politycznych, radca prawny i ds. konsularnych i niemieckich, referent ds. anglosaskich, referent ds. Europy Zachodniej (pół dnia), referent ds. Europy Środkowo-Wschodniej, referent ds. sowieckich, referent ds. Bliskiego Wschodu, sprawy prasowe, Biuletyn MSZ, kierownik kancelarii i referent spraw łączności, kierownik archiwum (pół dnia), sekretarz ministra (pół dnia), sekretarka, dwie siły pomocnicze, referent działu prac kongresowych (pół dnia), dwóch woźnych.

ponownego zatrudnienia pewnej ilości pracowników, zapadną po powrocie Pana Ministra Spraw Zagranicznych¹³²⁷.

Dochody MSZ spadły niemal do zera, coraz mniej było czynności konsularnych, które ograniczały się do obsługi dokumentów paszportowych, próśb o wizy¹³²⁸. Skromne wpływy budżetowe całego rządu prawie sparaliżowały jego działanie. Postanowiono zwrócić się z apelem o pomoc do polskiej emigracji. Od 1949 r. istniały dwie części budżetu: pieniądze na pierwszą część pochodziły z operacji finansowych rządu, na drugą część – z dobrowolnej zbiórki na rzecz Skarbu Narodowego. Sum nie można było przesuwac między częściami, kredyty były przyznawane w cyklu miesięcznym, w tym rytmie należało się z nich rozliczać. Pieniądzy przeznaczonych na działanie MSZ od tego czasu trzeba szukać w dwóch częściach budżetu, na okres 1.07.1950–31.03.1951 r. była to kwota 23 600 zł, na funkcjonowanie placówek 17 300 zł, centrali 6300 zł. Generalnie nie były to duże sumy, przy czym cały budżet rządu wyniósł 77 200 zł. Z biegiem lat pozycje budżetowe, dotyczące pensji czy finansowania akcji niepodległościowej, ulegały redukcji. Coraz większą część funduszy przeznaczano na obsługę nieruchomości. W 1950 r. samo komorne za Eaton Place i Cornwall Gardens wyniosło 3300 zł. W latach 50. XX w. budżet składał się z już z czterech części, co wynikało z załamania się budżetu – rząd prawie nie miał dochodów. W części I zabezpieczono sumy tylko na działanie urzędu prezydenta RP oraz Wojskową Akcję Niepodległościową. Budżet MSZ umieszczono w części II finansowanej ze Skarbu Narodowego i III – z innych źródeł.

Budżet MSZ na okres od 1.07.1950 r. do 31.03.1951 r.¹³²⁹, kwoty miesięczne (w złotych):

Część I [...] Dział F. Zewnętrzna Akcja Niepodległościowa	
Rozdział 1. Ministerstwo Spraw Zagranicznych (Centrala)	
Par. a) Dyrektor	500
zwrot wydatków	100
Par. b) 3 referentów wg rzeczowego podziału czynności w MSZ	1500
Par. c) Opracowania dot. zagadnień międzynarodowych, akcja na terenie międzynarodowym, kongresy, delegacje specjalne, kontakty międzynarodowe, pomoc dla Instytutów badania spraw międzynarodowych, pomoc dla wydawnictw	3000
Par. d) Na akcję w zakresie spraw Europy Środkowo-Wschodniej	600
Par. e) Fundusz dyspozycyjny	600

¹³²⁷ Ibidem, sygn. 1531, Komunikat o zwolnieniu podpisany przez wszystkich pracowników MSZ, 27.07.1948 r., b.p.

¹³²⁸ Na przykład: IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1408, Kopia noty do Ambasady Hiszpanii w sprawie wizy dla Jerzego Gawendy, 2.08.1960 r., b.p. W l. 1945–1965 działał Komitet Obywatelski Pomocy Uchodźcom Polskim w Londynie, którym kierował Karol Poznański. Wystawiał on świadectwa moralności osobom wyjeżdżającym z Wielkiej Brytanii. Dokumenty te były uznawane przez służby kontrolne w Europie.

¹³²⁹ Dz.U. RP, Londyn, 28.08.1950 r., nr 2, poz. 1, Załącznik do art. 1 Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 28 sierpnia 1950 r. o budżecie na okres od 1 lipca 1950 r. do 31 marca 1951 r., b.p.

razem Rozdział 1	6300
Rozdział 2. Placówki	
Par. e) Irlandia	800
Par. f) Francja	1700
Par. h) Kanada	400
Par. i) Inne placówki	1000
razem Rozdział 2	3900
razem Dział F	10 200
Cześć II [...] Dział F. Zewnętrzna Akcja Niepodległościowa	
Rozdział 2 Placówki	
Par. a) Watykan	3000
Par. b) Hiszpania	1200
Par. d) Liban	1200
Par. e) Stany Zjednoczone	6000
Par. g) Niemcy (przedstawiciel polityczny)	2000
razem Rozdział 2	13 400

Rada Ministrów, na posiedzeniu 9.06.1950 r., podjęła następującą decyzję: „Rada Ministrów postanawia w dniu 15 czerwca 1950 r. zawiadomić ogół pracowników państwowych, że w bieżącym miesiącu najprawdopodobniej nie otrzymają poborów. Należność ta jest przez Rząd uznana. Natomiast od 1 lipca b.r. pracownicy muszą być niestety zwolnieni z braku na razie środków finansowych. Rząd apeluje do pracowników, aby ci z nich, którzy mogą utrzymać się, ofiarowali swą pracę bez wynagrodzenia do czasu minięcia trudności finansowych Rządu. Niezależnie od tego ministrowie muszą zredukować personel do ostatecznego minimum”¹³³⁰. Minister spraw zagranicznych Mieczysław Sokołowski dopisał na dokumencie: „Pro domo. Dnia 19 czerwca o godz. 12.30 poinformowałem wszystkich pracowników”. W sierpniu 1950 r. wysokość poborów została uregulowana na podstawie budżetu uchwalonego przez Radę Narodową. Powstały nowe tabele płac, z którymi mieli zapoznać się pracownicy. Zgodą na zaproponowane stawki był podpis pod okólnikiem prezesa Rady Ministrów. Braki w budżecie były tak duże, że urzędnicy musieli zgodzić się, by miesiąc sierpień był niepłatny. Nadal umowy o pracę obowiązywały w skali jednomiesięcznej¹³³¹. Urzędnikom MSZ zaproponowano następujące stawki miesięczne: Jan Librach 30 funtów, Stefan Lubomirski, Jan Starzewski i Juliusz Friedrich po 25 funtów, Eleonora Grygier – 20 funtów. Pieniądze na pensję dla ministra zarezerwowano w innym dziale budżetu.

Sytuacja finansowa nie ulegała poprawie i ponownie zwolniono wszystkich pracowników MSZ, m.in. w listopadzie 1950 r.¹³³² W styczniu 1952 r. odbyło się to na podstawie zarządzenia prezesa Rady Ministrów z dnia 29.12.1951 r. następującej treści: „Ze względu na

¹³³⁰ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1531, Wyciąg z protokołu Rady Ministrów, 9.06.1950 r., b.p.

¹³³¹ Ibidem, Okólnik prezesa Rady Ministrów, 31.08.1950 r., b.p.

¹³³² Ibidem, List prezesa Rady Ministrów do ministra spraw zagranicznych, 28.11.1950 r., b.p.

konieczność przeprowadzenia jak najdalej idących oszczędności budżetowych Rada Ministrów postanowiła zakończyć współpracę z dotychczasowymi pracownikami z dniem 31 stycznia 1952 r. i oprzeć organizację biur na innych podstawach. W zależności od środków, jakimi Rząd będzie dysponował, będzie się starał wyrównać powstałe ostatnio zaległości po dzień 31 stycznia 1952 r. Dziękując za dotychczasową, ofiarną współpracę, chcę zapewnić, że tylko twarda rzeczywistość zmusiła Rząd do powzięcia tej decyzji. Roman Odzierżyński Prezes Rady Ministrów¹³³³. Sekretarka w MSZ, której pensja wynosiła 20 funtów, w praktyce otrzymywała mniej, bowiem nie było więcej w kasie. Na koniec okresów rozliczeniowych lub przy odejściu z MSZ odbywały się skomplikowane rozliczenia dotyczące zaległości i wtedy wręczano pracownikowi sumy rzędu 100 funtów. By zatrzymać podstawowych pracowników i zapewnić sobie tym samym referowanie najważniejszych tematów, w centrali MSZ postanowiono angażować osoby na pół etatu. W lutym 1954 r. ministerstwo tworzyli: minister, dyrektor, referent, sekretarka oraz czterech pracowników przychodzących na pół dnia.

Liczba pracowników centrali MSZ, lata 1949–1952¹³³⁴.

data	etaty
7.03.1947 r.	18
27.07.1948 r.	16
22.02.1949 r.	13
31.08.1950 r.	6
29.12.1951 r.	9

Administracja obozu niepodległościowego przestała być atrakcyjnym pracodawcą. Urzędnicy odchodzili do innych zajęć, by zarobić na życie. Jan Weinstein, który od lat 30. XX w. kierował łącznością radiową MSZ, po wojnie w poszukiwaniu nowego pola pracy i utrzymania, „przerzucił się w dziedzinę dla siebie całkiem nową, a mianowicie wziął się do studiowania angielskiej gospodarki rolnej. W latach 1949–1953 gospodarzył ze swą dzielną żoną na fermie pod Carmarthen w południowej Walii, a w latach 1953–1968 był asystentem dyrektora angielskiego przedsiębiorstwa Cow and Gate Farms Ltd., którego centrala znajdowała się w Guildford, w hrabstwie Surrey¹³³⁵. Maria Konopacka, księgowa w centrali, prosiła w 1947 r. o pomoc w sfinansowaniu nauki w Akademii Kroju i Modelowania. Zygmunt Nagórski i Karol Poznański, konsulowie z ogromnym doświadczeniem zawodowym i prawnym, otworzyli w Londynie w 1953 r. firmę doradczą w zakresie prawa międzynarodowego. Jan Karszo-Siedlewski wyjechał do Stanów Zjednoczonych, w 1954 r. przyjął obywatelstwo amerykańskie. Oczywiście to tylko nieliczne przykłady losów pracowników MSZ, każdy z nich bowiem to oddzielna opowieść. Powoli i nieubłaganie szeregi urzędników przerzedzały się, także ze względu na wiek. 15.04.1950 r. zmarł Ta-

¹³³³ Ibidem, Zarządzenie prezesa Rady Ministrów dot. zwolnień urzędników, 29.12.1951 r., b.p.

¹³³⁴ Ibidem, Teczka „Zwolnienia pracowników, uchwały Rady Ministrów w sprawie wynagrodzeń”.

¹³³⁵ K. Smogrzewski, op.cit., s. 233.

Nekrologi w imieniu „Kolegów z Ministerstwa Spraw Zagranicznych” publikowane w prasie polonijnej, 1946 r. (IPMS)

deusz Gwiazdoski, sekretarz generalny MSZ, członek-założyciel Instytutu Badania Spraw Międzynarodowych w Londynie (1946–1950).

Emigracja polska w Wielkiej Brytanii była negatywnie nastawiona do Polaków przyjeżdżających znad Wisły. Do wyjątków należała Ada Kaczkowska, która miała piękną kartę zapisaną podczas II wojny światowej. Prawie cały ten okres działała w strukturach państwa podziemnego, i co ważne, w komórkach konspiracyjnego MSZ, czyli „Mocy”. Po wyzwoleniu udało jej się wyjechać z Polski i już w grudniu 1945 r. zgłosiła się do Edwarda Raczyńskiego, który zatrudnił ją w ITC. Później, od października 1948 r. do października 1954 r. pracowała w „Komitecie dla Spraw Oświaty Polaków w Wielkiej Brytanii”. Generalnie jednak istniały duże obawy wobec kontaktów z osobami z kraju, szczególnie byłymi prominentami lub urzędnikami, którzy „wybrali wolność”. Zastanawiano się, czy można przyjąć ich do lokalnej społeczności. W 1953 r. Karol Poznański napisał na ten temat opinię prawną: „Dzisiaj przebywa w różnych państwach zachodnich spora liczba urzędników reżymowych dyplomatycznych i gospodarczych, którzy uzyskali prawo azylu w poszczególnych krajach. Ludzie ci są poza nawiasem polskiej społeczności niepodległościowej. Tu i ówdzie czynione są jednak ze strony tych ludzi usiłowania wślizgnięcia się do społeczności niepodległościowej, uzyskawszy uprzednio pośrednią »cichą rehabilitację«, a to różnymi drogami i różnymi metodami – czy to poprzez członkostwo w jakichś polskich organizacjach społecznych lub naukowych, albo wyznaniowych, czy to w drodze uzyskania paszportu polskiego legalnego Rządu, czy też wreszcie w drodze towarzyskich kontaktów z osobistościami odgrywającymi pewną rolę w życiu społecznym i politycz-

nym obozu niepodległościowego. Niebezpieczeństwo tego rodzaju infiltracji nie wymaga bliższego omówienia¹³³⁶. Jedynym sposobem otrzymania „rehabilitacji” było złożenie wniosku do Sądu Obywatelskiego powołanego na mocy Dekretu Prezydenta RP z dnia 8.09.1950 r. Chodziło o rozstrzygnięcie, czy danej osoby dotyczył art. 2a wspomnianego dokumentu, czyli „czyny sprzeczne z obowiązkami obywatelskimi lub działające na szkodę polskiego dobra ogólnego”¹³³⁷.

Budżet centrali MSZ w latach 1951–1954¹³³⁸, kwoty miesięczne (w złotych):

Część I [...] Dział E. Zewnętrzna Akcja Niepodległościowa			
Rozdział 1. Ministerstwo Spraw Zagranicznych			
	1951–1952	1952–1953	1953–1954
Minister spraw zagranicznych	600		
reprezentacja i zwrot wydatków	200		
Dyrektor	400	600	600
zwrot wydatków	200		
referent spraw ogólnych	200	500	500
zwrot wydatków	100		
4 referentów wg rzeczowego rozdziału czynności	1700		
maszynistka	400	400	500
działalność międzynarodowa	4600		
a) opracowania i kontakty międzynarodowe		2300	1500
b) subwencje i wydawnictwa		3400	2200
wydatki kancelaryjne		300	360
fundusz dyspozycyjny	600	300	300
referent dla kontaktów zagranicznych			500
razem Rozdział 1	9000	7800	6460

¹³³⁶ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1128, Opinia dla MSZ w sprawie byłego konsula reżymowego Henryka Morskiego, 23.10.1953 r., s. 1 dokumentu.

¹³³⁷ Ustawa o Sądach Obywatelskich na obczyźnie, Dz.U. RP 1950, nr 3, poz. 2.

¹³³⁸ Dz.U. RP, Londyn, 20.04.1951 r., nr 1, poz. 1, Załącznik do art. 1 Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 kwietnia 1951 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 kwietnia 1951 r. do 31 marca 1952 r., b.p.; ibidem, 29.02.1952 r., nr 1, poz. 1, Załącznik do art. 1 Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 29 lutego 1952 r. o zmianie Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 kwietnia 1951 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 kwietnia 1951 r. do 31 marca 1952 r., b.p.; ibidem, 31.03.1952 r., nr 2, poz. 2, Załącznik do Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 31 marca 1952 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 kwietnia 1952 r. do 31 marca 1953 r., b.p.; ibidem, 26.06.1953 r., nr 1, poz. 2, Załącznik do Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 22 czerwca 1953 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 lipca 1953 r. do 30 czerwca 1954 r., b.p.

Przytoczone kwoty zostały określone w „złotyach Polski Niepodległej”. Pytanie, ile był wart złoty? Przed wojną jeden funt kosztował 24,84 złote, według liczb z budżetu w latach 50. XX w. jeden funt miał wartość 20 „złotych Polski Niepodległej”. W 1953 r. zmieniono okres budżetu państwowego. Odpowiednim dekretem wprowadzono zasadę, że rok budżetowy rozpoczynał się 1 lipca, a kończył 30 czerwca roku następnego¹³³⁹. Do działania MSZ przywiązywano stosunkowo dużą wagę. W dekrete budżetowym prezydent RP zaznaczył, że w razie uzyskania oszczędności minister skarbu miał prawo przyznać dodatkowe kredyty w pierwszej kolejności na wzmocnienie akcji na arenie międzynarodowej, później dopiero na inne cele, takie jak rozwój kultury polskiej czy propaganda.

W praktyce po 1945 r. marginalizacja służby zagranicznej obozu niepodległościowego sprawiła, że nie było żadnych ważnych zwrotów akcji w polityce zagranicznej. 6.07.1945 r. służba zagraniczna „przestała istnieć jako skoordynowany i normalnie uznawany przez kraje zagraniczne i normalnie funkcjonujący resort niepodległego państwa”¹³⁴⁰. Polityka zagraniczna rządu londyńskiego miała cztery cele strategiczne: po pierwsze – stale protestować przeciwko postanowieniom konferencji jałtańskiej, w szczególności utracie ziem wschodnich, po drugie – wywierać presję na państwa zachodnie, by uznały granicę na Odrze i Nysie Łużyckiej, po trzecie – wpływać na polityków w Europie i na świecie w celu nasilenia ich krytycznego nastawienia do rządu warszawskiego i wspierania działań opozycyjnych w kraju, po czwarte – przypominać wszystkim o legalnych władzach Rzeczypospolitej Polskiej w Londynie. Nie było jednak skutecznego sposobu realizowania tych zadań, sprawę polską promowano jedynie w postaci memoriałów, deklaracji i oświadczeń kierowanych do polityków¹³⁴¹. Liderzy światowi nie przyjmowali tych dokumentów i idee obozu niepodległościowego uważali wręcz za niebezpieczne. Według nich w nowym powojennym łańdże Polska znalazła się za żelazną kurtyną i nie było siły, by to zmienić. Polski rząd w Warszawie był partnerem w rozmowach, w których pośredniczyły „warszawskie” placówki dyplomatyczne¹³⁴². Najnowszy, szósty tom *Historii dyplomacji polskiej*, obejmujący lata 1945–1989, opisuje tylko dzieje dyplomacji krajowej. Wojciech Materski, autor rozdziału podsumowującego, napisał tylko: „należy pamiętać o istnieniu tego [londyńskiego] drugiego ośrodka, nieuwzględnionego w naszej pracy. Ośrodka o niekwestionowanych zasługach, jeśli chodzi o manifestowanie braku zgody na włączenie Polski do

¹³³⁹ Ibidem, 1.12.1952 r., nr 3, poz. 4, Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 1 grudnia 1952 r. o okresie budżetu państwowego, b.p.

¹³⁴⁰ M. Budny, *Epilog...*, s. 49.

¹³⁴¹ Minister spraw zagranicznych pisał np.: „W imieniu Rządu RP przebywającego na wygnaniu mam zaszczyt przekazać wyrazy naszego pełnego poparcia dla Rezolucji Rady Bezpieczeństwa, wzywającej wszystkie narody do udzielenia pomocy Republice Koreańskiej w jej walce z agresją komunistyczną” – ibidem, zesp. A.11.E, sygn. 436, Nota Mieczysława Sokołowskiego, ministra spraw zagranicznych, do Trygve Lie, sekretarza generalnego ONZ, 1950 r. [?], b.p.; zob. też: ibidem, sygn. 819, Exposé ministra spraw zagranicznych i wiceministra, 1947–1948.

¹³⁴² Szerzej zob.: K. Tarka, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa 2003; *Kierownictwo obozu niepodległościowego na obczyźnie 1945–1990*, red. A. Szkuta, Londyn 1996; Seria „Druga Wielka Emigracja”, t. 1: A. Friszke, *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999, t. 2: P. Machcewicz, *Emigracja w polityce międzynarodowej*, Warszawa 1999, t. 3: R. Habielski, *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa 1999.

sowieckiej strefy hegemonii, który wciąż przypominał Zachodowi wstyd Jałty, w momentach przełomowych (1956, 1970, 1980–1981, 1989) inspirował międzynarodową atmosferę przychylności wobec polskich dążeń niepodległościowych¹³⁴³. W tych kurtuazyjnych słowach historyk oddał brak mocy sprawczej dyplomatów „londyńskich”, których jedynym środkiem działania było „manifestowanie braku zgody”.

Na forum międzynarodowym obozu londyńskiego nie było. Z biegiem miesięcy i lat uszczupleniu uległy także prerogatywy samego Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Dekretem Prezydenta RP z dnia 30.06.1949 r. utworzono Ministerstwo dla Spraw Obywateli Polskich na Obczyźnie¹³⁴⁴. Powołana instytucja realizowała wiele zadań wcześniej zarezerwowanych dla służby zagranicznej. Do zakresu działania należało: „a) opieka nad uchodźstwem politycznym; b) utrzymanie łączności z ośrodkami organizacyjnymi emigracji i udzielanie im pomocy; c) wzbudzanie zainteresowania sprawami Kraju i uchodźstwa wśród organizacji obywateli obcych polskiego pochodzenia”. Nowe ministerstwo miało przejąć w całości funkcje Ministerstw: Pracy i Opieki Społecznej oraz Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, z kompetencji MSW – sprawy polityczne i społeczne polskich skupisk na obczyźnie oraz sprawy nadzoru i opieki nad organizacjami społecznymi. Z Ministerstwem Spraw Zagranicznych miało ściśle współpracować w zakresie spraw „emigracyjno-konsularnych”. Szefem nowego ministerstwa został Zygmunt Rusinek, który pełnił tę funkcję od 20.07.1949 r. do 1954 r.

Oprócz topniejących zadań, obowiązków, budżetu, kurczył się także kredyt zaufania rządu. Emigracja była świadkiem prawie permanentnych sporów w obozie politycznym w Londynie. Głównym powodem braku porozumienia było stanowisko prezydenta RP, a tak dokładnie to kwestia następstwa. Po śmierci Władysława Raczkiewicza na fotelu prezydenta miał zasiąść Tomasz Arciszewski. Zamiast niego urząd objął August Zaleski, co wywołało podział na zwolenników nowego prezydenta i jego rządu oraz przeciwników, czyli części partii politycznych (PPS, SN, NiD i PSL „Odłam Jedności Narodowej”), które w grudniu 1949 r. powołały Radę Polityczną¹³⁴⁵. W Ministerstwie Spraw Zagranicznych większość urzędników opowiedziała się za prezydentem Zaleskim, chociaż niektórzy, jak radca Stefan Lubomirski, otwarcie wyrażali niechęć wobec tej sytuacji.

Władysław Günther napisał: „Będąc obecny na Podwieczorku Stowarzyszenia Urzędników Służby Zagranicznej, w lokalu Samopomocy Lotniczej, dnia 6 grudnia [1949 r.] znajdowałem się w chwili przybycia PP Prezydentostwa Zaleskich w hallu wiodącym do głównej sali lokalu – dzięki czemu zauważyłem, że wprowadzają ich jedynie państwo Białokurowie. W dalszym ciągu zebrania pan Białokur skarżył mi się na Lubomirskiego, że gdy, w charakterze Sekretarza Stowarzyszenia, zwrócił się doń jako do Prezesa tegoż Stowarzyszenia, aby wspólnie zejść na dół i witac Państwa Prezydentostwa u drzwi wchodowych, Lubomirski uchylił się od tego obowiązku. Radca Białokur dał jednocześnie wyraz

¹³⁴³ W. Materski, *Bilans okresu*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. VI: 1944/1945–1989, pod red. W. Materskiego i W. Michowicza, Warszawa 2010, s. 931.

¹³⁴⁴ Dz.U. RP, Londyn, 20.10.1949, nr 3, poz. 2, s. 11–12. Zlikwidowane 16.04.1957 r., na jego miejsce powołano Ministerstwo Zagadnień Polskiej Emigracji Politycznej.

¹³⁴⁵ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 831, Zgon Prezydenta Raczkiewicza – objęcie urzędu przez Augusta Zaleskiego, 1947 r.

swej goryczy co do ogólnej postawy politycznej Lubomirskiego¹³⁴⁶. Walne Zgromadzenie Stowarzyszenia Urzędników Służby Zagranicznej podczas głosowania odebrało Lubomirskiemu fotel prezesa, oficjalnie na podstawie zarzutu, że sabotował zbiórkę pieniędzy na Skarb Narodowy. Nowym szefem został były konsul generalny Mieczysław Grabiński. Nikt z „Miniatury” nie chciał występować przeciwko niemu, bowiem tajemnicą poliszynela było, że w przypadku dojścia Rady Politycznej do władzy Stanisław Lubomirski był mocnym kandydatem na stanowisko sekretarza generalnego MSZ.

Mieczysław Sokołowski, szef MSZ, rezygnując ze stanowiska w styczniu 1954 r., napisał: „Czułem się zmęczony, no i zniechęcony ostatnim okresem tej służby, która bardziej przybierała charakter »trwania na posterunku« w atmosferze stałych konfliktów – mniej rzeczowych i coraz bardziej zaostrzających się personalnych a zawsze jałowych – gdy ludzie starali się powetować pustkę zużyciem czasu na drobne rozgrywki, naśladowujące życie polityczne normalnego państwa”¹³⁴⁷. Mimo tych gorzkich słów wspomnień, oficjalnie żegnając się z pracownikami – jako minister spraw zagranicznych – starał się ich zmotywować do dalszej działalności. W liście do kierowników placówek napisał: „W chwili gdy przekazuję swojemu następcy kierownictwo pracami Ministerstwa, uważam za swój miły obowiązek przesłać na ręce Kierowników Placówek dla wszystkich Kolegów i Koleżanek najszczerze wyrazy podziękowania i uznania za współpracę.

W warunkach niezmiennie trudnych jedynie nieliczne placówki mogły – jak wiadomo – korzystać ze skromnej pomocy materialnej, niepokrywającej zresztą wszystkich wydatków. Znaczna większość Kolegów i Koleżanek oddawała swoją pracę Państwu Polskiemu nieodpłatnie, nieraz z poważnym narażeniem interesów własnych.

Dzięki tej ofiarności można było utrzymać w ruchu poważny i fachowy aparat służby dyplomatycznej polskiej, stanowiący zarówno widomy znak istnienia niepodległego Państwa Polskiego z konstytucyjnym Prezydentem i Rządem na czele, jak i wysoce wartościowe narzędzie walki o niepodległość, którego zazdroszczą nam inne narody opływające przez Rosję. Nie mam wątpliwości, że wszyscy członkowie naszej służby potrafią w dalszym ciągu utrzymać tego ducha ofiarności i dyscypliny państwowej, w rzetelnej współpracy z nowym Ministrem Spraw Zagranicznych Panem Stanisławem Janikowskim, w którego wypróbowane ręce Pan Prezydent Rzeczypospolitej złożył obecnie ster naszej polityki zagranicznej”¹³⁴⁸.

Przekazanie stanowiska odbywało się jeszcze z poszanowaniem dobrych zasad. Akt odwołania ze stanowiska z dnia 8.12.1953 r. miał podpisy prezydenta Augusta Zaleskiego i prezesa Rady Ministrów Romana Odzierżyńskiego. Mieczysław Sokołowski mógł pełnić obowiązki do czasu powołania nowego rządu¹³⁴⁹. W tej sytuacji w doku-

¹³⁴⁶ Ibidem, sygn. 1128, List Władysława Günthera do ministra spraw zagranicznych Mieczysława Sokołowskiego, 20.07.1950 r., b.p.

¹³⁴⁷ *Wspomnienia Mieczysława Sokołowskiego ministra spraw zagranicznych w rządzie RP na uchodźstwie w latach 1949–1953*, oprac. K. Tarka, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2003, nr 3 (13), s. 192.

¹³⁴⁸ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1128, Okólnik ministra spraw zagranicznych do kierowników placówek, 18.01.1954 r., b.p.

¹³⁴⁹ Dz.U. RP, Londyn, 27.01.1954 r., nr 1, Zwolnienie z funkcji ministra spraw zagranicznych, b.p.

mencie zwalniającym pojawiała się formuła: „zwalniam Pana z urzędu Ministra Spraw Zagranicznych i powierzam Panu sprawowanie obowiązków do czasu powołania nowego Rządu”. Zabiegi wokół powołania nowego gabinetu niekiedy przeciągały się i mimo luki w datach ciągłość sprawowania urzędu była zachowana. Przyjęło się, że jako p.o. nie podejmował kluczowych decyzji. Nowy minister przyjechał z placówki w Rzymie. 26.01.1954 r., na londyńskiej stacji kolejowej „Victoria”, przedwojennym zwyczajem, przywitali go przyjaciele i współpracownicy. Następnego dnia został zaprzysiężony przez prezydenta RP.

Wkrótce jednak doszło do kryzysu politycznego, który postawił znak zapytania nad działaniem polskiej administracji. Prezydent August Zaleski 8.06.1954 r. poinformował, że pozostaje na stanowisku i mianował swoim ministrem spraw zagranicznych Stanisława Mackiewicza. Doszło do podziału na dwa obozy: „Zamek” (zwolennicy Augusta Zaleskiego) i Tymczasową Radę Jedności Narodowej (pozostali urzędnicy). W sierpniu 1954 r. powstała Rada Trzech i Egzekutywa Zjednoczenia Narodowego (EZN). Przez wiele lat trwało dublowanie się władz i kompetencji. Większość emigracyjnych dyplomatów poparła EZN. Do Rady Trzech obok Władysława Andersa i Tomasza Arciszewskiego wszedł Edward Raczyński. 9.08.1954 r. „zamkowy” minister spraw zagranicznych zwolnił go ze służby.

1.4. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, lata 1945–1954¹³⁵⁰

Minister spraw zagranicznych (1 etat) ¹³⁵¹		
Adam Tarnowski	-5.07.1945–7.04.1949	minister, 10.02.1949 odwołanie
Mieczysław Sokołowski	7.04.1949–10.08.1950	kierownik
Mieczysław Sokołowski	10.08.1950–8.01.1954	minister, 8.12.1953 odwołanie
Stanisław Janikowski ¹³⁵²	18.01.–8.06.1954	kierownik MSZ, 13.05.1954 odwołanie
Podsekretarz stanu, sekretarz generalny (1 etat)		
Tadeusz Gwiazdoski	1.08.1945–15.04.1950	z-ca ministra i sekretarz generalny, minister pełnomocny
Jan Librach	-1.09.1950	z-ca sekretarza generalnego
Jan Librach	1.09.1950–24.06.1954	z-ca ministra

¹³⁵⁰ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1253, Ścisłe poufne: Ministerstwo Spraw Zagranicznych (miniatury i konspiracyjne) od cofnięcia uznania przez Wielką Brytanię i Stany Zjednoczone dnia 5 VII 1945 r., około 1949 r., b.p. Struktura tylko na lata 1945–1947, później trwały stałe redukcje osobowe.

¹³⁵¹ Adam Tarnowski i Stanisław Janikowski byli zawodowymi dyplomatami z dużym doświadczeniem zawodowym, Mieczysław Sokołowski nie należał do korpusu służby zagranicznej, był ekonomistą.

¹³⁵² *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 173–174.

Dział Organizacyjny i Osobowy (1 etat)		
Adam Lisiewicz, minister pełnomocny	1.08.1945–21.04.1948	(kierownik Działu Ogólnego –11.–12.1945)
Juliusz Friedrich	1948-	
Dział Administracyjny i Łączności (1 etat)		
Juliusz Friedrich, konsul	1.08.1945–1.10.1954	kasa
Dział Archiwalny (1 etat)		
Władysław Sidorowicz	1.08.1945–1949	konsul
Juliusz Friedrich	1949–1.10.1954	radca
Protokół Dyplomatyczny i Sprawy Zlecone (1 etat)		
Antoni Jazdzewski	1.08.1945–31.01.1952	minister pełnomocny
Sekretarz ministra spraw zagranicznych (1 etat)		
Wacław Białokur	1.08.1945–1.09.1948	radca legacyjny
Tadeusz Lubaczewski	1948-	
Kancelaria i Sekretariat (3 etaty)		
Róża Blomfield-Wisniowska	1.08.1945–30.04.1949	
Eleonora Grygier	1.08.1945–24.08.1952	
Magdalena Podhorska	1.08.1945–31.08.1948	
Dział Anglosaski (Wielka Brytania, Stany Zjednoczone), Dominiów Brytyjskich i Ameryki Południowej (1 etat)		
Jan Librach, radca ambasady	1.08.1945–1950-	
Dział Rosyjski (3 etaty)		
Tadeusz Jankowski	1.08.1945-	radca ambasady
Eugeniusz Weese	1.08.1945–31.01.1952	radca
Franciszek Kapeliński	1.02.1946–11.10.1947	
Dział Ukraiński i Białoruski (1 etat)		
Stanisław Paprocki	1.08.1945-	dyrektor ministerialny
Dział Niemiecki, Organizacji Międzynarodowych i Radca Prawny (1 etat)		
Stefan Lubomirski	1.08.1945–31.01.1952	radca ambasady
Dział Europy Środkowo-Wschodniej (1 etat), Biuro Studiów (2 etaty)		
Jan Starzewski	1.08.1945–31.01.1952	minister pełnomocny
Jarosław Żaba		Biuro Studiów
Józef Poniatowski		Biuro Studiów
Dział Zachodnio-Europejski (1 etat)		
Władysław Günther-Schwarzburg	1.08.1945–31.03.1949	minister pełnomocny
Dział Bliskiego Wschodu (1 etat)		
Tadeusz Lubaczewski	1.08.1945–31.01.1952	radca legacyjny, konsul

Dział Ekonomiczno-Finansowy, Zagadnienia Uchodźcze, Emigracyjne, Opiekuńcze i Międzynarodowe Gospodarcze (sprawy ekonomiczno-społeczne) (1 etat)		
Mieczysław Sokołowski	1.01.1946–7.04.1949	
Tadeusz Lubaczewski	7.04.1949–1.04.1951	radca legacyjny
Dział Prasowy (2 etaty)		
Jan Bociański	1.08.1945-	konsul
Zbigniew Błażyński		radca ministerialny
Woźni (3 etaty)¹³⁵³		
Władysław Olek	1.08.1945–31.08.1948	
Mieczysław Graczyk	1.08.1945–31.08.1948	
Władysław Mioduszewski	1.08.1945-	

1.5. Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz Dział Spraw Zagranicznych Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego, lata 1954–1972

Rozbicie obozu politycznego miało swoje odbicie w działalności na forum międzynarodowym. Polscy przedstawiciele reprezentowali albo grupę skupioną wokół prezydenta, albo Radę Trzech i Egzekutywę Zjednoczenia Narodowego. Te dwa ośrodki władzy miały swoich ministrów spraw zagranicznych. Na „Zamku” sprawami zagranicznymi kierowali kolejno: Stanisław Mackiewicz (l. 1954–1955), Aleksander Zawisza (l. 1955–1970) i Jerzy Gawenda (l. 1970–1972). W drugim obozie za Dział Spraw Zagranicznych EZN odpowiadał Jan Starzewski (27.08.1954–18.07.1972 r.) – zawodowy dyplomata, który pracował w służbie zagranicznej od 1918 r. W Stanach Zjednoczonych swoją politykę zagraniczną prowadził także Polski Narodowy Komitet Demokratyczny (PNKD), który został powołany w 1950 r. przez polityków Polskiego Stronnictwa Ludowego, Stronnictwa Pracy i Stronnictwa Demokratycznego. W połowie lat 50. XX w. „Zamek” utracił autorytet i wpływ, jego przedstawiciele „przeszli” do obozu EZN. Prezydent próbował przeciwdziałać temu, wyznaczając nowych swoich reprezentantów, co wywołało jedynie zamieszanie i brak zrozumienia działania Polaków. Nawet w Zgromadzeniu Europejskich Narodów Ujarmionych na ogólną pulę 15 polskich miejsc, 11 należało do przedstawicieli EZN, a 5 do polityków PNKD. W Londynie jedynym Polakiem zapraszany na rozmowy był Edward Raczynski.

Podział obozu „londyńskiego” źle wpłynął na służbę zagraniczną. I nie była to kwestia zewnętrznego prestiżu, ale spadek poparcia społecznego i prosty brak funduszy na działanie. Ostatni wspólny minister spraw zagranicznych Stanisław Janikowski na tydzień przed rezygnacją pisał do premiera, że MSZ nie otrzymało dotacji za maj i połowy kwoty za kwiecień, czyli razem 165 funtów. Ponadto Skarb Narodowy nie otrzymał dyspozy-

¹³⁵³ Po raz ostatni w projektach budżetu woźni pojawili się w maju 1949 r.

Paszport dyplomatyczny przedłużony w 1940 r., 1945 r., 1947 r., 1958 r. oraz 1962 r. (AMSZ)

z nich nie wpływał na kształt budżetu. Trzeba było liczyć na pieniądze z puli rządowej. Głównym „dochodem” Rzeczypospolitej (prawie 74%) były wpływy ze sprzedaży znaczków Skarbu Narodowego, następnie bezpośrednie wpłaty „na pomoc Rządowi” oraz zyski z prenumeraty „Rzeczypospolita Polska”. W celu pozyskania dodatkowych sum wprowadzono w życie Dekret Prezydenta RP z dnia 16.07.1956 r. o bezprocentowej Pożyczce Niepodległości w wysokości 200 tys. zł. Pożyczka była zaciągana u obywateli polskich, którzy wykupywali obligacje imienne (wielokrotność 100 zł). „Za zwrot Pożyczki odpowiadać będzie Państwo Polskie po odzyskaniu Niepodległości całym swym majątkiem i dochodami”¹³⁵⁶.

¹³⁵⁴ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1252, Pismo kierownika MSZ Stanisława Janikowskiego do prezesa Rady Ministrów i kierownika Ministerstwa Skarbu Jerzego Hryniewskiego, 1.06.1954 r., b.p. W chwili ustąpienia ze stanowiska minister Janikowski przekazał protokołarnie wszystkie resortowe „fundusze budżetowe” – 125 funtów, 17 szylingów i 6,5 pensa – ibidem, Protokół zdawczo-odbiorczy, 9.06.1954 r., b.p.

¹³⁵⁵ Dz.U. RP, Londyn, 2.11.1954 r., nr 14, poz. 16, Załącznik do art. 1 Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 31 października 1954 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 lipca 1954 r. do 30 czerwca 1955 r., b.p.

¹³⁵⁶ Ibidem, 16.07.1956 r., nr 2, Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 lipca 1956 r. o bezprocentowej Pożyczce Niepodległości, b.p.

cji co do wypłaty placówkom dotacji budżetowej na miesiące lipiec i sierpień, co groziło załamaniem się działalności przedstawicieli rządu na świecie¹³⁵⁴. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, pozostałe przy Augustcie Zaleskim, tworzyło kilka osób. W budżecie na rok 1954–1955 przewidziano pieniądze tylko na cztery osoby: ministra, dyrektora, referenta oraz maszynistkę¹³⁵⁵. Warto zaznaczyć, że stale opłacano także lokal w Dublinie, gdzie przechowywano archiwalia MSZ z okresu wojny.

Dochody resortu były prawie zerowe. MSZ jako jedyna instytucja państwowa mogło pobierać opłaty za świadczenia i robiło to na podstawie ustaw o opłatach stemplowych i konsularnych. Czynności tych było jednak bardzo mało i zysk

Budżet centrali MSZ na okres od 1.07.1956 r. do 30.06.1957 r.¹³⁵⁷:

	złoty tygodniowo	złoty rocznie	funt tygodniowo	funt rocznie
Wydatki „Skarb Narodowy” [...] Dział E. Ministerstwo Spraw Zagranicznych				
Wydatki personalne				
par. 1) minister	120	6240	6	312
par. 2) referenci	120	6240	6	312
par. 3) sekretarka	100	5200	5	260
razem personalne	340	17 680	17	884
Wydatki rzeczowe				
par. 4) wydawnictwa (Biuletyn)	60	3120	3	156
par. 5) działalność międzynarodowa	100	5200	5	260
par. 6) utrzymanie placówek zagranicznych	1600	83 200	80	4160
par. 7) wydatki kancelaryjne i pocztowe	40	2080	2	104
par. 8) fundusz dyspozycyjny MSZ	60	3120	3	156
razem rzeczowe	1860	96 720	93	4836
razem wydatki Dział E	2200	114 400	110	5720
Dział F. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych	260	13 520	13	676
Dział G. Ministerstwo Obrony Narodowej	620	32 240	31	1612
Dział H. Ministerstwo Skarbu	1420	73 840	71	3692
Dział J. Ministerstwo dla Spraw Obywateli Polskich na Obczyźnie	960	49 920	48	2496
cała administracja	8590	446 680	439	22 334

W latach 50. XX w. MSZ posiadało największy budżet ze wszystkich resortów rządu w Londynie, a w nim najwięcej pieniędzy przeznaczono na działalność nielicznych już placówek. Z każdym rokiem coraz mniej naszych misji na świecie było lojalnych wobec ministra spraw zagranicznych podlegającego prezydentowi Zaleskiemu. W 1960 r. były to na pewno tylko poselstwa w Madrycie i Oslo.

¹³⁵⁷ Ibidem, 16.07.1956 r., nr 2, poz. 1, Załącznik do art. 1 Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 30 czerwca 1956 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 lipca 1956 r. do 30 czerwca 1957 r., b.p. Utrzymanie domu przy Eaton Place 43 (780 zł tygodniowo) przekraczało budżet całego Ministerstwa Obrony Narodowej (620 zł tygodniowo).

W połowie lat 60. XX w. budżet MSZ składał się z pięciu paragrafów: zwrot kosztów ministra (130 funtów rocznie), urzędnik (156 funtów), sekretarka (156 funtów), działalność międzynarodowa (520 funtów) oraz wydatki kancelaryjne i pocztowe (104 funty). Całość wydatków służby zagranicznej wynosiła 1066 funtów rocznie i stanowiła 8% wydatków całej administracji grupy Zaleskiego¹³⁵⁸.

Kilkanaście pierwszych miesięcy pokazało, że grupa polityczna skupiona wokół Augusta Zaleskiego nie zdobyła zaufania, szczególnie poza Wielką Brytanią. Wszelkimi sposobami starano się zaradzić temu. Prezydent Zaleski nadawał awanse i wyróżnienia osobom deklarującym poparcie, np. przedstawiciel Rządu RP w Norwegii, minister pełnomocny Czesław Pruszyński, 19.04.1955 r. otrzymał tytuł „Ambasadora Rzeczypospolitej”¹³⁵⁹. Prezydent RP zarządzeniem z dnia 3.07.1957 r. nadał Krzyż Kawalerski Orderu Odrodzenia Polski konsulowi Konstantemu Galasowi „za zasługi w długoletniej służbie państwowej i za ofiarną pracę społeczną”¹³⁶⁰.

Te posunięcia jednak miały za małą skalę. Potrzebne były rozwiązania systemowe. Już w marcu 1955 r. Dekretem Prezydenta RP powołano nowych urzędników w misji zagranicznej – delegatów Rządu Rzeczypospolitej Polskiej¹³⁶¹. Były to osoby pracujące na konto Ministerstwa dla Spraw Obywateli Polskich na Obczyźnie, a nominowane na stanowiska decyzją Rady Ministrów. W tym aspekcie trochę przypominało to wcześniejsze zasady funkcjonowania służby zagranicznej. Tu wyraźnie zaznaczono jednak, że nie podlegali oni MSZ. W krajach, gdzie byli już dyplomatyczni lub konsularni przedstawiciele Rządu RP, delegaci mieli ściśle z nimi działać i nic więcej. Być może była to kolejna odsłona sporu we władzach emigracyjnych. „Delegaci” byli ludźmi Zaleskiego i „Zamku” rywalizującymi za granicą ze zwolennikami Rady Trzech i Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego. Przy likwidacji Ministerstwa dla Spraw Obywateli Polskich na Obczyźnie i utworzeniu na jego miejsce Ministerstwa Zagadnień Polskiej Emigracji Politycznej 16.04.1957 r. delegaci mieli przejść pod kontrolę MSZ. W dekrete (art. 4, podpunkt b) napisano, że czynności „dotyczące Delegatów Rządu Rzeczypospolitej Polskiej, którzy w myśl powołanego wyżej dekretu mają być ustanowieni w innych, poza Wielką Brytanią, krajach, przejmie Ministerstwo Spraw Zagranicznych”¹³⁶². W kolejnych jednak budżetach „wydatki kancelaryjne Delegatów Rządu RP” (156 funtów rocznie) znalazły się w zestawieniu Działu L, czyli finansach Ministerstwa Zagadnień Polskiej Emigracji Politycznej. Ilu było delegatów?

¹³⁵⁸ Ibidem, 22.12.1966 r., nr 6, poz. 6, Załącznik do art. 1 Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 15 grudnia 1966 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia 1967 r. do 31 grudnia 1967 r., s. 29.

¹³⁵⁹ Ibidem, 23.08.1955 r., nr 4 część II, Nadanie tytułu ambasadora Rzeczypospolitej, b.p.

¹³⁶⁰ Ibidem, 1.07.1957 r., nr 5, część II, Komunikat o nadaniu Orderu Odrodzenia Polski, s. 50.

¹³⁶¹ Ibidem, 18.04.1955 r., nr 1, poz. 1, Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 30 marca 1955 r. o Delegatach Rządu Rzeczypospolitej Polskiej, b.p.

¹³⁶² Ibidem, 17.04.1957 r., nr 2, poz. 4, Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 16 kwietnia 1957 r. o zniesieniu Ministerstwa dla Spraw Obywateli Polskich na Obczyźnie oraz o utworzeniu Ministerstwa Wyznań Religijnych, Oświaty i Kultury i Ministerstwa Zagadnień Polskiej Emigracji Politycznej, b.p.

Na to proste pytanie trudno znaleźć odpowiedź. Rada Ministrów 24.10.1956 r. powołała 24 delegatów Rządu RP na terenie Wielkiej Brytanii¹³⁶³, 27.06.1960 r. – dwóch delegatów w Nowej Zelandii (Wellington i cała Nowa Zelandia oraz Auckland – miasto i okręg)¹³⁶⁴, 9.09.1960 r. – delegata w Urugwaju (Montevideo)¹³⁶⁵, 8.02.1966 r. – delegata w Australii¹³⁶⁶, 31.01.1967 – delegata w Afryce Południowej¹³⁶⁷, 9.08.1967 r. – delegata w Republice Federalnej Niemiec¹³⁶⁸. Daty odnosiły się tylko do utworzenia stanowisk, nominacje konkretnych osób odbywały się później, np. przedstawiciela w Australii – 15.07.1966 r.

W 1960 r. dokładnie określono, że delegatów powoływała i odwoływała Rada Ministrów na wniosek ministra spraw zagranicznych. Do MSZ kierowali korespondencję i wnioski, wykonywali „zlecenia Rządu Rzeczypospolitej Polskiej [...] w zakresie działania Ministerstwa Spraw Zagranicznych” (art. 4). Polecenia realizowania dekretów o powołaniu delegatów powierzano do realizacji MSZ.

Najwięcej zmian na stanowisku delegata występowało na terytorium Wielkiej Brytanii, co wynikało z dużej liczby osób wyróżnionych tą funkcją oraz liczebnością polskiej społeczności. Dosyć szybko następowała nominacja na zwolnione stanowisko. 11.01.1963 r. odwołano na własną prośbę delegata w Ipswich (Stanisława Daszkiewicza), już 13.03.1963 r. powołano na jego miejsce płk. pilota Teofila Pożyczkę. Wszystkie decyzje ogłaszane były w „Dzienniku Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”.

Dnia 5.05.1964 r. wprowadzono poprawkę do przedwojennej ustawy o organizacji konsulatów i o czynnościach konsułów, zdanie 2 art. 5 otrzymało brzmienie: „W skład służby konsularnej honorowej wchodzi konsulowie generalni, konsulowie i wicekonsulowie honorowi”¹³⁶⁹. Dodano konsułów generalnych honorowych. Zmianę wprowadzono z jednego powodu, by minister spraw zagranicznych Aleksander Zawisza mógł „awansować” ppłk. N.M.C. Leslie’ego z Lizbony z konsula honorowego na konsula generalnego honorowego¹³⁷⁰.

Nieruchomość przy Eaton Place 43 była dzierżawiona (leasehold property) i zarejestrowana w urzędzie gruntowym na nazwisko Augusta Zaleskiego. Być może ze

¹³⁶³ Ibidem, 1.07.1957 r., nr 5, część II, Powołanie Delegatów Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Wielkiej Brytanii, s. 38–39.

¹³⁶⁴ Ibidem, 30.06.1960 r., nr 2, poz. 2, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 27.06.1960 r. o Delegatach Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Nowej Zelandii, s. 13.

¹³⁶⁵ Ibidem, 7.10.1960 r., nr 4, poz. 4, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9.09.1960 r. o Delegacie Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Urugwaju, s. 29.

¹³⁶⁶ Ibidem, 19.03.1966 r., nr 1, poz. 1, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 8.02.1966 r. o powołaniu Delegata Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Australii, s. 2.

¹³⁶⁷ Ibidem, 3.02.1967 r., nr 1, poz. 2, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 31.01.1967 r. o powołaniu Delegata Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Afryce Południowej, s. 3.

¹³⁶⁸ Ibidem, 4.09.1967 r., nr 4, poz. 3, Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 9.08.1967 r. o powołaniu Delegata Rządu Rzeczypospolitej Polskiej w Niemieckiej Republice Federalnej, s. 25.

¹³⁶⁹ Ibidem, 7.05.1964 r., nr 2, poz. 2, Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 5 maja 1964 r. w sprawie zmiany ustawy z dnia 11 listopada 1924 r. o organizacji konsulatów i czynnościach konsułów, s. 10.

¹³⁷⁰ Ibidem, 16.08.1964 r., nr 4, część II, Mianowanie konsula generalnego honorowego, s. 23.

względem na wiek prezydenta Rada Rzeczypospolitej Polskiej uchwałą z 7.12.1968 r. „doradziła” prezydentowi, by ustanowił powierników w osobach Pawła Jankowskiego i Bohdana Wendorffa oraz podmiotu „Cytadela Eaton Place Limited”¹³⁷¹. W tym samym dniu Rada uchwaliła także, że „u progu 50-letniej rocznicy odzyskania niepodległości i powrotu do niezależnego bytu państwowego stwierdza się, że Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej August Zaleski swą przeszło 50-letnią służbą dla Polski dobrze zasłużył się Ojczyźnie”. Zaleski wydał stosowne zarządzenie 7.01.1969 r.

Przeciwnicy Augusta Zaleskiego mieli swoją siedzibę 3 km dalej, przy Emperor's Gate 42. W skład Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego wchodził m.in. Dział Spraw Zagranicznych, którym przez cały okres „schizmy” kierował Jan Starzewski¹³⁷². Centrala miała wielu referentów, którym powierzano opracowanie poszczególnych zagadnień w miarę, jak się pojawiały, przy czym niektóre tematy były stale monitorowane. Dział Spraw Zagranicznych kontaktował się z 22 placówkami. Były to: Watykan, Francja, Hiszpania, Belgia, Holandia, Finlandia, Szwecja, Szwajcaria, Portugalia, Turcja, Liban, Australia, Nowa Zelandia, Pakistan, Stany Zjednoczone, Kanada, Brazylia, Argentyna, Urugwaj, Peru, Chile, Meksyk oraz korespondent w Bonn. Na placówki wysyłano wszystkie biuletyny Egzekutywy oraz cztery regularnie wydawane przeglądy¹³⁷³. Praca aparatu odpowiadała w swym charakterze normalnej działalności dyplomatycznej z tą różnicą, że w większości państw pozbawiony był on formalnych podstaw i ułatwień wynikających z oficjalnego uznania. Wyjątkiem były placówki przy Stolicy Apostolskiej i w Hiszpanii, Libanie, Irlandii oraz na Kubie, które uznawano za legalne i urzędowe.

O budżecie decydowały uchwały Tymczasowej Rady Jedności Narodowej, a kredyty dla każdego działu administracji państwowej otwierał co miesiąc kierownik Działu Skarbowego. W 1955 r. budżet służby zagranicznej wynosił 179 160 funtów, całej administracji – 415 360 funtów. Inne części: dział A: Rada Trzech – 7200 funtów, dział B: Rada Jedności Narodowej – 6 tys. funtów, dział C: Wewnętrzna Akcja Niepodległościowa – 157 560 funtów, dział E: Wojskowa Akcja Niepodległościowa – 240 funtów, dział F: Wydatki jednorazowe kulturalno-oświatowe i społeczne – 3200 funtów, dział G: Akcja Zjednoczenia Narodowego – 59 tys. funtów, dział H: Inne wydatki – 3 tys. funtów.

¹³⁷¹ Ibidem, 31.12.1968 r., nr 7, część II, Uchwała Rady Rzeczypospolitej Polskiej z 7 grudnia 1968 r. o stwierdzeniu, że Prezydent Rzeczypospolitej August Zaleski zasłużył się dobrze Ojczyźnie, s. 46.

¹³⁷² Pełny obraz działalności znajduje się w IPMS, Kolekcja 408, Tymczasowa Rada Jedności Narodowej, Dział Spraw Zagranicznych.

¹³⁷³ Przegląd spraw zagranicznych w prasie krajowej pod redakcją Stefana Męcarskiego; przegląd spraw polskich w prasie niemieckiej – radcy Stefana Lubomirskiego; przegląd prasy ukraińskiej – Wiktora Romanow-Głowackiego; sprawy krajowe – Stanisława Paprockiego.

Dział D. Zewnętrzna Akcja Niepodległościowa, Rozdział 1. Dział Zagraniczny Egzekutywy – budżet za lata 1955–1956¹³⁷⁴:

paragraf	cel wydatku	kwota roczna (funty)
1.	Działalność międzynarodowa, opracowanie, kontakty (obrona Ziem Zachodnich, współpraca narodów środkowo-europejskich, Organizacja Narodów Zjednoczonych i inne)	9600
2.	Subwencja dla Eastern Quarterly	2400
3.	Wydatki kancelaryjne	3000
4.	Wydatki personalne:	
	a) kierownik	2400
	b) referenci	4800
	c) maszynistka	3360
	razem	25 560

Dział D. Zewnętrzna Akcja Niepodległościowa, Rozdział 2. Placówki – budżet za lata 1955–1956¹³⁷⁵:

paragraf, kraj	cel wydatku	kwota roczna (funty)
1. Francja	a) Uposażenie ambasadora	9600
	b) Stosunki zewnętrzne	2400
	c) Utrzymanie placówki	4800
2. Hiszpania	a) Uposażenie posła	14 400
	b) Stosunki zewnętrzne	2400
	c) Utrzymanie placówki	4800
3. Irlandia	a) Utrzymanie placówki	7200
4. Watykan	a) Uposażenie ambasadora	12 000
	b) Uposażenia urzędników	14 400
	c) Stosunki zewnętrzne	7200
	d) Utrzymanie placówki	14 400

¹³⁷⁴ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1252, Budżet wydatków za okres od 1 lipca 1955 r. do 30 czerwca 1956 r. w złotych Polski Niepodległej, b.p.

¹³⁷⁵ Ibidem.

paragraf, kraj	cel wydatku	kwota roczna (funt)
5. Stany Zjednoczone	a) Uposażenie ambasadora	29 400
	b) Stosunki zewnętrzne	6300
	c) Utrzymanie placówki	6300
6. Liban	a) Uposażenie posła	9600
	b) Utrzymanie placówki	8400
razem		153 600

Z racji stosunkowo szerokich horyzontów pracy frakcja polityczna EZN także przyznawała tytuły i odznaczenia. W aktach zgromadzonych w IPMS można znaleźć taki dokument: „Rada Trzech do Pana Ministra Henryka Sokolnickiego w Helsinkach. Na wniosek Kierownika Działu Spraw Zagranicznych Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego Rada Trzech nadaje Panu Ministrowi prawo używania tytułu Ambasadora. Przewodniczący Egzekutywy Z.N.”¹³⁷⁶ Wkrótce doszło do zmian na mapie politycznej Londynu i nominacje miały innych wydziałów.

1.6. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, lata 1972–1990

Od maja 1970 r., od śmierci gen. Władysława Andersa, trwały rozmowy dotyczące zakończenia rozbicia władz emigracyjnych. Porozumienie okazało się możliwe dopiero po śmierci prezydenta Augusta Zaleskiego. Zjednoczenie dokonało się 19.05.1972 r., kiedy rozwiązano struktury zarówno obozu zamkowego, jak i Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego. 1.08.1972 r. powołano Komisję Tymczasową okresu przejściowego, która miała połączyć Polaków w Londynie. To niby przedstawicielstwo narodowe tworzyli po połowie delegaci dwóch spornych obozów politycznych – dziewięciu reprezentantów dawnej Rady Jedności Narodowej, dziewięć osób wybranych przez dawną Radę Stanu Rzeczypospolitej Polskiej. 10.08.1972 r. Skarb Narodowy Rzeczypospolitej Polskiej i Skarb Narodowy Zjednoczenia połączyły się w jeden Skarb Narodowy. 18.12.1972 r. Edward Raczyński został wyznaczony następcą prezydenta RP. Powstał tymczasowy rząd Alfreda Urbańskiego, a tekę ministra spraw zagranicznych przyjął Jan Starzewski.

Nie znamy kształtu organizacyjnego MSZ w tym okresie. Z pewnością pracami kierowali minister oraz sekretarz generalny lub podsekretarz stanu. Ci urzędnicy pojawiali się w dokumentach budżetowych rządu. Występowali tam także maszynistka oraz nieznana liczba referentów merytorycznych.

¹³⁷⁶ Ibidem, sygn. 436, Zgoda na używanie tytułu ambasadora przez Henryka Sokolnickiego, 5.01.1972 r., b.p.

Budżet centrali MSZ, za okresy 1.01.–31.12.1975 r.¹³⁷⁷ oraz 1.01.–31.12.1977 r.¹³⁷⁸:

	funty (1975)	funty (1977)
Dział F. Zewnętrzna Akcja Niepodległościowa		
par. 1) Zwrot wydatków ministra spraw zagranicznych	420	360
par. 2) Centrala Ministerstwa Spraw Zagranicznych		
a) sekretarz generalny	300	330
b) maszynistka	572	630
par. 3) kontakty międzynarodowe	240	270
par. 4) działalność międzynarodowa: stali referenci spraw sowieckich, niemieckich, ukraińskich i innych	416	500
par. 5) placówki zagraniczne	1800	2000
par. 6) wydawnictwa w języku angielskim:		
a) biuletyn informacyjny	260	280
b) Polish Affairs	800	1600
par. 7) wydatki kancelaryjne i pocztowe	540	600
par. 8) nieprzewidziane wydatki	200	220
razem wydatki Dział F	5648	7440
cała administracja	30 576	42 253

Hasła związane z polityką zagraniczną pojawiały się w pracach różnych instytucji państwa. Premier Kazimierz Sabbat w kwestiach międzynarodowych planował mocniej nagłaśniać sprawy polskie na arenie europejskiej i światowej. „Zamierzał to osiągnąć przez zwrócenie większej uwagi na współpracę z narodami Europy Środkowo-Wschodniej, które podobnie jak Polacy pragnęły wolności i niepodległości swoich państw. Zwrócił też uwagę na konieczność podjęcia współpracy z kierowanym przez ministra Edwarda Raczynskiego Polskim Komitetem Ruchu Europejskiego, który zajmował się zbliżeniem Polski do Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej”¹³⁷⁹. Regularnie pracowała Komisja Spraw Zagranicznych Rady Narodowej, gdzie jako eksperci zapraszani byli urzędnicy MSZ. 6.05.1977 r. zebranie Komisji Spraw Zagranicznych miało następujący porządek dzienny:

„1) Zapoznanie Komisji z bieżącymi pracami Rządu w dziedzinie polityki zagranicznej. Referent Minister Zygmunt Zawadowski.

¹³⁷⁷ Dz.U. RP, Londyn, 30.01.1975 r., nr 1, poz. 2, Załącznik do art. 1 Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 stycznia 1975 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia 1975 r. do 31 grudnia 1975 r., s. 6. Suma nie zgadza się – tak w źródle.

¹³⁷⁸ Ibidem, 31.03.1977 r., nr 1, poz. 1, Załącznik do art. 1 Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 28 marca 1977 r. o wydatkach i dochodach państwowych na okres od 1 stycznia 1977 r. do 31 grudnia 1977 r., s. 4. Suma nie zgadza się – tak w źródle.

¹³⁷⁹ M. Wierzbicki, *Człowiek z Polski. Prezydent RP Kazimierz Aleksander Sabbat (1913–1989) i polska emigracja niepodległościowa*, Lublin–Warszawa 2019, s. 79–80.

2) Założenia polskiej polityki wschodniej. Referent Kazimierz Trębicki.

3) Kontakty Rządu RP z Państwowym Centrum Narodowej Republiki Ukrainiejskiej. Referent Minister Zygmunt Zawadowski. Sekretarz Komisji Adam Ścibor-Rylski. Przewodniczący Komisji Kazimierz Trębicki¹³⁸⁰.

Kierunek ukraiński w polityce zagranicznej „londyńczyków” przyniósł podpisanie dwustronnego dokumentu. 28.11.1979 r. Ukraińcy i Polacy sygnowali wspólną deklarację, z naszej strony byli to: prezydent Edward Raczyński, prezes Rady Ministrów Kazimierz Sabbat oraz Tadeusz A. Lasko – podsekretarz stanu w zastępstwie ministra spraw zagranicznych¹³⁸¹. Z biegiem czasu podpisano także inne dokumenty: 1.02.1985 r. apel potępiający decyzje konferencji w Jałcie w lutym 1945 r. (sygnowali przedstawiciele emigracji z Polski, Czechosłowacji, Węgier, Rumunii), 16.01.1986 r. deklarację polsko-czechosłowacką, 6.11.1988 r. deklarację polsko-estońską.

W 1986 r. prezydent Kazimierz Sabbat, podczas przemówienia po zaprzysiężeniu rządu, tak określił pracę na odcinku międzynarodowym:

„– utrzymywanie Sprawy Polski jako zagadnienia międzynarodowego (a nie wewnętrznej sprawy bloku sowieckiego) poprzez odpowiednie memoriały do rządów i konferencji międzynarodowych;

– szerzenie zrozumienia kluczowego znaczenia sprawy Polski dla pokoju i bezpieczeństwa w Europie;

– jednanie dla sprawy Polski pomocy politycznej i gospodarczej przez działalność bezpośrednią i przez działalność poprzez organizacje polonijne, organizacje międzynarodowe i pro-polskie »grupy nacisku« (polskie »lobbies«);

– współpracę z krajami sąsiednimi prowadzącą w kierunku integracji działalności politycznej tych krajów, a w szczególności współpraca polsko-czechosłowacka¹³⁸².

Ciągle funkcjonowała sieć delegatów, którzy współpracowali z MSZ w Londynie¹³⁸³. W oficjalnym publikatorze Rządu RP pojawiały się komunikaty informujące o zmianach w ich sieci. „Na podstawie Dekretu Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej (Dz.U. RP nr 1 z 1955 r., poz. 1) o powoływaniu przedstawicieli Rządu RP, powołuję Profesora Jana Budę na stanowisko Męża Zaufania Rządu RP na Japonię z dniem 2 kwietnia 1987 roku. W wykonywaniu swoich czynności urzędowych jest Pan podległy bezpośrednio Ministrowi Spraw Zagranicznych¹³⁸⁴. Z dniem 31.07.1988 r. rozwiązano Delegatury Rządu RP w Holandii, Belgii, Szwajcarii i Danii, z dniem 1.08.1988 r. powołano Delegaturę Rządu RP na Kraje Beneluxu, obejmującą tereny Holandii, Belgii i Luksemburga¹³⁸⁵. Odwołany delegat Rządu

¹³⁸⁰ IPMS, zesp. A.5, sygn. 231, Zawiadomienie o zwołaniu posiedzenia Komisji Spraw Zagranicznych Rady Narodowej, 15.04.1977 r., b.p.

¹³⁸¹ Dz.U. RP, Londyn, 29.11.1979 r., nr 6, cz. II, Deklaracja Polsko-Ukraińska, s. 29, protokół, s. 30.

¹³⁸² Ibidem, 16.0.1986 r., nr 3, Dział nieurzędowy, Przemówienie Prezydenta Rzeczypospolitej po zaprzysiężeniu nowego rządu, s. 52.

¹³⁸³ Od 1987 r. MSZ w kontaktach publicznych używało nazwy: Central Bureau for International Relations of Free Poles – P. Machciewicz, op.cit., s. 242.

¹³⁸⁴ Dz.U. RP, Londyn, 15.07.1987 r., nr 2, poz. 7, Zarządzenie Ministra Spraw Zagranicznych z dnia 31 marca 1987 r. o powołaniu Męża Zaufania Rządu RP na Japonię, s. 14.

¹³⁸⁵ Ibidem, 10.10.1988 r., nr 4, poz. 15, Uchwała Rady Ministrów z dnia 6 czerwca 1988 r. o rozwiązaniu Delegatur Rządu RP, s. 39.

RP w Danii, Eugeniusz S. Kruszewski, został mianowany pełnomocnikiem ministra spraw zagranicznych w Danii. Powierzono mu „kontynuowanie zewnętrznej akcji niepodległościowej w tym Kraju we współpracy z duńskimi władzami i czynnikami politycznymi”¹³⁸⁶.

W dniach 5–10.09.1988 r. odbyła się konferencja delegatów Rządu RP w Ośrodku Polskim w Fawley Court koło Henley-on-Thames. Do siedziby księży Marianów przyjechali delegaci z 12 krajów (Australii, Austrii, Belgii, Francji, Holandii, Kanady, RFN, Nowej Zelandii, Stanów Zjednoczonych Ameryki, Szwajcarii, Szwecji i Włoch). Centralnym tematem konferencji, co oczywiste, były sposoby pomocy krajowi w odzyskaniu niepodległości. Rozmowy skupiły się na działaniu Skarbu Narodowego, bowiem założono, że wszelkie akcje lobbujące były i będą kosztowne. Koordynacją akcji zajęło się „Central Bureau for International Relations of Free Poles”, gdzie delegaci pełnili funkcję sekretarzy krajowych, a członkowie rządu w Londynie – kierownictwa i centrum decyzyjnego. W dyskusji wypracowano kierunki pracy, gdzie na pierwszym miejscu wskazano Stany Zjednoczone jako gracza mogącego wpływać na losy Europy i Polski. Uczestnicy mieli okazję spotkania z premierem i ministrem spraw zagranicznych¹³⁸⁷.

Przedstawione tabele zawierają wpływy i wydatki Rządu RP w Londynie. Liczby pokazują, że w latach 1985–1989 bilans budżetowy był dodatni. Nastąpiło powiększenie wpływów do Skarbu Narodowego, co razem z oszczędną gospodarką Ministerstwa Skarbu zwiększyło fundusz rezerwowy. W pierwszej kolejności czekał remont przestarzałej instalacji elektrycznej w budynku przy Eaton Place 43, który wykonano ostatecznie w 1988 r.

Wydatki budżetowe Rządu RP, lata 1985–1989¹³⁸⁸:

	rok (funty, pensy)				
	1985	1986	1987	1988	1989
Dział A: Urząd Prezydenta RP	3385,70	4193,93	5086,23	7018,88	7175,95
Dział B: Rada Narodowa RP	2161,46	3193,01	2550,04	2091,42	6363,66
Dział C: Najwyższa Izba Kontroli	13,80	–	–	–	–
Dział D: Rada Ministrów	11 166,26	12 143,90	13 682,76	15 546,40	14 559,79
Dział E: Zewnętrzna Akcja Niepodległościowa	10 313,91	14 998,45	12 901,25	13 562,84	12 012,94
Dział F: Wewnętrzna Akcja Niepodległościowa	17 819,27	17 664,17	25 080,93	32 395,17	43 587,32
Dział G: Utrzymanie gmachu przy Eaton Place 43	20 865,17	21 992,56	25 440,34	57 837,67	30811,15
razem	65 725,65	74 186,02	84 741,55	128 452,38	114 510,81

¹³⁸⁶ Ibidem, poz. 20, Uchwała Rady Ministrów o zwolnieniu z dniem 31 lipca 1988 r. Delegata Rządu RP w Danii oraz o mianowaniu Pełnomocnika Ministra Spraw Zagranicznych w Danii, s. 42.

¹³⁸⁷ Ibidem, 10.10.1988 r., nr 4, dział nieurzędowy, Konferencja delegatów Rządu RP na uchodźstwie, s. 49–51.

¹³⁸⁸ IPMS, zesp. PRM.E, sygn. 471, Uwagi Najwyższej Izby Kontroli o wykonaniu budżetu państwowego [w latach 1985–1989].

	rok (funty, pensy)				
	1985	1986	1987	1988	1989
Zakup odznaczeń	1594,53	1444,92		2424,96	3462,85
Corporation Tax	300,00	726,30		2270,41	2472,93
Krzyże Kampanii Wrześniowej	5706,18	10 267,20		1412,33	3037,22
Koszt pogrzebu prezydenta Kazimierza Sabbata					4232,00
Pożyczka dla Polonia Aid Fundation Trust					60 000,00
razem	73 326,36	86 624,44		134 560,08	187 715,81

Wpływy budżetowe Rządu RP, lata 1985–1989:

	rok (funty, pensy)				
	1985	1986	1987	1988	1989
Kasa, Bank, Konta depozytowe	29 546,03	72 046,84	104 381,88	120 360,18	104 466,55
Skarb Narodowy	93 337,72	74 683,98	82 132,42	95 378,24	78 061,89
Wpływy z wydawnictw („Rzeczpospolita Polska”, „Polish Affairs”)	1667,08	1578,10	2879,73	2105,44	4377,01
Odznaczenia państwowe	3149,94	3393,74	3781,85	3975,69	4383,81
Medale gen. Andersa	118,50				
Dary (na prace rządu, na koszty administracyjne, na koszty ministra spraw wojskowych, inne)	2951,29	4598,11	3503,32	2724,87	4997,01
Procenty na rachunku depozytowym	3314,05	7517,81	9393,94	9500,99	5208,13
Koszt lokalu	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00	1000,00
Zwrot pożyczki pracownika	100,00				
Krzyże Kampanii Wrześniowej	10 188,59	22 879,90	5463,20	3088,69	4317,58
Inne wpływy, rezerwa		3307,84	1770,51	892,53	3253,13
razem	145 373,20	191 006,32	214 306,85	239 026,63	210 065,11

Czym zajmowało się Ministerstwo Spraw Zagranicznych? Raport z pracy resortu w 1989 r. dla NIK zajął niecałe dwie strony; prościej będzie przytoczyć go w całości, niż analizować poszczególne punkty.

„Sprawozdanie z działalności Ministerstwa Spraw Zagranicznych za rok 1989.

1. Regularne spotkania z przedstawicielami naszych sąsiadów w sprawach aktualnych i wspólnie nas dotyczących (Węgrzy, Rumuni, Cześć, Ukraińcy i Prezydium

Głównego Komitetu Bałtów). Branie czynnego udziału w państwowych wystąpieniach i w uroczystościach narodowych sąsiadów, oraz w obradach European Liaison Group w Londynie.

2. Udział w demonstracji Bałtów w rocznicę deportacji ludności krajów bałtyckich w głąb ZSRR.

3. Udział w demonstracji czzechosłowackiej w rocznicę inwazji i reokupacji sowieckiej w Czechosłowacji.

4. Regularne zebrania wyłonionego komitetu dla omówienia możliwości technicznych i finansowych, przekazywania programów drogą satelitarną.

5. Konferencja z posłem do parlamentu brytyjskiego Anthony Coombs'em omawiająca spotkanie profesora Janusza Zawodnego z członkami obu izb parlamentu brytyjskiego.

6. Udział ministra Zygmunta Szkopiaka w święcie jubileuszowym Ewangelików polskich.

7. Spotkanie z działaczami niepodległościowymi w Wiedniu.

8. Wizyta ministra Szkopiaka w ośrodkach polskich na terenie RFN oraz udział w dorocznym marszu Chrześcijańskiej Służby Wyzwolenia Narodów w Carlsbergu.

9. Opracowanie memoriałów: »On the Liberation of Poland from Soviet Domination« i »On the Fate of Poles in the Soviet Union«.

10. Udział ministra Szkopiaka w dwudniowej konferencji Ruchu Europejskiego w Genewie.

11. Przygotowanie i wydanie broszury angielskiej o działalności Rządu RP na uchodźstwie.

12. Redagowanie i rozsyłanie publikacji »Polish Affairs« nr 125–126.

13. Przygotowanie materiału informacyjnego dla Sir Bernarda Braine'a w związku z wyjazdem do Moskwy i pomoc Polsce w ramach funduszu »Know-how« rządu Jej Królewskiej Mości.

14. Spotkanie z Sir Frederic'em Bennettem w celu przedyskutowania spraw polskich.

15. Spotkania z Sir Bernardem Braine'm w celu przedyskutowania sytuacji w Kraju i jego interwencji u pani Thatcher i w Ministerstwie Spraw Zagranicznych.

16. Korespondencja z panią Thatcher w związku z wyjazdem pani Premier do Polski, przyjazdu Gen. Jaruzelskiego do Anglii i pomocy Polsce w ramach programu »Know-how«.

17. Exposé na czerwcowej Radzie Narodowej – Stosunki polsko-niemieckie.

18. Wywiady ministra Szkopiaka do prasy, radia i telewizji w związku ze zmianami w kraju.

19. Udziały w demonstracjach Rumunów¹³⁸⁹.

---

¹³⁸⁹ IPMS, zesp. PRM.E, sygn. 463, Prace wykonywane przez ministerstwa, Sprawozdanie z działalności Ministerstwa Spraw Zagranicznych za rok 1989, b.d., b.p.

Wydatki Działu E, lata 1985–1989:

par.		rok (funty, pensy)				
		1985	1986	1987	1988	1989
1	Zwrot wydatków ministra spraw zagranicznych	233,00	275,50	355,00	289,60	220,00
2	a) Sekretarz generalny	165,00	197,30	240,00	369,80	493,90
	b) Biuro	706,00	1200,55	2045,50	1975,40	1640,45
3	Kontakty międzynarodowe	272,44	497,56	542,48	334,46	604,25
4	Referenci	159,00	216,80	147,80	–	
5	Placówki zagraniczne, dotacje, konferencje	2990,09	4010,53	3252,41	3059,91	3468,75
6	a) Biuletyn Informacyjny	930,00	2 020,36	451,03	1332,20	866,68
	b) Polish Affairs i inne	1132,50	942,75	1051,10	1072,50	1005,37
7	Wydatki kancelaryjne i pocztowe	789,25	823,29	792,55	684,60	703,96
8	Prenumerata czasopism	130,00	125,00	133,55	66,00	179,70
9	Nieprzewidziane	183,00	85,84	73,00	63,75	51,24
10	Podróże i łączność	2359,00	4274,91	3438,66	3181,64	2197,18
11	Telefon	264,13	328,06	377,22	1132,98	581,46
	razem	10 313,91	14 998,45	12 901,25	13 562,84	12 012,94

Przemiany wewnętrzne w Polsce doprowadziły do końca Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej. Cel emigracji londyńskiej został osiągnięty – Polska była niepodległa, a naród polski odzyskał wolność.

Dnia 16.12.1990 r. do Warszawy udała się delegacja, która miała ustalić zasady i formę przekazania nowo wybranemu prezydentowi ciągłości prawnej II Rzeczypospolitej oraz związanych z tym insygniów prezydenckich. W skład delegacji weszli przewodniczący Rady Narodowej RP Zygmunt Szadkowski, ministrowie Zygmunt Szkopiak, gen. Jerzy Morawicz i Jerzy Zaleski. W programie wizyty przewidziane były rozmowy z marszałkiem Senatu Andrzejem Stelmachowskim oraz szefem Kancelarii Prezydenta. Ustalono termin przekazania na 22.12.1990 r., a Rada Ministrów w Londynie postawiła następujące warunki: „1. że Prezydent-Elekt Lech Wałęsa osobiście poprosi o to Prezydenta Kaczorowskiego; 2. że umotywuje nagłość tej decyzji; 3. że ustali termin wyborów parlamentarnych; 4. że Prezydentowi Kaczorowskiemu będą towarzyszyć członkowie Rządu na Uchodźstwie”¹³⁹⁰.

Przekazanie insygniów odbyło się 22.12.1990 r. Tego dnia rozesłano do wszystkich 39 „Przedstawicieli Rządu RP” na świecie oficjalne zwolnienia z piastowanych urzędów i podziękowania za współpracę. Pierwszy ustęp pisma brzmiał: „Zgodnie z dekretem Pre-

¹³⁹⁰ Dz.U. RP, Londyn, 20.12.1990 r., nr 4, dział nieurzędowy, Stanowisko Rady Ministrów w sprawie przekazania insygniów i urzędu prezydenta nowo wybranemu prezydentowi-elektowi, panu Lechowi Wałęsie, s. 100–101.

zydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 grudnia 1990 roku o zakończeniu działalności i rozwiązaniu Rządu Rzeczypospolitej na Uchodźstwie i zgodnie z Protokołem sporządzonym na Zamku Królewskim w Warszawie w dniu 22 grudnia 1990 roku, zwalням Pana z urzędu Przedstawiciela Rządu RP na Uchodźstwie z dniem 22 grudnia 1990 roku”¹³⁹¹. Pisma podpisali minister spraw emigracji Artur Rynkiewicz oraz minister spraw zagranicznych Zygmunt Szkopiak.

W tym też dniu ukazał się ostatni numer „Dziennika Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej”. Opublikowano w nim m.in. Dekret Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 20 grudnia 1990 r. o zakończeniu działalności i rozwiązaniu Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie (s. 105), Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej o powołaniu Komisji Likwidacyjnej Rządu Rzeczypospolitej, 21.12.1990 r. (s. 108)¹³⁹² oraz pismo prezydenta i premiera do Zygmunta Szkopiaka z 20.12.1990 r. o następującej treści: „Wobec wypełnienia misji Naczelnych Władz Państwowych na Uchodźstwie i zakończenia prac Rządu, zwalням Pana Profesora z Urzędu Ministra Spraw Zagranicznych. Jednocześnie dziękuję Panu Profesorowi za Jego wieloletnią ofiarną i bezinteresowną pracę na stanowisku Ministra Spraw Zagranicznych w służbie Rzeczypospolitej dla Jej Niepodległości i Suwerenności oraz Wolności Narodu” (s. 116). W ciągu kilku miesięcy sytuacja polityczna zmieniła się diametralnie. Piotr Potocki, były przedstawiciel rządu emigracyjnego w Londynie, 3.04.1991 r. został przyjęty przez ministra spraw zagranicznych Krzysztofa Skubiszewskiego w gmachu przy alei Szucha w Warszawie¹³⁹³. Otworzyły się nowe możliwości polskiej aktywności na świecie.

W Londynie kończyła się wieloletnia praca niepodległościowa, zamykano wszystkie projekty naukowe, likwidowano aktywa finansowe. W czerwcu 1991 r. wydrukowano ostatni numer „Polish Affairs”, gdzie umieszczono fotografie z uroczystości przekazania insygniów władzy w grudniu 1990 r. Ostatnie posiedzenie Rady Narodowej RP odbyło się 28.11.1991 r. o godz. 14.30 w Sali Malinowej w POSK-u. Na tym zakończyła się działalność polityczna emigracji¹³⁹⁴. Członkowie Komisji Likwidacyjnej otrzymali listy z podziękowaniem od Lecha Wałęsy. 18.03.1992 r. zostały one wręczone w gmachu Ambasady RP w Londynie przez ambasadora Tadeusza de Virion¹³⁹⁵.

W Warszawie zaczęli się spotykać dawni urzędnicy MSZ, wkrótce stworzyli Krajową Grupę Pracowników Polskiej Służby Zagranicznej z lat 1918–1945. Z jej inicjatywy doszło do wydania wyboru wspomnień z lat pracy w służbie zagranicznej¹³⁹⁶, wmurowania

¹³⁹¹ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1628, List do Przedstawicieli Rządu, 22.12.1990 r., b.p.

¹³⁹² W Londynie powołano Komisję Likwidacyjną Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie, przewodniczącym został Zygmunt Szkopiak (minister spraw zagranicznych), członkami: gen. Jerzy Morawicz (minister spraw wojskowych), Jerzy Ostoj-Koźniewski (minister skarbu), Bohdan Wendorff (szef Kancelarii Cywilnej Prezydenta RP), Ryszard Zakrzewski, Jerzy Zaleski (minister bez teki). Dokumenty podpisywała i wysyłała Irena Czarnecka.

¹³⁹³ IPMS, zesp. A.11.E, sygn. 1699, List Piotra Potockiego (Madryt) do Zygmunta Szkopiaka (Londyn) z podziękowaniem za zdjęcia prezydenta Ryszarda Kaczorowskiego, 12.04.1991 r., b.p.

¹³⁹⁴ Ibidem, sygn. 1700, Pismo Komisji Likwidacyjnej Rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Uchodźstwie do Feliksa Żubra (Wenezuela), 11.11.1991 r., b.p.

¹³⁹⁵ *Zakończenie działalności władz RP na uchodźstwie 1990*, red. Z. Błazyński, R. Zakrzewski, Londyn 1995, t. VI serii: Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego.

¹³⁹⁶ *Przed wrześniem i po wrześniu...*

w centrali MSZ tablicy pamiątkowej poświęconej poległym urzędnikom oraz spotkania z ministrem spraw zagranicznych (3.05.1992 r.). Minister Krzysztof Skubiszewski każdemu z nich osobiście wręczył list: „Korzystam z okazji, aby jako seniorowi służby zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej przekazać Panu słowa szacunku i uznania. Pozostając w służbie zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej, bronił Pan honoru i niepodległości Polski oraz nienaruszalności naszych granic. Te zasady działania naszej służby zagranicznej miały pełne poparcie narodu polskiego. Ideałom tym pozostał Pan wierny do dzisiaj. Dlatego sądzę, że moją powinnością jest przekazać Panu podziękowanie Rządu RP za tę patriotyczną postawę i za osobiste zaangażowanie w pracy na rzecz niepodległości Polski. Składam Panu najlepsze życzenia. Łączę wyrazy prawdziwego szacunku”¹³⁹⁷.

1.7. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, lata 1954–1990

Stanisław Mackiewicz ¹³⁹⁸	8.06.1954–22.06.1955	kierownik MSZ (Zamek), pełnił obowiązki do czasu powołania nowego ministra
Aleksander Zawisza	8.08.–11.09.1955	kierownik MSZ (Zamek)
Aleksander Zawisza ¹³⁹⁹	11.09.1955–11.06.1970	minister
Jerzy Gawenda	20.07.1970–14.07.1972	minister
Jan Starzewski	18.07.1972–25.01.1973	minister
Jerzy Gawenda	01.1973–9.01.1974	minister, 1.05.1973 powierzenie kierownictwa
Bronisław Hełczyński	29.01.1974–3.07.1976	minister
Zygmunt Zawadowski	5.08.1976–1.09.1978	minister
Kazimierz Sabbat	20.06.1979–7.04.1986	minister
Zygmunt Szkopiak	29.05.1986–20.12.1990	minister
Aleksander Zawisza	07.1954–11.09.1955	podsekretarz stanu
Eugeniusz Weese	-1973-	sekretarz generalny
Tadeusz A. Lasko	20.06.1979–17.01.1984-	podsekretarz stanu
Zygmunt Szkopiak	17.01.1984–29.05.1986	podsekretarz stanu
Tomasz Piesakowski	15.10.1986–20.12.1990	podsekretarz stanu

¹³⁹⁷ AAN, zesp. 1664, sygn. 10, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska A–Cz, Archiwum prywatne nr 3: Zbigniew Błażyński, List od ministra spraw zagranicznych, 3.05.1992 r.

¹³⁹⁸ J. Jaruzelski, *Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966*, Warszawa 1987.

¹³⁹⁹ 1963 r. Polish Prime Minister and Minister for Foreign Affairs, 43, Eaton Place.

Aneks 2: Sekcja Spraw Zagranicznych, kryptonim „Moc”

Okres 03.–30.12.1943 r.

Powstanie Sekcji związane było z osobą Romana Knolla¹⁴⁰⁰. Ten dyplomata w okresie 1918–1932 przeszedł prawie wszystkie szczeble kariery w MSZ zarówno w centrali, jak i na placówkach. Będąc posłem lub ambasadorem, parokrotnie przyjeżdżał do Warszawy, by pełnić funkcję zastępcy ministra spraw zagranicznych, czy to podczas nieobecności, czy też choroby ministra Augusta Zaleskiego. Krótko, podczas przewrotu majowego, był kierownikiem MSZ¹⁴⁰¹. Po odwołaniu z placówki w Berlinie w 1930 r. usunięty ze służby zagranicznej, rozpoczął pracę jako radca prawny. Po wybuchu wojny pozostał w Warszawie, w swoim mieszkaniu przy ul. Prusa, pod swoim nazwiskiem. Kontaktował się z członkami administracji emigracyjnej, dla nich przygotował datowany na marzec 1940 r. memoriał dotyczący relacji Polski z sąsiadami po zakończeniu wojny.

Dopiero wiosną 1941 r. otrzymał ostrzeżenie i schronił się pod Warszawą. Struktury związane z MSZ w Londynie tworzył razem z Mieczysławem Rettingerem. Pierwsze spotkania odbyły się wiosną 1942 r., byli na nich m.in. Ada Kaczkowska i Czesław Andrycz (został następnie sekretarzem Knolla). Rozmowy toczyły się w willi położonej 6 km od Falenicy. „Szło się lasem – wspominała Ada Kaczkowska – leśnymi drózkami, wśród gęstych zagajników. Willa, w której mieszkał Knoll, była tak ukryta wśród drzew i tak zlewała się z gestwiną lasu, że dostrzec ją można było dopiero w chwili, gdy się podchodziło. Było to idealne ukrycie”¹⁴⁰². Dom ten był częścią folwarku Haliny Królikowskiej w Olszynie, leżącego między szosą lubelską i linią kolejową Warszawa–Otwock. Z biegiem czasu konspiracyjne spotkania zyskały poparcie i szansę systematycznej pracy w łonie Państwa Podziemnego.

Departament Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu RP na Kraj powstał z inicjatywy premiera i naczelnego wodza gen. Władysława Sikorskiego. W końcu lutego 1943 r. nominację na stanowisko dyrektora przywiózł Romanowi Knollowi z Londynu emisariusz Jerzy Lerski „Jur”. Ze względu na konieczność zachowania jak najściślejszej dyskrekcji (ustanowienie nowego departamentu wymagało zgody krajowej reprezentacji politycznej) Knoll uzgodnił z Delegatem Rządu Janem Stanisławem Jankowskim, że oficjalnie powstanie Sekcja Spraw Zagranicznych, co nie wymagało zgody szerszego grona politycznego¹⁴⁰³.

¹⁴⁰⁰ Stan badań, zob.: H. Bartoszewicz, *Roman Knoll. Polityk i dyplomata*, Warszawa 2018.

¹⁴⁰¹ A. Kaczkowska, *Pamięci Romana Knolla*, „Kultura” 1959, nr 135–136, s. 195–204.

¹⁴⁰² Ibidem, s. 197.

¹⁴⁰³ Literatura: W. Grabowski, *Kryptonim MOC Sekcja Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu na Kraj*, Warszawa 2015; A. Leśniewski, *Departament Spraw Zagranicznych – kryptonim „Moc”*, 630/Z – *Delegatury Rządu na Kraj*, [w:] *Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej 1939–1945*, red. Z. Błażyński, Londyn 1994, s. 624–635; idem, *Departament Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu RP na Kraj marzec 1943 r. – maj 1945 r.*, „Studia i Materiały” t. 63, PISM, kwiecień 1993; B. Pasierb,

Roman Knoll, szef Sekcji Spraw Zagranicznych, zdjęcie z lat 20. XX w. (NAC)

Generał Sikorski pragnął, by „Moc” zajęła się na terenie Polski przeszkoleniem i przygotowaniem na okres powojenny kadry pracowników MSZ. Z drugiej strony premier zdawał sobie sprawę, że z biegiem czasu władze Delegatury Rządu RP na Kraj coraz częściej będą potrzebowały fachowej analizy sytuacji międzynarodowej, by podejmować skuteczne decyzje polityczne.

Sekcja Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu na Kraj powstała dopiero wiosną 1943 r. (wg Wienicysława Wagnera w maju 1943 r.). W czerwcu tego roku liczyła 27 osób, w październiku – 30 osób, miesiąc później – 33 pracowników. Oprócz kierownictwa Sekcję tworzyły trzy Działy „terytorialne” (Południowy, Zachodni i Wschodni) oraz Wydział Ogólny i kancelaria. Taka struktura obowiązywała do końca roku, kiedy wprowadzono uproszczenia w organizacji oraz zmniejszono liczebność Sekcji. Z Sekcją współpracowali: Zbigniew Cieczot-Gawrak, Jan Łagoda (sprawy ZSRR). Jeden z pracowników Sekcji napisał o jej zadaniach następująco: „Zadania MOC-y polegały na przygotowaniu i przeszkoleniu kadry pracowników służby zagranicznej, wyodrębnieniu wiadomości o rozwoju sytuacji światowej i faktów mających znaczenie polityczne, a interesujących Polskę, ich komentowaniu i naświetlaniu, opiniowaniu w sprawach, przed-

---

Polskie prace przygotowawcze do traktatu pokojowego z Niemcami 1916–1948. Instytucje – ludzie – problemy, Wrocław 1996; W. Michowicz, op.cit.; W. Minkiewicz, *Mokotów. Wronki. Rawicz – Wspomnienia 1939–1954*, Warszawa 1990; idem, *Wspomnienia (I) 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne” 1987, z. 80, s. 116–151; J. Lerski, *Emisariusz Jur*, Warszawa 1989.

Zadaniem X jest

C/126.

33

- 1-o/ obsługa w dziedzinie S.P. aparatu politycznego w okresie okupacji
- 2-o/ kierownictwo S.Z. w okresie przełomu
- 3-o/ przygotowanie materiału ludzkiego i politycznego dla M.S.Z. na czas normalny.

Ad 1-o/ obsługa ta polega na

- I. opracowywaniu poszczególnych kwestii dla użytku władz
- II. opiniodawstwie w sprawach bieżących
- III. ewentualnym prowadzeniu rokowań.

Ad 2-o/ od początku przełomu X staje się U.S.Z., działającym jako filia M.S.Z.

Ad 3-o/ U.S.Z. wleje się do M.S.Z. w postaci urzędników i archiwum.

Organizacja X jest następująca

1. Kierownik
2. Sekretarz generalny, załatwiający sprawy polityczne
3. Szef biura, załatwiający sprawy gospodarcze, organizacyjne, finanse, łączność, archiwum, kontakty z władzami i partiami. Wszystko to stanowi Sekcję Ogólną.

Ad 2-o/ Sekcja Polityczna posiada wydziały. Południowy /21/ zawierający referaty czechosłowacki /211/, węgierski /212/, rumuński /212-a/, bałkański /213/, Zachodni /22/, zawierający referaty. sytuacji w Niemczech /221/ i okupacji w Polsce /222/ i w innych krajach /222-a/ oraz Wschodni /23/, zawierający referaty sowiecki /231, 231-a, 231-b/, ukraiński /232/, bałtycki /233/, rosyjsko-anty-sowiecki /234/ i Dalekiego Wschodu /235/. Ponadto posiada ona kancelarię /24/, samodzielny referat łączności wewnętrznej /241/ oraz referat polityczny /25/.

Ad 3-o/ Sekcja Ogólna posiada wydziały kontaktów /31/, łączności /32/ i /321/, organizacyjny /33/ z referatem personalnym /331/ i finansowym /332/, archiwalny /34/.

Zmiany organizacyjne następować mogą drogą instrukcji specjalnych.

Polityka X prowadzona jest zgodnie z ogólną polityką M.S.Z. w myśl instrukcji politycznych /I i II p./

stawionych przez Delegata Rządu lub inne Departamenty i informowaniu ich o sytuacji z punktu widzenia polityki międzynarodowej¹⁴⁰⁴. Referenci opracowywali zagadnienia na piśmie, przełożeni przekazywali je zainteresowanym komórkom. Materiały były podpisywane numerami, a informacje pochodziły głównie z nasłuchów radiowych i prasy niemieckiej, rzadko spoza Generalnej Guberni.

Członkowie działali w pełnej konspiracji, dzielili los Warszawiaków. Dwa lub trzy tygodnie po rozpoczęciu działalności aresztowany został Czesław Andrycz (16.07.1943 r. rozstrzelany) oraz niezależnie także Mieczysław Rettinger (aresztowany 19.02.1943 r., zmarł w obozie Sachsenhausen w sierpniu 1944 r.) i Seweryn Eustachiewicz ps. „Sewer” (aresztowany 13.05.1943 r., przeżył dwa lata w obozach koncentracyjnych). Aresztowania nie były związane z działalnością Sekcji.

Etatowi pracownicy Sekcji otrzymywali pensję 1700 marek plus ewentualny dodatek rodzinny 1 tys. marek. Podczas powstania warszawskiego płaca zasadnicza została określona na 10\$ miesięcznie.

Sekcja Spraw Zagranicznych, 1943 r.¹⁴⁰⁵:

Roman Knoll ps. „Proskura”	02.–30.12.1943	szef sekcji
Tadeusz Chromecki ps. „Sęk”	02.–30.12.1943	sekretarz generalny ds. politycznych
Tadeusz Stanisław Grabowski ¹⁴⁰⁶	05.–30.12.1943	z-ca szefa
Czesław Andrycz ¹⁴⁰⁷	02.–05.1943	sekretarz Knolla
Dział I (Wydział Południowy)		
Janusz Pajewski ¹⁴⁰⁸	-1.04.–30.12.1943	kierownik
Andrzej Leśniewski ¹⁴⁰⁹	03.–30.12.1943	referat czechosłowacki
Władysław Markowski	-30.12.1943	referat węgierski
Władysław Michalik	-30.12.1943	referat rumuński
Bronisław Zieliński	-30.12.1943	referat bałkański

¹⁴⁰⁴ W. Wagner, *Sprawy zagraniczne w Delegaturze Rządu 1943–1944*, „Zeszyty Historyczne” 1985, z. 73, s. 229.

¹⁴⁰⁵ Źródło: W. Grabowski, op.cit., s. 23–25. W opracowaniu, *Polska służba zagraniczna...*, s. 30, jest informacja, że przez cały okres dla „Mocy” pracowała Kazimiera Dąbrowska.

¹⁴⁰⁶ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 148–150.

¹⁴⁰⁷ Ibidem, s. 30–31.

¹⁴⁰⁸ AAN, zesp. 1664, sygn. 13, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska M–S, Archiwum prywatne nr 45: Janusz Pajewski; AMSZ, BSO, sygn. 22/96, w. 8,teczka 4619, Janusz Pajewski.

¹⁴⁰⁹ A. Leśniewski, *Droga do służby zagranicznej*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 273–307; AAN, zesp. 1664, sygn. 12, Dokumentacja byłych pracowników Polskiej Służby Zagranicznej, Nazwiska K–M, Archiwum prywatne nr 31: Andrzej Leśniewski.

Dział II (Wydział Zachodni)		
Emil Kipa ¹⁴¹⁰	-30.12.1943	kierownik
Michał Perłowski	-30.12.1943	referat niemiecki
G.	-30.12.1943	referat okupacji w Polsce
Jan Zarański	-30.12.1943	referat innych krajów
Dział III (Wydział Wschodni)		
Stanisław Zieliński	-30.12.1943	kierownik
Stanisław Dzierżykraj-Małachowski	05.–30.12.1943	referat sowiecki
Loret	-30.12.1943	referat ukraiński
St.	-30.12.1943	referat bałtycki
Ludwik Rabcewicz-Zubkowski	05.–30.12.1943	referat rosyjsko-antysowiecki
Jan Jaworski	03.–30.12.1943	referat Dalekiego Wschodu
Ryszard Radke	11.–30.12.1943	prawnik
Jarosław Naleszkiewicz	11.–30.12.1943	
Wieżysław Wagner ¹⁴¹¹	-30.12.1943	
Ludomir Brzostowski	-30.12.1943	
Kancelaria		
Ada Kaczkowska	03.–30.12.1943	
Jadwiga Studzińska	-30.12.1943	referat łączności wewnętrznej
Referat Polityczny		
Zdzisław Klimpel ¹⁴¹²	03.–30.12.1943	
Wydział Ogólny		
Andrzej Marchwiński	-1943–30.12.1943	kierownik, szef biura ds. gospodarczych, finansowych i łączności
Władysław Minkiewicz	02.–30.12.1943	referat bezpieczeństwa, Wydział Kontaktów z Władzami i Partiami
Janina Binkiewiczówna	02.–30.12.1943	referat łączności, Wydział Łączności
Krystyna Kostecka	-30.12.1943	referat łączności
Bronisława Hełczyńska	-30.12.1943	
Wanda Gąsiorowska	-30.12.1943	

¹⁴¹⁰ AMSZ, BSO, sygn. 22/96, w. 5,teczka 4351, Emil Kipa. 16.09.1945 r. reaktywowany w MSZ jako radca, przydzielony do Wydziału Organizacji Międzynarodowych w Departamencie Politycznym. Z dniem 31.12.1946 r. został przeniesiony w stan spoczynku. W dokumentach nie ma wzmianki o działalności w „Mocy”.

¹⁴¹¹ W. Wagner, *Post iucundam iuventutem*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 309–323.

¹⁴¹² *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 201–202.

Maria Magdalena Morawska ¹⁴¹³	-05.-30.12.1943	łączniczka
Krystyna Brzezicka	-30.12.1943	
Ludwik Czerwiński		
Stanisław Eska ¹⁴¹⁴	05.-30.12.1943	referat organizacyjny (budżetowy?), Wydział Organizacyjny
T.		referat personalny
Kazimierz Katerla	-30.12.1943	referat finansowy
Łucja Knoll	-30.12.1943	archiwum

Okres 1.01.–1.08.1944 r.¹⁴¹⁵

Na przełomie 1943–1944 zmniejszono liczbę komórek organizacyjnych, a co za tym idzie także obsadę personalną. Nowa instrukcja organizacyjna z 30.12.1943 r. zmieniła kryptonim Sekcji z „Moc” na „12”, przewidywała dwa tryby pracy: okres A podczas działań wojennych (zachowujący kształt obecny) oraz okres B – moment organizowania się administracji państwowej po wojnie.

Szef „12”, Roman Knoll, stale przebywał poza Warszawą, ukrywał się, był bowiem poszukiwany przez Gestapo. Mieszkał w Olszynie pod Warszawą, w maju 1944 r. musiał przenieść się do majątku Barchów w pobliżu Bugu, co jeszcze bardziej utrudniło kontakt Knolla z Warszawą. Jednak w miarę potrzeby Knoll spotykał się z Delegatem Rządu, Komendantem Głównym AK, zastępcami Delegata Stanisławem Jasiukowiczem i Adamem Bieniem, szefem VI Oddziału KG AK (BIP) Janem Rzepeckim, emisariuszami z Londynu i dyrektorem Departamentu Informacji Stanisławem Kauzikiem. Po śmierci Władysława Sikorskiego i aresztowaniu Stefana Grota-Roweckiego nastąpił okres mniej intensywnej współpracy. Szczególnie źle ułożyły się relacje z Delegatem Rządu Jankowskim, z którym Knoll zasadniczo różnił się w poglądach na politykę i sposobie jej realizacji. Knolla odsuwano od podejmowania decyzji, ograniczano dostęp do informacji.

Z powodu nieobecności Knolla w stolicy, najaktywniejszym członkiem Sekcji był Tadeusz Chromecki. W okresie przed sierpniem 1944 r. Chromecki odczytywał z ramienia „12” charakterystykę sytuacji międzynarodowej na cotygodniowych posiedzeniach Komitetu Politycznego Delegatury Rządu, w którym zasiadało 6–7 osób pod przewodnictwem Delegata. Referenci przygotowywali raporty oparte na zdobytych informacjach i materiałach. Kierowniczką kancelarii wspominała po latach: „Tryb pracy naszej był bardzo regularny. Materiały z zagranicy, prasę podziemną, druki, wydawnictwa 2 razy na tydzień dostarczała łączniczka Delegatury do naszej skrzynki. W godzinę później odbierała je

¹⁴¹³ Ibidem, s. 276–277.

¹⁴¹⁴ Ibidem, s. 114–116.

¹⁴¹⁵ AAN, zesp. 1325, Delegatura Rządu RP na Kraj, sygn. 202/XIV, Departament Spraw Zagranicznych, t. 9, Instrukcja organizacyjna Sekcji Spraw Zagranicznych, 30.12.1943 r., k. 58–58a.

łączniczka MOC-y i odnosiła do mnie. Ja rozdzielałam papiery dla Knolla i poszczególnych referentów, łączniczka zabierała paczki dla referentów, archiwum i Delegatury, pocztę dla Knolla zabierała jedna z dwóch jego sekretarek-łączniczek – i tak do następnego razu¹⁴¹⁶. W innym miejscu zanotowała: „W miarę rozrastania się placówki archiwum wymagało już specjalnej archiwistki i lokalu. Jedna z pań naszych objęła ten dział, lokal zaś znaleźliśmy dzięki ofiarności proboszcza jednego z kościołów warszawskich. Archiwistka pracowała w kancelarii parafialnej, papiery zaś w miarę gromadzenia się były zamurowywane w grobowcach katakumb¹⁴¹⁷. Pisane w latach 50. XX w. wspomnienia musiały być enigmatyczne, ze względu na ochronę osób pozostałych w Polsce. Po latach wiemy już, że archiwum znajdowało się w prywatnym mieszkaniu księdza prałata Henryka Hilchena oraz ukryte w jednym z ołtarzy w jego kościele parafialnym Matki Boskiej Częstochowskiej przy ul. Łazienkowskiej w Warszawie. Archiwistką była siostra przyrodnia Knolla – Łucja Knoll¹⁴¹⁸.

Sekcja Spraw Zagranicznych, 1944 r.:

Roman Knoll	1.01.–1.08.1944	dyrektor
Tadeusz Stanisław Grabowski	1.01.1944-	z-ca dyrektora
Sekcja Polityczna¹⁴¹⁹		
Tadeusz Chromecki	1.01.–1.08.1944	naczelnik
Zdzisław Klimpel	1.01.–1.08.1944	z-ca naczelnika
Wydział Środkowoeuropejski (Dział I)		
Janusz Pajewski	1.01.–1.08.1944	kierownik
Andrzej Leśniewski	1.01.–1.08.1944	sprawy czeskosłowackie i bałkańskie
Władysław Markowski	1.01.–1.08.1944	sprawy węgierskie
Wydział Zachodnioeuropejski (Dział II)		
Emil Kipa		
Michał Perłowski	1.01.–1.08.1944	kierownik, sprawy niemieckie
Wiençzyszław Wagner	1.01.–1.08.1944	sprawy francuskie
Wydział Wschodni (Dział III) podlegał bezpośrednio Knollowi		
Stanisław Zieliński	1.01.–1.08.1944	kierownik
Stanisław Dzierżykraj-Małachowski	1.01.–08.1944	z-ca kierownika

¹⁴¹⁶ A. Kaczkowska, op.cit., s. 199.

¹⁴¹⁷ Ibidem, s. 198.

¹⁴¹⁸ Tylko część archiwum Sekcji przetrwała i jest przechowywana w Archiwum Akt Nowych w Warszawie: AAN, zesp. 1325, sygn. 202/XIV, Departament Spraw Zagranicznych, 1941–1945, tomy 1–20 (1851 kart).

¹⁴¹⁹ Inna struktura – Wydziały Polityczne: Referat niemiecki (Emil Kipa, Jan Zaráński), Referat anglosaski (Zdzisław Klimpel, Bronisław Zieliński), Referat środkowoeuropejski (Janusz Pajewski, Władysław Markowski, Andrzej Leśniewski), Referat zachodnioeuropejski (Michał Perłowski, Wiençzyszław Wagner).

Ludwik Rabcewicz-Zubkowski	1.01.–2.08.1944	referat rosyjsko-antysowiecki
Jarosław Naleszkiewicz	1.01.–1.08.1944	sprawy ukraińskie
mecenas Zieliński		sprawy angielskie
mecenas Brzostowski		
Loret		sprawy ekonomiczne ZSRR
Ryszard Radke (Redke)	1.01.1944-	prawnik
dwóch N.N.		referenci
Jan Jaworski ¹⁴²⁰	1.01.–1.08.1944	referat Dalekiego Wschodu
Wydział Anglosaski (Dział IV)¹⁴²¹		
Zdzisław Klimpel	1.01.–1.08.1944	kierownik
Bronisław Zieliński	1.01.1944-	referent
Sekcja Ogólna¹⁴²²		
Andrzej Marchwiński	1.01.–1.08.1944	naczelnik
Władysław Minkiewicz	1.01.–1.08.1944	z-ca naczelnika, sekretarz dyrektora departamentu, referent ds. bezpieczeństwa i kontaktów z Radą Jedności Narodowej
Wydział Łączności		
Janina Binkiewicz	1.01.–1.08.1944	kierownik
Krystyna Kostecka	1.01.1944-	łączniczka
Magda Magdalena Morawska	1.01.–1.08.1944	łączniczka, ranna; zmarła 6.08.1944
Wanda Gąsiorowska	1.01.1944-	
Jadwiga Studzińska	1.01.–1.08.1944	referat łączności wewnętrznej, łączniczka
Bronisława Helczyńska	1.01.1944-	referat łączności wewnętrznej
Wydział Organizacyjny (budżetowy)		
Stanisław Eska	1.01.1944-	kierownik
T.	1.01.1944-	referent personalny
Kazimierz Katerla	1.01.1944-	referent finansowy
Łucja Knoll	1.01.1944-	archiwum
Ada Kaczkowska	1.01.1943–1.08.1944	kierownik kancelarii

¹⁴²⁰ *Urzędnicy służby zagranicznej...*, s. 179–180.

¹⁴²¹ W dokumentach informacja, że powstał „wczesną wiosną 1944 r.” – A. Leśniewski, *Droga...*, s. 301.

¹⁴²² Według innych dokumentów istniała następująca struktura Wydziału Ogólnego: Referat budżetowy, Referat łączności, Kancelaria, Archiwum.

Okres 1.08.–1.10.1944 r.

Po wybuchu powstania warszawskiego „12” działała jawnie w dzielnicy Śródmieście-Północ, gdzie przebywały władze krajowe. Siedzibą Sekcji był lokal na VI piętrze budynku pod adresem plac Napoleona 6, róg ul. Sienkiewicza. Kierowanie Sekcją w zastępstwie Knolla, odciętego na prawym brzegu Wisły, Delegat Rządu powierzył Chromeckiemu, jego zastępcą został Zdzisław Klimpel. Czynnymi ich współpracownikami byli Władysław Minkiewicz, Wienczysław Wagner i sekretarka Janina Binkiewicz ps. „Janka”. Łuźniejszy kontakt utrzymywali Zbigniew Cieczot-Gawrak, Stanisław Zieliński, Andrzej Marchwiński i Jarosław Naleszkiewicz. Krajowa Rada Ministrów wyznaczyła na bezpośredniego zwierzchnika „12” Stanisława Jasiukowicza ps. „Opolski”, z którym stały kontakt utrzymywał Wienczysław Wagner. Za analogiczny kontakt z Radą Jedności Narodowej odpowiadał Władysław Minkiewicz, z pionem wojskowym rozmawiał bezpośrednio Chromecki. Poza dotychczasową działalnością „12” podjęła się prowadzenia nasłuchów radiostacji nadającej z Lublina i audycji Związku Patriotów Polskich z Moskwy.

Po upadku Starego Miasta Niemcy bombardowali dzielnicę Warszawa-Północ (Śródmieście), władze powstania przeniosły się na drugą stronę al. Sikorskiego (Jerozolimskiej) do dzielnicy Śródmieście-Południe. W dniu 6 lub 7 września 1944 r. Sekcja przeniosła się na ul. 6 Sierpnia 11, do mieszkania Tadeusza Chromeckiego. Do grupy pracowników dołączył Bronisław Zieliński.

Okres 1.10.1944–05.1945 r.

W ostatniej fazie działalności Państwa Podziemnego nie istniała struktura departamentu. Funkcjonował tylko krąg współpracowników Knolla: w Milanówku – Władysław Minkiewicz, Władysław Markowski i Jadwiga Studzińska, w Komorowie – Tadeusz Chromecki, w Żbikowie – Bronisław Zieliński, w Chyliczkach – Andrzej Leśniewski.

Wszyscy pracownicy Sekcji, z wyjątkiem Wagnera, postanowili nie iść do obozu jeńckiego, lecz opuścić Warszawę wraz z cywilami, których kierowano do obozu przejściowego w Pruszkowie. Wszyscy z kenkartą z meldunkiem warszawskim mieli być w obozie, dlatego Warszawiacy ukrywali się przed kontrolą. Chromecki, dzięki swoim znajomościom, zaopatrzył Bronisława Zielińskiego, Władysława Minkiewicza i jego siostrę w legitymacje i opaski Rady Głównej Opiekuńczej, którą Niemcy tolerowali, bowiem pomagała w ewakuacji. Szef Sekcji był w kontakcie z cywilnymi i wojskowymi władzami Państwa Podziemnego, które po opuszczeniu Warszawy stacjonowały w okolicach Milanówka. Po upadku tylko niektórzy pracownicy zgromadzili się wokół Knolla: „było nas tylko 10 osób. Rozpoczęliśmy znów po trochu »urzędować« [...] Byliśmy wszyscy zdemoralizowani, zgnębieni, ośpieni, wszyscy prawie przeszli przez piekło Powstania i stracili wszystko”¹⁴²³. Był to ciężki okres działalności, bowiem trzeba było dodatkowo obawiać się donosu zwolenników PPR. Knoll mieszkał i urzędował w Milanówku w willi „Pod Mat-

¹⁴²³ A. Kaczkowska, op.cit., s. 200.

ką Boską” przy ul. Podgórznej, przed świętami wielkanocnymi przeniósł się do Chyliczek koło Piaseczna w obawie przed aresztowaniem. Głównym organizatorem kontaktów był Władysław Minkiewicz. Przypadek spowodował, że właśnie jemu przypadło w udziale pośredniczenie w przekazaniu w marcu 1945 r. Delegatowi Rządu Janowi Jankowskiemu i byłemu komendantowi AK Leopoldowi Okulickiemu listów radzieckich zapraszających na rozmowy do Pruszkowa. Przez ostatnie dwa miesiące istnienia Sekcji najbliższym jego współpracownikiem był Andrzej Leśniewski.

W Chyliczkach w maju 1945 r. nastąpiło rozwiązanie Departamentu Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu RP na Kraj.

Willa „Pod Matką Boską” w Milanówku – mieszkanie Romana Knolla, zdjęcie współczesne (AMSZ)

LIST POŻEGNALNY dyrektora Sekcji Spraw Zagranicznych /"Moc"/ Delegatury Rządu R.P.
na Kraj, ROMANA KNOLLA (ps. Proskura), napisany w Chyliczkach, skierowany do pracow-
ników Sekcji z okazji jej rozwiązania

Drodzy Koledzy,

Po dwóch latach istnienia Urząd Spraw Zagranicznych przy Delegaturze Rządu RP na Kraj został zlikwidowany. Z niektórymi z Was współpracowaliśmy od początku do końca, z innymi tylko przez czas pewien, ponieważ redukcje personelu groło nasze uszczupliły kilkakrotnie. Jako Wasz były szef pragnę wszystkim Wam złożyć w imieniu władz prawowitych i Ojczyzny najserdeczniejsze podziękowania za Waszą pracę w warunkach tak niezwykłych, że nie dane nam było ani korzystać z przywilejów normalnej służby dyplomatycznej, ani cieszyć się pozytywnymi rezultatami dokonanych prac, że natomiast każdej chwili groziła Wam najokrutniejsza śmierć z ręki wroga, w którego mocy znajdowaliśmy się. Pełniliście służbę Waszą z oddaniem i skromnością. Nie dostaniecie za ten okres żadnego odznaczenia, ani awansu. Nie macie nawet gwarancji, że zostaniecie w przyszłości w urzędzie, a narazie, zgodnie z nakazami chwili odchodzicie do pracy zarobkowej na innych polach. Ale pozostanie po tym okresie w duszach Waszych pewien hart, pewien nieomylny styl, który sprawi, że nikomu z Was nie grozi, iż stanie się bezduszną lalką na usługach międzynarodowej kurtuazji, i że każdy z Was pasowany jest na rycerza polskiej Racji Stanu.

Organizując nasz urząd na rozkaz ś.p. premiera Sikorskiego liczyłem, być może, na poważniejszy udział nasz w załatwianiu spraw publicznych, choć wszyscyśmy wiedzieli, że prawdziwej polityki zagranicznej nie można prowadzić w konspiracji i że centralą decyzji, rokowań, i posunięć musi być jedynie Ministerstwo Spraw Zagranicznych, działające na wolności. Niestety - a pamiętając, że bywa tak i w czasach normalnych - czynniki polityczne, związane bardziej, niż my - zawodowo bezpartyjni - z życiem stronnictw, nie na każdym poziomie doceniają jednakowo wartość konsultacji odpowiedzialnych urzędników służby zagranicznej. Deklaracje o celach wojny były publikowane, decyzje o wybuchu powstania były pobierane, okoliczności i technika rokowań były ustalane bez korzystania z pracy naszej gromadki. Nie miejmy o to do nikogo żalu. Nie ulega wątpliwości, że służba nasza pewną, choć nieznaczną korzyść przyniosła, a naszą analizą nieraz zdołaliśmy przysłużyć się władzom wojskowym i cywilnym, a przez to i racji stanu, która jedynie nas obchodziła.

Zegnając się z Wami, pragnę przypomnieć Wam, że służba zagraniczna wymaga nieustannego pomnażania posiadanej wiedzy, bezwzględnej ścisłości rozumowania, niezależności sądu, połączonej z organizacyjną dyscypliną, uczciwości w informowaniu, oraz zdolności do zespołowej pracy, którą wytwarza duch korporacyjnej wspólnoty i braterska solidarność wszystkich starych i młodych, mężczyzn i kobiet, pracowników politycznych, konsularnych, administracyjnych i kancelaryjnych. Byliśmy jedną rodziną. Uczucie solidarności chciałbym, aby w Was trwało i teraz, kiedy się rozchodzimy, a ci z nas, którzy mieć będą zaszczyt do służby tej powrócić w warunkach normalnych, niechybnie uczucie to wniosą w urząd, który, mam nadzieję, potrafi walory ich ocenić i wykorzystać.

Maj 1945 r.

List pożegnalny dyrektora Sekcji Spraw Zagranicznych („Moc”) Delegatury Rządu RP na Kraj
Romana Knolla (ps. „Proskura”), napisany w Chyliczkach, skierowany do pracowników
Sekcji z okazji jej rozwiązania (AAN)

Zakończenie

Prezentowane opracowanie jest pierwszym całościowym ujęciem historii Ministerstwa Spraw Zagranicznych w okresie II wojny światowej. Wiele ustaleń ma charakter pionierski, przez co narażone są one na duże ryzyko błędu. Kolejne prace naukowe na ten temat nie zmieniają wprawdzie diametralnie obrazu, który udało się odtworzyć w tym opracowaniu, ale mogą znacznie pogłębić i zweryfikować niektóre wątki. Pierwszy rozdział, opisujący przebieg ewakuacji z Warszawy oraz działanie urzędu na terytorium Polski, jest kompletny od strony merytorycznej i udało się odtworzyć chronologię poszczególnych działań i decyzji. Ministerstwo było przygotowane do wojny, ale nowoczesny sposób prowadzenia działań zbrojnych i błyskawiczny postęp formacji niemieckich po 1 września 1939 r. zaskoczyły zarówno MSZ, jak i pozostałe władze cywilne w Polsce. W pracy udało się ustalić kolejne etapy przemieszczania się urzędu, momenty redukcji personelu i kluczowe decyzje organizacyjne.

Drugi rozdział w znacznej mierze zawiera nowe i nieznane wcześniej ustalenia. Potwierdziła się teza, że MSZ jako jedyny dział administracji państwowej odtworzyło swoje struktury na bazie dotychczasowych pracowników, co wynikało z obowiązku doświadczenia i odpowiedniego przygotowania urzędników do poruszania się w temacie polityki zagranicznej. Jeszcze wyraźniej widać to było na placówkach dyplomatycznych i konsularnych, gdzie nie było miejsca na zmiany. Presja niemiecka na władze państw przyjmujących w praktyce uniemożliwiała akredytację nowych dyplomatów. Ponadto w warunkach gorączkowej pracy na rzecz Polaków, dotkniętych działaniami wojennymi, wymiana pracowników obeznanych z praktyką, a przede wszystkim z systemem korespondencji poufnej, byłaby błędem. Minister August Zaleski skutecznie przeciwstawił się wymianie kadr zarówno w centrali, jak i na placówkach. Odsunięto od obowiązków zaledwie kilkunastu najbliższych współpracowników ministra Józefa Becka. Zaleski toczył także walkę o utrzymanie niezależności swojego urzędu, bowiem gen. Władysław Sikorski nie tylko chciał mieć wpływ na prowadzenie polityki zagranicznej, ale także w pełni kontrolować aparat administracyjny. To był element wewnętrznej walki politycznej, a której obieg informacji był ważnym elementem¹⁴²⁴. Ministerstwo Spraw Zagranicznych „pracowało” na całym świecie i początkowo jako jedyne miało system łączności radiowej.

Ministerstwo w okresie pobytu na ziemi francuskiej miało skromną strukturę odpowiadającą potrzebom i możliwościom finansowym, nie było przerostów kadrowych. Jedyną nowością organizacyjną był sekretarz generalny, stanowisko utworzone na wzór rozwiązań francuskich. Jan Ciechanowski dobrze odnalazł się w tej roli szefa „administracyjnego” MSZ, sprawnie zorganizował zespół pracowników i zdobył budynki na siedzibę urzędu kolejno w Angers i Libourne. Klęska Francji w czerwcu 1940 r. była katastrofą dla urzędów polskich. Ministerstwo Spraw Zagranicznych ponownie uległo rozproszeniu,

¹⁴²⁴ Wewnętrzne spory i konflikty trawiły polską emigrację. Wiele ruchów wynikało z akcji rozliczania „sanacji” z klęski wrześniowej. Niekwestionowanym królem zakulisowych rozgrywek był Stanisław Kot. Kwerenda w Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego, zesp. Archiwum Stanisława Kota, z pewnością odsłoni tło decyzji personalnych i organizacyjnych.

straciło struktury organizacyjne i pracowników. Zaledwie garstka urzędników przedostała się razem z ministrem bezpośrednio do Wielkiej Brytanii. Niewielka grupa pracowników otrzymała polecenie dotarcia do Londynu trasą przez Portugalię. Innych porzucono na kontynencie, gdzie najwięcej osób pozostało w schroniskach lub obozach we Francji i w Portugalii. Nie pozostali bierni. Aleksander Kawałkowski, były kierownik Konsulatu Generalnego RP w Lille¹⁴²⁵, powołał w 1941 r. Polską Organizację Walki o Niepodległość. W tym ruchu oporu na terenie Francji, liczącym około 15 tys. osób, działało wielu członków polskiej służby zagranicznej.

Kolejne cztery rozdziały pozwoliły na opisanie funkcjonowania ministerstwa w Londynie. Udało się ustalić nieznane wcześniej fakty, takie jak: adresy MSZ w stolicy Wielkiej Brytanii, przebieg ataków bombowych na centralę MSZ, zakres przywilejów dyplomatycznych. Lektura ogromnej liczby dokumentów administracyjnych ukazała urząd od środka, jak wyglądały – proces rekrutacji i szkolenia, życie pracowników w pracy i poza nią, pragmatyka służbowa, rozwój systemu łączności. Załączone tabele ze strukturą i obсадą personalną mówią, kto był kim w MSZ w latach 1939–1945.

Wydaje się, że aneks numer 1 jest najciekawszym materiałem, bowiem wprowadza do obiegu naukowego informacje dotyczące administracji państwowej po 5.07.1945 r. Do tej pory nikt nie opisał historii likwidacji struktur emigracyjnego rządu polskiego. Warto zauważyć, że hasła Interim Treasury Committee for Polish Question nie ma nawet w Wikipedii. W niniejszej publikacji odtworzono działanie nie tylko tego Komitetu, ale także Sekcji II, która była następcą Ministerstwa Spraw Zagranicznych. Obok brytyjskiego ITC działało „nielegalne” i „konspiracyjne” MSZ, którego szefem pozostał Adam Tarnowski. Część pracy poświęcona „Mocy” porządkuje wiedzę na ten temat i nie zawiera nowych informacji.

Ministerstwo Spraw Zagranicznych dobrze wypełniło swoje zadania w okresie 1939–1945. Kluczem do sukcesu byli urzędnicy i ich etos pracy. Korpus służby zagranicznej tworzyły osoby bardzo dobrze wykształcone i doświadczone w działaniu. Pewna kastość tej grupy uchroniła ją przed pochozną wymianą jej członków. Zalety, takie jak znajomość języków i świata, pozwoliły przeprowadzić urząd przez pięć trudnych lat pracy na terytorium Francji i Wielkiej Brytanii.

---

¹⁴²⁵ *Urzędy konsularne Rzeczypospolitej Polskiej...*, s. 212.

Bibliografia

Źródła

Archiwa polskie:

Archiwum Akt Nowych

zesp. 8, Prezydium Rady Ministrów, część VII, Akta tajne i „mob”: sytuacja wewnętrzna i polityka zagraniczna Polski, przygotowania do wojny, 1920–1939

zesp. 8, Prezydium Rady Ministrów, część VIII, Karty kwalifikacyjne pracowników urzędów centralnych, 1918–1939

zesp. 322, Ministerstwo Spraw Zagranicznych

zesp. 1325, Delegatura Rządu RP na Kraj

zesp. 1341, Polski Rząd Emigracyjny [Rząd RP na Emigracji – Angers, Londyn]

zesp. 1664, Krajowa Grupa Pracowników Polskiej Służby Zagranicznej lat 1918–1945

Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych

zesp. Biuro Spraw Osobowych

zesp. 20, Departament Konsularny

Centralne Archiwum Wojskowe

sygn. Stanisław Nałęcz-Korzeniowski

sygn. Adam Kruczkiewicz

archiwum prywatne Andrzeja Nagórnego

Archiwa zagraniczne:

Archiwum Instytutu Hoovera

zesp. 42, Ministerstwo Spraw Zagranicznych

Ministere des Affaires Étrangères, Archives Diplomatiques (La Courneuve, Francja)

seria: Direction des Affaires Politiques et Commerciales, Pologne, [teczka] 381:

Demembrement de la Pologne, Transfert du Gouvernement Polonais en France,

Armée Polonaise en France, septembre 1939–décembre 1939

Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie

zesp. A.5, Rada Narodowa RP

zesp. A.11, Ministerstwo Spraw Zagranicznych

zesp. A.11.E, Ministerstwo Spraw Zagranicznych

zesp. A.12, Ambasada RP w Londynie

zesp. A.42, Konsulat Generalny RP w Londynie

zesp. A.46, Ambasada RP w Paryżu (Emigracja)

zesp. A.48, Kancelaria Cywilna i Gabinet Wojskowy Prezydenta RP

zesp. A.52, Konsulat RP w Brukseli

zesp. B.I, Relacje z Kampanii 1939 roku

zesp. PRM, Archiwum osobiste Prezesa Rady Ministrów

zesp. PRM.K, Archiwum Kancelarii

zesp. PRM.E, Eaton Place
zesp. PRM.L, Archiwum Liebermanowej
Kolekcja 23A, Edward Raczyński
Kolekcja 23H, Edward Raczyński
Kolekcja 39, Jan Wszelaki
Kolekcja 82, Jan Ciechanowski
Kolekcja 85, Jan Szembek
Kolekcja 97, Skarb Narodowy
Kolekcja 408, Tymczasowa Rada Jedności Narodowej, Dział Spraw Zagranicznych
Instytut Józefa Piłsudskiego w Ameryce
zesp. 154: Archiwum osobowe
Biblioteka Polska POSK w Londynie
esp. Archiwum Osobowe Emigracji
Ville d'Angers Archives (Archiwum Miejskie Angers, Francja),
sygn. 4H110
sygn. 1015 W art. 27
Instytut Piłsudskiego w Londynie
zesp. 108, Archiwum Tytusa Filipowicza
heritage.canadiana.ca.
Tadeusz Romer Fonds: diplomatic activities

Wydawnictwa źródłowe

Dokumenty Rządu RP na Obczyźnie, suplementy do tomów I–VIII protokołów posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej październik 1939–sierpień 1945, oprac. W. Rojek, Kraków 2010.

Polskie dokumenty dyplomatyczne 1939 wrzesień–grudzień, red. W. Rojek, Warszawa 2007.

Polskie dokumenty dyplomatyczne 1940, red. M. Hułas, Warszawa 2010.

Polskie dokumenty dyplomatyczne 1941, red. J. Tebinka, Warszawa 2013.

Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. I: październik 1939–czerwiec 1940, oprac. W. Rojek, Kraków 1994.

Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. II: czerwiec 1940–czerwiec 1941, oprac. W. Rojek, Kraków 1995.

Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. III: czerwiec–grudzień 1941, oprac. W. Rojek, Kraków 1996.

Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. IV: grudzień 1941–sierpień 1942, oprac. W. Rojek, Kraków 1998.

Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. V: wrzesień 1942–lipiec 1943, oprac. W. Rojek, Kraków 2001.

Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. VI: lipiec 1943–kwiecień 1944, oprac. W. Rojek, Kraków 2003.

Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. VII: maj 1944–listopad 1944, oprac. W. Rojek, Kraków 2006.

Protokoły posiedzeń Rady Ministrów Rzeczypospolitej Polskiej, t. VIII: grudzień 1944–sierpień 1945, oprac. W. Rojek, Kraków 2008.

Rocznik Służby Zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej według stanu na 1 czerwca 1939, Warszawa 1939.

Stosunki polsko-sowieckie. Od września 1939 r. do kwietnia 1943 r. Zbiór dokumentów, podał do druku, oprac. i opatrzył wstępem R. Habielski, Warszawa 2021.

W rumuńskiej pułapce. Internowanie Józefa Becka i Edwarda Śmigłego-Rydza w dokumentach rumuńskich służb specjalnych, wybór i oprac. dokumentów M. Kornat i M. Morzycki-Markowski, Gdańsk 2011.

Wspomnienia i pamiątki

Aleksandrowicz Mustafa, *Garść wspomnień*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 223–237.

Beck Józef, *Dernier rapport. Politique polonaise 1926–1939*, Neuchatel 1951.

Beck Józef, *Komentarze do historii dyplomatycznej wojny 1939 roku*, „Zeszyty Historyczne” 1971, nr 20, s. 92–109.

Beck Józef, *Ostatni raport*, Warszawa 1987.

Budny Michał, *Epilog polskiej służby zagranicznej (W czterdziestą rocznicę)*, „Zeszyty Historyczne” 1985, nr 73, s. 48–55.

Budny Michał, *Wspomnienia niefrasobliwe*, „Zeszyty Historyczne” 1983, nr 63, s. 172–193.

Czczot-Gawrak Zbigniew, *Powroty do MSZ*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 135–167.

Drymmer Wiktor Tomir, *Pierwsze i ostatnie dni niepodległości Polski – rok 1918 i 1939*, „Zeszyty Historyczne” 1969, nr 16, s. 147–163.

Drymmer Wiktor Tomir, *W służbie Polsce. Wspomnienia żołnierza i państwowca z lat 1914–1947*, Kraków 2014.

Drymmer Wiktor Tomir, *Wspomnienia (Dokończenie)*, „Zeszyty Historyczne” 1975, nr 31, s. 53–121.

Drymmer Wiktor Tomir, *Wspomnienia [cz. 1]*, „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 27, s. 172–194.

Drymmer Wiktor Tomir, *Wspomnienia [cz. 2]*, „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 28, s. 173–218.

Drymmer Wiktor Tomir, *Wspomnienia [cz. 3]*, „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 29, s. 157–186.

Drymmer Wiktor Tomir, *Wspomnienia [cz. 4]*, „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 30, s. 196–227.

Estreicher Karol, *Dziennik wypadków*, t. I: 1939–1945, Kraków 2001.

Grabowski Zbigniew, *Notatki z czasów wojny*, „Kultura” 1962, nr 181, s. 115–136.

- Hóry András, „*Martwa placówka*”. *Wspomnienia i korespondencja posła Królestwa Węgier w Warszawie 1935–1939*, przedmowa P. Pritz, posłowie M. Kornat, Warszawa 2017.
- Kaczowska Ada, *Pamięci Romana Knolla*, „Kultura” 1959, nr 135–136, s. 195–204.
- Katelbach Tadeusz, *Bezdroża* (2), „Zeszyty Historyczne” 1978, nr 44, s. 84–168.
- Kraczkiewicz Karol, *Jesień 1938–jesień 1939 (Narastanie konfliktu polsko-niemieckiego)*, „Zeszyty Historyczne” 1984, nr 70, s. 156–193.
- Krzyżanowska Krystyna, *Stłuczona porcelana*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 238–252.
- Kulski Władysław W., *Pamiętnik byłego polskiego dyplomaty (dok.)*, „Zeszyty Historyczne” 1978, nr 43, s. 133–162.
- Leser Tadeusz, *List do Redakcji*, „Zeszyty Historyczne” 1980, nr 51, s. 233.
- Leśniewski Andrzej, *Droga do służby zagranicznej*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 273–307.
- Lipiński W., *Dziennik. Wrześniowa obrona Warszawy 1939 r.*, oprac. J.M. Kłoczowski, Warszawa 1989.
- Łubieński Ludwik, *Dziennik wrzesień–grudzień 1939*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 73–111,
- Łubieński Ludwik, *Ewakuacja władz polskich we wrześniu 1939 roku*, „Zeszyty Historyczne” 1986, nr 76, s. 58–60.
- Łubieński Ludwik, *Raport*, „Zeszyty Historyczne” 1987, nr 81, s. 207–218.
- Łubieński Michał, *Refleksje i reminiscencje*, oprac. M. Kornat, Warszawa 2012.
- Łukasiewicz Juliusz, *Dyplomata w Paryżu 1936–1939*, Warszawa 1995.
- Meysztowicz Jan, *Wspomnienia ze służby zagranicznej*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 9–72.
- Minkiewicz Władysław, *Wspomnienia (I) 1939–1945*, „Zeszyty Historyczne” 1987, z. 80, s. 116–151.
- Minkiewicz Władysław, *Mokotów. Wronki. Rawicz – Wspomnienia 1939–1954*, Warszawa 1990.
- Mitkiewicz Leon, *Z paryskiej „Reginy” do londyńskiego „Rubensa”. Kartki z mojego notatnika*, „Zeszyty Historyczne” 1963, nr 3, s. 164–198.
- Mühlstein Anatol, *Dziennik wrzesień 1939–listopad 1940*, tłum. D. Zamojska, Warszawa 1999.
- Mühlstein Anatol, *Pamiętnik*, „Zeszyty Historyczne” 1978, z. 4, s. 44–101.
- Nagórski Zygmunt jr, *Londyńskie lata*, „Kultura” 1948, nr 14, s. 123–140.
- Piekarski Bolesław Kasper, *Zielna 25*, „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 30, s. 166–196.
- Pobóg-Malinowski Władysław, *Na rumuńskim rozdrożu (fragmenty wspomnień)*, „Kultura” 1948, nr 7, s. 116–133.
- Poliwoda Wojciech, *Wspomnienia 1913–1939*, Opole 1974.
- Poniński Alfred, *Wrzesień 1939 w Rumunii*, „Zeszyty Historyczne” 1964, nr 6, s. 146–202.
- Przed wrześniem i po wrześniu. Ze wspomnień młodych dyplomatów II Rzeczypospolitej*, red. Z. Czeczot-Gawrak, Warszawa 1998.
- Raczyński Edward, *W sojuszniczym Londynie. Dziennik ambasadora Edwarda Raczyńskiego 1939–1945*, Londyn 1997.

- Rakowski Janusz, *Diariusz wrześniowego dramatu*, „Zeszyty Historyczne” 1977, nr 39, s. 51–168.
- Rogoyski Doman, *Pięć inicjatyw wydobywania Józefa Becka z pułapki rumuńskiej*, „Zeszyty Historyczne” 1986, nr 76, s. 33–57.
- Rogoyski Doman, *Pułkownik Józef Beck więźniem w Rumunii. Garść wspomnień*, „Zeszyty Historyczne” 1970, nr 18, s. 84–98.
- Romer Tadeusz Ludwik, *Listy do żony Zofii z Wańkowiczów (1942–1944)*, wstęp, wybór i oprac. B. Szubtarska, Warszawa 2011.
- Schimitzek Stanisław, *Drogi i bezdroża minionej epoki. Wspomnienia z lat pracy w MSZ (1920–1939)*, Warszawa 1976.
- Schimitzek Stanisław, *Na krawędzi Europy. Wspomnienia portugalskie 1939–1946*, Warszawa 1970.
- Smogrzewski Kazimierz, *Jan Weinstein*, „Zeszyty Historyczne” 1974, nr 29, s. 232–235.
- Starzeński Paweł, *Trzy lata z Beckiem*, przedmowa i przypisy B. Grzełoński, Warszawa 1991.
- Szembek Jan, *Diariusz wrzesień–grudzień 1939*, oprac. B. Grzełoński, Warszawa 1989.
- U.S. ambassador Biddle flees Poland after a 250-mile race against death from low-flying German warplanes, „Life” 1939, 16th October, s. 29.
- Wagner Włodzisław, *Post iucundam iuventutem*, [w:] *Przed wrześniem i po wrześniu...*, s. 303–323.
- Wrzesień 1939 r. w relacjach dyplomatów*, oprac. A. Skrzypek, Warszawa 1989.
- Wspomnienia Mieczysława Sokołowskiego ministra spraw zagranicznych w rządzie RP na uchodźstwie w latach 1949–1953*, oprac. K. Tarka, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2003, nr 3 (13), s. 155–198.
- Zabięło Stanisław, *Na posterunku we Francji*, Warszawa 1967.
- Zaleski August, *Do mego następcy na stanowisku ministra spraw zagranicznych RP w Londynie*, „Zeszyty Historyczne” 1991, nr 98, s. 96–106.

Opracowania

- Akcja niepodległościowa na terenie międzynarodowym 1945–1990*, red. T. Piesakowski, Londyn 1999, t. IV serii: Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego 1945–1990.
- Babiński Witold, *Przyczynki historyczne do okresu 1939–1945*, Gdańsk 2015.
- Barański Jan, *Jeszcze o „Komitecie siedmiu”*, „Kultura” 1951, nr 43, s. 132–137.
- Bartoszewicz Henryk, *Roman Knoll. Polityk i dyplomata*, Warszawa 2018.
- Batowski Henryk, *Z dziejów dyplomacji polskiej na obczyźnie (wrzesień 1939–lipiec 1941)*, Kraków 1984.
- Biesiekierski Mieczysław, *Polska akcja opiekuńcza we Francji w okresie okupacji niemieckiej (czerwiec 1940–wrzesień 1944)*, „Zeszyty Historyczne” 1993, nr 105, s. 38–63.
- Bird Thomas E., *In Memoriam: W.W. Kulski (1903–1989)*, „The Polish Review” 1990, no. 1, vol. 35, s. 78–80.

- Ceranka Paweł, *Podstawowa Organizacja Partyjna PZPR w Ministerstwie Spraw Zagranicznych 1949–1989*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2016, nr 1(27), s. 247–307.
- Chimiak Łukasz, „Adam Tarnowski – nasz poseł w Sofii”. *Przyczynek do dziejów współpracy polsko-bułgarskiej w latach 1939–1941*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 13/2, s. 227–251.
- Chimiak Łukasz, *Ludowcy, inteligenci, dyplomaci – poseł Adam Tarnowski i dr Zygmunt Graliński. Przyczynek do dziejów „radikalnego” odłamu ruchu ludowego w okresie II RP i na wychodźstwie*, „Myśl Ludowa”, 2014, nr 6, s. 213–228.
- Cienciała Anna M., *Wspomnienie o Domanie Rogoyskim (1903–1987) i dwa przyczynki historyczne*, „Zeszyty Historyczne” 1988, nr 84, s. 167–171.
- Cretzianu Alexandre, *Rumunia a wrzesień 1939*, „Kultura” 1954, nr 77, s. 106–115.
- Derwiński Zdzisław Andrzej, *W okowach wielkiej trójki. Polityka zagraniczna rządu Rzeczypospolitej Polskiej na Obczyźnie pod kierownictwem Stanisława Mikołajczyka (14 lipca 1943–28 listopada 1944)*, Oświęcim 2015.
- Drywa Danuta, *Poselstwo w Bernie. Przemilczona historia*, Warszawa–Oświęcim 2020.
- Duber Paweł, *Nieznane dokumenty dotyczące próby wydostania ministra Józefa Becka z Rumunii w 1944 roku*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, nr 2 (24), s. 447–452.
- Dubicki Tadeusz, *Próba ucieczki płk. Józefa Becka z Rumunii (20.10.1940) w świetle archiwaliów rumuńskich*, „Zeszyty Historyczne” 1996, nr 117, s. 19–45.
- Dymarski Mirosław, *Stosunki wewnętrzne wśród polskiego wychodźstwa politycznego i wojskowego we Francji i w Wielkiej Brytanii 1939–1945*, Wrocław 1999.
- Dyplomacja polska w okresie II wojny światowej. Polish Diplomacy during World War Two*, oprac. M. Pernal, Warszawa 2013, reedycja 2020.
- Dziennik czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947*, t. I: 1939–1942, oprac. J. Piotrowski, Wrocław 2004.
- Dziennik czynności Prezydenta RP Władysława Raczkiewicza 1939–1947*, t. II: 1943–1947, oprac. J. Piotrowski, Wrocław 2004.
- Friskie Andrzej, *Życie polityczne emigracji*, Warszawa 1999.
- Grabowski Waldemar, *Kryptonim MOC Sekcja Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu na Kraj*, Warszawa 2015.
- Grzywacz Andrzej, Kwiecień Marcin, *Sikorszczyki kontra sanatorzy (ciąg dalszy)*, „Zeszyty Historyczne” 1999, nr 129, s. 44–125.
- Habielski Rafał, *Adam Tarnowski 29 listopada 1944–5 lipca 1945*, [w:] *Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej...*, s. 357–365.
- Habielski Rafał, *August Zaleski 30 września 1939–22 sierpnia 1941*, [w:] *Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej...*, s. 317–328.
- Habielski Rafał, *Edward Raczyński 22 sierpnia 1941–14 lipca 1943*, [w:] *Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej...*, s. 329–342.
- Habielski Rafał, *Tadeusz Romer 14 lipca 1943–24 listopada 1944*, [w:] *Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej...*, s. 343–356.
- Habielski Rafał, *Życie społeczne i kulturalne emigracji*, Warszawa 1999.
- Historia dyplomacji polskiej*, t. V: 1939–1945, red. W. Michowicz, Warszawa 1999.

- Historia dyplomacji polskiej*, t. VI: 1944/1945–1989, pod. red. W. Materskiego i W. Michowicza, Warszawa 2010.
- Hułas Magdalena, *Goście czy intruzi? Rząd polski na uchodźstwie wrzesień 1939–lipiec 1943*, Warszawa 1996.
- Inwentarz akt Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Warszawie z lat 1918–1939*, oprac. E. Kołodziej, Warszawa 2000.
- Jarocki Robert, *Żyd Piłsudskiego. Opowieść o Anatolu Mühlsteinie*, Warszawa 1997.
- Jaruzelski Jerzy, *Stanisław Cat-Mackiewicz 1896–1966*, Warszawa 1987.
- Kania Krzysztof, *Edward Bernard Raczyński 1891–1993 dyplomata i polityk*, Warszawa 2014.
- Karabełowa Magda, *Ambasador Adam Tarnowski i jego pielgrzymstwo dyplomatyczne (zapomniane dzieje, niepublikowane dokumenty i nasza pamięć o nich 1930–2014)*, Sofia 2015.
- Kierownictwo obozu niepodległościowego na obczyźnie 1945–1990*, red. A. Szkuta, Londyn 1996.
- Kornat Marek, Wołos Mariusz, *Józef Beck. Biografia*, Warszawa 2020.
- Kowalska Jadwiga, *Wojenna praca Konsulatu Generalnego RP w Londynie w latach 1939–1945*, [w:] *Z dziejów polskiej służby konsularnej w Londynie 1919–2014*, red. A. Suchcitz, Londyn 2015, s. 85–122.
- Kuciel-Frydryszak Joanna, *Iłła. Opowieść o Kazimierze Iłłakowiczównie*, Warszawa 2017.
- Lerski Jerzy, *Emisariusz Jur*, Warszawa 1989.
- Leśniewski Andrzej, *Departament Spraw Zagranicznych – kryptonim „Moc”, 630/Z – Delegatury Rządu na Kraj*, [w:] *Władze RP na obczyźnie...*, s. 624–635.
- Leśniewski Andrzej, *Departament Spraw Zagranicznych Delegatury Rządu RP na Kraj marzec 1943 r. – maj 1945 r.*, „Studia i Materiały”, t. 63, PISM, kwiecień 1993.
- Machcewicz Paweł, *Emigracja w polityce międzynarodowej*, Warszawa 1999.
- Marlewski Józef, *Gdańsk w stosunkach polsko-niemieckich*, „Kultura” 1953, nr 63, s. 95–114.
- Mason Andrea, *British Policy Towards Poland, 1944–1956*, London 2018.
- Materski Wojciech, *Bilans okresu*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. VI: 1944/1945–1989..., s. 930–939.
- Maucourt Louis, *Angers Saint-Barthélemy-d'Anjou. Capitale de la Pologne 1939–1940*, Cheminements 2004.
- Michowicz Waldemar, *Organizacja polskiej służby dyplomatycznej w okresie II wojny światowej*, [w:] *Historia dyplomacji polskiej*, t. V: 1939–1945..., s. 9–105.
- Ministerstwo Spraw Zagranicznych II Rzeczypospolitej. Organizacja, polityka, ministrowie*, red. P. Długołęcki, K. Szczepanik, współpraca J. Faryś, H. Walczak, Warszawa 2014.
- Nowinowski Sławomir Michał, *Kampania wrześniowa płk. Józefa Becka (1–17 września 1939)*, [w:] *Płk Józef Beck (1894–1944). Żołnierz, dyplomata, polityk*, red. S.M. Nowinowski, Łódź–Warszawa 2017, s. 319–352.
- Pasierb Bronisław, *Polskie prace przygotowawcze do traktatu pokojowego z Niemcami 1916–1948. Instytucje – ludzie – problemy*, Wrocław 1996.
- Polska służba zagraniczna po 1 września 1939 r.*, Londyn 1954.

- Polski szyfr dyplomatyczny zdekonspirowany przez Niemców*, oprac. J. Bury, „Polski Przegląd Dyplomatyczny” 2007, nr 6 (40), s. 103–128.
- Rabant Tomasz, *August Karl Schillinger (1876–1939) Niemiecki konsul w Krakowie i domniemany udział Straży Granicznej w jego śmierci we wrześniu 1939 r.* [w:] *Studia nad wywiadem i kontrwywiadem Polski w XX wieku*, t. 2, red. W. Skóra i P. Skubisz, Szczecin 2015, s. 245–263.
- Raczyński Edward, *Czas wielkich zmian*, rozmowy przeprowadzone przez Krzysztofa Muszkowskiego, Paris 1990.
- Rewerski Jacek, *La Pologne au début de la Deuxième Guerre Mondiale (1939–1940), Angers Capitale de la Pologne et Władysław Sikorski*, Angers 2010.
- Romanowicz Jerzy, *Organizacja Polskiej Marynarki Wojennej we Francji i w Wielkiej Brytanii w latach 1939–1947*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2012, 13 (64)/2 (240), s. 75–94.
- Rutkowski Tadeusz Paweł, *Stanisław Kot 1885–1975 biografia polityczna*, Warszawa 2000.
- Skóra Wojciech, *Ministerstwo Spraw Zagranicznych Drugiej Rzeczypospolitej – środowisko pierwszych doświadczeń zawodowych Jana Karskiego (1933–1939)*, [w:] *Jan Karski. Misja kompletna*, red. I. Hofman przy współpracy K. Smoleń, Lublin 2015, s. 127–158.
- Skóra Wojciech, *Przygotowania polskiego Ministerstwa Spraw Zagranicznych do wojny w 1939 roku*, [w:] *Wrzesień 1939 roku. Geneza II wojny światowej w polskiej perspektywie*, t. II: *Wojsko. Wojna. Jeniectwo*, red. J. Faryś, T. Sikorski, P. Słowiński, Gorzów Wielkopolski 2010, s. 53–66.
- Sławoj-Składkowski Felicjan, *Prace i czynności Rządu Polskiego we wrześniu 1939 r.*, „Kultura” 1948, nr 5, s. 75–127, nr 6, s. 107–127.
- Sokolnicki Michał, *Sprawa Józefa Becka*, „Kultura” 1952, nr 51, s. 94–101.
- Szczepanik Krzysztof, *Organizacja polskiej służby zagranicznej 1918–2010*, Warszawa 2012.
- Szubtarska Beata, *Niezwykłe misje... Tadeusz Romer (1894–1978) dyplomata RP w świecie dyktatur i wojen*, Piotrków Trybunalski 2014.
- Tadeusz Romer 1894–1978: from the crash of empires and Poland's rebirth to the dawn of Solidarność*, ed. by A. Domański, S. Latek, Polish Institute of Arts and Sciences in Canada 2021.
- Tarka Krzysztof, *Emigracyjna dyplomacja. Polityka zagraniczna Rządu RP na uchodźstwie 1945–1990*, Warszawa 2003.
- Tarka Krzysztof, *Mackiewicz i inni. Wywiad PRL wobec emigrantów*, Łomianki 2007.
- Tarka Krzysztof, *Zneutralizować „Arbuza”. Rozpracowanie operacyjne prezydenta Augusta Zaleskiego przez wywiad PRL*, „Zeszyty Historyczne” 2007, nr 160, s. 78–83.
- Taylor Lynne, *Polish orphans of Tengeru: the dramatic story of their long journey to Canada, 1941–1949*, Toronto, Dundurn Press 2009.
- Taylor-Terlecka Nina, *Papierowe spotkania – kolejne wcielenia dyplomaty Jan Chmielińskiego*, [w:] *Literatura polska na obczyźnie: zapomniane dziedzictwo po roku 1939*, red. R. Zajączkowski, Lublin 2017, s. 53–98.
- Tendyra Bernadetta, *Archiwum prof. Stanisława Kota*, „Zeszyty Historyczne” 1986, nr 75, s. 140–146.

- Urzędnicy służby zagranicznej Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1945. Przewodnik biograficzny*, t. 1, oprac. K. Smolana, Warszawa 2020.
- Urzędy konsularne Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1945. Informator archiwalny*, oprac. P. Ceranka, K. Szczepanik, Warszawa 2020.
- Wagner Wieńczysław, *Sprawy zagraniczne w Delegaturze Rządu 1943–1944*, „Zeszyty Historyczne” 1985, z. 73, s. 228–233.
- Wandycz Piotr, *MSZ w okresie międzywojennym*, „Zeszyty Historyczne” 1976, nr 35, s. 3–6.
- Wandycz Piotr, *Z Piłsudskim i Sikorskim. August Zaleski minister spraw zagranicznych w latach 1926–1932 i 1939–1941*, Warszawa 1999.
- Wesoły Szczepan, *Stosunki między generałem Sikorskim i biskupem J. Gawliną*, „Zeszyty Historyczne” 1991, nr 95, s. 20–54.
- Wierzbicki Marek, *Człowiek z Polski. Prezydent RP Kazimierz Aleksander Sabbat (1913–1989) i polska emigracja niepodległościowa*, Lublin–Warszawa 2019.
- Władze RP na obczyźnie podczas II wojny światowej*, red. Z. Błazyński, Londyn 1994.
- Wojewoda Kazimierz, *Zasoby archiwalne MSZ z okresu 1918–1939*, „Archeion” 1961, t. 34, s. 75–86.
- Wolsza Tadeusz, *Rząd RP na Obczyźnie – 1945–1949*, [w:] *Kierownictwo obozu niepodległościowego...*, s. 1–37.
- Wyrwa Tadeusz, *Z dziejów rządu polskiego w Angers (listopad 1939–czerwiec 1940)*, „Zeszyty Historyczne” 1984, nr 68, s. 214–223.
- Zakończenie działalności władz RP na uchodźstwie 1990*, red. Z. Błazyński, R. Zakrzewski, Londyn 1995, t. VI serii: *Materiały do dziejów polskiego uchodźstwa niepodległościowego*.
- Żukowski Przemysław Marcin, *Z Alma Mater Jagiellonica za stery polskiej dyplomacji: ministrowie i wiceministrowie spraw zagranicznych II Rzeczypospolitej jako absolwenci Uniwersytetu Jagiellońskiego: Władysław Wróblewski – Aleksander Skrzyński – Edward Raczyński – Artur Benic – Alfred Wysocki*, „Niepodległość” 2015, t. 64, s. 27–76.

Indeks osobowy

- Adamczyk Alojzy 231
Adamkiewicz Włodzimierz 245, 274, 312,
333, 350, 377, 391, 409
Adamski Józef 95
Adamski Piotr 96
Adamski Roman 130
Aleksandrowicz Mustafa 26
Alexandrowicz Karol 83
Ancel Pierre 149, 150
Anders Władysław 424, 433, 437
Andrycz Czesław 442, 445
Andrykiewicz Konstanty 81
Andrzejczuk Julian 344, 361, 410
Arciszewski Mirosław 24, 29, 33, 41, 42,
45, 50, 66, 84, 86, 97, 198, 213, 215,
222, 223, 227, 229, 244, 269, 275
Arciszewski Tomasz 366, 412, 422, 424
Arlet Wiesław 201, 386
Armin Janina 335, 353
Aubac Stefan 244, 295, 334, 364, 388, 391
Augustynowicz-Gray Jadwiga 281
Azer Anis 162
- Babińska Stefania 89
Babiński Leon 103
Babiński Mieczysław 115, 168, 181
Babiński Wacław 198, 202, 234, 269, 270,
320, 322, 324, 330, 345, 389
Babiński Witold 191, 194
Bacciarelli Aleksander 320, 328, 338, 356,
358, 410
Bader Karol 184, 255, 358
Badyńska Janina 121
Bajer 194
Baliński Antoni 236
Baliński Stanisław 102, 215, 252, 269, 276,
390, 393
Banaczyk Władysław 231
Banasiński Eugeniusz 353
- Baran Stefan 364
Barański Franciszek 81
Barański Jan 16, 37, 38, 51, 60, 78, 81, 82,
127
Barański Leon 236
Barthel de Weydenthal Jerzy 175, 183
Bartold Lucjan 128
Bartoszewicz Henryk 442
Batowski Henryk 136
Battaglia Roman 46, 111, 269, 274, 277,
333, 350, 409
Baworowski Jerzy 26, 274
Bąkowska Pelagia 90
Beck Jadwiga 16, 34, 83
Beck Józef 6, 7, 24, 27, 29, 30, 33, 34,
37–39, 41, 42, 48, 50, 57, 58, 60,
62–65, 68–76, 81, 82, 84, 85, 87, 99,
103, 133, 135, 137, 138, 147, 154,
156, 194, 195, 197, 230, 453
Beloński Józef 231
Bengliu Ioan 75
Bennett Edith 342, 360, 410
Bennett Frederic sir 438
Berezowski Stanisław 26
Berezowski Zygmunt 395
Bernier Victor 150
Berthoin Jean 164
Bevensée 328
Bevensée Janina 273, 337, 355, 389
Bevensée Wacław 46, 78, 108, 279, 320,
335, 339, 362, 383
Białkówna (Białek) Irena 390, 410
Białokur Wacław 108, 221, 256, 269, 271,
275, 277, 293, 328, 335, 353, 389,
409, 410, 422, 425
Biddle zob. Drexel Biddle Anthony J.
Bielecki Lucjan 55, 56
Bielecki Tadeusz 192
Bieliński Michał 121

- Bielski Tomasz Saryusz 389
 Bień Adam 447
 Biernacka Franciszka 115
 Biernacka Irena 185
 Biernat Stanisław 130, 186
Biesiekierski Mieczysław 173
 Bieszczad Józef 264, 273, 332, 335, 348
 Binkiewicz Janina 446, 449, 450
Bird Thomas E. 103
 Biskup Maria 90
 Bitner Waław 173
 Bittner Waław 186
 Blomfield-Wiśniowska Róża zob. Prus-
     -Wiśniowska Róża Maria
 Błuszcz Zygmunt 274, 340
 Błaszczak Franciszek 130
Błażyński Zbigniew 5, 26, 347, 409, 426,
     440-442
 Błeszczyński Henryk 131
 Bobek Józef 126
 Bocheński 236
 Bociańska Felicja 392
 Bociański Jan 46, 106, 293, 328, 340, 346,
     355, 394, 415, 426
 Bociański Ludwik 72
 Boczek Benedykt 184, 272, 275, 280, 315,
     332, 339, 344, 370
 Boczek Karol 274
 Bockowska Maria 125
 Bogucka Amelia 126
 Bogumił Stanisław 280, 340, 362
 Bogusławski 134
 Bogusławski Antoni Jan 393
 Bogusławski Stefan 131
 Bohdanowicz Adela 97
 Bombas Marian 89
 Bona Sforza d'Aragona królowa 171
 Borkowski Jan Chryzostom 45, 86
 Borkowski Władysław 175, 186
 Borowski Edward 27, 183, 276, 322, 324,
     331, 334, 349
 Bosch van Rosenthal Johan Jeronimus
     Balthazar 162
 Bożek Arka 192, 194, 195, 231
 Braciszewski Stefan 112
 Braine Bernard 438
 Brandys Jan 192
 Briand Aristide 202
 Broszkiewicz Olga 182
 Brzeski Tadeusz 397
 Brzezicka Krystyna 447
 Brzostowski Ludomir 446
 Brzostowski mecenas 449
 Brzozowski Józef 131
 Buczkowski Józef 328, 329, 341, 363
 Budny Michał 147, 307, 379, 408, 412,
     421
 Budzinowski Stanisław 110
 Budzyński Tadeusz 280, 320
 Buissière Jean 149
 Bujak Elżbieta 122
 Burdziak Józef 131
Bury Jan 56
 Burzyński Ksawery 272
 Buynowski Tadeusz 65
 Buzowski Piotr 186
 Bużanek (Bieżanek) Antoni 55, 56
 Bysikiewicz Gertruda 90
 Byszewski Jan Lech 126, 185, 202, 204,
     205, 207, 221, 239, 244, 246, 251,
     278, 337, 350, 357
 Byśko Władysław 361, 410

 Cadogan Alexander sir 383, 398
 Celichowski Stanisław 231
 Celiński Jan 129
 Cepa Heliodor 198, 200, 257
Ceranka Paweł 11, 12
 Chałupczyński Mieczysław 139, 170, 181,
     183, 188
 Chamberlain Neville Arthur 34
 Chamiec Antoni 24, 37, 87
 Champetier de Ribes Auguste 149
 Charwat Franciszek 31, 327
 Chelmicki Zdzisław 111

Chełmickowski Marian 231
 Chiczewski Feliks 169, 179, 184
 Chilewski Jan 96
 Chilik Tadeusz 317, 320, 328, 356
Chimiak Łukasz 366
 Chmielewski Antoni 328, 329, 340, 363
 Chmielewski Władysław 389
 Chmieliński Jan 110
 Chodacki Marian 94, 175
 Chojnacki Franciszek 344, 361, 383, 410
 Chojnacki Szczepan 81
 Chojnicka Halina 94
 Chopin Fryderyk 171
 Choróbski Roman Adam 277, 316, 320,
 328, 343, 356, 357
 Chromecki Tadeusz 9, 10, 96, 445, 447,
 448, 450
 Chrzanowski 81
 Chrząszczewska Hanna 126
 Chudzyńska Julia 281, 337
 Chudzyński Antoni 276, 278, 315, 320,
 321, 331, 334, 336, 349, 354, 388
 Churchill Winston 398
 Churchill Yvonne 282, 297, 342, 360
 Chwaliszewski Zbigniew 129
 Chymkowski Antoni 25
 Cichacki Czesław 131
 Ciechanowiecki Jan 95
 Ciechanowski Jan 137–139, 146, 147, 149,
 155, 164, 170, 174, 175, 180, 182,
 203–205, 210, 213, 214, 221, 222,
 231, 255, 256, 283, 287, 377, 387,
 453, 456
 Ciechomska 236
Cieniła Anna M. 76
 Cieszkowski Władysław 340
 Cieślíkowa Helena 392
 Ciołkosz Adam 172, 192, 196, 210, 231
 Ciszewski Roman 207, 208, 365
 Ciupak Władysław 295, 361, 410
 Cluett Barbara 352
 Coombs Anthony 438
Cretzianu Alexandre 76
 Cybulski Aleksander 41, 42, 82, 129, 185
 Czachórska-Karpińska Olga (Olechna)
 358, 410
 Czarkowska-Golejewska Zofia 272, 332,
 348
 Czarkowska Maria 46, 86
 Czarliński Olgierd 272
 Czarnecka Irena 440
 Czarniecka Wanda 104
 Czarniecki Stefan 171
 Czarnocki Jan 393
 Czarnota Bronisław 131
 Czasak Piotr 131
 Czeczot-Gawrak Zbigniew 6, 27, 443, 450
 Czerwińska Ewelina 128
 Czerwiński Ludwik 447
 Czerwiński Paweł 136, 265, 269, 272, 301,
 391, 392
 Czerwiński Witold 236, 378
 Czestyńska Stanisława 83
 Czudec Zbigniew 279, 320, 338, 356, 358
 Czudowski Michał 102
 Czyszkowski Witold 320, 335, 343, 354,
 370
 Czyżewski Edward 115, 275, 277, 343,
 356
 Daladier Édouard 149
 Dalgety Lila Margret 282
 Daniluk Ludwik 43
 Dański Waław 131
 d'Arcy Hart Walter 382
 Darlan François 172
 Daszkiewicz Stanisław 430
 Dąbrowska Halina 337, 347, 349, 410
 Dąbrowska Kazimiera 10, 24, 88, 445
 Dąbrowska Marta 37, 121
 Dąbrowska Zofia 92
 Dąbrowski Wiesław 377
 Dembiński Konrad 16
 Denain Victor 172
 Derdziński Zbigniew 99
Derwiński Zdzisław Andrzej 283

- Detko Władysław 397
 Dębicki Roman 276, 391
 Dębowski Karol 129
 Długolecki Marian 24
Długolecki Piotr 6
 Dobrowolska Jadwiga 94
 Dobrzański Stanisław 126
 Domagalski Józef 119
 Domaniewski Wiesław 381
Domański Agnès 6
 Domański Bogumił 338, 358
 Domaradzki Tadeusz 274, 328, 329, 363, 410
 Doria-Dernałowicz Władysław 92, 168, 181
 Dowmont Edward 46, 91, 161, 166, 184
 Drabienko Alicja 278, 335, 354
 Drągowski Antoni 93, 252, 272
 Drązkiewicz Kazimierz 81
 Drexel Biddle Anthony J. 41, 162
 Dręga Eugeniusz 25
 Drobniać Tadeusz 161, 181, 202, 205, 221, 269, 275, 328, 358
 Drogomirecki Kazimierz 364
 Drohojowski Jan 255
 Dromlewiczowa (-Kozłowska) Stefania 117, 183
 Drymmer Wiktor Tomir 6, 16, 22, 28, 35–37, 42, 43, 45, 48, 51–56, 58–60, 62–64, 66, 68–71, 75–79, 82, 93, 97, 100, 101, 112
Drywa Danuta 12
Duber Paweł 76
 Dubicki Tadeusz 76
 Dubicz-Penther Karol 71, 245, 323
 Duch Bolesław 27
 Dulemba Bolesław 24, 78, 88, 182, 252, 257, 260, 274, 328, 340, 363, 364, 394
 Dybczyński Mieczysław 107
 Dygat Stanisław 98
Dymarski Mirosław 5
 Dziańtowski Juliusz 115
 Dzierżykraj-Malachowski Stanisław 446, 448
 Dzierżykraj-Morawski Kajetan (Józef) 63, 217, 227, 232, 244, 246, 251, 255, 256, 269, 270, 289, 294, 307, 330, 381, 388, 390
 Dzięwanowski Władysław 388
 Dziuba Zofia 90
 Dziurma Stefan 90
 Dziurzyński Jan 27
 Eady Wilfred Griffin 396, 398
 Eggers Henry Howard 406, 407
 Ekielski Edward 118
 Ellis-Rees Hugh 395, 398
 Elżanowski Zbigniew 328, 329, 341, 362, 363
 Ender Edward 119
 Epstein Lidia 281, 342, 360, 410
 Eska Stanisław 447, 449
 Estreicher Karol 71, 72, 134, 154, 155, 163, 171, 206
 Eustachiewicz Seweryn 27, 445
 Fabian Kazimierz 16, 85
 Fabianowicz Zdzisław 127
 Fabianowska (Fabijanowska) Maria 97
 Fabrycy Jadwiga 71
 Faliński Tadeusz 341, 364
 Falter Alfred 169, 172, 236
Faryś Janusz 6, 24
 Fasecki Ignacy 90
 Faszczka prof. 56
 Fiedler-Alberti Stefan 111
 Figlarewicz Aleksander 66, 116
 Filipowicz Tytus 157, 170, 171, 192, 197, 456
 Filip Tadeusz 343, 353
 Fink dr 312
 Flieger Rudolf 321
 Florczak Tadeusz 72, 73
 Floyar-Rajchman Henryk Juliusz 163, 197
 Frank Hans 43

- Frankowski Feliks 173, 179, 227, 230, 232,
234, 236, 244, 246, 269–271, 275,
289, 290, 293, 294, 306, 324, 330,
331, 345, 349, 357, 366, 388, 405,
409
- Frąckiewicz Janina 110
- Frendl Agenor 184
- Frenkiel Aharon 89
- Freyd Emanuel 343
- Friedrich Artur 256, 274, 276, 278–280,
291, 318, 320, 328, 333, 334, 341,
351, 370
- Friedrich Juliusz 347, 386, 409, 415, 417,
425
- Friszke Andrzej* 5, 9, 414, 421
- Front Bronisław 23
- Fryling Jan 66, 117
- Fudakowska Shoilagh Maria 337, 355
- Fudakowski Leon 173
- Fudakowski Zygmunt 321
- Fuksiewicz Bernard 161, 184
- Fyda Wojciech 73
- Gacka Maria 122
- Gacki Stefan 245, 295, 332, 336, 346, 351,
385, 414
- Gadomski Jerzy 318, 320, 328, 341, 361
- Gajda Roman 27
- Gajdziński Maksymilian 168, 185
- Galas Konstanty 109, 429
- Gałązka Stanisław 115
- Gałęcki Stanisław 119
- Gater George 407
- Gawenda Jerzy 416, 426, 441
- Gawinowa Janina 122
- Gawlina Józef 133, 192, 194
- Gawrak Zbigniew zob. Czeczot-Gawrak
Zbigniew
- Gąsiorowska Wanda 10, 88, 446, 449
- Gebethner Stefan 329
- Gembala Andrzej 81
- George Heinrich 44
- Geormăneanu Dumitru 75
- Gębicka Dorota 12
- Giercyk Aleksander 132
- Giffin Katarzyna Nora 252, 281, 282, 332,
348
- Gilarowa Maria 392, 414
- Gimzicka Kazimiera 168, 170, 172, 183,
202, 205, 222, 223, 252, 271, 279,
324, 338, 361, 406, 408, 410
- Glaser Stefan 255, 269, 391, 411
- Glinka Ksawery 183
- Gliński Tomasz 215, 223, 280
- Gładki Stanisław 126
- Głąbiński Stanisław 278
- Głębocki Jan 184
- Głogowski Adam 81, 278, 328, 342, 356,
370, 371
- Głuski Stanisław 51, 101, 181, 204, 206,
207, 218, 225, 239, 245, 246, 252,
269, 278–280, 293, 318, 336, 342,
352
- Godfrey William 162
- Gołębka Jan 124
- Gordon (Steinhof) Sława 162
- Gorgolewski Bogusław 95
- Gorzechowski Józef 24, 40, 46, 56, 86,
161, 167, 181, 257, 358, 410
- Gosiewski Tadeusz 45, 100
- Gottesman Patricia (Patrycja Elizabeth)
333, 346
- Gottlieb Ludwik 277, 321, 336, 351
- Górka Olgierd 236
- Górski Feliks 24, 46, 87, 161, 170, 172,
181, 205, 221, 223, 252, 257, 272,
332, 348, 358
- Górski Jerzy 55
- Grabarczyk Antoni 81
- Grabińska Maria 128, 181, 185
- Grabiński Mieczysław 358, 377, 423
- Grabowska Helena 122
- Grabowska Waleria 45, 70, 71, 83, 86,
174, 180, 205, 222, 223, 252, 273,
304, 337, 349, 410
- Grabowski Bronisław 25

- Grabowski Tadeusz Stanisław 445, 448
Grabowski Waldemar 442, 445
 Grabowski Witold 69
 Grabowski Zbigniew 202
 Grabski Stanisław 231
 Graczyk Mieczysław 174, 186, 220, 225,
 241, 242, 252, 264, 281, 328, 344,
 361, 410, 426
 Graliński Zygmunt 7, 136, 137, 151, 155,
 162, 164, 169, 172, 174, 179, 180,
 188–190, 195, 196, 202, 204, 327
 Grażyński Michał 69
 Grigorcea Gheorghe 63
 Grocholski Stanisław 321
 Grochowski Czesław 365
 Grodyński Tadeusz 397
 Grodzicki-Łada Juliusz zob. Łada-
 -Grodzicki Juliusz
 Groer Witold 334, 353
 Grosfeld Ludwik 236, 249
 Grot-Rowecki Stefan 447
 Grubba Józef 364
 Grubert Wiktor 102
 Grubiak Jan 341, 364
 Grubiak Olive 363
 Gruja Józef 46, 98
 Gruszka Sylwester 206
 Grygier (Winczewska, Winczewska-
 -Kubińska) Eleonora 337, 350,
 355, 409, 417, 425
 Grzegorzewski Stanisław 125
Grzeloński Bogdan 33, 50
Grzywacz Andrzej 74
 Günther-Schwarzburg Władysław 136,
 249, 251, 269, 389, 392, 412, 413,
 415, 422, 423, 425
 Günther Władysław zob. Günther-
 Schwarzburg Władysław
 Gwiazdoski Tadeusz 45, 51, 97, 145, 161,
 185, 205, 206, 224, 244, 249, 251,
 276, 289, 294, 330, 336, 345, 350,
 366, 368, 377, 409, 412–414, 419,
 424
 Habicht Mieczysław 321, 355, 410
Habielski Rafał 56, 135, 229, 283, 366,
 398, 411, 421
 Haczek Józef 295, 344, 361, 365, 410
 Halifax lord (Edward Frederick Lindley
 Wood) 188, 192, 242
 Haller Józef 133, 156, 190, 209, 212, 259
 Hanka Antonina 347, 359
 Hankey Robert 66
 Harrod Frank 407
 Hartill Leslie 225, 252, 281, 297, 308, 339,
 360, 410
 Heftman Tadeusz 78
 Helcman Jan 161, 181, 221, 223, 252, 272,
 308, 332, 348, 410
 Hełczyńska Bronisława 446, 449
 Hełczyński Bronisław 237, 441
 Hempel Jan 320, 321, 328, 332, 335, 342
 Hempel Stanisław 7
 Hensel Hieronim 90
 Hervé Alphand 40
 Hester John zob. Hofstetter (Hester) John
 Heyman Stefan 364
Hofman Iwona 112
 Hofstetter (Hester) John 252, 365, 410
 Höpting Gustaw 43, 124
 Hoszard Jerzy 334, 350, 351, 357
 Houwalt Władysław 388
 Hóry András 29, 41, 48, 54, 57
 Hryniewski Jerzy 427
Hułas Magdalena 5, 214, 242
 Huryn Bronisław 120
 Hutten-Czapski Emeryk 245, 289, 294,
 301, 308, 309, 311, 331, 337, 342,
 343, 370
 Huzarski Roman 182
 Ihnatowicz Władysław 276, 321, 328, 334,
 352, 409
 Ilińska Zofia 337
 Iłakowiczówna Kazimiera 39, 85, 147,
 149
 Imiela Włodzimierz 258, 341, 363

Imienińska Hanna 123
 Iwaniak Kazimierz 127
 Iżycki Leon 27, 45, 81

 Jabłonowski Zygmunt 124
 Jabłońska Janina 46, 95, 161, 338, 358, 410
 Jadwiga Andegaweńska królowa 171
 Jagielska Wanda 105
 Jakubski Zbigniew 114, 356, 406
 Jałowiecka Krystyna 271, 331, 346
 Janiak Stanisław 281
 Janikowski Stanisław 423, 424, 426, 427
 Janikowski Tadeusz 360
 Janik Zbigniew 321
 Jankiewicz Wiesław 132
 Jankowiak Ludwik 27
 Jankowski Jan 25
 Jankowski Jan Stanisław 442, 451
 Jankowski Paweł 431
 Jankowski Stanisław 129
 Jankowski Tadeusz 224, 236, 244, 246, 251, 269, 275, 276, 293, 334, 351, 352, 385, 406, 409, 425
 Janowska Bożenna 340, 362
 Janowski Stefan 96
 Januszewski Tadeusz 279, 339, 359, 410
 Januszkiewicz Wacław 182, 252, 274, 328, 340, 363
 Jarczyński Jan 24, 46, 87
 Jarkowski Jan 108, 279, 318, 328, 338, 358, 388
 Jarmułowicz Wacław 132
Jarocki Robert 40
 Jaroszek Walenty 364
 Jaroszyńska Jadwiga 111
 Jaroszyński 81
 Jaruga Józef 128
Jaruzelski Jerzy 441
 Jaruzelski Wojciech 438
 Jasiukowicz Stanisław 447, 450
 Jaskólski Jan 90
 Jaskółkowski Józef 182

 Jastrzębowski Wojciech 394
 Jastrzębski Karol 16, 43, 132
 Jaszczyk Marian 328, 329, 340, 363
 Jaśkiewicz Teofil 48, 79, 124
 Jawdyński Leon 242, 282
 Jaworska Halina 173
 Jaworski Bolesław 113, 328, 340, 360, 410
 Jaworski Jan 192, 231, 446, 449
 Jaworski Mieczysław 96
 Jaworski Stanisław 45, 86
 Jaxa-Dębicki Jan 27, 276, 321
 Jazdowska Wanda 95
 Jażdżewski Antoni 215, 221, 222, 244, 246, 251, 268, 269, 271, 294, 302, 333, 349, 366, 382, 412, 425
 Jelińska Teofilia 328, 329, 339, 358, 410
 Jerzy VI król 169
 Jeśman Czesław 103
 Jewasińska Bogumiła 22
 Jędraszkówna Maria 88
 Jędrzejewicz Wacław 197
 Jodko-Narkiewicz Stanisław 101
 Johannsen Franciszek 82
 Jordanowski Stanisław 321, 328, 342, 356, 406, 409
 Józwiak Stanisław 192, 194, 231
 Juchniewiczówna Bronisława 86

 Kaczkowska Ada 419, 442, 446, 448–450
 Kaczmarek Czesław 9, 96
 Kaczmarek płk 330
 Kaczorowski Ryszard 439, 440
 Kaczyński Zygmunt 163, 231
 Kajetanowicz Stanisław 24, 39, 46, 62, 78, 87, 167, 182
 Kaliński Emil 69
 Kałuża Teodor 119
 Kamieniecki Andrzej 6, 321
 Kamińska Zofia 281
 Kamiński Władysław 25
Kania Krzysztof 6, 229
 Kapeliński Franciszek 321, 328, 335, 340, 352, 425

Kapiszewski 324
 Kapiszewski Henryk 116
Karabela Magda 6
 Karachanjanc Czesława 362, 410
 Karalus Sylwester 269, 321, 328, 390
 Kara Stanisław 53
 Karczewska Zdzisława 161, 174, 181, 223,
 252, 273, 341, 362, 410
 Kardasz M. 408
 Karpińska Olechna zob. Czachórska-
 -Karpińska Olga (Olechna)
 Karpiński Maciej 252, 282, 365
 Karpowicz Edmund 389
 Karski (Kozielewski) Jan 112, 386
 Karszo-Siedlewski Jan 245, 249, 275, 276,
 294, 308, 330, 334, 345, 353, 418
 Kasprzycki Tadeusz 63, 69, 155, 156
 Kaszubowski Jan 24
 Katelbachowa Zina 337
 Katelbach Tadeusz 236, 305, 393, 401
 Katerla Kazimierz 10, 82, 91, 447, 449
 Kauzik Stanisław 447
 Kawalec Romuald 37
 Kawalec Tadeusz 42, 68, 76–78, 83, 114
 Kawałkowski Aleksander 206, 377, 454
 Keller Marian 121
 Kennard Howard William 134, 162, 170,
 189, 190, 196, 365
 Kędzierski Władysław 96
 Kędzierzykowski Ildefons 25
 Kicki Władysław 45, 98
 Kiełpiński Tadeusz 231
 Kiersnowski Tadeusz 231, 236
 Kijak Stanisław 236, 305
 Kiliński Franciszek 25, 341, 362
 Kipa Emil 446, 448
 Kirken Leszek 107
 Kisielewski A. 236
 Kisielewski M. 404
 Klencner Leon 43, 132
 Klimecki Tadeusz 191
 Klimek Jerzy 347
 Klimpel Zdzisław 446, 448–450
 Klochowicz Anna 105
 Kloc Krzysztof 6
 Kłobukowski M. 290
 Kłopotowski Stefan 282
 Kłos mjr 330
 Kłos Stefan 174, 282
 Kmiecik Stanisław 316, 321, 328, 343, 357
 Knoll Łucja 447, 448, 449
 Knoll Roman 442, 445, 447, 448, 450
 Knoll Wacław 45, 56, 101
 Kobiałko Franciszek 186
 Kobylański Tadeusz 39, 101
 Kobylecki Eugeniusz 356, 357, 406, 409
 Koc Adam 134, 169, 172, 188
 Koch Adam 98, 354, 410
 Koch Olga 339, 359, 362
 Koczorowski Tadeusz 27, 71, 81
 Kodź Stanisław 397
 Kokczyński-Cassel Antoni 28, 354
 Kołacz Tadeusz 129
 Kołodziejczak Ignacy 130
 Kołodziej Edward 56, 63
 Komar Anna 339, 358
 Komarnicki Tytus 245, 293, 298, 336, 350,
 377, 389
 Komecki Marian zob. Konecki Marian
 Komornicka Helena 105
 Komorowiczówna Rozalia 92
 Komorski Jan 179, 182, 359, 410
 Konar Maciej 25
 Konarska Janina 110
 Konecki 257, 258
 Konecki (Komecki) Marian 321, 340, 360,
 370
 Konecki Leonard (Więczyśław Perowicz)
 25, 257, 258, 274, 328, 340, 363,
 410
 Kononowicz Edmund 55
 Konopacka Maria 280, 339, 359, 360, 410,
 418
 Konorski Jan 185
 Konówna Jadwiga 125
 Koperski Jerzy 321, 328, 364

- Koppens Leon 185
 Korfantowa Elżbieta 231, 315
Kornat Marek 6, 29, 39, 76, 84, 457
 Korsak Witold Adam 161, 183
 Korusiewicz Leon 279, 321, 328, 333, 338, 350
 Koryciński Czesław 115, 279, 318, 321, 328, 329, 336, 338
 Korzeniowski Stanisław (Nałęcz-) 109
 Kosina Stanisław 89, 342, 355
 Kossobucki Stanisław 94
 Kossowska Kazimiera 105, 219, 222, 223, 252, 278, 281, 304, 355, 359
 Kossowska Maria 93
 Kossowski Adam 394
 Kostecka Kazimiera 362
 Kostecka Krystyna 446, 449
 Kostecki Leon 321
 Kostecki Mieczysław 25, 260, 274
 Kostek-Biernacki Wacław 69
 Kostrzewa Władysław 130
 Kostrzówna Waleria 99
 Kościalkowski Bohdan 45, 46, 51, 102
 Kościalkowski Marian zob. Zyndram-Kościalkowski Marian
 Kot Stanisław 60, 71, 76, 82, 83, 146, 165, 166, 168, 170, 172–174, 188–190, 191, 194, 197, 201, 202, 226, 227, 453
 Kowal Adam 252, 274
 Kowalewski Benedykt 390
 Kowalewski Kazimierz 25, 88, 364
 Kowalewski Stanisław 120
 Kowal Klemens 260, 261, 274, 340, 363
 Kowalówna Maria 90
 Kowska Jadwiga 12, 374
 Kowska-Zajązkowska Eugenia 93
 Kowalski Tadeusz 42, 66, 114
 Kowalski Walerian 127
 Kowal Władysław 341, 362
 Koziembrodzki Leopold 99, 236, 275, 276, 329, 336, 354
 Koziemelewski Jan zob. Karski (Koziemelewski) Jan
 Koziół Tadeusz 322, 333, 346, 352
 Kozłowska Jadwiga 111
 Kozłowska Maria 128
 Kozłowski Bolesław 24, 28
 Kozłowski Witold 45, 100, 179
 Kozolubski Juliusz 323, 324
 Kożusznik Bogusław 231
 Kraczkiewicz Karol 22, 52, 53, 138, 161–163, 174, 180, 188, 205, 206, 221, 222, 224, 244, 246, 251, 256, 265, 269, 276, 294, 326, 328, 330, 357, 366, 377, 385, 397, 409
 Krajewski Jerzy 255, 280, 310, 321, 339, 340, 342, 355, 360
 Krajewski Ludwik 397
 Krajewski Wincenty 85
 Krajewski Zygmunt 25
 Kraskowska (Krzyczkowska) Aniela 110
 Kremer Jerzy 96
 Krotoski Ludwik 79, 86, 161, 168, 171, 179, 185, 204, 218, 225, 244, 246, 251, 255, 279, 280, 328, 336, 352, 410
 Królikiewicz Tekla 339, 360, 361, 410
 Królikowska Halina 442
 Krubski Jerzy 191
 Kruczkiewicz Adam 117, 120, 245, 342, 355, 370
 Kruszewski Eugeniusz S. 436
 Kruszewski Zygmunt 90
 Kruszyński Janusz 276, 336, 391
 Kryj Leon 392
 Krynicka Antonina 122, 185, 349, 410
 Kryszek H. 304
 Krzeczunowicz Jerzy 118, 388
 Krzemieńska Walentyna 104
 Krzyczkowska Helena 89
 Krzyczkowski Janusz 60
 Krzyształowicz Adam 25
 Krzywkowski Zdzisław 316, 317, 321, 328, 336, 355

Krzyżanowska Irena 119
 Krzyżanowska Krystyna 36, 52, 111
 Krzyżanowski Wacław 328, 332, 340, 360, 410
 Kubasiewiczówna Jadwiga 124
 Kuc Aleksander 186
 Kucharzyk Henryk 184, 252, 272, 321, 322, 324, 332, 333, 350
Kuciel-Frydryszak Joanna 40
 Kuciński Józef 131
 Kudlińska Maria 104
 Kukiel Marian 74, 172
 Kukliński Wacław 16, 125
 Kulerski Witold Zygmunt 227, 231
 Kulikowski Edward 107
 Kulita Walentyna 126
 Kulski sekretarz gen. 382
 Kulski Władysław W. 31, 36, 41, 45, 53, 54, 58, 66, 103, 161, 174, 183, 205, 206
 Kunicki Tadeusz 45, 99, 138, 161, 182, 327
 Kunińska Helena 94
 Kurkówna Maria 128
 Kurnatowski Adam 107, 275, 334, 351
 Kurnatowski Brunon 321, 328, 336
 Kuźmiński Jerzy 328, 338
 Kwapiński Jan 395
 Kwapiszewski Michał 255, 412
 Kwiatkowska-Jaxa Zofia 89
 Kwiatkowska Maria 124
 Kwiatkowski Aleksander 116
 Kwiatkowski Eugeniusz 48, 69
 Kwiatkowski Franciszek 344, 365, 410
 Kwiatkowski Michał 140, 192, 195, 196, 231
Kwiecień Marcin 74
 Lalicki Stefan 45, 57, 97, 168, 173, 174, 185, 205, 221, 224, 236, 244, 246, 251, 269, 275, 291, 293, 308, 309, 334, 350, 351, 409, 415
 Lamkowski Edwin 364
 Lamparski Henryk 390
 Langrod Witold 237
 Lasko Tadeusz A. 435, 441
 Laskowska Janina 104
 Laskowski Mieczysław 31, 92
 Lasocki Jerzy 386
Latek Stanisław 6
 Lebrun Albert 136
 Lechowski Jerzy 109
 Le Clerq Felicja 122
 Leitgeber Bolesław 255
 Lenartowicz Irena 359
 Lencz Stefan 406
 Leppert Maria 332, 337, 341, 362
 Leppert (Pawłowicz) Halina Alicja 342, 355, 358, 392
 Lerczyńska Irena 349, 410
 Lerski Jerzy 442, 443
Leser Tadeusz 43
 Leslie N.M.C. 430
 Leśniewski Andrzej 442, 445, 448, 449, 450, 451
 Liberadzki Wacław 129
 Librach Jan 236, 244, 295, 331, 353, 409, 415, 417, 424, 425
 Lieberman Herman 157, 192
 Lie Trygve 421
 Linkiewicz Stefan 360, 410
 Lipko Jerzy 351, 370
 Lipski Józef 52, 60, 213, 215, 222, 227, 236, 408
 Lipski Tadeusz 394
 Lisicki Ryszard 128
 Lisiecki Tadeusz 24, 39, 56, 87, 181, 257, 347, 410
 Lisiewicz Adam 291, 324, 334, 351, 357, 405, 415, 425
 Lis Jan 321, 328, 347, 357
 Lisowski Jan 71, 131
 Lisowski Klemens 273
 Lisowski Władysław 71
 Liszkowski Marian 43, 114
 Litewski Jerzy 245, 272, 278, 331, 337, 347

Litwiński Leon 162
 Lobb Archibald 281, 344, 361
 Lorens Roman 126
 Lorenz Marian 25
 Loret 446, 449
 Lubaczewski Tadeusz 111, 391, 425, 426
 Lubczyńska Helena 181
 Lubiocki 81
 Lubomirski Stefan 53, 245, 277, 293, 328,
     336, 350, 394, 409, 415, 417, 422,
     423, 425, 431
 Lubrański Hilary 130
 Lutosławski Tadeusz 324, 332, 348
 Luxemburg Jerzy 73

 Łaciński Wacław 109
 Łada-Grodzicki Juliusz 321, 328, 335, 353
 Ładoś Aleksander 123, 135, 156, 255
 Łagoda Jan 443
 Łapicki Michał 104
 Łasiński Zbigniew 34, 46, 108
 Łącki Wincenty 231
 Łepkowski Stanisław 81, 82, 255
 Łęcki Wacław 272, 332, 347
 Łęcki Zdzisław 175, 182, 347
 Łokietek Władysław, król 171
 Łopatto Stanisław 321, 328, 370
 Łotyszówna Wanda 281
 Łuba Jarosław Franciszek 236, 397, 405
 Łubieński Aleksander 45, 92, 145
 Łubieński Ludwik 28, 29, 31, 34, 39, 63,
     69–71, 73, 74, 81, 84, 150, 273
Łubieński Michał 51, 84, 138, 197
 Łukasiewicz Bronisława 392
 Łukasiewicz Juliusz 30, 31, 69, 133, 135,
     190, 197
 Łunkiewicz Jerzy 397
 Łychowski Tadeusz 236

 Machalski Tadeusz 392
Machcewicz Paweł 5, 421, 435
 Machczyńska Antonina 92
 Machczyńska Janina 105

 Machnicki Stanisław 60
 Maciaszek Tadeusz 112
 Mackie Colin 395
 Mackiewicz (Cat-Mackiewicz) Stanisław
     9, 424, 426, 441
 Mackiewicz Stanisław 192
 Majczyk Jan 365
 Majder Aleksander 274, 340, 363
 Makiewicz Wacław 119
 Makowska Izabella 274, 333
 Makowska Zofia 43, 128
 Makowski Ludomir 321, 328, 344
 Makowski Witold 22
 Malawski Jan 70
 Malhomme Helena 351, 409
 Malhomme Henryk 358, 370
 Malicki Stefan 321, 328, 337, 351
 Malinowski Roman 24
 Malinowski Władysław zob. Pobóg-
     -Malinowski Władysław
 Maliszewska Sabina 122
 Maliszewski Zbigniew 28, 45, 53
 Mally Fryderyk 72
 Małęczyński Jan 94, 168, 184
 Mandel Georges 151
 Mantuszewski Walery 125
 Marchlewski Mieczysław 391
 Marchwiński Andrzej 446, 449, 450
 Marciniak Marian 126
 Marczak Mieczysław 321, 344
 Marek Krystyna 321
 Markowski Stefan 112
 Markowski Władysław 445, 448, 450
 Marlewski Józef 29, 30, 31, 45, 97, 98,
     168, 173, 174, 183, 205, 221, 224,
     236, 244, 246, 251, 269, 277, 328,
     343, 351, 405, 409
 Martynowicz Tadeusz 11, 28
 Masłowski Zygmunt 78, 182
Mason Andrea 411
 Mastalerz Stefan 130
 Mastalski Józef 88, 339
 Maszewski Przemysław 132

- Materski Wojciech* 421, 422
Matraszek Zenon 364
Matuszczak Jan 128
Matuszewski Alfred 125
Matuszewski Walery 16
Maucourt Louis 149
Maurer Henryk 184
Mazurkiewicz Władysław 255
Mazur Tadeusz Leonard 100
Meissner Józef 25
Mendra Zygmunt 179, 186
Meyer Leszek 256, 282, 303, 321, 322, 331, 346, 349, 409
Meyer Stanisław B. 394
Meysztowicz Jan 39, 53, 68, 99, 354
Mękowski Stefan 431
Michalik Władysław 445
Michalska 179
Michałowska Jadwiga 93
Michałowski Zygmunt 321, 361, 364, 391
Michowicz Waldemar 5, 138, 410, 422, 443
Micińska Aniela 89
Mieczysławski Witold 45, 97
Mikołajczyk Stanisław 157, 189, 192, 193, 227, 230, 231, 245, 252, 283, 366
Mikulicz-Radecki Witold 390, 391
Milanowski Lucjan 362, 410
Millakówna Gabriela 106
Miller Karol 25
Miller Paweł 125
Milnikiel Eugeniusz 393
Miłoszewski Zdzisław 108
Minkiewicz Władysław 443, 446, 449–451
Mioduszewski Władysław 281, 344, 361, 410, 426
Mitkiewicz Leon 165, 191
Młodowski Władysław 16, 129
Mniszek Aleksander 45, 57, 69, 92, 245, 295, 333, 349
Moczarska Janina 105
Modelski Izidor 156, 157, 172, 197
Mohl Aleksander 388
Mohl Waław 395, 396, 405
Mokrzycki Zygmunt 175, 179, 186
Molassy Jan 78, 182, 257
Montagu Edward Mortimer 204
Morawicz Jerzy 439, 440
Morawska Maria Magdalena 447, 449
Morawski 294, 320
Morawski Dzierżykraj Hieronim 320, 321, 347, 354
Morawski Józef zob. *Dzierżykraj-Morawski Kajetan (Józef)*
Morawski Kajetan zob. *Dzierżykraj-Morawski Kajetan*
Morski Henryk 420
Morstin Paweł 45, 92, 157, 161, 174, 179, 181
Morzycki-Markowski Mikołaj 76
Moschalewicz Aleksander 171
Mostowski Kazimierz 119
Mościcki Ignacy 33, 63, 65, 109, 154, 230
Mróz Piotr 280, 328, 340, 362
Mühlstein Anatol 40, 134, 163, 164, 206
Münnich Tadeusz 64
Musielak Stefan 328
Muszkietówna Maria 123
Muszkowski Krzysztof 6
Muszyńska Jadwiga 90
Mycielski Kazimierz 41, 45, 99, 182

Nagórny Andrzej 147
Nagórny Tadeusz 147
Nagórski Bohdan 195
Nagórski Zygmunt 189, 236, 383, 393, 418
Nahlik Stanisław 358
Naleszkiewicz Jarosław 446, 449, 450
Narutowicz Stanisław 120
Nathanson Joseph 394
Nawra Konrad 112
Nawrocki Stanisław 115, 116
Netzel Kazimierz 130
Neuman Władysław 215, 223, 269, 389

Nicka Aniela 127
 Niebojówna Konstancja 105
 Nieduszycki dr 405
 Niedźwiecki Edward 85
 Niemojowska Henryka 90
 Niestrawski Stefan 328, 329, 341, 363
 Noël Léon 63, 133, 134, 162
 Noel płk 191
 Nosowicz Olgierd 104
 Nowaczyk Józef 119
 Nowakowski Jerzy 127
 Nowakowski Zygmunt 192
 Nowiak Krystyna 345
 Nowicka Janina 339, 359, 390
 Nowicki Romuald 22
 Nowicki Zygmunt 95
Nowinowski Sławomir Michał 39
 Nowomiejski Eugeniusz 129
 Nowotny Adam 397
 Nowotny-Lachowicki Kazimierz 280,
 321, 339, 359, 360, 410

 Obarski Mieczysław 393
 Obrębski Witold 118
 Ochocka Helena 104
 Odzierzynski Roman 418, 423
 Ogórkiewicz Marian 397
 Okoński Witold 45, 104
 Okólski Bolesław 132
 Olek Władysław 208, 252, 267, 344, 361,
 365, 410, 426
 Olszowski Franciszek 90
 Olpiński Józef 35
 O'Malley Sir Owen 378
 Onacewicz Włodzimierz 236
 Opiela Michał 267, 364
 Orlicka Halina 123, 185, 359, 410
 Orszulik Jan 94
 Osada Stefan 119
 Osiński ppłk 55
 Ostoja-Koźniewski Jerzy 440
 Ostrowski 397
 Ostrowski Stanisław 43

 Ostrowski Stefan Karol 28

 Pacewicz Marian 96
 Paciorewski Stanisław 186
 Paderewski Ignacy Jan 137, 192
 Pająchkowska Maria 129, 185, 358
 Pająchkowski Edward 82, 124, 184, 359,
 410
 Pająk Antoni 386
 Pajewski Janusz 445, 448
 Palczewski Kazimierz 362
 Pangal Ion (Jean) 72
 Papée Kazimierz 177
 Paprocki Antoni 88
 Paprocki Stanisław 425, 431
 Paprocki Stanisław J. 236
 Parczewska Maria 353, 359, 409
 Parczewski Tadeusz 321
 Pasieczny Marian 129
Pasierb Bronisław 442
 Paszkiewicz Ryszard 128
 Patek Wiesław 104, 389
 Pauscher Maria 91
 Pawiński Jan 179, 186
 Pawłowicz Halina Alicja zob. Leppert
 (Pawłowicz) Halina Alicja
 Pawłowiczowa Zofia 121
 Pawłowicz Tadeusz 215, 289, 290, 306,
 307, 321, 343, 349, 377, 406, 409,
 413, 415
 Pawłowska Aleksandra 105, 183
 Pawłowski Stanisław 25, 78, 88
 Pazurzanka Maria 125
 Pehr Otton 397, 405
 Pelc Feliks 295, 365, 410
Pelczarska Joanna 6
 Perepeczko Biruta 304
 Perłowski Michał 446, 448
Pernal Marek 5
 Pétain Philippe 172
 Petersonówna Janina 127
 Piechocki Jan 97
Piekarski Bolesław Kasper 34

- Pieniężny Władysław 130
 Pieńkowski Antoni 96
Piesakowski Tomasz 5, 441
 Pieślakówna Helena 126
 Pietrasiński Władysław 121
 Pijanowski Leon 282
 Pikor Zygmunt 321, 342, 356
 Piłajko Konstanty 85
 Piłsudski-Giniatowicz Mariusz 116
 Piłsudski Józef 7, 23
 Piotrowicz Mieczysław 130
 Piotrowicz W. 236
 Piotrowska Jadwiga 110
 Piotrowski Jacek 76, 151
 Piotrowski Jerzy 117
 Piotrowski Władysław 70
 Piszczkowski Tadeusz 236, 328, 334, 353
 Pleskaczyński Stanisław 321
 Pobóg-Malinowski Władysław 42, 54, 55,
 57–60, 62, 63, 71, 79, 82, 83, 89,
 145, 146
 Podhorska Henryka 105
 Podhorska Kaja 105
 Podhorska Magdalena 271, 333, 349, 409,
 425
 Podhoryński Henryk 129
 Podlaski Józef 225, 252, 281
 Podoska Cecylia 105
 Podoska Zofia 105
 Podoski Wiktor 99, 245, 331, 354, 381,
 409
 Pogorzelska Maria 252, 272, 332, 348, 410
 Polaczek Franciszek 361
 Poliwoda Józef 119
 Poliwoda Wojciech 51, 119
 Polońska Maria 104
 Pol Wiktor 94
 Pomian Andrzej 393
 Poniatowski Józef 425
 Poniatowski Juliusz 69
 Poniński Alfred 82
 Popiel Karol 157, 169, 172, 254
 Popławski Karol 95
 Poradzewski Włodzimierz 126
 Potocki Józef 41, 53, 60, 98, 138, 168, 173,
 174, 182, 205, 206, 224
 Potocki Piotr 440
 Potulicki Michał 38, 58, 103, 161, 168,
 174, 183, 204–206, 221, 223, 224,
 227, 230, 244, 246, 251, 269, 274,
 302, 308, 327, 328, 333, 350
 Potworowski Gustaw 234, 245, 270
 Poznań Leon 175, 179, 186
 Poznański Karol 319, 322, 397, 405, 406,
 416, 418, 419
 Pożarska Maria 129
 Pożyczka Teofil 430
 Pragier Adam 231
 Praschil-Kozłowski Tadeusz 115, 184,
 354, 409
 Prause Marian 278, 321, 332, 335, 341
 Preisowa Eugenia 97
 Preston Thomas sir 115
Pritz Pál 29
 Prosińska Grażyna 277, 344, 357
 Protasewicz Michał 191
 Próchnicka Zofia 125
 Prus-Wiśniowska Róża Maria 222, 223,
 252, 281, 337, 345, 355, 410, 425
 Pruszyński Czesław 429
 Przedpełski Roman 321
 Przesmycki Edward 29, 334, 343, 357
 Przeździecki Jerzy 110
 Psarska Barbara 340, 361
 Ptaszyński Stanisław 84
 Puzinowski Kazimierz 120

Rabant Tomasz 52
 Rabcewicz-Zubkowski Ludwik 446, 449
 Raczkiewicz Władysław 78, 133, 135,
 136, 145, 151, 152, 155, 164, 165,
 190–192, 200, 202, 204, 231, 289,
 393, 422
 Raczkowska Maria 118
 Raczyński Antoni 359, 410

- Raczyński Edward 6, 11, 69, 133, 135,
147, 154, 161, 165, 189, 200, 203,
214, 218, 222, 226, 227, 229–232,
237, 240, 242, 244, 246, 248, 252,
255, 270, 283, 288, 294, 301, 306,
307, 373, 381, 382, 383, 386, 393,
395–399, 401, 402, 405–408, 414,
419, 424, 426, 433, 434, 435, 462
- Raczyński Roger 60, 63, 69, 72, 76, 79,
230, 269, 277, 301, 392
- Raczyński Stefan Jerzy 86
- Radajewska (Tomorowicz) Urszula 252,
267, 277, 281, 344, 357
- Radke Ryszard 446, 449
- Radoński Karol 231
- Radwiłłowicz Janina 355, 358, 390, 410,
411, 412
- Rago Wanda 280, 281, 341, 361
- Rajchamn Henryk Juliusz zob. Floyar-
Rajchman Henryk Juliusz
- Rakowski Juliusz* 30, 35
- Raniecki Aleksander 129
- Rapf Artur 129
- Ratajewski Kazimierz 114
- Raugiewicz Janina 273, 341, 362, 409
- Rayski Ludomił 63
- Regulski Bronisław 383
- Rekowska Zofia 348, 410
- Rembiszewski Leon 24, 46, 87
- Retinger Józef 154, 198
- Rettinger Mieczysław 442, 445
- Rewerski Jacek 149
- Reynaud Paul 150, 165
- Ripa Karol 127, 364
- Robinson Aleksander 73
- Rodziewicz Aleksander 131
- Rodziewiczowa Jadwiga 131
- Rogoyska (Rogóyska, Rogójska) Maria
98, 252, 273
- Rogoyski Doman Andrzej 63, 70, 71, 73,
76, 84, 351, 383
- Rojek Wojciech* 5, 7, 137, 205, 229, 251,
267, 297, 312, 373
- Rojewska Jadwiga 184, 359, 410
- Rolski Julian 127
- Roman Antoni 69, 70, 71, 73
- Romanek Stefan 273, 321, 322, 328, 332,
348, 410
- Romanow-Głowacki Wiktor 431
- Romanowicz Jerzy* 329
- Romer Adam 198, 226, 227
- Romer Karol 177
- Romer Olga 177
- Romer Tadeusz 6, 69, 135, 146, 150, 155,
187, 200, 206, 213, 231, 232, 245,
249, 255, 256, 270, 283–289, 294,
301, 306–308, 324, 330, 331, 345,
349
- Rosmański Stanisław 52, 55, 131
- Rosset Stanisław de 102
- Rowe-Dutton Ernest sir 398
- Rozenberg Józef 304
- Rozwadowski Karol 326
- Rozwadowski Konstanty 255
- Różański Roman 128
- Ruciński Józef 236, 278, 335, 354, 373
- Rudnicki Janusz 60
- Rudnicki Wilhelm 55
- Rudzka Ewa 92
- Rudzki Kazimierz 328, 343, 357, 370, 409
- Rumniak Lucjan 328, 329, 388
- Rusinek Zygmunt 422
- Rutkowski Tadeusz Paweł* 146
- Rybicki Wiktor 46, 107, 271, 321, 328,
331, 346, 409
- Rybikowski Michał Józef 96
- Rybiński Lucjan 231
- Ryczek Stefan 81
- Rydz-Śmigły Edward 50, 62, 75, 152, 154,
155, 230
- Rynkiewicz Artur 440
- Rytel Aleksander 16, 93
- Rytiński Tomasz 364
- Rzeczewski Alfons 389
- Rzepecki Jan 447

- Sabbat Kazimierz 434, 435, 437, 441
 Sadowska Genowefa 338, 361, 406, 410
 Sadowska Zofia 121
 Sadowski Konrad 117
 Sakowski J. 237
 Sakowski Juliusz 100
 Samborski Bohdan 37, 46, 66, 117
 Sargent Orme G. sir 398
 Savery Frank 203, 210
 Schaetzel (Schätzel) Tadeusz 59, 60, 62, 70, 71, 81
 Schillinger August Karl 52
Schimitzek Stanisław 6, 16, 24, 37, 38, 43, 48, 54, 57, 60, 66, 123, 125, 146, 156, 168, 169, 174
 Schmidt Adam 118, 278
 Schneidrówna Wanda 110
 Schwarzenberg-Czerny Kazimierz
     zob. Szwarcenberg-Czerny Kazimierz
 Schwarzbart Izaak Ignacy 172, 192
 Schwarzburg-Günther Władysław
     zob. Günther-Schwarzburg Władysław
 Sekrecka Maria 121
 Seyda Marian 102, 174, 190, 192
 Seyfried Kamil 118
 Sędzieliowski Mieczysław 57, 63, 70, 79, 81, 85, 174, 202, 204, 205, 221, 225, 244, 246, 251, 269, 271, 280, 290, 294, 328, 331, 346, 366, 405, 409
 Shoenfeld Rudolf 378
 Sidorowicz Władysław 175, 425
 Siedlecka Anna 105
 Siedlecki Stanisław 35, 81, 93
 Siedlecki Władysław 46, 109
 Siemiątkowski Stefan 87
 Siemieński Jan 321, 333, 350
 Siemieński Stefan 177
Sikorski Tadeusz 24
 Sikorski Władysław 28, 70, 71, 73–76, 78, 82, 133–138, 145, 146, 149, 151, 152, 154, 155, 157, 162–164, 166, 170, 187, 188, 190–195, 197, 198, 200–202, 207, 208, 215, 226, 227, 229, 231, 232, 241, 258, 283, 287, 442, 443, 447, 453
 Silva Joaquim Eulálio do Nascimento 162
 Siwicki Bronisław 273, 281, 344, 361, 410
 Skarbek Helena zob. Skarbkowa (Skarbek) Helena
 Skarbkowa (Skarbek) Helena 89, 182
 Skarżyński Władysław 15, 57, 127, 128
 Skiera Józef 273, 332, 348
 Skiński Wiktor 46, 60, 105, 177
 Składkowski zob. Sławoj-Składkowski Felician
 Skóra Wojciech 24, 31, 52, 112
 Skrzyński Władysław 81
Skrzypek Andrzej 34
 Skubiszewski Krzysztof 440, 441
 Skubisz Paweł 52
 Skup Karol 321, 338, 354, 358
 Slávik Juraj 162
 Sleszyński Janusz 278, 321, 328, 357, 370
 Sławińska Eugenia 125
 Sławiński Jan 177
 Sławoj-Składkowski Felician 33, 50, 62, 64, 65, 68, 69, 136, 156
 Słonimska Halina 105, 392
Słowiński Przemysław 24
Smogrzewski Kazimierz 24, 418
Smolana Krzysztof 7
Smoleń Kinga 112
 Smolka Adam 29
 Smykiewicz Józef 252, 280, 340, 361, 362
 Sobański Bronisław 101, 354, 388
 Sobolewska Natalia 124, 181, 185, 349, 410
 Sobolewski Tadeusz 98
 Sokolnicki Henryk 433
Sokolnicki Michał 76
 Sokołowska Janina 88
 Sokołowski Mieczysław 236, 385, 413, 417, 421, 423, 424, 426

Sokołowski Seweryn 30, 33, 35, 40, 56,
 57, 66, 70, 71, 79, 81–83, 85
 Sokołowski Władysław 112
 Sommerfeld Leonard 24
 Sopicki Stanisław 231
 Sosabowski Stanisław 320
 Sosnkowski Kazimierz 60, 157, 162–164,
 172, 173, 188, 189, 191, 192, 194,
 202, 209, 212, 408
 Sowa Franciszka 91
 Spychałowicz 167
 Sroczyński Stanisław 207, 269, 280, 341,
 361, 364, 389
 Sroczyński Zygmunt 406
 Sroka Emil 184
 Stachowicz Helena 91
 Stahl Adam 101
 Staniewicz Marian 279, 339, 350, 359,
 381, 410
 Staniszevska Janina 281
 Staniszevska Maria 279, 339, 358, 410
 Staniszevski Karol 277
 Staniszevski Władysław 393
 Stankowski Wiktor 94, 312, 339, 359, 360,
 383, 410
 Stańczyk Jan 75, 155, 156, 169, 172, 188
 Stark Tadeusz 29
 Starzeński Paweł 41, 45, 50, 54, 69, 84
 Starzewski Jan 245, 335, 348, 353, 415,
 417, 425, 426, 431, 433, 441
 Starzyński Stefan 44
 Stebelski Henryk 60
 Stefański Jerzy 321
 Stelmachowski Andrzej 439
 Stosówna Irena 105
 Strakacz Sylwin 161, 255
 Strasburger Henryk 75, 94, 169, 188, 190,
 191
 Strawińska Maria 46, 79, 95
 Stresemann Gustav 202
 Stromiński Karol 345
 Stronśki Stanisław 74, 133, 134, 149, 155,
 156, 169, 194, 203
 Strzałecka Janina 114
 Strzałecki Tomasz 113, 324
 Strzeszewski Franciszek 355, 357
 Strzetelski Tadeusz 34
 Studzińska Jadwiga 446, 449, 450
 Suchcitz Andrzej 12, 374
 Sulimirski Tadeusz 397, 405
 Surowiński Stanisław 127
 Sworakowski Witold S. 387
 Synowiecki Adam 116
 Szajna (Szejnowa) Ewa 281, 391
 Szczeniowski Karol 81
Szczepanik Krzysztof 6, 12
 Szczepanowski Jerzy 275, 321
 Szczerbiński Józef 192
 Szczerbiński Zdzisław 245, 354, 355, 366
 Szcześniak (Szczęśniak) Bolesław 273,
 321, 332, 347, 352, 353
 Szczyrek Jan 229, 231
 Szeląg Franciszek 168
 Szembek Jan 31, 33, 35, 38, 39, 41, 42, 45,
 48, 50–52, 56, 60, 62, 65, 69, 71, 83,
 85, 97, 134, 145
Szempliński Zygmunt 236
 Szepietowski Leonard 82, 123, 161, 166,
 174, 184, 206
 Szeremeth Stanisław 317, 319, 321, 328,
 338, 358
 Szerer Anna 278, 342, 350
 Szerer Mieczysław 231
 Szkopiak Zygmunt 438, 439, 440, 441
Szkuta Aleksander 9, 421
 Szmejko Bohdan 280
 Szotek Teodor 45, 103, 279, 318, 328, 338,
 358, 410
 Szpakowska Aleksandra 181
 Szpakowska Irena 111
 Szpakowska Natalia 120, 161, 168, 181,
 183
 Szpanowska Maria 121
 Szteyn Zofia 252, 281, 341, 348, 410
 Szubartowicz Stefan 24, 87
Szabtarska Beata 6, 294

- Szulc Przemysław 273, 321, 328, 332, 348
 Szumlakowski Marian 56, 71, 72, 79, 82,
 83, 138, 179, 257
 Szumowski Tadeusz 138, 139, 147, 181,
 183, 327, 390
 Szurówna Aleksandra 122
 Szwarzenberg-Czerny Kazimierz 52, 53,
 103, 138
 Szwarzenberg Czerny Maria 91
 Szwarc Olgierd 31, 114, 177
 Szychuła Władysław 22, 91
 Szydelski Stanisław 129
 Szydłowski 324
 Szydłowski Stanisław 45, 51, 93, 163, 221,
 223, 244, 269, 328, 405
 Szydłowski Zbigniew 230, 231, 253
 Szymaniak Stanisław 241, 282, 344, 361,
 365, 410
 Szymanowski Józef 192
 Szymański Antoni 388
 Szymański Teofil Janusz 118

 Ścibor-Rylski Adam 435
 Ślizewski Wacław 126
 Śmieszek Józef 46, 107, 342
 Śniegocki Zygmunt 125
 Świętochowski Stanisław 121
 Świętosławski Wojciech 69
 Świrski Jerzy 165
 Świstacka Anna 126
 Świtkowski Adam 120

 Tabaczyński Fryderyk 321, 358, 410
 Tankowski Franciszek 175, 179, 186
 Taray Çemal Hüsnü 63, 162
Tarka Krzysztof 5, 9, 421, 423
 Tarnawski Apolinary 52
 Tarnowski Adam 6, 68, 137, 198, 201,
 215, 222, 226, 227, 244, 245, 269,
 270, 285, 326, 345, 349, 357, 366,
 373–376, 378, 379, 390, 395, 411,
 412, 424, 454
 Tarnowski Jan 119

Taylor Lynne 411
Taylor-Terlecka Nina 110
Tebinka Jacek 5
 Teclaff Ludwik 316, 321, 328, 339
Tendyra Bernadetta 71, 146
 Tenenbaum H. 236
 Tesla Józef Andrzej 145, 146
 Thatcher Margaret 438
 Tokarz Tadeusz 389
 Tomaszewski Jan 45, 51, 100, 163, 180
 Tomorowicz Urszula zob. Radajewska
 (Tomorowicz) Urszula
 Topór-Staszak Kazimierz 55
 Trawiński Jacek 101
 Trebliński Jerzy 55
 Treszka Adam 343, 352
 Trębicki Kazimierz 390, 435
 Trojanowska Jadwiga 185
 Trojanowski Michał 126
 Tułasiewicz Edward 222, 223, 252, 272,
 332, 347, 410
 Tułasiewicz Tadeusz 119
 Turnau Feliks 177
 Tuwim Julian 134
 Twardowski Juliusz 332, 347
 Tylingo Bronisław 71
 Tysza Józef 185, 223, 245, 252, 256, 268,
 272, 276, 279, 328, 331, 337, 346
 Tyszkiewicz Władysław 321

 Ubysz Zbigniew 360
 Ulanowska Maria 91
 Ullman Tadeusz 236
 Ulrych Juliusz 69
 Umiasztowski Włodzimierz 29
 Unrug Michał 358
 Urbaniec Jan 76
 Urbanowicz Henryk 321, 333
 Urbanowska Leopoldyna 358, 410
 Urbański 397
 Urbański A. 405
 Urbański Alfred 433
 Urjasz Jerzy 120

Uszyński Stanisław 328, 329, 341, 363
 Uzdowski Marian 109

 Vaillé Alexandre Paternotte de la 162
 Van Doorn Helena Maria 364
 Vetulani Zygmunt 181
 Virion Tadeusz de 440

 Wachowski Tadeusz 364
 Wagner J. 236
 Wagner Jan 113
 Wagner Wieniczyśław 443, 445, 446, 448, 450
 Wagner Zofia 348
 Wajdemajer Alfons Bruno 66, 120, 237, 278, 342, 355, 406, 409
Walczak Henryk 6
 Waldo Artur 74
 Walter Gladys 252, 281
 Wałęsa Lech 439
Wandyc Piotr 5, 6, 135
 Wańczycki Jan 271, 321, 331, 346, 349
 Warner Christopher F.A. 395, 398
 Wasik Władysław 361
 Wasilewska Irena 333, 346, 351
 Wasilewski Tadeusz 60, 392
 Wasiutyński Wojciech 321, 344
 Wawryniuk Edmund 126
 Wawrzyniak por. 397
 Wątróbska Feliksa 86
 Wdziękoński Aleksy 46, 76, 106
 Weese Barbara 273
 Weese Eugeniusz 236, 246, 252, 269, 276, 334, 352, 385, 386, 414, 425, 441
 Wegnerowicz Roman 381
 Weinstein Halina 281
 Weinstein Jan 24, 46, 50, 78, 108, 223, 252, 260, 262, 273, 274, 340, 362, 418
 Weise Wanda 126
 Wendorff Bohdan 431, 440
 Wesoly Szczepan 133

 Westfal Stanisław 227, 236, 252, 269, 276, 321, 328, 334, 352, 353, 401
 Weyers Józef 236
 Weygand Maxime 172
 Weytko (Wejtko) Józef 245, 275, 335, 383, 402
 Węckowski Roland 108
 Wiatr Józef 37
 Wiczyńska Krystyna 93
 Wielhorski Władysław 236, 358
 Wielowieyska Eugenia 342, 388
 Wielowieyski Henryk 24, 87, 161, 182, 257, 348, 410
 Wielowieyski Józef 110
 Wieniawa-Długoszowski Bolesław 133, 230
 Wiercińska Anna 114
 Wierciochowska Irena 104
 Wierusz-Kowalski Tadeusz 252, 265, 269, 271, 272, 328, 335, 388, 392
 Wierzbiański 237
 Wierzbiański Teofil Kazimierz 106, 347, 406, 409
Wierzbicki Marek 434
 Więckowski Roland 46
 Więckowski Zdzisław 119
 Wilk Franciszek 231
 Winczewska Eleonora zob. Grygier (Winczewska, Winczewska-Kubińska) Eleonora
 Winczewska-Kubińska Eleonora zob. Grygier (Winczewska, Winczewska-Kubińska) Eleonora
 Winiarski Bohdan 157
 Winiewicz 237
 Winiewicz J. 236
 Winnicki Adam 308, 323, 324, 360, 383, 410
 Winnicki Jan 267, 344, 365
 Winterowski Adam 25, 78, 252, 274
 Wiśniewska Wanda 122
 Wiśniewski Jan 182, 361
 Wiśniewski Marian 16

- Witkiewicz Wacław 47, 48, 132
Witkowski Franciszek 279, 321, 328, 338, 358, 410
Witt Zdzisław 96
Wizowa Zofia 24, 88
Włodarczyk Eugeniusz 78, 182
Włodarkiewicz Stanisław 98, 331, 346, 349, 351, 353, 409
Wodzicki Roman 255
Wojciechowska Irena 122
Wojciechowska Jadwiga 377
Wojeńska Maria 126
Wojewoda Kazimierz 53
Wolański Adam 22
Wolska Edyta 122
Wolski Władysław 108
Wolsza Tadeusz 395
Wołodkowicz Piotr 91
Wołos Mariusz 6, 39, 76
Worowski Stanisław 273, 322, 328, 332
Wortmanowa Maria 161
Woczyński-Skarbek Jan Stefan 321
Woynicz-Sianożęcka Zofia 352
Woysław Marian 129
Woźniak Władysław 117
Wójcik chorąży 204
Wrzeszcz Tadeusz 113
Wszelaki Jan 8, 30, 38, 46, 111, 138, 161, 166, 167, 170–172, 179, 183, 188, 196, 198, 202, 205, 215, 221, 222, 224, 227, 234, 236, 239, 244, 246, 251, 254, 256, 269, 271, 275, 277, 294, 303, 328, 330, 335, 345, 355
Wtyka kpt. 236
Wybrowska Halina 273
Wydmański Edward 361, 410
Wyrwa Tadeusz 149
Wysocka Wanda 339
Wysocki Roman 328, 329, 340, 363
Wyszogrodzki Tadeusz 343
Wyszyński Witold 236
Wyszyński Zygmunt 46, 106, 107, 346, 409, 415
Wyżeł-Ścieżyński Mieczysław 30, 197
Zabiełło Stanisław 36, 45, 101, 138, 161, 167, 173, 182, 188, 358
Zabłocki Tadeusz 156
Zaborowski 237
Zadrozny Eugeniusz 81
Zagórski por. 257
Zajączek Janina 334, 353, 392
Zajączkowska Maria 106, 174, 183
Zajączkowski Ryszard 110
Zaj Jan 341, 363
Zakrzewski Ryszard 440
Zaleska Zofia 192, 231, 249
Zaleski August 6, 9, 66, 69, 70, 75, 76, 79, 84, 133–136, 138, 145–147, 149–152, 154, 155, 157, 159, 162–165, 168–170, 179, 180, 187–198, 200, 201, 202, 204, 205, 209, 214, 215, 218, 221, 222, 226, 231, 242, 244, 251, 269, 393, 422–424, 427–431, 433, 442, 453
Zaleski Franciszek 102, 177
Zaleski Jerzy 439, 440
Zaleski Józef 413
Zaleski Ksawery (Xawery) 100, 138, 161, 183, 202, 205, 215, 221, 224, 244
Zaleski Maciej 245
Zaleski Paweł 319, 321, 334, 343, 353
Zaleski Szczęśny 46, 107
Zaleski Władysław Józef 114, 413
Zalewska-Szubertowa Jadwiga 126
Zalewski A. 237
Zalewski Antoni 94, 175, 245, 279, 293, 319, 335, 337, 357, 410
Załęski Maciej 277, 343, 356, 391
Załęski Paweł 343
Zamojska Dorota 40
Zamoyski inż. 236
Zand Stefan 96
Zarański Jan 446, 448
Zarański Józef 237, 244, 246, 251, 265, 269, 271, 275

Zaręba Władysław 231
 Zarębski W. 236
 Zarychta Apoloniusz 112
 Zaufall Jan 55
 Zawadowski Zygmunt 161, 182, 183, 327,
 434, 435, 441
 Zawisza Aleksander 269, 386, 390, 426,
 430, 441
 Załuliński Tadeusz 101
 Zdanowicz Józef 25
 Zdanowicz Zbigniew 15, 131
 Zdanowska Janina 123
 Zdrankowska Maria 91
 Zdziarski Kazimierz 358
 Zdziechowski Paweł 364
 Zembrzuska Leonia 121
 Zembrzusi Janusz 45, 60, 85
 Zemojtel Elwira 122
 Zieleniewicz Maria 130
 Zielińska Jadwiga 341, 362
 Zieliński Bronisław 445, 448–450
 Zieliński Jerzy 392
 Zieliński Józef 114
 Zieliński mecenas 449
 Zieliński Stanisław 47, 446, 448, 450
 Ziembicka Wanda 346, 388, 409
 Zięciak Włodzimierz 359
 Ziętkiewicz Ignacy 113
 Zilberman Rita 392
 Zwolińska Maria 348, 392
 Zwoliński Witold 221, 223, 252, 272, 280,
 321, 331, 353, 391
 Zych Henryk 273, 321, 322, 328, 332, 347,
 357
 Zygmąńska Magdalena 89
 Zygmunt III Waza król 171
 Zyndram-Kościałkowski Marian 69
 Zyndram-Kościałkowski Wacław 174, 185
 Żaba Jarosław 425
 Żakowa (-Łączyńska) Aniela 91
 Żarnoch Jan 125
 Żbik Władysław 29
 Żeligowski Lucjan 192, 194, 195, 231
 Żerdzicki Zygmunt 392
 Żmigrodzki Antoni 277, 298, 337, 351,
 410
 Żółkowska Maria 252, 273, 337, 349
 Żółtowska Zofia 347
 Żółtowski Janusz 236
 Żółtowski prof. 236
 Żórawska Maria 122
 Żubr Feliks 440
 Żukowski Przemysław Marcin 6
 Żurowski Adam 102

Spis treści

Wstęp	5
Wykaz skrótów	13
Rozdział 1: Czas ewakuacji (1–30.09.1939)	15
1.1. Przygotowania do wojny	15
1.2. Wybuch wojny	30
1.3. Ewakuacja do Kazimierza i Nałęczowa, 4–7.09.1939 r.	35
1.4. Krzemieniec, 8–14.09.1939 r.	45
1.5. Kutry, 14–17.09.1939 r.	57
1.6. Rumunia, 18–30.09.1939 r.	64
1.7. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 1.09.1939 r.	83
Rozdział 2: Ministerstwo Spraw Zagranicznych na terenie Francji (30.09.1939–21.06.1940)	133
2.1. Paryż, 30.09.–22.11.1939 r.	133
2.2. Angers, 22.11.1939–14.06.1940 r.	151
2.3. Ewakuacja do Wielkiej Brytanii, 14–21.06.1940 r.	165
2.4. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 30.09.1939–17.06.1940 r.	180
Rozdział 3: Odtworzenie struktur urzędu w Wielkiej Brytanii (20.06.1940–22.08.1941)	187
3.1. Pozycja Ministerstwa Spraw Zagranicznych na arenie politycznej	187
3.2. Organizacja centrali	202
3.3. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 21.06.–28.08.1940 r.	221
3.4. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 28.08.–18.09.1941 r.	222
Rozdział 4: Centrala kierowana przez Edwarda Raczyńskiego (22.08.1941–14.07.1943)	226
4.1. Ministerstwo Spraw Zagranicznych i polityka wewnętrzna	226
4.2. Organizacja centrali	232
4.3. Szyfry i łączność Ministerstwa Spraw Zagranicznych	256
4.4. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 18.09.1941–1.08.1943 r.	270
Rozdział 5: Centrala kierowana przez Tadeusza Romera (14.07.1943–24.11.1944)	283
5.1. Organizacja centrali	283
5.2. Siedziba Ministerstwa Spraw Zagranicznych w latach 1943–1945	304
5.3. Rekrutacja i szkolenie kadr	312
5.4. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 1.08.1943–6.04.1944 r.	330

5.5. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, 6.04.1944–5.07.1945 r.	345
Rozdział 6: Centrala kierowana przez Adama Tarnowskiego (29.11.1944–5.07.1945)	366
6.1. Organizacja centrali	366
6.2. Archiwalia	381
6.3. Ambasady i poselstwa RP przy rządach emigracyjnych w Londynie.....	388
Aneks 1: Co dalej? (5.07.1945–1990)	393
1.1. Interim Treasury Committee for Polish Questions	393
1.2. Ministerstwo Spraw Zagranicznych w ITC, Sekcja II.....	409
1.3. Ministerstwo Spraw Zagranicznych „Miniatura”, lata 1945–1954	412
1.4. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, lata 1945–1954 ...	424
1.5. Ministerstwo Spraw Zagranicznych oraz Dział Spraw Zagranicznych Egzekutywy Zjednoczenia Narodowego, lata 1954–1972	426
1.6. Ministerstwo Spraw Zagranicznych, lata 1972–1990	433
1.7. Struktura i obsada Ministerstwa Spraw Zagranicznych, lata 1954–1990 ...	441
Aneks 2: Sekcja Spraw Zagranicznych, kryptonim „Moc”	442
Okres 03.–30.12.1943 r.	442
Okres 1.01.–1.08.1944 r.	447
Okres 1.08.–1.10.1944 r.	450
Okres 1.10.1944–05.1945 r.	450
Zakończenie	453
Bibliografia.....	455
Indeks osobowy	464

